

2002
2-3

AETAS

Dominkovics Péter
Egy kora újkori ügyvéd pályaképe
Szepsy (Zepsy) János

Cieger András
Árny- és fényképek. Lónyai Menyhért személyisége

Csapó Csaba
Életrajz és mentalitás. Ráday Gedeon elfelejtett élete

Fisli Éva
Az ismeretlen katona. Kurucz János (1916-1951).

Majtényi György
Emlékezés és személyiség - Az életút rekonstrukciójáról

Hedwig Röckelein
A pszichohistorikus módszer hozzájárulása
az „új történelmi biográfiához"

Bemutatjuk Paulinyi Ákos történészt

Következő számunk tartalmából

STANKO ANDRIĆ
Kapisztrán János csodái Újlakon

GECSER OTTÓ
Kapisztrán Szt. János nagyböjti prédikáció-sorozata Boroszlóban

NOVÁK VERONIKA
Gyanús viszonyok. Megengedett és tiltott kommunikáció a középkor végi Franciaországban

HUNYADI ZSOLT
A johanniták Magyarországon a 14. század végéig

PETER BURKE
A nyelv társadalomtörténete

Beszélgetés Tonk Sándorral

2002/2–3

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
DEÁK ÁGNES–VAJDA ZOLTÁN

A kiadvány
Fund for Central and East European Book Projects,

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Soros Alapítvány,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(mb. főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

DOMINKOVICS PÉTER
Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János 5

CIEGER ANDRÁS
Árny- és fényképek. Lónyai Menyhért személyisége 36

CSAPÓ CSABA
Életrajz és mentalitás. Ráday Gedeon elfelejtett élete 55

BICSKEI ÉVA
Napló, vizuális autobiográfia, Künstlerroman. Személyiség és személyesség Székely Bertalan „ifjúkori naplójában" 84

PERÉNYI ROLAND
„H ..... Lajosnak a siralomházban sajátkezüleg irtt önéletírása." Egy 19. századi rablógyilkos visszaemlékezése 114

FISLI ÉVA
Az ismeretlen katona. Kurucz János (1916–1951). Kísérlet életrajzra 130

MAJTÉNYI GYÖRGY
Emlékezés és személyiség – Az életút rekonstrukciójáról 162

APOR PÉTER
Immortalitas imperator: a Munkásmozgalmi Panteon születése ... 179

Műhely

ZSOLDOS ENDRE
Kövesligethy Radó, Jókai Mór és az Andromeda-köd 206

PÉTER LÁSZLÓ
Vaskalaposok és óvatos revizionisták: gondolatok Kosáry Domokosnak az 1848-as magyar forradalomról írt legújabb könyvéről 212

Elmélet és módszer

HEDWIG RÖCKELEIN
A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához" 231

KÖVÉR GYÖRGY
A biográfia nehézségei 245

Határainkon túl

„... magyar eredetű, Németországban élő, szlovák történész vagyok ..." Beszélgetés Paulinyi Ákossal (Az interjút készítette: NÉMETH GYÖRGYI) 263

Paulinyi Ákos műveinek bibliográfiája 267

PAULINYI ÁKOS
Iparpolitika Magyarországon és Ausztriában, és a gazdasági integráció problémája (1880–1914) 271

Figyelő

Magyar szellemtörténet
(Miskolczy Ambrus: Szellem és nemzet [Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról])
ERŐS VILMOS 294

A történelem elbeszélése. Történeti szövegek narrativista értelmezése a „nyelvi fordulat" után
(Narratívák 4. A történelem poétikája. Szerk. és vál.: Thomka Beáta)
SZEBERÉNYI GÁBOR 298

Kívül és belül
(Waltraud Heindl – György Litván – Stefan Malfèr – Éva Somogyi, Hrsg.: Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn)
BÁCSKAI VERA 305

Az újrafelfedezett Arisztotelész
(Francis Fukuyama: A nagy szétbomlás: Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése)
JÁSZAY TAMÁS 308

Bankok és pénzügyi válságok az ókori Rómában
(Jean Andreau: Banking and Business in the Roman World)
BABJÁK ILDIKÓ 314

Számunk szerzői 321

DOMINKOVITS PÉTER

Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János*

A 16–17. századi „jogtudó értelmiség" kutatottsága messze elmarad a medievisztika eredményeitől. Kevéssé ismert az országos és helyi hatáskörű bíráskodási fórumokon működő bírák, illetve azok előtt pert vitt prókátorok – avagy magukat annak vallók – személye, hivatali pályája, családi háttere, vagyoni viszonyai. Mindezek miatt nem áll rendelkezésünkre a „jogtudó értelmiség" képzettségére, tevékenységi körére vonatkozó oly' tipológia, ami már elkészült például a Jagelló-kori értelmiség kulcs-típusára, az ügyvédségre.[1] Ugyanakkor a kérdéskör szerteágazó kutatási szempontjait és problémáit már egy-két kitűnő család- és társadalomtörténeti tanulmány is jól illusztrálja. A bencés rendi levéltáros, történetíró, Sörös Pongrác a Guary család gazdag levéltárára alapozva Meszlényi (II.) Benedek életútjának feldolgozásán keresztül egy ügyvédi munkát folytató, azzal párhuzamosan a vasvári káptalannál jegyzői hivatalt viselő birtokos nemes karriertörténetét mutatta be, aki Vas vármegye tisztikarába kerülve 1646-ban az alispáni hivatalt is elnyerte, melyről az 1657. évben mondott le. A törvényhatóság követeként részt vett az 1647., 1649., 1655. évi országgyűléseken. Hivatali karrierje szervesen egybefonódott céltudatos, dinamikus birtokgyarapító tevékenységével.[2] Pályaíve tipikus elemei még jobban kidomborodtak akkor, amikor Kóta Péter a győri püspök privilegizált mezővárosa, Szombathely különböző igazgatási-jogszolgáltatási, közhitelességet biztosító fórumainak (vármegye, városi magisztrátus, vasvár-szombathelyi társaskáptalan) notáriusi karát, az egyes jegyzők életpályáit, karriertípusait vizsgálta, és – modern fogalomhasználattal – egy helyi értelmiségi „piac" létére mutatott rá.[3]

---

* A tanulmány javított, bővített változata a Hajnal István Kör 1999. évi miskolci, mikrotörténettel foglalkozó konferenciáján elhangzott előadásnak. Az ügyvéd névírásmódjáról: Szepsy (Zepsy) János névírása cseppet sem egyértelmű, ő maga többnyire Zepsy, Zepsi alakban írta nevét, míg íródeákja(i) inkább a Szepsy/Szepsi alakot használták. Míg Sopron vármegye jegyzőkönyvében többnyire a Zepsy/Zepsi írásmóddal jelenik meg, Szombathely város jegyzőkönyvébe Szepsi/Sepsiként írták be. Az utóbbi forma található a város 1621. évi számadásában is. Abaúj vármegye jegyzőkönyvében többnyire Zeppssy írásmóddal találkozhatunk. A Szepsy névírásra való egységesítés – Zepsy helyett – közelíteni és egységesíteni kívánja a szakirodalomban elszórtan szereplő névalakokat.

[1] A Mohács előtti jogalkalmazó, és azt továbbfejlesztő réteg korai újkorra vonatkozóan is szempontokban gazdag kézikönyve: Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971., egy korszak beható tipológiája: Kubinyi András: A Jagelló-kori értelmiség. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1988. 7–21.

[2] Sörös Pongrác: Meszlényi Benedek. Századok, 42. 1908. 401–415., 540–556.

[3] Kóta Péter: Káptalani, megyei, városi jegyzők a 16–17. századi Szombathelyen. In: Előadások Vas megye történetéről III. Szerkesztette: Tilcsik György. Szombathely, 2000. 153–160. (Vas megyei levéltári füzetek 9.)

Az alábbi dolgozat egy prókátori karriert ír le, amelynek tipizálható elemei sokban különböznek a fentiektől. Ez a pályaív nem a már eddig is jól ismert utat követi (hiteleshelyi jegyzőség, vármegyei, városi igazgatási karrier, utána esetleg országos hivatal), hanem egy ettől eltérőt, de nem teljesen ismeretlent. A völcseji taxalista nemes, Szepsy (Zepsy) János „hivatali pályája" élesen különbözik a fentebb említett Meszlényi Benedekétől például abban, hogy ő vármegyei tisztséget, hiteleshelyi jegyzőséget soha nem vállalt. A Nádasdy család familiárisi szolgálatában ügyvédként, sok és szívós munkával Sopron és Vas megyében különféle jogállású, vagyonú, társadalmi helyzetű magánszemélyeket képviselt, a térség meghatározó mágnásaitól kezdve (Nádasdy, Zrínyi) a bene possessionatus (Viczay), nagytekintélyű birtokos (Cziráky, Polányi), illetve kisbirtokos nemesekig, városlakó kiváltságoltakig (pl. a szombathelyi Tapolczay Pál), miképpen egyes közösségek érdekében is fellépett (Sopron város). Önmagukban már e tények is érzékeltetik: Szepsy – eddig regisztrált – pályája első, nagyobb felében prókátori munkából élt, legkülönbözőbb szintű bíráskodási fórumok előtt tevékenykedett. Ez a korban cseppet sem szokatlan, egy generációval később hasonló figyelhető meg a szintén Nádasdy familiáris Tolnay (Tholnay) János esetében is.

A forrásfeltárás arra utal, hogy a Nádasdy családnál familiárisi szolgálatot vállalt Szepsy esetében ez a kötelék inkább védelmet és biztonságot jelentett, semmint akadályt pályája, karrierje, kapcsolatrendszere kiépítésében. Esete ismételten felhívja a figyelmet a kötelék átjárható elemeire, a familiárisi függés személyre szabottságára, hisz ez a viszony karrierjében inkább segítette, semmint őt Prókátori tevékenységének kiteljesedésekor – életútja szempontjából szerencsésen – a Bethlen Gábor vezette rendi-függetlenségi mozgalom politikai karriert hozott számára. Így a szerény vagyonú taxalista nemesből a Szepesi Kamara tanácsosa lett. Ha az életpálya mérlegét a vagyongyarapodás leggyakoribb mérője, a fekvőbirtok növekedésének oldaláról nézzük, láthatjuk, hogy azt nem jellemezte hasonló mértékű siker. Szepsy szolgálatai nyomán a Nádasdy családtól zálogjogon nyert birtokainak köszönhetően azonban a taxalisták közül a jobbágytartó nemesek sorába emelkedett, kisbirtokos lett.

Szepsy személye ismeretlen a közkeletű családtörténeti kézikönyvek, a helyi és az „országos" genealógiai irodalom számára. Családi levéltár vagy levéltártöredék sem segíti életútjának felvázolását.[4] Így prókátori működéséről elsősorban a vármegyei közgyűlések, törvényszékek, úriszékek jegyzőkönyvei, illetve városi és mezővárosi iratok segítségével történhetett vázlatos rekonstrukció, miképpen politikai karrierjéhez a kor fölöttébb jelentős számú publikált és publikálatlan missilise szolgáltatott adalékokat.[5] Jelezni kell: a forrásfeltárás jelen szakaszában több kérdésre nem tudunk válaszolni, melyek közül az egyik legfontosabb: hol iskolázódott, milyen fokú iskoláztatással bírt Szepsy János, gyakorlatát ki(k)nél szerezte?[6]

---

[4] A 18. század derekán még létezett egy, valószínűsíthetően döntően birtokjogi iratokból álló családi levéltár. 1755-ben Darás István özvegye, Francsics Anna a Darás család leányági örököseivel szembeni osztályos perében tett esküje során hivatkozott a birtokában lévő, Darás, Szepsy és Rumy famíliákat illető iratokra (levelek és signaturak), és azok bemutatását ígérte. Valójában a levelek törvényszéki bemutatása, vármegyei átvétele azok rendezetlenségére hivatkozva nem történt meg, ahogy azt az elhúzódó perben kiadott 1768. évi megyei perirat is bizonyítja. Lásd: Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (SL) IV. A. 1. p. Sopron vármegye levéltára (Svm. lt.), Acta Iuridica, Tom. 2. Daras, No. 11., Francsics Anna megintése a családi iratok bemutatása miatt: uo. No. 2., Francsics Anna esküje: uo. Litt. C., az iratok rendezetlenségére: uo. Litt. F., 1768. szept. 16.

[5] E dolgozat ugyanakkor nem vállalkozhat Szepsy ügyvédi munkásságának részletes elemzésére.

[6] Szerencsés forrásadottságok között nemcsak a karriert, hanem az iskoláztatás színhelyeit, grádicsait, a magán- és szakkönyvtárat, a végrendelet alapján a konkrét vagyoni viszonyokat is rekonstruálni lehet. Lásd: Valentinitsch, Helfried: Eine Juristenkarriere in der Steiermark zur Zeit der großen Hexenverfolgung, Der innerösterreichische Hofvizekanzler Thomas Ignatius Freiherr von

A sikeres pályakezdés – A Sopron vármegyei prókátor

A völcseji taxalista nemes ügyvédi pályáját Sopron vármegye 1596. április 22-én, Újkéren megtartott törvényszékében kezdte. Nemes Gergely deák (Literatus) és örökösei érdekében járt közbe, akik nevében a csornai Szent Mihály prépostságot egy Kis-Zsirán (Kis Syra) fekvő irtásföldtől eltiltotta.[7] Az 1597. június 30-án, Újkéren megtartott sedrián vitt perképviseletét[8] követően 1598. április 14-én ifjabb Vághy János felperest képviselte Sárándy László özvegyével, Fekecs (Fekecz) Zsófiával szemben egy Röjtök községben fekvő réttel kapcsolatos birtokperben.[9] Hasonló típusú perrel jelent meg az 1599. május 6-i, Lózs (Loos) mezővárosban megtartott közgyűlésen: Kerecsényi György felperest képviselte a Trombitás János elleni hatalmaskodás, tolvajlás miatti perben.[10] 1599. július 4-i közgyűlésen gunyafalvi Seged Péter nevében tiltakozott: az úr ispánja rovás alatti jobbágyházban, s nem taxás nemesek házában lakik, így őt ez utóbbi teher alól vegyék ki, hisz jobbágyként adózik.[11]

A közéleti pálya e kezdeti szakaszából ismert, hogy hites személyként megyei hivatalviselő mellett részt vett földesúr-jobbágy közötti magánjogi aktusban. 1600 februárjában, az akkor esküdti hivatalt betöltött Vághy György mellett – több más hitelt érdemlő férfiúval együtt – ő is megjelent Petőházán akkor, amikor Varga Máté kötelezte magát, hogy Zeke János özvegyének, Szemcsey Orsolyának örökös jobbágya lesz.[12]

Ha a Szepsy által képviselt személyek névsorára tekintünk, Kerecsényi Györgyről, Vághy Jánosról, gunyafalvi Seged Péterről megállapítható, hogy Nádasdy Ferenc szervitorai voltak, miképpen Szemcsey Orsolya az Esztergom alatt elhunyt, hasonlóképpen Nádasdy szervitor petőházi Zeke János özvegye. Az adatsorból valószínűsíthető: Szepsy már ez idő alatt is a Nádasdy család szolgálatában állt, a vármegyei ítélkezésben e család szolgálóinak egy körét képviselte.[13] Ez a szervitori viszony – a dominus, Nádasdy Ferencnek dunántúli főkapitányi pozíciója révén – ad magyarázatot arra, hogy Babócsa és Kiskomárom 1600. évi elestét követő tárgyalássorozatban a magyar várfeladók fölött ítélkező 1601. márciusi pozsonyi országgyűlés által összehívott törvényszékben a három fogoly főtiszt, gersei Pethő Gergely babócsai főkapitány, Végh Gergely babócsai hadnagy, Balogh János újudvari fővajda közül Véghet Szepsy képviselte.[14]

Mauerburg (gest. 1686). Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. Jg. 84. Graz, 1993. (Valentinitsch 1993.) 103–126.

[7] SL IV. A. 1. a. Svm. lt. Sopron vármegye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyvei/Prothocollum Inclyti Comitatus Soproniensis (Prot.) II. köt. 12.

[8] SL Svm. lt. Prot. II. köt. 23.

[9] SL XIII. 21. petőházi Zeke család levéltára (cs. lt.), 3. d. fasc. 4. no. 22. A forrást közli: Dominkovits Péter: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996. (a továbbiakban: Dominkovits 1996.) Nr. 47. (75–79.)

[10] SL Svm. lt. Prot. II. köt. 51. A szöveget közli: Dominkovits 1996. Nr. 53. (99.)

[11] SL Svm. lt. Prot. II. köt. 65. Közölve: Dominkovits 1996. Nr. 55. (103.)

[12] SL petőházi Zeke cs. lt. 2. d. fasc. 2. no. 127., Petőháza, 1600. február 5. Közli: Dominkovits 1996. Nr. 56. (103–104.)

[13] Ugyanakkor jelezni kell: jelentős részben a másik peres fél is a Nádasdy szervitorok közül került ki (például Trombitás). Ezek az esetek a familiárisok közötti, döntően vagyoni (birtok) viszonyokból fakadó érdekellentéteket mutatják. Például a 16. századi Sopron vármegyében ilyen volt a Zeke-Ághy konfliktus.

[14] A Babocsa és Kiskomárom feladói ellen osztrák és magyar oldalon lefolytatott eljárásokat elemzi: Pálffy Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a 16–17. századi Magyarországon. (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez) Levéltári Közlemények, 68. 1997. 1–2. sz. 199–212. Szepsy tevékenységére különösen: 207–208. Nádasdy Ferencre: Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitá-

Talán az előbbi, országos jelentőségű ügyvédi munkának köszönhető, hogy az eddigi vármegyei prókátori tevékenységi köre a helyi szinten is pozíciónöveléssel bővült. 1601–1602 során Sopron vármegye nemesi törvényszékén több esetben a cseppet sem hagyományos hivatali karriert leírt, azaz esküdtből alispánná lett Vághy Györgyöt helyettesítette. Így az 1601. május 30-án, Lózson megtartott törvényszékben az alispán képviseletében hivatalból indított pert Pulay Farkas, Fodor Benedek János fia, Ujszászy László, a büki Nagy Albert és felesége, Erzsébet asszony, továbbá Tharródi László, agilis Vörös Jakab, Szily (Zily) Tamás és Dósa Imre özvegyének Ilona nevű jobbágya ellen rablógyilkosság (latrocinium) és tolvajlások (furta) miatt. A háborús esztendők Sopron megyében is a zsoldosok visszaéléseit, a települések pusztulását, az élet- és vagyonbiztonság nagyfokú megingását hozták; nem egyedi vádindítványa volt ez. Még ugyanezen évben, június 8-án, az ugyancsak Lózson megtartott három napos sedrián több hasonló perre került sor. A törvénykezés elején még Vághy György alispán indított hivatalból vádat, a harmadik napon már Szepsy (Zepsy) az alispán képviseletében hivatalból („mint magisztrátus") perelte Dukay Györgyöt és Székely (Zekell) Pétert hasonlóképpen rablógyilkosság és tolvajlások vádjával.[15] Vághy alispánt Szepsy képviselte az 1602. január 3-án, ugyancsak Lózson megtartott közgyűlésben, ahol hivatalból tiltakozást tett Sándor András ellenében, aki nem várta meg a törvényhatóság által végbevitt malomigazítást. Ugyanezen a közgyűlésen magánvádas ügyvédként is fellépett: vitézlő Madarász Miklós simaházi nemes nevében tiltakozott Somogyi Benedek szolgabíró taxálási eljárása ellen.[16] A fentiekhez hasonlóan az év során még több esetben helyettesítette így Vághy alispánt.[17]

Az elszórt adatokból kitűnik: a keresett, sokat foglalkoztatott ügyvédek között Szepsy kiemelkedő tekintélyre, és bár megyei hivatalt nem viselt, a törvényhatóság jogszolgáltatásában speciális befolyásra tett szert. Vajon mi állhatott e mögött? Ez minden bizonnyal több összetevő eredménye lehetett: tanultsága, gyakorlata, familiárisi kapcsolata, egyéni ambíciója, és közvetlen szakmai környezete; nem ismerjük az egykorú soproni jogtudók, prókátorkodók máig alapvetően ismeretlen körét, és az ő ebben elfoglalt helyét. A forrásfeltárások jelen szakaszában tehát pontos válasz nem adható, és cseppet sem kizárt, hogy a családi levelezés elpusztulása, elkallódása miatt e kérdés később is csak részben lesz megválaszolható.

Ugyanakkor megvizsgálhatjuk Szepsy hivatalosan megnyilvánuló kapcsolatrendszerét, hogy pályája kezdetén a megye fő- és birtokos nemességének mely tagjait, csoportjait képviselte. A főnemesek közül 1602 során a megye nyugati részében birtokos, az Oláh-Császár család lánzséri uradalmát megszerző szerdahelyi Dersffy Ferenc képviseletében nyújtott be tiltakozásokat.[18] Ugyanebben az időszakban a birtokos nemesek közül a Nádasdy családnak is familiárisi szolgálatokat teljesítő, a térség „törzsökös" famíliái közé tartozó Viczay, illetve Cziráky és Niczky családok képviseletében tűnt fel. 1601-ben Viczay Tamás és Sándor nevében perelt, míg két évvel később Niczky Orsolyát, Cziráky Mózes feleségét képviselte egy ligvándi birtokeladásban.[19] A Viczay családhoz fűződő kapcsolata az átla-

nyok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Történelmi Szemle, 39. 1997. 2. sz. (a továbbiakban: Pálffy 1997.) 269.

[15] SL Svm. lt. Prot. II. 83., 91.

[16] SL Svm. lt. Prot. II. 105, Nr. 1., 5.

[17] Például 1602. április 22–23-án, az, Újkéren megtartott törvényszék első napján (feria secunda) az alispán helyetteseként elnökölt a bíráskodási fórumon. A szintén több napos törvényszék első napján (május 3-án) hasonlóképp alispáni helyetteseként elnökölt, míg az utolsó napon a győri püspök alattvalóját, Gosztola Mihály szombathelyi lakost képviselte az ugyancsak nem nemes Biro Tamással szemben. SL Svm. lt. Prot. II. 117., 119–120.

[18] SL Svm. lt. Prot. II. 116. 1602. április 20-án, a lózsi közgyűlés.

[19] SL Svm. lt. Prot. II. 83. (május 29–30., lózsi sedria), uo. 160. (december 24., újkéri részgyűlés.)

gosnál szorosabb lehetett, ezt igazolják a fennmaradt úriszéki jegyzőkönyvek, amelyekben gyakran ő látta el a földesurak, földesúrasszonyok képviseletét.

Természetesen a fenti két évben nemcsak hivatalból indított pert és képviselte a vádat, hanem ekkor is teljes körű ügyvédi tevékenységet folytatott. Így az 1602. október 10-i, lózsi közgyűlésben Marothy Mihály özvegye nevében Takács Mátyás sajtoskáli (Kaal) jobbágy kapcsán tett tiltakozást.[20] Az 1603. június 2-án, az újkéri törvényszékben nemesapáti Szalay (Zalay) Gábor – Sopron vármegye 1595–1600 közötti alispánja – özvegyét képviselte a Dóczy Bálint özvegye elleni birtokfoglalási (occupatio bonorum) perben.[21]

A kiteljesedés felé – A regionalitás: prókátorság Vas és Sopron vármegyékben

A Sopron megyei törvényszéki, közgyűlési iratanyag vizsgálata mellett fölöttébb értékes információkat rejt a szomszédos törvényhatóság, Vas vármegye hasonló fórumainak iratanyaga is. Ott Szepsy a Sopron vármegyei pozícióinak kiteljesítése és stabilizációja után jelent meg. Vas vármegye főispánjai a törvényhatóság legnagyobb birtokosainak sorába tartozó Nádasdy család tagjai voltak, tehát a térségi mobilizáció gyökerei minden bizonnyal a familiárisi kötelékre mentek vissza, ahogy ez egy generációval később a vasi törvényszékeken gyakran pert képviselő soproni birtokos, a már említett Tolnay János esetében is megfigyelhető.

Az 1602. június 17–18-án folytatólagosan tartott törvényszékben az alsóőri Gyáki más néven Kis János és Kis Gáspár személyében nyújtott be tiltakozást, ugyanis – a térség másik jól ismert ügyvéde – kisunyomi Szekeres Márton a megelőző napokban pert indított ellenük, de ők a perfelvétel idején a perindítás okairól kellően nem értesültek.[22] Következő törvényszéki tevékenységéről három évvel későbbről szerezhetünk tudomást. 1605 márciusában Viczay Sándor nevében tiltakozott, aki e formában jelentette ki, hogy a Vas vármegyei Magasi faluban semmiféle érdekeltséggel nem rendelkezik.[23] Vas megyei működésének új szakaszát jelentik az 1606–1607. évek. Az 1606. május 17-i közgyűlésben Nádasdy Tamás özvegyét, Báthory Erzsébetet és az ő gyermekeit, továbbá Zrínyi Miklóst, Zala vármegye főispánját képviselve adott be oly tartalmú tiltakozást, hogy a fenti főnemesek bárki hatalmaskodásával szemben megvédelmezik a Sopron megyei Bő települést (a keresztesek egykori jószágát).[24] E lépéssel nemcsak dominusa, hanem a másik törvényhatóságban is nagy befolyású főnemes személyében is megjelent. A másik irányt saját törvényhatóságának, Sopron vármegyének vasi képviselete adta. A török veszély miatt Sopron és Vas vármegyék közös közgyűléseinek során a Szombathelyen megtartott 1607. május 28-i congregation soproni részről Vághy György alispán, Kisfaludy Balázs és Pászthory Gergely mellett Szepsy János is megjelent.[25]

Minden bizonnyal Vas megyében is megnövekedett befolyásának – ami mögött vitathatatlanul nagytekintélyű főnemesi protektor(ok) állt(ak) – köszönhető, hogy az 1607. augusztus 1-jei közgyűlésben a tragikus körülmények között elhalálozott Chemetey István alispán számadásait átvizsgáló hat tagú bizottság tagjává választották. (A Chemetey hivatalba lépésétől, 1602. november 25-től vizsgálatot folytató gremiumnak még két jeles ügy-

[20] SL Svm. lt. Prot. II. 130. 1602. január 14-én Jely Tamás felesége, Borbála asszony nevében tett tiltakozást. Uo. Prot. II. köt. 107.

[21] SL Svm. lt. Prot. II. 152.

[22] Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601–1620., 1631–1641., Szombathely, 1992. (Vas megyei levéltári füzetek 5.) (a továbbiakban: VvmReg II.) Nr. 830.

[23] VvmReg II. Nr. 901.

[24] VvmReg. II. Nr. 943.

[25] VvmReg II. Nr. 988.

véd, Hollósy Sándor és a már említett kisunyomi Szekeres Márton, továbbá a Chemetey rokon, Szepsyvel is kapcsolatban állott kaszaházi Joó László, illetve Miley András, Bácsmegyey Mihály is tagjai voltak. Munkájukat 100 ft büntetés terhe alatt kellett végezniük.)[26]

A fenti számadásvizsgáló bizottság kudarca, visszalépése is háttér tényezője lehetett annak, hogy Szepsy azt követően, 1612–1614 során közigazgatási, adókezelési- és ellenőrzési feladatokat nem vállalt, hanem prokurátorként tevékenykedett. Az 1612. január 16-i közgyűlésben Szombathelyi Ferenc, a néhai Szombathelyi Márton szlavóniai ítélőmester fia nevében Szombathely privilegizált püspöki mezőváros földesurával, Náprágy Demeter bács-kalocsai érsekkel, győri püspökkel, illetve a mezővárosi magisztrátussal szállt perbe egy, a város területén, a Gyöngyös utcában fekvő, és Draskovich püspök által az említett Szombathelyi Márton számára privilegizált kőház miatt, amit a közvetlenül meglőző időkben adó alá vontak.[27] 1613-ban rimaszécsi Széchy Tamást – a kőszegi uradalom zálogbirtokosát, az időben dunántúli kerületi főkapitányt –, majd 1614-ben Náprágy Demeterrel szemben Vas vármegye főispánját, Nádasdy Pált képviselte a püspöki dézsmák – cseppet sem problémamentes – árendája kapcsán,[28] miképpen tette ezt az 1617. június 10-i közgyűlésen is.[29]

Szepsy befolyásának ismételt megerősödését jelzi, hogy az 1613. február 9-i közgyűlésben Vas megye tisztikara nevében hivatalból perindításra tett előterjesztést két, a béke időben török ellen portyázó, de ezen kívül kereszténveket is kirabló, fosztogató személy ellen.[30]

Vas megyei hivatali tevékenységével párhuzamosan Szepsy Sopron vármegye törvényszékében is megőrizte szerepét, befolyását. Így az 1607. március 27-én, az Újkéren megtartott törvényszékben Mátéfalvay (Matheffalway) Máté perében vállalt képviseletet, és Hettyey János özvegye nevében ünnepélyesen tiltakozott a nagyvölcseji birtokvásárlás miatt.[31] 1608 januárjában Vághy György alispán, Ajkay Ferenc szolgabíró, Völcsey Ádám esküdt mellett – több más nemessel egyetemben – Galambos István özvegyének kérelmére arbiterként részt vett a több napos kiszállást is igénylő osztályperben.[32] 1609. május 26-án a Rábaköznek külön, Németiben megtartott törvényszéken Edvy János, majd szemerei Nagy István felperesek képviseletét látta el egy lakott jobbágytelek zálogolása és hatalmaskodás miatt.[33] 1612 februárjában neve Párnás György perei kapcsán tűnik elő.[34] 1614-ben az alsóajkai Ajkay család vagyonosztási perében mint hivatalos eljáró személy működött közre.[35]

---

[26] VvmReg II. Nr. 1002.

[27] VvmReg II. Nr. 1309.

[28] VvmReg II. Nr. 1345., 1394. Az előbbi per cseppet sem tanulság nélküli. A felperes az agilis Poka András alperest lopás, rablás, fosztogatás vádjával kérte elítéltetni, de az alperes ügyvédje a Werbőczy Hármaskönyvében szereplő II. rész 32. címére hivatkozva az egész eljárást ellenezte. Hiába tiltakozott érvelése ellen Szepsy, az ítélőszékké átalakult megyei közgyűlés az alperes fél tiltakozásának helyet adott és engedélyezte, hogy az 20 elfogadott tanúval mentse magát; Rimaszécsi Széchy Tamás: 1609–1618 között töltötte be a dunántúli kerületi főkapitányi tisztet. Pálffy 1997. 269.

[29] VvmReg II. Nr. 1435.

[30] VvmReg II. Nr. 1346.

[31] SL Svmlt. Prot. II. 221.

[32] SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 8. No. 192., 1608. jan. 26., jan. 31.

[33] SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 9. No. 209., 213.

[34] SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 1. No. 4., Párnás György levele Pászthory Gergelyhez, Sopron vármegye assessorához, Völcsej, 1612. febr. 19.

[35] SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 10. No. 316. Újkér, a törvényszék időpontja: 1614. szept. 16. (feria tertia post festum Exaltationis Sanctae Crucis).

Szepsy a különböző ítélkezési fórumokon

Szepsy eddigi prókátori működésének bemutatása elsősorban a két szomszédos vármegye, Sopron és Vas nemesi közgyűlésein, törvényszékein végbevitt tevékenységére koncentrálódott. Ugyanakkor nemcsak a megyei élet legfontosabb fórumain vett részt, hanem más tekintélyes ügyvédekhez hasonlóan pereket vitt különböző földesurak úriszékei, illetve egyes esetekben mezővárosi törvényszék előtt is.

Szepsy 1605. január 21-én kezdte ügyvédi tevékenységét Szombathely mezőváros bírósága előtt. Ekkor Skalych Mátét képviselte a Skalich avagy Nyeregjártó György özvegye, Piroska asszony elleni örökségi perben.[36] A töredékesen fennmaradt 1604–1605. évi perek alapján megállapítható: Szepsy szombathelyi ügyvédi szereplése ritka eset volt, a peres feleket ekkor elsősorban a korszak kiemelkedő jogtudósa, a későbbi királyi jogügyigazgató, a Magyar Kamara tanácsosa, kosztaniczai Kitonych János, és a rövid ideig, 1623–1625 között Győr vármegyei alispáni hivatalt is betöltő balogfalvi Siey János képviselte.[37] Ők ekkor mindketten a győri püspök familiárisi körébe tartoztak, miként az ügyvédi pályáján ezen időszakban feltűnő kisunyomi Szekeres Márton is. Szepsy a későbbiekben is ritkán képviselt peres feleket a privilegizált püspöki mezőváros bíráskodása során. 1608 áprilisában Tapolczay Pál deákot – a mezőváros 1613–1615 közötti bíráját – képviselte egy perújításban. Határozott fellépése, hangzatos latin parafrázisa; *„inter arma silent iura"*, nem érte el a várt sikert. Ugyanebben az évben Szabó András agilis és felesége, Magdolna asszony, Barbély Jakabbal és hitvesével, Erzsébet asszonnyal szembeni perében a vádat képviselte, az alperes fél házfoglaló, hatalmaskodó tette miatt.[38] Szepsy valójában nem tartozott a szombathelyiek által gyakran foglalkoztatott ügyvédek (Hollósy Sándor, Mátéfalvai Mátyás deák, Rady (Rádi) Imre) sorába. Esete e téren is jobban hasonlít egy nemzedékkel későbbi prókátor utóda, Tolnay (Tholnay) János szerepvállalásaihoz.[39]

A mezővárosi magisztrátus előtti perekkel szemben a földesúri ítélkezés fórumain, az úriszékeken, mind pályája első szakaszában, mind pedig a pályaív csúcsához közelítve többször vállalt prókátorságot. Az első eddig ismert úriszéki perei 1604. május 22-én folytak le: a Nádasdy Ferenc familiárisai közé tartozó petőházi Zeke János özvegye, Szemcsey Orsolya petőházi törzsbirtokán a földesúrasszonyt képviselte a községi bíróval szemben fellépő engedetlen jobbágyok ellen.[40] 1619–1620 során a Lózson megtartott úriszékeken több alkalommal is vádképviselttel a Viczay család tagjainak érdekeit védte. 1619. február 6-án Viczay Tamás özvegyét, Szenyessy Krisztina földesúrasszonyt képviselte az ő Tanka István jobbágya ellenében, akit verekedés, földesura szolgáinak megtámadása vétkével fogtak perbe. Az említett földesúrnő képében indított pert a robotot megtagadó, az ispánt

[36] Vas Megyei Levéltár (VaML) Szombathely város levéltára (Szvlt.) V. 101. Szombathely város közgyűlési és ítélkezési jegyzőkönyvei, 1604–1605. kötet, 98.

[37] Balogfalvi Siey János Győr vármegyei ügyvédi tevékenységére, pályaívére, birtokszerzésére, familiárisi kötődésére: Gecsényi Lajos: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. Levéltári Szemle, 1988. 3. sz. 14–34., különösen: 21., 33. Siey ügyvédi és hivatali működésére lásd még: Gecsényi Lajos: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. kötet, 1580–1616. Győr, 1990. II. kötet, 1617–1626., Győr, 1995. passim.

[38] Benczik Gyula – Dominkovits Péter: Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1606–1609). Szombathely, 1993. (Acta Savariensia 7.) Nr. 195., 276.

[39] A Szombathelyen működő ügyvédek jegyzékét közli: Horváth Tibor Antal: Szombathely a XV–XVIII. században. Szombathely, 1993. (Acta Savariensia 8.) 264–276.

[40] SL petőházi Zeke család lt., 2. d. fasc. 2. no. 125, a forrást közli: Dominkovits Péter: Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. századi úriszéki bíráskodásához. A Zeke család petőházi birtokán lefolytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604–1630). Arrabona, Múzeumi Közlemények, 35/1–2. 224–225.

szidalmazó Szabó György jobbágy ellen.[41] Ugyancsak ezen az úriszéken a másik földesúrasszony, Viczay Sándor özvegye, beregszói Hagymássy Orsolya képviseletében Bordács Jánost és Mihályt, illetve Kristóf Mihályt és Jakabot perelte két jobbágyasszony megerőszakolása, illetve az ebben való bűnrészesség vádjával.[42]

Kötődését a Viczay családhoz jól mutatja az, hogy pályája különböző állomásain – és olykor élete nehéz pillanataiban is – e jelentős birtokos család tagjai mellett találjuk. Így – ahogy már említettük – 1605-ben Vas megyében elvételt adókivetés miatt Viczay Sándort képviselte, miként hozzá húzódott Bocskay hajdúkapitányának, Némethy Gergelynek dunántúli hadjárata idején is. Ekkor, miként a térség meghatározó földesurai (Batthyány, Nádasdy család), ő sem tért Bocskay hívségére; félelemmel tudósította Sopron város magisztrátusát 1605. szeptember 18-i levelében Némethy Gergely hajdúkapitány Rábaközbe vonulásáról és dúlásairól.[43]

A Viczay család iránti hűségét az országos szintű eseményekben történő részvétele idején is megtartotta. 1620. április 13-i lózsi úriszékben több perben Viczay Tamás özvegyét, Szennyesy Krisztinát mint felperest képviselte. Így Sömberger Mihály providusszal szemben lépett fel, aki földesúrasszonya tudomása nélkül szerzett őfelségétől armálist. Szepsy határozottan követelte a privilégium megsemmisítését, a korábbi jogállapotba történő visszahelyezést. A fölöttébb tekintélyes nemesekből összeállt nagyszámú testület – Szántóházy Ferenc, Vas és Sopron vármegyék jegyzője, személynöki ítélőmester elölülésével, mankóbüki Horváth Bálint, Sopron megye alispánja, a vármegye adószedője és segédje, illetve egy szolgabíró, négy esküdt és egy fogott bíró (arbiter) – bár a jobbágyot elmarasztalta a vádban, ítéletében hangsúlyozta: ez az ítélkezési fórum alacsonyabb rangú annál, semmint uralkodói jogadományozást megsemmisíthessen. Ezért az armális érvényben maradt, de mindabban, amit az alperes alávetett jobbágyként földesúrasszonyának vétett, továbbra is elmarasztalható volt. Így Szepsy csak egy Bécsbe történő hosszúfuvar megtagadásában tudta a vádlottat „megmarasztatni".[44] Ugyanezen az úriszéken Szepsy az előbbihez képest kevésbé hangsúlyos pert is vitt a tolvajlással, lövöldözéssel, verekedéssel vádolt Jankó István jobbágy ellen, akit a szükséges bizonyítás befejeztéig az úriszék börtönbeni tartásra ítélt.[45]

Egy, az előzőektől minőségében is eltérő kapcsolatrendszer jelenik meg két vele kapcsolatos 1610. évi levélből. Bár Szepsy tevékenységének kiinduló oka és eredménye jelenleg nem ismert, az eddig feltárt forrásokból világosan kitűnik, hogy ő Sopron sz. kir. város bizonyos ügyeiben járt el, és ennek kapcsán a városvezető elit egyes tagjaival is szorosabb kapcsolatba került. A Baxay Mihály által Sopron magisztrátusához írt leveléből már nemcsak egy nagy formátumú, városi ügyekben is járatos prókátor képe jelenik meg, hanem az is szembetűnő, hogy az ügyvédség a 16–17. századi Nyugat-Magyarországon – modern szóval élve – piacképes értelmiségi pálya volt, s az érdekelt felek a prókátori munkát eredménycentrikusan honorálták: *„...az en Prokatorom, Horwath Mihaly, Zepsy vramnak ha*

[41] Magyar Országos Levéltár (MOL) P 427. Viczay család levéltártöredéke (cs. ltt.), a Viczay család lózsi úriszékének jegyzőkönyvei (úsz. jkv.) fol. 198v.–200r., 200v.–201. Közölve: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerkesztette: Varga Endre. Budapest, 1958. (a továbbiakban: Varga 1958.) Nr. 206. (396–399.) Nr. 208. (403–404.)

[42] MOL P 427. a Viczay cs. ltt., úsz. jkv. fol. 197v.–198r., 200v., 201. Közölve: Varga 1958. Nr. 207. (400–402.)

[43] SL Sopron város levéltára (Svlt.) Lad. VI. et F. fasc. V. no. 193., Lózs, 1605. szept. 18. közölve: 1. sz. függelékben. Némethy Gergely Sopron környéki hadmozdulataira: Nagy Imre: Sopron multja. In: A Magyar Történelmi Társulat 1883. augusztus 22–27-iki vidéki kirándulása Sopron városában és Sopron vármegyében. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. Budapest, 1883. (a továbbiakban: Nagy 1883.) 1883. 27–28.

[44] MOL P 427 Viczay cs. ltt., úsz. jkv. fol. 202r.–203v. Közli: Varga 1958. Nr. 209. (404–406.)

[45] MOL P 427 Viczay cs. ltt., úsz. jkv. fol. 202r.–203v. Közli: Varga 1958. Nr. 209. (404–406.)

megh nierne az pert eó feőlseghe parancholattia szerint minden szaz forintbul 10. forintot ighert hirem nelkwl. Soprony warmegeben penigh orszagh teőrwenie szerint prokatornak az eő faratsaghaert, michoda jutalma es fizetise legien, vrasagtok, es ty k[e]g[ye]l[me]tek jol tudgia; En Zepsy vramnak ket Araniat es ket egez Tallert, faratsaghaert attam, itelt, italt, maghanak szolghainak, kochit jeőni s menni ebbul mitt rendel k[e]g[ye]l[me]tek iteleti lezen raita 10 forintot, minden szaz forintbul kewanni es fel wenni Istentelen dologhnak lenni aranzottam."[46] A Sopron sz. kir. város polgárságával fennállott érdekvédelmi-ügyvédi és anyagi vonatkozású kapcsolatait a Szentbertalani (Zentbertalanj) Menyhért városi tanácsoshoz 1610 novemberében írott levele is megerősíti.[47]

Az eddigi polgári életvitellel szemben Szepsy prókátori tevékenységének egy speciális, ez idáig a legkevésbé feltárt és ismert területéről, a katonai ítélkezési fórumokon való jelenlétről a forráskutatás jelen szakaszában csak egy adat ismert. 1607-ben ő is részt vett a Zrínyiek egyik főembere, Kis János muraközi kapitány és Végh Gergely Csáktornyán, hadiszéken lefolytatott perében.[48]

Szervitori kötődése

A 16–17. századi katonáskodó vagy hivatalviselő nemesek esetében a szakirodalom már többször is rámutatott a szervitori, familiárisi kötődés meghatározó jelentőségére az adott életpályák alakulásának vizsgálatakor.[49] Szepsy esetében már az eddigi elszórt adatok is jelzik (például a dominusok képviseletének gyakorisága), ő a Nádasdy család kiterjedt familiárisi körébe tartozott. E kötelék legjobb bizonyítéka azonban sajnos kissé kései, már régebbre visszanyúló kapcsolatokra, szolgálatokra mutat. Nádasdy Pál familiárisainak 1614. évi konvenciós jegyzéke ez, ami jól mutatja Szepsy helyét e kiterjedt körben.[50] Ő dominusa második számú prokurátora volt. Az első számú ügyvéd tisztét Ebergényi (Ebergheny) Péter töltötte be, 100 ft készpénzt, 9 rőf gránát posztót, 15 akó bort kapott, illetve utazásaihoz elegendő költséget, ura házaiban magának, szolgáinak megfelelő mennyiségű ételt italt, lovainak abrakot, szénát. A második ügyvéd, Szepsy Ebergényihez képest csak 40 ft készpénzt, 8 akó bort, 20–20 köböl búzát és zabot, továbbá útjaihoz elegendő költséget kapott, Sárvárra jövetelekor pedig az ottani szervitoroknál (uraimnal) néki asztal, szolgáinak étel és ital, lovainak széna és abrak járt.

---

[46] SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. fasc. XI. num. 734., Bécs, 1610. augusztus 14.

[47] SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. fasc. X. num. 737., Pozsony, 1610. nov. 16.

[48] Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Varga 1981.) 155. A kérdéskör összegző irodalma Szepsy tevékenységéről nem hoz adatot: Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században, Győr, 1995.

[49] A témakör szerteágazó, kisebb bibliográfiát kitevő szakirodalmát itt nem jeleznénk, sem a szervitori státussal foglalkozó köteteket és tanulmányokat (például Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Komoróczy György, Varga J. János munkáit), itt nem említjük az ezen kapcsolatot hangsúlyozó családtörténeteket, személyes életutakat, a familiaritás megyei, országos közigazgatásban vitt szerepét sem (például Gecsényi Lajos, Hiller István, Ila Bálint, Iványi Emma, Papp László publikációi). A kérdéskört a főnemesi udvar szempontjából legutóbb bő szakirodalommal áttekintette: Koltai András: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Budapest, 1999. (Kézirat) I–XVI., 107–206.

[50] Az 1614. évi konvenciós jegyzék lelőhelye: MOL E 185 Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (Nádasdy cs. lt.) (Mif. Raksz. 31.992.) fol. 512-r.–537-v. A szövetben fizetés is mind minőségi, mind mennyiségi szempontból hierarchikus rendet követett. A fizetések vásárlóértékére: Zimányi Vera – Dányi Dezső: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989.

Ekkor a család szolgálatában négy konvenciós ügyvéd tevékenykedett, a harmadik Szemerei (Zemerey) Nagy István, a negyedik Bejcy (Beychy) György volt. Ők mindketten 12–12 ft-os évi készpénz fizetésben részesültek, járandóságuk differenciáit a természetbeni juttatások – illetve azok készpénzre átváltott kiadása – képezték.[51]

A család érdekeire, jogosultságainak, vagyonának védelmére vigyázó, őket képviselő, a földesúri jogszolgáltatásban tevékenykedő négy fős ügyvédi kar mellett a vezető ügyvédnél jobban megfizetve a familiárisok sorában találjuk a kor híres ügyvédjét, Megyery Zsigmondot is.[52] Mivel jelenleg nem ismert a négy ügyvéd közötti feladatmegosztás, így pontosan nem tudható Megyery funkciója sem. Révay Judit egy datálatlan – 1635. évi (?) – inscriptióban, néhai férje, Nádasdy Pál szerződéseit szem előtt tartva, Megyery Zsigmondot feleségével, Gregoróczy Annával és János fiúkkal egyetemben nemcsak a széplaki kastélyban – a hozzá tartozó javakkal –, a 8000 ft-ért zálogolt drassburgi udvarház és falu birtokában erősítette meg, hanem egy 12 000 ft értékű bécsi házában is. 1639 tavaszán Nádasdy Ferenc a Fertő melletti Endréd falu zálogbérleti szerződésében úgy érvelt, mivel Megyery Zsigmond Magyarországon ritkábban lakik, a fenti jószágot a megkívántató módon hasznára nem fordíthatja, azért 5 évre, 500 ft-ért, a dominus bérbe veszi tőle.[53] Ezen adatok alapján valószínűsíthető: Megyery a Nádasdyak udvarában nemcsak magas fokú jogtudói munkát látott el, hanem inkább „diplomáciai" feladatai lehettek. Nem kizárható a hasonlóság Nádasdy Tamás 16. századi bécsi ágensének, ákosházi Sárkány Antalnak tevékenységével.[54]

Megyery Zsigmond családja már több generáció óta a Nádasdy család szervitori szolgálatában állt. A nagyapa, Megyery Imre 1581–1595 között Sopron vármegye alispáni hivatalát viselte, míg Pál fia 1595–1601 során e törvényhatóság notáriusa volt, 1601-től a személynöki ítélőmester hivatalát töltötte be. Iskolázottságát az 1602–1605 közötti országgyűlések meghívói magisteri címmel jelölték.[55] Megyery Imrét 1581-től több ízben is Sopron vármegye egyik országgyűlési követévé választották, így például 1581-ben Viczay Györggyel, 1582-ben Chernel Tamással, 1583-ban ismét Viczay Györggyel, míg 1588-ban Szombathelyi (Zombathel) Márton jegyzővel. Politikai jelentőségét érzékelteti, hogy az alispáni hivatalviselését követően is több ízben a diétára meghívott nemesek között találjuk őt. 1598-ban – Szokoly Miklóssal együtt – királyi megintésben részesült, amiben felszólították, e háborús időkben ne keltsen ellentétet az udvar és a rendek között. Királyhűségének, tekintélyének jeleként a tragikus sorsú Vas vármegyei alispánnal, Chemetey Istvánnal együtt ő is azon nemesek névsorában szerepelt, akiket a király jónak tartotta az

[51] Szemerey Nagy 12 köböl gabonát, 18 köböl zabot, 8 akó bort, 1 ártányt kapott, míg Bejczynek 6 akó bor, 12 köböl gabona, 1 ártány jutott.

[52] Megyery a 100 ft készpénz mellett 9 rőf gránát, 2 vég karasia, egy vég kentula (avagy 12 ft-ot) posztót kapott az 1614. október 1-jével kezdődő szegődményes évben.

[53] Révay Judit megerősítése: MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.987) Inscriptiós könyvek, 2. kötet, 128–131., Endréd falu inscriptiója: uo. (Mif 31.987) Inscriptiós könyvek, 3. kötet 4–5., Keresztúr, 1639. ápr. 2. Nádasdy Ferenc valójában zálogbérletet tett.

[54] A magyar főrendek bécsi képviseletéről: Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. Történelmi Szemle, 41. 1999. 3–4. sz. 331–367.

[55] Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád: Magyar országgyűlési emlékek X. kötet, 1602–1604. Budapest, 1890. Az 1602. évi pozsonyi országgyűlésre meghívottak névsorában: Nr. 10. (84.), az 1603. február 24-re, Sopronba hirdetett, de elhalasztott, majd Pozsonyban megtartott országgyűlésre meghívandó rendek között: uo. Nr. 10. (200.), az 1604. március-áprilisi pozsonyi országgyűlés meghívottainak névjegyzékében: uo. Nr. 10. (430.) Az 1605. január 6-i pozsonyi országgyűlésre meghívottak között: Károlyi Árpád: Magyar országgyűlési emlékek. XI. kötet, 1605–1606. Budapest, 1899. 79.

1601. évi országgyűlésre meghívni.[56] Az 1606 szeptemberében a Bocskayval folytatott tárgyalások során, a szintén Sopron vármegyei kisbirtokos, taxalista nemesek sorában is összeírt Cziráky Mózes királyi jogügyigazgatóval és Szombathelyi György Moson vármegyei alispánnal együtt őt is ott találjuk a császárhű magyarok Mátyás főherceg által összehívott gremiumában.[57] A vármegye jómódú középbirtokosai sorába tartozó[58] Megyery Zsigmond nem vállalt hivatalt sem Sopron, sem Vas vármegyékben. Nádasdy Pálhoz fűződő familiárisi kapcsolatai, illetve a következő generáció, Nádasdy Ferenc iránti familiárisi szolgálatai mellett nagyfokú politikai önállósággal rendelkezhetett, hiszen történetkutatásunk az Esterházy Miklós nádor legközvetlenebb politikai köréhez, az ún. „Esterházysták" idősebb generációjába sorolja személyét.[59]

A Megyeryek több generáción keresztül a Nádasdyak familiárisi szolgálatában állottak, a család több tagja ennek a kapcsolatnak köszönhetően jutott megyei hivatalokba, és e dominus-szervitor kapcsolatrendszer révén épült ki a család birtokrendszere is, amely révén Sopron vármegye jómódú középbirtokosságába emelkedett. Ugyanakkor a tehetséges családtagok a politikában, közigazgatásban, jogszolgáltatásban országos szintre, elismertségre jutottak. Esetük cseppet sem volt egyedi, például a Vághy, gálosházy Récsey, Bezerédy, petőházi Zeke család is a Nádasdy familiárisok közé tartozott, és ez a viszony meghatározóvá vált több kiemelkedő családtag életútja, karriere során. Velük szemben a Szepsy családról alig tudunk valamit. A forrásfeltárás jelen szakaszában a Szepsy család korábbi tevékenységéről, a Szepsy János előtti generáció Nádasdy szolgálatáról semmi adattal nem rendelkezünk, az ő esetében generációk egymásra épülő mobilizációs stratégiájáról nem beszélhetünk. A minden bizonnyal a jól iskoláztatott Szepsyt a familiárisi kötelékben is – anakronisztikusan – „self-made man"-nek tarthatjuk.

A csúcson – Bethlen Gábor fejedelem oldalán a „nagypolitikában"

Az 1619. év országos politikai- és hadi története mind a nagyobb tájegység, a Dunántúl, mind pedig az egyre jobban önállósodott familiáris, Szepsy János életében alapvető változásokat hozott. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem augusztus derekára befejezte hadikészületeit. Szeptember 12-én levélben csatlakozásra szólította fel Pozsony és Sopron városokat, és miként október 30-án Rákóczi Györgynek írta: mindenképpen át akart kelni a Dunántúlra. A nemsokára megkezdődött dunántúli hadműveletei egyszerre bírtak a lelkes átpártolás és a hódoltatás jellegével.[60]

1619. november 12-én, Meszlenben, a megyehatárhoz közeli vasi településen, Vas és Sopron vármegye közös közgyűlést tartott. Ebben a kongregációban tették közzé Bethlen Gábor erdélyi fejedelem országgyűlési tájékoztatóját. A közös közgyűlésben képviselői ré-

[56] Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád: Magyar országgyűlési emlékek IX. kötet, 1598–1601. Budapest, 1885. 18–19., Nr. 7., 1598. jan. 14., (68–69.), az 1601. évi országgyűlési meghívó: uo. Nr. 3. (489.)

[57] Károlyi Árpád: Magyar országgyűlési emlékek XII. kötet, 1606. Budapest, 1917., Nr. 79., 1606. szept. 7. (312–313.), Nr. 110., Bécs, 1606. szept. 23. (687.)

[58] A nagyapa, Megyery Imre Sopron vármegyei javainak 1598. évi összeírását közli: Dominkovits 1996. 86.

[59] Péter Katalin: Esterházy Miklós. Budapest, 1985. 154–155.

[60] A hadjáratról részletesen: Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. Hadtörténelmi Közlemények, 3. 1890. 3. sz. 333–360., 4. sz. 528–562. A Sopront felszólító levelét közli: Nagy Imre: Sopron múltja. Századok, 17. 1883. 12–52. különösen: 28.: A Magyar Történelmi Társulat 1883. aug. 22–27-iki vidéki kirándulása Sopron városában és Sopron vármegyében. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. Budapest, 1883. Függelék: Bethlen Gábor 1619. november 28-i Sopron városhoz írott levele. Az időszak politikai, hadtörténeti eseményeire lásd: Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969. (a továbbiakban: Nagy 1969.)

vén Nyugat-Magyarország négy nagytekintélyű mágnása is megjelent. A Sopron vármegye főispáni hivatalát is viselő Batthyány Ferencet mankóbüki Horváth Bálint – a törvényhatóság alispánja – és Polányi Lajos, míg Nádasdy Pál vasi főispánt Tompa István és Szepsy János képviselte. A Dersffy Orsolyával kötött házassága révén a szerdahelyi Dersffy birtokokat megszerző, kortársai között is páratlan karriert befutott Esterházy Miklós – akkor főudvarmester – képviseletét ugyancsak Szepsy látta el.[61] Alsólindvai Bánffy Kristófot pedig Osváth Péter képviselte.[62] A közös közgyűlések folytatására majd' két és fél hét múlva, november 30-án a Szombathely közeli Szőllősön került sor. Ez alkalommal megfelelő főispáni megbízólevél birtokában a törvényhatóság hivatalos követei – a Nádasdy familiárisok – gálosházi Récsey Bálint és Szepsy János voltak. A megfelelő meghatalmazás létét azért is hangsúlyozni kell, mert a nádori sürgetésre ekkor, késve kellett a két törvényhatóságnak követeket választania az 1619. november 11-ére meghirdetett, s a jegyzőkönyvi bejegyzés szerint e hónap 19-én megkezdődött pozsonyi országgyűlésre. Míg Vas megye rendjei Török Jánost és kissennyei Sennyey Gáspárt választották követül, Sopron megye részéről a nyugat-magyarországi régióban általánosan jól ismert Szántóházy Ferencet – aki ekkor Vas és Sopron megyék jegyzői, továbbá a személynöki ítélőmesteri hivatalt töltötte be –, illetve Szepsy Jánost választották meg.[63]

Az 1619–1620. évi országgyűlésben Sopron sz. kir. várost képviselő, a vármegyei nemesekkel jó kapcsolatot fenntartó Lackner Kristóf polgármester tudósítása szerint Szepsy, illetve Hagymássy Kristóf és Eördögh Simon közbenjárásának volt köszönhető az, hogy a város vitatott tulajdonjogú templomai az evangélikusok kezén maradhattak.[64] (Négy évvel később, 1623 nyarán Kassáról írott levele azt mutatja, hogy Szepsy Lacknerrel később is jó viszonyban állt.)[65]

Az 1619–1620. évi országgyűlés meghatározó lett Szepsy későbbi pályájára nézve. Pozsonyban – máig ismeretlen módon – közel került a fejedelem személyéhez és beépült az ő pénzügyi adminisztrációjába.

Bethlen Gábor 1620. január 19-én Pozsonyból a soproni magisztrátushoz írott levelében *„edes hazank s nemzetsegwnk szep szabadsaganak, helire allatasara valo igekezetwnkben..."* a pozsonyi törvénycikkek végrehajtatására, és egyéb dolgok elintézésére hű emberét, Szepsyt küldte a városba.[66] 1620. február 28-án Kassán kelt, Thurzó Szaniszlóhoz az ország, és különösen a Dunántúl állapotáról írott levelében Szepsyről tisztsége megjelölése nélkül mint tervei fontos pénzügyi segítőjéről írt: *„Az soproni praesidiumot, hogy megtarthassuk, annak*

---

[61] Nem kizárható, hogy Esterházy Miklós és Szepsy kapcsolata a korábban Dersffyeknek tett szolgálatára megy vissza.

[62] VvmReg II. Nr. 1500.

[63] VvmReg II. Nr. 1510., 1512. Az országgyűlésre: Demkó Kálmán: Adatok az 1619–20-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Századok, 15. 1881. 431–443. Speciális nézőpontból, Pozsony városa szemszögéből vizsgálva: Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa 1619–1621. Századok, 55/56. 1921/1922. 1–31., 172–211. (a továbbiakban: Lukinich 1921/1922.) különösen: 22–30.

[64] Kovács József László: Lackner Kristóf és kora (1571–1631). Sopron, 1972. 25.

[65] A valószínűsíthetően deákja által írott – saját kezűleg csak aláírásával, illetve az utóirattal ellátott – levélben apja haláláról, anyja tolvajok által történt megrablásáról értesíti a polgármestert, s írja: *„azon kiwűl Istennek hala tűrheteő allapattal volnunk, mind az Attiamffiauall ke[gyel]metek szolgalo Leanyauall, gyermekimmel, es hozank tartozandokuall egyettemben."* Saját helyzetüket így értékelte: *„noha sok kwlomb kwlomb fele hireink uadnak, de mind az altall Istennek ke[gyel]mes gonduiselesebeől nem kichini coniecturakbull, az sz[ent] bekeseglnek allando uoltanak megh erossedeseben igen nagy bizodalommal uagiunk ..."* Ugyanakkor kéri Lacknert, vigyázzon jószágaira, és segítségét igyekszik megszolgálni. Helyzetével tisztában lévén az utóbbi gondolatot oly fontosnak tartja, hogy utóiratában a fogalmazáson módosítva kérelmét személyesebbé téve hangsúlyozza. SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. fasc. XII. num. 856., Kassa, 1623. júl. 26.

[66] SL Svlt. Lad. VI. et F. fasc. VI. no. 265., Pozsony, 1620. jan. 19.

fizethessenek, K[e]g[ye]lm[e]d hivassa által Zepsi Jánost, beszéljen vele, és akármi papi jószágot zálogban kell vetni is az praesidiumnak meg kell fizetni, mert Sopronból ugyancsak alkalmas dolgot végben vihet az ember, valamikor arra megyen az dolog is. Valamiből pénzt szerezhet Zepsy János, vagy papi arendából, vagy jószág elzálogosítása által, de pénzt szerezzen."[67]

Ahogy a fenti sorokból is kitűnik, Bethlen politikai, stratégia terveiben földrajzi elhelyezkedése, térségben betöltött szerepe miatt jelentős szerepet játszott volna Sopron városa. Ebben a jó helyismerettel, helyi kapcsolatokkal rendelkező Szepsyre mindenképpen sok feladat várt. 1620. május 7-i levelében Bethlen a soproniak egy kényes problémáját érintette: a városi követek panaszai és az általuk benyújtott privilegiumok másolatai alapján Pozsony városnak meghagyta, ne akadályozzák a soproni bor szállítását,[68] ugyanis Sopron és Pozsony között a borexport miatt 1613 óta egyre feszültebbé vált a viszony. Már a II. Ferdinánd által 1619 tavaszára összehívott országgyűlésre is mindkét város követe megoldást keresve ment el, így nem csoda, hogy ez az ügy ugyancsak felmerült Bethlen 1619–1620. évi országgyűlésén is. A pozsonyi követek – Bethlen biztató sorai ellenére – az 1620. évi besztercebányai diétán sikereket értek el.[69] E májusi levélben még több más ügyben Szepsy mellett Sennyei Gáspárt – aki 1615-től a dunántúli főkapitány-helyettes, 1619-től Bethlenhez pártolva a fejedelem főkapitány helyettese tisztét töltötte be – küldte a maga képében a városba. Ugyancsak Szepsy ment 1620. augusztus végén is Sopronba egy részletes – jelenleg nem ismert – fejedelmi instrukcióval, miként a fejedelem őt küldte Rayky Imrével közösen szeptember közepén, illetve csak Szepsyt november elején képviselőjeként Sopronba.[70]

1620 tavaszán-nyarán Szepsy ügyesen megőrizte mind helyi, mind országos funkcióit, így a nyugat-dunántúli térség egyik legnagyobb vagyonú és befolyású embere, Nádasdy Pál familiárisi körében továbbra is meghatározó szerepet vitt: ő képviselte dominusát Sopron vármegye 1620. májusi közgyűlésében.[71] Valószínű ez a közgyűlés választotta meg a besztercebányai diéta követeit.[72] Szepsy Récsey Bálinttal együtt lett Sopron vármegye követe az 1620 nyarán kezdődött besztercebányai országgyűlésen. A követek kis késéssel, június 15-én érkeztek Besztercebányára. Mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispánhoz, Körmend praesidium kapitányához június 18-án írott levelükben Bethlen Gábor fejedelem június 10-i besztercebányai látogatásáról, a főnemesség és a vármegyei követek megérkeztéről (Vas és Zala követei még útban voltak) tudósítottak, és megállapították: nincs hírük II. Ferdinánd vagy a királyi Magyarország felől jövő neheztelésről, inkább a kölcsönös béke lehetőségét keresi mindegyik fél. Tudomásuk szerint a török, tatár segítséget a fejedelem nem vette igénybe, *„hanem czak az jo bekesegh megh tartasat kiuannja teólók."* A cseh, morva és sziléziai követek is megérkeztek, holnapra várják a lengyel követeket, akik ti-

[67] Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor levelei III. rész. Történelmi Tár, 1885. Nr. LXVIII., 1620. febr. 28., 479.

[68] SL Svlt. Lad. VI. et F. fasc. VI. num. 268. Kassa, 1620. máj. 7. „...literas ad Posonienses, ne amplius traiectionem vini Soproniensis impedire praesumant, emanari mandauimus..." Természetesen, Bethlen jóval korábban, 1619. évi hadjárata megkezdésekor írt először Sopronnak – ahogy például Pozsonynak is –, 1619. szeptember 12-i levelében, még Debrecenből szólította fel a várost a hozzá történő átállásra. Nagy 1883. 28. Sopron november 30-án hódolt meg az akkor már kapui előtt álló fejedelemnek, s hűségéért – lehetőségeit túlméretezve – a 16. század elején egyszer már átmenetileg birtokába került [Fertő]Rákost kérte, a győri püspök birtokát. Uo. 29.

[69] Lukinich 1921/1922. 10–11., 176–177., 185.

[70] SL Svlt. Lad. VI. et F. fasc. VI. no. 272., Besztercebánya (Noui Zoly), 1620. aug. 26., uo. Lad. VI. et F. fasc. VI. no. 273., Nagyszombat, 1620. szept. 12., uo. Lad. VI. et F. fasc. VI. no. 276., Pozsony, 1620. nov. 5. Kissennyei Sennyey Ferenc katonai tisztségére: Pálffy 1997. 270.

[71] SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 1. No. 20., Keresztúr, 1620. máj. 7.

[72] Sopron vármegye adott időszakból származó közgyűlési jegyzőkönyvei hiányoznak, közgyűlési iratai nagyon hiányosak.

zenhatan nagy pompával, lovas és gyalogos sereggel jöttek.[73] 1620. június 18–július 5. között a két vármegyei követ az országgyűlés eseményeiről több levélben is beszámolt Batthyány Ferenc Sopron vármegyei főispánnak, Szántóházy Ferenc személynöki ítélőmesternek, Vas és Sopron vármegyék jegyzőjének, és mankóbüki Horváth Bálint alispánnak.[74]

A májusban Szepsyt kísérő kissennyei Sennyei Gáspár a Bethlennek hódolt Sopron sz. kir. város kapitányaként *(„pro nunc Capitaneo Liberae ac Regiae Ciuitatis Soproniensis")* folyamatosan konfrontálódott a szomszédos habsburghű földesúrral, Esterházy Miklóssal. Esterházy hiába írt többször is a birtokait dúló Sennyeinek, fenyegetésekkel vegyes levelében a kapitány túlkapásaival szemben kénytelen volt Sopron város magisztrátusához fordulni: *„Senniey Vram az en szegeny Czindorffy Jobbagimat es az zalagosokatis Rarbakot es Pangortot ighen hodfoltattya; oly kegyetlen es kemelletlen hodoltatassal pedigh, hogy ha Tőrőkők volnanakis, megh ernek vele; s emberseghes hitőmre mondom, hogy a' Canisay Bassa, ki alat vadnak hodolt Jobbagim, nagyob kemelue banik az Szegenysegen nalanal..."* Eredménytelenségét jelzi, hogy a hónap végén már feltehetően közvetítőként szerepet vállaló, Szepsyvel is találkozott.[75] A császári győzelemmel végződött szeptember 30-i lakompaki (Lackenbach) csatát követően e probléma minden bizonnyal a kialakult katonai helyzet miatt is megoldódott.[76]

De Sopron 1621. január 13-i, II. Ferdinánd előtti meghódolását követően Szepsyre várt az a feladat is, hogy a várost Bethlen hűségére történő visszatérésre felszólítsa. Ezt 1621. augusztus 12-én, Batthyány Ferenc németújvári várából a sz. kir. város magisztrátusához intézett levelében tette meg, az áttérést kérlelő szavakkal, de ugyanakkor a török-tatár hadakkal történő fenyegetéssel, a közösség jólétének, szabadságainak, evangélikus hite elvesztésének rémével ijesztgetve.[77]

Szepsy 1620 októberében, a Bethlen és II. Ferdinánd között közvetíteni kívánó francia követek Pozsonyba érkezésekor a választott magyar király főhadiszállásán, a koronázó városban tartózkodott. Október 20-i, Batthyány Ferenchez írott levelében nemcsak a francia követségről, hanem a maga audienciájáról is tudósított: *„Miuel hogy az Francia kiraly keouete felette nagy pompaual es solenitassal wagyon itth kyraly Vrunk eo feolsegenel es az feyedelem azzonys tegnap tizenegy orakor erkezek ide be, sem pénteken, sem tegnap audientiam nem lehetett, hanem ma koran predikatio eleott wolt audientiam, es minden dolgokott eo feolsegenek proponaltam declaraltam es eleiben attam ..."*[78]

Szepsy Bethlen általi kinevezéséről – így az ott szereplő tisztéről, hatásköréről – még nem ismert okirat. Ő maga így vallott feladatairól: a *„Dunan innend [való – D. P.] Magyar Orszaghy az Fölseges Gabriel Feiedelem eő Fölseghe, es az Nemes Orßagh Beßterche Baniay Gywlesben rendelt contributionak Generalis Perceptora."* 1621. május 3-án, Sárvárott e tisztében vette át Guary Miklós Vas vármegyei főszolgabírótól az annak járásában összegyűjtött 300 ma-

[73] MOL P 1314 hg. Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42.878., Szepsy János, Récsey Bálint levele mankóbüki Horváth Bálinthoz, Besztercebánya, 1620. jún. 18.

[74] A terjedelmes levelek közlését külön publikációban szeretnénk megtenni, azok futólagos elemzése is a terjedelmi kereteket messzemenően szétfeszítené.

[75] Esterházy a fogva tartott Cziráky Mózes védelmében, Senney megfékezésére Sopron város tanácsához írott levele: SL Svlt. Lad. VI. et F. fasc. VI. no. 300., Lackenbach, 1620. szeptember 7., A Szepsyvel való kapcsolatára: Esterházy Miklós levele Sennyey Gáspárhoz, Lánzsér, 1620. szept. 23., uo. Lad. VI. ét F. fasc. VI. no. 302.

[76] Vö.: Nagy 1969. 233–235.

[77] SL Svlt. Lad. VI. et F. fasc. VI. num. 316. (A levél a függelékben közölve.) Bethlen korábban, 1621. július 21-én Sopron város magisztrátusához írott levelét, melyben annak hűségét kéri, s ügyében Szepsyt küldte, idézi: Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. I. kötet, A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917. 271.

[78] Idézi: Iványi Béla: A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Előszót írta: Mályusz Elemér, sajtó alá rendezte: Szilasi László. Szeged, 1990. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1.) Nr. 267. (243.)

gyar forintot.[79] Az év folyamán pozíciója, hivatali hatásköre gyarapodott. 1620 novemberében Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, Magyarország választott királya Szepsyhez mint a dunántúli királyi jövedelmek kezelőjéhez (*„prouentuum Regiorum in partibus Vltra Daniubianis Administratori"*) intézett parancslevelet, amelyben a soproni híve, a helyi harmincadhivatal contrascriba állását elnyert Artner Erhard hivatali beiktatását hagyta meg.[80]

Míg Bocskay dunántúli hadjárata idején Pápa város és erőssége nem állt át, 1620 őszén Tatával, Várpalotával, Veszprémmel együtt a pápai őrség is felesküdött Bethlen Gáborra.[81] Ebből adódóan Szepsy tevékenységének bemutatásához több fontos adattal szolgál egy összefüggő forráscsoport, mégpedig Tóti Lengyel Boldizsár pápai kapitány sűrű levelezése Batthyány Ferenccel. A gyakori levélváltás során Szepsy neve 1620 december elején tűnik fel. A keszői állomásozásból Pápára visszatérő Lengyel egyrészt tudósította Batthyányt, hogy a vitézlő rend egyelőre – hogy a falvak népe miattuk ne pusztuljon – nem mozdul ki mostani állomáshelyeiről, ugyanakkor ezen állomásozás miatt is nagy szükség van arra, hogy Szepsy János hópénzt fizessen nekik. Ezért hangsúlyozottan kéri Batthyányt, hogy az őfelségétől (ti. Bethlentől)[82] már utasított Szepsynek maga Batthyány is parancsolja meg, hogy a szűk és fogyatkozott időben a kis hópénzt mindjárt kifizesse, amit ruházatuk megújítására, táplálkozásuk feljavítására fordítanának.[83]

Szepsy 1620 decemberében már mustrálta a Bethlen hűségére átállt seregeket. 1621. február végén Batthyány Ferenchez, mint Bethlen Gábor választott király dunántúli részeken való meghatalmazottjához, biztosához, belső tanácsosához – és Sopron vármegye főispánjához – írott levelében Mezőszegy (Mezzeőßegy) és Dániel Gáspár Rába menti hadainak mustrájáról, azok kifizetéséről tudósított és a dikák, taxák minél gyorsabban történő beszedését kérte, mert a vitézlő nép *„igen busitanak az fizetesekertth"*.[84]

Szepsy térségben vitt tevékenysége 1621 tavaszán – az újra megélénkült csapatmozgásokkal, hadmozdulatokkal együtt – minden korábbinál élénkebbé vált. Április végén őfelsége és a „nemes ország" megbízásából előbb Nádasdy Pálhoz ment, majd onnan útját Batthyány Ferenchez vette. Nádasdy, bár támogatta Szepsy küldetését (*„mint illjen hazank iouaba iaro dolgokertt eoreomest magamis mentem volna keg[yel]medhez"*), de megrendült egészségére, szembajára hivatkozva nem csatlakozott Így véleménye tolmácsolását Szepsyre és Szilvásy (Ziluasy) Jakabra bízta. Négy nap múlva – április 25-én – Batthyány küldöttével, Guary Miklós Vas megyei szolgabíróval visszaérkezett hozzá Szepsy és Szilvásy, és szóban

[79] Pannonhali Bencés Főapátság Levéltára (PFL) Guary cs. lt. Időrendi sorozat, No. 367. Sárvár, 1621. máj. 3.

[80] Bethlen Gábor erdélyi fejedelem parancsa Szepsy (Zepssy) Jánoshoz, a dunántúli királyi jövedelmek kezelőjéhez. Nagyszombat, 1620. nov. 26. Lichner Pál: Leveles tár VIII. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 2. kötet, Győr, 1863. 82.

[81] A korabeli pápai végvárra: Szakály Ferenc: Pápa a török korban. In: Tanulmányok Pápa város történetéből, a kezdetektől 1970-ig. Főszerkesztő: Kubinyi András. Pápa, 1994. 125–201., különösen: 133–134., 142–152., Nagy 1969. 229–230.

[82] Bethlen Gábort mint választott magyar királyt ez időben a hozzá átállt nyugat-dunántúli főnemesek, nemesek következetesen őfelségeként titulálták.

[83] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 28743., Pápa, 1620. december 9. A Lengyel által mellékelt számadás szerint hópénzük magasabb lenne, mint a császáriak által fizetetteké.

	Bethlen által fizetett katonák hópénze	*Császáriak által fizetett katonák hópénze*
lovasok	4 ft - d	3 ft 20 d.
gyalogosok	2 ft 40 d.	2 ft - d.
tizedesek	3 ft 20 d.	3 ft - d.

[84] MOL P 1314. Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42.872., Szepsy János Batthyány Ferenchez, Himod, 1621. febr. 27.

közvetítették neki Batthyány akaratát, ami nagyon is kedvére volt.[85] Ez utóbbi napon kapta meg Batthyány tóti Lengyel Boldizsár levelét, aki jól informálva jelezte: tudja, hogy Szepsy Batthyányhoz ment, és arról is tudomása van, hogy őfelsége a főurat (ti. Batthyányt) a Dunántúlon teljhatalommal ruházta fel. Így kéri, Batthyány figyeljen Szepsyre, hisz az az ő végházaikról mindent tud.[86] Április végén, május elején Szepsy ismételten a végházakat látogathatta, s minden bizonnyal több, a fizetetlenségből adódó konfliktussal kellett szembesülnie. Az örökös probléma konkrét helyzetbeni súlyosságát a pápai kapitány május 11-i levele érzékelteti, amelyben szinte fenyegetésként írta: ha Batthyány a végvárak megmaradását akarja, akkor késedelem nélkül fizetéssel küldje hozzájuk Szepsyt.[87] Lengyel majd egy hónap múlva íródott levele is csak azt tartalmazza, Szepsynek még csak az érkezéséről tudósító levelét kapták meg, személyesen még nem érkezett Pápára.[88]

A fenti szórványadatokból úgy tűnik: valójában Szepsy a Bethlennek hódolt dunántúli erősségek és egyes mezei seregek mustráját, fizetését is intézte, azaz Bethlen „fizetőmestereként" (is) tevékenykedett.[89] Mindezt más nézőpontból megerősíti egy gyors részvizsgálat, amely Szepsy Vas vármegyei, Szombathely – Kőszeg közötti mozgását, tevékenységét egy szűk időszakban, 1621. május derekán mutatja be.[90] Május 13-án érkezett Szombathelyre, és rögtön borszállítás céljából egy szekeret kért Kőszegre. Ekkor Barbély István bíró egy karmazsin csizmát ajándékozott Szepsynek, hogy *„az Varast ne haborgassa: ez fele dologgal..."* Szepsy május 15-én jött vissza Kőszegről és – az ajándék ellenére – a bírónak megparancsolta: a múlt alkalommal Kőszegről hozatott bort vitesse Sárvárra. A bíró a tanács meghagyásából engedelmeskedett, ez *„gonoz utt wolt".*[91]

Kivételesen Szepsynek 4 levele maradt fenn e napokból, azokat május 13-án és 14-én Kőszegről írta. Első, Batthyány Ferenchez írott soraiban mankóbüki Horváth Bálint részletes szóbeli előadására hivatkozott: *„Menemeo ßeornyeo busulasm az ßombathely Vitezleo Nep miatt wolt tudom aztis megh mongya ... soha ke[gyel]mes Vram kyleomben meg nem tudtak Horuat Balint Vram, Polyany Vram es teob feo rendek teolleok ßabadittani kyleomben ha nem egy ho penzt kellett Nekiek adnom, es masik horul Nagy ereos reuersalist nekik adnom, hogy ez Jeouendeo Vasarnaphoz kett hetire megh adom nekik, es ha megh nem adhatnam Jozagomott foglalhassak ell erette."* Polányival érkezett [Kőszegre], hogy Batthyány utasításait mutassa meg, de a seregek szörnyű fenyegető szavakkal 3 havi hópénzt követelnek, ő pedig pénztelen. A pápaiak, veszprémiek, tihanyiak és több mások *„... ßernyeo protestatiokual irnak..."* személye ellen.[92]

---

[85] MOL P 1314 Batthyány cs. lt. Missiles, Nr. 32.816., Nádasdy Pál Batthyány Ferencnek, Sárvár, 1621. ápr. 21., uo. Nr. 32817. Nádasdy Pál levele Batthyány Ferenchez, Sárvár, 1621. ápr. 25. vö.: uo. Nr. 32.821., Nádasdy Pál levele Batthyány Ferenchez, Sárvár, 1621. júl. 24.

[86] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 28766. Tóti Lengyel Boldizsár levele Batthyány Ferenchez, Pápa, 1621. ápr. 25.

[87] MOL P 1314. Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 28.771., 28.772. Lengyel Boldizsár levelei Batthyány Ferenchez, keltezésük a jelzetszámok sorrendjében: Pápa, 1621. máj. 11., máj. 3. (!)

[88] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 28.777. Lengyel Boldizsár levele Batthyány Ferenchez, Pápa, 1621. jún. 4.

[89] 1621. jún. 1., 16.-i levelekre hivatkozva fizetőmesternek említi: Nagy 1969. 281.

[90] Szombathely 1621. évi, tavaszi helyzetére, a környékbeli csapatmozgásokra, táborozásokra: Nagy 1969. passim, Kádár Zoltán – Horváth Tibor Antal – Géfin Gyula: Szombathely. Budapest, 1961. 24. (Magyar műemlékek)

[91] VaML Szvlt. V. 109. Okmányok, iratok, Regestrum Borbeli Istua[n] zombatheli Biro zam ado legestroma (!) Anno: 1621. A Szombathely 1621. évi eseményeit a bírói számadások naplószerű tükrében bemutató, önálló közlést érdemlő forrást Benczik Gyula levéltáros fedezte fel, szívességét ezúton is köszönöm!

[92] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42.873. Szepsy János Batthyány Ferenchez, Kőszeg, 1621. május 13.

Május 14-én (ami akkor pénteki napra esett) két levelet is írt Batthyánynak. Részletesen tudósította őt a lovas és gyalogos katonákkal a hópénz kifizetése ügyében folytatott kilátástalan alkudozásairól, a mustrált csapatok állapotáról, panaszkodott a végházak vitézeinek ellene írott panaszai miatt, ugyanakkor önérzetesen mentette magát mondván, a katonákat sújtó fizetetlenséget nem az ő számlájára kell írni. Minél előbb pénzt kért: az vasárnapra Sárváron kellene hogy legyen.[93] Második valószínűleg Batthyány parancsának aznapi kézhezvétele után írott levelében jelezte: bár ő még aznap éjjel elindul Kőszegről, de sajnos szombathelyi dolgai miatt hétfőnél előbb nem indulhat Sárvárra. Kéri, Batthyány *„feozolgays jeoyenek oda Saruarra, onnand hetfeon Isten akarattyabul be mehetwnk Papara...".*[94] A fizetetlenség, a végházak katonaságával való konfliktusai miatti elkeseredésében ugyanezen a napon Batthyány felségének, Lobkowitz Poppel Évának is írt, és az említett végházak fenyegető tiltakozásai miatt mintegy 2000 ft-nyi pénzsegély átadását kérte, mivel pénz nélkül nem mer e hadak közé menni, az adóból pedig még nem tud gazdálkodni, hisz azt csak a jövő héttől kezdik beszedni.[95]

Ugyanebben a rövid időszakban Szepsy funkciójának fontosságát, politikai kapcsolatait jól érzékelteti Bethlen Gábor Thurzó Imrének írott levele is: mint jelezte, a levélírás hetében a dunántúli teljhatalommal megbízott Batthyány Ferenctől két levelet is kapott, és Szepsy Sárvárról írt sorait is megkapta. Ha minden úgy igaz, ahogy azt ő Szepsy leveléből kiolvasta, akkor – pillanatnyi megítélése szerint – a Dunántúlon nagyobb rend uralkodik, mint a Vágon túl.[96] Bethlen Thurzó Imrével ez ügyben megosztott helyzetértékelése egy hónappal később sem változott: mint írta, a vitézlő rend minden végházban Batthyány Ferenc híve volt, és a nemesség nagyobb része is tökéletes hűséggel viseltetett az általa képviselt ügy iránt. Bár követeik az országgyűlésre nem érkeztek meg, Szepsy János, Tállay (Tallai) György veszprémi, Kutasi Mihály cseszneki kapitány ötven lovassal követségben járt nála. Ők nemcsak hűségükről nyilatkoztak, hanem azt is közölték, hogy a vitézlő nép és a nemesség egy tekintélyes része is Pápa alá gyülekezik.[97]

Az eddigi forrásfeltárás szerint valószínűsíthető, hogy Szepsy hatalma és jogköre 1621 őszére az előzőekhez képest is növekedett. Lengyel október 11-i leveléből ismert, hogy Szepsy a Bethlentől rábízott hatalomnál fogva Lengyel Miklóst valamiféle – pontosan meg nem határozott – donatióban részesítette. (Ez a levélíró szerint olyasvalami lehetett, mint egykor Thury Györgyé volt, azaz valószínűleg inscriptiós jogon bírt jószág adományozása történt.)[98] Ugyancsak tóti Lengyel Boldizsár, Batthyány Ferenchez 1621. november 17-én írt leveléből – amelyben a Dunántúlon állomásozó erdélyi hadak diszlokációjára a császárhű győri püspök keszői uradalmát (Szany mezőváros és az egész Kesző tartománya) vagy a szomszédos, egykori prépostsági központot Pápócot, illetve a Győr megyei Tóközt ajánlotta – ismert, hogy Szepsy levél útján mindvégig folyamatos kapcsolatban állt Batthyányval. (Egyébként e soraiban Lengyel a várható békekötés híreszteléséről is tudósított.

[93] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42.875. Szepsy János Batthyány Ferenchez, Kőszeg, 1621. május 14.

[94] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42.876. Szepsy János Batthyány Ferenchez, Kőszeg, 1621. május 14.

[95] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42874. Szepsy János levele Lobkowitz Poppel Évához, Kőszeg, 1621. május 14.

[96] Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. (továbbiakban: Szilágyi 1879.) Nr. CCLXXIV. 303., Kassa, 1621. május 15.

[97] Szilágyi 1879. Nr. CCLXXXVI. 333., 1621. június 18.

[98] MOL P 1314. Batthyány család lt. Missiles, Nr. 28.779. Lengyel Boldizsár levele Batthyány Ferenchez, Pápa, 1621. okt. 11. (Lengyel október 1-jén írt levele is megemlékezik Szepsyről, aki éppen akkor követeket kísért. Uo. Nr. 28.778.) Thury György 1565-ben kapta meg Miksa királytól Zircet és az egykori apátsági javakat, amelynek birtoklástörténete a 17. század első felében is ismert lehetett, hisz a család e század elején is birtokolta még e javakat. Varga 1981. 59–60.

Bethlen Gábor két nappal később Batthyányhoz írt levelében szintén Szepsyre hivatkozott, akinek meghagyta, hogy minden dolog felől „bőségesen" tudósítsa a mágnást.[99]

Szepsy személyiségének felértékelődését, információs presztízsét a császárhű, diplomáciai feladatokat is ellátó Lépes Bálint kalocsai érsek, győri püspök 1621 áprilisában Batthyány Ferenchez írott levele is jól mutatja. A február végén sikertelenül megszakadt – és a dunántúli rendek által fölöttébb várt – hainburgi béketárgyalásokra célzott akkor, amikor Szepsy békekötés felőli híreinek aktualitását cáfolta. Ugyanakkor jelezte, azok a korábbiakra nézve igazságot tartalmaztak (*„...Zepsy János tudia mit mondott a békesség felől, de itt ők semmi olyat nem tudnak. A nádor is itt van, Apponyi Pál és Jakosits ur is. Talán akkor, amikor Zepsy János onnan eljött, úgy volt..."*), csupán azóta a tárgyalások szakadtak meg, illetve, azóta csak a fegyverkezésről, a hadak indításáról *„tractaltattatik"*.[100]

Szepsy ugyanis 1621 tavaszán és őszén többször is informálódhatott a II. Ferdinánd és Bethlen közötti hainburgi béketárgyalások egyes szakaszairól. 1621. április 19-i, Batthyányhoz írott levelében így ír: *„...Menemeo allapatban ... Zombathan az bekesegh tractaia forgott, megh irtam wolt Nag[ysá]godnak, az Innend kyldeött Diploma forneaiara az Mediator Vrak menemeo dificultasokott kyldeottek, es Palatinus Vram eo Na[gysá]ga mytt irion Tibaj Vramtul Na[gysá]godnak megh kyldeottem az Pariaiat, eo Feolsege en nekem ereossen megh paranchola az Orzaghis felette igen kert hogi Na[gysá]gtokhoz siessek, es Na[gysá]god Nadasdy Pall Vramnal es az feo rendekuel egyett ertuen Palatinus Vramnaktechesett es akarattyat megh irna."* Hogy Batthyány véleménye mennyire számít; *„...Na[gysá]god akarattyahoz es parancholattyahoz tarttya Nadasdy Pall Vram magatt."*[101]

1621 decemberében Szepsy Sárvárott tartózkodott, ekkor kapta vissza a Guary Miklósnak még szeptemberben kölcsönadott 50 ft-ot.[102] Ez az adat azért is fontos, mert 1622 elejével – a forrásfeltártság jelenlegi szintje alapján – Szepsy szinte eltűnik a szemünk elől. Egy szakirodalmi említés szerint a nikolsburgi békét követően, 1622 elején Nádasdy Pállal, rimaszécsi Széchy Mihállyal, Sennyey Gáspárral együtt ő is a dunántúli végrehajtó biztosok egyike volt.[103] Cseppet sem kizárható, hogy a térség mágnásait, Batthyány Ferencet vagy dominusát, Nádasdy Pált követve átmenetileg ő is II. Ferdinánd hűségére állt. Ezt bizonyíthatja II. Ferdinánd egy Szepsy Jánosnak 1622. augusztus 3-án, Sopronban kiadott birtoklást megerősítő oklevele is.[104]

Sajnos, valójában semmit sem tudunk 1622. évi tevékenységéről, csupán következtethetünk a későbbiekből. Ezek azt sugallják: Szepsy részben karriervágya, részben kompromittáltsága miatt Nádasdy Pál Abaúj vármegyében fekvő füzéri-regéci javainak provisora lett, ezzel a császárhű Dunántúlt elhagyva földrajzilag is Bethlen Gábor fejedelem álla-

[99] MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Missiles, Nr. 28.782. Tóti Lengyel Boldizsár levele Batthyány Ferenchez, Szőllős, 1621. november 17., Bethlen Gábor levele Batthyány Ferencnek, 1621. nov. 19. közölve: Szilágyi 1879. Nr. CCCXXVI. (358–359.)

[100] MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Nr. 28.931., Lépes Bálint levele Batthyány Ferencnek, Bécs, 1621. április 24. Közli: Literátor-politikusok levelei. Jenei Ferenc gyűjtése (1566–1623). Sajtó alá rendezte: Jankovics József. Budapest – Szeged, 1981. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5.) Nr. 179. Az 1621. január 24-én kezdődött hainburgi béketárgyalásokról: Lukinich 1921/1922. 199–203.

[101] MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 42.871. Szepsy János Batthyány Ferenchez, Süttör (Seöyetor), 1621. ápr. 19.

[102] PFL Guary cs. lt. Időrendi iratok, No. 368. Sárvár, 1621. december 12. Ez az irat is kitűnő bizonyítéka Szepsy íródeák használatának; az eredeti nyugtát még Szepsy ismeretlen nevű deákja írta, aki nevét „Szepsy"-ként jegyezte le, míg az ügyvéd aláírásában következetesen a Zepsy írásmódot használta.

[103] Kerekes György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa, 1943. (a továbbiakban: Kerekes 1943.) 339.

[104] VaML VKHLt Statutoriae Nr. 628.

mába került. Míg ott a birtokpolitikában császárhű dominusa érdekeit képviselte, Bethlen iránti hűségét jelzi, hogy hivatali pályája a fejedelem irányítása alatti kormányszervnél, a kassai székhelyű Szepesi Kamaránál betöltött hivatallal ekkor érte el a csúcspontját.

A Bethlen időszak alatt, elsősorban Bélaváry Dávid kamaraelnöksége idején (1621–1624), a Felső-Magyarország központjában székelő pénzügyigazgatási szerv, az 1568-ban létrehozott Szepesi Kamara hivatalviselői állományában politikai okokból nagy változások mentek végbe. Mind a közép- és alsóhivatalnoki kar, mind pedig a tanácsosok személyi összetétele jelentősen megváltozott. 1624-ben a tanácsosok sorába került Dóczy János mellett Szepsy János is. Ugyanezen hivatalt még 1625 decemberében is viselte.[105] Hivatalviselése egyértelműen a politikai karrierre mutat. A 16–17. század fordulóján a Szepesi Kamara vezető tisztviselői karába, és a tanácsosok közé inkább a környező megyék (Abaúj, Sáros, Szepes) birtokosai kerültek. Közöttük csak ritka esetben található a pozsonyi (Magyar) Kamara működési területéről származó család sarja (például Vízkelety).[106] Szepsy ráadásul korábban nem állt egyik pénzügyigazgatási kormányszerv alkalmazásában sem.[107] Kamarai tanácsosként fölöttébb magas fizetést kapott: a kamarai számadások szerint 1624 augusztusában, 1625 márciusában is 200–200 ft-ot, ami jelentősen felülmúlta Bélaváry 1624. évi 118 ft-os salláriumát. Ennek okát az eddigi szakirodalom egyértelműen abban látja, hogy Szepsy Bethlen bizalmi embere volt.[108]

Adatok a karrier egzisztenciális hátteréhez 1596–1622

Szepsy szakmai, politikai, hivatali karrierjének bemutatása után – amelyek szorosan egymásba fonódva segítették őt a nemesi társadalmon belül egyre magasabb pozíciókba, és juttatták számottevőbb kapcsolatrendszerekhez – mindenképpen figyelembe kell venni e társadalmi mobilizáció vagyoni hátterét is. Az erről alkotott kép sajnos még nem lehet annyira árnyalt; Szepsy vagyoni viszonyainak, az őt körülvevő tárgyi világnak a bemutatásához ugyanis jelenleg nem ismert az ingó és ingatlan javairól készített összeírás vagy a végrendelete.[109] Vagyoni státuszáról, fekvőbirtokairól az 1596–1622 közötti időszakból rendelkezünk szórvány adatokkal. Ezek az információk a vármegyei nemesség jogilag legalsóbb rétegéből, a taxalista nemesek sorából kiemelkedő, folyamatos vagyongyarapodással biztos egzisztenciát teremtő kisbirtokosnak mutatják, aki nagyobb mennyiségű fekvőbirtokot soha nem szerzett. (Ugyanakkor a kisebb ingatlanokkal, pár jobbággyal bíró megyei kisbirtokos nemesség sorába sem tartozott.) Szepsy előrejutását tanultsága, tapasztalata,

---

[105] Az 1624. évi adatra: Fallenbüchl Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények, 38. 1967. 2. sz. (a továbbiakban: Fallenbüchl 1967.) 220. az 1625. évi: *„... per egregium Joann[em] Zeppssy, Camerae eiusdem Ser[reni]t[a]tis Cassouien[sis] consiliar[ium]...”*, Gönc, 1625. dec. 15., Statny Oblastny Archiv v Kosiciach, (SOAK), Abaúj vármegye levéltára, Abaúj vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyvei, átnézve: MOL Mif Rsz. 1924. fol. 200-v. (a továbbiakban: SOAK:MOL Mif 1924.). Szepsy János kamarai tanácsosi kinevezésére, illetve tevékenységére a forráskutatás jelen szakaszában a Szepesi Kamara Levéltárának több állagában nem találtunk adatot: MOL E 248. Benigna mandata, 51. csomó, 1619. No. 1–104., 1620. No. 1–104. (Bethlen Gábor időszaka valójában hiányzik!), E 254. Repraesentationes, informationes et instantiae, 40. csomó, 1615–1655., E. 224 Minutae expeditionales camerales, 9. csomó, 1615–1635., E 245. Minutae neo-regestratae, 4. csomó, 1604–1640, No. 337–843., E 270. „Bethleniana”, 1. cs.: az 1622., 1624. év nagyon hiányos, az 1623. év teljesen hiányzik.

[106] Fallenbüchl 1967. 193–236., különösen: 195–196., 219–220.

[107] Fallenbüchl 1967. 228–229. Korábban a Magyar Kamara alkalmazásában sem állt, lásd: Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények, 39. 1968. 2. sz. 233–268.

[108] Kerekes 1943. 339.

[109] Vö.: Valentinitsch 1993.

gyakorlata, kapcsolatai révén érte el. Legjelentősebb ingatlangyarapodása(i) is familiárisi szolgálatból következtek. Bizton állítható: a prókátor jövedelmeinek nagyon jelentős része nem az ingatlanaiból és gazdálkodásából, hanem ügyvédi tevékenységeiből, szolgálataiból származtak.

Szepsy János neve Sopron vármegye taxa alá vetett nemességének 1596. évi összeírásában egy jellegzetes kisnemesi falu, Völcsej lakóinak sorában jelenik meg. Ekkor a településen 24 megadóztatott kiváltságoltat írtak össze, közülük négy nemesi jogállású özvegyasszony volt, egy fő pedig szabados (liber) statusú. A taxa nagyságokból következtetve Szepsy az 50 d-os kivetéssel a csekélyebb vagyonú taxalisták sorába tartozott.[110]

Taxa összege	taxafizetők száma/fő	%
2 ft, - d	3	12%
1 ft, - d	11	46%
- ft, 50 d	6	25%
- ft, 25d	4	17%

Az összeírás egyébként nemcsak a taxalista családok egymáshoz képesti vagyoni differenciálódását tükrözi, hanem egyes famíliákon belül a különböző ágak eltérő anyagi kondícióit is. Így például Völcsey György a legmagasabb, 2 ft-os taxa kategóriába tartozott, de a kiterjedt família több tagja a még mindig tekintélyes 1 ft-os adókategóriába került. Míg egy beházasodott özvegyasszony a legalsó, 25 d-os kirovást kapta. Szepsy a község lakosságán belül az alig ismert Erhard család tagjaival együtt fizetett 50–50 d-t.

Az 1597. évi taxa-összeírás pontosabb lokalizációval jobban behatárolja Szepsy közvetlen környezetét. Ahogy a későbbi, 17. század eleji összeírók is tették, immáron elkülönítették egymástól Kis- és Nagyvölcsejt. Szepsy a két település közül a jóval csekélyebb számú taxalistával, szerényebb vagyoni viszonyokkal rendelkező Kisvölcsejen (Kys Weőychey) lakott; a 7 taxált háztartásból egyedül ő került a legalacsonyabb díjszabású 50 d-os kategóriába.[111] A taxalista nemesek 1598. évi összeírásában nem tüntették fel,[112] de az 1599. évi conscriptio vagyoni státusának emelkedését jelzi. A 9 taxált nemesi háztartás közül Szepsyé a 2 ft-os „középkategóriába" tartozott.[113] A helyi társadalom adóztatási szintjéhez viszonyítva folyamatosan emelkedő pozíciót jelez az 1600. évi taxalista összeírás is. Ekkor a 6 taxált nemesi háztartás közül Szepsyre vetették ki a második legmaga-

[110] MOL Magyar Kamara Archivuma, Dica jegyzékek. Tom. XXXV. Connumerationes Portarum, Comitatus Soproniensis, Extractus Regesti super taxis nobil[ium], sessionatorum, armaliu[m] item libertinor[um], plebanor[um] et concionator[um] Comitatus Sopronien[sis] Anni 1596. 741–775. (A forrásokat a SL-ban is megtalálható mikrofilm másolatokon kutattam. MOL Raksz. Mif. 2659.) A megyei szintű elemzésre: Dominkovits Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. Soproni Szemle, 53. 1999. 2. sz. 120–122. A taxalista nemesség vagyoni differenciálódására, az ennél is nagyobb különbségeket rejtő iskoláztatási-kulturális különbözőségekre, és az utóbbira építve az országos karrierek lehetőségére hívja fel a figyelmet: Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Budapest, 2000. 151–153. A 16–17. századi helyi taxalista nemességre: Soós Imre: A sopronmegyei kurialisták taksája. Történetírás, 1. 1937. 4. sz. 376–397.

[111] MOL MKA Dica jegyzékek, Tom. XXXV. Sopron vm., Anno 1597. Extractus Regesti super taxis nobilium..., 836–837.

[112] MOL MKA Dica jegyzékek, Tom. XXXV. Sopron vm., Anno 1597. Extractus Regesti super taxis nobilium..., 882., 931–932.

[113] Ekkor 2 háztartás 3–3 ft-ot, 4, 2–2 ft-ot, 3 pedig 1 ft 50 d-t fizetett. MOL MKA Dica jegyzékek, Tom. XXXV., Anno 1599. Regestum super taxam nobiliu[m]..., 952.

sabb összeget, ami az adott esztendőben 50 d. volt.[114] Egy évvel később ugyanezzel az összeggel már a 6 taxált kisvölcseji nemes közül a legnagyobb adófizetővé vált.[115] E tendencia nemcsak Szepsy presztízsnövekedését jelentette egy kisközösségen belül, hanem e kisnemesi társadalom tizenöt éves háború alatti – e forrástípus által tükrözött – elszegényedését is.

Zálog- és örökjogú birtokszerzései – az eddigi forráskutatások szerint – pályája későbbi, kiteljesedettebb szakaszából, az 1613–1617 közötti évekből adatolhatók. A vasvári káptalan előtti felvallások a korábbi birtokvásárlásra is rámutatnak, miképpen jelzik: e birtokgyarapodás mögött gyakran az ügyvédi képviselet által kiépített kapcsolatrendszer, illetve honorárium húzódott meg. Szepsy nem tartozott a sok töredék birtokot vásárlók közé. Az alábbi felvallások is jól mutatják: vásárlások révén ingatlan birtokon nyugvó vagyoni statusa nagyon keveset emelkedett.

1613. május 20-án Dőbrőczőni Zsófia, Mike Lőrinc, korábban pécsi Bornemissza János özvegye a Nyárasnak (Nyaras) vagy Zöldvárnak (Zeold var) nevezett Kisvölcsejen – Sopron megyében – egy teljes nemesi kuriát adott el neki minden haszonvételével, így 2,5 hold szántójával együtt 100 magyar forintért. A frissen megvásárolt kuria keletről egy, már korábban Szepsy által zálogjogon megszerzett puszta nemesi kúria mellett feküdt.[116] Sopron és Vas vármegyék kiterjedt birtokos famíliájának, a Polányinak két tagja, Lajos és Lőrinc 1615. április 6-án, Szepsy hűséges szolgálatait, ügyeik különböző bírósági fórumokon – az ország bírái előtt a királyi kúrián, illetve a szolgabírák előtt a megye törvényszékén – tett eredményes képviselete miatt őt örökjogú birtokfelvallásokkal honorálták. Lajos a Vas megyei Kiskajdon található Kovács János jobbágy teljes sessióját adta át a prókátornak és az ő feleségének, Horváth Erzsébetnek, míg a két Polányi együttesen ugyanazon községben, a Gyöpnek nevezett helyen egy Gyöngyösnél lévő malomhelyet fateált.[117] Ugyanebben az évben pénzkihelyezéssel bekövetkezett adósság miatt a szomszédos vármegyében is újabb birtokot nyert. Vághy György Sopron vármegye alispánja, Balogh Gáspár szolgabíró, Völcsey Ádám esküdt, több hitelt érdemlő személy jelenlétében egy 150 ft-os tartozás fejében a megadásig Szepsy Jánosnak ítélte a felsőszopori határban az úgynevezett „Csery udvarhelye (Chery Vduarhele)" kúriát minden tartozékával és haszonvételeivel, amely fölszélről az újkéri (wykery) határ, alszélről felsőszopori Cseme (Cheme) János szomszédságában feküdt.[118]

A kisebb birtokgyarapodások mellett Szepsy is – ahogy kortársai vagy későbbi „osztályosai" – készpénzszerzés céljából a vásárlások mellett birtokot is elidegenített. Természetesen esetünkben, miként szerény volt a birtoknövekedés mértéke, úgy ugyanez jellemzi a birtokmozgás másik irányát is. 1617. június 21-én a vasvári társaskáptalan előtt 100 magyar forintért zálogjogon (jure inscriptionis) Szombathelyi (Zombathely) Ferencnek adta a Sopron megyei Felsőszopor (Feolseo Zopor) nemesi községben fekvő nemesi kúriáját, a hozzá tartozó kerttel, más ingatlan tartozékokkal és haszonvételekkel, különös tekintettel a 4,5 hold szántóföldre, amely a közúttól Kelet felől Iván falu, Északról Keresztényfölde

[114] A legmagasabb összeget Miklós deák örököseire rótták ki (75 d.). Az 50 d-os kategóriába egyedül Szepsy tartozott. Lásd: MOL MKA Dica jegyzékek, Tom. XXXV., Anno 1600. Taxa Nobilium in Co[mi]t[a]tu Soprinien[si] 1092–1093.

[115] MOL MKA Dica jegyzékek, Tom. XXXVIII., Comitatus Soproniensis, (Mif. 2659.) [1601. évi] Regestrum ... taxarum Nobilium unius sessionis et Armatorum Comit[a]tus Sopronien[sis] ... 1138. Szepsy nevével nem találkozunk a későbbi taxalista összeírásokban, vö.: uo. Regestum Anni 1609. super exactione taxarum .., 1298.

[116] VaML Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára (VKHLt), felvallási jegyzőkönyvek (fv. jkv.) 1613. Nr. 378., vö.: MOL P 234 Festetics cs. lt. 27. cs. fasc. X. No. 1.

[117] Vaml VKHLt. fv. jkv. 1615. Nr. 86–87.

[118] SL Svmlt. Acta Iuridica Tom. 1. fasc. 13. No. 465.

(Kereztyen feolde) puszta határáig terjedt.[119] Ugyanakkor Felsőszoporon az eladotton kívül Szepsy egy másik kúriát is bírt.

Szepsy valószínűleg a Nádasdyak iránti hűsége miatt kapott élte végéig inscriptiós házat Sárvárott.[120] Helyzete nem volt egyedi, hisz már az 1567. évi urbárium is 12 szervitor és 16 nemesi jogállásúként kiemelt személy sárvári ház és telekbirtoklását rögzíti. Az 1639. évi urbárium elemzése csak aláhúzza: a kiváltságolt jogállásúak jelentős része nem a mezővárosi polgárok közül kiemelkedő, nemességet szerzett személy volt, hanem Vas vármegye és a nyugat-dunántúli térség Nádasdyak szolgálatában álló, ott familiárisi feladatokat vállaló neves nemes családjainak tagjai sorából került ki, például Rátky György, Darabos Gáspár, Hagymássy Miklós.[121]

Szepsy ingatlanszerzésében a Bethlen iránti hűség új fejezetet nyitott. Politikai szerepvállalásának, az ezzel egybefonódó anyagi áldozatainak, segítségének köszönhető, hogy a fejedelem az 1621. július 19-i, érsekújvári táborozásakor a lövöldi priorsághoz tartozó, Pápa közeli Gecse helységet 2000 ft-ért azon a címen zálogosította el Szepsynek, hogy az saját pénzéből a katonaság fizetésére már korábban 1000 ft-ot adott. Egy nappal később ő és Kenesei Péter 2000 ft-ért a tihanyi apátság összes javait kapták zálogba, mely összegből akkor 1300 ft-ot már le is fizettek. (A fejedelem a fennmaradó 700 ft-ot kegyesen elengedte.) Ezen adományozásokat és e javakat a hainburgi tárgyalásokban is részt vett, jól informált Dallos Miklós pécsi, váci, majd 1623-tól győri püspök is feljegyeztette azon terjedelmes lajstromba, amelyet a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által 1619–1621 között elidegenített, nagyrészt egyházi javakról vétetett fel. Ez a birtokadományozás szemben állt II. Ferdinánd 1621. május 2-i manifestumával, amely 1619. szeptember 1-jéig visszamenően amnesztiában részesítette a király ellen bármi bűnt elkövetőket, ha azok május 30-ig a királynál, a nádornál vagy az albiztosoknál, illetve több név szerint kiemelt személynél (például Esterházy Miklósnál) hűséget fogadnak. Természetesen az elfoglalt javakat vissza kellett szolgáltatniuk.[122] Szepsy dunántúli szerzetesrendi birtokok rovására történt vagyongyarapodása a Bethlen időszak fejedelemhű, jelentős érdemeket szerzett nemességének tipikus dotációs formája volt, amit korábbról példáz Bethlen 1620. februári, Reyner Menyhért szepesi kamarai tanácsosnak küldött parancsa is. A fejedelem – a pozsonyi országgyűlés constitutiói szerinti jogaira hivatkozva – a jászói prépostsághoz tartozó javak közül az Abaúj vármegyei Nesta, Pereczie és Pocay (avagy *„puzta monay")* falvakat 3000 ft-ért inscriptiós jogon a hozzá hű és sok hasznos szolgálatot tevő Rákóczy Zsigmondnak adományozta.[123] Szepsy az időben közel másfél évvel későbbi, a megváltozott katonai-politikai viszonyok között döntően császárhűvé lett Dunántúlon nyert adományait valószínűleg, hogy már nem hasznosíthatta, bár – egy adat szerint – még ez év őszén is e térségben tevékenykedett. 1622. szeptember végén Pápáról vagyon- és birtokjogi ügyekben tudósította dominusát, és urai jogainak védelmére tett törekvéseiben 1000 ft-os pénzügyi támogatást kért.[124]

---

[119] VaML VKHLt. fv. jkv. 1617. Nr. 134.

[120] PFL Guary cs. lt. Időrendi sorozat, No. 368. Az ügyvédnek nevezett Szepsy (Zepsy) János sárvári házánál 50 ft-ot kölcsönzött Guary Miklósnak. Sárvár, 1621. december 12.

[121] Sinkovics István: A török kor és a szabadságharcok kora, 1530–1849. In: Sárvár monográfiája, Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete című részen belül. Szerkesztette: Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 368–370.

[122] Bethlen donatioinak szövegét közli: Frankl Vilmos – Ráth Károly: Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatiai iratai (1618–1626). Esztergom, 1867. Nr. XXI., 165–166., vö. még: 9–28., különösen: 26–28. Bethlen adományozását adatolja: Ráth Károly: Bethlen Gábor 1619–1621.-dik évi táborszállásai. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek II. kötet, Győr, 1863. 262.

[123] MOL E 248 Szepesi Kamara Levéltára, Benigna mandata, 51. csomó, No. 10., Kassa, 1620. febr. 8.

[124] MOL E 185 MKA Archivum familiae Nádasdy, Missiles, 35. csomó, Szepsy János levele Nádasdy Pálhoz, Pápa, 1621. szept. 23.

Minden bizonnyal a nyugat-dunántúli főnemesség (Batthyány Ferenc, Nádasdy Pál) ismételt Habsburg hűségre térése, a térség megváltozott hatalmi viszonyait deklaráló soproni országgyűlés késztette Szepsyt arra, hogy Nádasdy Pállal megerősíttette mindazon adományokat, amelyeket ő még Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet időszakában, a Sopron vármegyei Kövesden szerzett. Szepsy ugyanis itt Nádasdy Pál anyjától, Báthory Erzsébettől – egy pontosan meg nem nevezett időpontban – négy darab puszta negyed helyet kapott, amelyekre ő később négy zsellérházat készíttetett. Így e faluban 800 ft fejében összesen 14 zsellért bírt. Az 1622. szeptemberében kiadott, az előző adományt megerősítő inscriptió Szepsy és felesége, Horváth Erzsébet haláláig garantálta a zálogbirtok biztos birtoklását.[125]

Új élet Abaúj vármegyében

1622 után mind Szepsy életpályájában, mind lakó- és tevékenységi körében nagy változás ment végbe. Legkésőbb 1622 végén, esetleg 1623 legelső napjaiban visszavonhatatlanul elhagyta a Nyugat-Dunántúlt, lakó- és egyben munkahelye Abaúj vármegye és a nemcsak Felső-Magyarországnak, hanem – 1619-től egészen a fejedelem haláláig – Bethlen államának központját is jelentő Kassa lett.

A térségből történő végleges távozásának okát jelenleg csak találgathatjuk. Nem kizárható, hogy a Bethlen mellett elkötelezett ügyvéd egyrészt politikai kompromittálódása miatt, illetve vagyona megtartása, további gyarapítása céljából továbbra is a fejedelem közelében kívánt lenni. (Természetesen nem zárható ki a fejedelem iránti hűsége, eddigi tevékenységéért várt, a dunántúlinál magasabb pozíció reménye sem.) Gróf Nádasdy Pálhoz fűződő familiárisi kapcsolatai az új hivatal kialakításához is biztos alapot jelentettek, ugyanis az ország másik felében – korábbi dunántúli hű emberként – Nádasdy regéci javainak ügyeit kellett intéznie. Szepsy (Zeppssy) János Nádasdy Pál ügyeinek képviselőjeként először az 1623. január 10-i törvényszéken jelent meg Abaúj vármegye rendjei előtt. Ekkor dominusa bizonyos elhajtott állatai ügyében Olchvári György szolgabíró és Horváth Miklós esküdt kiküldését kérte.[126]

1623. júliusában Lackner Kristóf soproni polgármesterhez intézett levelében így ír: *„...szegenj Apam Uramnak halala, es Aszonyom Anyamnak az Toluaiok miat walo eseti igen keserues allapatunkra esek, azon kiwül Istennek hala tűrheteő allapattall volnank, mind az Attiamffiaiuall ke[gyel]metek szolgalo Leanyauall, gyemekimmel, es hozank tartozandokuall egyettemben. Ide ualo allapatunk feleóll irhatom ke[gyel]mednek noha sok kwlomb kwlómb fele hireink uadnak, de mind az altall Istennek ke[gyel]mes gonduiselesebeől nem kichin Coniecturakbull, az sz[ent] bekeseghnek allando uoltanak megh erossedeseben igen nagy bizodalommal uagiunk...".* Eddigi szolgálataira utalva Lackner segítségét kérte soproni javainak megőrzésében.[127]

Szepsy a Szepesi Kamara tanácsosaként Kassán tizenkét évre – a felújítás kötelezettségével – az elhanyagolt Orlay-féle házat kapta meg, amit 1624–1625 során lakásaként bírt.[128] Nem lehetetlen, hogy ezt csak tanácsossága idején használta, ugyanis kassai lakásviszonyait tekintve ellentmondásosak az adatok. A város kitűnő kutatója, Kerekes György szerint *„...Sepsy János deáknak..."* házrésze, illetve fél háza volt a városban. Ugyanakkor

[125] MOL E 185 (Mif. 31.987.) Inscriptiós könyvek, 4. kötet, 208–209.

[126] SOAK:MOL Mif 1924 Fol. 81-r. Nem lehet célunk a füzéri vár és a hozzá tartozó falvak gazdálkodásának még csak futólagos bemutatása sem, így csak jelzés értékű lehet Komáromy György, Abaúj vármegye perceptora ünnepélyes tiltakozása annak restanciái miatt: SOAK:MOL Mif 1924. Gönc, 1623. jún. 12. Sedria, fol. 110-v.

[127] SL Svlt. Lad. XXIV. et Y. fasc. XII. no. 856. Kassa, 1623. július 26.

[128] Kerekes György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa, 1943. (a továbbiakban: Kerekes 1943.) 91., 192. Itt szerepel az a kijelentés is, hogy hazájából ki kellett bujdosnia.

a Nádasdy család is birtokolt Kassán házat, tehát joggal feltételezhető, hogy a füzér-regéci uradalom provizora megtelepedése első évében, illetve később nem lakhatott-e abban az épületben.[129]

A vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzés egyértelműen azt mutatja, hogy Szepsy már kamarai tanácsossága előtt Nádasdy Pál füzéri és regéci javainak provisori feladatait látta el, és e biztos egzisztenciát, tekintélyt, ugyanakkor ura távolléte folytán jelentős önállóságot jelentő pozícióját mindvégig megőrizte. Fizetését illetően 1625. szeptember 1-jétől kezdődő esztendejéről ismert egy szerződés. Egy évre 125 ft készpénzt, illetve az alábbi természetbeni járandóságokat kapta: 9 rőf gránát és 1 vég karasia posztó, 3 hordó bor, 2 „verő ártány", 60–60 köböl búza és zab, a két lovára elegendő abrak és széna, és a tisztességes asztal tartásához megkívántatók, továbbá még két szolgája is a szokás szerinti ellátásban részesült. Járandóságát az évben két részletben kapta meg. Az [1626.] január 11., május 17-i részelszámolásokból kitűnik: a szerződéshez képest egy vég karasia készpénzben lett kifizetve, és mindezzel együtt teljes évi járandósága 270 ft 12 d-t tett ki. Ez fölöttébb jelentős summa, ha az egyik rangban utána következő uradalmi tisztviselő, Pápay Tamás füzéri porkoláb évi fizetésével vetjük össze, aki ekkor 151 ft 44 d-ban részesült.[130] Az uradalmi alkalmazottak fizetési viszonyaihoz ad érdekes szempontot az 1626. szeptember 1-jétől érvényes fizetési jegyzék. Ez alapján Szepsynek ugyanazon készpénz, szövet és élelmiszer, továbbá ellátásbeli járandósága volt, amit három részletben (1627. január 10., április 25., augusztus 31.) csak készpénzben vett fel. A teljes összeg 253 ft 67 1/2 d-t tett ki. A különbözet a posztók kisebb, a bor és élelmiszerek nagyobb arányú árcsökkenése miatt keletkezett. Ez a teljes uradalmi tisztviselői kart érintette, így Pápay Márton füzéri porkoláb az 1626–1627. conventiós évre készpénzre átszámítva csak 133 ft 43 1/2 d-os fizetést kapott.[131]

1624–1625 során Abaúj vármegye közgyűlésein, törvényszékein, mind pedig a tágabb térségben több alkalommal is találkozhatunk Szepsy János közszereplésével, egyrészt Nádasdy Pál füzér-regéci uradalmának provizora, másrészt pedig a Szepesy Kamara tanácsosaként. 1624-ben Almássy Pál kassai bíró és More Bálint zálogvisszaváltó perében vett részt. Az ügy egy tarcali szőlőre felvett visszafizetetlen adósság miatt pattant ki. A hitelező kassai bíró nem elégedett meg Tarcal mezőváros végzésével, és követelését úriszék elé vitte. Ez ügyben Bethlen tokaji, Rákóczi szerencsi tiszttartói, Szikszay Mátyás és Inanczy Gergely 1624. július 10-re hívták össze a Zemplén vármegye két szolgabíráját, több főnemesét, nemesét, assessorát felvonultató azon úriszéket, amelyen szepesi kamarai tanácsosként Szepsy elnökölt.[132]

Az 1625. december 15-i közgyűlésben egyszerre lépett fel a Szepesi Kamara tanácsosaként a Melitth Péterrel és Györggyel szembeni híd-perben, és ünnepélyesen tiltakozott Nádasdy Pál képviseletében az Abaúj vármegyei, Szalánc (Zalancz) várához tartozó Pusztafalu lakói kapcsán, akik állataik legeltetésével hatalmaskodtak a füzéri vár egyik tartozékán, a „Baba"-nak nevezett erdőben.[133] Hasonlóképpen dominusa nevében lépett fel a tör-

[129] Kerekes György: Polgári társadalmunk a XVII. században Schrimer János 1625–1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján. (Kassa) 1940. 42–43.

[130] MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996.), Conventio servorum Fwzeriensium: Conventio generosi domini Joannis Szepsi.

[131] MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996) Conventio servitorum: generosus dominus Joannes Szepsy, megtalálható uo.: Dats Márton Fwzeri rationista számodásai, Regestrum super introtu[m] et exitu[m] omnium pecuniarum a prima die 9bris anno 1626 usq[ue] ultima diem 8bris anni 1627., fol. 172-v.

[132] Kerekes György: Nemes Almássy Pál kassai kereskedő és bíró. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 9. 1902. 335–339.

[133] SOAK:MOL Mif 1924., Gönc, 1625. dec. 15., fol. 22-v., 201-r. Vö.: Kerekes 1943. 97.

vényhatóság 1626. június 18–19-i közgyűlésében; a *„kowach wagassi"* nemeseket tiltotta el a füzéri várhoz tartozó Alsó Nagyerdő használatától.[134]

Abaúj vármegye nemesi társadalmába történő beilleszkedését, társadalmi elfogadottságát mutatja, hogy 1626. január 5-i, Garadna faluban megtartott generalis congregatión őt is a törvényhatóság nagyszámú (az adott évben 32 fős) táblabírói karába választották.[135] Abaúj vármegye az ismert Dunántúli vármegyékkel szemben (például Győr, Sopron, Vas, Zala) a 17. század elején éves tisztújítást tartott, melyek során nemcsak az alispán, a négy szolgabíró az esküdtjeikkel, továbbá a jegyző, illetve az 1620-as évektől a perceptor került megválasztásra vagy megerősítésre, hanem az ugyancsak „iurati assessores"-ként címzett, az 1614:XXIV. törvény cikkel hivatalosan is létrehozott nagyszámú táblabírói kar is. Szepsy hivatalainak is köszönhető folyamatos tekintélyét jelzi, hogy az 1627. február 15-i, Szina (Zina) faluban tartott közgyűlésen is – az akkor 24 fős – a táblabírói karba választották.[136]

Szepsy tevékenységének fontos forrását képezik Dats (Datz/Dach) Márton füzéri számtartó számadásai. Az 1623. évi bejegyzések Szepsy kassai tartózkodását jelzik: 1623. január 15–szeptember 30. között rendszeresen megjelenik a Kassára menő liszt szállítmány, miképpen február 16–november 30. között a búzaszállítás is.[137] A következő számadássor már a megyei társadalomba betagozódott, jelentős helyi társadalmi életet élő provisort mutatja.

Az 1626–1627. évi számadása kiegészíti, tovább árnyalja a provisor vármegyei életviteléről kibontakozó eddigi képet. Szepsy Dats kíséretében vett részt az 1627. február 2-i, Szinán megtartott két napos közgyűlésben. Szinán, Nádasdy Pál házánál szállt meg, ott ebédelt többek között Fulo Miklós alispánnal. Ekkor 10 font húst fogyasztottak. Vacsorára is vendége volt az alispán a szolgabírákkal és az esküdtekkel egyetemben. E napon a két étkeztetéshez 25 icce bor fogyott el. Március 5-én ugyanitt fölöttébb illusztris személyek vendégeskedtek: szendrői Bornemissza János kassai alkapitány, Bélaváry (Bollavari) Dávid Bethlen befolyásos tanácsosa és az őket kísérő Vaniay Illés. Az ebédre és a későbbi beszélgetésre a számadás szerint 31 icce bort vittek. Augusztus 6-án a gönci gyűlésben Szepsy ismét a számvevővel jelent meg, s velük volt még Nádasdy két meg nem nevezett ügyvédje is. Ekkor is együtt ebédeltek a szolgabírákkal és az esküdtekkel, s 18 icce bor fogyott.[138]

Szepsy János valószínűsíthetően 1627 őszén, minden bizonnyal 1627. november 1-je előtt halhatott meg.[139] Halála után meglepő dolgok történtek. Récsey Bálint személyében nem egyszerűen Szepsy hivatali utóda, az új provisor, hanem a Nádasdy Páltól konkrét

---

[134] SOAK:MOL Mif 1924 fol. 230-r.

[135] SOAK:MOL Mif 1924 fol 202-r. A tisztújítást közli: Korponay János: Abaujvármegye monographiája. II. kötet. Kassa, 1878. (a továbbiakban: Korponay 1878.) 141.

[136] SOAK:MOL Mif 1924 fol. 237-r. Az alábbi esetnél meg kell jegyezni, hogy az 1627. március 15-i közgyűlésben Abaúj vármegye rendjei újabb 20 főt neveltak a táblabírák közé. Uo. fol. 238-r. A tisztújítást közli: Korponay 1878. 145.

[137] MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996.) Anno 1623 Minden rendbely Buzanak Arpanak Zabnak liztnek Introitussarul Es exitussarul valo registru[m]

[138] MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996.) Dats Márton Fwzeri rationista számadásai. Regestrum super introitu et exitu omnium pecuniarum a prima die 9bris anno 1626. usq[ue] ultimu[m] diem 8bris anni 1627. Az egykorú kassai árviszonyokra lásd: J. Újvári Zsuzsanna: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegdi Szegedi család). In: Óra, szablya, nyoszolya, Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerkesztette: Zimányi Vera. Budapest, 1994. 33–85. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.)

[139] Neve nem szerepel Dats Márton füzéri számvevő (rationista) 1627. november 1. – 1628. március 1. közötti számadásaiban: MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996. Regestrum super Introitu et Exitu Omnium pecuniarum ad Arcem Füzer provenientium, a prima die 9bris u[s]q[ue] ad diem mensis marty Anni 1628. (a továbbiakban: Dats 1627/1628. évi számadása)

feladattal, a füzér-regéci javak jog-, birtok- és jövedelemviszonyainak rendezésével megbízott hű familiáris jelent meg Abaújban.

Gálosházi Récsey Bálint és Ferenczy Péter 1628. február 1-jén részletes utasítást kapott Nádasdy Páltól.[140] A terjedelmes irat nemcsak algoritmus-szerűen írta elő a részletes vizsgálódások rendjét, a megteendő lépéseket, hanem kitért az adott térségben idegen emberek számára fölöttébb fontos tényezőre: a társadalmi kapcsolatok figyelemmel tartására, ápolására is. Már az első pont összeköti e két feladatot: Az instruáltak törekedjenek kifejezetten jó kapcsolatra Perényi Ferenc (Pirinyi) kassai generálissal és vicéjével, Bornemissza Jánossal. Az utóbbitól tudakozódjanak: *„tötté Testamentomott, es egyeb dolgairulis"* feljegyzést Szepsy János. Bornemissza tanácsait mindenben ki kellett kérniök. Át kellett nézniük az összes levelet, nyugtát, urbáriumot, miképpen egyes dokumentumoknak külön utána kell menni (például Báthory István végrendeletének és az abban foglaltaknak, vagy a Nyáry Pálné ellenében tett ellentmondásnak stb.), hogy Nádasdy tudhassa, mely ügyekben számítson arra, hogy Szepsynével határozottan szembe kell helyezkednie. Kassán kényes dologban kellett tudakozódniuk: Bethlen Gábor fejedelem vajon elfoglaltatta-e, és ha igen, miért a Nádasdy által Szepsynek inscribált „részjószágot"? Mindenképpen azon legyen Récsey – rendelkezett Nádasdy –, hogy ez az ingatlan csatoltassék vissza a füzéri várhoz tartozó javak sorába. Hasonlóképpen ki kell vizsgálnia, mi van azzal a malomhellyel, amit Szepsy tőle kért, de ő azt nem adta meg.

A következőkben Nádasdy nem palástolta, hogy nemcsak Szepsyt, hanem a füzéri uradalom több vezető tisztségviselőjét, elsősorban Dats Márton számvevőt is hibásnak tartja a kialakult helyzetért. Récseynek először Kátay (Kathai) Ferenctől – aki még Nádasdy Ferencet is szolgálta – kellett tudakozódnia a provisor és a rationista dolgairól, majd Füzér várába érkezve egyrészt Dats számvevővel kellett beszélnie, kihallgatnia a darabontokat, és vigyáznia arra, hogy tudomása nélkül semmit a kapun ki- vagy be ne szállítsanak. Minthogy a dominus már senkinek sem tudott hinni, különösen vigyáznia kellett a tiszttartóra. Mindeközben általános tanúkihallgatásokat kellett tartania a teljes uradalom területén: ki mit tud Szepsyről és Datsról, ők például joggal vagy jogtalanul milyen bírságokat szedtek? Ugyanakkor új inventáriumot és urbáriumot is készítenie kellett, amely a változásokat is feltüntette, és be kellett járnia a határokat, saját szemével látni: hol, milyen veszekedések vannak, ki mit akar a maga számára eltulajdonítani. A füzéri uradalmat tekintve Récsey célja az legyen, hogy abból minél több pénzt szerezzen, még a majorsági jószágok nagy részét is eladhatta.

Végezetül egy, a Szepsy-ügynél távolabbra, a térség hadi- és birtokpolitikai történetére vonatkozó probléma kivizsgálásával is megbízta Nádasdy Récseyt: derítse ki, hogy Bethlen fejedelem miképpen foglalta el a várat, mit vitt el a jószágból és a várból, és mi volt az oka annak, hogy azt az esküt tett porkoláb a darabontokkal oly egyszerűen feladták azt. Az instrukció ez utóbbi kitétele minden bizonnyal arra célzott, hogy Szepsy János halálát követően a Szepesi Kamara elfoglalta a rozgonyi részjószágot.[141] Ennek visszaszerzésére a fejedelemmel szemben Nádasdy királyi pártfogást helyezett kilátásba, és megbízottja figyelmét külön is felhívta a térség Bethlen mellett másik meghatározó dominusával, az (I.) Rákóczy Györggyel való jó kapcsolat fenntartására.

---

[140] MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996) Pro generosis dominis Valentino Rechey et Petro Ferenczy data instructio, Sárvár, 1628. febr. 1.

[141] A rozgonyi jószágokhoz tartozott Szepsi mezőváros is, amelytől Szepsy János bizonyíthatóan valamiféle összeget vett fel, amit most az özvegytől visszafizetésre kell kérni. A rozgonyi uradalom egy évtizeddel későbbi urbáriuma szerint Szepsi mezőváros fele tartozott e dominiumhoz, amely 350 ft-ot adott az összes földesúri szolgálata megváltásáért. Virágh Elek: A rozgonyi uradalom 1636. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1. 1894. 264–273., különösen: 270.

Récsey aktívan tevékenykedett feladatai végrehajtásában: már az 1628. március 4-i garadnai gyűlésben is részt vett. Közvetlenül ez után a jászói konventhez ment – valószínű, a birtokjogi iratok tisztázása miatt. Egy hét múlva ott volt a Németiben megtartott gyűlésben is.[142] Az 1628. március 13-i pecsételőszékben a füzéri várhoz tartozó Vil nevű falu ügyében tett megintést.[143] Célorientált, átmeneti tevékenységét jól mutatja, e rövid idő alatt dominusa érdekeinek képviselete mellett nem törekedett a dunántúli birtokaitól távoli vármegye nemességébe integrálódni.[144] Vizsgálatát elvégezve visszatért Sopron vármegyébe, 1629. október 4-től 1637 tavaszán bekövetkezett haláláig e törvényhatóság alispáni hivatalát töltötte be.[145]

Kitekintés

Szepsy János az 1627 őszén fiú utód nélkül elhalálozott. Felesége, Horváth Erzsébet jóval túlélte őt. Férje halálát és a Récsey-féle vizsgálatot követően valószínűleg nem sokkal visszaköltözött Sopron vármegyébe és völcseji birtokán élt. 1632. július 14-i datálással ismert a jó íráskészségű asszony egy nyugtája, amit Völcsey Ádám özvegyének, Bornemissza Borbálának állított ki, aki ezzel igazolhatta: Szepsy férjének adott 42 ft-os kölcsönét ő az özvegynek visszafizette.[146]

Szepsy János és felesége, Horváth avagy Zemlik Erzsébet házasságából négy leány született. Az utód nélkül korán elhalt Anna Galambos András, Katalin Galgóczy János, Éva Darás István, Ilonba Plakovits Lajos hitvese lett.[147] Ha a leányágak intergenerációs karrier lehetőségét nézzük, Szepsy Éva házassága messze a többi gyermek fölé „magasodott". Ő Darás István, Sopron, Vas és Veszprém vármegyék jegyzője, személynöki ítélőmester hitvese lett.[148] Darás István 1650-ben személynöki ítélőmesterként sok éves, hű, *„giűmőlcsős ßolgalattyat"* tekintve Nádasdy Ferenctől megkapta azt a 12 (!) kövesdi zsellérhelyet, amelyet egykor Szepsy János Nádasdy Pál adományából bírt, illetve ugyancsak Kövesden további 6 zsellérhelyet, és az egykor vizsgálatot folytató Récsey Bálint elhalt fia Récsey György egy egész helyét nyerte el életfogytig 1500 ft-ért.[149]

Az após, Szepsy János karrierjének általános jellegét Darás esete is mutatja: ő is Sopron vármegye csekély birtokkal rendelkező taxalistái közé tartozott, vagyonát, pozícióit iskolázottsága, tudása és kiépített kapcsolatrendszerei alapján szerezte meg. A Darás és Szepsy család birtokállományának kisnemesi szinten rekedését egyaránt jól illusztrálja Darás István gyermekeinek, Szepsi (Sepsi) Katának és Ilonának 1649. évi, a Szepsi János – Horváth

---

[142] MOL E 185. Nádasdy cs. lt. (Mif 31.996) Dats 1627/1628. évi számadása.

[143] SOAK:MOL Mif 1924 fol. 282-r.

[144] Nevével nem találkozunk az 1629., 1630. évi tisztújítások „jurati assessores" jegyzékeiben: SOAK:MOL Mif 1924. 1629. márc. 19. (feria secunda prox. post Dominicam Oculi) fol. 334-v., Garadna, 1630. jún. 17. uo. fol. 369-v.

[145] Récsey Bálint Sopron vármegyei birtokviszonyaihoz adatokkal szolgál, a család genealógiáját Közli: Prickler, Harald: Gálosháza. Burgenländisches Heimatblätter, 45. 1983. 165–166., 184. Tisztségviselésére lásd még: SL Svm. lt. Ab anno 1628 usq[ue] 1682:Prot. III. 34. (1637. április 28-i közgyűlésben az elhunyt Récsey Bálint helyett a vármegye rendjei Eőrsy Zsigmondot alispánnak választották. Eörsyre: Hiller István: Politikai környezetváltozás és alkalmazkodóképesség. Eörsy Zsigmond különös alispánsága Sopron vármegyében. Soproni Szemle, 51. 2000. 1. sz. 5–18.)

[146] SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 14. No. 586., 1632. júl. 14.

[147] A genealogiát lásd: SL Svm. lt. Acta Iuridica, Tom. 2., Kiss fasc. IV. No. 150/MM., illetve 1781-es datálású genealógia: uo. Acta Iuridica, Tom. 4. Darás, No. 13.

[148] PFL Guary cs. lt. Időrendi sorozat, No. 518. Völcsej, 1646. febr. 14.

[149] MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif 31.987) Inscriptiós könyvek, 2. kötet, 134–136. Keresztúr, 1650. febr. 20. illetve lásd még: uo. (Mif 31.988.) Inscriptiós könyvek, 6. kötet, 70–72.

Erzsébet nagyszüleiktől örökölt javakon történt vagyonosztása,[150] és még inkább az 1670-es évektől nagyobb számban megmaradt megyei taxalista összeírások, melyekben mindkét család e kategóriában szerepelt mindvégig.

Összegzés helyett

Szepsy János életútja egy familiárisi szolgálatban álló, de e kapcsolat és kötelék mellett jelentős önállósággal, szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkező 16. század végi, 17. század eleji ügyvédi pályaívet mutat be, amely a Bethlen Gábor vezette rendi-függetlenségi küzdelmek nyomán nagyon jelentős politikai karrierrel társult. Esete egyáltalán nem egyedi, például a nagy múltú családból származó, csekély vagyonnal rendelkező Cziráky Mózes királyi jogügyigazgatói hivatalt elért pályaíve is a kisbirtokos nemesség iskolázottság, tanultság általi hivatali karrierjét reprezentálja. A 16. század derekának hasonlóképpen magasra szárnyaló pályája Chernel Ambrusé. Ugyanakkor – Szepsyvel szemben – az ő esetében ismert, e mögött a család több generációs szívós „építkezése" húzódott meg.[151] Szepsy karrierje nemcsak a taxalista vagy kisbirtokos nemes karrierlehetőségeinek egyik esete, hanem személyében egy olyan ügyvéd-politikus típus megjelenésével találkozunk, mint aki közül messze és okkal a legismertebb, legnagyobb formátumú egyéniség, a Zrínyi Miklós ügyvédeként ismertté vált muzsaji Vittnyédi István volt. Vittnyédy pályája tehát nem speciális esetnek tekinthető, hanem egy specifikus társadalmi jelenség 17. századi „csúcspontjának". Természetesen, még sok további vizsgálat (esettanulmány) szükséges, melyek közül e sorban nagy jelentőségű lenne például a Sopron vármegyei birtokos, ügyvéd, Megyery Zsigmond életpályájának, tevékenységének a feldolgozása.

Függelék[152]

1.

Lózs, 1605. szeptember 18.

Szepsy János levele Sopron sz. kir. város magisztrátusához, melyben Bocskay István hajdúkapitánya, Némethy Gergely hadmozdulatairól tudósít.

Eltemigh walo zolgalathomath ayanlom ke[gyel]meteknek minth io akaro Vraimnak. Istenteol ke[gyel]meteknek io egessegeth hozzu elethett nagy bodogul megh adatni keuanok. Thouabba, hogy ke[gyel]metek az Vram[m]al walo irasunkra az porth es onnoth megh atta leoweon[153] ke[gyel]meteknek megh zolgalyuk, parancholta wolt ke[gyel]metek az keowet altal hogy ha my hyreink lennenek ke[gyel]metek tudasara megh zolgalyuk, Azerth ke[gyel]meteknek mostanj allapath feleol azth irhatom, Ez Eyel en Symahazan woltam, ala Sarwarra akaruan menni, de oly hyrwnk ieone bizonyoson, hogy az Nemethi Gergely hadabul derek ereo ky induluan, tegnap haynaltul fogua tiz ora tayaigh Azzonfaluanal mind takarodoth Raba keozre, my bizony felette igen felwnk, tudom ke[gyel]metek hallotta mar egy Nehany izben altal wtuen az Raban meny dulast Rablast

[150] SL Svm. It. Acta Iuridica Tom. 1. fasc. 24. No. 1102. Völcsej, 1649. szeptember 20.

[151] Horváth Richárd: A chernelházi Chernelek a középkorban. Soproni Szemle, 55. 2001. 4. sz. 369–382.

[152] A függelékben betűhív közreadással, a központozás megtartásával kerül publikálásra Szepsy két levele.

[153] Sor fölé írt betoldott településnév: Lövő.

teottenek, tegnap estue erkezeth por ladonban hatuan lowas az vrak zolgaiban magyar kathonak, egy polgar monda ky ez Eyel Syma hazara ieone onnand, es azt monda hogy az Eyelis keozel kett zaz lowas ieott, ha my oly hyreink leznek ke[gyel]meteknek tudasara agyuk, merth el wagyon wegezue hogy mihelyen oly hyr lezen Symahazan mingyarast leonek, leoweon es itt loson azonkeppen, Vyczay Sandor Vramis ke[gyel]meteknek zolgalattyath ayanluan ha my hyrth bizonyoson erth azth mongya hogy mingyarast certificalya ke[gyel]meteket feleolle, Isten eltesse sok eztendeokigh ke[gyel]meteketh minden iouaiban. Ex Loos 18. die 7bris. Anno 1605.

kegyelmetek eltigh walo zolgaia
Zepsy Janos m[anu] p[ro]pria

Eredeti, saját kezű tisztázat.
SL: Svlt. Lad. VI. et F. fasc. V. num. 193.

2.

Németújvár, 1621. augusztus 12.

Szepsy János levele Sopron sz. kir. város magisztrátusához, melyben Bethlen Gábor hűségére történő áttérésre szólítja fel őket.

Istenteől K[egyelme]dnek kevansaghi szerenth valo kedves jokat Nagj bodogul megh adatni kivanok. Tudom k[egyelme]tek magais el hitte, minemeő hwseges jo akarattal, ez tellies eletemben k[egyelme]teknek es az egez Soprony Comunitasnak zolgalni igiekeztem, es jo lehet Kassan az Nemes Orzagnak privatim, es ez gywlesben publice, hasonlo keppen kyrally Vrunknak eő Feőlsegenek nem kichin haragja bizonios nagj ratiokbul voltanak ke[gyel]metek ellen, De en continualni akarvan az ke[gyelme]tekhez valo jo akaratomot, mind eő Feölsége az my ke[gyel]mes Vrunk, es mind az Orzagh eleőt igaz ratiokal excusaltam az ke[gyelme]tek allapatjat, melliet eszeben vehet ke[gyelme]tek. Vrunknak eő Feölsegenek ke[gyelme]teknek ke[gyel]messen irot levelebeől. Instructiom eő Feőlsegeteől ke[gyelme]tekhez Vram chak ez, hake[gyel]metek az Orzagtul el nem szakad hytiben tiztessegeben kedves szep szabadsagaban gyeőnyőrwseges kedves allapatban megh marad, Ha peniglen ke[gyel]metek az Orszagtul el szakad, eő Feölsege Attjai kegjes intesett megh vetti, az Orzaghoz es eő Feőlsegehez engedelmes hyseget nem muttat, eő Feőlsege melle es az Orzagh segetsegere fel indult Nemzetsegteől ke[gyel]metek felesegesteől gjermekesteől fegjver miat, es rabsagra vitetes miatt emeztetik megh, szep lako helie varasa szabadsaga ke[gyel]meteknek keserwes romlasra jutt, seőtt mi legh nagiob (kit az ke[gyel]mes Vr Isten el tavoztasson) ollj veletlen vezedelem keövethetj (az mint eő Feőlsege mongja) az Varast, az kybeől az egez kereztiensegtnek nagj romlasa, es magjar orzagnak utolso vezedelme teőrtenhetik, Megh gondolvan azert ke[gyel]metek azt, hogj ha Ferdinand Chazar birodalma ala sub quovis p[rae]textu Juttis Jeővendeőben az ke[gyel]metek Varasa, tudom ke[gyel]metek azt kedves szep szabadsaga hellien maradasaval, es szep lako helje romlasa el tavoztatasaval kivanya, ke[gyel]metekteől peniglen mind Chazar eő Feőlsege, mind kyrally Vrunk es az egez kereztiensegh azt veheti jo neven, ha mit ke[gyel]metek megh maradasara chelekezik, mert bizonioson el higje ke[gyel]metek any Jeőn Teőreők Tatar segetsegh, kit soha senki el nem hytt volna, ke[gyel]metek kylgje maga jovaert egj megh hytt hw attjafiat hozzam, kivel bizvast es batorsagoson bezelhessek, jo es bizonios valazt (pro informatione suae Regiae Ma[ies]t[a]tis) varok ke[gyel]metekteől, Nekem ke[gyel]metek megh hytt reghi zolgajanak es attjafianak bizvast paranchollion ke[gyel]metek, jo zyvel zolgalok ke[gyel]meteknek. Isten eltese ke[gyel]meteket kedves jovaiban. Ex arce Nemet Vyvar. 12. die Augusti Anno 1621.

Gen[erosis] Pr[udentibus] et Cir[cumspectis] Do[minis] V[est]r[a]m

S[ervi]tor p[er]petu[us] et addicissim[us]
Joannes Zepsi.

P[ost] S[criptum]
Az en eőregh ladamnak az kulchat oda kyldöttem, kerem ke[gyel]metekett, paplonomatt, zeőnyegimet, pozthott es egieb feier ruhazatott ke[gyel]metek eginihanj napra es eielre haniassa ky szelleőzni, es ismet rakiak helire, eltetven az Vr Isten nagiob dologban megh zolgalom ke[gyel]meteknek.

Eredeti, deák által írt tisztázat.
SL: Svlt. Lad. VI. et F. fasc. VI. num. 316.

DOMINKOVITS, PÉTER

The professional biography of an early modern lawyer: János Szepsy (Zepsy)

Research into the Hungarian "legal intellectuals" of the sixteenth and seventeenth-centuries has been far behind the achievements of medieval studies. This essay gives an account of the career of a lawyer, János Szepsy (Zepsy), living in the late sixteenth and early seventeenth-centuries, and who was a tax-paying nobleman coming from Kisvölcsej, Sopron County. As a lawyer, Szepsy was in the familiar service of the Nádasdy family. His course of life was not typical of the lesser nobility. Being a lay notary, he did not serve at any places of authentication and he failed to exploit his familiar connections in order to occupy county offices. He commenced his career as a lawyer in Sopron County in 1596, then having earned some reputation, from 1602 he also worked in Vas County. In both counties, until 1620, he represented families of the higher nobility (Nádasdy, Zrínyi, Széchy of Rimaszécs), well-to-do landed noblemen (Viczay of Loos) as well as lesser noblemen in all kinds of legal transactions. During his career as a regional lawyer, he held positions in forums of various levels of justice. He represented parties in the law courts of Sopron and Vas Counties, in manorial courts and when administering justice in the market town magistrates of Szombathely. As well as intervening on behalf of the citizens of Sopron, he participated in administering justice in military cases of national and local significance.

In autumn 1619 Szepsy's professional career as a lawyer changed into a political one. In November, same year, alongside Ferenc Szántóházy, town-clerk of Vas and Sopron Counties, protonotary of chief justice, Szepsy was elected parliamentary deputy of Sopron County. At the time Szepsy became a follower of Gábor Bethlen, prince of Transylvania and was among the prince's confidants from Western Transdanubia. As the deputy of Sopron County, and supported by Bethlen, he attended the parliament of 1620 in Besztercebánya. In 1620–1622, in Western Transdanubia, Szepsy worked as the tax-collector of the prince, the manager of royal revenues as well as master of musters.

Western Transdanubia having reassumed loyalty to the Hapsburg emperor, Szepsy's position became untenable in this region. His lord, Pál Nádasdy, lent him a helping hand. He had to manage the affairs of the Nádasdy family's estates in Regéc, Abaúj County, as well as to represent their interests in Abaúj County. Thanks to his political and social connections, he rose into the ranks of the counsellors of Gábor Bethlen's Chamber of Szepes in 1624 and continued to hold this position even as late as 1625. He managed to fit in the society of the nobility of Abaúj County: he was elected judge of the Court of Appeal in 1626–27. He died in 1627.

Through representing the course of life of Szepsy I intended to present a case study of social mobility in early modern Hungary.

CIEGER ANDRÁS

Árny- és fényképek

Lónyay Menyhért személyisége

Az átrajzolt portré

„Verhenyes-szőke, már egy kissé őszbe csavaruló haj, szakáll és bajusz, nagy meglehetős élénk tengerszín szemek, tömpe orr, közép, csaknem köpcös termet – így mutatá magát Lónyay M. nálunk." Az angliai emigrációban élő Tanárky Gyula jellemezte így 1859-ben az akkor 37 éves Lónyay Menyhértet.[1] A ránk maradt fényképek bizonyítják e külső leírás pontosságát. Csak azzal egészíthetjük ki az elmondottakat, hogy Lónyay is – talán ellensúlyozandó magas homlokát – az 1850–60-as évek szakálldivatját követte álla alatt félkörben végigfutó dús arcszőrzetével.

Belső tulajdonságait tekintve kortársai egyöntetűen egy racionális és öntudatos, a nagy érzelemnyilvánításoktól mentes, ügyes és eszes politikusnak látták őt. A róla készült jellemzések azonban jelentősen eltérnek abban – például a portrét rajzoló Lónyayhoz fűződő személyes viszonyától vagy a konkrét politikai helyzettől függően –, hogy az imént említett jellemvonásokat világos vagy sötét színekkel ábrázolják-e. A racionalitás, az öntudatosság így könnyen átalakulhatott törtetéssé, makacssággá; a visszafogott érzelmek ridegséggé, unalmassággá, az ügyesség ügyeskedéssé, az eszesség pedig ravaszsággá, sőt egyenesen hideg számítássá.

Különösen érdekes ez az átalakulási folyamat, ha egyetlen szerző különböző írásaiban figyelhetjük meg. Kecskeméthy Aurél, az 1860–70-es évek ismert jellemábrázoló újságírója Kákay Aranyos álnéven három alkalommal is festett portrét Lónyayról.

1866-ban például így beszél: „Mozgékony, tevékeny és kiválólag eszes ember. Nem egészen hideg ugyan, csakhogy hűvös és sima ... Lónyay szemeimben a magyart képviseli, minő az félszázad múlva lesz ... Értem: mívelt, tanult, solid, jó családapa, jó gazda, gyakorlati számító, gyarapodó! És mint politikus? Handabanda nélkül megállja helyét a »hazafiak« közt..." „Ő a magyar óliberálisok s ellenzékiek közt a kevesek egyike, kiben kormányösztön van, aki tudja, hogy kormánynak, a legliberálisabbnak is (ha e szónak van értelme) erősnek kell lennie, s a hatalom folytonosságával bírnia".[2] Három évvel később ehhez még hozzáteszi, hogy Lónyay „idegrendszere wolfram-acélból van", mert pénzügyminiszterként az ellenzék folyamatos támadásait rezzenéstelenül, már-már közönyösen tűri, és csak szakmai válaszokra hajlandó. Kákay ezek után – még mindig pozitív értelemben – „furfangosnak" nevezi a politikust, aki ügyes diplomata módjára mindenkivel tárgyal, de határozott ígéretet nem tesz senkinek, mégis tiszta jellemű, mert kizárólag az ország érdekei mozgatják.[3]

1874-ben megjelent kegyelmet nem ismerő írása viszont már így ábrázolja Lónyayt: ugyan jó szakminiszter volt, „de vezérszerepre sem elég értelmi s szellemi magaslaton nem

* Tanulmányom megírását a Soros Alapítvány Belföldi Doktorandusz Ösztöndíja segítette (230/3/1020. sz.).

[1] Tanárky Gyula naplója. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 89. [1859. aug. 18.]

[2] Kákay Aranyos: Újabb árny- és fényképek. Pest, 1866. 98–99.

[3] Kákay Aranyos politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája. Pest, 1869. (a továbbiakban: Kákay 1869.) 257–267.

áll, sem a kellő jellem-tulajdonokkal nem bír ... Gyakorlati alkatú s irányú férfi, sokoldalú, de nem rendszeres ismeretekkel. Még a közgazdászat terén is, melyen leghonosabb, sem bír elég elméleti s tudományos alappal. Ő sok nemzetgazdászati tárgyakról írt ugyan, de még azért korántsem nemzetgazdászati író. Merész és szerencsés empyricus. Sok esze van, de nem nagy esze. Könnyű fölfogású, de csak a fölületen marad. Bemélyedésre nem képes ... Száraz realista, ki költői lendületet, a lélek nemes mámorát soha sem ismerte. [...] De jelleme s vérmérséklete sem az, mely vezérszerepre képesít. Személyisége józan és jelentéktelen. Nem bír sem a szeretetreméltóság, sem a szellemi fölsőbbség azon varázsával, melynek az emberek úgyszólván raisonement nélkül [gondolkodás nélkül] szívesen meghódolnak, s mely az emberek vezetésére képesít. Ámbár szenvtelen és hideg, mégis szenvedélyes, s haragja föllobbanásában magán uralkodni nem tudó szeszélyes, nem egyenlő, ideges, nem nyugodt kedélyű. Vérmes, meggondolatlan, hírtelen határozó. Mégis makacs. És mégsem kitartó. Elejti holnap, mit ma fölkapott. Emberismerete gyönge, és mert nem tudja, kiben bízhatik: ravasz. Ravasz, de nem eszélyes. [...] Éppen nem érzelmes szívű, de nem is rossz kedélyű. Rokonai iránti érdekeltsége, családi erényei becsülendők. Mások iránt szíve mélyében fukar és önző. Jót tesz azzal, ki neki használhat. A tett szolgálatot vagy azonnal jutalmazza, vagy soha, mert háládatlanul elfeledi. Amily kisszabású ember, oly kisszabású politikus. Csak a legközelebbi célokat látja. Csak apró eszközökkel tud élni. Csak apró, másodrendű emberekkel szereti környezni magát. Önálló jellemektől idegenkedik. Alázatos híveket kegyel. Mit tesz ez a szó 'jellem?', azt nem ismeri."[4]

A jövő évtizedek nagy tudású, tiszta jellemű és rendíthetetlen nyugalmú magyar hazafia nyolc év múlva, Kákay portrésorozatának utolsó darabjában egy kisstílű, önző, felületes, hirtelen haragú és kapkodva cselekvő politikussá alacsonyodik le. Az eddig értékként felmutatott jellemvonások szinte mindegyike hibává torzul.

Azonban még Kákay e munkája sem bánik el olyan lesújtóan Lónyay jellemével, mint az ugyanekkor portrét rajzoló Fest Imre. Kákay ugyanis legalább veszteget néhány elismerő szót a politikusra, ám a volt kolléga, Fest államtitkár visszaemlékezésében Lónyay már mint egy álnok és jellemtelen intrikus jelenik meg: „[Lónyay] Bécsbe ment mint közös pénzügyminiszter, hogy ott az udvarnál és a legfelsőbb irányadó körökben szőhesse hálóját, hogy végül, ha Andrássynak egyszer le kell köszönnie, elérhesse kielégíthetetlen becsvágya (és azzal vetekedő kapzsisága) legfőbb óhaját, Magyarország miniszterelnökségét. [...] Lónyay kollégái közül egyikben sem bízott, és gyakran megengedte magának, hogy hozzá legközelebb álló kollégáinak is a legdurvább valótlanságokat rója fel, aminthogy általában is ismert volt tehetsége a hazugsághoz."[5]

Úgy véljük, hogy a portréábrázolásban bekövetkező fordulat – azzal együtt, hogy Lónyaynál valós magatartásbeli változásokra is rámutat (különösen Kákay esetében) – döntően az arcképfestők megváltozott személyes attitűdjéből és a pillanatnyi politikai helyzetből fakadt. Kecskeméthy naplójából tudjuk, hogy személyesen is sokat remélt Lónyay miniszterelnöki kinevezésétől: először egy tisztességesen fizető kormányzati állást (miniszteri tanácsosságot a miniszterelnökségen), majd pedig az általa elindított lap folyamatos és jelentős anyagi támogatását. E tervei azonban nem váltak valóra, ezért Lónyaytól eltávolodott és a politikus lejáratásában vállalt szerepet.[6]

Megváltozott a Lónyayt körülvevő politikai közhangulat is. Míg pénzügyminiszterként sikereket ért el, addig 1871 végétől miniszterelnökként sorozatos kudarcokat mondhatott csak magáénak. Részben személyétől független tényezőkből fakadóan nem volt képes egységesíteni a kormánypártot; kormányzati elképzeléseivel felingerelte az ellenzéket, amely

[4] Kákay Aranyos: Nagy férfiaink. Legújabb fény- és árnyképek. Budapest, 1874. 228–230.

[5] Fest Imre: Emlékirataim. Budapest, Univesitas Kiadó, 1999. 136–137. (A visszaemlékezés 1874 táján keletkezhetett.)

[6] Kecskeméthy Aurél naplója. Budapest, Franklin, 1909. 268–272. [1871–1872]

végső soron megbénította a parlamenti törvényhozást; nem sikerült rendeznie a horvát–magyar viszony vitás kérdéseit; elmaradt számos régóta ígért reformtörvény megalkotása, stb. Az 1870-es évek közepéről visszanézve pedig sokak szemében jelentősen leértékelődött pénzügyi munkássága is az 1873-ban bekövetkezett pénzügyi válság és a megoldatlan bankügy miatt. Politikustársainak nem tetszett továbbá az a sajátos politikai szerep sem, amelyet híveivel elfoglalt miniszterelnöki tisztségéből való távozása után. Ám mindezeket a kortársi (és az utókori) emlékezetben elfedték a kormányzati korrupcióval kapcsolatban neki szegezett rágalmak, amelyeket ellenfelei ugyan meg sem kíséreltek bizonyítani, de Lónyay politikai és erkölcsi megsemmisítésére kiválóan alkalmasnak bizonyultak.[7] A rágalmakat anekdoták és karcolatok máig hatóan továbbörökítették.

Önarcképtöredékek

De vajon hogyan látta önmagát Lónyay? A kutatónak ebben az esetben látszólag szerencséje van, ugyanis Lónyay jelentős mennyiségű ego-dokumentumot hagyott maga után (napló, levelek, visszaemlékezés), ezek azonban nem hemzsegnek az önjellemző mondatoktól. Teljes önarckép (énkép) feltárására tehát nem vállalkozhatunk, hiszen Lónyay saját érzéseiről, jelleméről hosszabb összefüggő szöveget sosem készített. Ehelyett be kell érnünk annyival, hogy az évtizedeken keresztül kitartóan íródó kéziratlapokról magunk gyűjtsük össze az árulkodó mondatokat. Kutatásunk eredményeinek az ismertetéséhez – néhány más forrás mellett – Kákay 1874-es legteljesebb leírását hívjuk segítségül: könyvének gondolatmenetét követve az ott leginkább kiemelt jellemvonásokról, tulajdonságokról szólaltatjuk meg magát az érintettet.

Kákay kétségbe vonta Lónyay szaktudását, nemzetgazdasági ismereteit felszínesnek nevezte, értékelése szerint a politikus csupán szerencséjének és gyors felfogásának köszönhette, hogy a gyakorlati teendők során elboldogult a nemzetgazdaságtan világában. Igaz, 1869-ben még pozitív előjellel emelte ki ugyanezt Lónyay életrajzából: „Eleinte pénzüzleti magas körökben őt merő műkedvelőnek tartották s szerették mondogatni. Mióta kifejté tehetségét s tetterejét: tiszteletteljes bizalmatlansággal néznek reá. 'Lónyay túljár mindenkinek eszén' – mondják most."[8]

Pulszky Ferenc is a reformkori országgyűlések munkájára visszaemlékezve a huszonéves Lónyay feltűnő szaktudását hangsúlyozta: „szőrszálhasogató eszének leleményességét azonban s közgazdasági ismereteit általánosan elismerték s nagy jövőt jósoltak neki." „Lónyay, ki minden beszédet prózai felfogással mérlegelt, s a fellengző szónoklat hatalmának nem engedett, népszerűségre súlyt nem fektetett, és szívósan ragaszkodva ahhoz, amit jónak talált, az ellenkező ár közepében is meg tudta tartani állását."[9] Deák Ferenc az 1860-as években pénzügyi kérdésekben egyenesen pótolhatatlannak tartotta és a legtöbb gazdasági kérdést elhárítva magától, azok megoldását Lónyayra hagyta.[10]

Lónyay visszaemlékezéséből megtudhatjuk, hogy gyermekkori neveléséről kezdetben kizárólag édesanyja gondoskodott, akihez élete végéig szoros érzelmi viszony fűzte. Testvére, Etelka emlékezetében még több évtizeddel később is apjuk hirtelen haragú és meg-

[7] Lónyay Menyhért politikai pályájának egyes állomásairól részletesen: Cieger András: A politika forgószínpadán. Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875). Századok, 1999. 3. sz. 463–496. És Cieger András: A bizalmatlanság kora. Lónyay Menyhért a kormány élén. Századok, 2001. 1. sz. 61–102.

[8] Kákay 1869. 265.

[9] Pulszky Ferenc: Életem és korom. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958. 1. Köt. 203. és 298. [eredetileg 1880 és 1882 között jelent meg]

[10] Trefort Ágoston: Emlékbeszéd gróf Lónyay Menyhért akadémiai elnök fölött. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, XVII. 3. (1885.) 27. (a továbbiakban: Trefort)

lehetősen szigorú férfiként élt.[11] Menyhért csak annyit ír róla, hogy kormányzati tisztségei (id. Lónyay János főispáni helytartó, majd királyi biztos és kancelláriai tanácsos is volt) miatt rendszerint távol volt családjától és gyermekei neveltetéséről meglehetősen hiányos információkkal rendelkezett.[12]

A váltakozó színvonalú otthoni tanulás után Lónyay a budai piaristáknál végezte el középfokú és akadémiai tanulmányait. Lényegében húsz éves korában lezáruló rendszeres tanulmányai során németül és latinul tanult, elvégezte a kétéves filozófiai és a hároméves jogi tanfolyamot, eközben lovagló, úszó és vívó leckéket vett. Nem hiányzott életéből a Kákay által felemlegetett művészeti hajlam sem: saját elmondása szerint egy nagyobb betegségéig ügyesen zongorázott, gyakran járt színházba és hangversenyekre, az akadémiai évek alatt Madách Imrével irodalmi folyóiratot szerkesztett, valamint vers- és drámaírással is próbálkozott. A kétéves joggyakorlatot és az ügyvédi vizsgát azonban feltehetőleg nem végezte el; húsz éves korában már a beregi megyegyűlésben találjuk. Addigi meglehetősen felhőtlen és változatos, többnyire Pesten töltött kamaszkorát hirtelen a megyei, majd egy évvel később az országos politika (1843-tól alsótáblai követ) súlyos kérdéseivel való foglalatosság váltotta fel. Az átlépés a gondtalan gyerekkorból a felelősségteljes ifjúkorba Lónyay számára nem okozott különösebb nehézséget. Segített ebben befolyásos apja is, aki ekkoriban vette át fia gyakorlati képzését és beosztotta Menyhért minden percét.[13] Mindezek ellenére testvéréhez 1842-ben a beregi megyegyűlésről küldött beszámolója érzékletesen tükrözi azt az átmeneti lelkiállapotot és idegenkedést, amely Lónyayt jellemezte. Új feladatait engedelmesen ellátja, ám lélekben még diáktársai között jár, az idősebb politikusi nemzedék tényekedéseit jobbára kívülről szemléli: „Fiatal pajtásaink közül egy sincs itt, s így én kénytelen vagyok magam az öregekhez csatlakozni. Reggel felkelek, nagy commoditásban [kényelmesen] felöltözök, gyűlés előtt egy vagy más tisztviselőhöz elmegyek, a gyűlés alatt karikatúrákat rajzolok, néha egyet-egyet vakkantok a patres conscripti [az összeírt atyák] bölcs elmélkedései közé, mint fiatal csirke a kotlóstyúkok kotkodácsolása közé. Aztán majd ide, majd oda megyek ebédre."[14]

A közgazdasági ismeretek elsajátításának a fontosságára minden bizonnyal Széchenyi munkái és személyes ismeretségük irányíthatta Lónyay figyelmét. Igen hamar – más fiatalokhoz hasonlóan – Széchenyi műveinek a hatása alá került, számára azonban apja révén az is megadatott, hogy tartósnak bizonyuló személyes kapcsolatot alakítson ki a Gróffal.

[11] „Édes atyám heves természetű, indulatos, határozott jellemű férfiú volt. Ennek dacára édes anyám őt mindig befolyásolta, ő volt segítsége, támasza, tanácsadója ... Édes atyám nagy hivatalos elfoglaltatása mellett a háztartás, a gyermekek nevelésének gondjai is jobbára édes anyámra hárultak s ő nemcsak háztartását vitte nagy gonddal és takarékossággal, de gondos figyelme a külső gazdaságra is kiterjedt." Töredékek Lónyay Jánosné, Lónyay Florentina emlékirataiból. 1. Visszaemlékezések. Budapest, 1891. (a továbbiakban: Lónyay Jánosné) 9. Az idézet a könyv bevezetőjéből származik, amelyet Lónyay Etelka írt édesanyjáról.

[12] Lónyay szerint apja egyszer egy „korlátolt, szűk látókörű" nevelőjüket jutalomként álláshoz juttatta, másszor pedig fiainak kellett levélben figyelmeztetni őt, hogy egy másik nevelőjük részegeskedik és általában feléjük sem néz. Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke. Budapesti Szemle, 1885. 102. sz. (a továbbiakban: Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke) 348–349.

[13] Erről panaszkodik Madáchnak: Lónyay Menyhért levele Madách Imréhez, 1840. január-február körül. In: Győrffy Miklós: Madách kiadatlan levelei. Irodalomtörténet, 1959. 1. sz. (a továbbiakban: Győrffy) 83. (17. sz. levél)

[14] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1842. ápr. 26. Magyar Országos Levéltár (MOL) P. 470. 1. csomó. Ugyanezen élethelyzetet Madách hasonlóan élte meg: „Én mint afféle parlagi táblabíró gyűléseken zavarom a világot, ez szenvedélyem; szeretem ha a vén spectábilisok [tekintetesek] megbotránkoznak s talán kissé rettegnek is – szeretem, ha mézes szó v. más hízelgéssel hálóba akarnak keríteni, melyet én rég átláttam. Ez életem zavarosb s legkedvesebb oldalainak egyike." – írta az akkor már a pozsonyi alsótáblán politizáló Lónyaynak. Madách Imre levele Lónyay Menyhérthez, 1844. május 8. Győrffy 100. (34. sz. levél)

Az 1830-as évek végétől kezdve többször találkoztak, elkísérhette Széchenyit egy-egy sétájára, majd hosszabb belföldi útjára. „Az akkori ifjúság abban különbözött az előbbi és későbbi idők ifjúságától, hogy az ifjak közt általános volt a törekvés komoly tanulmányok által gyarapítani ismereteiket, élénken érdeklődni mindazon nagy eszmék iránt, melyek napirenden voltak. Én is ezen irányt követtem, komoly olvasmánnyal foglalkozva kezdtem magamat képezni, és Széchenyi leglelkesebb tisztelői közé tartozván, azon időben nem írt ő semmit, mit figyelemmel nem tanulmányoztam volna" – emlékezett Lónyay pályája kezdetére.[15] Ismeretségük a reformkori országgyűléseken munkakapcsolattá alakult, Lónyay magát élete végéig Széchenyi tanítványának tartotta, és a forradalom után is – ha tehette – mindig meglátogatta őt Döblingben.

Lónyay beszámol arról is, hogy tizenéves korától tudatosan bővítette tudását, iskolai kötelezettségei mellett újabb és újabb könyvek olvasásával művelte magát. E szokását fiatal férjként sem adta fel, sőt az országgyűlési feladatok további tanulásra sarkallták. Az immár 25 éves politikus barátjának, Ghyczy Kálmánnak erről így írt: „Emlékszel é a múlt országgyűlés alatt azt mondád egyszer nekem, hogy kívánságod, mentül később házasodjak meg, hogy így elég időm legyen a tanulásra és önkiművelésre. Én több mint másfél éve, hogy házas vagyok és mondhatom, hogy az utolsó 8–10 hónapok alatt szorgalmasabb voltam s többet olvastam s tanultam, mint éltem bár mely korszakában. Ha az ember boldog házi körben él s nem vágyódik a külvilággal érintkezésbe jönni, mindenre könnyen reá ér, így én a múlt országgyűlés óta. Párizsban létemkor sok jó könyvet vévén meg s azóta is néhány jobb munkákat folytonosan megrendelvén több nemzetgazdasági s financiális munkákat olvastam által s sok jegyzeteket csináltam."[16] A levél írásakor éppen a hazai közlekedési viszonyokról szóló hosszabb tanulmányán dolgozott, amelybe igyekezett beépíteni korának idegen nyelvű szakirodalmát is (például M. Chevalier legújabb könyvét). Másutt pedig azt tudhatjuk meg Lónyaytól, hogy ahelyett, hogy a Széchenyi által alapított Nemzeti Casinó éves tagdíját befizette volna, annak áráért inkább szakkönyveket vásárolt.[17]

Széchenyi mögött a másik ifjúkori példakép Eötvös József volt. Az Eötvös és Lónyay között lévő kilenc év korkülönbség egyrészt alkalmas volt arra, hogy a két politikus között a reformkor folyamán fiatalkori barátság alakulhasson ki, másrészt megfelelően nagy volt a távolság ahhoz, hogy az akkor már elismerést szerzett Eötvös követendő példaként jelenjen meg Lónyay szemében, mind a magánélet, mind a közélet területén. „Tudod é, hogy azon boldog családi élet és valódi szeretet és egyetértés, melyben Téged kedves nőddel 1843 és 1844-ben Pozsonyban együtt boldogoknak és megelégedetteknek láttalak, ébresztette bennem leginkább az óhajtást a családi élet után. Ezért is kértelek légy tanúm az esküvőnél, gondolván ez áldást fog hozni házamra. [...] Általában Neked sokkal tartozom, mint valamivel idősebb nálam s már annyi dicsőséggel környezett ifjú ember 43–45-dik években igen üdvös hatással voltál reám. Hogy Pozsonyban pártfogásod alá vettél, megismertetve és belevonva szép családi életedbe, sok haszontalanságtól eltartóztattál, bizalmat öntöttél belém buzdításod által s helyeslésed által munkára ösztönöztél. [...] Széles Magyarországon, még deákkoromtól fogva Te voltál példányképem. Mint a mai napra, úgy emlékszem azon időre, midőn megboldogult Atyád örömtől sugárzó arccal jött be Atyámhoz egy délután, hol Anyám s mi gyerekek együtt voltunk s olvasta fel egyikét azon geniális leveleknek, melyeket Te Párizsból haza írtál. Amint Atyád elment, mondá az Anyám: be boldog nő Eötvösné, hogy ily fia van! S miután én mindenek felett szerettem volna, hogy Anyám boldog legyen, mindent elkövettem, hogy Téged kövesselek, verseket is próbáltam írni, de

[15] Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai. Ismerteti gróf Lónyay Menyhért. Budapest, 1875. 2. kiad. 88.

[16] Lónyay Menyhért Ghyczy Kálmánhoz, 1847. márc. 17. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAK Kt.) Ms 4851/488.

[17] Lónyay Menyhért saját gazdaságára vonatkozó jegyzetei, 1873. ápr. 9. MTAK Kt. Ms 5306/21.

biz nem ment az, de legalább kettőztetett eréllyel kezdtem tanulni s így Te még mielőtt ismertelek volna, reám már mint gyermekre nagy befolyást gyakoroltál." – vallotta meg negyedszázaddal később Lónyay fiatalságának egy meghatározó élményét Eötvösnek.[18]

1848–49 folyamán a felelős magyar kormány pénzügyminisztériumában többféle tisztséget betöltve (államtitkári rangig emelkedett) a pénzügyek gyakorlati kezelésébe is belekóstolhatott. Szakismereteinek további bővítésére a szabadságharc leverése kínált kényszerű lehetőséget. Világos után apja segítségével Párizsba menekült, ahol 1850 közepéig tartózkodott. Itt igyekezett napjait a leghasznosabban kitölteni: „Reggel 8–9 óra közt kelek fel, s addig, míg nem kell az órákra mennem, jó kandallótűz mellett olvasok s írok. Az órák után valamelyik könyvtárba megyek vagy salon literairébe [irodalmi szalonba], 5 órakor rendesen ebédelek a Palais Nationalban (egy jó s olcsó traiteurre [kifőzdére] akadtam, 2 forinttért kapok levest, 3 tál ételt, desszertet, bort és kávét), azután egy-két ismerősömmel sétálok, rendesen 8 órakor otthon vagyok s éjfélig, néha 1 óráig olvasok s írok – ennyiből áll elfoglaltatásom."[19] Párizs legrangosabb oktatási intézményeit látogatta, beszerzett számos szakmunkát és arra törekedett, hogy a francia tudományos élet legelismertebb tanárait hallhassa. Lónyay számára bevallottan egyfajta pótcselekvést is jelentett a tanulás ezekben a hónapokban. Rendszeres elfoglaltsága mellett kevesebb ideje maradt az aggódásra családja biztonságáért és saját sorsa alakulásáért. Ezzel magyarázható, hogy a nemzetgazdaságtan témakörébe vágó órák (például Chevalier előadásai) mellett csillagászati, kémiai és fizikai előadásokra is eljárt (bár a fizika iránt már diákkorában is érdeklődött).

A felsorolt adatok tehát látszólag Kákay kritikájának a jogosságát bizonyítják: Lónyay valóban csak szorgalmas önművelésének, külföldi útjainak (például Angliában és Franciaországban) és az országos politikában szerzett tapasztalatainak köszönhette nemzetgazdasági ismereteit. Csakhogy erre más lehetősége a reformkorban nem is nyílt, továbbá nem kapott magasabb (iskolai) képzést a koradualizmus elitjének többi tagja sem. Lónyay iskolatársa volt a piaristáknál például gr. Andrássy Gyula és Manó, Szemere Bertalan, Fabinyi Teofil és Madách Imre. Sőt, mivel a nemzetgazdászat nem igen vonzotta Lónyay kortársait, így hamar kiemelkedhetett közülük ilyen irányú ismeretei miatt. Mint a korabeli leírásokból kiolvasható, Lónyay száraz adatokra épülő gazdasági témájú beszédeit, cikkeit idegenkedéssel vegyes elismeréssel hallgatták, olvasták. 1867-ben pedig már egyáltalán nem volt kétséges, hogy a pénzügyi tárca egyedüli várományosa Lónyay Menyhért. Ennek ellenére mindig tisztában volt azzal, hogy politikai karrierjét – tudásán kívül – szerencséjének és a sajátos magyarországi viszonyoknak köszönheti: „Teljes öntudatában vagyok annak, hogy [a kinevezést] meg nem érdemeltem, s hogy positiómat – a mi sajnos – nem tehetségeimnek köszönöm, hanem annak, hogy szegények vagyunk szakemberekben."[20]

Már az eddig idézett portréfestők is tettek burkolt utalásokat arra, hogy Lónyay előadói stílusa nélkülözte a költőiességet (Kákay) és meglehetősen szőrszálhasogató volt (Pulszky). Szász Károly azonban Lónyay egy 1866-ban elmondott beszédét hallva a következő értékelésre ragadtatta magát naplójában: „De valljuk meg, Lónyay egyszerűen az

[18] Lónyay Menyhért Eötvös Józsefhez, 1870. szept. 27. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. A levelet teljes terjedelmében nyomtatásban is közli: Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde, 1872. Aetas, 1998. 2–3. sz. 207.

[19] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1849. dec. 9. MOL P. 470. 1. csomó

[20] Idézi: Trefort 23. Lónyay műveltségében, képzettségében fellelhető egyéni és kortársaira is jellemző általános vonások elkülönítéséhez fontos segítséget nyújt a következő tanulmány: Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. Iskoláztatás, szocializáció, pályaválasztás az emlékiratokban. Korall, 2001. 3–4. sz. 20–52. Lónyay műveltsége tudásának forrását és minőségét tekintve leginkább a nála öt évvel idősebb politikustársáéval, Trefort Ágostonéval rokonítható. Lásd: Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 24–26.

összeadás és sokszorozás embere, tiszta számító ész, termékeny és eredeti gondolatok nélkül". „Azonban ő valódi szónok soha sem [volt]; rendesen jól beszél, de nem szónok. Valami betegesség van előadásában, valami ekegés-bekegés, ami rossz hatást tesz a hallgatóra. Hangja sem olyan, hogy vele szónoki hatást lehetne előidézni." Szász szerint ezért Lónyay a plenáris ülések helyett inkább a tárgyalóasztalok mellett állja meg a helyét.[21] Szász két jelenségre mutat rá fenti soraival. Egyrészt jellemzésében két politikustípust állít szembe egymással: a reformkorból megismert, tetszetős stílusú beszédekben nagy sorskérdésekre rámutató szónoki alkatot, valamint az új időkre jellemző, látszólag érdektelen résztémákat tárgyaló és a hallgatóságot untató hétköznapibb beszédstílusú szakpolitikust. Nem kérdéses, hogy Szász számára (aki maga irodalmár is volt) az első típus a vonzóbb, Lónyayt viszont a másodikba sorolja. Másrészt Lónyay retorikai képességei ekkoriban valóban fejlesztésre szorulhattak, mert a politikus bő háromévi miniszterkedés után az állami számadásokról tartott képviselőházi beszéde után így vallott naplójának saját stílusáról: „Mindenki azt mondja, hogy a beszéd sikerült volt, azóta szólok jól, mióta letettem minden genet [feszélyezettség érzést], most úgynevezett lampenfiebert [lámpalázt] sem érzek és azóta van hatása beszédemnek. Talán a gyakorlat teszi, hogy most annyira belegondolom magam a tárgyba, melyről szólok, miszerint alig tudom, mi történik körülöttem, rendesen eddig is az volt sorsom, hogy a beszéd közben jött be Andrássy s ült le mellém helyére, szedi-veszi irományait, szól előre-hátra. Az utóbbi időben fel se veszem."[22]

Kákay következő vádpontja, hogy Lónyay ugyan szakpolitikusnak elfogadható, de jellem- és képességbeli hiányai miatt vezérszerepre alkalmatlan.

Úgy véljük, hogy e megállapításban is van igazság, de mindent egybe véve inkább egy Lónyay ellenes aktuálpolitikai oldalvágásnak tekinthető. A kritika elsősorban Lónyay kormányfői teljesítményére vonatkozik. A kiegyezést követően a politika forgószínpadán Lónyayra egyszer osztottak főszerepet: 1871-ben a dualista korszak második miniszterelnökévé nevezte ki őt az uralkodó. A kulisszák mögött már két év óta rebesgették ezt a lehetőséget. Természetesen Lónyay is rendre értesült ezekről a találgatásokról, így volt ideje tudatosan készülni új szerepére. Politikai programjába a korszak legtöbb reformkérdését beépítette (kormányzati reformok, parlamentarizmus reformja, állami takarékosság, adóreform stb.). Jelentős létszámú támogatói kör vette őt körül, különösen feltűnő a fiatalabb nemzedék számos tagjának rövidebb-hosszabb lelkesedése Lónyay iránt, akik jelentős reményeket fűztek miniszterelnöki működéséhez, tőle várva az 1867-ben meghirdetett reformpolitika folytatását. Legodaadóbb hívei egyenesen Bem tábornokhoz hasonlították harcos kitartása és tenni akarása miatt.[23]

Önkritikusan elismerte azonban, hogy az Andrássy által kialakított szerepelvárásnak nem tudott és nem akart megfelelni. A kiegyezéses rendszer első miniszterelnökének megnyerő fellépése, konfliktuskerülő magatartása után Lónyay alakja nem tűnhetett túl vonzónak párttársai többsége számára, személyisége és elképzelései megosztották a kormánypártot. Kormányzása vége felé kénytelen volt belátni, hogy programja megvalósításán kívül pártjának és kormányának egységesítésében is kudarcot vallott: a kölcsönös bizalmatlanság miatt nem sikerült társai vezérévé válnia. „Egy ember életében elég volt mit tettem ... Visszás helyzetet vettem át, győztünk a választásoknál, éreztem hogy most vagy soha, 3 év; erős kormány csak erős párttal lehet. Beláttam, hogy ez nincsen meg, nem voltak csatáink, melyek megedzhettek volna, mint hajdan ... Bánt a lemondás mint kormányelnök" – jegyezte fel zaklatottan a történteket a maga számára.[24]

[21] [Szász Károly]: Egy képviselő napló-jegyzetei. Új kiadás, Budapest, 1891. 159. [1866. febr. 17.]

[22] Lónyay Menyhért politikai naplója, 1870. ápr. 1. MOL Filmtár, 37155.

[23] Reform, 1871. nov. 17. 318. sz.

[24] Lónyay Menyhért feljegyzései, 1872. Ősz, MTAK Kt. Ms5307/23.

Ráadásul távozásának forgatókönyve is meglehetősen megalázó befejezést tartogatott számára. Bukása a személyes becsületét lejáratő támadások következtében végérvényesnek bizonyult. Az ellenfelei által tudatosan felhasznált korrupciós rágalmak emberi méltóságát, erkölcsi tartását, sőt magánéleti elveit is kikezdték. Egész életében ugyanis Széchenyi példáját követte abban is, hogy az ország fejlesztése érdekében megszerzett gazdasági tudását önmaga és családja vagyonának a gyarapítására is felhasználta. Emellett többször hangoztatta, hogy vagyonát becsületes úton hosszú évtizedek alatt fokozatosan szerezte, köszönhetően kitartó takarékosságának, szorgalmának és a szerencsének. Sértett öntudatossággal vállalta kortársaitól eltérő mentalitását: „Midőn hazám javát s anyagi jólétét előmozdítani igyekeztem, a magamét is növeltem. Igenis ez teljesült rajtam s erre büszke vagyok. Midőn önök pihentek, visszahúzódtak, én munkás voltam ...".[25]

Önvallomásaiból jól kiolvasható, hogy miniszterelnöki sikertelenségének fő okát nem saját képességeinek a hiányosságaiban látta, magára mint a visszás belpolitikai helyzet áldozatára tekintett, az őt ért támadásokkal szemben pedig védtelennek érezte magát: „Öntudatlanul követhettem el hibákat, kinél nem fordulnak azok elő, de soha semmi körülmények közt nem rendeltem alá a közérdeket mások vagy magam érdekének. [...] Vannak nemtelen fegyverek melyek ellen nincs védelem, mert hasonlókhoz nem nyúlhatunk, ha csak önmagunkat azokkal, kik azokat használják egy sorba állítani s így lealázni nem akarunk. Hol tények s kézzel fogható s bebizonyítható tények nincsenek ott kezdődik az ellenséges érzet által szított rágalom, alattomos célzások."[26]

A kormányfőként eltöltött alig 14 hónap negatív tapasztalatai, politikustársaiban való keserű csalódása mélyen bevésődtek Lónyay emlékezetébe és haláláig meghatározták magatartását.[27] Ezt követően legtöbb beszédét, írását az önigazolási kényszer jellemezte: újra és újra fontosnak tartotta, hogy korábbi intézkedéseit, politikai döntéseit és magánéleti tevékenységét védelmezze a nyilvánosság előtt. „Mentül mélyebben megyek a bankkérdésbe, annál inkább látom, hogy ezen munka éppen nem lesz jelentéktelen mű, noha a tárgy száraz, de az ország valódi érdekének védelmében a helyzet magaslatán áll és a történeti részben nem egyszer volt alkalmam múltamra visszatekinteni, s a históriai tényekre melyekben kiváló szerepem jutott, az emberek emlékébe hozni. Azt hiszem, mindenki részrehajlatlanul olvasni fogja, érzendi azon méltánytalanságot, mely velem történt, s hogy ezen irányban továbbra is hasznos szolgálatokat tehettem volna hazámnak" – írta testvérének a készülő *Bankügy* című könyvéről.[28] Albertnek hosszú éveken keresztül küldött leveleiből jól kiolvasható továbbá, hogy néhány évig még bízott a politikai visszatérés lehetőségében, élete végéig pedig reménykedett erkölcsi rehabilitációjában.

Bukása után járása a politika porondján bizonytalanná vált, a rendszeresen érkező felkérések ellenére óvakodott a határozott lépésektől: 1874–75-ben végül nem vállalta a kormánypárton belül híveit tömörítő „vacsorapárt" nyílt irányítását, 1878-ban hosszabb mérlegelés után nem lépett be a Tisza-ellenes erők jelentős részét tömörítő Egyesült Ellenzék

[25] Lónyay Menyhért beszédvázlata, 1872. Ősz, MTAK Kt. Ms 5307/49.

[26] Lónyay Menyhért beszédvázlata, 1872. Ősz, MTAK Kt. Ms 5307/41.

[27] Édesanyja így látta fia lelkiállapotát: „Ismerem én Menyhértem nemes lelkületét, gyöngéd, mély érzelmeit! Sohasem fogja ő azon méltatlan támadásokat, azon aljas rágalmakat, melyekkel illették, elfeledni. Ez lesz életének örökös bánata, ez lesz szívének rejtett fekete pontja. Én a rágalmazót a kegyetlen gyilkosnál, az útonálló rablónál is nagyobb bűnösnek tartom. A rágalmazó bennünket legdrágább kincsünktől, a jó hírnévtől foszt meg, mely a férfiú és nő előtt egyaránt becses és a sima tükörhöz hasonló, melyet egy tisztátalan érintés, egy lehelet is beszennyez, elhomályosít. Míg azonban a gyilkos csak az életet olthatja ki, az útonálló rabló csak pénzünktől foszthat meg: a rágalmazók lelkünk, jellemünk legfényesebb részétől, a becsülettől fosztanak meg." Lónyay Jánosné 163. (1872. dec. 5-i bejegyzés)

[28] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. júl. 30. MOL. P. 470. 1. csomó

pártjába, nem mondta el több kritikus hangvételű beszédét sem.[29] Egyszerre vonzotta és taszította is a politika világa; vágyott is az elégtételre, azaz a dicső visszatérésre, de egyben félt is az újabb támadásoktól és a kudarctól. Meglehetősen körülményessé és habozóvá vált, ezt példázzák az 1878-as ellenzéki pártalakulás idején testvérével megosztott gondolatai is: „A válaszúton állok, nem marad más hátra, mint vagy megválni a politikai élettől, ez esetben a főrendiházba visszamenni, vagy belemenni az új pártba s az izgalmas időt elfoglaló, a szabad mozgást megbénító actióba lépni. Mit gondolsz? [...] Ha hazám érdekét tekintem, be kellene mennem, noha azt tőlem nem érdemli, ha magam nyugalmát nézem, azt kellene szó szerint mondani: nem, nem". „Jó orrom volt, hogy az oppositióba nem mentem bé, nem populáris, nem homogén, nem erőteljes, nem tevékeny, sok a másodrendű vezér, sok benne a személyes ambitió, kevés az öntudatos cselekvés. Talán holnap elmegyek klubjukba."[30]

1874-ben Kákay nincs megelégedve Lónyay vérmérsékletével sem: véleménye szerint a politikus lobbanékony, idegesen kapkodó, meggondolatlanul cselekvő. Feltűnő, hogy néhány évvel korábban Lónyay kapcsán még éppen azt emelte ki, hogy az acélidegzetű politikust mennyire hidegen hagyják környezete támadásai. A két eltérő vélekedés mögött – Kákay személyes szimpátiájának az eltűnésén túl – Lónyay lelkiállapotának a megváltozása is meghúzódhat. Minden bizonnyal miniszterelnökként az egyszerre rázúduló és egyenként is emberpróbáló feladatok, valamint a személyét is célzó politikai csatározások idegesebbé, indulatosabbá tehették, bár erről Lónyaytól származó önvallomással nem rendelkezünk. Azt viszont tudjuk tőle, hogy már pénzügyminiszterként is (tehát amikor még Kákay méltatólag írt róla) kissé nyugtalannak és kapkodónak tartotta magát. Halálosan beteg államtitkáráról, Graenzenstein Gusztávról például így írt: „Már azért is igen jó volt nekem, mert jellemünk bizonyos ellentétben áll egymással, ő lassan beszél, mindent megfontoltan tesz s így szükség volt nekem ezen kerékkötőre."[31] Saját megítélése szerint türelmetlensége, keménysége döntően pénzügyéri állásából, valamint abból fakadt, hogy egyre kevésbé tudta elviselni a kormány tétlenségét. Pénzügyminiszterként állandó harcot folytatott minisztertársaival az állami kiadások csökkentése érdekében, továbbá többször bírálta kormányát annak határozatlansága, tehetetlensége és zavaros működése miatt. „A collegák közül ki fog sajnálni? Mind élesnek tartottak és türelmetlennek, meg nyakasnak, pedig mind ez csakis a haza, a párt és a kormány érdekei miatt voltam" – összegezte a róla kialakult képet távozásakor.[32]

A fennmaradt források azonban elárulják számunkra, hogy Lónyay már gyerekként is hevesebb természetű volt. A nagy barát, Madách is így jellemezte egyszer, de visszaemlékezésének egy félmondatában Lónyay is „kissé mérgesebb természetűnek" mondta magát.[33] Nyilván nem maradt rá hatás nélkül az sem, hogy apját is sokszor láthatta indulatosnak és makacsnak.

Kákay utolsó megjegyzése Lónyay erős családi érzéseire vonatkozik. Eszerint, ha másokkal nem is, de rokonaival nagylelkű és önzetlen volt. Kákay ezt elismerőleg említi, más kortársak azonban e tulajdonságból is kíméletlen vagyonszerzési vágyat és a gazdasági visszaélések iránti fogékonyságot (például családi vasútépítés) olvastak ki.

---

[29] Lónyay és általában a bukott politikusok lelki állapotáról lásd: Cieger András: A bukott politikus. Lónyay Menyhért naplója és levelezése. In: Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben (Rendi társadalom – Polgári társadalom 11.). Esztergom, 2000. 68–80.

[30] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1878. ápr. 9. és máj. 26. MOL. P. 470. 2. csomó

[31] Lónyay Menyhért politikai naplója, 1870. febr. 23. MOL. Filmtár, 37155.

[32] Lónyay Menyhért politikai naplója, 1870. febr. 2. MOL. Filmtár, 37155.

[33] Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke 344. Madách pedig egy összeveszésük után így fogalmazott: „ösmerem természetedet, te heves vagy, s azt nem szenvedheted el, ha álltásaidnak ellent mond az ember, sőt néha nem a legjobb utakon is bosszulod meg." Győrffy 83. (18. sz. levél)

Többévi biográfiai kutatómunka után elmondható, hogy Lónyay szemében és szívében a család boldogulása és vagyoni biztonsága valóban az első rendű tényezők között szerepelt. A család fejeként egyszerre egyengette négy fia (Béla, Menyhért, János és Gábor) és négy testvére (Albert, János, József és Etelka) sorsát, valamint odaadóan gondoskodott idős édesanyja nyugalmáról. Feleségével, Kappel Emíliával majdnem negyven évig éltek boldog, kiegyensúlyozott házasságban, társáról mindig a legmelegebb elismerés hangján szólt. A csak 1871-ben grófi címet elnyerő újarisztokrata férj és a tehetős polgárcsaládból származó, ugyancsak protestáns feleség életmódja nem igazán igazodott a főúri körök szokásaihoz. Egy kortárs megfigyelése szerint a hagyományos arisztokrácia valójában nem fogadta be a családot.[34] Lónyay leveleit olvasva ezt némileg igazolva látjuk: „Emmi itt lassan-lassan valódi ... gazdaasszony lett. Reggel mi ketten együtt reggelizünk, aztán ő konyhát, spejzt járja be. Aztán elmegy egy kis kapával és késsel a kertbe. Dudvát irt, száraz gallyakat vág le. Aztán különös szorgalommal ablakot és kályhát mos. Aztán elmegy fürödni, felöltözik, még délelőtt zongorázik. Délután a feketekávé után ismét zongorázik, este séta vagy kikocsizás, aztán ha szép az idő, kinn ülünk a teraszon. Ha nem, mi Gáborral tarokkozunk, Emi pasziánszokat rak, mellette Jancsi olvasgat. Ez a mi életünk itt kedves Bercim, én rendesen az egész délelőttöket 9től – 2 ½ délutánig az íróasztalomnál töltöm, aztán a vacsora után éjfélig még dolgozok." – számolt be testvérének erdélyi birtokán töltött napjaikról.[35] A családi élet nyugalma azonban az 1870-es évek eleje óta egyre kevésbé adatott meg számára. Egyrészt politikai működése és az azt kísérő rágalmak, másrészt a családtagok 1873-ban megrendült anyagi helyzete, harmadrészt pedig a családon belül felerősödő ellentétek miatt.

Legtöbb gondja legidősebb fiával, Bélával volt, aki voltaképp huszonéves korától kezdve, 1890-ben bekövetkezett haláláig állandó pénzzavarral küszködött. Emellett azonban költséges életmódjával és henyeségével feleségét és gyermekeit is nehéz helyzetbe hozta. Apja valójában nem volt képes eldönteni, hogy mi tévő legyen tékozló fiával. Lónyay két évtizeden keresztül emésztette magát, hasztalanul váltogatva az apai szigort, valamint a nagylelkű és bőkezű megbocsátást: „A második, mit tettem a mostani állapotával és eddigi eljárásával alig egyeztethető meg. Ellentmondás látszik benne, de mégis megtettem, azt remélve, hogy megtartja szavát s talán épp az, hogy bizalomra méltatom fogja ezután óvatosabbá tenni." „Sokszor jutott eszembe ismerve őt – kivált a tett tapasztalatok után – hogy kevesebbet kelletett volna neki engedni s szorosabban tartani. Most lesz 30 éves, reméljük hogy komolyabb lesz ezen kedves, jószívű, derék, de ingatag, egészen a környezet által befolyásolt fiunk."[36] Apja úgy döntött, hogy ismét kezességet vállal fiáért, hogy az újabb kölcsönt vehessen fel, sőt egyes családi birtokokat a nevére íratott, bízva abban, hogy a gazdálkodás, majd komolyságra neveli Bélát. Néhány hónappal később azonban Lónyay keserűen ismerte be, hogy fia nem váltotta be reményeit. Nevelési elveit – takarékosság, szorgalom, a családi élet szentsége – fia folyamatosan semmibe vette: „egyenesen megmondom, gyenge, nagyon gyenge valék irányában, mert a szülő azon gyermek irányában gyenge, akit szenvedni lát. Gyenge valék midőn szorosabban [nem] vettem, midőn tanulni nem akart, bíztam abban, hogy külföldön fog benne ébredni a tanulási vágy. Gyenge voltam midőn a Heidelbergben csinált pár ezer forintnyi adósságát oly könnyedén kifizettem, anélkül, hogy irányában a jövőben vigyázóbb lettem volna. Elnéző voltam midőn bátyúi adósságának kifizetése után visszavevé a birtokokat, azt kezébe adtam ismét. Előre nem látó, vak, benne és szavában teljesen megbízó, midőn az idén tavasszal a birtokot nevére írattam, megterhelni engedtem, 28000 forintig jót álltam [...] Nem lenne egyhamar

[34] Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Budapest, 1911. 421.

[35] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. aug. 14. MOL. P. 470. 1. csomó

[36] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1876. márc. 24. és júl. 4. MOL. P. 470. 1. csomó

vége elősorolásának mindazon apai gyengeségeknek, melyek inkább szeretetet és a többiek feletti megkülönböztetést mutatnak."[37]

Fia iránti elnéző magatartása miatt saját feleségével és legszeretettebb testvérével, Alberttel is szembekerült. Béla ugyanis a szűk családon belül választott magának feleséget: Albert lányával, azaz első unokatestvérével kötött házasságot. A házastársak között azonban az 1870-es évek végére megromlott a viszony, ami végül 1888-ban válással végződött. Lónyay természetesen igyekezett fia védelmére kelni, bár egyre kevesebb meggyőződéssel. A családi élet területén úgy tűnik, hogy Lónyayné volt a keményebb. Többi gyermeke vagyonának megőrzése érdekében határozottabban szállt szembe fiával, egy ideig Lónyay kénytelen volt közvetíteni felesége és legidősebb fia között. Emília egyébként 1869-ben ellenezte magát a házasságot is, ezért Béla boldogsága érdekében Lónyay még arra is hajlandó volt, hogy tanácsokat adjon leendő menyének felesége megpuhításához: „Marid írjon Emminek – maga írja, ne diktálja, úgy hiszem el fogja találni a modort. Pár szóval elég ha mondja, szereti a fiút, jó neje lesz s Emmit mint illik tisztelni fogja s nem mond le arról a reményről, hogy még talán szeretetét is meg fogja idővel nyerni, ha fogja látni, hogy fiát boldoggá tenni élete fő feladata. Ennyit írnék körülbelül" – írta Albertnek.[38]

Fia azonban sem a családi-, sem a gazdasági-, sem a közélet területén nem állta meg a helyét. Családját, vagyonát és erkölcsi tekintélyét is elvesztette. Lónyay élete végén teljesen tanácstalanul állt gyermeke élete fölött: „Leginkább megbotránkoztatott nála a teljes hiányzó érzés a becsületesség alapfogalmáról, s azon szemtelenség, mellyel a nem igazat mondja, írja és állítja, süllyed ő folyvást attól tartok, pedig gyermekkorában mily kedves és jószívű fiú volt, hová változott, mi lesz jellemtelensége folytán még belőle. De nem folytatom többé, oly nehéz szívem, ha reá gondolok. Szerettem őt nagyon s gyenge voltam mindig irányában, ezt bánom nagyon, fog e valamit használni, ha ezután mint megérdemli keményen bánok vele".[39] Magánéletének minden bizonnyal legnagyobb csalódása volt fia magatartása, sorsának alakulását személyes kudarcként élte meg. Ennek ellenére élete utolsó hónapjaiban sem tagadta meg őt, nem volt ereje végleg elengednie fia kezét: „igaz, hogy ő rossz fiú, haszontalan ember, rossz férj, de mégis az én fiam s a szerencsétlenség, hogy e hóban lesz 40 éves ember, vénebb, mint hogy remélleni lehetne javulását."[40]

Valójában nem elképzelései szerint alakult másodszülött fiának élete sem. Bélához hasonlóan Menyhértet sem hajtotta túlzottan a tudásvágy. „Jó, becsületes fiú, de megfoghatatlan mily életunt, szótlan, kedvetlen. Bizony ő benne is csalódtam. Nem igen lesz belőle valami nevezetes ember, pedig talentuma van. Nagy baj a két idősebb fiamra nézve, hogy van valamiük. Ha szegény lennék, többre mentek volna, de így a vagyonban bizakodnak ... Menyusnak van legalább egy következetes szenvedélye, az a hypológia [lóismeret]. Rendes ember, nem költ, pénze mindig lesz, ha csak a lószenvedélyre nem fog rendén kívül költeni."[41] Csalódását enyhítette, hogy Menyhért Bélánál nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb emberré vált. Vidéken mértéktartó életmódot folytatott és családot alapított. Az apa fia érdekében még kisebb törvénytelenségre is hajlandó volt. Menyhért ugyanis nem teljesítette egyéves önkéntesi szolgálatát a katonaságnál. Egészségügyi indokokra hivatkozva rendre távol maradt a sorozástól, ezért vizsgálat indult ellene szökés gyanújával. Ügyét

[37] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1876. nov. 3. MOL. P. 470. 1. csomó

[38] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1869. nov. 1. MOL Filmtár, 34861.

[39] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1884. aug. 5. MOL. P. 470. 2. csomó

[40] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1884. szept. 5. MOL. P. 470. 2. csomó. Etelka testvére tanácstalanságát így látta: „Menyhértnek gyengeségét Béla irányában valóban érteni nem lehet, ő vak és látni sem akar, elhisz minden rágalmat és bolond ellentmondó beszédet, csak az igazságot és valót nem hiszi és nem is akarja hinni." Lónyay Etelka Lónyay Alberthez, 1884. okt. 29. MOL P. 470. 2. tétel. 3. csomó

[41] Lónyay Menyhért politikai naplója, 1870. márc. 2. MOL. Filmtár, 37155.

még a főrendi ház is tárgyalta, mert a bíróság kérte a fiú kiadatását. A főrendek végül különböző formai indokokra hivatkozva megtagadták ezt, Lónyay viszont feltehetően ajándékokkal lefizette a család ismerősét, egy Bereg megyei szolgabírót, aki igazolta, hogy Menyhért időről időre jelentkezett a bevonultatásokat helyi szinten intéző hatóságnál.[42] Fia egészsége egyébként valóban nem volt a legjobb, több alkalommal hosszú orvosi kezelésre szorult. A legnagyobb fájdalmat azonban az jelentette Lónyay számára, hogy bő fél évvel saját halála előtt az akkor még csak 35 éves fiát el kellett veszítenie, aki agyvérzésben halt meg 1884-ben.

Fiai közül csak a legkisebbre, Jánosra lehetett igazán büszke: a fiú genfi felsőfokú tanulmányok után diplomáciai pályára adta a fejét és a berlini nagykövetségen szolgált. Gábor nevű gyermekéről kamaszkorában hallhatunk többet Lónyaytól. A születése óta sokat betegeskedő fiú állapota 1866-ra súlyosabbra fordult, ezért apja osztrák orvosokhoz és itáliai pihenésre vitte fiát. A lábra állni sem tudó gyermeknek egy speciálisan kialakított fogatot bérelt és az egész utazás alatt a bakon ült, hogy fia kényelmesen feküdhessen. Leveleiből megtudhatjuk, hogy egy éjszaka még a lovas kocsit körbeálló és azt levizelő részeg katonákat is sikerült lecsillapítania.[43] A végül 1927-ig élő fiú jobbára birtokai igazgatásával töltötte életét.

Testvérei közül különösen János és Albert állhatott közel a szívéhez, legalábbis Lónyay róluk írt a leggyakrabban. Befolyását valóban igyekezett családtagjai számára is kamatoztatni. Erre kiváló alkalmat jelenthetett a stratégiai fontossággal bíró Északkeleti Vasút kiépítése, amely a család birtokait is érintette. Természetesen János és Albert is azt szerette volna elérni pénzügyminiszter testvérénél, hogy saját birtokai közelében épüljön a vonalon vasútállomás. Lónyay két civakodó öccsét egyaránt nyugalomra intette és a testvéri szeretetre emlékeztette. Noha Lónyay továbbra is megígérte segítségét, az ország érdekeinek elsőbbségét hangsúlyozta testvérei előtt: „...de az ország érdeke, melynél fő tényező én leszek s ott hol az ország érdeke szól, a két testvér érdekét mellőzni fogom, mint ez kötelességem. [...] Jancsi számára igyekeztem ezen vasút vállalatnál és által bizonyos előnyt biztosítani, most azon fogok igyekezni, hogy te jó és biztos vállalatoknál folyó tőkéd után nyereményt tehess. [...] Magam semmi esetre semmi vállalkozásban, míg miniszter leszek, részt nem veszek, de miért ne adhassak nektek jó tanácsokat" – írta Albertnek.[44] Lónyay a kortársak és az utókor által annyira bírált befolyását azonban éppen akkor nem tudta érvényesíteni, amikor a családnak a legnagyobb szüksége lett volna rá. A család anyagi helyzetét is komolyan megrendítő 1873-as pénzügyi válság idején ugyanis Lónyay már kikerült a kormányból. Testvérének küldött leveleiben emiatt többször sajnálatát fejezte ki és 1875 után megfordult a fejében, hogy a család érdekében politikai elvein lazítva belép a Szabadelvű Pártba, majd pedig a kormányba.[45] Erre végül is nem került sor. Ehelyett egyrészt a Magyar Földhitelintézet elnökeként igyekezett testvérein segíteni, másrészt saját és felesége vagyonát használta fel fiai és testvérei támogatására. „Szegény fizetésem, melyből Jancsit Berlinben tartom, melyből Marinak, Bélának adom azon összegeket, mire képes vagyok, miből édesanyámnak küldöm részletét és szállásbérét; pedig meg volt általad ígérve, hogy Perényi lőcsei és bihari pénze legelőbb azon obligók törlesztésére szolgáland, melyeket én vállaltam a te kedvedért s számodra" – készített leltárt Albertnek írott levelében a rokoni kötelezettségekről.[46]

[42] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1876. jún. 30. MOL. P. 470. 1. csomó

[43] Például Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1866. szept. 28. MOL. Filmtár, 34861.

[44] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1868. jún. 10. MOL. Filmtár, 34861.

[45] Például Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1878. dec. 27. és 1879. júl. 10. MOL. P. 470. 2. csomó

[46] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1884. okt. 28. MOL. P. 470. 2. csomó

A család rosszra forduló vagyoni helyzete és megállíthatatlan pénzügyi gyengülése keserűséggel töltötte el: körültekintő előrelátást, kitartó szorgalmat és takarékoskodást hirdető életvezetési elveit rokonai legtöbbje nem tartotta megfelelően szem előtt, ő pedig a család fejeként képtelen volt az anyagi süllyedés visszafordítására. A néhány évtized alatt tekintélyessé növelt családi vagyon lényegében még Lónyay életében szertefoszlott. Az 1881-es esztendő első napjaiban egy álmatlan éjszakán összeszámolta vagyonát, a kapott eredmény lehangoló volt: „Azon szomorú eredményre juték, hogy nem csak nincsen semmi, miről rendelkezhetem, de még az Emmi vagyona se marad a gyerekek számára intacta."[47] Egy évvel később pedig még súlyosabb lett a helyzet: „Ma kénytelen valék Emmi gyöngyét és gyémántjait elzálogosítani."[48]

A test bajai

Saját testi és lelki állapota nem igen foglalkoztatta Lónyayt, kéziratiban csak elvétve találhatunk például az öregedésre utaló megjegyzéseket. Rokonai testi és lelki bajainak az ápolása mellett saját hangulatáról szintén ritkán tett említést. Úgy véljük, hogy a család fejeként érezte felelősségét és magatartásával a lelki élet terén is mintával kívánt szolgálni. Az 1860-as évek közepén felesége elvesztése után tartós melankóliába zuhanó öccsének például az élet szeretetéről, a küzdeni akarásról és a rendíthetetlen munkálkodásról írt.[49] Az elmúlás kapcsán is csak az nyugtalanította, hogy vajon fiai (különösen Béla) képesek lesznek-e saját lábukra állni és rendezett életet folytatni. Életéről hosszabb számvetést egyre gyakoribbá váló betegségei és Menyhért fia elvesztésének hatására sem készített (pedig erre ösztönözte édesanyja is), csak azt tervezte, hogy vagyonának gyarapodásáról készít összegzést.

Talán csak hajának őszülése zavarta igazán, mint láthattuk ezt már kortársai 37 éves korában észrevették. Feltehetően némi irigységgel szemlélte a nála mindössze egy évvel fiatalabb politikustársát, Andrássy Gyulát, akinek göndör fekete hajáról mindenki elismerőleg szólt. Az ötvenes éveiben járó két férfi erről egyszer bizalmasan szót is váltott: „történetesen megemlítém, mily jól conserválja magát [Andrássy], ha őszül is, de kis távolságra s nagy világosságban látszik csak. Megkérdém minő pomádét használ." Andrássy ezt követően megküldte Lónyaynak a hajfesték összetételét (azt nem tudjuk, vajon használta-e).[50]

Testének első bajai az 1860-as években jelentkeztek: lábfájását a pöstyéni fürdőben kezeltette. Testvérének írva a politikai élet legújabb fejleményei mellett itt szerzett élményeiről is érzékletesen tudósít: „Még mindig fekszek, naponta fürdök, iszapban van 3 óra hosszat a lábom, javulás még nem nagy, de mégis annyi, hogy már legalább ki tudom fújni az orrom, köhinteni és prüsszenteni is tudok nagy fájdalom nélkül." „Reggel veszem a fürdőt, mely abból áll, hogy derékig beledugnak egy kádba, melyben 33–34 foknyi meleg iszap van, a kádat befedik, reám lepedőt adnak és ott kell izzadni 20 percig. Aztán 10 percig még egy 30 foknyi meleg vízzel telt másik kádba kell átmenni, megint 15–20 percig pok-

[47] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1881. jan. 18. MOL. P. 470. 2. csomó

[48] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1882. ápr. 12. MOL. P. 470. 2. csomó. A család anyagi helyzetéről bővebben: Cieger András: A Lónyay-Kappel vagyon nyomában. Egy „újarisztokrata" család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. Történelmi Szemle, 1998. 1–2. sz. 87–112.

[49] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1866. márc. 10. MOL. Filmtár, 34861. Gyerekkorában egyébként maga is került érzelmi válságba. Elmondása szerint anyja súlyos betegségén elkeseredve megpróbált öngyilkos lenni. Lásd: Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke 347.

[50] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. okt. 7. MOL. P. 470. 1. csomó

rócba betakarva izzadni kell, aztán még egy-két óráig ágyban heverek. Ezen izzasztó kúra egy kissé mégis nervózussá tesz, úgyhogy már vagy egy hete nehezen tudok elaludni."[51]

Lábfájása azonban élete végéig megmarad, sőt 1876-ban a bécsi orvosok vesebajt is megállapítanak nála. Úgy tűnik azonban, hogy testének újabb jelzésére évekig nem fordít kellő gondot, bár ha tehette, igyekezett hosszabb időt pihenéssel tölteni erdélyi birtokán vagy a család kedvelt üdülőhelyén, az itáliai Meránban. Ismereteink szerint vesebajának alaposabb kezelésére csak élete utolsó két-három évében került sor. Ennek egyik oka – mint arra Lónyay is utal – az lehetett, hogy tisztában volt azzal, a kezelések jelentős összegeket fognak felemészteni, ezért maga helyett sokáig inkább családjára költötte pénzét.

Végül azonban engedelmeskedett orvosai utasításának és felesége társaságában gyógyulni indult. A Bécsből és a svájci Radegundból hazaküldött leveleiből testvére egyrészt kendőzetlenül értesülhetett Lónyay állapotáról, másrészt képet kaphatott a külföldi orvostudomány eljárásairól (például ivókúra, kímélő étrend). A levelek mai olvasójának viszont az a benyomása, hogy Lónyay inkább egyfajta kalandnak tekintette kezelését: összehasonlításokat tesz a különböző gyógymódok között, valamint látható kedvvel ír étkezéseiről, pihenéséről. Beszámolója inkább egy külső orvosi leírás szófordulatait idézi, mintsem saját fájdalmakkal teli betegségének a megélését. „Reggel 7-kor bejönnek befűteni, jó belülről fűtő kályhám van. ½ 8-kor jő egy tenyeres-talpas ifjú hercules alak, erősen megdörgöli szárazon a hátgerincem, azután vizes lepedőbe burkol s erősen megdörgöl, úgyhogy ő is, én is neki melegszünk, azután az ágyban reggelizek, újságokat olvasok, szivarozok kedvem szerint, kávét, meg cugedtet [aprósüteményt?], a szivart és dohányt is, de a pesti doktorok annyira leszoktattak, hogy 3 szivarnál többet nem engedek meg magamnak, a kávét is eltiltották, itt nem. ½ 10-kor jő Ultzman tanár két asszisztenssel s minden módon electrizálják hólyagom, ezután úgynevezett hólyaggimnasztikát csinálnak nekem, mi este ismétlődik. Azután felöltözködöm s ki kell mennem a levegőre s járni bármilyen az idő, ha reáérek délután is. Egy órakor a szobámba ebédelek igen jól. Levest, két tál húsételt kapok, igen jót, gyakran halat, azután tiszta kompót és feketekávé, gyenge, de jó. Estére két híg tojás és egy pecsenye. Lefekvés előtt gyakran ülőfürdő, az elalvás ritkán sikerül, éjfél után két órakor vizeletet kell bocsátani, azután jól alszom 7 óráig, reggeli után ismét alszom egyet, a séta után s néha ebéd után is rövid szieszt tartok. Ultzman professzor első tekintély, nagyon gondosan gyógyít, magyar ember, Kassáról való, igen nyílt ember, midőn kezelés alá vett, nem biztatott semmivel, sőt azt a prognózist állította fel, hogy enyhíti bajomat, de hogy egészen helyre álljon egészségem, azaz hogy katéter nélkül tudjak vizelni, nem ígérte, de 14 napig kívánta tanulmányozni a legalkalmasabb gyógymódot, s aztán erőm helyreállítása végett menjek a rivierába."[52]

„A cura [Radegundban] jókor reggel kezdődik, az ágyból egyenesen vizes lepedőbe burkolnak, 14 fok vízbe, azután megdörzsölnek, leöntenek 12 fokú vízzel, s még jobban megdörzsölnek, aztán gyorsan öltözök, 1½–2 órát sétálok, egy rakás pohár vizet megiszok, minden forrásnál kell innom, 6–8 pohárral s csak azután következik a reggeli. Kivételesen nekem a gyenge kávét megengedték, délelőtt még egyszer kell sétálni s ismét séta közben a forrásoknál inni. 12 órakor ebéd, 3 tál étel, leves nincs megengedve ... egy húsétel és tiszta fűszer nélkül, semmi szeszes ital, se feketekávé, se tea. 7 órakor egy pár aludttej graham kenyérrel, vacsora előtt ismét séta és forró víz, 9 kor aludni kell mennem. A foglalkozás komoly dologgal, sőt a levélírás is el van tiltva."[53]

---

[51] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1865. jún. 17. és júl. 6. MOL. P. 470. 1. csomó. A dualizmuskori fürdőkultúráról és az ehhez kapcsolódó gyógymódokról általánosan lásd: Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999.

[52] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1883. dec. 22. MOL. P. 470. 2. csomó

[53] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1884. jún. 30. MOL. P. 470. 2. csomó

Lónyay életének utolsó tíz évében rendszeresen jelezte testvérének, hogy alvási zavarok gyötrik. Valójában ezen semmilyen gyógymód nem segített, hisz az álmatlanság kiváltó okát, a családtagok vagyoni helyzete fölött érzett folytonos aggodalmat nem sikerült megszüntetni. „Ne gondold, hogy én nyugodt vagyok, nappal csak eldolgozgatok, de éjjel elég nyugtalan vagyok. Olvasok lefekvéskor, hogy elvágjam a gondolatok fonalát, de éjfél után ha elalszom egy félóra alatt felébredek s órákat tart még ismét álom jő a szemeimre, akkor is gyakran újabb olvasmány segít..." – vallja meg testvérének, majd belekezd az éjszakák alatt kigondolt pénzügyi intézkedések ismertetésébe.[54] Idegi kimerültsége odáig fokozódik, hogy utolsó levelei egyikében – halála előtt öt nappal – kénytelen elnézést kérni testvérétől, mert az őt nyomasztó gondok miatt írása csak nehezen olvasható.[55]

Az 1884. november 3-án bekövetkező halálát a tudósítások szerint szívroham okozta. A 63. évében járó Lónyay aznap a Dunamelléki Református Egyházmegye egy szaktanácskozásán elnökölt a Kálvin téren. Az ülés vége felé azonban rosszul lett, és délután két kisebb roham lebénította testének teljes baloldalát, a harmadik pedig – már Szász Károly püspök szobájában – életének is véget vetett.

Lónyay Menyhért emlékezete

1867-ben a Magyar Tudományos Akadémián gyászünnepélyt tartottak a nem sokkal korábban elhunyt elnök, gr. Dessewffy Emil emlékének a tiszteletére. Az ülésen jelen lévő és a megemlékezés előkészítésében is részt vállaló Lónyay elérzékenyülve ezt írta naplójába: „Mégis derék nemzet vagyunk, megadva az érdemnek azt, mi az övé. Ezen ünnepély lezárta a politikai animozitások [ellenséges indulatok] utolsó fennmaradt csíráját Dessewffy emléke iránt. Egy buzdító példa ismét a jövő nemzedékeknek, hogy a haza nem szokott a sír után háládatlan lenni."[56] Nos, ha 17 évvel később saját temetését láthatta és a róla szóló megemlékezéseket olvashatta volna, minden bizonnyal nem ezeket a sorokat jegyezte volna fel. A jövő nemzedékek Lónyayval szemben igencsak háládatlanoknak bizonyultak.

A halála körüli napokban megjelent nekrológok többsége – a kötelező tiszteleten túl – a méltató szavakkal meglehetősen fukaron bánt. Közös volt bennük az is, hogy hosszan foglalkoztak a személyét érintő korábbi támadásokkal, politikai szerepének megítélését pedig a történelemre bízták. Ezzel azonban nem értek el mást, minthogy a politika belső köreiből jó egy évtizede távozott politikussal kapcsolatban az olvasó emlékezetébe idézték a rágalmakat, Lónyay méltatására azonban nem vállalkoztak, azt a jövőbe tolták.[57] Tulajdonképpen hasonló eredményt ért el a hivatalos megemlékező, Trefort Ágoston akadémiai

[54] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1877. szept. 11. MOL. P. 470. 2. csomó

[55] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1884. okt. 28. MOL. P. 470. 2. csomó

[56] Dénes Iván Zoltán: Egy mítosz születése: Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre. In: Dénes Iván Zoltán: Az önrendelkezés érvényessége. Budapest, 1988. 193–194.

[57] Például: „Összes működését a történelem fogja megítélni s méltányolni. Ítélete kétségkívül kedvezőbb lesz, mint kortársaié volt." (Vasárnapi Újság, 1884. nov. 9. 45. sz.); „Egy ilyen munkásságban eltelt egész, hosszú élet megérdemli, hogy egykor a valódi világításban álljon jelleme a történelem előtt." (Budapesti Hírlap, 1884. nov. 4. 304. sz.). Voltaképpen hasonló módszert követett a pénzügyi szaklap is. Leírja, hogy Lónyay hazárdjátékot űzött a költségvetéssel, a keletkező hiányt pedig elleplezte, majd a lap így folytatja: „Talán az országra is, de mindenesetre szerencse volt Lónyayra, hogy Budapestről Bécsbe hivatott a közös pénzügyek vezetésére. Mint közös pénzügyminiszter is kitűnt az ügyes számcsoportosítás által, melyben oly virtuózitásra emelkedett, hogy egy ízben teljesen eltüntette a deficitet – a papíroson. [...] Lónyay sokszor tévedett, de tévedései dacára a legjelesebb államférfiak egyike és kétség kívül a legszakavatottabb pénzügyi kapacitás volt. A nemzet sokkal maradt adósa, de a történet megadja neki, mit kortársai megtagadtak..." (Magyar Pénzügy, 1884. nov. 6. 45. sz.)

elnök is elődjéről szólva. 1885-ben elmondott emlékbeszédét nem tartotta alkalmasnak arra, hogy Lónyay tevékenységét „minden oldalról" méltassa. Arra azonban volt tere – a kétségtelenül elismerő szavak mellett –, hogy kitérjen a reformkori közoktatás elmaradottságára vagy Lónyay bankkérdésben vallott nézeteinek a bírálatára.[58]

Részben ebből fakadóan is az újságok hasábjain az emlékezés kurta mondatait elnyomták azok a beszámolók, amelyek Lónyay temetéséről mint különleges látványosságról készültek. A korabeli temetésekről szóló tudósítások egyébként is hajlottak arra, hogy mind a halottat, mind az emelkedett emlékezést profanizált, igen tárgyiasult módon ábrázolják. A Pesti Naplóban például részletes leírást találunk Lónyay ravataláról: „A díszes magas ravatal teljesen légmentesen zárja a holttestet, oldalfalai üvegből vannak s tetejét is metszett üveglap födi. A ravatal alsó részében jégkádak vannak elhelyezve, melyek a holttestet 6–8 napig megóvják, az erjedésnek indulástól, a ravatal négy sarkán pedig négy e célra készült lámpa áll, melyekben a légmentesen zárt ravatal belsejében képződött gázok, a négy sarok kapcsolatos nyílásain feltódulva, elégnek s ez által az annyira kellemetlen hullaszag a teremben legkevésbé sem érezhető."[59] A naturalisztikus beszámolóból kiderül az is, hogy a berlini egészségügyi kiállításon első díjat nyert ravatalt most alkalmazzák először Magyarországon.

Lónyay temetését is a „kedvelt" Enterprise des Pompes Funebres nevű temetkezési vállalat bonyolította, a költségeket pedig az Akadémia állta, hasonlóan az 1876-ban elhunyt Deák Ferenc szertartásához. Deák temetése egyébként is hosszú ideig – Kossuth búcsúztatásáig – mintaként szolgált a lakosság szemében.[60] Természetesen Lónyay temetése sem jelentőségét, sem a gyász mértékét tekintve nem versenyezhetett Deákéval, de az újságok nem mulasztották el kiemelni a hasonlóságokat (például az Akadémia oszlopcsarnoka ugyanúgy volt feldíszítve).

November 6-án délután látcsövekkel felszerelkezett díszes hölgyközönség foglalta el az Akadémia épületére néző erkélyeket, a rendőrség elterelte a forgalmat, az egyetemi ifjúság pedig sorfalat alkotott. Az Akadémia csarnokába már csak a belépővel rendelkezők juthattak be. A búcsúztatáson megjelent a családon kívül például József főherceg az udvar képviseletében, Tisza Kálmán vezetésével a kormány számos tagja, az Akadémia elnöksége és Mikszáth Kálmán kíséretében a volt minisztertárs, Horvát Boldizsár is. A lapok azonban nem hallgatták el a bámészkodó tömeg csalódottságát sem, amelyet az váltott ki, hogy a szertartás fő látványossága elmaradt: a halottat ugyanis nem a Kerepesi-temetőben, hanem a család tuzséri birtokán (Szabolcs megye) hantolták el, ezért a híresség megszokott temetési menetére sem került sor.[61]

Az újságok ugyan igyekeztek a legapróbb részletekről is beszámolni, ám voltak dolgok, amelyek az akkori olvasók elől rejtve maradtak. Az események ismeretében elmondható: ez nem is nagy baj. Mikszáth Kálmán csak 1898-ban tette közzé élményeit e novemberi nappal kapcsolatban. Horvát Boldizsárra emlékező írásában egy sajátos nézőpontból mutatja be a délután néhány történését. Ha hinni lehet a szerzőnek, akkor számára korántsem Lónyay temetése miatt maradt emlékezetes ez a nap, hanem azért, mert az ínyenc hírében álló Horvát először hívta meg őt lakására, ahol összeszokott baráti társasága számára rendszeresen nagy ebédeket rendezett. Mikszáth ételkülönlegességekre, finom szivarokra és pikáns történetekre emlékszik vissza. Majd pedig arról számol be, hogy Lónyay búcsúztatása miatt Horvát kénytelen volt átmenetileg lemondani a további kulináris élvezetekről és félbeszakítani az összejövetelt, bár egy utolsó anekdotát azért még elmondott saját maga

[58] Trefort 19., 26.

[59] Pesti Napló, 1884. nov. 4. 304. sz. Esti kiadás

[60] Lakner Judit: Halál a századfordulón. Budapest, História Könyvtár, 1993. (a továbbiakban: Lakner) 27–28.

[61] Lakner 69–70.

és vendégei szórakoztatására. Mikszáth a temetésre induló Horvátot így láttatja: „Mindnyájan felálltunk. Ő indult elől és amint tekintete egy, a falnál álló hűtőre esett, melyben néhány pezsgőspalack állt villogó arany sipkával, keserű, szinte fuldoklásba átcsapó hangon felkiáltott: – Szegény Menyus, de rosszkor haltál meg!".[62]

Ugyancsak nem a hálás utókor megnyilvánulására bukkanunk a temetés költségei körül kialakult vita dokumentumait olvasva. Igaz, ezek legalább nem kerültek a nyilvánosság elé, azokat az Akadémia Kézirattára őrizte meg a későbbi kutatók számára. A kormány vállalta, hogy a temetés helyszínére, Szabolcs megyébe induló és a számos küldöttséget szállító különvonat költségeit kifizeti. A MÁV ennek ellenére meglehetősen tapintatlan módon a tekintélyes 2115 forintról szóló számlát a családnak küldte ki, majd pedig az Akadémiától kívánta behajtani. A számlát végül gr. Kemény Gábor közlekedési miniszter (Lónyay régi híve) egyenlítette ki tárcája terhére. A MÁV azonban, úgy tűnik, nem elégedett meg ennyivel, mert az Akadémiához intézett következő levelében már arra várt sürgős választ, hogy miért utazott visszafelé húsz gyászolóval több, mint Szabolcsba.[63]

Az újságírókhoz, a volt politikustárshoz és az állami vasúttársasághoz hasonlóan az Akadémia különböző testületei sem bántak a legméltóbban az elhunyt emlékével. Lónyay temetése után az Igazgatóság – a szokásos működési rend szerint – elrendelte, hogy készíttessék el az Akadémia volt elnökének mellszobrát és arcképét, tartsanak gyászközgyűlést, a Nemzetgazdasági Bizottság pedig úgy határozott, hogy „gondoskodjanak a boldogultnak összes tevékenységét alaposan méltató életrajz megírásáról". Az intézkedések azonban igencsak lehangoló eredményre vezettek. A volt kolléga, Andrássy Gyula igazgatósági tag 1886 elején kénytelen szóvá tenni, hogy Lónyay Menyhért elkészült arcképe „a művészeti igényeknek nem felel meg", ezért az igazgatóság úgy döntött, hogy Benczúr Gyula portréjának másolatát rendeli meg magától a festőtől.[64]

A Nemzetgazdasági Bizottság által tervezett alapos életrajz sosem készült el. A bizottság elnöke (Kautz Gyula) és tagjai Lónyay nemzetgazdászat terén kifejtett elméleti és gyakorlati munkásságának egyaránt emléket kívántak ily módon állítani (a testület korábbi elnöke maga Lónyay volt). Keleti Károly el is készített egy életrajz-tervezetet, ám ennek további sorsáról nincs tudomásunk. Az ügy végére 1885 januárjában az Akadémia II. osztálya – melyhez a Nemzetgazdasági Bizottság is tartozott – tett pontot következő határozatával: „Az osztály azon nézetét fejezte ki, hogy jelen időszakot még nem tartja alkalmasnak, hogy a nagyérdemű elnök életrajza az indítványozott módon megírathassék, azért az írásbeli indítványt a tisztelt bizottságnak további rendelkezésre visszabocsátja."[65]

A dokumentum jelentése világos: Lónyay pénzügyminiszteri tettei (például a gazdasági kiegyezés körül, a korrupcióval vádolt ügyletekben vagy a pénzügyi válság esetleges előidézésében) és gazdasági nézetei (például a bankügyben) jelenleg megosztják a közvéleményt, sőt egyelőre inkább negatív visszhangot váltanak ki (láthattuk, Trefort is bírálta ezeket), ezért csak formális életrajz elkészítését támogatta az Akadémia. E formális életrajz felolvasására viszont maga az új akadémiai elnök vállalkozott. Trefort korábban már említett emlékbeszédének egy további sajátosságát Mikszáth örökítette meg. Cikkében beszámol arról, hogy Trefort, az emlékülésen megjelenő Rudolf trónörökös (és az udvar) iránti túlzott tapintatból, előre kinyomtatott és szétosztott szövegéből kihagyta a Kossuthra és az

[62] Mikszáth Kálmán: Az én kortársaim. I. köt. Budapest, Révai, é. n. 94.

[63] MTAK Kt. RAL, 433/1885, 474/1885, 565/1885. Az ügy a temetés után még nyolc hónappal is tartott.

[64] MTA Értesítője, XX. évf. (1886). Budapest, 1887. 13.

[65] Az idézet megtalálható: MTAK Kt. RAL 934/1885. A döntés előzményei pedig: MTAK Kt. RAL, 922/1884, 950/1884.

abszolutizmus időszakára vonatkozó mondatokat.[66] Lónyayról szóló beszéde tehát mindössze e kisebb politikai skandalum miatt akadt fenn az emlékezet hálóján.

Végül elmondható – elhagyva most már a tárgyalt korszakot –, hogy a későbbi korok sem vállalkoztak Lónyay Menyhért életének körültekintő megrajzolására. Néhány elemző résztanulmányon (első sorban Juhász Lajos munkáin) kívül a történészek általában egy jól kitapintható koncepcióba ágyazva tárgyalták szerepét, megalkuvásra hajlamosnak és meglehetősen konzervatívnak – sőt esetenként diktátori hatalomra törekvőnek – állítva be alakját (például Kondor M. Viktória, Szabad György). Még efféle értékelésre sem vállalkoznak azonban azok a szerzők, akik Lónyayval kapcsolatban lényegében csak a már ismert, erősen leegyszerűsítő mondatokat és anekdotákat ismétlik meg (például Csorba László, Takács Péter).[67]

Meggyőződésünk azonban, hogy Lónyay Menyhért pályájának tanulmányozásával közelebb kerülhetünk egyrészt azon reformkori nemzedék életének a megértéséhez, amely hosszú küzdelem és számos kudarc ellenére is képes volt megteremteni a polgári Magyarország kialakulásának és virágzásának politikai és gazdasági feltételeit, kereteit. Másrészt Lónyay portréja rávilágíthat arra is, hogy a nemzedéki egyezéseken túl melyek voltak életpályája eltérő vonásai (Lónyay szakismeretei, életvezetési elvei, vagyonosodása, bukása, családi élete, stb.). Különösen tanulságos lehet ez a vizsgálat egy olyan személy esetében, aki egyszerre volt politikus (miniszterelnök), pénzügyi szakember, akadémiai elnök, vállalkozó, több tízezer hold birtokosa és családjának vezére.

[66] A túlhajtott lojalitás. In: Mikszáth Kálmán összes művei. Cikkek és karcolatok. 70. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 63–64. és 266–267. Az írás eredetileg a Pesti Hírlap 1885. június 3-i számában jelent meg.

[67] Itt elsősorban a következő munkákra gondolunk: Juhász Lajos: Az 1869-i „pénzválság" és a bankkérdés. Századok, 1939. 33–75. és Juhász Lajos: Lónyay Menyhért közös pénzügyminisztersége, 1870–1871. Századok, 1941. 363–404.; M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfúzió. Budapest, 1959.; Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–1861). Budapest, 1967.; Csorba László: 19. századi történelem. Budapest, 2000.; Takács Péter: Forrásokban rejtezkedő. (Portrévázlat Lónyay Menyhértről) Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2000. 2. sz. 170–183.

CIEGER, ANDRÁS

Images and shadows: The personality of Menyhért Lónyay

The author of the essay provides a multi-perspective picture of the life of Menyhért Lónyay (1822–1884), who was the Minister of Finance, later Prime Minister of Hungary. On the one hand, He attempts to show how his contemporaries viewed and depicted him as well as to find an explanation of the fact that the favourable portrait drawn about Lónyay underwent a spectacular transformation within a few years' time: his characteristic features lauded before appeared as distorted qualities of his personality.

On the other hand, relying on personal records (diary, correspondence, memoirs), the author also attempts to reconstruct the way in which Lónyay regarded himself and assessed his own personality. He has to admit that the available sources offer only limited opportunity to achieve this, hence only a few of the predominant components of Lónyay's life and personality will be highlighted in the essay. On the basis of the documents written by Lónyay himself the author will deal with the childhood education of the would-be politician, as well as his schooling and his pleasure in self-education. Furthermore, he discusses the maturing process in which Lónyay got acquainted with the world of politics, chose heroes to follow, developed professional and oratorical skills. Following this, the author examines how Lónyay's fall in 1872 (his own party lost its trust in him and the opposition accused him of corruption) affected his personality and his subsequent behaviour: Lónyay became insecure, and from this time on, paradoxically, he became attracted and at the same time repelled by the world of politics; his acts were characterized by the feeling of offense, the desire for redress and a constant drive for self-justification. The author regards family relationships as an important component of the personality, and hence he puts great emphasis on mapping Lónyay's relationship with his own family (with his mother, wife, children and siblings). Finally, the author also covers briefly Lónyay's physical conditions, how he related to the maladies of his own body.

In the third place, the last chapter of the essay investigates the ways in which posterity – from Lónyay's death to present times – remembered him. The most important conclusion of this part is that authors writing about Lónyay, in most cases, only repeat the contemporary charges against his political persona, making them into anecdotes without undertaking a circumspect examination of his political activity. The author is convinced, however, that scrutinizing Lónyay's career can take us closer to the understanding of the life of the political generation (1840s), which in spite of a long struggle and several failures was able to create the political and economic conditions and frameworks for the evolution and prosperity of modern Hungary. On the other hand, Lónyay's portrait can also show that in addition to the common features that he shared with his generation, what were the peculiar characteristics of his career. Such an examination can be especially rewarding in the case of Lónyay, who was a politician (Prime Minister), financial expert, president of the Hungarian Academy of Sciences, entrepreneur, landlord and leader of his family.

CSAPÓ CSABA

Életrajz és mentalitás

Ráday Gedeon elfelejtett élete

„Nem volt nagy jogász. Az államférfiak közt sem fogják emlegetni. De nevéhez egy hazafias nagy tett fűződik, amelynek kultúrhistóriai jelentősége van a magyar jogállam fejlődésében. E tett ideje az 1869–1872-ik évekre esik, – színhelye: a magyar alföld, különösen a szegedi vár, – tárgya: a rablóvilág kiirtása volt."[1] Egyik korábbi szegedi beosztottja, a századforduló neves büntetőjogásza, Edvi Illés Károly ebben a négy rövid mondatban foglalta össze Ráday Gedeon életének jelentőségét. Megállapításaival nem kívánok vitába szállni, mert több-kevesebb pontossággal fedi a valóságot. Vizsgálataim középpontjába ezért – vagy ennek ellenére – azt a személyt állítom, aki négy éves szegedi tevékenységét leszámítva gyakorlatilag „nyom nélkül" élte le életét a 19. századi Magyarországon, 1869–1872 között viszont cselekedeteivel több százezer ember életét befolyásolta.

Elemzésem nem módszereiben, hanem kitűzött céljában különbözik némileg az utóbbi évtizedben gombamód szaporodó biográfiáktól, amit a tanulmány megszületésének körülményeivel magyarázhatok. Jelen írásom nem különíthető el a szegedi királyi biztosság történetét feldolgozó kötettől, amelynek szándékaim szerint a későbbiekben egyik szerves fejezetét képezi. Ezért célom nem általában egy életút megrajzolása, a fontosabb események kiemelése, mert ez aligha adna magyarázatot a királyi biztos motivációira, nem segítené elő cselekedeteinek megértését. Ráday olyannyira meghatározó szerepet játszott a szegedi királyi biztosság működésében, hogy személyiségének megfejtése, gondolkodásmódjának értelmezése nélkül – bár külső szemlélőként talán leírható, de – alapjaiban nem érthetjük meg ennek a korszakban nagy visszhangot kiváltó eseménysorozatnak a mondanivalóját. Ezért nemcsak értenünk, hanem „éreznünk" is kell cselekedeteinek, gesztusainak jelentőségét, át kell élnünk vele életének jelentős és kevésbé fontos mozzanatait.

A feladat nemes, de megoldásához hagyományos eszközeink meglehetősen kevés segítséget nyújtanak. Ráday levéltári hagyatéka az egy csomót sem éri el, levelezése rendkívül töredékes, szempontunkból minden információt nélkülöző. A feldolgozások hiányoznak. Szegedi tevékenységétől eltekintve kortársai kevés figyelemre méltatták és így – a halálát követő nekrológokat nem számítva – írásaikban, visszaemlékezéseikben nem foglalkoztak személyével.

A források hiánya és az értelmezés nehézsége miatt dolgozatomat három fejezetre kívánom bontani. Az első részben az életrajzok hagyományainak megfelelően a rendelkezésre álló adatok alapján megpróbálom rekonstruálni Ráday életének fontosabb eseményeit. A második szakaszban kiemelek egyes forráscsoportokat, és a mentalitás szempontjából vizsgálva ezeket kísérletet teszek eredeti kérdésem megválaszolására. A harmadik passzusban lehetőség nyílik arra, hogy következtetéseimet összevethessük egy szakavatott grafológus analízisével.[2] A történész szakma kétértelmű megnyilatkozásai miatt azonban ebben a fejezetben tartózkodom minden értelmezéstől, ezért némileg sajátos megoldásként teljes egészében közlöm az elemzést, a következtetések levonását az olvasóra bízom.

[1] Jogállam, 1902. 2. sz. 139.

[2] A grafológusi szakvélemény 2000 augusztusában készült, azóta nem olvastam, így elemzésemben nem befolyásolt.

„Hivatalos" életrajz

A Rádayak családjuk történetét a 14. századig, Rádai (I.) Balázs 1348. évi beiktatási okleveléig vezették vissza. István 1545-től Pest vármegye szolgabírájaként, Máté II. Lajos és Ferdinánd királyok uralkodása idején Dévény és Babócsa török elleni védelmével tüntette ki magát. A család első országos hírnevet elért tagja Ráday Pál (1677–1733), akit II. Rákóczi Ferenc kancellárrá nevezett ki, a szabadságharc leverését követően pedig több alkalommal országgyűlési képviselő. Kulturális téren mindenekelőtt a Ráday-könyvtár megalapítása fűződik a nevéhez. Ráday (I.) Gedeon (1713–1792) a műveltség és irodalom terjesztésével, a színházi élet támogatásával és a péceli Ráday-kastély felépítésével vált ismertté. Apjával ellentétben Ráday (II.) Gedeon (1745–1801) inkább a politikában kamatoztatta tehetségét és élete során több rendkívül fontos beosztást töltött be: Hont vármegye főispáni helytartója, a királyi tábla ülnöke, a hétszemélyes tábla tagja, I. Ferenc koronázásakor belső titkos tanácsos, majd 1799-től koronaőr.[3] 1782-ben bárói, 1792-ben (más forrás szerint 1790-ben)[4] grófi címet kapott. A család talán legismertebb tagja az 1806-ban született Ráday (IV.) Gedeon, aki 1837-től mint az ellenzék egyik vezetője tevékenyen részt vett a Pest megyei politika alakításában, és ezért a kormány hűtlenségi perbe fogta. Országgyűlési követ, 1844-től a Nemzeti Színház intendánsa, 1847-ben jelentős szerepet játszik Kossuth követté választásában. 1848-ban Nógrád vármegye főispánja, majd börtönbüntetésének letöltése után, 1854-től a Nemzeti Színház újjászervezője és igazgatója.

A 19. század első felében a család hírneve és befolyása töretlen, vagyonának jelentős részét azonban már elveszítette. Ebben az időszakban már nem művészetet, irodalmat, kultúrát anyagiakkal segítő tevékenysége, hanem elsősorban a református egyház ügyeiben való szerepvállalás, a politika és a hadsereg iránti vonzódás, a házasságok és keresztelések révén a családi kapcsolatok szélesítése emelhető ki. Rokonságuk kiterjedt a Podmaniczky, Teleki, Fáy, Prónay, Szapáry, Nádasdy családokra, tehát napi kapcsolatot tartottak a korszak legnevesebb famíliáival.

A később királyi biztosként elhíresült Ráday (V.) Gedeon Ráday (I.) László és az apai ágon porosz származású Wartensleben Ida gyermekeként 1829. július 16-án (?) született. Édesapja a töredékesen fennmaradt források szerint birtokain gazdálkodott, ami a sok esetben többgenerációs adósságok miatt korántsem lehetett könnyű feladat. Ráday (III.) Pál (1768–1827) halálát követően az adósok fiain, Ráday (I.) Lászlón (1804–1868) és Ráday (IV.) Gedeonon (1806–1873) kívánták behajtani a gyakran évtizedekkel korábbi és a család más tagjai által felvett kölcsönöket.[5] A Rádayak jövedelme az 1820-as évek első felében jelentősen, kiadásaik viszont csak kisebb mértékben csökkentek, ezért a 18. század közepén elindult eladósodásuk folytatódott. 1820-ban még 60 326 Ft, 1826-ban viszont már csak 43 691 Ft volt a bevétel, a kiadás viszont 60 508 Ft-ról hat év alatt csak 54 524 Ft-ra csökkent. Benda Kálmán számításai szerint a család adósságai 1820-ban körülbelül 270 000, 1826-ban már közel 300 000 Ft-ot tettek ki. A 6 %-os kamattal számolt évi törlesztés tehát körülbelül 18 000 Ft, az elzálogosított érték pedig 1826-ban már elérte a 10 000 Ft-ot.[6]

---

[3] Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. Ráth Mór, Pest, 1862. 549–553. Ezúton mondok köszönetet Molnár Editnek a családfa „megrajzolásában" nyújtott segítségéért.

[4] Kempelen Béla: Magyar nemes családok. IX. Grill Károly, Budapest, 1915. 18.

[5] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DRERL), Ráday család levéltára (a továbbiakban: C/64), Ráday László iratai

[6] DRERL, C/64, általános gazdasági iratok 68–69. doboz

Annak ellenére, hogy egy 1810-ben felvett 5000 Ft-os kölcsön visszafizetése miatt László „felmondó s intő törvényes levelet" is kapott, a gyermekek viszonylagos anyagi biztonságáról tanúskodik egy 1828-ban keltezett családi birtokmegosztás. Ennek megfelelően Lászlót illette a ludányi gazdasági egység a szécsényi, halászi, apáti, pösténvi, galabócsi, kisgeregei birtokkal és a siroki szőlő 10 000 Ft jövedelemmel. A ludányi kastélyt ekkor csaknem 15 000 Ft-ra értékelték, a felsorolásban külön nem is szereplő, Ludánnyal szomszédos lutzinyi majorság pedig mintegy 2600 darabos juhállománnyal rendelkezett. Ráday László tisztségeire két helyen találunk utalást. Egy alkalommal „őfelsége kamarásának", máshol több vármegye táblabírájának titulálják.[7]

Ráday Gedeon életének kétes hitelű adatai alapján nem bizonyítható egyértelműen a születési helye és ideje sem. Bár későbbi irataiban pesti születésűnek vallja magát, a Kálvin téri református egyházközség anyakönyveiben nem szerepel a neve. Születési dátumként későbbi hivatali előmeneteli törzslapján július 16-a szerepel, a halála után íródott és valószínűleg a család adatai alapján összeállított memoárok következetesen június 16-át említenek. Testvéreinek száma körül is rendkívül nagy a bizonytalanság. A genealógiai szakkönyvek csupán Gábor nevű testvéréről tesznek említést, de a Kálvin téri és a gyömrői református egyházközségek bejegyzései összesen három testvéréről tudósítanak. 1826-ban született István, a konfirmálási jegyzőkönyv tanúsága szerint valószínűleg 1831-ben Erzsébet és 1833-ban Gábor.[8] Erzsébet 1849-ben skarlátban veszíti életét, Gábor 1878-ban mint honvéd gyalogsági hadnagy hal meg.[9] Egy újságcikk szerint a három fiú együtt vett részt a szabadságharcban, és egyikük – az eddigi adatok alapján valószínűleg István – „a hadjáratban halt el".[10] A család hazafias gondolkodását bizonyítja, hogy édesanyjuk 1849-ben egy honvéd kórházat szervezett és tartott fenn, ahol a közeli ütközetek sebesültjeit ápolták.[11]

A korabeli egészségügyi viszonyokat és a rendkívül magas gyermekhalandóságot figyelembe véve talán a gyermekekre való átlagosnál nagyobb odafigyelés és gondoskodás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a 18 éves életkort mind a négyen megélték. Fáy András 1837–1846 közötti vizsgálataiból ugyanis kiderül, hogy Magyarországon átlagosan a gyermekek fele 10 éves kora előtt életét veszítette.[12]

Csupán néhány töredékes adattal rendelkezünk arra vonatkozóan is, hogy Gedeon hol töltötte a gyermekkorát. Kazinczy Ferenc 1831-ben látogatta meg észak-magyarországi rokonait, barátait s ekkor kereste fel a Nyitra megyei Ludányban Ráday Lászlót. Az írónyelvújító szerint a birtok már csaknem másfél évszázada a Ráday családé. „Még áll a ház régi alakjában, amelyben 1713-ban első Gedeon született, s még bírja az asztalt, melynél Rákóczy Ferencz a szécsényi conventből idejövet ülést tartott," most pedig a „hatodik ízű Rádayak", István és Gedeon játszadoznak ott.[13] A hosszabb ludányi tartózkodásukat erősíti az édesapának címzett számtalan levél 1829–1830-ban, valamint az 1831. évi, személyesen aláírt számlák. 1831 októberében „Pesten vagy Gyömrőn" címzéssel arról értesítik

[7] Budai László: Gróf Ráday Gedeon Szegeden (egy királyi biztosság előzményei és története). Szakdolgozat. Témavezető: Pelyach István. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. Szeged, 2001. 22. (a továbbiakban: Budai); DRERL C/64, Ráday László iratai

[8] Gyömrői református egyházközség anyakönyvei, Gyömrő; Kálvin téri református egyházközség anyakönyvei, Budapest.

[9] Magyar Nemzetségi Zsebkönyv I. Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, Budapest, 1888. 203.

[10] Vö. Budai 23.; Téli Ujság, 1889. január 16.

[11] Gyömrő évszázadai. Szerkesztette: Rakó József, Gyömrő, 2000. 52.

[12] 19. századi magyar történelem. Szerkesztette: Gergely András. Budapest, 1998. 58.

[13] DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

Ráday Lászlót, hogy Ludányban és a szomszédos Halásziban megszűntek a kolerás megbetegedések, de ezt a levelet is utólag Ludányba kellett átirányítani.[14] Ez arra utal, hogy a 19. századi Magyarország talán legsúlyosabb demográfiai veszteségét, a mintegy 250 000 halálos áldozatot követelő járvány elől a család csak rövid időre keresett máshol menedéket. A későbbi években hosszabb időt töltöttek a Pest megyei Gyömrőn, ahol Ráday László gróf Teleki Sámuelt megelőzve a falu legnagyobb birtokosa volt. Az itt-tartózkodásukra talán a legfontosabb bizonyíték, hogy 1838 és 1847 között mind a négy gyermek Gyömrőn konfirmált annak ellenére, hogy egyikük sem itt született.[15]

Ráday Gedeon iskoláit Pozsonyban, Pesten, a selmeci evangélikus líceumban és a kecskeméti református főiskola jogi fakultásán végezte. A szülők anyagi helyzetét és a gyermekek kis korkülönbségét ismerve feltételezhető, hogy az elemi ismeretek átadására tanítót fogadtak melléjük, amit a korszakban természetesnek, sok esetben társadalmi elvárásnak tekinthetünk. Szintén általánosan elfogadott volt a kortárs Podmaniczky Frigyes által megfogalmazott nevelési módszer, miszerint „a fiúgyermeknek nemcsak kedélyét s háziasságát, de ami éppen oly szükséges reája nézve, életrevalóságát is ki kellend fejteni. Az elsőbbet a család körében sajátítván el másod-természetté, ha egyszer az élettel magával jő érintkezésbe akár szellemi, akár testi fejlődése folytán, okvetlen el kell hagynia szülei házát, hogy ismeretlen elemek között nevekedjék emberré."[16] Bizonyítani nem tudjuk, de a család mélyen megélt vallásosságát, Gedeon későbbi selmeci és kecskeméti tanulmányait ismerve feltételezhető, hogy Pozsonyban és Pesten is a 19. század első felében kiemelkedően jó színvonalúnak számító evangélikus iskolákat részesítette előnyben.

A pozsonyi líceum legalsó fokozatát az elemi iskola 2 osztálya (1–1 év), középső fokozatát a latin vagy grammatikai 3 osztály (2–2 év), a felső fokozatot a humaniórák 2 osztálya (1–1 év), a bölcseleti, jogi tanfolyam (3 év) és a teológia (2 év) alkotta. A hiányos adatokból az nem állapítható meg, hogy Ráday ezekből melyik évet/éveket végezte Pozsonyban – talán az alap- vagy középfok egyik-másik osztályát –, de vélhetően nem hagyta érintetlenül az ott tapasztalt szellem. Az iskolában nagyon sok a szlovák diák, korábban itt tanult František Palacký és Ján Kollár is. A líceum az 1830-as években „önkénytelenül is a pánszláv eszmék bölcsője és veteményes kertje lett".[17] 1835-től helyettesként szlovák nyelvet tanított itt Ľudovít Štúr, aki nagy hatással volt tanítványaira. Közülük mindenekelőtt Michal Miloslav Hodža és Jozef Miloslav Hurban nevét kell kiemelnünk, akik irodalmi tevékenységükkel és a magyarokkal szembeni 1848-as ellenállás megszervezésével a későbbiekben rendkívül jelentős szerepet vállaltak a szlovák nemzeti fejlődésben. Ráday nemzetiségekkel szembeni későbbi fenntartásaiban talán nem elhanyagolható szerepet játszottak a diákok közötti ellentétek, a szlovák hallgatók „a magyar és német nyelvű tanulótársaikkal [...] semminemű érintkezésben sem állottak."[18]

Az 1844-et megelőző évet-éveket Ráday Pesten, feltételezésünk szerint az evangélikus gimnáziumban töltötte. Podmaniczky megfogalmazása szerint „már akkor is kiváló jó hírnek örvendő s kitűnőleg szervezett gymnasium" a grammatikai osztály két kurzusával (11–12 évesek), a syntaxis osztály két kurzusával (13–14 évesek) és a humanitas osztály két kurzusával (15–16 évesek) működött.[19] A tanítási nyelv vegyesen a magyar, latin és német,

[14] DRERL, C/64, Ráday László iratai

[15] Gyömrői református egyházközség anyakönyvei, Gyömrő

[16] Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887. Budapest, 1986. 61.

[17] Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Wigand, Pozsony, 1896. (a továbbiakban: Markusovszky) 459.

[18] Markusovszky 461.

[19] Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824–1886. I. Grill K., Budapest, 1887. 229.; Gyapay Gábor: A Budapesti Evangélikus Gimnázium. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Gyapay) 10.

a zay-ugróci tanterv 1843-as bevezetésétől döntően a magyar. A tanulók létszáma az 1830-as évek végén, 1840-es évek elején folyamatosan emelkedett, az 1840–41-es 269-ről az évtized közepéig 377 főre. A vallási megoszlást tekintve körülbelül kétharmaduk volt evangélikus és önálló gimnázium hiányában rendkívül magas az izraeliták aránya. A szülők foglalkozása szerinti származási tábla a kisiparos-kiskereskedő réteg túlsúlyát, ugyanakkor erős értelmiségi, tisztviselői hátteret mutat. Az anyagilag biztos családi háttér tette lehetővé, hogy valláskülönbség nélkül minden diáktól évente 12 forint tandíjat, 2 forint beíratási díjat és 1 forint szertár- és könyvtárhasználati díjat szedjenek. A pozsonyi iskolától eltérően itt nem találjuk nyomát nemzetiségi vagy vallási ellentéteknek, egy modern, előremutató értékrend kialakulásának lehetünk tanúi. Gyapay Gábor véleménye szerint a világi vezetés, a lelkészek és a tanárok „az intellektuális vallásosság kifejlesztésére törekedtek", amit rendkívüli szellemi frissességgel és az új iránti fogékonysággal végeztek.[20]

Ráday Gedeon 1844–45-ben a középiskola és főiskola közötti átmenetet jelentő bölcsészet első évét a selmeci evangélikus líceumban töltötte. Végbizonyítványa szerint „erkölcsi fokozata első osztályú, szorgalma s szende lelkülete miatt különös ajánlást érdemel".[21] Tanulmányai során a következő minősítéseket szerezte: magyar nyelv: kitűnő; keresztyén erkölcstudomány: 1. félévben első osztályú középszerű, 2. félévben első osztályú; honi történet írásban: jeles; lélektan: első osztályú; számtan és mértan: jeles; görög nyelv: első osztályú ut. közül; magyar írgyakorlatok s észtan: jeles; neveléstan: 1. félévben első osztályú elsők közül, 2. félévben jeles; latin írók magyarázata: 1. félévben első osztályú, 2. félévben első osztályú elsők közül; latin írgyakorlatok: első osztályú; magyarhoni irodalom történetei: első osztályú.

A tantárgyak minősítéseit egyéb források és feldolgozások hiányában nem tudjuk pontosan rekonstruálni, de talán a pozsonyi evangélikus líceum 1820–1870 között használt értékelése hasonlít ehhez a leginkább: kitűnő, jeles, első osztály, jeles első osztály, első közép, első utolsó, második osztály, harmadik osztály.[22] Ennek alapján Ráday bizonyítványa többnyire javuló minősítést, összességében jó eredményt mutat.

Az 1845–46-os tanévet, a bölcsészeti tudományok második évfolyamát már a kecskeméti református főiskolán kezdi. A dunamelléki református egyházkerület által az 1820-as végén alapított főiskola – Mikszáth megfogalmazása szerint – „latinos szellemű volt, de mégsem annyira vaskalapos, mint a többi. Ami a helyrajzi viszonyoknak és a városi civisek egészséges, reális gondolkozásának természetes következménye. Ameddig csak az ég pereme tart, ameddig csak kecskeméti fuvaros, vagy kereskedő járt a világ négy vége irányában, mindenütt magyarul beszélnek, hát minek, kinek az a latin nyelv? Aztán a város civise is mind olyan egyforma, szép mándlis, gömbölyű magyar ember valamennyi, nincs itt feudális úr, mint Pápán, se tíz-húsz Salva Gvardia, mint Komáromban, nem akar itt senki se lejjebb lenni, se feljebb lenni a másiknál, hát mire való volna ide akármilyen hókuszpókusz? A vaskalaposságot itt ugyan hiába próbálgatnák a professzor urak, mert itt egy kalap alatt van az egész város apraja-nagyja. Olyan város volt ez a Kecskemét akkor, hogy még a nemese is polgárságért folyamodott. Aki az egészséges tésztába esett, maga is tésztává vált. Ilyen sors érte itt a tisztelendő professzor urakat is."[23] Talán a város szabad

[20] Gyapay 21.

[21] DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

[22] Markusovszky 684.

[23] Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. I. Budapest, 1960. (a továbbiakban: Mikszáth) 59. (Mikszáth Kálmán összes művei. 18. k. Szerkesztette: Bisztray Gyula és Király István); Salva Gvardia helyesen Salva Quardia: ún. „nemes telek" a városon belül, ami mentes a városi hatóságtól, közvetlenül a megyei hatóság alá tartozik, ezért sokkal több kiváltsággal rendelkezik. Bartal, Antonius: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Franklin, Budapest, 1901. 589.

levegőjének is köszönhető, hogy Gedeon tanulmányi eredményei a selmecivel összehasonlítva kiemelkedően jók, egyaránt kitűnő minősítést kap a vallástan, természettanban alkalmazott mértan, polgári egyetemes és honi történettan, bölcsészeti erkölcstan, lélek- és ismerettan, bölcsészeti történetek és magyar nyelv tárgyaiban, erkölcseiben pedig első osztályúnak nyilvánították.[24] A főiskola tanárai a város atmoszférájával összehasonlítva is rendkívül liberálisak voltak a diákok tanulmányait illetően. Az igazgató, Tatai András „arra a pedagógiai magaslatra helyezkedett, hogy voltaképpen maga magát művelje az ifjúság, amit ők, a tanárok adnak hozzá, az csak az *elfelejteni való* – a tananyag."[25] A tanulók a sok szabadidőt – legalábbis Jókai szerint – számtalan önképzőkör megalakításával próbálták kihasználni a francia nyelv, ének, zene, tánc, vívás, szavalás, rajzolás területén.[26]

A Selmecen elkezdett és Kecskeméten befejezett két éves bölcsészeti képzést az egy éves jogászkodás követte, ami „elég volt [...] az akkori magyar törvény egész kódexének a megismerésére".[27] Ráday ismét kiválóan teljesít, minden tárgyból kitűnő minősítést szerez, erkölcseiben pedig a korábbiakhoz hasonlóan ezúttal sem találnak kivetnivalót. Talán érdemes kiemelni, hogy a második kecskeméti évében a korábbiakból egyetlen tárgyat sem tanul, ennek ellenére oktatói közé csak egyetlen új tanár lép. Tatai András természettan és számtan, Tomory-Szabó Sándor filozófia és Karika János professzorok mellett most már Vattai Sipos Imre professzor juris nevével is találkozhatunk, akit a köznyelv találóan csak „Werbőczy hazajáró lelké"-nek nevez.[28] Ráday 18 éves korában, 1847 augusztusában kapta meg kitűnő minősítésű jogi diplomáját, amivel megnyílt előtte a rendi – és később a polgári – Magyarország által az elszegényedő nemesi rétegnek nyújtott kétféle lehetőség: a politikusi vagy közszolgálati pálya.

Gedeon 1844–1847 közötti iskolai bizonyítványain gyömrői lakóhely szerepel, ezért talán nem meglepő, hogy a képesítéshez szükséges törvénygyakorlatot kezdetben Pest megye szolgabírájaként teljesítette.[29] 1848-ban megkezdett (segéd-)fogalmazói működéséről a feldolgozások eltérő adatokat tartalmaznak: Sándor István véleménye szerint a Szemere Bertalan vezetésével megalakuló belügyminisztériumban, míg Bona Gábor adatgyűjtése szerint a Kossuth vezette pénzügyminisztériumban tevékenykedett.[30] A fegyveres harc kezdetétől szabadcsapatokat szervezett, majd közlegényként belépett a hadseregbe. Vélhetően jó politikai kapcsolatokkal rendelkezett, mert – amint az Pázmándy Dénes, a képviselőház elnökének egyik leveléből kiderül – fiatal kora ellenére Jellačić üldözésére egy csapat katonát rendeltek a parancsnoksága alá. A végrehajtó hatalom gyakorlásával megbízott Országos Honvédelmi Bizottmány megszervezésekor pedig Kossuth több poszton is számított szolgálataira. 1848. november 19-i kormánylista-tervezetében a 4 nemzetőr főkapitány egyikének javasolta, november 30-án pedig vagy a kultuszminiszteri poszt várományosaként, vagy a Dunán inneni nemzetőri kerület főkapitányaként emlegeti a nevét.[31] 1849

[24] DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

[25] Mikszáth 60., kiemelés az eredetiben.

[26] Jókai Mór: Emlékeimből. Budapest, 1912. (a továbbiakban: Jókai 1912.) 269–270. (Jókai Mór hátrahagyott művei. IV. k.)

[27] Jókai 1912. 269.

[28] Mikszáth 58. és DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

[29] Világ, 1923. április 20.

[30] Sándor István jegyzetei In: Jókai Mór: A lélekidomár. Jókai Mór összes művei. Regények 51. Budapest, 1967. 566.; Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III. Budapest, 1999. 9–10.

[31] Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S.a.r. Barta István. Budapest, 1952. 88., 505., 594. A kötet összeállítói egyértelműen megkülönböztették a két Ráday Gedeont, ezért egyéb források ismerete nélkül csupán kétkedésünket fejezhetjük ki, hogy Kossuth valóban az általunk vizsgált személyt, és nem annak rokonát, az ellenzéki politikusként régóta ismert és elismert Ráday (IV.) Gedeont nevezhette-e meg.

nyarán újra a hadseregnél tűnik fel, ahol „közkívánatra" segédtisztté, később lovas főhadnaggyá léptették elő. Szolgál Mészáros Lázár, Dembinski, majd Bem tábornokok mellett. A háborúban megbetegedett, előbb Déván és Aradon, utóbb felgyógyulásáig Makón ápolták. A hagyomány szerint „ezt a Faragóné nevű egyszerű parasztasszonyt, 23 év múlva, mint királyi biztos is felkereste, s annak jószívűségét hálás szívvel emlegeti ma is."[32]

A szabadságharc leverését követően elkerülte a bírósági felelősségre-vonást és a visszaemlékezések többsége szerint a család birtokára vonult vissza gazdálkodni. Egy sajtóközlemény a Cserhátra helyezi életének ezt a szakaszát. „Víg élet folyt ott az ötvenes esztendőkben, s Farkasdon a Wartensleben lányok, Gombán a hétországra szóló szépségű Szűcs Klárika ablaka alatt éjszakáról éjszakára húzta a cigány. A fiatal daliás Gidát nagyon kedvelték a női társaságokban..."[33] A szórakozás mellett a későbbi politikusi pályára történő tudatos felkészülést egy „Szónoklattan Tatay Andrástól" című füzet bizonyítja, amiben egykori kecskeméti professzorának 1853 májusa és 1854 januárja között ismeretlen helyen elhangzott előadásai szerepelnek. Sajnálatos módon nem tudjuk, hogy Ráday az alapos jegyzetelésen túlmenően elsajátított-e valamit a retorika tudományából, mert később parlamenti képviselőként eltöltött mintegy másfél évtizedes tevékenysége alatt ismereteink szerint egyetlen beszédet sem tartott. 1854-ben vette feleségül a mélyen vallásos, művelt Bárczay Annát, akivel évtizedeken keresztül boldog házasságban éltek.[34] Gyermekük azonban nem született, így felesége „folyvást neveli, taníttatja, istápolja egyik-másik rokon család árváját".[35]

Az egymásnak ellentmondó források alapján nem tudjuk egyértelműen bizonyítani, hogy 1861-ben részt vett-e a néhány hónapig ülésező főrendiház munkájában.[36] Ennek feloszlatása és az önkényuralom visszaállítása után azonban bizonyosan ismét vidéki birtokára vonult vissza. Egy ismeretlen visszaemlékező igen érzékletesen írja le a korabeli vidéki nemesek, köztük Ráday Gedeon életét. „Látom a toronyszobában édesapámat, aki mint a többi bús magyar, komor tespedésben töltötte a napot. Látom barátait, s leginkább él emlékezetemben közülük az, aki vízben, sárban, hóban, fagyban, ahogy bealkonyodott a kora téli nap, rendesen ellátogatott mihozzánk. Szálas, szőke férfi volt, s rendesen hosszú, mogyorófa fütyköst tartott a kezében. Nekem mindig hozott valamit a szálas szőke úr. [...] Aztán édesapámmal leültek tartlizni, s tartliztak míg csak vacsorához nem hívta őket az inas. Jó mulatság volt ez akkor olyanoknak, akiknek nem esett jól a beszéd, mert amiről beszélhettek volna, fájt mind a kettőnek. Ez a szálas szőke úr Ráday Gedeon volt..."[37]

1865-től tagja volt a főrendiháznak, és első nyilvános szereplésére meglehetősen különös körülmények között került sor. Az 1867. március 4-i, összesen 15 percig tartó ülésen a jegyzők közül egyedül báró Majthényi László honti főispán jelent meg, aki – miután kijelentette, hogy „az olvasás őt ma fárasztja" – egy helyettes megválasztását kérte, akit közfelkiáltással Ráday Gedeonban találtak meg.[38] Természetesen nem bizonyítható, hogy a helyettesítés módja és a személy kiválasztása tudatos volt, de ennek később két alkalom-

[32] Budai 23.; Téli Ujság, 1889. január 16.

[33] Ismeretlen újság cikke a DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai között

[34] Kálvin téri református egyházközség anyakönyvei, Budapest. A Magyar Nemzetségi Zsebkönyv az esküvő évét 1855-re helyezi. 203.

[35] Téli Ujság, 1889. január 16.

[36] Egy főrendű család nagykorú tagjaként erre elméletileg jogosult, és a személyes iratai között fenn is maradt egy Ráday Gedeon névre szóló főrendiházi meghívó. A főrendiház nyomtatványai szerint ugyanakkor csak egy Ráday Gedeont hívtak meg az országgyűlésre, aki képviselőházi megválasztása miatt a főrendiházban nem jelenhetett meg. Ez pedig ismereteink szerint Ráday (IV.) Gedeon volt.

[37] Ismeretlen újság cikke a DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai között

[38] Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendi ház-Napló. Athenaeum, Pest, 1869. (a továbbiakban: Főrendi ház-Napló 1865.) I. köt. 172.

mal történő megismétlődése már egyértelmű célt feltételez. Március 26-án a főrendiháznak három új jegyzőt kellett választania, és a 64 megjelent szavazóból 38-nak a bizalma is elég volt a tisztség elnyeréséhez. Ráday azonnal felszólalt és a főrendek által talán kevéssé tolerálható módon megpróbált kitérni a megtiszteltetés elől: „Bocsánatot kérek, hogy kénytelen vagyok megválasztatásom miatt fölszólalni. Részemről mindig kötelességemnek tartottam és fogom tartani a mélt[óságos] főrendek bármily parancsolatának egész készséggel engedelmeskedni; jelen esetben azonban elfoglaltságaimnál fogva nem teljesíthetvén ezen rám nézve nagyon megtisztelő hivatást úgy, amint a mélt[óságos] felsőház kívánná, kérném, hogy helyettem méltóztatnának más tagot megválasztani."[39] A ház elnöke ezt követően némileg értetlenül fordult véleményért a jelenlévőkhöz, talán ugyanúgy félreértve Ráday felszólalását, mint az utána következő Tomcsányi József főispán. A tömör megfogalmazásból ugyanis kiolvashattak némi sértődöttséget, amit a kevés jelenlévő még kevesebb szavazata okozott. Ezért a biztatás mellett némi erőszakos ráhatást, talán kioktatást is fel lehet fedezni Tomcsányi szavaiban: „Miután a háznak több jegyzője lesz, s azt hiszem, különben sem lesz oly folytonos elfoglaltatása ő méltóságának, hogy ezen hivatásnak meg ne felelhetne: fölteszem hazafiui buzgalmáról, hogy a ház bizalma folytán a jegyzői állomást el fogja vállalni."[40]

Véleményem szerint azonban Ráday óvatosságának az volt az oka, hogy ekkor már döntés született belügyminisztériumi osztálytanácsosi kinevezéséről – és talán a rendőri osztály vezetésének átvételéről –, amit április 3-án a kormány, április 5-én a király is jóváhagyott.[41] Ennek ellenére a főrendház jegyzői tisztségét rendkívül lelkiismeretesen látta el, az 1868. december 9-ig tartott 136 ülésből 48 alkalommal töltötte be funkcióját. Az országgyűlésen a jegyzők feladatai közé tartozott a jegyzőkönyvek szerkesztése, az üléseken az iratok felolvasása, a hozzászólók összeírása és szólítása, a szavazatok számlálása.[42] Jegyzői minőségében ő jelentette be a képviselőház 1867. április 5-i ülésén, hogy a főrendiház elfogadta a közös ügyi törvényt, és ezzel a parlament is hozzájárult az új államjogi rendszer életbe léptetéséhez.[43]

Ráday 1868 decemberétől a szegedi királyi biztosság ügyeivel foglalkozott, ezért az 1869–1872 közötti főrendiházban nem szólalt fel és jegyzőséget sem vállalt. 1869 áprilisában 27 másik taggal együtt csak a „napló-hitelesítési bizottság" tagjává választották meg, ami nem jelentett különösebb elfoglaltságot.[44]

A sajtó híradásai szerint 1869-ben próbálkozott először a képviselőházba való bejutással, de ekkor még kevés sikerrel. A *Szegedi Híradó* a Fülöpszálláson és Dorozsmán tett választási korteskörútról és lelkes fogadtatásról ad beszámolót: „A dorozsmai választók múlt kedden este jelöltjük tiszteletére díszes lakomát rendeztek, melyet – magyar szokás szerint – sok szép felköszöntés fűszerezett. A dorozsmai 500 választó testtel-lélekkel Deák-párti s egyhangúlag gr. Rádayt élteti, valamint a kerület választóinak túlnyomó része."[45] Az ellenzék a szokásoknak megfelelően mindent elkövetett személyének lejáratására, és ekkor első ízben hangsúlyozták a Ráday által letartóztatottak megkínzását. Kiskundorozsmán a rivális baloldali választók állítólag megtámadták a községházát, ezért a Szegedről kirendelt ka-

[39] Főrendi ház-Napló. 1865. I. köt. 196.

[40] Főrendi ház-Napló. 1865. I. köt. 196–197.

[41] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanács (a továbbiakban: K 27) 1867. április 3.; DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai, szolgálati törzslap

[42] Szerencs János: A főrendiház szervezete. Budapest, 1893. 202.

[43] Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. köt. Emich Gusztáv, Pest, 1867. 148.

[44] Főrendi ház.-Napló. 1869. I. köt. Pest, 1870. 6.

[45] Szegedi Híradó, 1869. március 11.

tonaság 24 személyt tartóztatott le és kísért a Ráday felügyelete alatt álló várbörtönbe! A királyi biztos azonban a jelek szerint nem kívánt visszaélni helyzeti előnyével, ezért Szegedre történő visszaérkezését követően azonnal elszállíttatta őket, majd néhány nappal később váratlanul lemondott a képviselő-jelöltségről.[46] A visszalépésben döntő szerepet játszhatott, hogy az eredetileg néhány hónapos rendteremtésnek gondolt szegedi tevékenysége elhúzódott, közeli befejezésére nem volt remény. A kudarc másik fontos oka, hogy a Deák-párti sajtó lelkes támogatása ellenére megválasztására talán nem is volt reális esély. Ráday visszalépését követően ugyanis pártja senkit nem indított helyette, így a balközépi Iványka Imre egyhangú szavazással került a képviselőházba.

A főrendiházi tagság nem járt jövedelemmel, a képviselőházba nem sikerült bekerülnie, ezért 1867-től állást vállalt a belügyminisztériumban, ahol osztálytanácsosként a rendőri osztály vezetésével bízták meg. Ez bizalmi állás, a kinevezés minisztertanácsi döntést és királyi megerősítést kívánt.[47] Ráday semmiféle tapasztalattal nem rendelkezett a rendőri ügyekben, ezért feltételezhetően magas pártfogóra, legalább Wenckheim Béla belügyminiszter támogatására volt szüksége a tisztség elnyeréséhez. Kezdő fizetését a hivatali bértábla alapján évi 2500 Ft-ban, lakbérpótlékát 400 Ft-ban állapították meg. Ez az összeg 1871-ben 3000, illetve 500 Ft-ra módosul, amiből fényűzésre ugyan nem futotta, de úri középosztályi megélhetést biztosított egy családnak.[48] 1870 júniusáig – amikor lemondott a rendőri osztály vezetéséről – a szegedi kiküldetés idejére emellett napi 8 Ft, ezt követően 10 Ft pótlékban is részesült, ami gyakorlatilag megduplázta fizetését. Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy egy 1887-ben készült felmérés tanúsága szerint a legjobban fizetett budapesti gyári munkások sem kerestek többet napi 2–2,5 Ft-nál. A szolgabírák évi átlagban 826 Ft-ot, a főszolgabírák 1234 Ft-ot kaptak a századforduló táján. A miniszterelnök kapta a legmagasabb fizetést, évi 30 000 Ft-ot.[49]

1872. január-februárban döntés született a királyi biztosság megszüntetéséről, ezért Ráday a megélhetést biztosító elfoglaltság után nézett. Családja történetét ismerve és személyes habitusa alapján sem meglepő, hogy további életét a politika közelében kívánta eltölteni. A képviselőházi tagság jelentősen megváltoztatta az életét, ezért kiemelten foglalkozunk az első választás viszonylag jól dokumentálható körülményeivel.

A biztos siker érdekében júniusban egyszerre három helyen is indult az országgyűlési képviselőválasztáson, és a zajos ünnepléseket hangos győzelem, majd csendes bukás követte. A Deák-párt jelöltjeként először Aradon, majd az ókanizsai kerületben, később pedig Szeged egyik választókörzetében kérték fel indulásra. Az előkészületek a felkérések komolyságától függően eltérő intenzitással folytak. Aradon már május 18-án, a választások előtt egy hónappal megtartotta első programbeszédét, míg Szegeden a „Tigris" és „7 pacsirta" vendéglőkben június 9-én még mindig csak az ünnepélyes felkéréséről döntött a 300 fős tömeg.[50]

Az ókanizsai kerületben egy jól megszervezett korteskörúttal igyekezett választókat szerezni, ahová titkári minőségben elkísérte őt szegedi beosztottja, Kapeller Béla is. „Hosszú sorú kocsik és nagyszámú banderium imposans kíséretében" érkezett Ókanizsára, ahol „10.000-re menő népe által szűnni nem akaró lelkesült éljenzések és zsíviókkal fogadtatván". A hivatalos lap lelkes beszámolója a többi városban és községben is részletesen is-

[46] MOL Belügyminisztérium (a továbbiakban: BM), Szegedi királyi biztosság (a továbbiakban: K 151) 1.cs. 1869. 288. sz.; Szegedi Híradó, 1869. március 28.

[47] MOL K 27 1867. április 3.

[48] MOL BM K 151 12. cs. 1870. 479. sz.; 22. cs. 1871. 1804. sz.; 35. cs. 1872. 1790. sz.

[49] Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. In: Magyar munkásszociográfiák 1888–1945. Szerkesztette és bev.: Litván György. Budapest, 1974. 45.; Gerő András: Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán. Budapest, 1988. 163.

[50] Szegedi Híradó, 1872. május 19., 26., 31., június 12.

merteti a fogadtatást, a „fényes deputatio"-kat és az éjszakai mulatást, a 60 fehér ruhás hölgy által átadott babérkoszorút és virágcsokrokat, az ágyúlövéseket, de egyvalamiről nem ejt szót: a jelölt programjáról. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a képviselőjelöltek programbeszédeikben viszonylag kevés teret szenteltek a helyi sajátosságoknak, többnyire megmaradtak a párt megjelölése és néhány általánosság kiemelése mellett. Ennél fontosabb a jelölt nevének ismerete, a választásokat kísérő „bankettek" és itatások sora, a fényes felvonulások, zene, vigalom, amint az újságíró fogalmaz: „bátran mondhatom, hogy e nap oly ünnep volt városunkban, milyent még itt soha nem ültek." [51]

Aradon nem volt szükség Ráday bemutatására, mert a királyi biztosság utolsó hónapjai a városhoz és közvetlen környezetéhez kötötték. A választást június 18-ára tűzték ki, és ennek külsőségei nem tértek el a máshol megszokottól. „Azelőtt mindig a főtéren folyt le a választás, de ekkor, mivel a színház építése folyamatban volt és a hangulat igen izgatottá vált, nehogy egyes túllelkesülő hazafiak a színház tégláit politikai érvek gyanánt használják fel, a Thököly-térre helyezték át a választás bódéit."[52] A pártok pontosan nyilvántartották a szimpatizánsaikat, így „aki nem jött el szavazni, azt elhozták; elhozták a betegágyból, a kórházból is." A választáson végül 28 órás szavazás után Ráday Gedeon 1236, ellenfele, Dr. Chorin Ferenc pedig 1071 szavazatot kapott.[53] A megválasztott képviselőt a tömeg lelkesen ünnepelte és vállain vitte a mandátum átadásának színhelyére.

Aradi megválasztása ellenére Ráday nem mondott le a szegedi mandátum megszerzéséről. Talán a személyes hiúság lehet a magyarázata, hogy a másnapi szavazáson megpróbálta legyőzni a szélsőbal jelöltjét, de csúfos kudarcot vallott. Három órával a szavazás megkezdését követően – annak ellenére, hogy a helyi Deák-párti sajtó szerint vezetett – visszalépett a további küzdelemtől, és így 374 fős szavazattöbbséggel ellenfelét juttatta a parlamentbe.[54] Talán ez a vereség és az ezzel járó presztízsveszteség az oka, hogy az ókanizsai választás eredménye nem ismert, a kedvező kilátások ellenére visszaléphetett a jelöltségtől.

Túlzás nélkül állítható, hogy a képviselőházban 1872–1875 között eltöltött három év életének nem a legtermékenyebb időszaka. Egyetlen alkalommal sem szólalt fel, csupán választókörzetének két kérvényét teszi le a „tisztelt ház" asztalára. Jelentősége miatt a másodikat emelnénk ki, ekkor ugyanis az aradi „kávés iparűző-egylet" tett javaslatot a játékszobára és tekejátékra vonatkozó adótörvény-javaslatok félretételére.[55] Nem csodálkozhatunk tehát egy visszaemlékező sommás véleményén, amellyel az 1872. évi választásokat és a képviselő későbbi működését kommentálta: „Ráday másnap elutazott Aradról és választóit többé sem írásbeli, sem szóbeli beszámolóval föl nem kereste."[56]

Az 1870-es évektől a politika mellett a református egyház ügyei kötötték le idejének jelentős részét. A Dunamelléki Református Egyházkerület világi főgondnokává 1871-ben 162 szavazattal Lónyay Menyhért miniszterelnököt választották meg, Ráday ekkor – Tisza Kálmánhoz hasonlóan – csak egy szavazatot kapott. A következő évben az egyházkerületi közgyűlésen már világi tanácsbíróvá választották, 1876-ban pedig a felső-baranyai egyházmegye világi gondnoka lett.[57] 1877-től a nagyobb tekintélyű, 6 vármegye területén el-

[51] Budapesti Közlöny, 1872. június 15.

[52] Szegedi Napló, 1901. december 5.

[53] DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

[54] Szegedi Híradó, 1872. június 21.

[55] Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló XV. köt. Buda, 1875. 77–78.

[56] Szegedi Napló 1901. december 5.

[57] A Dunamelléki ref. egyházkerület Pesten, 1872-ik év május 25-ikén s következett napjain tartott Közgyűlésének Jegyzőkönyve. (a továbbiakban: Közgyűlési jegyzőkönyv, 1872.) Kiadta Polgár Mihály. Pest, 1872. 5–6.; Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1876. Kiadta Farkas József. Budapest, 3–5.

terülő békés-bánáti kerület világi elnöke, ahol „főleg a szórványokban és a kincstári telepeken levő gyülekezetek megszilárdításán" fáradozott.[58] Bekapcsolódott az evangélikus iskolaügy fejlesztésébe, és az e célra kiküldött bizottság elnökeként 1884-ben ő terjesztette elő a „Budapesti ev. ref. theológiai akadémia szervezete" és a „Theológusok, káplánok, lelkészek és theol. tanárok vizsgálati rendszabálya" című javaslatokat.[59]

A töredékes adatok szerint az 1875–1878. évi országgyűlésen nem vett részt, és anyagi helyzete ekkor jól láthatóan megrendült.[60] 1875-ben lakásának bútorait csaknem elárverezték, 1878-ban és 1881-ben összesen legalább 20 000 Ft hitelt kényszerül felvenni.[61] Egy későbbi megjegyzése szerint eladósodásáért királyi biztosi tevékenységét is okolta, amint orvosának megfogalmazta: „gyóni kis birtokomnak az árát is arra költöttem el, hogy azokat a rabokat, akik töredelmesen vallottak, jobb élelmezésben részesítettem a magam erszényéből".[62] Szórványos adataink szerint királyi biztosként meglehetősen otthonosan mozgott a szegedi társasági életben, néhány hétig betöltötte egy szabadkőműves páholy főmesteri tisztét, tiszteletbeli tagjává választotta a szegedi Belvárosi Kaszinó, jótékonysági esteken, bálokon vett részt, ahol jelentős összegeket adományozott, a város leghíresebb cigányprímásának ő adta a „Kukac" becenevet.[63] Az 1870-es évektől több alkalommal keresett fel külföldi gyógyfürdőket, amelyek a gyógyítás mellett ekkor már a különböző társadalmi rétegek divatos találkozási helyévé váltak.[64]

A felsorolt adatokból azonban nem derül ki egyértelműen, hogy a posztjával járó kötelező reprezentáció és a vidéki nemesi mentalitás megnyilvánulásai mennyire választhatók el egymástól, anyagi ellehetetlenüléséhez esetleg hozzájárulhatott-e a szórakozás különböző formáinak későbbi „kiteljesedése". Véleményem szerint azonban elsősorban a mindenáron való visszatérés kényszere, a két parlamenti mandátum (1878, 1881) költségei szolgálhatnak magyarázatul, mert ez a korszakban az esetek többségében több tízezer forintot emésztett fel.

Viszonylag szerény pénzügyi lehetőségei eleve kizárták az arisztokráciával történő kapcsolatok kiépítését, bár erre családi hagyományai esetleg feljogosították volna. Ennek illusztrálására talán a legjobb példa egy bécsi királyi estélyre történő meghívása, ahol „háromezerötszáz vendég [vett részt], akik közül minden ötödik mágnás, minden tizedik tábornok, minden ötvenedik egykori vagy mostani miniszter és minden századik ismerős" – legalábbis az eseményt felidéző Jókainak.[65] A fogadás részletes ismertetéséből csupán egyetlen momentumot emelnénk ki, ami talán hűen példázza Ráday és a vendégek döntő többsége között a társadalmi pozícióból adódó különbségeket. Jókai és Ráday elsőként ér-

[58] Téli Újság, 1889. január 16.

[59] Iskolatörténeti adattár. I. Szerkesztette: Thury Etele, Pápa, 1906. 282–283.

[60] Egy feldolgozás szerint Ráday 1875-től Óbecse követeként vett részt az országgyűlés munkájában, ez azonban forrásokkal nem bizonyítható. Lásd: Tóth, Adalbert: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848 bis 1892. München, 1973. 304.

[61] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Görgey István közjegyző iratai

[62] Vasárnapi Újság, 1901. december 8.

[63] Budai 66.; Arató Frigyes: Az Árpád-páholy története 1870–1895. Bába Sándor, Szeged, 1895. 60.; Cserzy Mihály (Homok): Az öreg Szeged. Új „Élet", Szeged, 1922. 75.; Czímer Károly: A szegedbelvárosi kaszinó százéves története (1829–1929). Szeged, 1929. 149.

[64] A két ismert helyszínből nem tudunk egyértelműen következtetni a Ráday életminőségét befolyásoló betegségekre, de amíg az 1870-ben igénybe vett kissingeni fürdő – sok más mellett – a gyomorbántalmak, köszvény és reuma gyógyítására szolgált, addig az 1890-es években meglátogatott Gleichenberg a „tüdőbajosok Mekkája" volt. Hankó Vilmos: Külföldi fürdők, gyógyító helyek és ásványvizek. Eggenberg, Budapest é.n. 32–34., 44–46. A fürdők társasági életéről lásd Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Holnap, Budapest, 1999. 155–173.

[65] Jókai Mór: Életemből. I. Jókai Mór munkái gyűjteményes díszkiadás 95. Budapest 1997. (a továbbiakban: Jókai 1997.) 93.

keztek a várba és a „főétekfogó mester őexcellenciája" kegyességéből elképedve járták végig a gazdagon berendezett termeket, csodálták a falakat borító gobelin szőnyegeket és az uralkodó párnak előkészített ajándékokat. Nem illettek ebbe a környezetbe, ahol a díszruhák tömegében „a sporadice felmerülő polgári fekete frakk úgy tűnik fel, mint a ragout levesbe esett légy".[66] A hiányzó adatok alapján azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ez a távolságtartás a társadalomban betöltött szerepének természetes következménye vagy tudatos magatartás-e. Itt érdemes megemlíteni, hogy ismereteink szerint nem volt tagja az arisztokratákat tömörítő Nemzeti Kaszinónak, annak ellenére, hogy grófi rangja ezt elméletileg lehetővé tette, és családjából unokaöccse és annak fia is élt ezzel a lehetőséggel.[67]

1878-ban a Torontál megyei Pancsova városa ellenjelölt nélkül juttatta a képviselőházba.[68] Ez a három év is minden különösebb eredmény nélkül telt el, leszámítva azt, hogy néhány évre a közigazgatási bizottság tagjává választották. Ennek ellenére 1881–1884 között ismét Pancsova követe és ekkor a korábbiakkal összehasonlítva jelentős karriert mutathat fel. A bíráló-, a függő államadósságokat ellenőrző, a közigazgatási és a köztisztviselők minősítését tárgyaló bizottságokban vállal tisztséget. Tekintélyének növekedését jól mutatja, hogy 1882-ben és 1883-ban beválasztották a közös ügyek ellenőrzésére, a költségek megszavazására kiküldött delegációba.[69]

1882-ben a delegáció három alkalommal is összeült, mert rendkívüli költségek megszavazására volt szükség a Dalmáciában és Boszniában kitört felkelés leveréséhez. Ráday a magyar politikai életben igen rangosnak számító személyiségekkel szavazhatott együtt, Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Baross Gábor, Csáky Albin, Szilágyi Dezső számítottak a magyar delegáció legtekintélyesebb szellemi vezetőinek.[70] Csupa egykori és későbbi miniszterelnök és miniszter, nem is szólva az üléseken rendszeresen megjelenő – talán nem túlzás kijelenteni, a tanácskozásokat szemmel tartó – nagyhatalmú miniszterelnökről, a hatalma csúcsán álló Tisza Kálmánról. Ráday ebben a környezetben természetesen nem játszott kiemelkedő szerepet, és bár a hadügyi bizottság tagjának megválasztották, jó „mameluk"-ként különösebb habozás nélkül szavazta meg a magyar előterjesztéseket.[71]

Amennyiben úgy tekintünk a parlamentre, mint a dzsentri számára a társadalmi elitbe történő – legalábbis a politikai kiválasztódás sajátos szempontjai szerinti – felemelkedést biztosító szervezetre, akkor a delegációs tagság egyértelműen a lehetőségek maximumát jelenti. Az 1880-as években már talán kevésbé tölt be a kiegyezést követő évekhez hasonló politikai funkciót, szerepe egyre inkább tagjai tekintélyének növekedését szolgálja, az ural-

[66] Jókai 1997. 93–94.

[67] A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora 1878. Budapest, 1878. 34. Az eddig megfogalmazottak alapján is látható, hogy rendkívül nehéz Ráday társadalmi hovatartozását egyértelműen meghatározni. Leegyszerűsítő véleményem szerint családi hagyományai, származása az arisztokráciához kötötték, anyagi és viselkedésszociológiai értelemben azonban – amint azt a későbbiekben talán sikerül majd bizonyítanunk – a dzsentrihez sorolható.

[68] Az 1878. évi választási jegyzőkönyvet lásd DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

[69] Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház.-Jegyzőkönyv. III. köt. Pest, 1880. 81. Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház.-Napló. I. köt. Pest, 1882. 31., 178., 140., III. köt. 140., VII. köt. 52., XIII. köt. 120.

[70] A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli (II.) ülésszakának jegyzőkönyve. Budapest, 1882. 22.

[71] A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság jegyzőkönyvei. (a továbbiakban: Delegációs jegyzőkönyv) Budapest, 1882. 5. A korabeli politikai szleng „mameluk"-nak nevezte azokat a kormánypárti képviselőket, akik vita és gondolkodás nélkül, mintegy szavazógépként voksoltak a kormánypárti előterjesztések mellett. 1883-ban Ráday betegségére való hivatkozással nem vett részt az üléseken. Delegációs jegyzőkönyv 1883. 3.

kodóval való – még ha csak udvari ebédek, estélyek formájában megmutatkozó – közvetlen kapcsolat szinte egyedüli fórumává válik.[72]

Ráday 1884-től nem vesz részt a politikai életben. 1886-tól osztályvezető, majd 1888-tól miniszteri tanácsosi címmel a Honvédelmi Minisztérium I. osztályú osztálytanácsosa. A minisztérium kiválasztása törvényszerűnek tekinthető, ugyanis már 1885-ben igazolást kért 1848–49-es tevékenységéről, honvédségi rangjáról. Az állás elnyeréséhez kétségtelenül hozzájárulhatott az is, hogy 1882–83-ban a miniszteri posztot fiatalon elhunyt unokatestvére, ifjabb gróf Ráday Gedeon töltötte be. A minisztériumban töltött viszonylag rövid idő alatt több osztály vezetését is rábízták, de ezek fontossága egyre csökkenő tendenciát mutat. 1886-ban a véderő elleni visszaélések és nősülési ügyek, 1887–1888-ban a családfenntartók, 1889-től a statisztikai osztály vezetője.[73]

1892-ben csaknem teljesen elveszítette hallását, ezért évi 1750 Ft-os nyugdíjjal nyugállományba helyezték. A sajtó híradása szerint „nyugalomba vonulása után néhány nagyobb budapesti intézet igazgatósága és felügyelő bizottságában" vett részt, ahol feltételezhetően nem – egyébként hiányzó – szaktudására, sokkal inkább politikai összeköttetéseire számítottak.[74] Még királyi biztosi megbízatása idején, 1872-ben az ő elnökletével szerveződött meg Szegeden a Délmagyarországi Földhitelintézet, amelynek alapítói között országos és helyi ismeretekkel rendelkező notabilitásokat is találunk például Károlyi Sándor, Türr István, ifj. Ráday Gedeon vagy Eisenstädter Nándor és Rosenberg Izidor személyében. Az intézetet záloglevelek és községi kölcsönkötvények kibocsátására hozták létre, de az épület berendezése és a személyzet felvétele után a bécsi tőzsdeválság miatt az előkészületeket az utolsó pillanatban le kellett állítani.[75] Az 1890-es években Magyar Királyi Államvasutak „Első erdélyi vasút" igazgatóságának alelnöke, a „Fonciére, Pesti biztosító-intézet" felügyelő bizottságának tagja, 1891–1898 között elnöke a Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank felügyelő bizottságának.[76] A hivatalosnál közelebbi kapcsolatot kell feltételeznünk a Magyar Földhitelintézet esetében, ugyanis az 1870-es évek végétől minden ismert kölcsönét ettől a banktól vette fel.

Nyugállományba kerülése után gazdasági jellegű tényked ése mellett ismét bekapcsolódott egyháza ügyeinek intézésébe és részt vett a délvidéki telepek alapításában. „A délvidéki nemzetiséglakta vidéken úgyszólván minden magyar családot számon tartott és az egyházi meg kormányzati téren minden eszközt megmozgatott, hogy a református magyarságot fenntartsa, erősítse az oláh meg német tengerben."[77] Nézeteit legrészletesebben a Darányi Ignác földművelési miniszter által összehívott tanácskozáson 1900-ban fejtette ki, amikor döntően a gyakorlati megvalósítás hiányosságaira hívta fel a figyelmet.[78]

Felesége halálát követően, 1899-től teljesen visszavonultan élt, és egészségi állapota folyamatosan romlott. A nyarakat rendszeresen gyógyfürdőkben töltötte, ennek ellenére gyakran elájult, 1901 februárjában pedig szélütés érte. A Vöröskereszt kórházban töltött néhány hét ellenére egészségét nem nyerte vissza és november 29-én Budapesten meghalt. A sajtó több évtizedes hallgatás után ekkor újra „felfedezte", a lapok bőséges terjedelem-

[72] A delegáció működéséről lásd Somogyi Éva: A delegáció. Századok, 1994. 3–4. sz. 465–516.

[73] A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában. 1. rész. Magyar királyi honvédelmi minisztérium. Összeállította: Székely Vera. MOL, Budapest, 1979. 11–12.

[74] Pesti Napló, 1901. december 1., Budapesti Hírlap, 1901. december 1., Egyetértés, 1901. december 1. A politikai és gazdasági élet összefonódásáról lásd: részletesebben Varga Jenő: A magyar kartellek. Világosság, Budapest, 1912.

[75] Reizner János: Szeged története. III. köt. Engel Lajos. Szeged, 1900. 522.

[76] Lásd ehhez a „Magyarország tiszti czím- és névtára." Budapest, 1886., 1887., 1891., 1896., 1898. és 1901. évi köteteit.

[77] Magyar Szó, 1901. december 3.

[78] DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

ben, kegyelettel emlékeztek életére és borzongva emlegették szegedi tevékenységét. A lakásában felállított ravatalnál tiszteletét tette Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, Ghyczy Béla altábornagy, két államtitkár, elküldte koszorúit többek között a honvédelmi minisztérium, a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank, a Teleki, Pallavicini, Szapáry, Festetich, Chotek, Vay és Vigyázó család, valamint a békés-bánáti református egyházmegye. A hírlapok tudósításai ritkán korlátozódtak Ráday életének ismertetésére, a cikkek 1/3-át gyakran a temetés körülményeinek részletezésével töltötték meg. Olyannyira aprólékosak ezek a tudósítások, hogy nagyon nehéz eldönteni, ténylegesen Rádayról szólnak-e ezek az írások, vagy ő csupán eszközül szolgált a 19. század végi közgondolkodás egyik sajátos megnyilvánulásának, a gyászpompa igényének kielégítéséhez. A századforduló Monarchiájában „a legnagyobb ünneplés a temetés volt", ezért joggal feltételezhető, hogy Ráday halála csupán az olvasók szenzációéhsége miatt jelenhetett meg a lapok címoldalán, évtizedekkel korábban híres-hírhedt személyisége a figyelem felkeltésének eszközévé vált.[79]

Források és értelmezések

Eddigi elemzésünkben Ráday életének fontosabb eseményeit igyekeztünk rekonstruálni. Ki kell azonban emelnünk az életrajz néhány olyan vonatkozását, amelyek az adatszerűségen túlmenően a személyiség kialakulásának, motivációinak megértéséhez véleményem szerint elengedhetetlenül szükségesek.

Ráday személyiségrajzának elkészítéséhez támpontul szolgálhat két olyan fennmaradt leltár, amelyek magukon viselik a hivatali szoba, majd néhány évvel később a középpolgári lakás használójának egyéniségét, és így néhány gondolattal kiegészíthetik az imént leírtakat. Az első esetben Ráday szegedi tartózkodásának irodai berendezési tárgyait sikerült rekonstruálnunk, amelyek kiválasztása nem történhetett volna meg a királyi biztos személyes intenciói nélkül. A gróf használatában álló szoba leltára a következő: fekete viaszkos vászonnal bevont kanapé, 2 fekete viaszkos vászonnal bevont fotel, vászonnal fedett alacsony szék, fényezett íróasztal, furnérral fedett íróasztal és kisebb asztal, 2 könyvállvány, szekrény, 2 nád fotel (az egyik bőr támlával), inga óra, kőből készült tintatartó, „Őfelsége arcképe", Magyarország térképe, vas papírkosár, zöld függöny az ajtón, tolltisztító.[80]

A lista meglehetősen rövid, mégis sokatmondó. Az Alföld tekintélyes részén szinte korlátlan hatáskörrel intézkedő, főispánoknak parancsokat osztogató és – bár többnyire talán kényszerből – meglehetősen sokat reprezentáló királyi biztos hivatali helyiségei óvatosan fogalmazva is puritánok. Ugyanez még fokozottabban érvényes a mellé rendelt titkár irodájára. A leltárkönyvben ugyan feltüntették a szolga szobájának berendezését is, de ezt utólag kihúzták, mert a tárgyak ismeretében ő inkább a sajátjával bútorozta azt be. Ez arra utal – és Ráday személyisége is ezt sugallja –, hogy itt minden a munka körül forgott, a másoktól elvárt kényelmetlenségeken ő sem kívánt felülemelkedni.

A berendezés jellemző (?!) darabja Ferenc József falra akasztott arcképe, amellyel a hivatalos helyiségekben Ráday irodáján kívül csak a bírósági tárgyalóteremben találkozhatunk. Az uralkodó arcképének jelképként való megjelenése dolgozatunkon jóval túlmutató folyamatot szimbolizál, és a dualizmus kezdeti időszakának egyik legnagyobb belső ellentmondására hívja fel a figyelmet. Egyrészt adott egy kötelességtudó hivatalnok, akinek a kinevezését a király megerősítette, így elvárható tőle az uralkodó iránti lojalitás. Az arckép megjelenése a királyi biztos irodájában azonban már jelentősebb mögöttes értelmet nyer,

[79] Lakner Judit: Halál a századfordulón. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 31. A közművelődési lapokban közölt portrék ilyetén „színeváltozásairól" lásd Buzinkay Géza: A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai", 1867–1890. Magyar Könyvszemle, 1982. 3. sz. 199.

[80] Leltár a kir. biztosi bútorokról és börtönfelszerelésekről. MOL K 151 82. kötet

és felerősítheti a tárgyalóteremben függő kép erejét. A két kép együttesen ugyanis már nemcsak passzív elfogadásra kötelez, hanem aktív cselekvésre is ösztönöz. Sugalmazása szerint nem elég az, ha elfogadod a bíróság ítéletét, hanem feltétel nélkül cselekedj, úgy, ahogyan azt a királyi akarat közvetítője, Ráday elvárja. Ezt a tételt erősítheti az a feltételezés is, hogy 1869–70-ben, a kiegyezést követő első években az uralkodó arcképének kifüggesztése talán kevésbé tekinthető a feltétlen tisztelet jelének, mint a parancsok végrehajtását erősítő egyik fenyegető eszköznek.[81]

Hasonló gondolatot fogalmaz meg egy fél évszázaddal későbbi visszaemlékezés, amelyben a börtön egykori főporkolábjának naplója alapján Ráday személyiségét is vizsgálta a szerző. „Milyen ember volt Ráday Gedeon gróf, akiről a betyárvilág esztendői alatt oly sokat suttogott a vármegye érdekelt népe, akit ártatlan embertől a véreskezű rablógyilkos betyárig mindenki rettegett? [...] Középtermetű ember volt. Erős fizikummal megáldott, biztos járású, kimért és szótalan. Az ajkai mindig csukva voltak s a szája felett két mély ránc a kegyetlenség barázdáját hasította azon. Úgy ült a székében, mintha nem élő ember lett volna, hanem gépezet, amely a halállal, a bitófával, de előbb más szerszámokkal is működik. De még nem teljes Ráday portréja, mert nem szóltam a szemeiről. Hát ezek a szemek voltak azok, amelyek szinte hipnotikus varázzsal felnyitották és szóra bírták a konok betyár koponyákat, bár ezek jól tudták, ha beszélnek, a börtönajtó nem nyílik meg előttük sohasem. [...] A szegedi vár egyik fehérre meszelt négyszögletes szobájában volt [... iroda] ablakok erős vasráccsal ellátva, amelyek a Tiszapart felé néztek. A szobát nem ékesítette semmiféle dísz. Olyan volt, akár a kolostorok fojtott levegőjű misztikus cellái. Egyetlen kép függött csak a falon, a szobába lépő azonnal észrevette. A király, első Ferenc József képmása volt, felette pedig egy hatalmas vasfeszület. A király arcképe alatt mintegy az ő akaratának és hatalmának és személyének megtestesítője, ült Ráday királyi biztos. Hatalmas tölgyfa asztal feküdt előtte, amelynek kellős közepén tölgyfa kereszt állott. Jobbról egészen a fal mellett a sarokban az írnok asztala húzódott meg, akinek az volt a feladata, hogy Ráday számára feljegyezze a neveket, akiknek viselői néhány nap múlva a vallató előtt állottak."[82] Véleményem szerint az elemzéssel és a visszaemlékezéssel bizonyítható, hogy az uralkodója iránt lojális hivatalnok, a szabadságharcot lovassági hadnagyként Mészáros Lázár, Dembinsky és Bem mellett végigharcoló katona, a kiegyezést követően Deák-párti, ugyanakkor Tisza Kálmánnal szoros barátságot fenntartó politikus belső vívódásán egyértelműen a kötelességteljesítés kerekedett felül.

Ráday életének következő szakaszából, első képviselőházi tagságát követően keltezhető a második leltár, aminek meglehetősen sajátosak a születési körülményei. Az iratok szerint a gróf 1874 szeptemberében 600 Ft kölcsön felvételére kényszerült, amit azonban nem tudott visszafizetni, így bútorait 1875-ben egy esetleges későbbi árverezés miatt felmérték és bírói zár alá helyezték.[83] Ennek ismertetése előtt azonban néhány mondatban ki kell térnünk Ráday „életterének" 1875–1901 közötti módosulásaira.

A száraz adatokat felsorolva a következőket állapíthatjuk meg. Ráday 1875–1888-ig a Kalap (ma Irányi) utcában, 1888 és 1892 között Budán a Lánchíd, majd Úri utcában, utána ismét Pesten a Reáltanoda, majd Papnövelde (ma Papnevelő) utcában élt, utolsó két évét pedig a Felső-erdősor utcában töltötte.[84] A felsorolásból is egyértelműen kiderül, hogy a gróf a két és fél évtized döntő részét a pesti Belvárosban töltötte. A Kalap utcai 5 emeletes bérház sajátos kettősséget tükröz, külső megjelenésében impozáns, belső udvara azon-

[81] Csapó Csaba: A szögekkel kivert „Ráday-bölcső". Egy várbörtön anatómiája. Korall, 2000. 2. sz. (a továbbiakban: Csapó 2000) A vonatkozó rész 98–99.

[82] Matolcsi Gyula: Betyárvilág az Alföldön. Magyar Élet (Szeged), 1928. október 1.

[83] BFL Görgey István közjegyző iratai 1876/53. sz.

[84] Lásd ehhez: DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai; Budapesti cím és lakjegyzék. Franklin, Budapest 1882–1901 közötti köteteit.

ban nem nélkülözi a sivár tűzfalakat. A lakás berendezésére még részletesebben visszatérünk, ezért itt csak azt érdemes kiemelni, hogy nem a gazdag nagypolgári Lipótvárosban, de egy képviselő életmódját tekintve szintén ideális helyen, a parlament és a „társasági élet" színterét adó kaszinók, jelesebb kávéházak közelében található. Ráday Budára költözését a Honvédelmi Minisztériumi állás elfoglalása indokolhatja. Ezekből az évekből Úri utcai lakóhelye érdemel említést, ez ugyanis a minisztérium tőszomszédságában, a mai Dísz tér – Szent György utca találkozásában, a miniszterelnökségi Sándor-palotától néhány lépésre található. Korábban jeleztük, hogy Ráday milyen osztályvezetői állásokat töltött be a Honvédelmi Minisztériumban, ezért talán meglepő lehet szerepének ilyetén (túl)hangsúlyozása. Nyugdíjazását követően a Kalap utca folytatásában, korábbi lakásától mintegy 150 méterre, a Reáltanoda utcában bérelt lakást egy egyszerű, klasszicista stílusban épült kétemeletes házban.[85] A pesti belváros fontosságát ebben az esetben jelentős gazdasági funkcióival, igazgatótanácsi és felügyelő bizottsági tagságaival tudjuk magyarázni. Felesége halálát, a közszerepléstől való teljes visszavonulását követően költözött ki a földalatti lóvasúttal ekkor már könnyen megközelíthető és így mozgási szabadságot biztosító, ugyanakkor a nyüzsgő belvárosnál lényegesen nagyobb nyugalmat adó Felső-erdősor utcába, egy négy szobás, első emeleti lakásba.

A lakások elhelyezkedése alapján két következtetést vonhatunk le. Egyrészt feltűnő a korabeli fővárosban megszokott jelentős mobilitási hajlandóság, a 26 év alatti 6, ebből 13 év alatt 5 különböző helyen történő lakásbérlet. Másrészt Ráday esetében – tartózkodva minden általánosítástól – ezeknek a lakóhelyeknek a munkahely közelségéhez való fontosságát emelhetjük ki, ami talán nemcsak a célszerűséget jeleníti meg, hanem a munkának a vizsgált személy életében betöltött kiemelkedő fontosságát is mutatja.

Ráday Kalap utcai otthonának nagyságát a leltár alapján nem lehet egyértelműen azonosítani, mert a tárgyak felsorolása folytatólagos, a szobák és egyéb helyiségek számára még csak utalást sem találunk. Ennek ellenére a berendezési tárgyak tüzetesebb vizsgálata (elsősorban azok száma és minősége, funkciója) alapján véleményünk szerint három szobás + konyha + ebédlőből álló lakásról lehet szó, ahol a konyha a cseléd hálóhelyéül is szolgált. Ez a nagyság a középpolgárság alsó szintjének felelhet meg, de funkcionalitását tekintve véleményünk szerint kielégítheti egy gyermek nélküli házaspár „hétköznapi" szükségleteit.[86]

A drága berendezési tárgyakból arra következtethetünk, hogy a lakás bizonyos részein, mindenekelőtt az „úri" szobában és a szalonban az otthon funkciónál fontosabb lehetett a reprezentációs funkció, amit megerősíthet egy későbbi visszaemlékezés is: „Neje életében, amikor még vígabb kedélyű volt, nagyon sokan keresték fel a régi idők mesemondóját. Gyakori vendégei voltak a Szapáry grófok, Csekonicsék és a báró Radvánszky-család. Szép könyvtára és sok régisége volt, melyekben nagy gyönyörűségét találta."[87] A rendszeresen társasági életet folytató, vendégeket gyakran fogadó úri-középpolgári réteg feltételezésünk szerint természetes módon törekedett a látogatók minél teljesebb kényelmének biztosítására, aki pedig magánál gazdagabb vagy presztízsben fölötte álló személyeket látott vendégül, az megpróbálta az általuk elvárt színvonalat biztosítani, tehát saját lehetőségeihez ké-

[85] A házak azonosításához segítségemre volt: Új és régi helyrajzi és házszámok mutatókönyve. Budapest, 1879. 10.; Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros. Összeállította: Bácskai Vera. Budapest, 1975. 42.; Buda város topográfiai mutatója. 1. Vár, Krisztinaváros. Összeállította: Felhő Ibolya – Gál Éva. Budapest, 1980. 65., 117.; Adalékok a Belváros történetéhez II. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 1993. 280.

[86] Hanák Péter véleménye szerint ez nemcsak magyar sajátosság, „a háromszobás lakás, mint a középosztályi életmód attribútuma, általánosan jellemző a közép-európai városokra". Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században.) Történelmi Szemle, 1984. 1–2. sz. 137.

[87] Pesti Napló, 1901. december 1.

pest „túlreprezentált". A kérdés Rádayék esetében az, hogy az anyagi lehetőségek és a reprezentációs funkció elválasztható-e, hajlandó volt-e a gróf az anyagi erejét meghaladó áldozatokra, hogy magát a valósnál gazdagabbnak és ezáltal jobb színben tüntesse fel. A már idézett közjegyzői okirat erre meglehetős egyértelműséggel választ ad, ugyanis a leltárban felsorolt bútorok „legnagyobbrészt a föntírt grófné tulajdonai ugyan eredetileg, de ő férje iránti gyöngédségből azon alkalommal ebbeli tulajdonjogát nem kívánta [...] érvényesíteni".[88]

A bútorok egyértelmű tulajdonjogi megkülönböztetése pedig – egy két évtizedes házasság esetén – feltételezésünk szerint csak egy módon lehetséges, ha azok örökölt, adott esetben több generáció óta a család birtokában lévő és ezért személyes kötődést kifejező tárgyak. Ebben az esetben pedig az adottságok és szükségletek akaratlan egybeeséséről és nem a lakás célirányos berendezéséről beszélhetünk, tehát ilyen értelemben a bútorzatnak ez a része nem alkalmas az egyénről alkotandó képünk megrajzolására. Ez pedig azt is jelenti, hogy a társadalom-történet által előszeretettel alkalmazott módszer, amely a tárgyi kultúrából, kiemelten az „úri" szoba vagy szalon berendezéséből, a társadalomban betöltött szerep általi meghatározottságából következtet az életmódra, ebben az esetben legalábbis kétséges. A szükségesnél kevésbé veszi ugyanis figyelembe az egyének vagy csoportok életének tradicionalizmusát vagy dinamikáját, adott esetben az átörökítés lehetőségeit, aminek a méreteit az eddig használt források alapján megbecsülni sem lehet.[89]

A lakás berendezésének vizsgálatát lezárva talán nem érdektelen Buzinkay Géza véleményét idéznünk, aki szerint a generációkon át örökölt bútorokhoz, a velük berendezett szobákhoz, lakásokhoz való ragaszkodás a kevésbé mobil társadalmakra jellemző magatartás, „s főképpen azokban a rétegeikben és osztályaikban tipikus, amelyek gazdaságilag tért veszítenek és társadalmi öntudatuk is megrendül".[90] A szerző megfogalmazása a vizsgált példa alapján véleményünk szerint nem helytálló. Ráday és felesége ragaszkodása a régi bútorokhoz talán jelenthet egyfajta sajátos kötődést a régi nemesi hagyományokhoz és életmódhoz, de felfogásunk szerint ez nem egyfajta kompenzáció, a hatalom és presztízs elvesztésének kicsinyes ellentételezése, mert az 1867-et követő politikai és gazdasági átalakulásból, az új lendületet kapó polgárosodásból ők inkább győztesen, mint vesztesen kerültek ki. Ugyanez vonatkozik a mobilitással kapcsolatos megjegyzésre is, amennyiben mind társadalmi, mind területi mobilitását tekintve Ráday élete egyértelműen pozitív tendenciákat tükröz.

A vizsgált személy gondolkodásmódjának megértését a leltárakon túlmutató alapossággal a szegedi királyi biztosi tevékenységéről fennmaradt iratanyag elemzése teszi lehetővé. Itt mindenekelőtt az előítéletesség kérdését és annak szerepét kell kiemelnünk, ami leginkább a társadalmi, nemzetiségi és vallási-etnikai csoportokkal kapcsolatos intézkedései alapján elemezhető.

Ráday működésének, cselekedeteinek *főbb tendenciáit* tekintve kijelenthető, hogy tetteit előzetesen nem befolyásolták negatív értékítéletek. Vizsgálatainak megindítására minden esetben vallomások, besúgók jelentései vagy más nyomozati anyagok alapján került sor, amiben nem játszott szerepet az illető neme, rangja stb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne ismerte volna fel az ilyetén lehetőségeket, és erre több alkalommal fel is hívta felettesei figyelmét. Az első esetben Rózsa Sándor elfogásáról tett jelentésében tért ki annak feltéte-

[88] BFL Görgey István közjegyző iratai 1876/53. sz.

[89] Hasonló gondolatot fogalmaz meg Hanák Péter egyik tanulmányában, azonban elemzése alapján Ráday példája a főbb tendenciáktól való eltérésként értékelhető, amit nem látok kellően bizonyítottnak. Hanák Péter: Életmód és gondolkodásmód – történelmi összefüggésben. Magyar Tudomány, 1980. 2. sz. 84–90.

[90] Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeáll. és bev. Hanák Péter. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1992. 13.

lezett politikai kapcsolataira: „ezen vallomás által a vizsgálatnak egy újabb stadiuma állott be, mely egyrészről könnyíteni és így siettetni fogja a működést, másrészről szélesebb és valószínűleg politikailag érdekesebb keretet nyerend, amennyiben Rózsa Sándornak a szerb vidékeken de itteni szerb, valamint gyaníthatólag szélső összeköttetéseit több jelekből – mint azt szóbelileg már volt is szerencsém jelenthetni, ez előtt is véltem már sejthetni."[91]

A második esetben Mokrin községben meggyilkoltak egy gazdag és befolyásos szerb polgárt, a Deák-párt helyi vezetőjét. A nyomozás eredményeként a helyi tanítót és a görögkeleti káplánt letartóztatták, akik beismerték bűnösségüket. Ráday azonban nem volt elégedett az eredménnyel és a háttérből Miletics Szvetozár szerb nemzetiségi politikus által szervezett politikai gyilkosságra következtetett. Ezért ezzel a kérdéssel fordult a belügyminiszterhez: „vajon a rablógyilkosságot másodrendűnek tekintve, a politicai izgatás kikutatása és nyomozására fordítván egész figyelmemet, a vizsgálatot tovább folytassam-e vagy sem?"[92] A vizsgálatok megindítása tehát eredetileg a büntetőügyek megszokott menetrendje szerint alakult, de annak politikai irányú folytatására a királyi biztos mindkét alkalommal megteremtette a lehetőséget. A korabeli politikai elit azonban ekkor még nem érezte szükségét annak, hogy – talán mondvacsinált indokkal, bizonyítékokkal nehezen alátámaszthatóan – a bűnügyeknek nemzetiségpolitikai vonatkozást adjon. Erősebb volt még az 1868-as nemzetiségi törvény liberalizmusa, mint a hangulatkeltés, a mindenáron való konfrontáció, ezért egyik esetben sem történt meg a Ráday által felvetett irányváltás, bár a javaslat önmagában is jelzi a fogadókészség feltételezését.

A nemzetiségi kérdéstől nem elválasztható, de attól némileg mégis eltérő megvilágításba kerülhetnek Rádaynak a zsidósággal kapcsolatos megnyilatkozásai. Két olyan esetet ismerünk, amikor egy rendkívül gazdag és befolyásos személy elleni vizsgálatnál a „zsidó" szó egyértelműen negatív jelentéstartalommal jelenik meg. A vizsgálatok megindítására itt is korábbi bizonyítékok alapján kerül sor, de ennek rendkívül nagy sajtóvisszhangja és Rádaynak az igazságügy-miniszterrel szembeni személyeskedésig menő vitája ad különös hátteret a jelentések érzelmi-indulati töltetének. 1871. április végén még csak munkájának akadályoztatását fogalmazza meg, nem utolsósorban a gyanúsított etnikai-vallási hovatartozásának tulajdonítva azt: „Ott, hol eddig panasz úgyszólván elő nem fordult, az eljárás mindenki által majdnem lelkesedéssel helyeseltetett, ma midőn az első gazdag ember és befolyásos, s a vesztegetéshez – az ellene felmerült bűnügyi vizsgálatok világos tanuskodása szerint – gyakorlatilag hozzászokott zsidó befogatása kerül elő [...],– már is tekintélyes polgári ügyekkel foglalkozó ügyvédek, kereskedelmi üzlettársak és hihetőleg magánérdekektől vezérelt független és tekintélyes egyének alakulnak akadályozkodó ligává, elismerésben részesült eljárásom ellen nehézségeket gördítve."[93] Két héttel később pedig már a miniszter pártfogásának, indiszkréciójának érzékeltetésétől sem riad vissza: „qualificalt gonosztevők rokonai a magyar királyi igazságügyminisztériumban valószínűleg alattas közegek indiscretioja folytán oly jártasságot tanusítanak, hogy egy 10-én a minister és királyi biztos közt történt legbizalmasabb természetű érintkezés felől mindjárt másnap oly tudomással bírhatnak, hogy ebből és ennek alapján, valóságos példátlan modorban [az eredeti fogalmazványban: *valóságos zsidó modorban*] szemtelen fenyegetődzés fegyverét merészelhették kovácsolni."[94]

A gyanúsított vallási-etnikai megkülönböztetése véleményünk szerint lényegesen különbözik a nemzetiségeknél már felvetett kérdéstől. Itt nem egy magasabb politikai cél érdekében történő önkéntes felajánlkozásról van szó, hanem sokkal inkább egy ügy magya-

[91] MOL K 151 1. cs. 1869. 169. sz.
[92] MOL K 151 35. cs. 1872. 1903. sz.
[93] MOL K 151 23. cs. 1871. 2310. sz.
[94] MOL K 151 23. cs. 1871. 2542. sz.

rázatára, jelesül a felmerülő akadályok megindokolására hozza fel érvként a személy zsidó származását, illetve negatív jellemvonásként emeli ki a „zsidó modort". Az eredeti fogalmazvány igazságtartalmát és ezzel Ráday előítéletességét éppen annak érzelmi túlfűtöttsége bizonyíthatja – emiatt több helyen korrigálásra szorult az eredeti szöveg –, míg a miniszternek elküldött végleges változat tartózkodott az etnikai megkülönböztetéstől, és ezzel betartotta a minden tisztviselőtől elvárható kötelező függetlenség elvét.

A nemzetiség és az etnikum mellett a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely lehet a harmadik, születés alapján megkülönböztetésre lehetőséget adó csoport. A vizsgálatok megindulásakor Ráday elsősorban a „futóbetyárok", tehát a szegényebb rétegekhez tartozó, viszonylag jól azonosítható személyek elfogására helyezte a hangsúlyt. 1870 áprilisában hívta fel először a belügyminiszter figyelmét a várható minőségi változásra: „ezután igen sok tanult, vagyonos állású s így a következményektől is inkább tartó s tagadásában konok egyén fog vizsgálat alá vétetni."[95] Figyelme ezt követően egyre inkább az elkövetőknek védelmet nyújtó, felbujtóként és orgazdaként számon tartott, biztos egzisztenciával rendelkező középrétegek felé fordult, akikre ugyanolyan kíméletlen magabiztossággal terjesztette ki vizsgálatait, mint az alsóbb rétegekre.

Itt egy olyan példát mutathatunk be, ami nem elsősorban a vizsgált személy vagyona, de rangja miatt vitathatatlanul középosztályhoz tartozóként a Ráday esetében már több alkalommal kiemelt kettősséget jól reprezentálja. 1871 júniusában váratlanul letartóztatták, majd Szegedre szállították Halassy Sándor kecskeméti főkapitányt. A hírre a kecskeméti vasútállomáson nagy tömeg verődött össze és „egész a botrányig hangos szavakban nyilvánítá örömét az elfogatás fölött".[96] A letartóztatás fontosságát mutatja, hogy Ráday egyik leghűségesebb embere, Laucsik fővizsgálóbíró utazott a helyszínre és megkülönböztetett udvariassággal hajtotta végre feladatát. A főkapitány találkozhatott a fiával, és megengedték, hogy – eltérően más esetektől – családtagjai ruhát, ágyneműt, tisztálkodási szereket küldjenek el hozzá. A szegedi várban egy irodában (!) szállásolták el, ami a szegényebb rétegekhez tartozók tömeges halálát okozó cellákkal szemben kényelmes helyet biztosított.[97] Az elhelyezés azonban lehetőséget adott – vagy ezzel lehetőséget teremtettek – a letartóztatottnak, hogy egyedüllétét kihasználva öngyilkosságot kövessen el.

Következtetésünk tehát abban megegyezik a korábbi esetekkel, hogy a vizsgálat megindulását önmagában nem befolyásolta az illető származása. A végrehajtás feltételeiben azonban figyelemre méltó a különbség. Amíg a nemzetiségiekkel kapcsolatban fel sem merült a kivételezés lehetősége, sőt alkalmat teremtett a nyomozás politikai célú folytatására, a zsidó kereskedő esetében a viszonylag jó elhelyezéshez a család, ügyvédek, politikusok fellépésére, majd ennek következtében határozott igazságügy-miniszteri utasításra volt szükség. A korrupcióval vádolt főkapitánynak már beosztásából és ezzel szoros összefüggésben társadalmi helyzetéből következően is „járt" a megkülönböztetett figyelem. Általánosságban is kijelenthető, hogy a szegedi várban bírósági tárgyalásra váró rabok között teljesen hiányzik a hagyományos magyarországi elit, így ennek privilégiumokra jogosító szerepét az alsó középosztály, a tisztviselők, tanítók vagy kisebb földbirtokkal rendelkezők szűk rétege vehette át. A kiváltságok a vizsgálati fogság rövidségében, a jobbfogva tartási körülményekben nyilvánultak meg.

A levéltári forrásokból az előítéletesség mellett pontos képet kaphatunk Ráday hatalomról vallott felfogásáról is, és ebben a tekintetben mindenekelőtt a feletteseivel és alárendeltjeivel való kapcsolatát kell vizsgálnunk. A töredékes adatok szerint a gróf politikai összeköttetései korántsem egyirányúak, a Deák-párt korifeusai mellett a balközépi ellenzék vezetőjével, Tisza Kálmánnal is kifejezetten baráti viszonyt ápolt. Ez nem érdekkapcsolat

[95] MOL Belügyminisztérium, Elnöki iratok (a továbbiakban: K 148) 19. cs. 1870. IV. F. 560. sz.

[96] Szegedi Híradó, 1871. július 2.

[97] MOL K 151 25. cs. 1871. 3717. sz.

volt, de királyi biztosi időszakában elősegítette az ellenzéki támadások hangjának tompítását, majd politikusként zökkenőmentes beépülését az 1875-ben megalakuló Szabadelvű Pártba.

Korábban már utaltunk arra, hogy belügyminisztériumi osztálytanácsosi, majd királyi biztosi kinevezéséhez feltétlenül Wenckheim Béla belügyminiszter támogatására volt szükség. Szegedi tevékenysége alatt végig közvetlen kapcsolatban állt a mindenkori belügyminiszterrel, jelentéseiben több alkalommal hivatkozik a korábbi szóbeli egyeztetésekre, megbeszélésekre. Felettesének írott beszámolóit mindig diktálta, utólag ellenőrizte és komoly viták alkalmával az impulzív személyiségéből következő durva kirohanásait több alkalommal finomította. Jelentései többnyire udvariasak, de nem megalázkodók, viszont mindig célratörők, cirkalmasságnak nyomát sem találjuk. A kezdeti harmonikus viszony némileg megbomlani látszik Tóth Vilmos miniszterségé idején (1871. februártól), és Ráday ekkor vélt vagy valós sérelmei hatására sajátos módon „büntet". Több alkalommal előfordul, hogy tőle eddig szokatlan módon csak hosszas várakozás után válaszol a miniszteri utasításokra. Ennek legkirívóbb példája, amikor 1871 decembere és 1872. május 31. között összesen nyolc alkalommal kértek tőle tájékoztatást ugyanabban az ügyben, anélkül, hogy reagált volna ezekre a sürgetésekre. A miniszter ezúttal 48 órás határidővel kért választ, Ráday azonban csak 8 nap múlva küldte el jelentését és csupán sok munkájával indokolta a késedelmet.[98]

A tiltakozás másik formája 1872 elején a belügyminisztérium osztálytanácsosi állásáról való lemondása volt, amit a miniszter először nem fogadott el, de több hónap alatt sem sikerült a grófot véleményének megváltoztatására bírnia. Ez az eset két okból is figyelemre méltó. Egyrészt a kormány talán legnagyobb hatalmú minisztere fél évig győzködi közvetlen beosztottját, hogy ne hagyja ott jól fizető állását, de nem ér el eredményt. Más oldalról pedig Ráday önérzetét bizonyítja, hogy miután felettese nem állt ki mellette elég határozottan az igazságügy-miniszterrel folytatott vitájában, habozás nélkül lemondott a 3000 Ft fizetést és 500 Ft lakbérpótlékot hozó beosztásról. Az anyagiaktól eltekintve azonban önérzete csak addig a határig terjedt, ami még gondosan ápolt presztízsét nem rontotta. 1872 májusában távirati úton hívta fel Lónyay miniszterelnök figyelmét, hogy nem vették fel az Alföldön körutat tevő királyi pár kíséretébe, majd természetes módon hozzá szállásolták el a belügyminisztert, akire hosszabb ideje neheztelt.[99]

A királyi biztos jó kapcsolatait és érdekérvényesítő képességét bizonyítja az igazságügy-miniszterrel folytatott szakmai vitája, amelyben a korábbi személyes ellentétek is jelentős szerepet játszottak. Ráday a bírósági szervezet országos átalakítása során meg kívánta őrizni befolyását a szegedi perekben ítélkező bíróság összetételére, amihez Bittó igazságügy-miniszter természetesen nem adhatta hozzájárulását. Az ügy a minisztertanács elé került, sőt a képviselőházban is több felszólalás hangzott el ebben a tárgyban. Ez már önmagában is jelzésértékű, de talán még érdekesebb a vezető politikusok állásfoglalása. A kormányülésen Lónyay miniszterelnök nem nyilvánít egyértelműen véleményt, láthatóan kényelmetlen számára az ügy, kompromisszumos megoldást keres és talál. A belügyminiszter meg sem szólal, egyértelműen Ráday mellett érvel viszont Kerkapoly Károly pénzügyminiszter, vele szemben az igazságügy-minisztert támogatja Szlávy József földművelésügyi miniszter.[100]

A jelenlévők érvelésének bemutatásánál ez esetben fontosabb, hogy a királyi biztos képes volt minisztertanácsi vitát provokálni, a minisztereket egymás ellen fordítani egy olyan ügyben, ahol az elvárásoknak megfelelően fegyelmezett tisztviselőként egyszerűen végre kellett volna hajtania az utasításokat. A vita végül azzal zárult, hogy a királyi biztost be-

[98] MOL K 151 32. cs. 1872. 135. sz.

[99] MOL K 151 32. cs. 1872. 1220. sz.

[100] MOL K 27 1872. február 22.

hívták a kormányülésre (!) és közölték vele a minisztertanács kompromisszumos, de irányát tekintve mégis Bittó igazát bizonyító állásfoglalását. Ráday visszavonta lemondását, az igazságügy-miniszter pedig – akinek a vita miatti visszavonulását az egyik lap már megszellőztette – megerősödve került ki a szóváltásból.[101]

Összességében megállapítható, hogy Ráday esetében a „felfelé idomulás"-nak egy sajátos formájával találkozhatunk. A miniszterelnök javaslatára az uralkodó által kinevezett királyi biztos fenntartások nélkül elismerte a belügyminiszter felsőbbségét, az igazságügy miniszterrel szemben azonban már inkább a munkáját segítő elvárásokat fogalmazta meg. Ez azért érdekes, mert a gróf hatása a betyárperekben ítélkező bíróság munkájára kétségtelen, és a törvények ilyetén megszegése miatt talán nagyobb lojalitást vártak volna el tőle. Nem törekedett kompromisszumos megoldásokra, elveiért képes volt a legmesszebbmenőkig kiállni. Tudatában volt annak, hogy elhivatottságának bizonyítása, királyi biztosi működésének eredményessége egész további életére kihatással lehet. „Siker esetében hazámnak kiszámíthatlan hasznot és jólétet eszközölhetek", ellenkező esetben „közpályám kezdetén moraliter megsemmisített egyénként fogok a közvélemény előtt állani" – írta 1871-ben.[102]

A mindenáron való bizonyítás kényszere és ennek érdekében a rend, fegyelem és becsületesség iránti elvárások határozták meg beosztottaihoz fűződő viszonyát is, akiket minden esetben ő választott ki. Soha nem alkalmazott helyi személyeket, mert összeköttetéseik esetleg befolyásolhatták volna a nyomozások eredményességét. Nélkülözhetetlen volt a jó ajánlólevél, a tapasztalat és a kifogástalan előélet, amit lehetőség szerint ellenőriztek. Megtörtént, hogy elutasította egy volt selmeci iskolatársa felvételi kérelmét, majd néhány hét múlva alkalmazott egy korábban soha nem látott, alacsonyabb iskolai végzettségű személyt.[103] Az alárendeltekkel szembeni rigorózus természetét, rend iránti következetes vonzódását több alkalommal beosztottai tudomására hozta. Feljelentések esetén szigorú vizsgálatokat rendelt el, habozás nélkül elbocsátotta a hanyag munkát végzőket, egy alkalommal pedig meghatározatlan időre felfüggesztette a tervbe vett fizetésemeléseket, mert ennek végrehajtása során „némelyek háttérbe szoritatva érzik magokat, ennek folytán elégedetlenségek mutatkoznak".[104]

A szervezeten belüli fegyelem következetes fenntartása mellett azonban kifelé minden alkalommal kiállt beosztottjaiért. Így történt ez abban a kényes esetben is, amikor egy alárendeltjének „férfias jellemét" vonták kétségbe, de a belső vizsgálat eredménytelensége után az illető tovább dolgozhatott, sőt Ráday a rágalmazó felelősségre vonását követelte.[105] Felterjesztéseiben állandóan magasabb fizetéseket, jobb munkakörülményeket követelt alárendeltjeinek, majd a királyi biztosság tervbe vett feloszlatása után nemcsak végkielégítéseket és kitüntetéseket próbált kiharcolni, hanem megkísérelt számukra képzettségüket jóval meghaladó új állást biztosítani. Beosztottjaira gyakorolt hatását halála után egyikük a következőképpen foglalta össze: „A vizsgálatok vezetésében ő [Ráday] közvetlenül részt nem vett. De személyzetének működése az ő akarata és intenciói szerint történt. Hogy a kir. biztosság mindegyik tagja bevált, hogy egyiket sem lehetett ajándékkal vagy más módon megközelíteni, hogy egyikre sem lehetett befolyásos egyének pártfogásával hatni: ez Ráday szellemének érvényesülése volt. Egyszersmind ez volt legfőbb érdeme s a kétségtelenül nagy siker valódi kulcsa."[106]

---

[101] Szegedi Híradó, 1872. február 9.

[102] MOL K 151 23. cs. 1871. 2310. sz.

[103] MOL K 151 33. cs. 1872. 553. sz. és 555. sz.

[104] MOL K 151 19. cs. 1871. 220. sz.

[105] MOL K 151 27. cs. 1871. 5180. sz.

[106] Jogállam, 1902. 2. sz. 143–144.

Nem kevésbé fontos megvizsgálnunk Ráday hatalomfelfogását azzal a célcsoporttal szemben, akik beosztottjaitól eltérően semmilyen választási lehetőséggel nem rendelkeztek. Ebben az értelemben pedig a törvényesség betartására vagy ennek rugalmas kezelésére kell a hangsúlyt helyeznünk, és ezért a rabok elhelyezése – illetve ennek felügyelete –, a vallatás mikéntje lehet vizsgálatunk tárgya. Egy korábbi tanulmányomban talán meggyőzően bizonyítottam, hogy Szegeden a rabokkal szembeni bánásmódban a korabeli magyarországi börtönöket meghaladóan vették figyelembe az emberiességi szempontokat.[107] Az étkezés javítása, az orvosi ellátás, a kisgyermekes anyákra fordított figyelem nem a magas színvonalat, de mégis a rabok életben tartására való törekvést tükrözi.

Az egyetlen bizonyíték, ami a rabok bántalmazását és az irat megfogalmazásából következően a királyi biztos ellentétes érzelmeit, belső küzdelmét, ugyanakkor mégis a törvényesség iránti „hajlékonyságát" bizonyítja, egy 1870 augusztusában keltezett, aláírás nélküli, de stílusában Rádayt idéző „bizalmas regulativa", ami a vizsgálóbírókat a következőképpen utasítja: „A tapasztalás által okulva kéntelen vagyok fájdalom átlátni azt, hogy némely makacs és ravasz egyénnél egyedül a testi megfenyítés vezet eredményhez, azonban szigorúan elvárom a vizsgáló uraktól, hogy ezen – kivált most már nem helyeselhető és nagyrészt feleslegessé vált – vizsgálati eszközhöz csakis oly esetekben nyúljanak, amidőn többé minden más mód, a próbára tett kitartó türelem daczára is hatástalannak bizonyult és ekkor is csak ha a kívánt felderítés nagyon kiváló érdekű és mások sorsának könnyítése vagy ártatlanok szenvedéseinek elhárítása [...] tekintetéből [...] mégpedig a vizsgálóbíró teljes meggyőződése szerinti biztos konok és bűnös egyéneknél."[108]

Az idézett példa és Ráday egyéb megnyilvánulásai alapján a törvénytisztelet egy különös példájával találkozhatunk. Meggyőződésünk szerint a gróf életét alapvetően a törvényességhez való ragaszkodás hatja át, de a bíróságokra gyakorolt – feljebbvalói előtt nem is titkolt – nyomás és a rabok bántalmazásának engedélyezése az elérendő cél mindenhatóságát bizonyítja. Fontosabbnak tartotta feladatának teljesítését, mint a törvények „betű szerinti" betartatását. Ennek a hajlékonyságnak azonban viszonylag jól azonosítható határai voltak, ugyanis a nagyobb horderejű, szélesebb nyilvánosságot kapott esetekkel kapcsolatosan szigorú belső vizsgálatokat rendelt el.

Ráday életének szegedi időszakából egy kevésbé fontosnak tűnő, véleményem szerint azonban sorsfordító eseményt kell még kiemelnünk. A királyi biztosság feloszlatását követően tevékenysége elismeréseként az uralkodó a II. osztályú Vaskorona-rendet adományozta a grófnak.[109] Az I. Napóleon által alapított, majd 1816-ban I. Ferenc által újjászervezett lovagi rend rangját tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia ötödik, egyidejű adományozás esetén a harmadik legmagasabb kitüntetése volt és főleg katonai érdemekért adományozták. Nagymestere az osztrák császár, aki a tagok számát százban maximálta, ezzel is növelve exkluzivitását.[110] Szempontunkból nem önmagában a sikeres tevékenység jutalmazása a figyelemre méltó, hanem annak formája. A kitüntetés adományozása ugyanis egy tekintélyelvű rendszerben mindenekelőtt az uralkodói kegy kifejezése, míg ennek elfogadása – és adott esetben kitűzése – a közjogi tiszteleten túlmenő alattvalói szervilizmus kimutatása. Ebben az értelemben pedig jelentős különbség mutatható ki az 1860-as évek és a Tisza Kálmán hatalomra jutását követő két vezető politikusi csoport között. A reformkori hagyományokat még erősen hordozó deáki mentalitású gárda felfogását talán Eötvös Károly beszámolója szemlélteti a legtalálóbban, aki egy 1873 táján rendezett foga-

[107] Csapó 2000.

[108] MOL K 151 13. cs. 1870. 1299. sz.

[109] DRERL, C/64, Ráday (V.) Gedeon iratai

[110] A monarchia nyolc rendjelének sorrendje: Aranygyapjas-rend, Mária Terézia-rend, Szent-István-rend, Lipót-rend, Vaskorona-rend, Ferenc József-rend, Erzsébet-Terézia-rend, Csillagkereszt-rend. Alleker Lajos: Az Osztrák–Magyar Monarchia rendjelei. Nyitra, 1890. 18–21.

dás kapcsán fejti ki véleményét: a több száz meghívott között a külföldit arról lehet leginkább felismerni, hogy rendjele van, „a magyar embernek nem szokása rendjeleket kérni vagy elfogadni". A kitüntetések száma ekkor még nem értékmérő tényező, hanem sokkal inkább szégyellnivaló „baleset". Mint Arany János írta, „rajtam van, rajtam szárad, pedig úgy tehetek róla, mint akit az eső megvert".[111] Az utókor természetesen könnyen ítélkezik a vizsgált korszakban sem megszokott túlzott lojalitás láttán, de nem tekinthetünk el attól a körülménytől, hogy a kitüntetést közvetlenül az uralkodó által kinevezett és a közpálya kezdetén tartó, önmagát további jeles feladatokra is alkalmasnak tartó személynek adományozták, akinek visszautasítás esetén talán karrierje derékba törésével kellett számolnia.

Elemzésünk végén kíséreljük meg összefoglalni Ráday életének fontosabb eseményeit, amelyekből a vizsgált személy mentalitása és annak módosulásai viszonylag pontosan körülhatárolhatók. Szórványos adataink szerint a gróf gyermekkora nyugodt, kiegyensúlyozott, szeretetteljes családi légkörben telt, ahol a szülők gondoskodása, vallásos érzülete és viszonylagos anyagi biztonsága lehetővé tette a gyermekek harmonikus fejlődését. Családja kiterjedt kapcsolatainak, országos ismertségének köszönhetően fiatalon kapcsolatba került a korszak legjelesebb közéleti személyiségeivel, politikusokkal, írókkal. Hazafias neveltetése, közvetlen környezete és a liberális reformmozgalom által közvetített, testközelből érezhető értékrendszer is állandó motivációt jelenthettek számára a politikába történő tevőleges bekapcsolódásra, amire először 1848–49-ben, majd 1867 után adódott lehetősége. Szülei Gedeon érdeklődése, a társadalmi elvárások és lehetőségek figyelembe vételével tudatosan irányították tanulmányait. Iskoláit alapos mérlegelés után választották ki, és eredményei arra engednek következtetni, hogy egy viszonylag szabad, korlátokat kevéssé támasztó környezetben tudta tudásának legjavát nyújtani.[112]

Édesapjától korán elsajátíthatta a birtok igazgatásának alapjait, de nem találjuk nyomát annak, hogy – a kényszerű ötvenes évek kivételével – komolyabban foglalkoztatta volna a gazdálkodás lehetősége, annak ellenére, hogy a Pest megyei Ikladon még az 1890-es évek elején is rendelkezett 906 kat. hold birtokkal.[113] 1848–49-ben fiatal kora miatt nem töltött be jelentős funkciót, ezért kerülhette el a felelősségre vonást. 1867-ig ismereteink szerint semmilyen közéleti szerepet nem vállalt, és így követte a szélesebb tömegek szemében Deák által megtestesített passzivitási politikát. Mentalitását és későbbi tevékenységét ismerve azonban feltételezhető, hogy ez az ő esetében ténylegesen politikai felfogásának időleges külsődleges megnyilvánulásaként és nem – mint oly sokaknál – az életmód programszerű koncepciójaként tételezhető. Ebben az értelemben pedig nem negatív, hanem a tenni akarás, a felfokozott várakozás és a felhalmozott energia következtében a későbbiek tekintetében inkább pozitív eredőként kell felfognunk.

A kiegyezést követően ismeretségeit kihasználva tisztviselői pályára lép és ezzel megragadja a középnemesi réteg számára nyíló egyik lehetséges érvényesülési lehetőséget. Benedek Gábor a miniszteriális tisztviselők karrierjét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy 1867 és 1873 között, az apparátusok kiépülése és megszilárdulása idején a passzív ellenállás során kiesett éveket kompenzálva a nemesi származásúaknál volt a legtöbb viharos gyorsaságú karrier. „A vizsgált tisztviselőkből csak kevesen lettek politikusok, ám ez a kevés személy csaknem kizárólag nemesi származású. Tehetős birtokos nemesi családok

[111] Idézi Gerő András: Ferenc József a magyarok királya. Budapest, 1988. 155.

[112] A pszichohistória jeles képviselői szerint a gyermekkori környezet, neveltetés, benyomások vizsgálata lehetőséget teremt a felnőttkori jellemvonások beható elemzésére. Jelen tanulmánynak nem célja ezen módszer értékelése, ezért csupán azt kívánjuk jelezni, hogy Ráday esetében hiányoljuk a megalapozott analízishez feltétlenül szükséges egykorú forrásokat, ezért ennek alkalmazásától eltekintünk.

[113] Magyarország földbirtokosai. S. a. r. Baross Károly. Budapest, 1893. 510.

sarjairól van szó, akik pályafutásuk kezdetén néhány évet eltöltenek a minisztériumban fogalmazóként, olykor titkári szintig is eljutnak. Ezt követően képviselővé választják őket [...].[114]

Ráday esetében a képviselővé választást megelőzte a királyi biztosi tevékenysége, ami saját bevallása szerint is megnyithatta előtte az utat a tömegből való kiemelkedéshez. Ennek talán leginkább érezhető megnyilvánulása a presztízsben bekövetkező változás, aminek számtalan külsődleges elemét lehet kiemelni. A korabeli minisztériumi hivatali ranglétrán osztálytanácsosként a hatodik fizetési osztályba tartozott, és így „járt" neki a *„nagyságos úr"* megszólítás. A beosztottakkal történő kapcsolattartásban természetesnek tekintették a később csendőrpertuként elhíresült, felfelé a cím szerinti, lefelé a tegező viszonyt. Ennek sajátos megnyilvánulását találjuk Ráday esetében, ahol egyik közvetlen alárendeltjének eredetileg „nálad lesz" megfogalmazása a hivatalos táviraton már *„Méltóságodnál* lesz" kifejezésre módosul, amely címzés egyértelműen a grófok kiváltsága volt.[115] A jellegzetes címzés tehát idézett példánk alapján azt bizonyítja, hogy a „történeti-jogi" rendiség (az örökletesen kiváltságolt gróf megszólítása) jelen esetben még felül tudott emelkedni a „viselkedésszociológiai értelemben vett" rendiségen (foglalkozási presztízs), elnyomta a bürokratikus úton szerzett titulust.[116]

Ezzel ellentétes folyamatot regisztrálhatunk királyi biztosi beosztásának megítélésében. A szélesebb tömegek több alkalommal a rendi hagyományoknak megfelelően mutatták ki támogatásukat (fáklyás felvonulások, díszes ünnepi beszédek, hódoló feliratok), de ez már nem a grófnak, hanem a „magas" kormány által kiemelt, fontos pozíciót elfoglaló személynek járt. A rendi és a bürokratikus értékrend összekapcsolódásának sajátossága tehát ez esetben az, hogy minden alkalommal azt a formáját lehetett érvényesíteni, ami a privilegizált személynek a nagyobb presztízst biztosította. Rádaynak mind a kettő „rendelkezésére állt" a siker eléréséhez, és ő mindent elkövetett, hogy ezt a keretet tartalommal töltse meg. El akart szakadni a származás és ismeretség által biztosított felszíntől és a lehetőséget kihasználva tettekkel bizonyítani rátermettségét. Ezzel és a nagy feladatra való több évtizedes várakozással magyarázható az a korszakban szokatlan hihetetlen energia és becsvágy, amivel igyekezett elérni a kitűzött célt, az alföldi közbiztonság megteremtését.

A szegedi királyi biztosság feloszlatását a nyomozásainak sikerében érdekelt lakosság vegyes érzelmekkel fogadta, a király azonban az elért eredményeket kitüntetések jutalmazásával honorálta. A Rádaynak adományozott Vaskorona-rend a későbbiek ismeretében azért nyerhet szimbolikus jelentőséget, mert azt a korszakot zárta le a gróf életében, amikor még tevőlegesen részt vállalhatott további sorsa alakításában. Az 1872-ben kezdődő képviselőházi munka és az anyagi ellehetetlenülés jól láthatóan megtörte korábbi határozott fellépését, néhány év alatt gyakorlatilag hozzáidomult a rendszerhez, ami Tisza Kálmán miniszterelnöki kinevezésével jelentősen veszített korábbi liberalizmusából. Ez nem a munkamorál megváltozásában, hanem életének más vonatkozásaiban mutatható ki: kiüresedett képviselőházi tevékenységében, honvédelmi minisztériumi tisztviselői karrierjében, nyugdíjazását követő „közgazdasági tevékenységében" és mindenekelőtt az uralkodóhoz fűződő viszonyában. Korábban már említettük a király arcképének kifüggesztését a szegedi várban, aminek szerves folytatása 1872-ben a kitüntetés, az 1886. évi tiszti címtár pedig már a „császári királyi apródok" (és nem császári „és" királyi apródok!) között említi,

[114] Benedek Gábor: Dzsentri és Bach huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, D/18683. 74. és 76.

[115] MOL K 151 32. cs. 1872. 1220. sz.

[116] Lásd erről részletesen Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998. 96–99., a vonatkozó rész Kövér György munkája.

1897-ben pedig megkapja a „császári és királyi kamarás" megtisztelő címet.[117] Véleményünk szerint ez a fajta lojalitás éles ellentétben áll családi hagyományaival, neveltetésével és 1848-ban betöltött szerepével, de tökéletesen illeszkedik az 1867-et követő magyarországi társadalmi-politikai átalakuláshoz. Nem állíthatjuk, hogy Ráday tudatosan módosította korábban vallott elveit, egyszerűen az őt körülvevő és magától értetődően befolyásoló környezet, az ország, a társadalom normái változtak és egyben változtattak.

Tisztviselői pályára lépése nem csupán a karrier lehetőségét nyitotta meg számára, hanem hétköznapjait is döntően befolyásolta. A korábbi vidéki nemesi életmódot a fővárosival cserélte fel, ami új elvárásokat támasztott és más viselkedésminták követését igényelte, amihez – egyéb lehetőség híján – alkalmazkodnia kellett. A rendi hagyományokat vélhetjük felfedezni királyi biztosi tevékenységének külsődleges formáiban, a korábban vizsgált lakás berendezésében, a magánlevelezésben is következetesen megjelenő *„gróf* Ráday Gedeon" kézjegyben. Polgári mentalitásra utal a lakás használata, a városon belüli jelentős mobilitási hajlandóság és életmódjában a rendszeres munka középpontba állítása, kiemelve annak a hivatalokban megszokott szabályozottságát.

Halálának és temetésének körülményei véleményem szerint hű tükrét adják egész életének. Magányosságát, bezárkózását csak a nekrológok oldották fel, amelyekben újra széles körben felidézték életpályájának kiemelkedő korszakát, de az újságok talán ezekben is csak eszközként használták fel saját népszerűségük, olvasottságuk növeléséhez.

Grafológusi szakvélemény

A mentalitás vizsgálatában eddigi következtetéseinket jól egészítheti ki egy – a történész számára legalábbis – sajátos vizsgálati eljárás, a grafológia használata. Az általunk használt elemzési módszerektől alapelveiben eltérő forráshasználata és a történész társadalom jelentős részének idegenkedése azonban indokolttá teszi, hogy legalábbis röviden áttekintsük az íráselemzés tudományának történetét és eddigi eredményeit.

A tudományos grafológia megalapozása – némi 17–18. századi előzmény után – a 19. századi német és francia iskola megalapításához, név szerint mindenekelőtt Michon abbé, Crepiéux-Jamin és Ludwig Klages munkásságához köthető.[118] A magyarországi grafológia első jelentős alakja Schwiedland Jenő, akinek a nevéhez a betűk dőlésszögét mérő grafométer megalkotása fűződik. A magyar írástudomány legkiemelkedőbb személyiségeként Románné Goldzieher Klárát kell megemlítenünk, aki jelentős tudományos munkássága mellett a szervezeti keretek megalkotásában is elévülhetetlen érdemeket szerzett. 1930-ban a Magyar Írástanulmányi Társaság, 1931-ben az Íráskutató Intézet megalapításában vett részt. Az 1930-as évek virágkorát, számtalan könyv, külön folyóirat (Grafológia 1931–34) megjelentetését 1945 után hosszú, kényszerű csend követte. A magyarországi grafológia újjászervezése Agárdi Tamás nevéhez fűződik. 1987-ben megszervezte az Írástanulmányi Társaságot, 1991-ben az ő vezetésével alakult meg Grafológiai Intézet, 1994-től alapító-főszerkesztője a *Grafológia* című havonta megjelenő folyóiratnak.

A vizsgálataink szempontjából elsőrendű fontosságú történeti grafológiai irányzat újkori továbbfejlesztését a szakirodalom mindenekelőtt Rákosné Ács Klára nevével azonosítja. 1985-ben megjelent munkájában kiemelkedő történelmi személyiségek, államférfiak, írók, művészek, tudósok írását elemezte. A kötethez Benda Kálmán írt előszót, aki a történeti grafológiát „objektíven mérhető és tudományosan igazolható megismerési mód"-ként

[117] Magyarország tiszti czím- és névtára 1886. 43., 1898. 95.

[118] Az íráselemzés történetéről lásd mindenekelőtt: Zádor Tamásné: A grafológia története című kéziratos munkáját (Grafológiai Intézet).

jellemezte.[119] A kötet szerzője minden esetben csak utólag tudta meg, hogy kinek az írását elemezte, és eredményeit minden alkalommal az adott személyiség kutatója vetette egybe saját eredményeivel, amely vélemények a kötetbe is bekerültek. Benda szerint „már az első vizsgálatok megmutatták, hogy a módszer eredményes. Az írás alapján adott jellemzés megerősítette, sőt kiegészítette azt, ami máshonnan már korábban is tudott volt, nem egy esetben viszont lényeges új adatokat is hozott."[120]

Ráday Gedeon kézírásának elemzését Zádor Tamásné grafológus végezte el, és munkáját Hakkel Hedvig ellenőrizte.[121] A vizsgálathoz forrásként egy 1853. évi füzetet, valamint egy-egy 1875-ben és 1881-ben készült magánlevelet bocsátottam a rendelkezésükre. Kérésükre megadtam Ráday születésének idejét, iskolai végzettségét, nyelvismeretét (iskoláiban magyart, görögöt és latint tanult, 1889-ben a magyar mellett németül és „elhanyagolva" franciául beszélt). Fizikai, fiziológia és neurológiai elváltozásokról, pszichés zavarról nem állt rendelkezésemre adat. A vizsgálatban négy kérdésre kértem választ, mert úgy gondoltam, hogy döntően ezek befolyásolhatták királyi biztosi tevékenységét: hivatástudat-elhivatottság, kötelességtudat, kiegyensúlyozottság, törvényszegésre való hajlandóság.

Mindenképpen ki kell emelnem, hogy az elemzés készítőjét a szakirodalom nem befolyásolhatta, mert – amint az a tanulmány lábjegyzeteiből is kiderül – Rádayról ez nem állt rendelkezésre. A grafológus által kért adatok ekkor – 2000 augusztusa – az én tudásanyagomat is szinte teljesen kimerítették, amit sajnálatos módon egy ekkor született tanulmányom bizonyít.[122] Jelen irományom korábbi fejezeteiben a rendelkezésre álló források alapján megpróbáltam átfogó elemzést adni Ráday életéről, a cselekedeteit befolyásoló eseményekről, személyiségének alakulásáról, ezért nem tekintem feladatomnak „eredményeim" grafológusi szakvéleménnyel történő összehasonlítását, egy-egy minősítés magyarázatát. Úgy gondolom, hogy az alábbiakban teljes terjedelmében közölt elemzés után nincs szükség további magyarázatra, a figyelmes olvasó maga is megfogalmazhatja következtetéseit.

„1. Hivatástudat – elhivatottság:

A szellem kikristályosodása, a művelt és intelligens ember képe rajzolódik ki kézírásából. Széles látókör, sokirányú érdeklődés jellemezte fiatal kora óta. Könnyedén és gyorsan átlátta feladatait, megkereste az ok-okozati összefüggéseket, kombinációs készsége a szabályok következetes betartása és betartatása mellett is hatékony volt. Széles érdeklődésének tudásanyagát később kiváló logikával rendszerezte, racionálisan szelektálva az őt kevésbé érdeklő információkat. A végső célra való összpontosítás miatt azonban a részletek esetenként elsikkadtak.

Lendületes gondolkodásának, impulzív egyéniségének, erős akaratának és dinamizmusának tudható be, hogy több területen igyekezett maximális teljesítményt nyújtani. Állandó belső feszültsége, gazdag képzeletvilága, s becsvágya nagy ideák és tervek megvalósítására ösztönözték. Kiemelkedő vizuális memóriájának és éles megfigyelésének köszönhetően kiválóan tájékozódott a világ dolgaiban. Élénk fantáziája a képszerű gondolkodásban, és az érzéki benyomások élességében is megnyilvánult. Gondolataiban és cselekedeteiben mindig támadásra kész volt, ha önös érdekeit meg kellett védeni. Tudatosan kereste a megoldásokat a felmerülő akadályok esetén, kevésbé engedett erős intuíciója befolyásának.

---

[119] Rákosné Ács Klára: Vallanak a betűk. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Rákosné Ács Klára) 49–50.

[120] Rákosné Ács Klára 49.

[121] A elemzés készítőjének, lektorának és a Grafológiai Intézetnek segítségükért ezúton mondok utólagos köszönetet.

[122] Csapó Csaba: Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság (1869–1872). In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. Budapest, 2000. 76.

Mindenkor befejezte, amit elkezdett, nem tűrte, hogy ebben megakadályozzák. Hajlamos volt olykor gorombán is megtorolni a szembeszegülést, amennyiben hátráltatták elképzelései kivitelezésében. A későbbiek folyamán előfordult, hogy elgondolásai nem mindig találkoztak a gyakorlati megvalósítás lehetőségeivel, így megmaradtak a képzelet vagy vágyak szintjén, olykor tovább növelve belső feszültségét.

Jogászi végzettségéhez hűen kiemelkedő analizáló képesség jellemezte, melyhez lényeglátás, tudásszomj, következetesség és kíváncsiság társult. Elhivatottsága, hivatástudata kezdetben működött a legerősebben, majd idővel lassan a saját érdekek, célok kerültek előtérbe a tevékenysége során.

2. Kötelességtudat:

A kor szellemére fogékony szellemisége lehetőséget adott rá, hogy korának vezető egyénisége legyen. Döntéseit, tetteit a külső hatások ritkán befolyásolták, akarata, önirányító szándéka és hajlíthatatlansága dominált. Ehhez társult vitalitása és elvi szilárdsága, valamint erős célorientációja. Érzelmi elégedettséget okozott számára, ha sikeresen működött mások gondolatainak megváltoztatásában. Ez irányú érzékéből és végzettségéből eredően mesterien bánt a szavakkal, így nem jelentett gondot számára keresztülvinni akaratát mások ellenében.

A társadalmi szabályokat és a konvenciókat tisztelte és következetesen igyekezett azokat betartani, de ez nem jelentette nála a velük való feltétlen azonosulást. Bár kezdetben erős kötelességtudat vezérelte személyét, intelligenciája révén gyorsan felismerte, hogy a szabályok megtanulása, követése, nemcsak védelmet nyújt, hanem képviseletük hatalmat is biztosíthat. A cselekedetek megítélésében ezáltal ritkán ismert egyéb árnyalatokat, mint a feketét és a fehéret, így döntései igazolásához az érvényben lévő jogszabályok jó hátteret nyújtottak.

Kötelességtudata minden téren és folyamatosan jellemezte működését, pusztán az idők folyamán célja átalakult, s míg kezdetben a bizonyítás vágya hajtotta, később elért eredményeinek megőrzése vált elsődlegessé a számára.

3. Kiegyensúlyozottság:

Intenzív érzelmi-indulati életét az elvárásoknak való megfelelés igénye háttérbe szorította. Az ösztönös, érző embert ezáltal a tudatosan alakított magatartás nyomta el. Értelem és ösztön párharca volt ez, úgymint egyéniségének a külvilág számára mutatott képe és a valós érzelmek, késztetések közötti vívódás. Míg a külvilág felé a tántoríthatatlan, elhivatott, mindenkor következetes, a jót és rosszat megkülönböztetni tudó szigorú embert mutatta, addig lelke mélyén maga is érző, sebezhető lény volt, aki gyakran kételkedett teljesítményének minőségében, módjában. Annál azonban büszkébb volt, mintsem ezen kételyeit látni engedte volna környezetének. Mivel életének hétköznapjait döntően a munkája töltötte ki, idővel mindent ezen keresztül tudott csak szemlélni, eltávolodva a lelki hullámzásokat előidéző érzelmektől. Ezen átmeneti életszakaszában tartós kiegyensúlyozottságot mutat. Megbecsülését, pozícióját a munkájának köszönhette, így önérzetében sértődékeny egyénisége nehezen tolerálta a személyét ért kritikákat, támadásokat, s erejét érezve, nem félt megsemmisítő csapást mérni sérelme kiváltójára.

Személyes presztízse mindennél fontosabbá vált, s mivel a jogi lehetőségeknek tudatában volt, nem ismert megalkuvást. Becsvágya, hiúsága, illetve rangja okán fontos volt számára, hogy fellépése, viselkedése megfelelő tiszteletet váltson ki környezetéből. Belső kényszer hajtotta, hogy hatalmi elképzeléseit sikerre vigye, és elfoglalja az őt megillető helyet a világban. Képességeinek, önfegyelmének és kitartásának köszönhetően ez sikerült is, de belső magányossága elmélyült.

Mire felismerte viselkedése hátrányait, következményeit, már nem tudott érdemben változtatni a róla kialakult képen. Tevékenysége során kapcsolatainak többsége önös céljait szolgálta, s a látszat ellenére nem a közösség elismerésének elnyerésével akarta érdekeit vé-

deni, inkább felhasználni akarta az embereket. Így a korábbi – teljesítményéhez fűzött – elégedetlenségével szemben életére visszatekintve a „helyesen élés" gondolata foglalkoztatta, gyötörte. Az összegyűlt feszültségek fojtogatóan feszítették, s hideg logikáját, fegyelmezettségét megtörve, a kételyekkel küzdő ember elmagányosodása is megjelent.

Csalódás és kiábrándultság éppúgy tükröződik soraiból, mint az elvágyódás. Vágyai és lehetőségei között nem találta meg a harmóniát. Belső nyugtalansága, kiegyensúlyozatlansága, illetve büszkesége görcsössé és bizonytalanná tette az objektív önbírálatot. Mivel a munka, az elismerés sem hozta meg számára az áhított lelki békét, nem tudott teljes harmóniában élni sem környezetével, sem önmagával.

4. Törvényszegésre való hajlandóság:

A szó szoros értelmében nem hajlott a törvénytelenségre, de becsvágya és személyes presztízse okán megkereste azokat a lehetőségeket, amikkel mind a hatalmat, mind a saját előmenetelét szolgálni tudta. Ebben olykor odáig merészkedett, hogy átvállalta a döntés súlyát vezetői, felettesei válláról. Bizonyítani akart nem csupán a külvilág, de önmaga előtt is. Ebben az időben tartósan ki tudta védeni lelkiismereti gondjait, hiszen a törvény adta lehetőségeken belül cselekedve viszonylag könnyen meggyőzte magát tettei jogszerűségéről, helyességéről.

Életvitelének vezérfonala, a rend, fegyelem és következetesség fogalmaiban összegezhető, noha meglehet, önmaga e fogalmak mögé rejtette érzékenységét, sebezhetőségét s magányosságát."

CSAPÓ, CSABA

Biography and mentalité: The forgotten life of Gedeon Ráday

On the basis of available archival sources, this study attempts at drawing a picture of Count Gedeon Ráday, the character of a historical personality who is considered less important today. Apart from his activity as a royal commissary of Szeged between 1869 and 1872, Ráday lived his life in nineteenth-century Hungary leaving no trace behind. Yet, through his deeds, in the said period, he affected the lives of several hundreds of thousands of people.

This study cannot be separated from the volume treating the history of the royal commissariat of Szeged, of which, according to my intentions, it will form an organic chapter. Ráday played such a critical role in the operation of the royal commissariat of Szeged that without unravelling his personality and interpreting his way of thinking – although, perhaps, they can be described by the outside observer – we cannot understand the message of the series of events that brought about a great response at the time.

In the lack of sources and due to the difficulty of interpretation, I divided the study into three chapters. In the first part, in accordance with the tradition of biographies, on the basis of the available data, I tried to reconstruct the relevant events of Ráday's life. In the second part, highlighting certain groups of sources, examining these from the viewpoint of mentalité, I attempted to answer my original questions. In the third part, there was an opportunity to compare my conclusions with the analysis of a professional graphologist. However, due to the ambiguous reaction of the historical profession to graphology, in this chapter I refrained from any interpretation, and therefore, with a somewhat peculiar move, I publish the entire analysis, leaving it to the reader to draw the conclusions.

BICSKEI ÉVA

Napló, vizuális autobiográfia, *Künstlerroman*

Személyiség és személyesség Székely Bertalan „ifjúkori naplójában"

A 19. századi magyar festészet egyik kiemelkedő alakjának, Székely Bertalannak (1835–1910) „ifjúkori naplója"[1] berajzolt és beragasztott vázlatok, írott naplófeljegyzések, valamint mindezek egymást átfedő, egymáson átnyúló összessége. A napló „kaotikussága" Székely komplex szerkesztési eljárásának az eredménye, amely eredetileg elkülönülő részek utólagos összekapcsolásának köszönhető. Az „ifjúkori napló" különböző időszakokban különböző funkciót töltött be: szolgált „vázlatkönyvként," később naplószerű feljegyzésekből álló „festőkönyvként," majd egy utólagos visszatekintéssel és egységesítő újrarendezéssel Székely *egyfajta fiatalkori, az alkotói személyiség formálódását szolgáló és egyben reprezentáló konstrukciót, írott és vizuális elemekből álló autobiográfiát hozott létre.* Így a napló olyan „teret" jelentett Székely számára, amelyben fiatalkori művészi személyiségét megélhette, formálhatta és reprezentálhatta. Székely Bertalan „ifjúkori naplója" ezért nemcsak korai vázlatainak, illetve írásos feljegyzéseinek felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye, hanem egy 19. századi művészi személyiség kialakulásának társadalmi és kulturális gyakorlatát rögzítő kortörténeti dokumentuma is.

A naplót Székely a bécsi képzőművészeti Akadémián töltött tanulóévei végén, vagy az után (1855–56 körül) kezdte el, és főleg müncheni tartózkodásai alatt (1859–64) vezette, életének egy olyan időszakában, amikor kezdő művészből gyakorlott festővé, ifjúból férfivá, férjjé, családapává vált. A napló azt az éveken keresztül zajló folyamatot dokumentálta, amely egy pályája kezdetén álló művész, egy fiatal férfi helykereséséről, lehetőségeivel való szembenézéséről szólt – alkotói személyiségének a korban elérhető társadalmi és kulturális modellek szerinti kialakításáról és megszilárdításáról.

*

A szakirodalomban „ifjúkori naplóként" ismert, nagyméretű, vastag, fűzött, keményfedeles, eredetileg vázlatkönyvnek készült kötet ma 173 fólióból áll, az egyes lapokra Székely skicceket rajzolt, feljegyzéseket írt, más vázlatkönyveiből kivágott rajzokat ragasztott be.[2] „Naplófeljegyzéseket" 1858 és 1866 között, huszonhárom és harmincegy éves kora között vezetett benne intenzíven, azonban a berajzolt, illetve beragasztott grafikák ennél

[1] Magyar Nemzeti Galéria (MNG), Grafikai Osztály, ltsz. 1915–1760. A napló oldalain két (egy kék és egy piros) számozás található, de egyik sem megbízható, így idézetek esetén saját számozásomat (pl. fol. 1. recto) más helyeken többször használt kék számozás követi (1). Az idézeteket szöveghűen közlöm. A naplóban található grafikák említésekor a római szám (I) az adott lapon található grafikák közti számát, a zárójeles arab szám (1) a múzeumi számát jelenti. A római számra azért van szükség, mert a grafikák közül több nem számozott. Aláhúzással, a múzeumi dolgozók bejegyzéseit, illetve az idézetekben Székely saját kiemeléseit jelölöm. A *dőlt* betűs kiemelések tőlem származnak (B. É.).

[2] A napló lajainak mérete 369x230 mm. Ma összesen 410 beragasztás található a naplóban, néhol egy lapon hat (például fol. 69. recto (147)).

tágabb időszakaszt fednek le: már 1855–56 körülről is találhatók berajzolások, és bár a beragasztott rajzok többsége 1856 és 1861 között készült, néhány 1843-ból, 1849-ből, 1853–54-ből származik; a napló „revíziói" között 1878-as is akad. Székely 1866 után is forgatta és gondosan őrizte a naplót; az tőle barátjához, Lándor Tivadarhoz került, vagy még Székely életében (de 1900 után), vagy 1910-ben bekövetkezett halála után.[3] A kezelésében lévő napló összetételén Lándor változtatott: kivett, illetve áthelyezett beragasztott grafikákat,[4] és bejegyzéseivel is többször találkozhatunk.[5] A „napló" egy, szintén Lándor kezelésében lévő kiterjedt grafikai anyaggal együtt került 1915-ben a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe, majd onnan a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályára. A múzeum munkatársai a beérkezett nagy mennyiségű grafikai anyagból igyekeztek kiválogatni azokat, amelyeket Lándor kivett a naplóból – az „eredeti" állapotot rekonstruáló kísérleteik révén azonban olyan jelenetek is bekerültek a naplóba, amelyek eredetileg nem tartoztak oda, és maradtak olyan grafikák is, amelyek nem kerültek *vissza* a naplóba. Lándor és a múzeumi dolgozók beavatkozásai miatt kialakuló következetlenségek ugyan megnehezítik, de nem teszik lehetetlenné a napló Székely által kialakított szerkezetének – így céljának – megértését.

A napló Székely Bertalan művészetéről és személyiségéről alkotott kép alapvető részét képezte; a nagyobb Székely-kiállításokon szerepeltették és külön is elemezték – mindez annak köszönhető, hogy Székely kiterjedt elméleti munkásságának egyik leghozzáférhetőbb részét jelentette.[6] Székely Bertalan fennmaradt kéziratos hagyatékának – köztük a naplónak – kiadása ugyan régóta várat magára,[7] de elméleti munkásságának a korabeli Székely-kritikára és a művészettörténet-írás Székely-képére gyakorolt befolyását már vizsgálták.[8] Szőke Annamária historiográfiai dekonstrukcióját kiegészíteni nem kívánom, ugyanakkor az „ifjúkori napló" művészettörténeti értékelését és így a Székely-kép kialakításában játszott szerepét külön is meg kell világítani.

Érdemes az elnevezést és az ezzel járó problémákat nyomon követni: a kötet 1915-ben „Székely Bertalan naplója"-ként került múzeumi nyilvántartásba, és a szakirodalomban

[3] Lándor Tivadar (1873–1954), újságíró. Székellyel személyesen 1900-ban ismerkedett meg.

[4] Lásd az 50. jegyzetet. Székely Bertalan több, eredetileg a naplóban található, családtagjait ábrázoló grafikája, illetve saját arcképe ma leszármazottainak tulajdonában található – vagy még Székely maga, vagy Lándor vette ki azokat a naplóból, és adta vissza a családnak.

[5] Például fol. 41. recto (89) „Szeben", illetve fol. 138. recto (287) „A felesége számára készült cziklus".

[6] A naplóban található grafikák közül néhányat 1917-ben kiállítottak: Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. Grafikai Osztály XXVI. kiállítása 1917. december. Székely Bertalan grafikai munkái. Pest: Hornyánszky, 1917. Kat. 20 (a továbbiakban: Székely 1917.). A naplót 1935-ben és 1999-ben állították ki: Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. A Grafikai Osztály LXX. kiállítása. Székely Bertalan rajzai. Születésének századik évfordulójára. Budapest, 1935. Kat. 155 (a továbbiakban: Székely 1935.). Székely Bertalan (1935–1910) kiállítása. MNG 1999. szeptember 30 – 2000. január 30. Budapest: MNG, 1999. Kat. 1 (a továbbiakban: Székely 1999.). A naplót külön elemezték: Petrovics Elek: Székely Bertalan jellemrajzához. In: Budapesti Szemle, 1936. 240. kötet, 698. szám 1–27. (a továbbiakban: Petrovics 1936.); Dobai János: Székely Bertalan művészi arculatának kialakulásáról. In: Művészettörténeti Értesítő, 5. évf. 2–3. sz. 1956. 97–115. (a továbbiakban: Dobai 1956.).

[7] Székely csak néhány elméleti írása jelent meg életében: A figurális rajz és festés elvei. Budapest, Eggenberger, 1877. Festészeti boncztan. Á. Székely Bertalan történelmi festész és tanár előadásai nyomán közli Ruby Miroszláv tanárjelölt. Budapest, Rajztanárképezdei Társaskör, 1881. Kiadatlan írásaiból újabban megjelent: Az alapelvek kereséséről általában, a mennyezetről. Székely 1999. 275–292.

[8] Szőke Annamária: '... ostoba angyalkákkal játszik üres óráiban.' A kutató és elmélkedő Székely Bertalan-kép a kritikában és a művészettörténet-írásban. Székely 1999. 311–348.

ennek megfelelően sokáig „napló"-ként említették.[9] A megnevezés a sűrűn datált írásos, főleg a festészet technikai oldalával foglalkozó feljegyzéseknek köszönhető: a kutatás sokáig ezekre a „naplófeljegyzések"-re koncentrált Székely „jellemrajzának," művészeti arculata kialakulásának felvázolásához.[10] A naplóban található több száz grafikára 1956-ban terelődött először a figyelem, azonban a grafikák kutatásba való bevonása magát a „naplót" értékelte át. A vázlatokkal behatóbban foglalkozó Dobai János több életképpel kapcsolatban megjegyezte, hogy „e kis rajzok *szubjektív indítékát* a keletkezés körülményeit nem ismerve is érezni lehetne".[11] Ezzel összefüggésben egy olyan kijelentést is bevezetett, amely a magyar művészettörténet-írást a mai napig kísérti: „Székely lényegében egy kérdéssel foglalkozik naplójában: saját művészi fejlődésével. *Csakis művészi problémáit ítéli megörökítésre méltónak – életének eseményeire, úgy érzi, nem lesz a jövőben kíváncsi. Nem ír körülményeiről, családjáról, barátairól, csakis művészetéről.*"[12] A grafikákban felfedezett személyes élmények a főleg módszertani kérdésekkel foglalkozó „naplófeljegyzések" (addig számon nem kért) személyességének – egy hagyományos értelemben vett naplóvezetéstől elvárt magánéleti események dokumentálásának – „hiányára" mutattak rá. A „napló" értékelése így tovább polarizálta Székely amúgy is ellentmondások láncolatára felfűzött művészetét és személyiségét: nemcsak az elméleti indíttatású alkotási mód uralkodott el Székely intuícióján, hanem alkotói személyisége fejlődésének dokumentálása fontosabbnak bizonyult és elnyomta magánéletének ebben az időszakban történt változásait, szenvedélyes szerelmi élményének kifejezését. Dobai Székely „művészi arculata kialakulásának" szempontjából fontos korai évek – a „naplóban" dokumentált időszak – miatt „ifjúkori napló"-ként hivatkozott a kötetre,[13] és ezt a szókapcsolatot – részben „személyes" konnotációi miatt – a későbbi kutatás megnevezésként használta.[14]

De hogyan lehetett megélni és reprezentálni az 1850–60-as évek fordulóján egy alkotói személyiség személyességét – egy festő érzelmeit, magánéletét? Mivel magyarázható a napló grafikáiban jelenlévő, de írásos részeiből hiányzó „személyesség," vagyis hagyományos értelemben vett naplónak tekinthető-e a „napló?" A következő fejezetek az érvelés szempontjából fontos, autobiográfiákról alkotott újabb elméletek összefoglalásával, majd a napló felépítésének bemutatásával foglalkoznak – mindezek alapot jelentenek Székely alkotói sze-

[9] A naplón Székely kézírásával ez áll: „Bartolomeus Székely". A leltárkönyvben: „Székely Bertalan Naplója." Az „ifjúkori naplót" a kiállításokon csak „naplóként" említették: Székely 1917. Kat. 20. Székely 1935. Kat. 155. A kutatók is sokáig „naplóként" és „naplófeljegyzések"-ként beszéltek róla: Petrovics 1936. 1–27. Dobai 1956. 97–115.

[10] Petrovics Elek Székely „jellemrajzával" foglalkozó írása a művészettörténet-írásban már jelenlévő Székely-képet – az ellentétes hajtóerők által mozgatott művész alakját – a „naplójegyzetekből" kiindulva vázolta fel. Eszerint, Székely elméleti hajlama ellentétben állt, illetve beárnyékolta intuitív, emocionális ösztönösségét egész alkotói periódusában, de – Petrovics szerint – a „naplóban" dokumentált, főleg Münchenben töltött időszak erősítette meg Székely elméleti hajlamát. Petrovics 1936. 12–13. Petrovics után az „ifjúkori naplót" behatóan Dobai János elemezte, aki Székely személyiségét és művészetét szintén ellentétes hajtóerők feszültségében, bináris oppozíciók láncolatában határozta meg, és a naplóban „kezdeti törekvéseit [látta annak], melyekben a későbbiek lényegében mind benne rejlenek": személyiségében a „filozofikus elmélyültségű, igazi gondolkodó" és az ábrándozó, művészetében a realista és az akademikus módszerek, témák ellentétének és együttélésének. Dobai 1956. 97, 103 és 105.

[11] Dobai 1956. 104.

[12] Dobai 1956. 97. Ez a kijelentés ismétlődik: Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan (1835–1910). Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1982. 10–11., 30–31. (a továbbiakban: Bakó 1982.); Székely 1999. 89–90., és az 1999-es kiállítás recenziójában is: Nagy Ildikó: A Great Painter Misunderstood. Bertalan Székely 1835–1910. Hungarian Quarterly, vol. 41 Spring, 2000. 63.

[13] Dobai 1956. 97. 1. jegyzet.

[14] Bakó 1982. 8–13. Székely 1999. Kat. 1.

mélyiségének kiépítésében felhasznált kulturális (írott és vizuális) modellek felfedéséhez, és ezek egy alkotói személyiség „személyessége" megjelenésének korabeli lehetőségeit is felvázolják.

Naplók és autobiográfiák

Naplók, autobiográfiák, biográfiák – a tudományos kutatás marginalizált területeinek számítottak az irodalom- és történettudomány új áramlatai, az interdiszciplináris módszerek, és a – nemi, szexuális, etnikai – kisebbségekre irányuló tudományos figyelem megjelenéséig; annak a tudományos (f)elismeréséig, hogy egy egyén, illetve egy csoport identitása kialakulásában élettörténetek megformálásának meghatározó szerepe van, mivel a személyiség és a személyiségről szóló narratíva konstrukciója párhuzamos folyamat. A megközelítések egy része rámutatott, hogy az autobiográfiai elméletek nők és más marginalizált etnikai és szexuális csoportok identitását nem tudták megjeleníteni; ugyanakkor fehér, középosztálybeli, heteroszexuális férfiak – akár *festőművészek* – autobiográfiáinak, naplóinak vizsgálatai[15] arra is fényt derítettek, hogy ezekben az esetekben sem lehetséges – sem individuumok,[16] sem társadalmi csoportok[17] szintjén – stabil, adott és állandó identitásról beszélni.

Amellett, hogy az újabb kutatás hangsúlyozza a naplószerű, illetve autobiografikus élettörténetek formálásának szükségességét az identitás megkonstruálásában, a figyelem középpontjába a naplók és (auto-)biográfiák – az identitás – társadalmilag és kulturálisan konstruált jellege került. A kutatók nem a narratívák „igazságára," hanem a személyiség kiépítésének módjaira fókuszálnak, ezért „arctalanításról", fiktív narratívákról, a magánszféra megélésének és reprezentálásának nyilvánosság általi alakításáról és ellenőrzéséről, társadalmi és kulturális mintákhoz való illeszkedésről, a szintén egy egyéni élet reprezentációjára törekvő, de fiktív irodalmi műfajokkal való érintkezésről beszélnek naplók és (auto-)biográfiák elemzésekor.[18] A legfontosabb kérdés így az lett, hogy egy adott (auto-)biográ-

[15] Lásd például egy Székelyhez hasonlóan „grafomán", a 19. század közepén élő angol festő naplófeljegyzéseinek elemzését: Porter, Roger J.: 'In Me the Solitary Sublimity': Posturing and the Collapse of Romantic Will in Benjamin Robert Haydon. In: The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Edited by Robert Folkenflik. Stanford, California: Stanford University Press, 1993. 168–187.

[16] Trev Lynn Broughton Sir Leslie Stephen, híres 19. századi angol biográfus házasságáról, feleségéről és saját magáról írott (auto-)biográfiájának felépítését vizsgálva kutatta egy fehér, középosztálybeli férfi identitásának konstrukcióját és reprezentációját a 19. század végén. Broughton, Trev Lynn: Men of Letters, Writing Lives. Masculinity and Literary Auto/Biography in the Late Victorian Period. London and New York: Routledge, 1999.

[17] Wolfgang Kaschuba a 19. század első felének német autobiográfiáit „a társadalmi önreprezentáció esztétikai gyakorlataiként" határozta meg, és rámutatott arra, hogy az autobiográfiák írói a polgári életstílus (Bürgerlichkeit) kulturális mintái szerint strukturálták visszaemlékezéseiket, válogatták és alakították az emlékezésre méltó élményeket és eseményeket. Kaschuba, Wolfgang: German Bürgerlichkeit after 1800: Culture as Symbolic Practice. In: Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe. Edited by Jürgen Kocka and Allen Mitchell. Oxford: Providence, Berg, 1993. 392–422.

[18] A naplókat nemcsak a szubjektivitás megnyilvánulási terének, mindennapok gyakorlatának, vagy történeti dokumentumnak, hanem fiktív, az irodalommal és a történetírással ambivalens kapcsolatokat fenntartó zsánernek is tekintik. Lásd: Langford, Rachael és Russel West: Introduction: Diaries and Margins. In Marginal Voices, Marginal Forms. Diaries in European Literature and History. Edited by Rachael Langford and Russel West. Amsterdam, Atlanta GA: Rodopi, 1999. 6. (a továbbiakban: Langford – West 1999.). Az autobiográfiák elméletére vonatkozóan: de Man, Paul: Autobiography as De-facement. In Modern Language Notes. vol. 94, Issue 5, Comparative Literature (December 1979), 919–930.; Brewer, John: This, That and the

fia (*és írója*) milyen kanonizált kulturális mintákat (*idő- és helyspecifikus fikciókat, zsánereket és típusokat*) használ fel (*választ*) az egyén „megszemélyesítésére," identitásának megkonstruálására. Ezzel kapcsolatban, Jerome Bruner hangsúlyozza a *legmegfelelőbb* társadalmi és kulturális modell kiválasztásának fontosságát, mert csak annak „megélésével" alakulhat ki egy reflektív én, és csak az által reprezentálhatók társadalmilag hitelesen és kulturálisan felismerhetően egy egyéni élet eseményei.[19]

Mindez nem jelenti azt, hogy a naplók vagy az autobiográfiák egyszerű, egyszólamú szerkezetek lennének. Mindkét műfaj eltérő tudatosságú szintek egymásra épülő, egymást átfedő hálózata, amely segítségével az író (és az olvasó) számára különböző szinten válik érthetővé kapcsolatot nélkülöző események láncolata.[20] A már említett Jerome Bruner az „autobiografikus folyamatban" több diszkurzív szintet különít el, amelyek alkalmazása és keveredése hoz létre egy egységes és érthető narratívát tények és események halmazából.[21] A pusztán leíró, „tanú" szintjére azok az eseményeket interpretáló, illetve a világ felé a beállítottságot meghatározó szintek rakódnak, amelyek társadalmilag és kulturálisan elfogadott minták felhasználásával rendezik el egy élet eseményeit. Ezek a minták olyan „szerkezetek," amelyek „betöltésével" *az autobiográfus azzá válhat, amit feltételeznek róla.*[22] Esettanulmányunkra vonatkoztatva, a kérdés az, hogy a pályája kezdetén álló fiatal festő, Székely Bertalan, „ifjúkori naplójában", ami egyelőre csak hipotetikusan, autobiográfiának tekinthető, milyen kor- és helyspecifikus társadalmi és kulturális mintát „személyesített meg" ahhoz, hogy saját maga megélhesse, és így a környezete számára hitelesen képviselje alkotói személyiségét.

Ki kell hangsúlyozni azonban, hogy egy autobiográfia – egy egyén identitásának kiépítése és társadalmi reprezentációja – nem feltétlenül egy egyes szám első személyben és múlt időben elbeszélt, az élet végén megírt és publikált személyes visszaemlékezés, hanem sokszor egy *fiatal, gyakran krízishelyzetben, kaotikus életszituációban lévő személynek a rendteremtés és önigazolás, helymeghatározás és célkijelölés – az identitás kialakításának és megszilárdításának szándékával, nem közönség, hanem saját maga számára létrehozott, akár harmadik személyben vagy naplószerűen kialakított narratívája,* amely az élet látszólag összefüggéstelen eseményei között kapcsolatot, és így rendet teremt.[23]

Other: Public, Social and Private in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Shifting the Boundaries. Transformation of the Languages of Public and Private in the Eighteenth Century. Edited by Dario Castiglione and Lesley Sharpe. Exeter: University of Exeter Press, 1995. 1–21; The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Edited by Robert Folkenflik. Stanford, California: Stanford University Press, 1993. Egyes autobiográfiák elemzésére vonatkozóan például: Jones, Vivien: Scandalous Femininity: Prostitution and Eighteenth-Century Narrative. In: Shifting the Boundaries. Transformation of the Languages of Public and Private in the Eighteenth Century. Edited by Dario Castiglione and Lesley Sharpe. Exeter: University of Exeter Press, 1995. 54–70.

[19] Bruner, Jerome: The Autobiographical Process. In: The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Edited by Robert Folkenflik. Stanford, California, Stanford University Press, 1993. (a továbbiakban: Bruner 1993.) 38–56.

[20] A naplókra vonatkoztatva: Langford – West 1999. 10.

[21] Bruner 1993. 38–56.

[22] Bruner 1993. 38–56.

[23] Erre vonatkozóan lásd Kinsey, Susan R: The Memoralists. In: French Women and the Age of Enlightenment. Edited by Samia I. Spencer. Bloomington: Indiana University Press, 1984. 212–225. Gusdorf, Georges: De l'autobiographie initiatique à l'autobiographie genre littéraire. In: Revue d'histoire littéraire de la France. Vol. 75. Nr. 6. (1975) 957–970.; Meyer Spacks, Patricia: Women's Stories, Women's Selves. In: Hudson Review. Vol. 30. Nr. 1. (1977) 29–41.; Sturrock, John: Theory Versus Autobiography. In: The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Edited by Robert Folkenflik. Stanford, California, Stanford University Press, 1993. 21–37.

A napló felépítése

A következőkben a napló szerkezetét mutatom be és egyes részeit írom le. Mivel a naplóban sem az elölről hátrafelé haladás folyamatosságával, sem kronologikus linearitással, hanem az eltérő időszakokban készült részek utólagos összeszerkesztése miatt a napló „terében" és kronológiájában „ide-odaugrálással" kell számolni, a napló kialakulásának és megszerkesztésének rekonstruálása meg kell hogy előzze a napló részeinek leírását. A komplex szerkesztettség felismerése érthetővé teszi a látszólagos „kaotikusság" mögött Székely célját, a napló egészének és egységének funkcióját (a továbbiakra lásd az 1. ábrát).

Székely a naplót 1855–56 körül „vázlatkönyvként", berajzolásra kezdte el használni. A vázlatkönyvi részek a napló legelején (*1*) és legvégén (*2*) helyezkednek el, így ezekben a részekben elölről hátrafelé (*1*), illetve hátulról előrefelé, a naplót fejjel lefelé fordítva lehet haladni (*2*). A két rész közti kronologikus viszony nem ismert – elképzelhető, hogy Székely a vázlatkönyvet a *2* részben kezdte, vagy a két részt párhuzamosan használta. Mindkét berajzolásokat felvonultató rész egy-egy olvasmánylistával zárul. Ezek után Székely a „vázlatkönyvbe" már nem rajzolt, és nem folytatta a megkezdett részeket. Azonban 1858 májusában, a napló egy elkülönülő papírfűzési egységénél, hol szórványosan, hol intenzívebben vezetett, általában német – néha francia vagy magyar – nyelvű, sűrűn datált feljegyzések sorát indította el (3). Ez a rész a festészet technikai problémáinak legeredményesebb megoldásához vezető, saját maga gyakorlatából, illetve pályatársainak véleményeiből, tanácsaiból leszűrt módszerek „festőkönyve." Ez a naplószerűen vezetett „festőkönyv" 1861 telének válságos időszakában félbeszakadt: Székely önmaga, pályatársai és pályaválasztása értékelése után az elmúlt két év – 1860 (4) és 1861 (5) –, illetve még korábbi, 1855–56 és 1859 közötti (6, 7) alkotói fejlődésére – valamint származására, családjára (8) – tekintett vissza: összegyűjtötte képterveit és kronológiába szedve úgy rendezte el, hogy azok egyben a napló elkülönülő részeit és funkcióit is összekapcsolják, és egy egységes szerkezetet hozzanak létre. A visszatekintéssel, összegyűjtéssel és elrendezéssel Székely alkotói személyiségének formálódását reprezentáló és dokumentáló, vizuális és írott részekből álló „autobiografikus konstrukció" jött létre. Mindezek után 1861 decemberétől Székely szórványosan folytatta, majd 1866-ban végleg abbahagyta a feljegyzéseket a naplóban (9).

A napló minden szintjét integráló egységesítés megszüntette a részek széttagoltságát, kronologikus és funkcióbeli elkülönüléseit a máshonnan kivágott képi ötleteknek az üresen maradt részekre való beragasztásával, amelyek nemcsak összekapcsolták, hanem át is értelmezték az egyes részeket. Így az eredetileg három részből álló napló a visszatekintés révén egységes „autobiografikus narratívává" vált, de formailag két részre oszlik: a napló *első* felére, majd néhány üres oldal után egy *másik* részre, amely a napló végéig terjed.[24] A részeket integráló szerkezet egységesen elölről hátrafelé haladó olvasatot biztosít az egész naplóban, azonban ezen belül a napló második részében található, az alkotói fejlődésére tett „visszatekintés" időben visszafelé, 1859 végétől 1855 felé halad. Ezért a következőkben először a napló *másik*, majd az *első* részét mutatom be, mindkettőt mai, még Székely által kialakított egységében.

*

A „napló" *másik* része egy kétoldalas olvasmányjegyzéket leszámítva csak berajzolt, illetve beragasztott skiccekből áll. Székely az olvasási és haladási iránynak megfelelően (de a mai olvasási irányt tekintve fejjel lefelé, hátulról visszafelé haladva) indította a naplónak ezt a részét, és csak az akkori recto (ma verso) oldalakra rajzolt (*2*). A napló berajzolt so-

[24] A napló *első* fele a fol. 1. recto (1) oldaltól a 112. recto (235) oldalig terjed, néhány üres oldal után (fol. 112. verso – 127. recto (265)) következik a *másik* rész (fol. 127. verso – 173. verso).

rozatok „vázlatkönyvének" indult: Székely néhány kezdő ceruzarajzot és tollskiccet leszámítva a *Menschliches glück und Elend in 24 bildern* című, az emberi boldogságot és nyomorúságot egy festő élettörténetében példázó sorozat jeleneteinek, illetve két, rossz útra tért nő életét bemutató sorozatnak a felvázolásába kezdett (datálásukról később lesz szó).[25] A berajzolásokat már olvasott és fejből lejegyzett irodalmi művek néhány oldalas listája követi,[26] ezután már csak készülésük kronológiája alapján elrendezett és beragasztott vázlatok találhatók ebben a részben.

Székely először *önálló* kompozíciós jeleneteket ragasztott be (a datáltak főleg 1855–56 között készültek),[27] majd *sorozat*-terveket, ezek közül az első Goethe *Hermann és Dorothea* műve által ihletett sorozat.[28] Ezután egy szerelmes lánykát mutat be két jelenet,[29] majd a cigányéletből vett három jelenet formál egy történetet,[30] és három-három jelenet egy betegségéből felgyógyuló nő,[31] illetve egy betegségébe belehaló férfi történetét beszéli el.[32] A datált sorozatok 1855–56-ból származnak.

A sorozatok után néhány oldalon keresztül ismét önálló kompozíciós jelenetek és portréskiccek sora következik (a datáltak 1855 és 1858 között készültek).[33] Ezek után már csak sorozatokat, sorozatterveket ragasztott be a napló második részébe. Az első a Lándor által „a felesége számára készült cziklus"-ként nevezett sorozat egy korai változata, és a környező oldalakon a sorozat egyes jeleneteinek kompozíciós variánsai, valamint a sorozathoz – Székely szerelmi élményéhez – köthető, más jelenetek találhatók.[34] Ezután a *Leben Caravaggios* sorozat képeit helyezte el, laponként két-két jelenetet.[35] Öt jelenet egy gondatlan anya történetét és életét beszélte el.[36] Egy mára már a naplóból hiányzó, kitépett sorozat hat jelenete *Lebenslauf einer Eitel* címmel egy elcsábított fiatal lány élettörté-

[25] A sorozat jelenetei a fol. 169. recto (351, illetve a fol. 168. recto (349), 168. verso, 167. verso, 166. verso, 165. verso, és 164. verso, a sorozat szerkezetének felvázolása pedig a fol. 163. verso oldalon található. A sorozat „folytatásának" tekinthető egy rossz útra tért nő életével foglalkozó sorozat terve, amelyet Székely kétszer kezdett el: *Leben einer Verführten* (fol. 162. verso) és *Leben einer Buhlerinn* (fol. 159. verso) címmel.

[26] Fol. 159. recto (329) és 158. recto (327) között. Székely néhol rosszul emlékezett, felcserélt szerzőket és műveket – ez arra mutat, hogy a már korábban olvasottakat fejből jegyezte le. Az olvasmányokat később részletesen tárgyalom.

[27] Fol. 157. verso oldaltól a fol. 154. recto (319) oldalig.

[28] Három oldalon két-két jelenet: fol. 151. recto (313) – I. (287) – II. (288); fol. 152. recto (315) – I. (289) – II. (290); fol. 153. recto (317) – I. (291) – II. (292).

[29] Fol. 150. recto (311) – I. (285) – II. (286).

[30] Fol. 149. recto (309) – I. (282) – II. (283) – III. (284).

[31] Fol. 148. recto (307) – I. (279) – II. (280) – III. (281).

[32] Fol. 147. recto (305) – I. (276) – II. (277) – III. (278).

[33] Fol. 146. recto (303) oldaltól a 140. verso oldalig.

[34] Fol. 139. recto (289): A felesége számára készült cziklus. – I. (242) – II. (243) – III. (244) – IV. (245) – V. (246) – VI. (247) – VII. (248). Fol. 138. recto (287) – I. (237) – II. (239) – III. (238) – IV. (240) – V. (241) – VI. (312). A fol. 139. verso, illetve a fol. 140. recto (291) oldalakon a sorozathoz készült más jelenetek találhatók. A sorozat egy változatának töredékei ma egy leszármazottnál vannak. A sorozaton Székely éveken keresztül dolgozott, és a házasságkötése utáni időszakból származó jeleneteket is beragasztott a naplóba (például fol. 138. recto (287) – VI (312) „a házam").

[35] Fol. 132. verso (276) „Leben Caravaggios" – I. (222) – II. (223); fol. 133. recto (277) – I. (224) – II. (225); fol. 134. recto (279) – I. (226) – II. (227); fol. 135. recto (281) – I. (228) – II. (229); fol. 135. verso – I. (230); fol. 136. recto (283) – I. (231) – II. (232); fol. 137. recto (285) – I. (233) – II. (234).

[36] Fol. 131. verso – I. (217) – II. (218) – III. (219); fol. 132. recto (275) – I. (220) – II. (221).

netét mutatta be.[37] A napló második részét Petőfi *Tündérálom* verse ihlette sorozat hat jelenete zárta.[38]

Így a napló második része Székely korai, 1855–56 és 1859 decembere között készült kép-, illetve sorozatterveinek gyűjteményeként fogható fel. Az utolsó négy sorozat 1859 szeptembere és decembere között készült, és laza kronologikus sorrendben, egyszerre került beragasztása – 1859 decembere után, de még 1863 decembere előtt, amikor Székely a sorozatokat „revíziózta."[39] A sorozatok egyes jeleneteinek beragasztása, a történetek kibomlása a napló egészének elölről hátrafelé haladó olvasási módját vette irányadónak, míg a sorozatok készülésének kronologikus sorrendje – és magának az elrendezésnek a folyamata – hátulról előre felé haladt.

Ebben a részben *művészek (szerelmi) életével foglalkozó (fiktív) sorozatok* gyakoriak, mint például a *Menschliches glück und Elend* sorozat, Caravaggio szenvedélyes és pusztító élettörténete, Petőfi „első szerelmének" verses fikciójához készített jelenetek, vagy Székely „a felesége számára készített cziklusa." A művészek (érzelmi) életével, (auto)biográfiájával foglalkozó sorozatok mellett kifejezetten szerelmi történeteket feldolgozó sorozatok is találhatók, mint például *Hermann és Dorottya* illusztrációi vagy a szerelmes pásztorlányka története. A művészek (auto-)biografikus sorozataival függnek össze az olvasmányjegyzék tételei is, amelyek többsége, tematikáját és műfaját tekintve, *fiktív (auto-)biográfia* – hagyományos *Bildungsroman*, illetve speciális *Künstlerroman*: egy, a világban helyét kereső, vándorló fiatal férfi életével, személyiségének kialakulásával foglalkozó fejlődésregény. Az önálló képek között nagy számban található Székelynek a bécsi akadémián megismert diáktársairól készített arcképei, tanárairól készült fényképek,[40] valamint saját önarcképei.[41]

*

Bár a napló első részének megkezdését szintén nem lehet pontosan meghatározni, de az a tény, hogy a „vázlatkönyv" első lapjait Székely utólag kivágta, majd az így keletkezett „első," berajzolásokkal teli lapokra (*1*) családtagjairól, ismerőseiről készített, illetve önmagáról készült portrékat ragasztott be (8) – „újrakezdésre," és származása felvázolásának, egy családi album kialakításának szándékára mutat.[42]

---

[37] Az eredetileg a fol. 129. recto (269), fol. 130. recto (271) fol. 131. recto (273) oldalakra ragasztott sorozat ma magángyűjteményben található. Mivel a múzeum dolgozói a bekerült Székely-anyagban találtak egy olyan vázlatot, amely a hiányzó jelenetekkel rokonítható, azt a sorozat utolsó oldalára ragasztották: fol. 131. recto (273) – I. (216).

[38] Fol. 127. verso „Petőfi Tündérálom" – I. (210) – I. (211) – III. (212); fol. 128. recto (267) – I. (213) – II. (214) – III. (215).

[39] Például a gondatlan anya történetét: fol. 132. recto (275) „Die motive dieses Ver ciklus hielt ich für gut nur müsste die hauptperson im Vten bild in den vordergrund gerückt werden – / December 1863." A Caravaggio életét bemutató sorozatot is „revíziózta" ekkor: fol. 135. verso.

[40] Fol. 170. recto (353) beragasztás nyoma mellett: „Albert Moses Maler Wien 1855" (Albert Mosé (1835–1903), osztrák zsáner és portréfestő). Fol. 165. recto (343) – IV. (327) beragasztott skicc portré: „franz Gaul 1854" (Franz Gaul (1837–1906), osztrák festő, a bécsi Akadémiára járt). Fol. 163. recto (339) – I. (319) beragasztott fotó: „Karl Rahl" (Carl Rahl (1812–1865) osztrák festő, metsző, a bécsi Akadémia tanára). Fol. 162. recto (337) – VI. (318) beragasztott portré: „Arthur Grotger 1854" (Artur Grottger (1837–1867) lengyel festő és rajzoló, a bécsi Akadémián tanult).

[41] Fol. 172. recto (357) – I. (351) Székelyről készült fotográfia: „mein profil portrait gemacht von Angerer in Wien 1853"; fol. 143. recto (297) – I. (265) beragasztott rajz: „önarcképem 1856".

[42] Fol. 2. recto (11) – I. (1) „mein vater. Barabás fect." Alatta a lapon beragasztás helye „mein portrait 1853" (A fotográfia ma egy leszármazott tulajdonában van) – II. (3) beragasztott rajz „Székely istván. / 1849 / Kolozsvárt." – III. (2. Károly öccse 1849) „mein bruder Karl gezeichnet 1549" (sic!) – beragasztott kép nyoma mellett a lapon: „Meine 1854 verstorbene schwester Johanna gemalt 1849" (A kép ma egy leszármazott tulajdonában van). Fol. 6. recto (19) – II.

A „vázlatkönyvbe" Székely mitologikus,[43] allegorikus,[44] biblikus tematikájú skicceket rajzolt be,[45] és a metszetmásolatok mellett saját kompozíciós ötletekkel is próbálkozott: a magyar történelemből vett események ábrázolásával,[46] korabeli zsáner-jelenetekkel,[47] biblikus témák kialakításával,[48] illetve portrékkal (*1*).[49] A berajzolások többsége 1857-ből származik, de Székely 1855–56-ra is datált néhányat – a kronológiai linearitás inkonzisztenciái mögött a készüléssel nem egyidejű datálások is állhatnak. A berajzolásokra több olyan beragasztott skicc is került, amely eredetileg nem oda tartozott – bár a naplóból származott.[50] Ezek, valamint a fentebb említett családtagokat ábrázoló beragasztások kivételével a többi beragasztás laza kronologikus sorrendben következik (8). Székely először korai, 1856-os sorozatokat ragasztott be,[51] majd több, a *II. Lajos tetemének feltalálása* festményéhez (1860) készített vázlatot 1856–57-ből,[52] illetve metszetmásolatokat[53] és zsánerjelenetek terveit.[54] Ugyanakkor, elszórtan már azok a beragasztott rajzok is feltűntek, amelyeket Székely 1857–58 folyamán, erdélyi barangolásain készített, és egy túlzsúfolt tömbben helyezett el a naplóban (7).[55] Az erdélyi falusi udvarokat, tájakat, illetve ruházatuk miatt érdekes paraszti alakokat felvonultató rajzok tömbjét Székely két írásos rész közé tömörí-

„portrait meiner Mutter gemacht ohngefähr 1840 die tuschencorrectur ist von meinem vater". A korban családtagok, ismerősök és híresség portréinak albumokban való gyűjtése a társasági élet részét képezte, elterjedt gyakorlatot jelentett, amelyet a fotográfia elterjedése tett lehetővé. Táncsics Eszter és Csorba Géza házasságuk alatt közösen vezetett naplójában számtalan utalás található rokonok, ismerősök, híresség fényképeinek összegyűjtésére, az album nézegetésére, sőt egy kis szerkezet segítségével, annak zenéltetésére is. Buza Péter (szerk.): Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója. Budapest, Széphalom, 1994. Például 92., 10.8, 119., 124., 126., 130. A kor beszély-irodalmában is sokszor felbukkantak a szalonban, vizitekkor együtt lapozgatott, unaloműző albumok, például: Lizi albuma (Kobell: Pfälzische Geschichte című művének fordítása). Koszorú, 1863. 1. sz. 349–350.

[43] Például fol. 2. recto (11); fol. 10. verso; fol. 16. recto (41).

[44] Például fol. 14. verso; fol. 15. recto (39).

[45] Például fol. 4. verso; fol. 6. recto (19); fol. 6. verso; fol. 14. verso; fol. 15. verso; fol. 17. verso.

[46] Fol. 3. verso; fol. 4. verso.

[47] Például fol. 10. recto (29); fol. 17. recto (45).

[48] Fol. 4. verso.

[49] Fol. 9. recto (27); fol. 13. recto (35); fol. 13. verso.

[50] A leltárkönyvi adatok a naplóból származóként jelölik a jeleneteket, de közgyűjteménybe kerülésükkor külön grafikaként kezelték azokat. Több Lándor által a naplóból kivett jelenet eredeti elhelyezését a múzeumi dolgozók megpróbálták rekonstruálni – de a napló felépülésének logikáját nem ismerve, viszonylag üres oldalakra ragasztották azokat: fol. 6. recto (19) – I. (1915–2195. a naplóból.); fol. 7. recto (21) – I. (1915–2191 a naplóból.): – II. (1915–2194.) – III. (1915–2194.) – IV. (1915–2190 a naplóból.); fol. 17. recto (45) – I. (1915–2196 a naplóból); fol. 17. verso – I. (32. 1915–1921 (?)); fol. 4. recto (15) – I. (1915–1496. Önarckép? a naplóból.); fol. 3. recto (13) – IV. (1915–1259); fol. 8. recto (23) – I. (1915–2189 a naplóból.); fol. 17. verso – I. (1915–1197 (?) 32.).

[51] Egy moralizáló tematikájú pendantpár: fol. 2. verso – III. (6): „I / Traum der Treuen / 1856" – IV. (7): „II / Traum der untreuen das ring ist gesprungen". Egy halálhoz vezető betegség három jelenete: fol. 3. recto (13) – I. (8): „Krankheit I" – II. (9): „Todesahnung – lässt den vogel frei II. wie seine Seele auch bald frei sein wird. 1856" – III. (10): „tod. III".

[52] Fol. 3. recto (13) beragasztás nyoma mellett „Ludwig II 1857" – IV. (1915–1259) „1857 Ludwig II"; fol. 4. verso: beragasztás nyoma mellett „1859 Ludwig II".

[53] Például fol. 14. recto (37): – I „nach einem Kupferstich". Rembrandt van Rijn *Sámson megvakítása* (1636) festményéről készült metszet után.

[54] Fol. 3. recto (13): – V. (11) anya és gyermeke jelenet: „Kind will einen regenbogen erreichen-1856".

[55] Fol. 14. verso oldaltól a fol. 40. recto (87) oldalig.

tette a naplóban: a berajzolásokat lezáró olvasmányjegyzék (*1*), illetve az 1858 májusában indított naplójegyzetek közé (3).

A berajzolásokat lezáró olvasmányjegyzék a római klasszikusok mellett francia 16–19. századi írókat, az itáliai reneszánsz, valamint a 18. és 19. század szerzőit és néhány klaszszikus spanyol művet sorolt fel. Nagyobb számban szerepelnek erotikus (és pornográf) művek a listán.[56] A naplófeljegyzések között említett könyvek, cikkek főleg művészetelméleti, művészettechnikai kérdésekkel foglalkoznak.

A „naplószerű" feljegyzések egy elkülönülő papírfűzési egységnél kezdődnek, 1858. május 8-án, Székely Bertalan 23. születésnapján (3).[57] Évfordulókon megkezdett naplóvezetési gyakorlat tipikusnak mondható, és hasonlóan tipikus a válságban lévő személyiség helyzetállapotának felvázolásával kezdődő felütés is – Székely ritka személyes megnyilvánulásainak egyike: „itt ülök 23 évesen, és Ó! előttem egy kis szürke asztalon festékdörzsölőm, és büdös dohányt szívok – az asztalon előttem heverő hímzett zacskóból, ez az egyetlen dolog, ami anyámtól rám maradt."[58] Székely kezdetben intenzíven vezette a naplót: a művészet technikai kérdéseivel, a színezés és modellálás problémájával foglalkozott.[59] Az utolsó bejegyzés önértékelés – saját alkotásainak művészi szempontból való elbírálása.[60] 1858. június 20-a után Székely feljegyzései megszakadtak, és mintegy fél évig nem írt a naplóba – ez Erdélyből a csehországi Marschendorfba, az Aichelburg-család birtokaira való utazásával függ össze (1858. július végén), ahol a család tagjairól portrékat készített és képeik restaurálásával foglalkozott.[61] Itt és ekkor ismerkedett meg későbbi feleségével, Johanna Kudernaval.[62] Feljegyzések ebből az időszakból nem származnak, de ekkor készült (beragasztott) rajzok, szerelmes jelenetek megtalálhatók a napló másik részében. A feljegy-

[56] A máshol említett hatkötetes Casanovával és egy, az előző olvasmánylistán szereplő művel együtt összesen tizenöt erotikus művet említett Székely a naplóban: Comte Roger de Bussy-Rabutin (1618–1693), francia hadvezér és író, *Histoire amoureuse des gaules* (1665?), XIII. és XIV. Lajos szerelmi életével foglalkozó mű. Honoré Gabriel Riquetti, comte de Mirabeau (1749–1791), francia politikus, *Ma conversion, ou Libertin de qualité* (1783). Marquis de Sade (1740–1814), francia író. Pornográf művei a *Justine, ou les malheurs de la vertue (1791)*, Histoire de *Juliette* (1797). Pierre Choderlos de Laclos (1741–1803) francia író, *Les Liaisons dangereuses* (1782). Jean Baptiste Louvet de Couvray (1760–1797), francia író, *Les amours du Chevalier Faublas* (3.vol. 1787–89). Restif de La Bretonne, Nicolas-Edme Restif (1734–1806), francia író, *La Vie de mon père* (1779), *Le paysan perverti* (1776), *Les Contemporaines* (1780–85). Giovanni Boccaccio (1315–1375), *Decameron* (1348–53). Anton Francesco Grazzini (1503–1584), itáliai költő és író, *Le Cene* (22, Boccaccioéhoz hasonló történet). Matteo Bandello (1485–1561), itáliai író, *Novelle* (1–4 kötet: 1554–73), 214 érzéki novella gyűjteménye. Pietro Aretino (1492–1556), költő, író, *Cortegiana* (1534). Giovanni Giacomo Casanova, Chevalier de Seingalt (1725–98), itáliai kalandor, író. *Emlékiratok*, (1791–98). Johann Jakob Wilhelm Heinse (1746–1803) német író és műkritikus, *Ardinghello und die glückseligen Inseln* (1787).

[57] Székely azt a napot jelölte meg születése dátumaként, amelyet az újabb kutatás már nem fogad el (szemben a május 10-ével). Székely 1999. 349.

[58] Fol. 41. recto (89): „hier sitze ich nun 23 jahre alt – (und – Oh!) vor mir auf einem kleinen grauen tische mein farbenreiber [olvashatatlan szó] stinkender tabak der aus einem von meiner mutter gestickten beutel vor mir am tisch liegt das einzige was von ihr mir blieb."

[59] Fol. 46. verso oldalig.

[60] Fol. 46. verso.

[61] Székely Bertalan válogatott művészeti írásai. Összeállította: Maksay László. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1962. (a továbbiakban: Székely 1962.) 37.

[62] Székely 1962. 37. A szakirodalomban általában a Kudrna név fordul elő (például Székely 1999. 350.); a házassági anyakönyvi kivonaton a Kuderna név áll. Székely Bertalan és Johanna Kuderna kapcsolata egy szokványosnak nem mondható szerelmi történet. Itt most csak annyit említenék, hogy szenvedélyes szerelmüket csak évekkel később követte házasságkötés, és a pár 1862 őszén költözött össze.

zések 1859 elején folytatódtak szórványosan, a portréfestéssel kapcsolatos technikai kérdések tárgyalásával.[63]

Marschendorfból Székely 1859 júniusában Drezdába utazott, a képtárában tett látogatását egy hosszabb festménylista örökítette meg – klasszikus festők festés- és színezésmódjait vizsgálta a gyűjtemény képein.[64] Ezt az itt megismert drezdai festőre, Ludwig Richterre és korábbi, bécsi akadémiai tanárainak művészeti képességeire vonatkozó megjegyzései, illetve művészetről alkotott elgondolásaik összefoglalása követte.[65] Mindezeket már valószínűleg augusztusi Münchenbe érkezése után jegyezte le, ahová művészi továbbképzésének igénye vezette, és miután előző tanulmányaira visszatekintett, első müncheni élményeit is rögzítette.[66] Ugyanebből az időszakból, 1859 késő őszéről származik négy, a napló másik részébe beragasztott sorozata is.

1859 novemberétől 1860 márciusáig ismét egy intenzív naplóvezetési időszak következett: újra a festészet gyakorlati problémáit, technikai oldalait vizsgálta – egyfajta „festőkönyv" kialakításának szándéka vezérelte.[67] A feljegyzések 1860 márciusában több mint egy évre megszakadtak – mindez fokozott mobilitásával függött össze: Münchenből Marschendorfba távozott, majd onnan újra Münchenbe tért vissza, hogy ott, 1860. november 13-án beiratkozzon az Akadémiára, Carl von Piloty történelmi festészeti osztályába.[68] 1861 elején ismét Marschendorfba ment fia születése miatt, majd visszatért Münchenbe.[69] A magánéleti eseményeket írott bejegyzés nem említi, de a naplóban találhatók ebből az időszakból származó szerelmes jelenetek, anya-gyermek kapcsolatot bemutató skiccek (4, 5).

Székely 1861-es májusi és októberi bejegyzései a festészet technikai problémáival, a kompozíció kérdéskörével foglalkoztak.[70] Azonban már ezek között a szórványos feljegyzések között megjelent az a visszatekintő, értékelő szemlélet,[71] amely 1861 novemberének–decemberének intenzív naplóvezetési időszakát jellemezte, és amelyet egy önmagával szembenéző, helyét kereső, jövőjének lehetőségeit kutató fiatal művész életében – személyiségében – beállott krízisként lehet jellemezni.[72] 1861 telén, 26 évesen, nemcsak az elmúlt két, Münchenben töltött év alkotói fejlődése szempontjából vett hasznával nézett szembe Székely.[73] A pályája kezdetén, különböző választási lehetőségek előtt álló fiatal

[63] Fol. 47. recto (103) oldaltól a fol. 48. verso oldalig.

[64] Fol. 49. recto (107) oldaltól a fol. 51. verso oldalig.

[65] Fol. 52. recto (113).

[66] Már 1859. november 7-e előtt Moritz von Schwind (1804–1871) német festő, grafikus, Karl Theodor von Piloty (1826/24–1886) német festő tanácsait jegyezte le: fol 52. recto (113) és fol. 53 verso.

[67] Fol. 54. verso oldaltól a fol. 57. verso oldalig. A megélhetését nyújtó portréfestészet gyakorlati problémáit tárgyalta, majd az aranyozás technikáját írta le. Müncheni tartózkodásának legelején ismerkedett meg Robert Gschwindttel is (először 1851-ben, utoljára 1880-ban említve, portréfestő, restauráló), akivel kezdetben szoros kapcsolata volt, és akinek elbeszélése alapján jegyezte fel Thomas Couture (1815–1879) francia festő festésmódját: fol. 53. verso. Gschwindt szórványosan bele is írt a naplóba: fol. 53. recto (115).

[68] Székely 1962. 37.

[69] Székely 1962. 38.

[70] Fol. 58. recto (125) és 58. verso oldalakon.

[71] Például bécsi tanárával, Carl Rahllal kapcsolatban: fol. 58. verso.

[72] Fol. 59. verso és fol. 66. verso oldalak között.

[73] Fol. 63. verso: „Nov. 1861 / Ha meggondolom hogy 2 éve vagyok itt Münchenbe – ezalatt nem sokat tanultam – fejfestésbe – sat – épen ennyit tudék mikor ide jöttem mint most tudok / componálni sem sokat tanultam – ez a sok csinálástol függ – honnan componáljon az ember ha nincs felmelegítő tárgya –? ha ezt könyvekből nézi és ez a mult időhöz tartozik – akkor ennél

Székely önmaga képességeit a pályatársakéval vetette össze,[74] a festészet mint élethivatás melletti elköteleződésének folyamatát vázolta fel, pályaválasztását értékelte,[75] és a művészet egy ága, a zsánerfestészet melletti – időleges – elköteleződésének megfogalmazása után,[76] 1861. december 4-től 14-ig terjedő időszakban – mindössze tíz nap alatt – összegyűjtötte a naplóban azokat a képterveit, amelyek az elmúlt, Münchenben töltött két év

fogva annál bajossabb – ha az ember pedig a természetet nem tanulta – akkor historiai képei is üressek leendnek."

[74] Fol. 61. recto (131) és fol. 61. verso: „Urtheile über collegen- 1861 / flüggen – streben nach adel- / geringes technisches talent- / keine grosse phantasie in seinen compositionen – aber eine für sein alter merkwürdige sicherheit des urtheils – welches treffend ist seine compositionen sind logisch / [kihúzott név, valószinűleg Piloty] – äusserliches machttalent – gemüths und geistlos – / in dessen gute farb stimmung in [olvashatatlan] / characterlosigkeit – schärfelosigkeit der zeichnung / Liezenmajer – talent – aber manierist – seicht theatralisch / Teschendorf – verstandesstreben – coloristisches talent – / für bewegungen und zeichnung ganz beobachtungslos – / Schütz – Konrader / schwäche – allseitig – gefühl ausserdem für alles / Makart – phantasterei – phantasie – helldunkel – poesie / Wohnlich. Otto. / Schenkenhofer –: vollständig talentlos / Baumgärtner – talent – aber verwahrlost – roh – ohne aussicht / Sich zu verbessern weil er sich schon für einen meister hält / Hofner – echter künstler – hat zukunft – / Lenbach – grosses technisches talent ohne innerlich etwas zu sagen zu haben / Ludwig – / talent – lässt hoffen – wenn er tiefer würde / Ich / allseitiges talent – einsicht ohne männliche entschiedenheit – verstand vorwiegend / naivität verloren / basiert auf die improvisationskraft des guten momentes – / und auf eine grosse zähigkeit – ausdauer und geduld – /König – viel verstandesconstruction – weniger Gefühl – / kälte– gemachtheit – dennoch nicht ohne talent. /Iso – dem geht alles aus dem Gefühl – wärme – talent". Josef Flüggen (1842–1906), történeti festő. Emil Teschendorff (1833–1894), festő. Hans Makart (1840–1884), osztrák zsáner-, portré- és történelmi képek festője. Carl Wohnlich (1824–1885), történelmi-, zsáner- és portréképek festője. Karl Otto (1830–1902), történelmi, zsáner- és portréfestő. Izsó Miklós (1831–1875), szobrász. 1857-től Bécsben, majd Münchenben tanult. Johann Baptist Hofner (1832–1913), állatfestő, Liezenmayer Sándor (1839–98), festő. Peter Baumgartner (1834–1911), német festő. Franz von Lenbach (1836–1904), német arcképfestő.

[75] Fol. 65. recto (139): „Kibékültem azonkivül festészi keresetmódommal – ez még legszabadabb és legtisztességesebb élésmod – s jo oldalait csak azért nem érezzük, mert éppen minden nap élvezhetjük – mily nagy szabadságunk van például egy hivatalnok – vagy egy másféle ügyésszel ellentétbe / s harmadszor kibékültem azzal hogy festész – és nem költő vagy szobrász lettem – festészethez még is legtöbb hivatásom volt – / 4 szer – jó hogy a müncheni históriai festészetbe nem sodortattam – mint a milyen a maximilianumba – bajor museumba találhato – ennek – valamint a másféle historiai festészetnek nincs jövője –". A költészet életpályaként választásának lehetőségét Székely egy „zsengéje," „Az elszökött ló" című versének beragasztása is bizonyítja a fol. 15. verso oldalon: – I. (26).

[76] Fol. 63. verso és fol. 64. recto (137): „rajzoljon az ember mindent – mert a legkissebb kicsiség is hasznára lehet idővel – de olyan dolgokat miből utoljára képeket festhessen – és mivel itt az élet / semmi effélét nem mutat – annakokáért menjünk a nyári holnapokalatt a hazába – és fessünk – szorgalmasan studiumokat ... Azonkivül egy illy nyári lét – egésséges – tanito – és pénzre nézve és hasznothajto- /olyanféle genre tárgyak festendők a magyar nép életből mik német és ángol felfogás szerént ujjak – / Sajátságos cigány élet – pásztor mikor hajnalba juhait kihajtja – originális magyar szoba (interieur) – kenyérsütés – oláh bölcső mi a gerendáról lefügg – gyerekét őrző anyával – szüret – törökbúza hántás orso lesés etct." Fol. 65. recto (139): „... historiai festészetnek nincs jövője – mivel először kevesek a tárgyak – melyeknek a világtörténetre befolyások volt – és egyszerre mint a festészet által jelképezhetök – / ezért hát a genre festésre adom magam – egésséges gondolat a jelent irni le a jövendő számára – legkönyebb is a hozzá tartozó materiálét meg szerezhetni – és legeladhatobb – mai időbe az ilyen szokásokat és erkölcsöket leiró képek specialiter pedig honom szokásait választandom mivel – még kevéssé esmeretesek a világ által."

alatt – 1860-ban és 1861-ben – foglalkoztatták, de – a *Dobozi Mihály és hitvese* (1861) kivételével – nem valósított meg festményként (4, 5).[77]

Szándékát jelző, egyetlen, beszúrt, tömör mondat után[78] elrendezte 1860-ban készített „képi ötleteit:" először történelmi kompozíciókhoz készített skicceit, majd a szerelmi élményre, a családi boldogságra és az anya-gyermek kapcsolatra koncentráló zsánerjelenetterveit ragasztotta be (4).[79] Néhány 1859-ből származó ötletet is beragasztott, és ez azt jelzi, hogy ekkor már elhatározta, hosszabban visszatekint, de eredeti elgondolásánál maradva, ebbe a részbe csak a müncheni két év terveit illesztette be. Több kivágott oldal után Székely müncheni kereseti forrásának, a fényképek színezésének technikai kérdéseivel foglalkozó, 1860 eleje és júniusa közötti gondolatait foglalta össze.[80] Mindezt az 1861-es „ötleteinek" beragasztása, illetve írásos feljegyzése követte (5).[81] A beragasztások alapján 1860-hoz képest Székely tárgyköre jelentősen megváltozott: a hangsúly a zsánerjelenetekről a történeti képekre tevődött át. A beragasztások nagy részét az *Egri nők* festményéhez (1867) készített skiccek alkotják, a marschendorfi szerelmes jelenetek jóval kevesebb teret kaptak, az anya-gyermek kapcsolat megjelenítése pedig eltűnt.[82]

1861 telén a fiatal, helyét kereső művész arra az elhatározásra jutott, hogy alkotói fejlődésére tett visszatekintését időben kiterjeszti, így a napló *másik* felében, hátulról előrefelé haladva, nagyjából kronologikus sorrendben összegyűjtötte és beragasztotta azokat az önálló képi ötleteit és sorozatterveit, amelyeket *1860 előtt*, 1855 és 1859 decembere között készített (6). Ekkor dönthette el Székely azt is, hogy a napló első felébe, az 1858 májusában meginduló naplófeljegyzések *elé* és a korai berajzolások és olvasmányjegyzék *után* beragasztja azokat a rajzait, amelyeket a naplófeljegyzéseket közvetlenül *megelőző* és a berajzolásokat, valamint az intenzív olvasást *követő* időszakban, 1857–58-ban Erdélyben készített (7), illetve néhány 1856–57-ből származó képtervét, továbbá azt, hogy a napló legelején egy családtagjait megörökítő, származását felvázoló és első „zsengéit" felvonultató családi albumot alakít ki (8). Székely úgy gyűjtötte össze és rendezte el a skicceket, hogy azok

[77] Az 1860-as év képi ötleteit a fol. 66. verso és 78. recto (167), az 1861-es év képi ötleteit pedig a fol. 80. recto (171) és 83. verso oldalak között gyűjtötte össze. Az 1861-es év képi ötletei közé számos 1859-es került – a *Dobozi Mihály és hitvese* (1861) festmény kompozíciójának alakulását ide gyűjtötte össze.

[78] Fol. 66. verso: „Aufzeichnung jener ideen die mich im Jahre 1860 bewegt hatten".

[79] Mivel több beragasztás eltűnt a naplóból, ma összesen 47 jelenet látható 42 kis beragasztott lapon. Székely írásban több művet említett, így összesen 53 jelenetről beszélhetünk. A jelenetek között 23 magyar történelmi tárgyat dolgozott fel, ezek közül 13 a *Dobozi Mihály és hitvese* (1861) jelenetének kompozícionális változásait mutatta be. 3 jelenet a klasszikus történelemből-mitológiából és 1 a bibliából vette a témáját. 26 zsánerjelenetből 7 szerelmesek közti, 9 anya-gyermek kapcsolatot mutatott be.

[80] Fol. 79. recto (169) oldaltól fol. 79. verso oldalig. Egy életrajzi feljegyzésében Székely azt említette, hogy „Ebben az időben színeztem Albert udvari fényképésznek, 40 ft-ot kerestem ...". Székely 1962. 38.

[81] Erre ismét egy beszúrt mondat utal: „Ideen die mich 1861 beschäftigten. als übergang die erlauer weiber mit denen ich mich seit 1857 befasse." Fol. 80. recto (171). A beragasztások és beírások a fol. 83. verso oldalig terjednek.

[82] Összesen 31 jelenet különíthető el 14 beragasztott papíron. A 31 jelenetből 11-et Székely leírt, és némelyiket fel is vázolta a leírás mellett. Összesen 20 történeti tárgyú jelenetből 12 az *Egri nők* festményt előkészítő kompozíció-vázlat (a naplóból hiányzó, a festményt előkészítő skicceket a múzeum munkatársai azonosítani igyekeztek), a maradék nyolc, többnyire leírt képi ötlet, nagy része történelmi pillanatokban egyéni, de tipizált érzelmekre koncentrál, így közelít a zsánerjelenetekhez. A 11 zsánerjelenet közül többet irodalmi mű inspirált: például „ophelia – die kraenze auf einen baum bindend mit dem brechenden ast untergeht". Az írás alatt egy kis beragasztás a jelentet mutatja: fol. 83. verso: – I. (144). Székely ezt a képtervét olajskicckként is kivitelezte – a kép ma a MNG tulajdonában van.

nemcsak lineáris kronologiában és az „olvasással" elölről hátrafelé haladva helyezkedtek el, hanem átmenetet és összeköttetést is biztosítottak elkülönülő funkciójú részek között. Az 1861 telén alkotói fejlődésére tett visszatekintéssel a „napló" különálló részeit összefüggő és folyamatos, képi és írott elemekből álló, autobiografikus „narratívává" változtatta.

Képi ötleteinek utólagos összegyűjtése és elrendezése 1855 és 1861 közötti alkotói fejlődésének irányváltoztatásait is reprezentálta. Sorozatok kialakítására való törekvése a bécsi Akadémián töltött évei után figyelhető meg – itt érhették olyan impulzusok, amelyek a képi narráció ezen formáját erősítették fel benne. Emögött Székely első bécsi akadémiai tanárának, Joseph Führichnek,[83] valamint a nemzetközileg elterjedt sokszorosított grafikák hatása is állhat. Több képi egységben való elbeszélésére való hajlamának egyik csúcspontját a Münchenben töltött első hónapok jelentették, azonban itt-tartózkodása jelentősen befolyásolta alkotói arculatát: *önálló* zsánerjelenetek alkotása felé fordult,[84] azok eladhatósága és Székely személyes alkata miatt. A müncheni akadémia és Piloty hatására 1861-től Székelyt egyre inkább a történeti festészet tárgykörébe tartozó témák foglalkoztatták – valójában már 1857 óta jelenlévő tendencia erősödött fel Székelyben, ezt a *II. Lajos tetemének feltalálása*-hoz (1860), illetve az *Egri nők*-höz (1867) készített korai tanulmányai mutatják. 1861-es írásos feljegyzései ugyanakkor azt bizonyítják, hogy ez az irány nehéz feladatnak bizonyult egy fiatal festő számára és egyben ellentétben állt alkotói személyiségének indíttatásaival, a személyesség hiteles kifejezésének képességével, a korabeli témakört feldolgozó zsánerfestészet művelésével: „A Subjectivitásra vagyok én teremtve – mi a nagy mi a varáslo Petőfibe –? az hogy sajátszerű érzeményeibe ugy el mélyedett – azokat ugy minden külső befolyás nelkül tudta adni – hogy igazságok és individualitásoknál fogva érdekelnek minden kit – / *házas életem örömét – fájdalmát ha én adom – a hatást mit táj- emberek situátioji tesznek rám jol vissza adom – akkor hatni fogok – találandok bizonnyal rokon kebleket* –."[85] Székely későbbi, 1861. december 14-e után újrainduló feljegyzései (9) azt bizonyítják, hogy a személyes hangú és jól eladható témaválasztásról a történeti témákra való átállás, az „egzotikus" tematikájú és nemzetközi közönségű zsáner-festészet és a nemzeti tematikájú és közönségű történelmi között a választás nem ment könnyen: Székely a dilemmát éveken keresztül görgette, festőtársaival, barátaival vitatta meg, tanácsaikat, véleményeiket kérte ki és hallgatta meg – és a gyakran egymásnak ellentmondó állásfoglalásokat szórványosan lejegyezte és összegyűjtötte a napló oldalain.[86]

Az újraindult naplófeljegyzések (9) művészetelméleti írások kijegyzetelésével folytatódtak.[87] Míg eddig a festészet technikai problémáival, most művészetének elméleti megalapo-

[83] Székely 1866-os, később még tárgyalt biográfiája szerint „Bécsben ... *kezdetben Führich*, utóbb Rahl tanácsaival élt." Székely Bertalan. Vasárnapi Ujság, 1866. 309. Joseph Führich (1800–76), osztrák festő. Joachim Brand Führichet „a 19. század egyik legjelentősebb képi elbeszélőjének" tartja. Brand, Joachim: Geschichten von Liebe und Tod. Graphische Bilderzählung des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Berlin: Kupferstichkabinett Sammlung der Zeichnungen und Druckgraphik, 1998. (a továbbiakban: Brand 1998.) 8.

[84] Ezt támasztja alá Székely egy rajza, amelyre a következőket jegyezte fel: „1860. Egy képnek tervezete ezt egy műárus megvette". Reprodukálva: Bakó 1982. 15. Kép. A rajz ma a MNG Grafikai Osztályán található, ltsz: 1915–1494.

[85] Fol. 62. recto (133).

[86] Legtöbbször Carl Stauberrel (1815–1902), német zsánerfestővel, illusztrátorral vitatta meg a kérdést – Stauber véleménye szerint egy olyan kezdő művész számára, mint Székely, történeti festmények komponálása túl nagy feladat. Ezt a tanácsot jegyzte le Székely 1861 decemberében (fol. 85. recto (181)) és 1864. február 24. és március 29. között (fol. 108. recto (227) – I. (196)). A zsánerfestészetről alkotott saját gondolatait írta le 1864 februárjában (fol. 105. verso – I. (184)).

[87] Sir Joshua Reynolds (1723–1792), angol festő, elméletíró előadásainak (*Discourses delivered at the Royal Academy* [1769–91, angol kiadás 1778]) 1781-es német fordítását jegyzetelte ki 1861. de-

zásával foglalkozott, és pályatársaival a komponálási módszerekről folytatott beszélgetéseit rögzítette 1862 márciusáig.[88] A napló vezetésében ezután újabb törés következett, másfél évig nem írt a naplóba. A törés összefügg Székely és családja Pestre költözésével és egzisztenciájuk kialakításával.

Székely a naplót 1863–64 telén vette elő újra, akkor, amikor ismét Münchenben tartózkodott, a Bajor Nemzeti Múzeum egyik falképének elkészítése céljából.[89] Eközben a klasszikus mesterek műveit is tanulmányozta, skiccelte,[90] és újabb önértékelő feljegyzéseket tett.[91] A nemzetközi, kompetitív környezet ismét alkalmat adott arra, hogy pályatársaival való találkozások és viták során önmagáról, másokról, illetve alkotói módszerekről formált gondolatait papírra vesse,[92] valamint a napló egyik legmegrázóbb oldalán számot vessen lehetőségeivel, mint történeti képek vagy zsánerjelenetek festője, úgy Magyarországon, mint külföldön.[93] Székely nem közvetlenül a naplóba írt – holott a napló vele volt Münchenben, ezt bizonyítja a napló másik felében lévő sorozatok 1863. decemberi „revíziója"[94] –, hanem máshova felírt jegyzeteit ragasztotta be oda. A napló olyan teret jelentett Székely számára, amely alkotói fejlődésének folyamatos dokumentálását és reprezentálását tette lehetővé. A szöveges beragasztásokat metszetekről készített, beragasztott skiccek,[95] valamint a falkép elkészítésével keresett pénzen 1864-ben tett európai körútján látott műalkotásokról készített, beragasztott vázlatok követik.[96] Ezután egy újabb féléves szünet következett a napló vezetésében, és néhány szórványos, 1865. januári és májusi, illetve 1866.

cember 26-ig, majd 1862 januárjában Gustave Planche könyvéből részleteket (*Etudes sur l'Ecole française* (1831–52)): fol. 87. recto (185) és fol. 94. recto (199) oldalak között.

[88] Fol. 98. verso oldalig.

[89] A *VII. Károly búcsúja* (1864) falképet festette. Székely 1962. 39. A Münchenben töltött időszak bejegyzései és skiccei a fol. 98. verso és 108. verso oldalak között találhatóak.

[90] Fol. 99. recto (209) oldaltól 100. recto (211) oldalig.

[91] Fol. 100. verso.

[92] Például Wagner Sándor (1838–1919) festővel „polemizált" (fol. 103. verso – II. (177)), beszélt Krauseval (fol. 101. recto (213)), Stauberrel (fol. 103. verso: – II. (177)), Pilotyval (fol. 106. recto (223): – I. (186)).

[93] Fol. 105. verso – I. (184): „Auch in ungarn die geschichtsbilder immer noch / mehr aufsicht weil das volk stolz auf seine geschichte ist. / Ohne nationalen aufschwung keine grosse Kunst und bei uns alles Leicht vorübergehendes Strohfeuer. Infolgedessen / dann keine sicherheit des erfolges anzunehmen – /dazu protection! man protegiert mehr den landsmann als des Künstler shöhe / und dies auch gering – und nicht ausdauernd. / Die zeit ist überhaupt noch nicht da um dass die Kunst hier bedürfniss werde. / – / Anderswo führt ausdauer in irgend einer richtung auch endlich zum erfolg – die gerade richtung wird geehrt – dem ist bei uns nicht so / Ausdauer führt hier eben zu nichts – (Erkel, Arany) / viel und krumm (Jokai – barabás und die tages literatur Janko) ist was geld und ruhm einträgt / Brillant karakterlos produzieren (karakterlos folgt aus dem viel – weil viel und gut unmöglich ist) / Gründlichkeit und tiefe keine ungarisch national eigenschaft. / Nur sich retten wo immerhin wo je mehr man fortschreitet [olvashatatlan] geliegen hoffen kann – hier ist man um so verlassener je mehr man fortschritte macht – je mehr man der idee zu liebe und nicht den personen zu liebe etwas thuet. / – bei unserem verein wäre das mantel wenden die einzige art des bestehens – zum aber – es [olvashatatlan] dem Karakter – und fördert im ganzen das gute nicht." Az említett személyek Erkel Ferenc (1810–1893) zeneszerző, Arany János (1817–1882) költő, Jókai Mór (1825–1904) író, Barabás Miklós (1810–1898) festő, Jankó János (1833–1896) festő és rajzoló.

[94] Nemcsak Caravaggio életéről és a gondatlan anya történetéről alkotott sorozatait revíziózta (fol. 135. verso – I. (230) és 132. recto – II. (221)), hanem pályatársairól 1861-ben alkotott ítéletét is: „revidiert und im allgemeinen für richtig befunden 1863 December" (fol. 60. verso).

[95] Például Michelangelo *Utolsó Ítélet* freskójáról készült metszetekről skiccelt: fol. 107. recto (225) oldaltól a fol. 108. recto (227) oldalig.

[96] A látott skiccek a fol. 109. recto (229) és 110. recto (231) között találhatók.

márciusi és augusztusi rövid bejegyzés után Székely végleg abbahagyta a napló használatát.[97]

A napló felépülésének bemutatása és részeinek leírása után lehetővé válik a napló „interpretatív" és „beállítottságot tükröző" szintjeinek elemzése, Székely alkotói személyiségének kialakításában és reprezentálásában „felhasznált" kulturális minták felderítése. Mindehhez az olvasmányjegyzékek egyes tételeit, valamint Székely (fiktív) (auto-)biografikus sorozatait – különösen a *Menschliches glück und Elend* sorozatot – kell részletesebben megvizsgálni, ezek révén nemcsak Székely alkotói személyiségének formálódását, hanem naplófeljegyzéseiből „hiányolt" és grafikáiban megjelenő személyességét is fel lehet deríteni.

Künstlerroman, vizuális autobiográfia, biográfia

A naplóban található két olvasmánylista közös jellegzetessége a (fiktív) (auto-)biográfiák nagy száma. A napló első felében található olvasmánylista 61 tételéből azonosítható 26 mű (Székely sokszor csak a szerzőt említette, azt nem, hogy mit olvasott tőle) közül 13 (fiktív) (auto-)biográfia, sőt, az egyik egy autobiográfia-gyűjtemény.[98] A napló másik részében található olvasmánylista 89 – angol, francia és német – szerzőt és művet említ, ezek közül 55 mű azonosítható (ebben már az a három szerző is benne van, aki csak egy művet alkotott, vagyis Székely csak ezt ismerhette). Az 55 mű közül 21 ismét egy, a világban helyét kereső, vándorló fiatal férfi életével, személyiségének kialakulásával foglalkozó (auto-)biografikus fikció, és a 22 mű közül 9 *Künstlerroman*.[99]

---

[97] Fol. 110. verso – 111. verso.

[98] Vittoria Colonna (1492–1547), költő. Férje halála után, annak emlékére írta *Rime spirituali* (1525 után) művét. Marie Madeleine Pioche de la Vergne, Comtesse de La Fayette (1634–1693), francia írónő, *La princesse de Cléves* (1678). Restif de La Bretonne, Nicolas-Edme Restif (1734–1806), francia író, *La Vie de mon pére* (1779), *Le paysan perverti* (1776), *Les Contemporaines* (1780–85). Franz Ernst Pipitz és G. Fink fordította és adta ki francia autobiográfiák gyűjteményét: *Bibliothek auserwählter Memoiren des XVIII. und XIX. Jahrhunderts* (1844). Jean Baptiste Louvet de Couvray (1760–1797), francia író, *Les amours de Faublas* (3.vol. 1787–89). Ugo (Niccolò) Foscolo, (1778–1827), itáliai író, költő, *Ultime lettere di Jacopo Ortis* (1802). Voltaire, Francois-Marie Arquet (1694–1778), *La Pucelle d' Orleans* (1755). Az első spanyol „önéletrajzi" és szatirikus, pikareszk regényt, *Lazarillo de Tormes* (1554) című művet ma ismeretlen szerzőnek tulajdonítják; a Székely által olvasott kiadás Ruiz de Alarcón y Mendozát (1581–1639), spanyol drámaírót és morális célzatú komédiák íróját nevezte megszerzőként. Ide tartoznak még az 56. jegyzetben említett Mirabeau és Marquis de Sade művei is.

[99] Az (auto-)biografikus fikciók: Henry Fielding (1707–1754) angol író, *History of Tom Jones, a Foundling* (1749). Tobias George Smollet (1721–1777) skót író, *The Adventures of Peregrine Pickle* (1751), és *The Expedition of Humphry Clinker* (1771). Laurence Sterne (1713–1768) angol író, *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* (1754–67). Michael Scott (1789–1835) angol író, *Tom Cringle's Log* (1829–1833). William Godwin (1756–1836) angol író, *Things as They Are, or the Adventures of Caleb Williams* (1794). Edward John Trelawny (1792–1881) angol író és utazó, *Adventures of a Younger Son* (1831). Charles Rowcroft (1798–1856) angol-ausztrál író, *Tales of the colonies* (1843). Henri duc de Rohan (1579–1638) francia katona, író, *Memoires* (1644–58). Philippe de Comines (1447–1511) francia történész és államférfi, egyetlen írásos műve a *Memoires* (1524). Louis de Rouvroy Saint-Simon, Duc de (1675–1755) francia író, *Mémoires* (1739–51). Samuel Warren (1807–1877), angol orvos és író. *Passages From a Diary of a Late Physician* (1832). *Künstlerroman*ok: Johann Heinrich Jung-Stilling (1740–1817) német író, *Heinrich Stillings Leben* (5. kötet 1806, első két kötet: *Heinrich Stillings Jugend*, 1777). Karl Philipp Moritz (1756–1793) német író, *Anton Reiser* (1785–90). Johann Jakob Wilhelm Heinse (1746–1803) német író és műkritikus, *Ardinghello und die glückseligen Inseln* (1787). Johann Paul Friedrich Richter (1763–1825), álnevén Jean Paul, német író és humorista, *Titan* (1800–03). Georg Bernhard Depping (1784–1853) német író, *Erinnerungen aus dem Leben eines Deutschen in Paris* (1832?). Friedrich Leopold, Freiherr von Hardenberg, álnevén Novalis (1772–1801) né-

A *Künstlerroman* a *Bildungsroman* egy válfaja; egy olyan személy fiatalságának és személyiségfejlődésének narratív fikciója (élettörténete), aki művésszé – festővé, muzsikussá, színésszé vagy költővé – válik, vagyis a regények a műalkotások létrehozásához vezető, alkotói személyiség felfedezéséről, kiépítéséről, a világ ellenállásával folytatott küzdelemről szólnak.[100] A német romantikában feltűnő műfajt Herbert Marcuse az alkotói személyiség és a külvilág egységének elérésére tett kísérletekként definiálta, és aszerint csoportosította, hogy az egységet a művész szubjektív-romantikus, vagy realisztikus-objektív módon, csak az ideák világában, a fantázia birodalmában tudta megvalósítani, vagy a valóság ideákhoz való közelítésével próbálkozott.[101] Mindkét esetben a műalkotás, művészet létrehozása szoros kapcsolatban állt a művész személyiségével, amelynek fontos részét képezte a *személyesség*, a művész magánélete. A szerelmi élmény, a családi élet a művész és a világ között közvetítő szereppel, integráló erővel bírt: az alkotói személyiség „személyessége" révén vált képessé – vagy képtelenné – reprezentáció létrehozására. De mit jelent a személyesség megélése a *Künstlerroman*ok gyakorlatában? Marcuse erre többször „a világ átpoetizálásaként" utalt.[102] Valójában arról van szó, hogy a művészek – legyenek festők, szobrászok, muzsikusok vagy költők – (szerelmi) élményeiket műalkotássá változtatták, vagyis az alkotói személyiség személyességét (képzeletbeli) műalkotásként élte meg.[103] Például a festő Sternbald élményeit azonnal festményekként vizualizálta,[104] Ofterdingen „tanítómestere" a költészetet a szerelem megtestesüléseként határozta meg.[105] Mindez azonban fordítva is

met romantikus, befejezetlen novellája: *Heinrich von Ofterdingen* (1802). Johann Ludwig Tieck (1773–1853), német romantikus író, *Dichterleben* (1. rész 1826, 2. rész 1831), *Der junge Tischlermeister* (1836), *Vittoria Accorombona* (1840). Azok között az írók között, akiknél nem állapítható meg, hogy Székely mit olvasott tőlük, több olyan művész szerepel, aki írt *Künstlerroman*t. Például Achim von Arnim, akinek Székely „összes művét" olvasta (Clemens Brentanoval írta *Der Knaben Wunderhorn*, 1806–08), Clemens Brentano (*Godwi*, 1801–02), E. T. A. Hoffmann (*Das Fräulein von Scuderi*, 1818, *Kapellmeister Kreisler*, 1819–21), Leopold Schefer (*Künstlerehe*, 1831) és vicomte de Chateaubriand (*René*, 1802).

[100] Ezért a *Künstlerroman*ok gyakran olyan „öngerjesztő" művek, amelyek egy karakter fejlődését élettörténetében addig a pontig követték, „amikor az képessé vált arra, hogy megírja azt a művet, aminek az olvasását épp befejeztük" – vagyis az identitás és a szöveg konstruálása párhuzamos. Kellman, Steven G.: The Fiction of Self-Begetting. In: Modern Language Notes, vol. 91. Issue 6 Comparative Literature (December 1976) 1243–1256. A leggyakrabban tárgyalt és legfontosabbnak ítélt *Künstlerroman*ok Johann Ludwig Tieck *Franz Sternbalds Wanderungen* (1798), Johann Jakob Wilhelm Heinse *Ardinghello und die glückseligen Inseln* (1787) és Novalis *Heinrich von Ofterdingen* (1802) műve.

[101] Marcuse, Herbert: Der deutsche Künstlerroman. Frankfurt, Suhrkamp, 1978. (1927) (a továbbiakban: Marcuse 1978.) 10–12., 16–17.

[102] Marcuse 1978. 95., 99., 104.

[103] Művészek szerelmi élményének „vizualizációja" nemcsak irodalmi művek, *Künstlerroman*ok témáját képezte, hanem festményekét is. Itt Ingres *Raffaelló és Fornarina* (1814) festményét említem: a művész szerelmi élményét, az ölében ülő Fornarinát „festménnyé változtatta."

[104] Sternbald apja halálos ágyánál képekként vizualizálta az élmény tragikusságát: „Er dachte an tausend Gegenstände die ihn zerstreuen, vorzüglich an Gemälde von Kranken, von trauernden Söhnen und wehklagenden Müttern, und darüber machte er sich dann die bittersten Vorwürfe." Tieck, Ludwig: Franz Sternbalds Wanderungen. Stuttgart, Reclam, 1966. (a továbbiakban: Franz Sternbalds Wanderungen 1966.) 727.

[105] A költő Klingsohr így tanította Heinrich von Ofterdingent: „»Elég baj az – mondá Klingsohr –, hogy a poézisnek elkülönült neve van. ... Pedig nincs benne semmi különültség. Ő az emberi szellem sajátságos cselekvési módja. ... Sehol sem olyan világos a költészet szüksége az emberiség megmaradásához, mint a szerelemben. Ő néma; szószólója csak a költészet lehet. Avagy a szerelem semmi más, mint a legmagasztosabb természeti poézis.«" Novalis: Heinrich von Ofterdingen. Budapest, 1985. Fordította: Márton László. (a továbbiakban: Ofterdingen 1985.) 97–98.

igaz: a műalkotás a szerelmi élményt pótolta, például Ardinghello barátja azért határozta el, hogy festő lesz, hogy a múló és pillanatnyi szépséget, szerelmi élményt maradandóvá változtathassa.[106] Ebben a kontextusban Székely autobiografikus visszatekintése során összegyűjtött és beragasztott, szerelmi történetekkel és családi élettel, anya-gyermek kapcsolattal foglalkozó skiccei nemcsak dokumentálják művészi formálódásának egy időszakát, hanem Székely, a festő szerelmi élményének, magánéletének, személyességének megfogalmazásaiként, „vizualizációiként" is tekinthetők – egy alkotói személyiség személyességének kulturálisan megszabott megnyilvánulásaiként.[107] Székely olvasmányai révén internalizálta a *legmegfelelőbb* kulturális modellt, amely egy festő személyességét nem *írásban*, hanem (zsáner)képekben, képek sorozatában tartotta kifejezhetőnek. A napló második részében található, művészek (érzelmi) életét, (auto-)biográfiáját bemutató sorozatok ugyanakkor Székely saját „vizuális" *Künstlerroman*-variációi – egy fiatal, kezdő művészt foglalkoztató, az alkotói identitásról alkotott fikciók.

*

A napló vázlatkönyvi része (2) egy, az emberi élet boldogságát és nyomorúságát egy fiatal festő élettörténetével példázó sorozattal kezdődik: a *Menschliches glück und Elend in 24 bildern* sorozat egy festő művészi próbálkozásait és magánéleti problémáit mutatja be. Székely tizenegy jelenetet skiccelt fel vázlatosan, oldalanként kettőt-kettőt egymás fölött.[108] A jelenetek a művészeti tanulmányait örömmel végző (I), de könnyen letörő fiatal férfit (III), a szerelem általi ihletettségét (II), illetve a megvalósítás képtelenségéből fakadó pusztítást (IV); a szerelmi boldogságot (5), annak szétesését, a nő elcsábítójának megölését (VIII); a családi élet örömét (VI) és brutalitást (VII), a gyilkosságból következő fogságot (9) és az alkoholba menekülést (10), s a végén a halált (11) mutatják.[109] A jeleneteken túl Székely a sorozat egészének szerkezetét vizuálisan és szövegesen is összefoglalta, az egyes események sorrendjét némileg megváltoztatva. A vizuális összefoglaló a sorozat szerelmi részét kibővítette két hármas-képpel: bevezette a megismerkedést, a szerelmi boldogságot és a – talán – féltékenységből eredő kételyt, valamint a pár időleges elválása miatt a nő aggodalmát, a vi-

[106] Heinse, W. J. J.: Ardinghello és a boldog szigetek. Budapest, 1943. Fordította: Erdélyi Ede. (a továbbiakban: Ardighello 1943.) 14–20.

[107] Székely saját szerelmi élményét nemcsak a „felesége számára készített cziklus" jeleneteiben, hanem önálló zsánerjeleneteken is „vizualizálta," például: fol. 67 recto (143) – II. (93) szerelmespár „Verliebte"; fol. 68 recto (145) – II. (99) család hálószobában „wachende Mutter blaue frühestimmung" és – III. (100) szerelmespár „Die liebe halskette"; fol 74 verso – I. (122) szerelmespár „schreiben im schosse der geliebten" és – III. (124) szerelmespár „a sugo" és – IV. (125) szerelmespár „az elsö csok"; fol. 80 recto (171) – II. (135) szerelmespár „Szívem"; fol. 83 verso – III. (146) szerelmespár „zwei entflohenes liebespaar wird von den verfolgern entdeckt – die züchtigkeit soll die verfolger rühren".

[108] Lásd 25. jegyzet.

[109] Fol. 169. recto (351) „I. freudiges thun/st[udium]": egy férfi ölében vázlatkönyvet tartva ül. „III. brüten": a férfi maga elé mered, leengedett jobbjában ceruza, baljában lap. „beten": a férfi imára kulcsolt kézzel ül. Fol. 168. verso (350) „II / Begeisterung": a férfi festőállványa előtt ül és dolgozik, egy nő mögötte állva hozzá hajol. „IV Zerstörung": magába roskadtan ül a férfi, bal lábával palettájára tapos. A két jelenet között *Menschliches glück und Elend in 24 bildern* címmegjelölés áll. Fol. 167. verso (348) „liebesglück": két, egymás felé forduló arc látható, a jelenetet festékfoltok takarják el. „VIII Hass / ersticht den verführer seiner frau": a férfi középen ül, mellette a nő térdel balról, egy alak és egy kard fekszik jobbra a földön. Fol. 166. verso (346) „VII": a férfi a térdelő nőt veri, lábával hasába lép, jobbját ütésre emeli. „VI": három alak, felemelt karokkal. A skiccre később három, a családi boldogságot bemutató beragasztás került. Fol. 165. verso (344) „gefangenschaft": egy félköríves nyílással ellátott börtönben fekszik a férfi. Alatta: „weg mit euch en klar ist dieser Kopf ihr Kommt es nicht betenben / Wein". Fol. 164. verso (342): Kivehetetlen jelenet és szöveg.

szontlátást és a távollévő férfi vágyát szerelme után.[110] A szöveges összefoglaló – „alkotás hírnév, szerelem > / pusztítás bor gyűlölet halál <"[111] – a sorozat egyes jeleneteinek antitetikus szervezését vetítette előre: az egymás fölötti, egymásnak megfelelő jelenetek ellentétes események sorában vázolták fel a művész életében bekövetkező, boldog és boldogtalan eseményeket. A felső sort olvasva az emberi élet pozitív eseményeinek alkotáson, hírnéven és szerelmen keresztülívelő láncolatát az alsó sorban pusztítástól boron és gyűlöleten keresztül a halálig vezető események ellenpontozzák, míg összezúzzák a férfi, a művész alkotó- és magánéletét. Székely már a szöveges felsorolásnál sem tudta a pozitív és negatív események közti egyenlő arányt tartani: a negatív események túlsúlyba kerültek.

Az átmenet éveiben – bécsi Akadémiai tanulmányai alatt/után, kezdő művészként, fiatal, egyedülálló férfiként – Székely egy *tipizált* művészi életpályát vázolt fel. Sorozata az alkotói személyiségről kialakított, népszerű (vizuális és írott) fikciók ismeretét tükrözi: szerkezetében, motívum-, illetve témaválasztásában a késői *Künstlerroman*okon túl a korban népszerű, sokszorosított, nemzetközileg terjesztett vizuális (auto-)biográfiák[112] hagyományába illeszkedett.

A *Künstlerroman*ok kapcsán esett szó az alkotói személyiség kialakulásában a személyesség, a magánélet kiemelt szerepéről. A szerelmi élménynek az alkotói személyiség kialakulásában játszott fontossága miatt a *Künstlerroman*okban a művészek nem „alkottak," hanem szenvedélyes szerelmi és családi életet éltek. A késői *Künstlerroman*okban (1830–50-es évek) pedig már nem a világgal való egység helyreállítása, hanem a szerelmi történet került a középpontba – az egyszerű emberi boldogság és nyomorúság kérdése (*Menschliches glück und Elend*!) egy művész élettörténetében elbeszélve,[113] és ezek az élettörténetek gyakran a házasságbeli boldogságtól a szeretett nő általi megcsalattatottságon, bosszún, gyilkosságon, börtönön át a halálhoz vezető eseményeket taglaltak. Székely *Menschliches glück und Elend* sorozatának jelenetein nemcsak a nő szerelme által inspirált alkotás, az élmény vizualizációja jelent meg (I), hanem az érzelmi élet olyan turbulenciái, amelyek a késői *Künstlerroman*okban megtalálható zaklatott eseményláncolatokon át az alkotói személyiség szétesésséhez vezettek.[114] Székely az alkotói személyiség személyességét bemutató sorozat tematikáját, egyes jeleneteinek kompozíciós megoldásait évekkel később is felhasználta más, hasonlóan művészek biográfiáját, szerelmi történeteit elbeszélő „vizuális *Künstlerroman*"-jai-

[110] Fol. 163. verso (340) „I /Freudiges studium", „III /Brüten", „II / schaffung", negyedik jelenet: „zerstörung". Három kép egymás mellett: „bekanntwerden – liebesglück – zweifel". Alatta három jelenet: „Bangen – man und frau – schreibt in eine baumrinde den namen den geliebten". A fol. 169. verso (352) oldalon található sorozatterv egy, a szülői háztól tanulmányai miatt elkerülő, de korhely fiatal férfi tékozló, lusta életéből mutat jeleneteket, és az emberi boldogságot és nyomorúságot egy festő életén keresztül példázó sorozat előzményének tekinthető.

[111] Fol. 169. recto (351) oldalon.

[112] A „vizuális autobiográfia" kifejezést a szakirodalom mind egy összefüggő képsorozatban elbeszélt személyes élettörténetekre (festménysorozatokra, grafikai ciklusokra), mind olyan, képi egységeket magába foglaló konstrukciókra alkalmazza, amelyek utólagos szerkesztés és interpretálás révén alakultak ki és váltak élettörténetté (pl. fotográfiai albumok). Lásd Motz, Marilyn F.: Visual Autobiographies: Photograph Albums of Turn-of-the-Century Midwestern Women. In: American Quarterly. vol. 41. March 1989. No. 1. 63–92.

[113] Marcuse 1978. 236–242. Ludwig Tieck *Dichterleben* művében az angol költő, Christopher Marlowe szerint a művész „ist für das, was die Menschen Glück nennen, verloren, denn er hat in der Tiefe des Wahnsinns sich Haus und Garten erbaut." Tieck, Ludwig: Schriften. Dichterleben. Berlin, 1844. 18. kötet. 93. Idézi: Marcuse 1978. 170.

[114] A személyiség szétesésséhez vezető eseményláncolat – kisebb variációkkal – megjelent Heinrich König *Williams Dichten und Trachten* (1839), Ludwig Tieck *Dichterleben* (II) művében, Mundt *Madelon, oder die Romantiker in Paris* művében (1832), Gottfried Keller *Die grüne Henrick* (1854–55) regényében és Alexander von Sternberg *Moliere*-jében (1834).

ban. A legnagyobb hasonlóság Caravaggio képekben elbeszélt biográfiájával található – akinek szenvedélyes és tragikus magánélete által meghatározott sorsa egyben jól illeszkedett a késői *Künstlerroman*ok eseményláncolatához is,[115] de Petőfi *Tündérálom* című verséből készített jelenetek,[116] valamint a napló önálló zsánervázlatai között is találhatók a *Menschliches glück und Elend* sorozat jeleneteivel tematikusan-kompozícionálisan rokonítható jelenetek.[117] Külön ki kell emelni, hogy Székely saját szerelméről és gyermekközpontú, szeretettel teli családi életéről alkotott fikciójának („a felesége számára készített cziklus"-nak) nemcsak több kompozíciója, illetve tematikája, hanem szerkezete is a *Menschliches glück und Elend* sorozatból származik.[118] Mivel „a felesége számára készített cziklus" készítésekor (1858 vége – 1859 eleje) Székely még nem volt házas, csak szerelmes, nem volt felesége és gyermeke – a *Menschliches glück und Elend* sorozat szerelmi és családi jeleneteinek felhasználása arra mutat, hogy egy tipizált alkotói személyiség fiktív biográfiája mentén saját szerelmi történetét – és elképzelt, jövendő családi életét –, identitását is strukturálhatta és reprezentálhatta.

Mindazonáltal Székely nemcsak a népszerű német *Künstlerroman*ok, hanem a korban elterjedt vizuális (auto-)biográfiák hagyományából is meríthetett. A képsorozatokban elbeszélt élettörténetek alkotását a személyiség romantikus kultusza és a felfokozott vizualitás a 18–19. század fordulóján mintegy „újra-felfedezte." Isaac D'Israeli 1823-ban egy „figyelemreméltó jelenetek sorozatában elbeszélt autobiográfiát" mutatott be, és a „képi biográfia ezen új formája ... modellnek tekinthető azok tetteinek bemutatásához, akik ezen új divat által történetüket szerencsésebben tarthatják fenn; inkább az ecset, semmint a toll segítségével fedezhetik fel egy rendkívüli élet formáit és színeit."[119] A vizuális autobiográfiák a *Künstlerroman*okban is megjelentek: Heinrich von Ofterdingen „egy költő csodálatos életéről szóló regény"-t lapozgatva saját életének *képekben elbeszélt* esemé-

[115] Caravaggio (Michelangelo da Merisi, 1573–1610, itáliai festő) Székely által elbeszélt regényes élete rövid szerelmi boldogságára következő nyomorúságáról, megcsalattatottságáról, bosszújáról, rabságáról, szabadulásáról és haláláról szól – egyfajta historizáló *Künstlerroman*t alkot. A sorozat témája sokban megegyezik a *Menschliches glück und Elend* sorozattal, és több jelenet kompozíciója hasonló: például a rabság azonosan jelent meg mindkét sorozatban (fol. 165. verso „gefangenschaft"; fol. 136. recto (283) – I. (231) „VIII blatt Caravaggio ist im Kerker strekt seine abgemagerte hand nach der streifenden Sonne hinaus.").

[116] A vers egy fiktív, „autobiografikus" visszaemlékezés a költő mély barátságára, valamint első szerelme történetére. A személyes élményéről szóló beszámoló azonosulást kínál fel az olvasónak, akár a nagy szerelmi élménytől megérintett Székelynek is. Székely sorozata csak a szerelmi élménnyel foglalkozik: az ideálképeket kergető fiatal férfit önpusztító érzéseitől a lány szerelme menti meg, és a viszonzott szerelem megélését mutatják a tavasz illetve a nyár jelenetei, majd a „bealkonyulás" az elválás fájdalmát mutatja be. A szerelmi boldogság jelenetei tematikus-kompozícionális hasonlóságot mutatnak a *Menschliches glück und Elend* sorozat jelenetével (fol. 127. verso – III. (212) „glück der liebe"; fol. 167. verso „liebesglück").

[117] Itt csak az alkotó művész szerelme általi inspiráltságának (fol. 168. verso „Begeisterung") példáját említem: fol. 68. recto (145) – III. (100) „Die liebe halskette".

[118] „A felesége számára készített cziklus" szerelmi jeleneteinek tematikája megfelel a *Menschliches glück und Elend* sorozat kibővített szerelmi részének jeleneteivel. Mindkét sorozat szerkezete megegyezik: a hosszú narratívákat Székely tematikusan elkülönülő részekre (életszakaszokra, életszférákra) osztotta, és a részek egymásnak megfelelő jelenetei között kompozícionális–tematikus kapcsolatokat alakított ki. A kibővített szerelmi rész két, *vízszintesen* elhelyezett hármaskép szerkezetében jelent meg, és „a felesége számára készített cziklus" szerelmi történettel foglalkozó része két, *függőlegesen* kiállított hármasképben.

[119] D'Israeli, Isaac: Of a Biography Painted. In: A Second Series of Curiosities of Literature: Consisting of Researches in Literary, Biographical, and Political History of Critical and Philosophical Inquiries and Secret History. 2. Vol. London: John Murray, 1823. 150–1, 161.

nyeivel, *elmúlt* és *jövendő* sorsával szembesült,[120] a festő Franz Sternbald pedig egész életét képek sorozataként látta.[121] Híres művészek (fiktív) biográfiái széles körben elterjedt grafikai ciklusok egyik kedvelt témáját jelentették,[122] de művészek, írók is alkottak vizuális autobiográfiákat,[123] vagy életük eseményeiről vizuális, *naplószerű* feljegyzéseket készítettek,[124] hasonlóan amatőrökhöz, női műkedvelőkhöz.[125] Mindezek mellett a *tipikus* művészéletút grafikai ábrázolásai is megjelentek, amelyeket egy alkotói személyiség *önreflexiv* (autobiografikus) ábrázolásaként is fel lehetett fogni. Például, Adolph von Menzel 1834-ben egy ilyen népszerűvé váló litográfiai albumot készített Goethe *Künstlers Erdenwallen* (1774) című „*Künstlerdrama*"-jából.[126] A sorozat jelenetein az ideálokat követő művésznek apja ellenállásával, az akadémiai művészeti oktatással, családja fenntartása miatt művészeti elvei feladásával kellett megbirkóznia – élete idealizmusa és valóságos lehetőségei közötti feszültségben őrlődött fel.[127]

Menzel és Székely sorozata között a különbségek ellenére szerkezeti, tartalmi, motívum- és kompozícióbeli kapcsolatok vannak. Menzel sorozatának jelenetei egy-egy lapon kettesével párosítva, egymás mellett jelennek meg; a párosítás alapja a tematikus antitézis:

---

[120] „Csodásan ismerősnek érezte őket [a képeket], s amint figyelmesebben végignézett rajtuk, megpillantotta saját magát jól kivehetően a többi alakmás között. Megijedt; azt hitte, hogy álmodik, de többszöri szemügyre vétel után a tökéletes hasonlóságot nem vonhatta kétségbe. ... Hasonmását különböző helyzetekben látta, végre egyre nagyobbnak és nemesebbnek. ... látta magát a császári udvarban, hajó fedélzetén, szerelmesen átölelvén egy karcsú, kedves leányt, viadalban vad kinézetű férfiakkal és nyájas társalkodásban szaracénokkal és mórokkal. ... Az utolsó képek homályosak és érthetetlenek voltak, mégis a legbensejét ejtették révületbe néhány szereplőjével álmának; a könyv legvége hiányozni látszott." Ofterdingen 1985. 75–76.

[121] Sternbald egész életét képek soraként, egyfajta vizuális fikcióként látta: „Sein ganzes Leben erschein ihm überhaupt oft als ein Traumgesicht, und er hatte dann einige Mühe, sich von den Gegenständen, die ihn umgaben, wirklich zu überzeugen. ... So war er in manchen Augenblicken ungewiss, ob alles, was ihn umgab, nicht auch vielleicht eine Schöpfung seiner Einbildung sei." Franz Sternbalds Wanderungen 1966. 87.

[122] Például Franz és Christian Riepenhausen (1786–1831, 1788–1860) 12 lapos rézmetszet-sorozata, a *Lebens Raphael* (1816).

[123] Például a biografikus sorozatairól ismert Bonaventura Genelli (1798–1868) 1857 és 1868 között 24 jelenetből álló vizuális autobiográfiát (*Aus dem Leben eines Künstlers*) készített, ami halála után rézmetszetben is megjelent. George Cruikshank (1792–1878), angol karikaturista, élete vége felé, az 1870-es években egy vizuális autobiográfia kivitelezésébe kezdett, de halála miatt a mű befejezetlen maradt.

[124] Ludwig Emil Grimm 1830 és 1860–65 között több képes albumot készített: családja és baráti köre életét megörökítő, feliratozott sorozatokat. Koszinowski, Ingrid – Leuschner, Vera: Ludwig Emil Grimm. Zeichnungen und Gemälde. Marburg: Hitzeroth, 1990. 2. kötet. (a továbbiakban: Koszinowski 1990.) S 2, Bl. 1–6, és S 4, Bl. 1–6. és S 13., valamint 170–173.

[125] A svéd Josabeth Sjöberg (1812–1882) mindennapjainak eseményeit naplószerű képsorozatokban örökítette meg. Lásd: *Art FMR, XIXe siécle.* Tom. II. ed.: Franco Maria Ricci. Milano: Franco Maria Ricci, 1990. 162–176. Koszinowski is említ ilyen női naplószerű albumokat, például Amalie Heeremann von Zuydtwyck albumát (1830 körül). Koszinowski 1990. 340.

[126] Adolph Menzel (1815–1905) *Künstlers Erdenwallen* litográfált albuma a berlini metszetkiadó, L. Sachse megbízásából készült 1834-ben. Leírását és illusztrációját lásd Brand 1998. Kat 23.

[127] Öt lapon 2–2, a hatodikon egy ábrázolás látható. Az egyes képek magyarázatai: „I.1. Erstes Aufblitzen des Genies, die Preisertheilung besteht im Prügeln. 2. Der Genius lässt sich nicht unterdrücken, statt als (gezwungener) Lehrjunge zu arbeiten, ist die Kunst Lieblingsübung. II.1. Entdeckung und Strafe. 2. Selbstbefreiung vom Druck. III.1. Akademisches Leben. 2. Versuch des Vaters den Sohn zu seinem Handwerk zurückzuführen. Entzweiung. IV.1. Liebe. 2. Begeisterung. Goldene Berge. V.1 Brotstudium. Sorge. 2. Ende in Dürftigkeit. VI. Anerkennende, bewundernde Nachwelt. Bilderhändlers Erndte. A képcímek: I. Keim. Trieb. II. Zwang. Freiheit! III. Schule. Selbstkampf. IV. Liebe. Luftschlösser. V. Wirklichkeit. Ende. VI. Nachruhm.

az egyik jeleneten a világ elnyomó hatalma jelenik meg, amelyre a másikon a művész ellenállással, a kényszer alóli szabadulással reagál. Székely is egy lapon két, antitetikus jelenetet helyezett el, de nem egymás mellett, hanem egymás fölött, és nála a művész pozitív életeseményeit ellenpontozza a párdarab. Székely sorozatához hasonlóan Menzelnél is a negatív élmények dominálnak. Székely sorozata nem tárgyalja a művésszé válás folyamatát, hanem már az alkotói élet jeleneteivel kezdődik: ellentétben Menzellel, a főszereplő nem a művészi lét és elvek megvalósításáért küzd, hanem magánéletének problémáival küszködik. Így Székelynél a szerelem és a családi élet sokkal nagyobb jelentőséget kap: míg Menzel sorozatában két különálló képben és két mellékjelenetben tűnik fel, idealizált és problémamentes, Székelynél a festő a művészi alkotás megvalósításának képtelenségébe csak belerokkan, de magánéletének problémái, szenvedélyes érzelmeinek pusztító hatása, a gyilkosság és a bor, a fogság végez vele. A megismerkedés, valamint a szerelem általi ihletettség témája, ha kompozícionálisan és motívumát tekintve különbözően is, de mindkét sorozatban megjelenik. Tematikusan és kompozícionálisan hasonló jelenetek is találhatók a két sorozatban.[128]

Az általános emberi boldogságot és nyomorúságot egy adott karakter életében bemutató tematika népszerű volt a 18. század végi és 19. századi európai populáris grafikában és irodalomban: apró szerencsétlenségek és nevetséges, kisszerű örömök gyakran egymást váltogató, ellentétes jelenetein, illetve illuzórikus elvárások és kiábrándító valóság antitetikus szembeállításán keresztül vázolták fel egy ember életét,[129] illetve a tradicionális életkorok ábrázolásának mintájára a hangsúlyt a kezdetben felívelő, majd az élet csúcsán bekövetkezett drámai, megállíthatatlan, de sok fázisú zuhanásra helyezték.[130]

Székely a magánélet eseményeinek a művész személyiségére gyakorolt (sokszor dezintegráló) hatását bemutató sorozatai a német romantikus művészek vizuális autobiográfiái és a (késői) *Künstlerroman*ok ismeretében keletkeztek, és Székely „vizuális *Künstlerroman*ok" kialakítására tett kísérleteiként lehet értelmezni. Az alkotói személyiség személyességéről alkotott írott és vizuális fikciók olyan struktúrát (kompozícionális-tematikus formakészletet) jelentettek Székely számára, amelyek felhasználásával alakíthatta személyiségét, és vizuálisan megfogalmazhatta személyes élményeit.

*

A napló olvasmánylistáin szereplő fiktív (auto-)biográfiák, a képsorozatokban elbeszélt élettörténetek arra mutatnak, hogy Székelyt hosszú időn keresztül foglalkoztatta az alko-

[128] Székely mind a „művet," mind a családi boldogságot megvalósítani képtelen művésze (IV és VIII) és Menzel érdektelen szakmára kényszerített fiatal fiúja (II) ugyanúgy magába roskadva, térdére könyökölve ül. Az akadémiai stúdiumokat folytató fiatal művész is megegyezik mindkét sorozatban: az ülő, combjain vázlatfüzetét tartó és rajzoló fiatal fiú Székelynél (I) és Menzelnél is hasonló (III).

[129] John Augustus Atkinson (1775–1818), *Miseries. / Sixteen Scenes taken from / The Miseries of Human Life* (1807). A legnépszerűbb Thomas Rowlandson 50 darabos *Miseries of Human Life* (1808–9) sorozata volt. Rowlandson ellenpárként egy hasonlóan szatirikus, az élet apró örömeit megjelenítő sorozatot is megalkotott: John Britton és Thomas Rowlandson, *Pleasures of Human Life in / a Dozen Dissertations / on / Male, Female and Neuter Pleasures* (1807). A jelenetpárok nem szükségszerűen kapcsolódtak narratívává – repetitív ismételések láncolatát is kialakíthatták: C. Clarke *Contrasts* (1850 körül) című, 12 darabos litográfia-sorozata. Life in England in Aquatint and Lithography 1770–1860. Architecture. Drawing Books. Art Collections. Magazines. Navy and Army. Panoramas. Etc. from the Library of J. R. Abbey. London: Private, 1953. (a továbbiakban: Life in England 1953.). Kat. 259. Kat. 317. Kat. 260. Kat 262. Az irodalomban az átlagember életének örömei és nyomorúságai a szerelem és a házasélet örömeinek és nyomorúságainak bemutatása köré csoportosultak, például Honoré de Balzac *La Physiologie du Mariage* (1829).

[130] Phillips Watts *Case in Bankruptcy* (1850 körül) 15 lapos sorozata, vagy a *Life of a Nobleman* (1825 körül). Life in England 1953. Kat. 581. Kat 310.

tói identitás kérdése. A napló autobiografikus újraszerkesztése azonban azt jelzi, hogy Székely túllépett a művészi személyiségről alkotott fikciókon, és saját alkotói személyiségének fejlődéséről szóló egységes és összefüggő élettörténeti „narratívát" alakított ki, amelyben „vizualizált" formában magánéletének eseményei is helyet kaptak. Kezdetben korának művészi személyiségről és személyességről alkotott mintái ismeretében hasonló fikciókat (sorozatokat) alakított ki, majd életének egy válságos időszakában saját életének emlékezésre méltó eseményeit, dokumentumait, képterveit rendezte el – felépítve autobiográfiáját. Azonban felmerül a kérdés, hogy Székely később hogyan értékelte korai éveit, alkotói személyiségének formálódását – ifjúkori „naplófeljegyzéseit."

A *Vasárnapi Ujság* 1866-ban az akkor 31 éves Székely Bertalanról közölt egy biográfiát.[131] A hetilap gyakran publikált híresség ekről rövid életrajzokat. Az általában idősebb férfiak személyiségét bemutató rövid írások a karakter, a személyiség egy-egy kiemelkedő, fontos tettében megnyilvánuló tulajdonságait vagy életpályájának egészét vázolták fel, csak futólag említve a tanulóéveket.[132] Ezzel szemben a fiatal Székely biográfiája kizárólag alkotói személyisége kialakulásának (tanulóéveinek) történetét tárgyalta. Annyira részletes és „első kézből" származó információkat nyújt, hogy egyértelműen Székely saját narrációján alapul. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a biográfia vezérmotívuma *Székely alkotói személyiségének fokozatos kiépülése*, amely az elbeszélés – Székely – szerint párhuzamosan zajlott technikai és elméleti képzettségének megszerzésével. A megemlített, 1855 és 1866 közötti események nyomon követhetők a naplóban is – például, Székely tanulmányai, más művészekkel való viszonya, a gyakorolt művészeti ágak közti tudatos választása –, így a biográfia sok tekintetben az autobiografikus szerkezetű naplóra is támaszkodhatott, sőt a „naplófeljegyzések" célját is megfogalmazta.

Székely a *Künstlerroman*ok gyakorlatához hasonlóan beszéli el művésszé válását: hangsúlyozva az apa, a család, a világ ellenállását, saját benső vívódásait, a fiatal művész pályáján való eligazodásának nehézségeit, „vándorlásait." A biográfia szerint Székelyt apja a „technikus szakok valamelyikére" szánta, és ezért „1850 vége felé Bécsbe küldte a polytechnikumra," ahol Székely a „veleszületett erélylyel és alaposságra törekvő buzgalommal" tanult kezdetben, de mivel a *„kedélye mélyében szendergő művész* lassankint háborogni kezdett a merev formulák ellen," *„számot vetett magával és eltökélé, letérni az irányról*, melylyel kibékülni nem tud, *s becserélé azt a művészi pályával."*[133] A narratíva szerint 1851–52 folyamán Bécsben tette meg Székely az első lépéseket a művészi pálya felé, ami a nélkülözhetetlen elméleti és gyakorlati képzés megszerzés mellett elsősorban az alkotói személyiség felfedezését és fokozatos kifejlesztését jelentette. Székely „látogatni kezdé a bécsi művészakadémiát, mely lépését azonban jó darab ideig titokban tartatá vele az apai tekintély iránti tisztelet."[134] Az (autobiografikus) narratíva olyan események megemlítését választotta az alkotói személyiség felfedezésének bemutatására, amelyek a már említett (írott és vizuális) *Künstlerroman*ok állandó motívumait jelentették: Menzel sorozatának, illetve a korai *Künstlerroman*ok főhőseihez (például Anton Reiserhez) hasonlóan, Székely is egy tőle idegen szakmát tanulva ébredt rá elnyomhatatlan művészi hajlamára, és először az apa ellenállá-

[131] Székely Bertalan. Vasárnapi Ujság, 13. évf. 26. sz. 1866. július 1. (a továbbiakban: Székely 1866.) 309–10. Mivel a szöveg szinte teljesen megegyezik – kissé rövidített változata – Székely *Az anyai őrszem* litográfiáján található Keleti Gusztáv által írt életrajzzal, a szerzőség Keletinek tulajdonítható. MNG Adattár, ltsz. 22959/1989/II.

[132] Például Vasárnapi Ujság, 13. évf. 1. sz. 1866. január 7. 1.

[133] Székely 1866. 309. A litográfián publikált életrajz szókimondóbb: „A kedélye mélyében szendergő művész lassankint háborogni kezdett az ész szabta merev formulák ellen, s *a titkos hajlam és a külsőleg kitűzött czél ellentéte belső összeütközést érlelt.*" Mivel *„az egységről fogalma is megzavarodott* ... számot vetett magával s eltökéllé magát letérni az irányról, melylyel kibékülni nem tud, s becserélni azt a művészi pályával."

[134] Székely 1866. 309.

sát kellett leküzdenie. Saját képességeinek és alkotói személyiségének kiépítése korántsem ment könnyen, és Székely többször rámutatott a művésszé válással járó vívódásokra, krízisekre, *„benső mozgalmak"*-ra.[135] Két éves bécsi tartózkodása után megbetegedése miatt hazatért, majd 1853–54 körül visszament Bécsbe, újabb két éven át folytatta tanulmányait az Akadémián, és 1855-ben „családjának megváltozott külső helyzete" miatt visszatért Erdélybe.[136] Az 1854–55-ös évek nemcsak képzettségének megszerzésében, hanem alkotói személyiségének kiépítésében is döntőnek bizonyultak: „Olthatatlan tudási szomj, s *kifejlett önálló gondolkodásmódja most már azon ösvényre terelé munkásságát, melyre az öntudatos haladás biztos sikerrel találkozott."*[137] Mindez nem jelentette, hogy alkotói identitása megszilárdult, hiszen a naplóban még 1861-ben is azt jegyezte fel, hogy „kibékültem azzal hogy festész – és nem költő vagy szobrász lettem – festészethez mégis legtöbb hivatásom volt –".[138]

A biográfia a napló vázlatkönyvi részeinek datálásában is segítséget nyújt. Székely 1854–55-ben „olthatatlan tudási szomja" miatt „az akadémiai tanmódszer időt fecsérlő lassúságától eltérőleg, *a régi nagy mesterek kézi rajzait másolgatá nagy kitartással Albrecht főherczeg jeles metszvény- és kézrajz-gyűjteményében.* E mellett szorgalmasan látogatta *az akadémia gazdag könyvtárát,* honnan *szakmája elméleti tanait* merítette, s *alapjait vetette meg azon általános miveltségnek,* mely nála fényes tehetséggel párosulva, az eddig kivívott és még ezentúl kivívandó siker lényeges kutforrásának tekintendő."[139] Székely intenzív önképzési időszakában két olyan tevékenységet említett, a metszetek másolását és az olvasást, amelyek összekapcsolhatók a napló vázlatkönyvi részeivel és olvasmánylistáival, és azokat datálják is: 1855 *utánra.*

A művészi személyiség kiépítésének folyamatát, fokozatait Székely önmagára használt megnevezései mutatják a legjobban. A bécsi akadémián eltöltött tanulóévekben magát mint *„ifjút,"* *„kezdő művészt,"* *„fiatal kezdőt"* említette, de az ezt követő időszakban már *„fiatal művész"*-ként, valamint *„művészi továbbképződésre"* vágyó *„szerény ifjú"*-ként határozta meg magát. Vagyis 1855–56-ra Székely alkotói identitását többé-kevésbé kiépítette – ennek nyoma lehetett a *Menschliches glück und Elend* sorozat megalkotása is –, és művészi képességeinek továbbfejlesztése mellett döntött: *„Immár maga előtt látván tiszta körvonalakban a czélt, mely felé törekedett, s önbírálattal elemezni tudván szellemi erejét*: azt tüzte czéljául, hogy a festészet külső eszközeinek kezelésében önállóságra és könynyűségre tegyen szert. E végre Párisba vágyott, de mivel a hosszú ut költségeit nem győzte Münchenbe tért, hol a kitűnő technikájáról híres Piloty Károly akadémiai tanár műterme virágzott."[140] A narratíva sze-

[135] Székely 1866. 309.

[136] Már valószínűleg 1853-ban visszatért Bécsbe, ezt két portréfotója támasztja alá: az egyiket eredetileg a fol. 2. recto (11) oldalra ragasztotta, ma azonban egy leszármazottnál található (a naplóban: „mein portrait 1853." a fotográfián: „Angerer ft."), a másik a fol. 172. recto (357) oldalon – I. (351) „mein profil portrait gemacht von Angerer in Wien 1853" látható. 1855-ben és 1856-ban, kétszer is súlyosan megbetegedett. A biográfia szerint „Enyeden ismét forrólázba esett, mely ujólag egy évet rabolt el életéből. ... [1856-ban] harmadizben is megrohanta a betegség ezuttal oly hevesen, hogy életben maradását csak édes atyja, fölötte éjjel nappal őrködő, önfeláldozó gondos ápolásának köszönheté." Székely 1866. 310. A naplóba beragasztott, 1855–56-ra datált „betegség"-sorozatok Székely saját „élményével" függtek össze. A betegségéből felgyógyuló nő történetét bemutató sorozat ismeretében érdekes a biográfiának az a megfogalmazása, hogy Székely *„miután fellábalt, az uj élet küszöbén,* ismét Berres odanyujtott karjain egyenesedett föl." Joseph Berres (1821–1912) Székely pártfogója, katonatiszt és amatőr festő volt, több beragasztott rajza található a naplóban: például fol. 166. verso – I. (335); fol. 170. verso – III. (344); fol. 171. recto (355) – I. (345) „Mutter beim Heerd wettkomposition mit Hern Major von Berres. 1857."

[137] Székely 1866. 309.

[138] Fol. 65. recto (139).

[139] Székely 1866. 309.

[140] Székely 1866. 310.

rint, a művészi pálya mellett való elköteleződés folyamatos képzést, képességeinek és alkotói módszereinek másokéval való folyamatos összevetését jelentette – a *Künstlerroman*ok gyakorlatához hasonlóan „vándoréveket."

*Künstlerroman*ok állandó motívumát, motívumláncolatát jelentette a főszereplő művész és egy másik művész között, a művészetről folytatott értekezések, bensőséges megbeszélések, egy idősebb művész tanácsadásainak leírása. A fiatal művész vándorlásai során más festőkkel folytatott megbeszélései olyan tanítást, tudást jelentettek, amelyek eligazították a kezdőt az útkeresés éveiben.[141] Ezért érdekes, hogy a fiatal művészről szóló (auto-)biografikus narratíva, valamint a naplófeljegyzések narratívája Székely más művészekkel folytatott megbeszéléseit jegyezte fel – nem a sok tekintetben elégtelen akadémiai képzést részletezve. A „naplófeljegyzésekben" Székely mintegy tizenkét különböző festővel (tanáraival és diáktársaival, néhányukkal többször) folytatott beszélgetését, vitáját rögzítette: szakmai, gyakorlati problémákat (komponálási módszereket), a műfajok közti választást vitatták meg, illetve Székely összefoglalta tanácsaikat, művészeti elveiket és módszereiket.[142] A szakmai vitákra annál is inkább szüksége volt, mert mint a biográfiában említette: „Bécsben különben sem volt, valamint most sincs az a művészi légkör, melyben a *kezdő művész*, igazi czélja, és az eszközök megválasztásában magát gyorsan tájékozni képes volna...".[143] Idős korában is úgy nyilatkozott, hogy „a *fiatal művésszel* [...] nem törődik senki", azonban ekkor már a festőtársak elgondolásainak összegyűjtését nem értékelte pozitívan: „Hiába csatlakozik néhány tehetségesebb, fejlettebb társához, tőlük sem nyer utmutatást, mert hisz ők maguk sem igen tudnak eligazodni. Mindenféle benyomások tervszerűtlen befogadásával így vész el igen sok idő."[144] De Münchenben a „kollégákkal" folytatott szakmai viták, festészeti módszereik feljegyzése még alkotói képességeinek továbbfejlesztésében hasznosnak tűnt fel. A biográfia szerint Székely pályatársainak a festészet gyakorlatáról és elméletéről alkotott nézeteit saját eligazodására tudatosan, egyfajta „festőkönyv" kialakításának szándékával összegyűjtötte, saját képességeit másokéval összemérte – és ez a „festőkönyv" az, amit ma „naplóként" ismerünk: „Münchenben a művészet sok jelese él, Székely mindezek műhelyébe járatos volt. *Kritikai éllel és haladási ösztönén alapuló tudvágygyal kémkedett ezek műhelyében, méhszerű szorgalommal jegyzé fel tapasztalásait, s a mit e kiváló szellemek társaságában, e következetes öngazdagítás utján nyert, a tájékozottságot és munkaerélyt kiegészíté és fo-*

[141] Például Sternbald vándorlásai során különböző művészekkel találkozott, akiknek művészeti elgondolásait hallgatta, vitatta meg. Az *Ardinghello*ban esztétikai és filozófiai dialógusok sora húzódik, Tieck *Dichterleben* művében hosszú beszélgetések zajlottak Marlowe, Green és Shakespeare között a művészet lényegéről, Vittoria Accorombona pedig Tassoval és másokkal folytatott beszélgetést a költészetről, Ofterdingen „előadások" sorát kapta az idősebb Klingsohrtól.

[142] Ilyen beszélgetések végeredményeit rögzítette Székely Pettinghoferrel (fol. 46. verso), Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865) osztrák festővel (fol. 52. recto), Moritz von Schwind (1804–1871) német grafikussal és festővel (fol. 52. recto), Robert Gschwind német festővel (fol. 52. recto, fol. 53. verso), Carl Stauber zsánerfestővel és illusztrátorral (fol. 60. recto, 61. recto, 85. recto, 103. verso, 108. recto), Karl Theodor von Piloty történeti festővel (fol. 62. verso, 106. recto), König festővel (fol. 62. verso, 94. verso), Ludwig von Hagn (1819–1898) enteriőr és zsánerfestővel (fol. 97. verso), Krauseval (fol. 97. verso, 101. verso, 104. verso), Wagner Sándor festővel (fol. 103. verso), Friedrich Pecht (1814–1903) történeti, valamint portréfestővel (fol. 106. recto (233)) és Lotz Károly (1833–1904) festővel (fol. 111. recto (233)).

[143] Székely 1866. 309.

[144] Lándor Tivadar: Székely Bertalan. Vasárnapi Ujság, 52. évf. 53. sz. 1905. december 31. 857. Máshol azt említette: „Miután én is tanár lettem, *visszaemlékeztem, milyen magatehetetlen helyzetben voltam tanitványkoromban* és meg akartam óvni tanitványaimat attól, ami nekem akkor oly keserves volt, megóvni az egyedül tanulástól, az elkerülhető kinlódástól, a felesleges erőpazarlástól, a *tudatlanságban, haszontalanul elvesztegetett ifjukortól.*" MNG Adattár, 21400/1982 H–7/7. Bényi László: Székely Bertalan kiállitás, 1955.

kozta benne a nemes vetélkedést jelesebb tantársaival."[145] A biográfia a naplóban megtalálható, két művészeti ág közötti választás dilemmáját, a nemzetközi piacon értékesíthető „polgári" zsánerfestészetről a magyar nemzeti tárgyú történeti festészetre való áttérést is tárgyalta: *II. Lajos tetemének feltalálása* (1860) és *Dobozi Mihály és hitvese* (1861) képeinek *„kedvező fogadtatása Magyarországon, a hazai történelmi anyag további mívelése bátorítá a művészt, ki eddigi életviszonyai, fejlődésének sajátszerű menete, korábbi keserű tapasztalások s főleg a művészet szomorú és bizonytalan helyzete miatt hazánkban, inkább cosmopolitikus iránynak* [zsánerfestészetnek] *indult volt.*"[146] Mindezeken túl, a biográfia megemlítette Székely azt a mára már kevéssé ismert működési területét, a külföldi képes lapok illusztrálását,[147] amellyel Székely naplófeljegyzéseiben többször foglalkozott, illetve megjelent illusztrációit oda beragasztotta.[148]

1862-es Pestre költözését az alkotói személyiség formálódásának újabb lépcsőfokaként beszélte el, amely ismét a művészi identitás nem adott, hanem a társadalmi kontextustól függő természetére világított: Székelynek, az „azelőtt *ismeretlen művész*"-nek pesti közönség és megrendelők számára is művésszé kellett válnia.[149] A biográfia nem tárgyalta első pesti éveit – a naplóban sincs 1862–63-ra vonatkozó feljegyzés, és akárcsak a napló, a biográfia is Székely müncheni falkép-megbízatásával, majd európai körútjával folytatódott: „franczia és németalföldi iskolák tanulmányozását tüzve ki czéljául, Párisba indult s az ottani, valamint utána a Brüsszel, Antwerpen, Hága, Harlem, Amsterdam, majd a Kassel, Pommersfeld és Nürnbergben levő *képtárakat, valamint az utjába eső hiresebb művészeket sorra látogatá, írott jegyzeteket* [!], *majd festett vázlatokban állandósítván élményeit és tapasztalásait.*"[150]

Az *írott* biográfia, hasonlóan Székely *írott* naplórészeihez „hallgatott" feleségével való megismerkedéséről, gyermekei születéséről – magánéletéről és érzelmeiről. A visszatekintéssel és újraszerkesztéssel létrehozott összefüggő autobiográfia lehetővé tette azt, hogy alkotói személyisége kialakulását, életének eseményeit egységes történetként, biográfiaként láthassa és láttathassa. Így a *Vasárnapi Ujság*-ban közölt biográfia azt az élettörténeti narratívát beszélte el, amely által önmaga és mások számára *Székely azzá vált, amit a magyar olvasók és a közönség akkor már feltételezett róla – érett, kiforrott, hazai művésszé.*

*

Az 1856 és 1861 közötti évek az átmenet évei voltak Székely számára: akadémiai képzésben részesülő diákból művésszé, ifjúból férfivá, szerelmesből családfenntartóvá kellett válnia. Ezek az évek fizikai és szellemi értelemben is *Wanderjahre*nak számító évek voltak: bécsi tanulmányai után visszatért Erdélybe, a csehországi Marschendorfba ment, majd Drezdába látogatott, onnan Münchenbe, majd München és Marschendorf, akadémiai képzés és magánélet között „ingázott," Pesten telepedett le családjával, de falfestészeti megbízása miatt újra Münchenbe utazott, és európai körutat tett. A fizikai értelemben vett vándorlásnak ezek az évei különböző típusú szellemi-intellektuális vándoréveket tömörí-

[145] Székely 1866. 310. A litográfiát kísérő életrajz ismét részletesebben fogalmaz: „Kritikai éllel és haladási ösztönén alapuló tudásvággyal kémkedett Kaulbach, Schwind, Schleich, Hauber, Spitzweg, Krause, Kotzebue, Pecht, Enhuber, Hagn és mások műhelyében, méhszerű szorgalommal jegyzé fel tapasztalásait." Mindez „fokozta benne a nemes vetélkedést jelesebb tantársaival ... Lenbach, König, Makart, Max, ... Wagner Sándor és Litzenmayer" festőkkel. Az említett művészek legtöbbjének neve felbukkant a naplóban. Lásd 142. jegyzet.

[146] Székely 1866. 310.

[147] „Székely keresett müvész a külföldi képeslapok részéről is". Székely 1866. 310.

[148] „4/12. 1861. Um ein tüchtiger holzschnittzeichner zu werden – dürfte das viele zeichnen mit der feder – was immer für welcher gegenstände – nur um das stoffliche an ihnen durch striche wiedergeben zu lernen – das allervortheilhafteste sein –". Fol. 66. verso. Egy újságillusztrációját be is ragasztotta: fol. 154. recto (319) – II. (294).

[149] Székely 1866. 310.

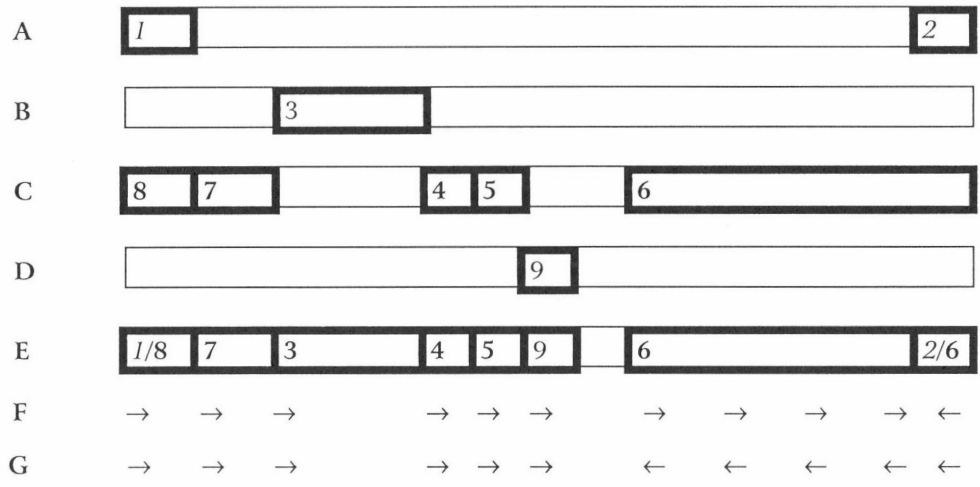
[150] Székely 1866. 310.

tettek: nemcsak a bécsi akadémiai diákéveket, a fiatal, önmagát gyakorló festő skiccelő túráit, hanem a „vándorfestőként" tevékenykedés éveit, fokozatos „akadémiai festésszé", nemzetközileg is elismert és megbízásokat elvállaló, világot járt, önmagát képző, de „nemzeti" festővé válását. „Érzelmi" vándorévei alatt ifjúból férfivá, szerelmesből férjjé, családapává vált – magánéletének élményei, személyességének vizuális reprezentációi alkotói működésének fontos állomásait jelentették, jelentősen befolyásolták működését, műfajok közti választását. Székelynek családfenntartóvá is kellett válnia – és ez az 1860-as évek elejének magyar művészeti életében nem volt könnyű feladat, még alkotói személyiségével összhangban álló és „eladhatónak" ítélt képek alkotásával sem.

A pályakezdő művész, Székely dilemma-helyzetben élt: egyfelől nemzetközi kontextusban egy nemzeti irányultságú zsánerfestészetben alkatának megfelelő, nemzetközileg kellően respektált és kielégítő anyagi lehetőséget látott – annak árnyoldalaival együtt; másfelől nemzeti kontextusban egy nemzeti irányultságú történeti festészet határaival, lehetőségeinek szűkösségével is tisztában volt. Bár Székely naplójában a müncheni periódust negatívan értékelte – nyomában a magyar művészettörténeti szakirodalom is –, a nemzetközi zsánerfestészet körébe tartozó képtervek tematikájukban divatos és jól eladható, személyes hajlamához és előképeiket tekintve nemzetközi példákhoz igazodtak, továbbá arra mutatnak, hogy Székely korántsem köteleződött el ekkor az akadémikus, történeti festészet mellett, és történeti képeihez készített számtalan vázlata, illetve naplófeljegyzései még nem (csak) elméleti hajlamát, hanem egy fiatal festő a „nagy műfajban" való eligazodásának nehézségeit jelezték. A naplóban található sorozatok (mintegy 18 darab) előrevetítik Székely egész életművén végigvonuló, több képi egységben elbeszélt történetek kialakítására való hajlamát, és ezzel a legjelentősebb 19. századi magyar képi elbeszélővé avatják.[151]

Az útkeresés éveinek lezárásához, művésszé válásához életének eseményeit egy összefüggő és érthető narratívává kellett elrendeznie. Az eligazodást nélkülöző években, kezdő művészként nemcsak technikai és elméleti tudását kellett elmélyítenie, hanem alkotói személyiségét is meg kellett szilárdítania. (Auto-)biografikus fikciók felé vonzódása ennek is köszönhető: a korban elérhető, népszerű, írott és képi modellek ismeretében Székely is hasonlók kialakítására törekedett. A *Künstlerroman*ok, valamint a populáris (auto-)biografikus sorozatok, családtörténeti albumok ismeretében maga is alakíthatta alkotói személyiségét. Ebben az összefüggésben érdemes Székely későbbi, feleségével való megismerkedése, 1858 után megsokasodó, és a naplóba beragasztott szerelmi történetekkel, a családi élet eseményeivel foglalkozó kép- és sorozatterveire úgy tekinteni, mint az alkotói személyiség fejlődésében, és az ezt dokumentáló autobiografikus konstrukcióban nagy szerepet játszó személyességének kifejezésére, vizualizálására, a *Künstlerroman*okban felvázolt művészet és szerelem azonosságának megvalósulására, Székely „subjektivitásának" (fiktív) reprezentációira. Azonban alkotói személyiségét nem fikciókkal, hanem egy saját életének eseményeit és dokumentumait felhasználó és elrendező autobiográfiával érte el. Székely „ifjúkori naplója" egy olyan autobiografikus „konstrukció," amely az alkotói fejlődésére tett visszatekintés révén elkülönülő részek és eltérő funkciók között kapcsolatot teremtett. A kezdő művész vázlatkönyve, majd a mindennapok naplószerűen vezetett, eligazodását szolgáló „festőkönyve" 1861 telének kaotikus élethelyzetében autobiográfiává vált: képi ötleteinek összegyűjtésével és elrendezésével nemcsak vázlatai, hanem életének eseményei között is, és az összefüggést nélkülöző naplóban is rendet teremtett.

[151] Székely festményein is megjelennek összetett, több részből álló képi struktúrák, például *V. László és Cillei Ulrik* (1870) festményén a faldekoráció királyciklusa. Tradicionális ikonográfián alapult, de korabeli eseményt, Ferenc József királlyá koronázását örökítette meg egy olajskicc-sorozata (1867). Székely több frízt, freskót, freskótervet készített, sokszorosított sorozatokat (*Ágnes asszony*, 1865), cinematográfikus mozgástanulmányokat; oeuvre-jében találhatók pendantok (*A boldog anya*, 1866–70 – *Özvegy*, 1866), triptichonok (*Az anyai őrszem*, 1863–66), tizenkét darabból álló sorozatok is (*A nő élete*, 1871).

1. ábra

SZÉKELY BERTALAN NAPLÓJÁNAK FELÉPÍTÉSE, AZ EGYES RÉSZEK KIALAKÍTÁSÁNAK SORRENDJÉBEN
A. 1855/56 után használt „vázlatkönyv." **B.** 1858 májusa és 1861 decembere között naplószerűen vezetett „festőkönyv." **C.** 1861 decemberében korábbi képi ötleteinek összegyűjtése és elrendezése. **D.** 1861. december végétől 1866-ig szórványosan vezetett naplószerű feljegyzések. **E.** A napló mai felépülése. **F.** A napló egyes részeinek olvasási iránya. **G.** A napló kronologikus kibomlásának iránya.

BICSKEI, ÉVA

Diary, visual autobiography, and Künstlerroman: Identity and privacy in the 'Juvenile Diary' of Bertalan Székely

The article aims at reinterpreting the so-called "Juvenile Diary" of one of the greatest nineteenth-century Hungarian painters, Bertalan Székely, as an autobiographical construction. The diary has a very complex structure, originally consisting of isolated parts fulfilling different functions over the time. First, it served as a *sketch-book* (around 1855–56, see parts *1* and *2* in the diagram), later as a written *painter's book* (1858–1861, see part 3, and 1861–1866, see part 9). In the winter of 1861, Székely filled up the empty spaces in the diary with sketches made in the period 1855–1861 (see parts **4**, **5**, **6**, 7 and 8). This heterogeneous structure of the "juvenile diary" puzzled many scholars, who could not reconcile the 'impersonal' methodological parts with the numerous 'personal' sketches. The article argues that the key to understanding the organization of the diary is offered by the function of the sketches added in 1861. Székely inserted them into the diary not only in a chronological order, but arranged them in order to *retrospectively* connect the isolated parts of the diary into a coherent "narrative" about the author's origin, artistic development and events in private life.

Since for Székely, becoming an artist meant not only the acquisition of technical skills, but also building an artistic identity, the parts of the diary concomitantly documented his technical, artistic and personal development. The *sketch-book* did not simply record the development of his technical skills; its fictional (auto-)biographical series were also part of the gradual construction of the artist's identity. The *painter's book* registered pieces of advise and summarized various painting methods. At the same time, these notes also allowed him to compare his abilities and skills with those of other artists, to legitimize his choice of becoming a painter, to choose among artistic genres, and ways of living.

The process of building up the identity of Székely as an artist developed in different stages, from the readings of fictional (auto-)biographical narratives in a first phase (attentively documented in the diary), to their experimental recreation in the form of fictional autobiographical series. These series demonstrate Székely's familiarity with contemporary *visual and written (auto-)biographies* recording the formation and development of a young personality, such as *popular visual (auto-)biographies* and *fictional novels* narrating the development of a young personality. Among these *Bildungsromans*, several belong to the sub-genre of *Künstlerroman*, which recorded the process of becoming an artist – be it a painter, an actor or a musician. In *Künstlerromans*, privacy and emotional life hold a crucial role in the process of becoming an artist: they form the basis of artistic creativity by fusing experience and its representation. These visual and written genres can be regarded as social and cultural models facilitating the identity building of an artist (i.e. a painter). This perspective helps us understand the function of Székely's numerous series representing private life of artists and sketches dealing with love-scenes, or mother-child relations. They document not only his artistic activities, but they also "record" and "visualize" experiences of his private life, as authentic expression of his privacy in his autobiographical construction.

Finally, Székely's developed interest in various forms of biographies led him to the conscious construction of his own autobiography about *his becoming an artist*. Thus, based on the various parts of his diary written in the previous period, in 1861 Székely looked back to his own artistic and personal development, and retrospectively inserted into the

diary sketches created in the previous years in order to compile a comprehensive 'narrative' of his artistic development and private life.

Székely's "diary" thus developed into a complex autobiographical construction consisting of visual and written parts covering the formative period between 1855–1866. During this time, Székely transited from a student to a young artist completing his training, and finally to a nationally and internationally known artist. In his private life, he matured, fulfilling the roles of a lover, a husband and a father. The diary suggestively documents these interrelated processes. It can be read—from the beginning up to the end—as a 'narrative' of his own life from his origins to his artistic maturity, recording his early artistic achievements at the Viennese academy, his sketching tours, his wanderings, the years spent in Munich, exchanges of thoughts and methods with other artists, and the story of his love.

PERÉNYI ROLAND

„H..... Lajosnak a siralomházban sajátkezüleg irtt önéletírása"

Egy 19. századi rablógyilkos visszaemlékezése

„H. Lajos és Gy. József rablógyilkosok, kik több rablást és rabláskísérletet követtek el, végre Debrecen és Sámson közt egy kocsist lövés és több szúrások által megöltek – lovait s szekerét elvévén – a városi tek. Törvényszéken a legfelsőbb helyen is jóváhagyott kötél általi halálítélet folytán, – az első f. év júl. 30-kán kivégeztetett; az utóbbi pedig a vesztőhelyre indulás órájában siralomházban – hihető kétségbeesésében – gutaütés következtében halva összerogyott." – olvashatjuk a Debreczen-Nagyváradi Értesítő 1864. augusztus 7-i számában. A hír önmagában talán nem is lenne számunkra érdekes – hiszen egy teljesen hétköznapi esetről van szó –, ha az ügy elsőrendű vádlottja, a fenti újsághírben említett H..... Lajos nem találta volna saját életútját elég érdekesnek ahhoz, hogy azt írásba is foglalja. Így önéletírásával igen ritka forrást kínál a 19. század bűnözésének vizsgálatához.

A 19. század az a korszak, amely a személyes, visszatekintő jellegű írások demokratizálódását hozza magával; egyre több társadalmi csoport kapcsolódik be ekkor az ilyen jellegű „emlékgyártásba". Ez azonban nem csupán az író személye, hanem a tartalom szempontjából is demokratizálódást jelent:[1] a politikai események személyes megélésén, valamint az önéletírásból kihagyhatatlan elemeken (családi háttér, iskolaévek, munka, házasság stb.) túl a hétköznapi élet olyan mozzanatai is helyet kapnak egy-egy önéletrajzban, mint az étkezés, az utazás, az olvasás, a színházba járás vagy éppen a barátokkal való dorbézolás. Annak ellenére azonban, hogy ez a század a romantika és egyúttal az írásos visszatekintések, naplók és önéletrajzok korszaka,[2] bűnözők igen ritkán folyamodtak földi pályafutásuk írásos áttekintéséhez.

Igaz, hogy – a szabadságharc leverését követő megtorlásnak „köszönhetően" – több önéletírás is született börtönben,[3] ám arra nincs példa e korszakból, hogy egy köztörvényes bűnöző vesse papírra emlékeit – mindezt ráadásul a kivégzés előtti éjszakán.[4] Ezért egyedülálló az 1864-ben kivégzett H..... Lajos írása, melynek különlegességét még inkább ki-

[1] „Az, hogy immár a kisember is naplót ír, vagy legalábbis feljegyzéseket vezet, [...] a kor Magyarországán már nem rendkívüli dolog." Vörös Károly: Kis kamorámban gyertyát gyújték. Budapest, 1973. 12.

[2] Ugrin Arankának Degré Alajos visszaemlékezéseihez írt bevezetőjéből kiderül, hogy 1883-ig több mint 80 visszaemlékezés jelent meg a forradalom előtti, közbeni vagy utáni eseményekről. (Nem beszélve a kéziratos önéletírások, naplók tömkelegéről.) Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Budapest, 1983. 7.

[3] Köztük olyan érdekes olvasmányok is, mint a romantikus hévvel és nemzeti érzéssel teli *Egy államfogolynő naplója* Podhoray Podhorszki Mária tollából. Podhoray Podhorszky Mária: Egy államfogolynő naplója. Székesfehérvár, 1889.

[4] Ez természetesen azzal is összefügg, hogy a műveltebb rétegek által elkövetett bűntények mindig is kisebb arányt képviseltek, s az Alföldön és egyéb betyárlakta területeken elfogott szegénylegények igen kevés igényt mutattak életük megörökítésére – ellentétben a korabeli ponyvaírókkal, akik viszont a bűnügyi történetek iránti érdeklődést kihasználva teremtettek legendát egyes betyárok élettörténetéből.

emeli az a tény, hogy az irodalmány kis füzet formájában még a szerző kivégzésének évében nyomtatásban is megjelent „H..... Lajosnak a siralomházban sajátkezüleg irtt (sic!) önéletírása" címmel.

A rövid bevezetőből megtudhatjuk az önéletírás keletkezésének körülményeit: „H... Lajos és Gy... József rabló gyilkosok ellen folyó 1864. Julius 27-kén a debreczeni városi törvényszék által a halálos itélet kihirdettetvén, a halálra itéltek a törvényes szokás szerint, siralom házba közszemlére kitétettek, a holott is julius 29-kére virradólag éjjel H... Lajos a következő önéletrajzát írta, mely szóról szóra minden változtatás nélkül így hangzik."[5]

A bevezetőt követi a nem egészen hat oldalas önéletírás, melynek szerzője az „Életrajzom futólagosan áttekinthető töredéke" címet adta. Ez a – nyilván rövid idő alatt és igencsak szokatlan körülmények között született – írás sok fehér foltot mutat: több olyan életrajzi elem található benne, amely nehezen vagy egyáltalán nem rekonstruálható, ezért az önéletírást a szerző életútjának megalkotásához a rendelkezésre álló levéltári forrásokkal szükséges kiegészíteni.

H..... Lajos önéletírásának kiegészítéseként a nyomtatvány kiadója közli a visszaemlékező által elkövetett bűnök lajstromán túl a Királyi Tábla ítéletének kivonatos szövegét is. A füzetet egy négysoros vers zárja, ami egyben magyarázza az önéletírás kiadásának célját is: a város intő példát akart adni az olvasóközönségnek, s felhívni a figyelmet a városlakók romló erkölcsére.[6] A vers így hangzik:

„Azért hát mivel sem ezen a világon,
Sem halála után majd a másvilágon
Boldogsága soha egy rablónak sem lész:
Nem lehet rablóvá kiben van józan ész."[7]

H..... Lajos sorsa az önéletírás alapján

A szerző önéletírását nem születésével, hanem a családi háttér, gazdatiszt nagyapjának történetével indítja, aki túlzott vendégszeretetének és iszákos barátainak köszönhetően teljesen elszegényedett. A családi legendáriumban oly mértékben él az elszegényedés traumája, hogy maga a szerző is ehhez az eseményhez köti későbbi szerencsétlen pályafutásának eredetét. Ez a gondolat szinte programszerűen vonul végig az egész önéletíráson; már az apa sem kaphatja meg azt a képzést, amit elvárna: *„...így atyám, mint legkisebb korú gyermeke, legkevesebb osztályrészt nyerhette Pallás s Minerva hagyatékából, szegény! Egyszerű gatyás ne-*

[5] H..... Lajosnak a siralomházban sajátkezüleg irtt önélet irása. Debrecen, 1864. 1. (a továbbiakban: H..... 1864.)

[6] Akár az is elképzelhető, hogy a város ezzel a kiadvánnyal szeretett volna „betörni" az akkoriban oly népszerű ponyvairodalom piacára; éppen az 1860-as években jelennek meg a nagyobb városok nyomdái a ponyvairodalom piacán, s ezzel párhuzamosan a „polgárosultabb" bűnügyi ponyva veszi át fokozatosan a betyárponyva szerepét. Békési István: Magyar ponyva pitaval. Budapest, 1966. 265. H..... Lajos esetében, úgy tűnik, nem sikerült elérni ezt a célt. A történet továbbmesélésének ugyanis nem maradt fenn semmi nyoma, s a bűntények valószínűleg nem voltak „elég" véresek ahhoz, hogy szélesebb közönség figyelmét megnyerjék.

[7] Talán ugyanarról a versről van szó, amelyet a Vasárnapi Újság kifinomult irodalmi ízlésű szerkesztői a következő lesújtó kritikával illettek: „Husztiról, a rablóról. Ismeretlen öcsém, uram, ez a versemény nem sikerült, de még kevéssé az álarczkodás. A humor istenasszonyának erősebb mosolygását kívánva ön fejére, tisztelettel maradunk." Vasárnapi Újság, 1864. október 16. Mivel azonban a Vasárnapi Újság a verset magát nem közölte, sajnos nem derül ki, hogy a két írás azonos-e. Amennyiben két különböző versről van szó, csak az önéletíráshoz csatoltról lehet feltételezni, hogy szerzője akár maga az elítélt is lehetett. Ebben az esetben a második, a Vasárnapi Újságnak beküldött vers már mástól származhat, hiszen 1864. októberében H..... Lajos már nem élt.

mes ember volt ő folytonosan."[8] A nincstelenné válás megváltoztatja az amúgy szakképzettségére és nemességére büszke, öntudatos család mentalitását, s a kevésbé tanult apa már alázatos ember lesz, s *„bárki lett légyen az, ha rajta német nadrágot látott: már 'Tekintetes úr'-nak szólította."*[9]

Gyermekkorából H..... Lajos születésének dátumán (1827. október 27.) kívül csak az iskolaéveket tartotta említésre méltónak. Apja – megkísérelve javítani gyermeke helyzetén – mindent megtesz fia iskoláztatásáért, ezért 1836-ban Sárospatakra küldi a református kollégiumba. Az *„S. Nagy Patakon deák grammatikát"* tanuló visszaemlékező szerint azonban az iskoláztatás önmagában nem elég az erkölcsi és társadalmi felemelkedéshez: *„Az* [apa] *alapos embernevelés eszméivel ismeretlen, csuda volt-e hát, ha engemet sok pénz áldozatai után is az élet nemesebb oldalával nem ismertethetett?"*[10] A morális nevelést tehát az író éppen olyan fontosnak tartotta (volna), mint a színvonalas iskolai oktatást. Ettől függetlenül jól indul H..... iskolai pályafutása: büszkén említi, hogy a declinatio ismerete nélkül fordítja Phaedrust, Cicerot és Terentiust. Úgy tűnik tehát, hogy a család csillaga ismét felemelkedőben van: *„Szerencsém az volt, hogy eszem rendkívüli fogékonysága nyomán könyv nélkül még a héber leckéket is képes voltam megtanulni, ez észfogékonysággal párosulva a szorgalom, grádusunk legkitűnőbbjei között székelék."*[11] A visszaemlékező tehát tudatában van képességeinek. Később, a teológián 1844-től folytatott tanulmányairól írott soraiból azonban már inkább némi elkedvetlenedést olvashatunk ki: nem érzi magát sem *„conjugistának"*, sem *„declinistának"*, s ezért abba akarja hagyni az iskolát. Az apa azonban ragaszkodik a gyerek taníttatásához: *„...szegény apám mindig görcsös bottal fenyegetett, 'tanulj' ugymond 'csak igy lehetel pap."*[12]

A fiú azonban nem váltja be az apa reményeit, s hamarosan megjelenik az életrajzban egy, a szerző szerint döntő fontosságú törés, amely módosítja a szerző által elképzelt pályaképet. A fordulatot egy kezdetben teljesen ártatlannak látszó ügy indítja el: a szerző társaival együtt egy tűz során verekedésbe keveredik egy Sárospatak melletti falu lakosaival. Itt egy félszemű hercegi uradalmi erdőkerülő csúnyán elbánik a diákkal, aki ezt nem hagyja annyiban – társával a hercegi uradalomba mennek vadászni, de a kerülő tetten éri őket: *„... hallám isteni káromlással jelentkezni a vakot, hogy ha én meg nem előzöm őtet mellbe lőni, ő leendett a felperes."*[13] Az orvvadászó diák valóban megelőzi a kerülőt, s így a kezdeti diákcsínyből komoly bűntény, gyilkosság lesz. Ezzel a visszaemlékező sorsa hirtelen fordulatot vesz.

Az immár bűnözővé vált ifjú kénytelen Eperjesre menekülni. Az első bűncselekményt hamarosan újabb gyilkosság követi: kocsmázgatás közben egy hajdút, aki *„talán szive bálványát ölelgeté"*, irigységből meggyilkol: *„Ott feküdt a hajdú alvó vérében, én pedig anélkül, hogy egy pohár bort megihattam volna, figyelmeztettem a csaplártól, hogy rögtön elfogatom, már jött a hajdúcsapat értem, én azonban új szállásomra be sem menve többé, még azon éjjel gyalog Kassára mentem, hol másnap az eddig irt kalandjaimat az ezredesnek elbeszélve, rögtön katonává lettem ..."*[14]

A menekülés tehát a hadseregbe űzi a fiatalembert, ahol hamarosan tizedesi rangot kap. Itáliába kerül, s *„olaszhon 1847-diki* (sic!) *forradalmát mint osztrák-hü vertem s hü osztrák voltam mindaddig, míg a szabad szellem mindenható ereje lelkemig nem hata."*[15] Mintha hazájának szabadsága egyben a bűnei alól való felmentést is jelentené.

[8] H..... 1864. 1.
[9] H..... 1864. 1.
[10] H..... 1864. 2.
[11] H..... 1864. 2.
[12] H..... 1864. 2.
[13] H..... 1864. 3.
[14] H..... 1864. 4.
[15] H..... 1864. 4.

A szabadságharc alatti eseményekről ismét hallgat az elbeszélő, mindössze a végkifejlet jelenik meg: *„Fegyveremet Világos alatt tettem le, mint nyargoncz tiszt, főhadnagyi minőségben ..."*[16] Világos után a szerző Hangácsy Lajos álnéven házitanítóskodik egy Ung megyei özvegyasszonynál. Úgy tűnik, szerencsés fordulatot vesz élete: *„... az alkalom én és úrnőm között előbb bizalommá, majd szerelemmé fejtette a viszonyt s e szerelmi viszony kapcsai csakhamar annyira szilárdultak, miszerint 2000 holdnyi fekvőség birtokához e nővel együtt már gyürü által biztosittattam."*[17] A sors azonban másképp akarta: az álnév nem segített, a szerző szabadságharcbeli szerepvállalása miatt 8 évre az olmützi börtönbe került. Ez idő alatt házassági tervei is meghiúsultak: *„... rabságom ez ideje alatt szomoruan tapasztalám ezen költemény igazságát: 'Az asszony ingatag'..."*[18]

H..... Lajos későbbi életútja visszavezet a nagyapa foglalkozásához: az önéletírás szerint szabadulása után, 1858-ban Szabolcsban *„M.....-nál"*, 1859-ben pedig Vencsellőn (Szabolcs megye), *„gróf D..... Kálmánnál"* dolgozott gazdatisztként. Maga a szerző így magyarázza a pályaváltoztatást: *„Ezen pálya előttem legkedveltebb s legbetanultabb vala ..."*[19]

Úgy tűnik tehát, hogy ismét visszakerül H..... élete a normális kerékvágásba: feleségül veszi *„M..... Klárát"*, aki *„oly erényes és minden boldog családi életet biztosító kellékekkel"* bírt.[20] A házaspár Vencsellőről először Orosra, majd – mivel H..... nem jön ki a „rendelkező gazdatiszttel" – Debrecenbe költözik, *„remélve, hogy itt, mint főhelyén az oly sok rendü hivataloknak"*, hivatalnoki állást kap. A szerencse azonban nem állt H..... oldalán: Debrecenben nem kap állást. Végül mégis sikerül hivatalt szereznie: *„... csalatkoztam, mert 1860-dik évben a cs. kir. hivatalok a feloszlásnak állván küszöbén, alkalmazást nem nyerhettem, feloszlottak ezek csakugyan ez évben s 1861-ben megalakultak a pillanatig tartott alkotmányos élet homok várai, én folyamodás utján hajdukerületi irnokká választattam 150 frt. évi fizetéssel, és lakásomat Böszörménybe kellett által tenni, hol 40 o. e. frtért fogadhattam egy évi szállást."*[21] A zavaros politikai helyzet tehát első pillantásra szerencsés fordulatot hozott a szerző életében. Az önéletírás azonban egészen más tónusban beszél erről az időszakról: *„Micsoda politikai küzdelmek döntötték meg e rövid ideig tartott alkotmányos forma életet? A fejedelem és nemzet közti viszonyok meghasonlásával üres lett a házi pénztár, honnan illetékeinknek kellett pótoltatni, hetekig dolgoztam krajczár nélkül s egy egész évig reményteljes várakozásban [...] Míg a családi szükség napról-napra nyomasztóbb s égetőbb lett, egy részről a nélkülözések miatt elkedvetlenedett nő sohajai, más részről az éhező gyermek szivrepesztő sirása még elszántságra vezeté a családapa keblét, – ugyan csodálkozhatik-e valaki, ha ily kebelrázó körülmények között, minden utógondolatot kizárva, oly eszközökhöz ragaszkodik valaki, melyeket zavaráből kisegitőeknek gondol lenni?"*[22] – hangzanak az önéletírás megírásának motivációjába is bepillantást engedő záró szavak.

„Készakarva hagyta félbe itt a szerencsétlen H..... Lajos ezen önéletírást, vagy reá virradván s a siralomházi látogatások megkezdetvén, annak tovább folytatásában megakadályoztatott, nem lehet tudni ..." – írja az önéletírás kiadója a memoár végén. A minden kezdeti nehézség ellenére is ígéretesnek induló pálya tehát igen csúfos véget ért: 1864. július 30-án H..... Lajos elsőrendű vádlotton végrehajtották az ítéletet, s délelőtt 10 órakor felakasztották.

[16] H..... 1864. 4.
[17] H..... 1864. 5.
[18] H..... 1864. 5.
[19] H..... 1864. 5.
[20] H..... 1864. 5.
[21] H..... 1864. 6.
[22] H..... 1864. 6.

Kísérlet Huszti Lajos életútjának rekonstrukciójára

1. Származás, iskolaévek

Az előző részben láthattuk, hogy az önéletírás alapján több fehér folt is mutatkozik H..... Lajos életrajzában. Jelen részben megkíséreljük ezeket a fehér foltokat a fellelhető levéltári források adataival kitölteni. Mivel azonban a kiegészítő források is meglehetősen hiányosak, ezért teljes egészében nem lehetséges felvázolni a visszaemlékező életútját. Arra viszont lehetőséget adnak a források, hogy nagy vonalakban bemutassuk a szerző életének főbb állomásait, illetve feltárjunk olyan pontokat, amelyek az önéletírás néhány elemének másfajta interpretációjára adnak lehetőséget.

Az önéletírással kapcsolatban első és legfontosabb kérdésként a szerző teljes nevének azonosítása merül fel. Erre a debreceni városi bíróság bűnügyi eljárási jegyzőkönyvei szolgálnak forrásként. Az 1864-es évre vonatkozó jegyzőkönyv több bejegyzést is tartalmaz. Ezen bejegyzések tárgya egy a Királyi Táblához is felkerült per, melynek fő vádlottjai Huszti Lajos és Györffi (más helyütt a Györfi vagy a Györffy írásmód szerepel, mi a későbbiekben az egyszerűbb, Györfi írásmódot használjuk) József.[23] Így a Debreczen-Nagyváradi Értesítő már említett száma, a Vasárnapi Újság szerkesztőségi közleménye, valamint az önéletírás alapján egyértelműen a fent nevezett Huszti Lajossal azonosíthatjuk a visszaemlékezőt.

A visszaemlékezés megírásának körülményeiből következően természetes, hogy a szerző nem említi szülei nevét, s bár feljegyezte születésének idejét (1827. október 27.), származásának helyéről sem nyilatkozik. Sárospataki tanulóéveiből kiindulva azonban azonosítani lehet származási helyét: az iskola 1836–37-es tanévére szóló osztálynapló bejegyzéséből ugyanis kiderül, hogy Huszti Lajos apja Huszti Ábrahám,[24] szülőhelyeként pedig a Borsod megyei Hangács községet adják meg.[25] Az osztálynaplóból ezen felül az is kiderül, hogy Huszti Lajos vallására nézve református, magyar nemzetiségű és nemesi származású.

Az osztálynapló szerint a tanuló 1836-ban 11 éves, tehát 1825-ben vagy 1826-ban született. Az önéletírásban viszont az 1827-es év szerepel. A születési dátum meghatározásában – az erre a korszakra vonatkozó hangácsi születési anyakönyvek töredékessége miatt[26] – egy jóval későbbi irat segíthet. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár hajdúböszörményi fióklevéltárában ugyanis a hajdúkerületi főkapitány 1861-es iratai között fennmaradt egy több írást magában foglaló iratcsomag, mely – az ebben az évben Böszörményben hajdúkerületi írnokként tevékenykedő – Huszti Lajos hagyatékát képezte. Ennek egyik darabja egy 1860-ból származó fegyverviselési engedély, mely szerint az engedély birtokosa 34 éves.[27] Mivel azonban mind az osztálynapló bejegyzése, mind pedig a fegyverviselési engedély élettartamot és nem születési időt jelöl meg, az egy éves eltérést nem tekinthetjük döntőnek, azaz elfogadhatjuk a visszaemlékező által lejegyzett születési dátumot.

Huszti Lajos szülőfaluja, Hangács ekkor a Szathmáry-Király család birtoka volt. A birtokos család hangácsi uradalomra vonatkozó iratai között, a telekösszeírásban azonban nem szerepel a Huszti család.[28] Az iratok viszont az 1816 és 1842 közötti időszakban hiányosak, ezért kénytelenek vagyunk hinni a sárospataki osztálynapló bejegyzésének. Mivel azonban sem a Szathmáry-Király család későbbi vagy korábbi időszakra vonatkozó iratai,

---

[23] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV. B. 1119/b. 4. kötet Városi bíróság bűnügyi eljárási jegyzőkönyve

[24] Ellentétben a nagyapával, az apa foglalkozását nem ismerjük.

[25] Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Levéltára K.B.I. 11, 28. Osztálynapló-bejegyzés az 1836–37-es tanévre.

[26] MOL X Szekció A1397 Református anyakönyvek (vegyes), Hangács

[27] HBML IV. B. 751. 2. csomó, Hajdúkerületi főkapitány iratai, 1861.

[28] MOL P 620 8.cs. 38. tétel, Szathmáry-Király család iratai

sem pedig a hangácsi születési-, halálozási- és házassági anyakönyvek között nem található a Husztiakra adat, a család eredeti származását más források alapján kell tovább vizsgálni.

A származás kérdését illetően a Borsod Megyei Levéltár iratanyaga volt segítségünkre. Itt őrzik ugyanis a Huszti család iratait: az összesen három tételből álló anyag a 18. század közepéről és végéről tartalmaz latin, magyar és kétnyelvű, latin–magyar papírokat. Bár az iratok jóval Huszti Lajos születése előtt keletkeztek, sokat elárulnak a család eredetéről. Egy 1744. április 22-re dátumozott irat szerint Beregszász város főbírája esküdttársaival egyetemben pecsétes levélben igazolja *„Nemes ifjú Huszti Mihály"* nemesi származását. A levélből az is kiderül, hogy Huszti Mihály ősei, köztük édesapja, István, Beregszász *„igaz és valóságos comissis tagja és tisztes tanácsosa"* volt.[29] A levél arra is utal, hogy az ifjú családfő, Huszti Mihály költözni készült, valószínűleg éppen Borsod megyébe, ezért volt szüksége nemessége igazolására.

Úgy tűnik azonban, hogy az új lakóhelyükön még nem tisztázódott teljesen a Husztiak helyzete. Egy évvel későbbről, 1745-ből ugyanis szintén fennmaradt egy hasonló jellegű, ám jóval részletesebb, kétnyelvű, latin–magyar irat. Ebből kiderül, hogy új lakóhelyükön való letelepedésükkor valaki megkérdőjelezte a család nemességét. A levélből fény derül arra is, hogy a Huszti család még II. Rudolf császártól kapott nemességet érdemeiért.[30] Az írás ismét megerősíti a Huszti család nemességének hitelességét, de itt már több tanú vallomásával alátámasztva; egyikük például azt vallja a kiküldött vizsgáló küldöttségnek, hogy saját szemével látta, ahogy Huszti Jánosné előveszi ládájából a család armálisát.[31]

Az új lakóhely azonosításában a harmadik, 1784-ben keletkezett, szintén a család nemességét megerősítő latin nyelvű levélre támaszkodhatunk. A Miskolcon kelt iratból egyértelműen kiderül, hogy a Huszti család már a 18. század második felében valahol Borsod megyében lakott.[32]

A Huszti családot származását tekintve tehát a *kurta* vagy *armális* (kis)nemesek[33] azon csoportjába sorolhatjuk, mely kapott ugyan nemesi levelet, földbirtok azonban nem járt hozzá. Ez okozta a 19. század elejétől a szegény, birtoktalan nemesség leszakadását a vagyonosabb nemesektől, ami mind bizonyos kiváltságok – főleg az adómentesség – megvonásában, mind pedig életmódbeli lecsúszásban megnyilvánult: a szegény nemesi réteg kénytelen volt kétkezi munkát vállalni, s életmódjában inkább a paraszti mintát követni. A nemességnek erre a rétegére jellemző volt az a fajta földrajzi mobilitás is, amit a Huszti családnál, majd később magánál Huszti Lajosnál is tapasztalhatunk: a gyakori költözést éppen az tette lehetővé, hogy e családok nem rendelkeztek számottevő földbirtokkal, ami a földhöz kötötte volna őket.[34] Éppen a vagyontalan nemesség státuszából fakad, hogy az a végsőkig elszánt volt nemesi előjogainak védelmében. Nem véletlen tehát, hogy a Huszti család iratai között is csak azon papírok maradtak fenn, amelyek éppen a nemességüket voltak hivatottak igazolni. Maga az armális azonban nem található a családi iratok között; a fent említett 1745-ös bizonyító irat elkészítését ezért azzal magyarázhatjuk, hogy az eredeti „kutyabőr" talán éppen a költözéskor veszhetett el vagy semmisülhetett meg. A va-

[29] Borsod Megyei Levéltár IV.a – 516. 8. doboz, Huszti család iratai

[30] Ezen adat alapján a Kempelen Béla-féle családtörténeti munkában szereplő beregi Huszthy családdal azonosíthatóak, mely család két tagja, András és Ferenc 1597. december 12-én lett nemesítve. Kempelen Béla: Magyar nemes családok. V. kötet. Budapest, 1913. 153–154.

[31] BoML IV.a – 516. 8. doboz

[32] BoML IV.a – 516. 8. doboz

[33] A kisnemesség különféle elnevezéseire lásd Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában". A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001. 22–24. (a továbbiakban: Kósa 2001.)

[34] „Nem lévén saját nemesi birtokuk, mozgékonyak voltak, nem ritkán nagy távolságokra költöztek el, ezért nemességüket a lakhelyül szolgáló vármegyében elismertetni és kihirdettetni kellett." Kósa 2001. 31.

gyontalan nemesség felfelé irányuló mobilitásának egyik intézményes csatornája az iskoláztatás volt, s mint az az önéletírásból is kiderül, Huszti Ábrahám is fia taníttatásában látja a felemelkedés lehetőségét. Ezért aztán nem véletlen, hogy Huszti Lajos iskolája, a sárospataki kollégium diákseregének jelentős részét, mintegy 50–55%-át éppen ez a szegényebb, kisnemesi réteg tette ki, és akárcsak Huszti családja, a kisnemesi rétegből származó diákok szüleinek jelentős része is éppen a papi pályát tekintette a társadalmi ranglétrán való emelkedés első lépcsőjének.[35]

Huszti Lajos sárospataki iskolaéveiről is meglehetősen keveset tudhatunk meg. Mint az az önéletírásból, valamint az osztálynapló-bejegyzésből is kiderül, 1836-tól kezdte meg tanulmányait a grammatikai osztállyal. Hogy pontosan mit is jelent ez, arra a költő, Lévay József *Visszatekintése* szolgál információval. Lévay, aki egyébként Husztihoz hasonlóan Borsod megyei, sajószentpéteri volt, és származását tekintve szintén kisnemes, ugyancsak 1836-ban kezdte meg középiskolai tanulmányait, de nem Sárospatakon, hanem a miskolci református líceumban. Akárcsak Huszti Lajos, ő is a negyedik osztályban, a *grammatica classis*ban kezdte meg tanulmányait. Lévay visszaemlékezésében felsorolja a középiskolai osztályok sorrendjét is: ábécista, declinista[36], conjugista, grammatista, inferior sintaxista, superior sintaxista, rhetor, poéta, orator, logicus és deák (ez utóbbi osztályt végzők már az alsó 4 osztályban taníthattak).[37] Ennek fényében kísérelhetjük meg annak a kijelentésnek az értelmezését, amelyet Huszti önéletírásában tesz: *„Legjobb calculusaim mellett is folytonosan éreznem kellett azonban, hogy declinista sem conjugista nem voltam."*[38] Itt talán a gimnázium első, valamint második osztályának[39] átugrásából fakadó lemaradás nyilvánul meg, ami valószínűleg a Hangácson folytatott, gimnáziumra felkészítő tanulmányainak hiányosságával magyarázható. Ezt azonban éppen egy néhány sorral fentebb található kijelentés látszik megcáfolni: *„Szerencsém az volt, hogy eszem rendkivüli fogékonysága nyomán könyv nélkül még a héber leczkéket is képes voltam megtanulni, ez észfogékonysággal párosulva a szorgalom, grádusunk legkitünőbbjei között székelék."*[40] Ez a fajta kettősség többször is megállapítható az önéletírásban: a sok negatív mozzanat mellett mindvégig érződik az önéletírásból egyfajta öntudat, ami a kor „self-made man"-jeire oly jellemző volt.[41]

Érdekes, hogy Lévay József mennyire másképp élte meg középiskolai éveit. Bár Lévay hasonló problémákkal küszködött, mint Huszti, mégis sokkal kevésbé mutat bizonyítási kényszert tanulmányai terén – ami talán a szülői nevelés különbözőségének köszönheti.[42] Míg Huszti a hiányos neveltetésében látja a bajok okát, addig Lévay az oktatás hibáit emeli ki: *„A latin nyelv tanítása minden osztályon végigkísért bennünket, de a végeredmény általában még sem felelt meg a várakozásoknak. Még a legfelsőbb osztályban sem voltunk képesek latinul helyesen fogalmazni, vagy a classicusokat teljesen megérteni, annál kevésbé azoknak szépségeibe hatolni.* [...]

---

[35] Benda Kálmán: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Budapest, 1981. 87–115. (a továbbiakban: Benda 1981.)

[36] Ez volt a tulajdonképpeni gimnázium első osztálya. Benda 1981. 100.

[37] Lévay József: Visszatekintés. Miskolc, 1988. 11–12. (a továbbiakban: Lévay 1988.)

[38] H..... 1864. 2.

[39] A declinista osztályban a latin nyelv alapjait tanulták a diákok, míg a conjugistában már egyszerűbb fordításokat is készítettek. Benda 1981. 100–101.

[40] H..... 1864. 2.

[41] A 19. századi self-made man-ek egyik példáját mutatja be Bácskai Vera egy építőmester és családja életútján keresztül. Bácskai Vera: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva." (A „self-made man"-ek világa). Aetas, 2001. 3–4. szám. 159–181.

[42] Ezt támasztja alá a szülők pályaválasztás terén mutatott eltérő magatartása: Huszti Ábrahám *„görcsös botjával"* ellentétben Lévay szülei lényegében fiukra bízzák a pályaválasztást. Talán éppen az eltérő szülői magatartásnak köszönhető, hogy Lévay végül nem az egyházi pályát választotta, hanem hivatalnokként, újságíróként és tanárként kereste kenyerét.

Fokozatos egymásutánban olvastuk, azaz gyötröttük a költők közül Ovidiust, Horatiust, Vergiliust, a prózaírók közül Cicerót, Sallustiust, Tacitust és Liviust."[43]

A sárospataki oktatás szigora és a tanulók iskolán belüli és kívüli szűk mozgástere valószínűleg nagymértékben meghatározta Huszti Lajos első törvényellenes cselekedetét is. Mint azt az önéletírásban is olvashatjuk, Huszti részt vesz egy Sárospatak melletti helységben – valószínűleg a Sárospataktól mintegy 6 kilométerre fekvő sváb faluról, Trautzonfalváról (ma: Hercegkút) van szó[44] – keletkezett tűz oltásában.[45] Az ezt követő verekedés, a hercegi uradalomban való orvvadászat,[46] majd a bosszúból elkövetett gyilkosság jelentik azt a törést Huszti életében, amely – legalábbis az önéletírás szerint – teljes fordulatot hozott későbbi életében. Kérdéses azonban, hogy az önéletírás kronologikus elrendezése valóban az események valódi sorrendjét követi-e, vagy a bűntettek – hiszen az orvvadászattal együtt két bűntényről van szó – effajta rendezése jobban megfelelt a szerző szándékának.

Az önéletírásból az derül ki, hogy az elkövetett gyilkosságot Huszti racionális döntéssel magyarázza: nem akarta, hogy iskolai karrierjét akadályozza egy nyakába zúduló per az orvvadászat miatt. Az erdőkerülő meggyilkolásának efféle magyarázata egy jóval – körülbelül 20 évvel – későbbi értelmezés eredménye. Az ilyen és ehhez hasonló „diákcsínyek" viszonylagos gyakorisága miatt Huszti valószínűleg – több diáktársával egyetemben – nem számíthatott olyan komoly büntetésre, ami kettétörte volna későbbi karrierjét. Sokkal plauzibilisebbnek tűnik az a magyarázat, hogy indulatból vagy éppen önvédelemből elkövetett bűncselekményről van szó.[47] Ugyanígy problematikusnak tűnik az Eperjesre való menekülés, az itt elkövetett második gyilkosság, valamint a katonai szolgálatba való állás története is.

2. Katonáskodás és a szabadságharc

Az önéletírás szerint a második gyilkosság után Huszti katonának állt, miután elbeszélte az ezredesnek élete történetét. Vitatható, hogy a katonai parancsnok besorozott volna egy kétszeres gyilkost. Az mindenesetre feltűnő, hogy Huszti fontosnak tartotta leírni, hogy a sorozáskor bevallotta bűneit.

Ugyanígy kérdéses pontja az önéletírásnak Huszti szabadságharcban betöltött szerepe. Ennek elsődleges oka az, hogy semmilyen forrás sem támasztja alá főhadnagyi szereplését: sem a *Közlöny* kinevezési rovatában nem szerepel Huszti Lajos nevű főhadnagy, sem pedig *Bona Gábor* nem említ ilyen nevű honvédtisztet.[48] A Hadtörténeti Intézet Levéltárában sem találhatók Huszti Lajos név alatt hadbírósági vizsgálati anyagok az 1850-es évekből. Mindez azonban még nem cáfolja meg teljes bizonyossággal a szerzőt. Több oka is lehet annak, hogy sehol nem található forrás Huszti katonáskodására: a *Közlöny*ben nem jelenhetett meg az összes tiszti kinevezés, s Huszti akár az utolsó pillanatban, közvetlenül

[43] Lévay 1988. 12.

[44] Fenyesi András: Zemplén megye a Reformkorban. Sátoraljaújhely, 1982. 16.

[45] Valószínűleg Huszti is tagja volt a sárospataki kollégium tűzoltóságának, melynek hatásköre a kollégium épületén kívül a városra és környékére is kiterjedt. Takács Béla: A sárospataki diáktűzoltóság története a XVIII–XIX. században. In: Borsodi Levéltári Évkönyv II.. Miskolc, 1979. 9–42.

[46] Az iskola engedély nélküli elhagyását, a fegyverhasználatot és a vadászatot is szigorúan büntették a kollégium törvényei. Ugrai János: Diákfegyelem a pataki kollégiumban 1777–1815 között. In: Takács Péter (szerk.): Történeti tanulmányok IX. Acta Universitatis Debreceniensis series historica LIII. Debrecen, 2001. 167–183.

[47] Az önéletírás szerint Huszti már régóta bosszút forralt az erdőkerülő ellen: *„Majd kiüdülve e bajból, a már régen elhatározott bosszu létesitését tervezgetém..."* Ezt azonban éppen úgy tekinthetjük a visszaemlékező által felállított koncepció elemének, mint az esetleges per elkerülése miatt történt gyilkosságot. H..... 1864. 3.

[48] Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 1998.

a fegyverletétel előtt is kaphatta a kinevezést, ezért az már nem jelenhetett meg hivatalos iratban.[49] Az is előfordulhatott, hogy Itáliából való hazaszökése után álnévvel élt. Ám a szerző által említett Hangácsy Lajos név sem szerepel egyik dokumentumban sem. A meglehetősen fantáziátlanul választott álnév pedig nem valószínűsíti, hogy esetleg másik (lehetőleg H. monogramos) álnevet használt volna. Ugyanakkor felbukkant olyan adat, ami azt éppenséggel cáfolja a honvéd múltat: Huszti Lajos hajdúböszörményi iratai között található egy 1848. április 17-re keltezett bizonyítvány, mely szerint Huszti 1846 és 1848 között a Borsod megyei Hangács községben, azaz szülőfalujában tevékenykedett gazdatisztként – az irat szerint nem is éppen sikertelenül: külön kiemelik Huszti váltógazdasági képességeit. Ezen irat szerint tehát Huszti a Sárospatakon elkövetett bűntettek után hazatért szülőfalujába, hogy nagyapja hivatását folytassa.[50]

A fenti bizonyítvány tehát nemcsak hogy cáfolja az itáliai forradalom – amit Huszti hibásan 1847-re és nem 48-ra tesz – leverésében való részvétel történetét, de egyben megkérdőjelezi a szabadságharcos-szerep valóságértékét is. Természetesen az is elképzelhető, hogy a gazdatiszti tevékenységről szóló bizonyítvány hamisítvány, hiszen a bűnözővé vált Husztinak szüksége lehetett múltjának igazolására.

Az önéletírás 48–49-es eseménysorának szerves részét képezik az 1849 és 1857 között az olmützi börtönben, politikai fogságban töltött évek. Hasonlóan az 1846 és 1848 közötti évekhez, ebből az időszakból is felbukkant olyan forrás, ami megkérdőjelezi az önéletírás hitelességét: az 1852-es évből ugyanis rendelkezett Huszti egy újabb bizonyítványnyal, mely szerint 1851–52-ben az Ung megyei *„Tarnócz helység határában fekvő váltó gazdasági birtokokat önállólag kezelte"*.[51] Így az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Huszti az 50-es éveket Ung megyében töltötte házitanítóskodással és gazdatiszti munkával, valamint erre az időszakra esett házasodási kísérlete is.

Az olmützi börtönben raboskodó 108 honvédtiszt közül 32-ről az egyik fogoly, Berzsenyi Lénárd alezredes készített portrékat. Ezen arcképek között sem szerepel Huszti Lajos nevű honvédtiszt. A képsorozatból azonban kiderül, hogy Huszti egykori munkaadójának, Máriássy Lászlónak egyik rokona, Máriássy János, valamint a későbbi hajdúkerületi főkapitány – és egyben Huszti 1861-es felettese –, Sillye Gábor is Olmützben töltötte politikai fogságát.[52] Így aztán elképzelhetőnek tűnik, hogy Huszti mégiscsak a 108 fogoly egyike volt, s a rabság alatt építette ki azt a kapcsolatrendszert, ami későbbi pályafutásában segítette: így szerzett magának igazolást az 1848-as forradalom előtti időszakra – hiszen katonaszökevényként valószínűleg súlyosabb büntetésre is számíthatott volna – és így kapott később hivatali állást a hajdúkerületnél is. Eszerint Huszti az 1851 februárjában kibocsátott amnesztia – mely mindazok hátralévő büntetését eltörölte, akik őrnagynál alacsonyabb rangot viseltek – után[53] került Ung megyébe. Ily módon az önéletírásban említett 8 év politikai fogság mindössze a rá kiszabott büntetést és nem a valóban letöltött börtönéveket jelölné.

Mivel azonban semmilyen levéltári forrás nem támasztja alá ezt a verziót, és nagyon kicsi annak valószínűsége, hogy Huszti valóban honvéd főhadnagy volt, a legvalószínűbb-

[49] Ebben az esetben azonban alacsonyabb rangfokozattal szerepelnie kellene korábbi forrásokban.

[50] A Fényes Elek által kiadott 1848-as Magyar Gazdatiszti névtárban nem szerepel Huszti – bár az is igaz, hogy azon birtokos, Márkusfalvi Máriássy László sem. Mivel azonban a névtárban csak a nagyobb birtokosok, így például az Eszterházyak, Batthyányak vagy a Károlyiak szerepelnek, ez nem tekinthető kizáró oknak. Fényes Elek: Magyar Gazdatiszti névtár 1848. szökő évre. h.n., 1848.

[51] HBML IV. B. 751. 2. csomó. Természetesen erre a bizonyítványra is igaz, ami az előzőre: azaz mindkettő lehet hamisítvány.

[52] Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856. Budapest, 1988. 263–409. (a továbbiakban: Barsi 1988.)

[53] Barsi 1988. 235.

nek az tűnik, hogy a szabadságharcos „sztori" az önéletírás olyan pontja, amellyel javítani, „kozmetikázni" próbál Huszti életútján, s kifejezetten az olvasóközönséghez szól.[54] Így az események tudatos átrendezése, esetleg újabb elemek belefonása mind-mind az önéletírás sajátos programját, mögöttes mondanivalóját volt hivatott alátámasztani: az erdőkerülő bosszúból való meggyilkolása, a hajdú elleni gyilkosság, a katonaságba és Itáliába való menekvés, a szabadságharctól remélt amnesztia – amit ugyan explicite nem említ Huszti, de egyértelműen ezt sugallja a történet –, végül a meghiúsult házasság elbeszélései mind a külső körülmények szerencsétlen alakulását szuggerálják az olvasóba. Az önéletírást tehát meghatározza az állandó kiútkeresés: az iskoláztatás kudarcát követő bűnözésbe „süllyedést" az állítólagos katonaság, a forradalom szabad levegője, majd az emiatt elszenvedett büntetés és végül a társadalmi felemelkedés, a szép vagyonnal járó házasság lehetősége. Ez folytatódik a narratíva következő, Huszti életének utolsó szakaszát leíró részben is.

3. A „gavallér" kettős élete

Az „olmützi éveket" követő időszakra jóval több forrásunk van, ami – ellentétben Huszti elbeszélésének előző részével – több ponton is alátámasztja az önéletírást. Ez annak köszönhető, hogy a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár hajdúböszörményi fióklevéltárában több olyan irat is fennmaradt, ami Huszti 1858 utáni életéről szolgál értékes adatokkal.

Az önéletírás szerint Huszti Lajos a börtönből való szabadulást követően 1858-ban Szabolcsban „M.....-nál", 59-ben pedig Vencsellőn „gróf D..... Kálmánnál" dolgozott gazdatisztként. A két birtokos nevét két újabb, immár a harmadik, illetve negyedik gazdatiszti bizonyítvány alapján azonosíthatjuk: az 1858. augusztus 21-én kelt igazolás szerint Huszti valóban Szabolcsban, Mudrány Károly birtokán dolgozott, ám a bizonyítvány szerint, *„nagyobb gazdaságba kívánván magát alkalmazni"*, hamarosan továbbállt.[55] Valószínűleg így került át Gávavencsellőre, ahol – mint az a következő, 1860. július 10-i dátummal keletkezett, a község elöljárói által kiállított bizonyítványból kiderül – gróf Dessewffy Kálmán gazdatisztje volt fél évig, ahol *„feddhetetlen erkölcsi és politikai életmódja által tüntette ki magát."*[56]

Az önéletírás alapján itt az „M..... Klárával" (Huszti fennmaradt irataiból kiderül felesége teljes leánykori neve: Molnár Klára) való házassága, majd az Orosra való újabb költözés következne. Maga a házasság ezek szerint még Vencsellőn történt volna. Az itteni házassági anyakönyvek azonban nem tartalmazzák Huszti Lajos és Molnár Klára házasságkötését, így pontosan nem sikerült annak helyét azonosítani.[57] Mindenesetre úgy tűnik, hogy az *„erélyes és minden boldog családi életet biztosító"* Molnár Klárával kötött házasság némi vagyonnal is járhatott, és ezzel végre sikerült magának azt a biztos családi és szociális hátteret biztosítania, amely mint cél végigkíséri egész élettörténetét.

Az immár házas Huszti Lajos tehát Orosra költözik, ahol nem tud együtt dolgozni újdonsült felettesével – a nagyobb gazdaságban való elhelyezkedésbe és ezzel a gazdatiszti karrierbe fektetett remények meghiúsulnak. Ekkor születik meg a döntés, hogy hivatalnoki tisztséget vállaljon előbb Debrecenben, majd ennek meghiúsulása után Hajdúböszörményben.[58] Úgy tűnik azonban, hogy Huszti rossz időpontot választ a pályamódosításra; hiszen

[54] Valószínűleg valaki mástól – talán éppen egyik cellatársától – hallotta Huszti a katonáskodásról szóló történetet, s építette bele saját megkonstruált életútjába, remélve, hogy az ország függetlenségéért folyó harcban való részvétellel szimpátiát tud ébreszteni az olvasóban.

[55] HBML IV. B. 751. 2. csomó

[56] HBML IV. B. 751. 2. csomó Ezt a kijelentést értelmezhetjük olyan fráziskent is, amelyet a korszakban fontos volt beleírni egy, a karrier szempontjából meghatározó iratba.

[57] MOL A 2488 Református anyakönyvek (vegyes); Gávavencsellő. Az itteni születési anyakönyvekben sem szerepel Molnár Klára, így Huszti valószínűleg egy közel fekvő helységben házasodott.

[58] A hivatalnoki munka vállalásával Huszti is a tisztviselők azon népes, az összes hivatalnok mintegy felét kitevő csoportjába tartozik, akik egyetemi végzettséggel nem rendelkeznek (hiszen a sáros-

a 60-as évek elejének politikai zavarai direkt módon kihatnak Huszti életútjára is: az Októberi Diplomával beköszöntő alkotmányos időszak[59] intézményes átalakulása miatt nem jut álláshoz – „a város az állásért folyamodókat szeptember végétől azzal utasítja el, hogy küszöbön lévén a jelenlegi rendszerek átalakítása, az üresedésben lévő hivatali állomások betöltését foganatosítani nem lehet."[60]

Husztinak tehát tanultságából kifolyólag mégiscsak voltak alternatívái, s talán meg is kapaszkodhatott volna a városban, ha nem a politikailag változékony 60-as éveket választja a vidéki életmód feladására.

A hivatalvállalással Huszti is a nincstelen nemesség tipikus rétegstratégiáját követte. Pályafutását áttekintve megfigyelhetjük, hogy lényegében az összes lehetséges eszközt felhasználja a társadalmi felemelkedésre: az iskoláztatás, a házasság és a hivatalviselés mind a társadalmi mobilitás olyan intézményes csatornái, melyeket Huszti kipróbált. De ezzel a számos pozitív példa – így például a Deák család több generáción át történő felemelkedése – ellenére Huszti Lajosé a társadalmi mobilitás negatív ellenpólusán áll.[61] A Kósa László által a *Hét szilvafa árnyékában* című munkában felsorolt családok felemelkedése azonban Huszti Lajos feltörési kísérletei előtt történt, s még a rendi társadalom időszakára esett, ezért teljes egészében nem lehet párhuzamba állítani velük. Huszti karrierje már belenyúlik a modern társadalom kialakulásához vezető átmeneti időszakba, melyben még élnek a rendi társadalom bizonyos elemei, de már a polgári társadalom értékei is kialakulóban vannak.

Az önéletírás egyik nagy kérdése, hogy valóban kényszerpályának tekinthetjük-e Huszti életútját, mint ahogy azt a szerző beállítja. Úgy tűnik, hogy az állandó kudarcok és a szegénység mind az önéletírás programjának alappilléreit alkotják. Ha megpróbáljuk az önéletírás szubjektív mondanivalójától elvonatkoztatva rekonstruálni Huszti életútját, akkor végül arra a következtetésre juthatunk, hogy az emlékírónak – annak ellenére, hogy több bűntettet is elkövetett – igenis sikerült egy szerényebb karriert befutnia. Ezt különösen a pályafutásának utolsó éveiről fennmaradt források támasztják alá.

Az önéletírás tanúsága szerint tehát Huszti 1861-től Hajdúböszörményben volt hajdúkerületi írnok. A hajdúkerület főkapitányának iratai között ugyan nem maradt fenn adat Huszti Lajos nevű írnokról,[62] Huszti írnoki tevékenységét mégis alátámasztják egyéb források: 1861-es letartóztatása után ugyanis egész vagyonát lefoglalták, s a vagyonról készült leltárból egyértelműen kiderül, hogy Huszti ilyesfajta hivatalt viselt. A leltár szerint Huszti ingóságai között 36 darab hivatalos iratot, 2 darab hivatalos iratról szóló elismervényt, 3 nemesi pecsétes útlevelet, 26 darab útlevelet, 9 darab útlevelekről szóló bizonyítványt, 6 darab elévült útlevelet, 3 rúd hivatali pecséthez való viaszt, valamint egy darab hivatali

pataki gyilkosság miatt nem tudta befejezni a teológiát), s az uradalmi igazgatásban kezdte pályafutását. Tóth Tamás: Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutizmuskori közigazgatásban. Sic itur ad astra, 1995. 1–2. szám. 3–42.

[59] 1860-ban Debrecen az ország többi részéhez hasonlóan hazafias tiltakozások színtere volt. E tiltakozások hatására leváltják Magyarország katonai és polgári kormányzóját, Albrecht főherceget, s felszámolják az ország öt közigazgatási területre való felosztását is. Debrecen azonban „jó ideig csak a szigornak az önkényuralom kezdeti szakaszára emlékeztető felújítását tapasztalhatta." Gunst Péter: Debrecen története. Debrecen, 1997. 28–29. (a továbbiakban: Gunst 1997.)

[60] Gunst 1997. 28–29.

[61] Kósa 2001. 255.

[62] Ezen források hiánya elsősorban azért jelent problémát, mert így nem tudjuk igazolni az önéletírás azon állítását, hogy Huszti évi 150 forintot keresett írnokként. Ez különösen annak fényében tűnik irreálisan kevésnek, hogy a már említett Lévay József önéletírása szerint ugyanebben az időszakban az évi 500 forintos tanári fizetéséből alig tudott megélni egyedül. Így igencsak valószínűtlennek tűnik, hogy a hivatalnok képes lett volna eltartani családját 150 forintból. Lévay 1988. 35.

ollót találtak.[63] Ingóságainak leltárából nagyjából rekonstruálhatjuk azt is, hogy milyen életkörülmények között élt a hajdúkerületi írnok. Bérelt lakhelyének bútorai közé tartozott 2 darab politúrozott faágy, egy íróasztal, egy varróasztal fiókkal, 3 darab ép és egy *„ócska"* karosszék, egy *„nagy festett sifón"*, valamint egy asztal, terítővel. A házat egy asztali óra, 2 darab kép és egy darab *„rámás tükör"* díszítette. A Huszti család könyvtárába 2 darab imakönyv és 7 darab egyéb könyv tartozott. Arra ugyan nincs adatunk, hogy hány gyermeke volt Husztinak, annyi azonban kiderül a leltárból, hogy már ekkor egynél több gyermeke lehetett: a leltárban szerepel egy gyerekfürösztő kád, egy bölcső a *„belevalókkal"*, valamint több gyermeknek való ruhadarab.[64] A leltár összességében azt a benyomást kelti, hogy Husztiék ha nem is fényűzően, de szolid polgári körülmények között éltek, s a kamra tartalma alapján éhezniük sem kellett, mint ahogy azt az önéletírás állítja: az ingóságokat lefoglaló hatóság Husztiéknál többek között 3 darab disznófejet, egy fél disznót, 2 kis darab szalonnát, 3 szál kolbászt, 2 disznólábat, 1 lekváros csuprot, 27 tojást és egy hagymával teli kosarat talált.[65]

Így tehát az önéletírásban hangsúlyozott szegénység nem lehetett Huszti kriminalitásának oka (ez természetesen nem jelenti a visszaemlékező deprivációs élményének tagadását). Amennyiben Husztit mint bűnözőt szélesebb társadalmi kontextusba próbáljuk helyezni, akkor magatartása jól beilleszthető a növekvő nemesi bűnözés folyamatába, amit Kósa László nagyrészt éppen a nemesi virtus egyik megnyilvánulásának tart, s ami a Huszti fiatalkorára eső időszakra, a rendiség utolsó szakaszára oly jellemző volt.[66] A virtusból elkövetett bűnesetek nagy része azonban verekedésekben, lopásokban, rágalmazásokban és önbíráskodásban merült ki, gyilkosságok ritkábban fordultak elő. Önmagában a nemesi virtussal sem magyarázhatjuk a bűnesetek szaporodását, melyre Kósa László három fő okot sorol fel: 1. a kiváltságosság érzete, garázdaságra való hajlam (azaz a nemesi mentalitásból fakadó virtus), 2. a vagyontalan nemesség anyagi és társadalmi helyzete, 3. a rendi társadalom válsága.[67]

A nemesi bűnözés terjedésének tehát összetett okai vannak. A megélhetési gondok mellett egyfajta értékkonfliktus is keletkezett e csoporton belül, ami Huszti Lajos visszatekintésében is megfigyelhető: Huszti mélységesen elítéli nagyapja tékozló – azaz éppen a nemesi virtusnak megfelelő – életmódját, s hiányolja az erkölcsi nevelést a családban. Mivel visszatekintésről van szó, ezért a „polgárinak" nevezhető és a régi nemesi értékek összeütközése visszavetítésnek, s nem valós konfliktusnak tekintendő. Azonban elvetni sem szabad teljesen az értékkonfliktus lehetőségét. Mint azt Dirk Blasius is kimutatta a Vormärz Poroszországában, a polgári társadalom és a kapitalizmus kialakulása igen komoly feszültségeket okoz a megjelenő polgári-liberális normák, értékek és intézmények, valamint a hagyományos agrártársadalom mentalitása között.[68] S ez volt az a korszak, amelyben a modern társadalom legégetőbb szociális problémái – köztük a bűnözés – mint központi jelentőségű társadalmi kihívások jelennek meg.

Ugyan a később, már „polgárként" elkövetett bűntettekről maga az elkövető nem ad információt önéletírásában, a nyomtatásban megjelent füzetben összefoglalják az 1859 és 1861 között elkövetett rablásokat és kísérleteket: *„... az Unger Dávid kirablását már 1859-dik évi deczember 6-kán elkövette, a következő 1860-dik év nyarán augusztus hó 26-án pedig ugyan-*

[63] HBML IV. B. 751. 2. csomó. A fent említett iratok közül több útlevél, valamint néhány – elsősorban peres, illetve gyámsági ügyekről szóló – hivatalos levél fennmaradt Huszti iratai között.

[64] HBML IV. B. 751. 2. csomó

[65] HBML IV. B. 751. 2. csomó

[66] Lásd Kósa 2001. 196–215.

[67] Kósa 2001. 212–214.

[68] Blasius, Dirk: Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität. Zur Sozialgeschichte Preußens im Vormärz. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 22. Göttingen, 1976.

csak Unger Dávid ellen a hangácsi erdőn a másodizbeni rablást tervezte, de ez csak kisérletnél maradt, – s ugyancsak e nyáron kisérlette meg Homoródon a Silápné kirablását is sth. – mignem 1861. nov. 30-kán a Gula Mihálytól rablógyilkossággal elvett 2 lovon és szekéren [...] rajta vesztett..."[69] Ugyan a szerencsétlen Unger Dávid (majdnem) kétszeri kirablásáról nem tudunk meg sokat, de az utolsó, később külön említendő rablás azt sugallja, hogy tipikusan az agrárvidékre jellemző betyártettekről van szó. Erről Tisza Miksa, az egykori rendőrfőkapitány következőképpen ír a rendőrség történetét feldolgozó munkájában: „A betyárok leginkább állat: szarvasmarha és lólopásból éltek. Ha a betyárok lopott állatjukra hamarosan vevőt nem kaptak, vagy rossz helyen rájuk virradt: az állatokat lebunkózták és csak bőreiket értékesítették."[70]

Ebben a korszakban Bihar megyében, Huszti utolsó lakóhelyén is az állatlopás, illetve a vagyon elleni bűncselekmények voltak a leggyakoribb bűntettek. Erről legjobban egy korabeli szemtanú, Osváth Pál, egykori Bihar vármegyei csendbiztos[71] művéből tájékozódhatunk, aki könyvének második felében emlékezetes eseteket idéz fel praxisából. Köztük több olyan rablás és rablógyilkosság szerepel, amelyek több ponton hasonlítanak Huszti és társai bűntetteihez. Huszti származása, képzettsége és életmódja azonban teljességgel eltér az Osváth által felsorolt elkövetőktől; az mindenképp elhatárolja Husztit a „klasszikus" betyártól, hogy sohasem kényszerült bujdosásra, s az 1859–61-ben elkövetett bűntettek ideje alatt mindvégig városban élte a polgárok életét.[72]

Huszti Lajost tehát egyértelműen nem sorolhatjuk sem a betyárok, sem pedig a városi, modern bűnözők – Osváth megfogalmazásával élve –, az „aszfaltbetyárok" közé. Változatos bűnözői pályája a „falusias ízű testi sértéstől"[73] a hatalom ellen elkövetett erőszakon át egészen a „polgári" elemeket tartalmazó modern bűnözés gyökeréig ível,[74] s jól követi a korszakra jellemző és nem csak a bűnözésben tapasztalható átalakulási folyamatot. Ezért Huszti inkább az „átmeneti" vagy „modernizálódó" bűnözés jellegzetes képviselője.

Térjünk most vissza Huszti életének arra a pontjára, amelynek köszönhetően ingóságait lefoglalták és a leltár elkészült. 1861. november 30-án ugyanis Huszti Lajos társával együtt elkövette azt a rablógyilkosságot, ami miatt később halálra ítélték.[75]

E bűntett legrészletesebb leírását egy 1861. december 4-én Budán kelt, a hajdúkerületnek szánt körözvény adja. Ebből kiderül, hogy a két tettes Gula Mihálytól kibérelt egy

---

[69] H..... 1864. 7. Feltűnő, hogy itt többek között Hangács is felbukkan a tetthelyek között. Mivel ezen bűntettekről nem találunk levéltári forrásokat, csak feltételezhetjük, hogy szülőfalujába látogatásakor sem tudta bűnözői hajlamát elfojtani magában. Az azonban már furcsa, hogy kétszer is megkísérelte Hangácson Unger Dávidot kirabolni, méghozzá majd egy év különbséggel.

[70] Tisza Miksa: Magyarország rendőrségének története. Igló, 1913. 161.

[71] Osváth éppen a kérdéses időszakban, 1861-ben lett a megye csendbiztosa. *Közbiztonságunk múltja és pandur korom emlékei* című, 1905-ben megjelent művében amellett, hogy áttekinti a bűnözés korabeli típusait, illetve a bűnüldözés szerveinek történetét, szinte néprajzos igénnyel elkészített leírást is ad a betyárvilágról (az öltözködéstől kezdve az ételeken át a csárda szerepéig). Osváth Pál: Közbiztonságunk múltja és pandur korom emlékei. A régi magyar élet feltüntetésével. h.n. 1905.

[72] Igaz ugyan, hogy az 1849 utáni időszakban – legalábbis az önéletírás szerint – álnéven kellett élnie, de ez valószínűleg nem a korábban elkövetett két gyilkosság, hanem inkább a szabadságharcos múlt miatt volt. Ugyanígy nem tekinthetjük az üldöztetés jelének azt sem, hogy később (1857–59-ben) sokszor volt kénytelen munka- és lakóhelyet változtatni. Ezt sohasem a rendőri szervek inzultálásával, hanem az állítólagos szegénységgel vagy személyes ambícióval indokolja.

[73] Vörös Károly: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. In: Vörös Károly: Hétköznapok a polgári Magyarországon. Budapest, 1997. 171–179.

[74] Modern elemnek tekinthető például az is, hogy Husztiék három esetben is vasúti indóházakat próbáltak meg kirabolni.

[75] Az önéletíráshoz csatolt bűnlajstrom említi ugyan más rablások, rabláskísérletek elkövetését, ezeket azonban a levéltári források csak röviden említik.

„könnyű magyar paraszt" kocsit két lóval. A Málik György nyíradonyi lakos által vezetett kocsi a Debrecen és Hajdúsámson között fekvő Csukas nevű kocsmánál megállt itatni. Ezután a szemtanúk szerint a két *„látszólag úri"* utas egyike, egy szürke felöltős, hegyes föveget viselő férfi lelőtte a kocsist, majd mivel az nem halt meg rögtön, leszúrta az áldozatot.[76]

A körözésből tehát különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkosságra derül fény. Az iratból ugyan még nem derül ki, hogy ki volt a gyilkosság elkövetője; a hajdúkerület főkapitányának iratai, az önéletírás, valamint a debreceni városi bíróság bűnügyi eljárási jegyzőkönyvei alapján azonban egyértelműen bizonyítható, hogy az elkövetők Huszti Lajos és Györfi József voltak. A gyilkos fegyver valószínűleg Husztié volt: a vagyonleltárban található azon fegyverviselési engedély, mely fellelhető Huszti iratai között is, egy vadászpuskára vonatkozik, így valószínűleg egy másik fegyverrel követhette el a gyilkosságot (az erre a fegyverre szóló engedély azonban nem maradt fenn).

A jelek szerint Huszti és társa nem sokáig élvezhették zsákmányukat. A kerületi főkapitánynak december 5-én a debreceni főügyésznek írt leveléből ugyanis kiderül, hogy – valószínűleg a szemtanúknak köszönhetően[77] – már sikerült azonosítani a tetteseket. Ezután a főkapitány élénk levelezést folytatott mind a debreceni hatóságokkal, mind pedig a helytartóval, gróf Pálffy Móriccal. Ebből a levelezésből viszonylag pontosan rekonstruálhatjuk Huszti elfogatásának, valamint perének eseményeit: egy december 14-i keltezésű levél szerint Husztit és Györfit egy Barcza Dániel nevű csendbiztos és pandúrcsapata segítségével sikerült elfogni, valamint az elrabolt kocsit és a lovakat visszaszerezni. A sikeres elfogásért a csendbiztost és pandúrjait a főkapitány a Helytartótanácsnál jutalomra terjesztette fel. Szintén ebből a felterjesztésből tudjuk, hogy a másodrendű vádlott, a *„böszörményi születésű végelbocsátó levéllel ellátott katona"*, Györfi József már be is vallotta tettét. A főkapitány ezen felül jelenti, hogy a kihallgatás után átadja a vádlottakat a debreceni bíróságnak, mivel az ügy Bihar megye rögtönítélő bíróságára tartozik.[78] A két nappal későbbre dátumozott válaszlevélben a helytartó *„a vérlázító bűntény elkövetőinek felfedezése s elfogatásánál tanúsított erélyessége"* miatt érzett elégedettségét fejezi ki, s jóváhagyja a csendbiztos pénzbeli jutalomban részesítését.[79]

Mint az a további kihallgatások során kiderült, a nevezett rablógyilkosságban, valamint más hasonló bűntettek végrehajtásában (ezekről az önéletíráshoz csatolt bűnlajstrom alapján már volt szó) mások is részt vettek.[80] Több azonban itt sem derül ki a rablóbanda tevékenységéről.

A rablógyilkossági ügy Hajdúböszörményben zajló részének – 1861. december 31-re fejeződtek be a kihallgatások, és küldték át a vádlottakat Debrecenbe – egyik irata a fogva tartás körülményeiről ad információt. A böszörményi kerületi orvosi hivatal ugyanis kérvényezi, hogy Huszti Lajos *„fagy által megridegült és feldagadt"* lábaira tekintettel a kerületi pénztár utalványozzon ki kötést a rab ellátására.[81] A korabeli törvényhatósági fogházakban uralkodó állapotokat tekintve feltételezhetjük, hogy Huszti már raboskodása közben szen-

[76] HBML IV. B. 751. 2. csomó

[77] Nyilván Huszti foglalkozása is szerepet játszott „lebukásában", hiszen hivatalnokként szélesebb körben volt ismert. Így éppen az áhított társadalmi felemelkedés volt az, ami végül a vesztét okozta.

[78] HBML IV. B. 751. 2. csomó

[79] HBML IV. B. 751. 2. csomó

[80] Egy későbbi főkapitányi levél meg is nevezi ezen bűnrészeseket: Óváry Lajos, Pamlényi Tamás, Miskolczy György és Mandel Ignác.

[81] HBML IV. B. 751. 2. csomó

vedte el a fent említett sérüléseket.[82] Felesége támogatására nem számíthatott fogságakor, hiszen minden vagyonát lefoglalták.[83]

A per további menetére csak töredékes adataink vannak. Úgy tűnik, hogy a per a két vádlott Debrecenbe kerülése után még három évig húzódott, s miután megjárta a Királyi Táblát, 1864. július 25-én megérkezett a végleges ítélet: a pallos általi halált akasztásra módosítják.[84] A debreceni bíróság 1864. július 28-i bűnügyi ülésén végül rendelkeznek az ítélet végrehajtásáról,[85] ami az önéletíráshoz csatolt irat szerint július 30-án meg is történik.

Mint azt a Husztiról szóló kiadvány is említi, az ítéletet csak az elsőrendű vádlotton, Husztin lehetett végrehajtani, mert Györfi a kivégzés előtt meghalt a siralomházban. Ezt támasztja alá az 1864-es debreceni halotti anyakönyv is.[86] Ugyanitt azonban nem található Huszti nevére bejegyzés, így nem tudjuk, hova temették kivégzése után.

Így végezte tehát Huszti Lajos fordulatokban gazdag életét. Sem az önéletírásból, sem pedig a levéltári forrásokból nem derül fény arra, hogy mi volt az, ami a bűnözői pályára terelte a tisztes úri életmódot folytató hivatalnokot. Annyi azonban kitűnik életútjából, hogy a bűnözés számára nem feltétlenül a megélhetést biztosította; sokkal inkább tekinthetjük őt intellektuális, „úri" rablónak mint megélhetési bűnözőnek – még akkor is, ha az önéletírás egészen más képet sugall szerzőjéről. S talán éppen ez a kettős életmód volt az, ami felkeltette a nyilvánosság érdeklődését is. A közvélemény Huszti-típusú bűnözőkkel szemben tanúsított elutasítását talán legjobban egy 1861 decemberében megjelent újsághír tükrözi. A cikkben valószínűleg a bűntársról, Györfi Józsefről írnak, de akár maga Huszti is írhatta volna e sorokat saját életéről: „Azon utonálló, ki nehány nap előtt, a Debreczen és Sámson közti országuton t. Málik úr kocsisát agyonlőtte, a büntett után nem sokára elfogatott, bünét bevallotta és érdemlett büntetését börtönben várja. Ezen fiatal ember egy középosztálybeli polgár fia és gavallérnak nevelkedett. – Szerencsétlen apja! borzasztó például szolgálhat a szüléknek, hogy gyermekeiket gondosan neveljék; különösen oly lelkierőt öntsenek beléjök, hogy az élet bármely viszonya közt elégültek lehessenek, s ne igyekezzenek a nélkülözhetetlen kényelmet és sallangokat, magoknak még bün által is megszerezni."[87]

Huszti Lajosban az úri bűnöző típusának egy ritka példáját ismerhettük meg. Az önéletírás, valamint a levéltári források egyfajta „dr. Jekyll és Mr. Hyde"-típusú figurát tükröznek, aki normális, polgári hétköznapjait egy-egy bűntény elkövetésével „színesíti". Éppen ez a kettős életmód az, ami oly különlegessé teszi Husztinak a kivégzés előtti, a kívülálló számára nehezen elképzelhető érzelmi állapotban eltöltött éjszakán feljegyzett visszatekintését, s nem véletlen az sem, hogy az önéletírást körüllengő sajátos hangulat az írás nyomtatásban való közlésére ösztönözte a kiadót.

---

[82] Vö. Csapó Csaba: A szögekkel kivert „Ráday-bölcső". Egy várbörtön anatómiája. Korall, 2000, 2. szám. 93–109.

[83] Huszti felesége december 27-én kérvényezte az ingóságok visszaadását, ami meg is történt.

[84] H..... 1864. 7–8. A per valószínűleg a Tiszántúli Kerületi Táblán át került fel a Királyi Táblához. Az 1861–1871 közötti időszakban mindössze 5 vádlott ügye jutott el innen a legfelsőbb fokra, ahol az 5 ítélet közül négyet helybenhagytak. Nagy Sándor: A hajdúkerületi büntető törvényszék mint másodfokú bíróság 1861–1871. In: Radics Kálmán (szerk.): A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIII. Debrecen, 1996. 119–144.

[85] HBML IV. B. 1119/b 4. kötet

[86] MOL A 2178

[87] Hortobágy, 1861. december 21.

PERÉNYI, ROLAND

"The autobiography of Lajos H ....., written by himself in the condemned cell:" The memoirs of a nineteenth-century robber and murderer

Through the autobiography of a mid-nineteenth-century Hungarian robber and murderer, Louis Huszti, this study aims at presenting the course of life of an individual who aspired after social mobility but eventually became an outcast. Imprisoned in Debrecen in 1864, Huszti gave a brief account of the decisive events of his life in his narrative, written on the eve of his execution and published in the year of his execution, entitled "The autobiography of Lajos H ....., written by himself in the condemned cell." A rarity, this criminal recollection is dominated by his wish to justify the committed crimes; in addition to a squandering grandfather, the major motives are deficient moral upbringing, the political turns of 1860–61 and poverty. Yet, when complemented with archival sources, the career that unfolds in the autobiography turns out to be distorting in several respects, and it also adds certain elements to the story reconstructed from the historical sources. Accordingly, for instance, this is how Huszti's post as first lieutenant during the 1848/49 Hungarian war of independence becomes part of the biography, and so does his claiming to have been a political prisoner, which no sources other than his autobiography refer to. The investigation of Huszti's course of life reveals that coming from an impoverished family of the lesser nobility, thanks to his schooling, without which he could not have become a clerk in the Hajdú district, he had substantially more alternatives than suggested in his narrative. This is supported by the point in Huszti's life when having committed two murders in his youth he had the opportunity to start his career anew, avoiding punishment and persecution – first as a private tutor, then following his father's example, as a farm manager. Then, in spite of his criminal past, the opportunity of social advancement was available for Huszti, who, nonetheless, continued to be incapable of overcoming his criminal inclination: it was between 1859 and 1861 that he committed the crimes for which he was executed eventually. Lajos Huszti's autobiography gives an insight into the course of life of a "gentleman criminal" who, besides the problems caused by the social and political transformation typical of the mid-nineteenth century, had to cope with his criminal leaning. At the same time, Huszti's life also exemplifies the opportunities an individual had for social advancement in Hungary undergoing modernization.

FISLI ÉVA

Az ismeretlen katona: Kurucz János (1916–1951)

Kísérlet életrajzra

Nagyanyáim emlékének

„Hol vannak a katonák?"

„Az újoncok megismerése a legelső napokban a legkönnyebb, hiszen polgári öltözetük is igen sokat mond. Kezdeti tájékozatlanságuk folytán teljes énjüket mutatják és így egyéniségük, magán viszonyaik és lelkületük felismerése rövid idő alatt megtörténhetik" – így kezdi vitéz Jány Gusztáv vegyesdandár parancsnok 1937. október 7-én a Magyar Királyi 3/2. parancsnokságnak (a kaposvári székhelyű 10. gyalogdandárnak) kiadott rendelkezését az újoncok megbízhatóságának megállapításáról. Az alapos megfigyelés azért szükséges – mint írja –, mert „az egyén felismerése nélkül nincs nevelő munka, a nevelés pedig a kik[épzés] alapja!"[1]

Mit is tudhattak meg így egy újoncról 8 hét után a felettesek? Természetesen mindent, mi kartotékadat:[2] születési évet, helyet, a leventekiképzés helyét, idejét, minőségét, hogy az illető vagy szülei részt vettek-e „kommunista vagy soc.dem. üzelmekben", s hogy bevonulása előtt az újonc vagy családtagjai voltak-e büntetve stb. A megbízhatatlannak minősült egyéneknél a kétes múltat a kartoték 21. rovatába tett piros „b" jelölte, mely a hatóságok hivatalos ítéletét hivatott közölni. (Ez azonban Jány rendelkezésére utólagos ellenőrzésre szorult, mert „sok esetben mégsem fedi a katonailag vett megbízhatatlanság fogalmát. Így például súlyos testi sértésért elítélt újoncból igen jó csatár, sőt tisztes is válhatik, bár az illető büntetett előéletű."[3])

Látható, hogy a hadsereg mint „emberanyaggal", számokkal, szabályrendszerrel dolgozó intézmény vállalhatja, hogy megkísérli felismerni katonái valódi természetét. Főképp, ha az elsődleges szempont mindeközben a megbízhatóság és hadrafoghatóság; csupa átlátható, később könnyen számszerűsíthető kategória. Egy ismeretlen katona életrajzának írójaként én nem vállalkozhatom erre. Hősöm – sajnos hiányzó – kartotékja ugyan elmondhatná, hogy Kurucz János 1916. május 19-én, a Somogy megyei Kaposszerdahelyen született, ahol leventekiképzésben részesült, majd ugyanitt lett belőle kiváló minősítésű levente-segédoktató; eközben sem ő, sem büntetlen előéletű, törpebirtokos szülei nem vettek részt „kommunista vagy szocdem üzelmekben". Eszerint akár „határozott, tisztelettudó, megbízható" katonának is minősülhetne.

Egy személyiség lelkülete és magánviszonyai azonban lényegesen bonyolultabbak ennél. Még az életrajz is tárgyának csupán részleges megismerésére képes; a „teljes én" megragadása – az egyéni életpálya töredezettsége okán – valóban illúzió. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy nem is érdemes a fellelhető és a mozgósítható források alapján megkísé-

[1] Hadtörténelmi Levéltár. (a továbbiakban: HL) Magyar Királyi 10. gyalogdandár (a továbbiakban 10. dd.) magyar könnyűhadosztály 1919–1945 anyaga. II. 1471. 29-es doboz/599.

[2] Lásd „Az újoncok megismerése nagyjában a kartoték lapokból történik." II. 1471. 29-es doboz/599.

[3] II. 1471. 29-es doboz/599.

relni egy élet(út) vizsgálatát. Az életrajz mint történetírói műfaj továbbra sem vesztette el sem olvasóközönségét, sem relevanciáját, s nem egyszerűen azért, mert „az életrajzból kiindulva jól meghatározott keretek között minden probléma vizsgálható."[4]

Noha a teljesség igényéről ez esetben is eleve le kell mondanunk, nem tudván felsorolni az összes olyan momentumot, aminek egy élet során jelentősége lehet, egy életpálya vizsgálata mindig a múlttal való párbeszéd, és mint ilyen, a kérdéseinkre talált válaszokon keresztül hozzásegíthet bennünket saját önreflexiónk elmélyüléséhez. Eközben persze arra is ügyelni kell, nehogy a szellemi csőlátás hibájába esvén az életpályákat utólagos jelentőséggel ruházzuk fel. Az életrajz ugyanakkor „... ideális terepet nyújt mind a cselekvők résnyi, de mégis fontos szabadságának, mind az ellentmondásoktól sohasem mentes normarendszerek tényleges működésének vizsgálatára."[5]

Mit jelent ez Kurucz János esetében? A mindössze 35 évet élt parasztember rövid életének meghatározó részét töltötte a hadseregben, s korai halálát a fronton szerzett betegség okozta. Életpályája elválaszthatatlan a második világháborútól és a hadseregtől mint hatalmi szervezettől. (Ezért is tekintem elsősorban katonának a továbbiakban.) Az egyetlen, de a hozzá köthető legszemélyesebb közvetlen forrás, a fronton írt napló segítségével nem pusztán a szerző mentális világa, hanem a kényszerek és a szabadság problémája, a normarendszerek érvényesülése is egyértelműen vizsgálható.

Mi lehet azonban egy (köz)katona-életrajz tétje? A második világháború egyre bővülő szakirodalma rendre feldolgozza a nevezetes csaták, a diplomácia, a résztvevő alakulatok, a különböző fegyvernemek, valamint vezető politikusok és tábornokok életének történetét. Az elmúlt években megnőtt azoknak a forráskiadványoknak a száma is, melyekben Oroszországot, hadifogolytábort járt egykori honvédek vallanak frontélményeikről. De vajon milyen a világháború, a „történelem" alulnézetből? Miféle kép rajzolódhat ki a „határozott, tisztelettudó, megbízható" katonáról, aki amúgy elvész a hozzá hasonlók tömegében? Van-e, létezhetett-e „megtörhetetlenül" a szabadságnak egy bizonyos foka, ami szembehelyezkedett a hatalmi szerkezetek merev formáival, a hadsereggel?[6] Hogyan kell elgondolni egy majdani közkatona életpályáját a két világháború közötti Magyarországon? Miféle (élet)lehetőségei kínálkoztak és/vagy hiúsultak meg a háború után? Ezekre a kérdésekre igyekszem ezúttal válaszolni.[7]

És még valami. Az életrajz mese; vagyis elbeszélése, „eseményesítése" (többnyire kronologikus rendbe illesztése) egy ember – többé-kevésbé dokumentált – életszakaszainak.[8] A mesélő – akinek személye elválaszthatatlan attól, amit és ahogyan elbeszél –, hőse(i) életére mint értelemmel bíró, lezárt egészre tekint, s teszi ezt immár a csattanó ismeretében. Esetemben e csattanó azonban rendhagyónak látszik. A második világháború kapcsán a hivatalos magyar történetírás sokáig nem vett tudomást nemcsak a holtakról, de a túlélőkről sem. A közbeszéd egy „bűnös hadsereget" ítélt el vagy vett védelembe, jobbára a változó politikai széljárásnak megfelelően. Mindeközben azonban hová lettek a katonák? Hiszem, hogy az életrajz, mint mese, hozzáférhetővé teszi a korábban elhallgatott történetet.

---

[4] Arnaldo Momiglianót idézi Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról. Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat, 2000/Tél. (a továbbiakban: Levi) 81.

[5] Levi 89.

[6] Vö. Levi 90.

[7] Köszönettel tartozom mindenekelőtt Id. Bencs Györgynek, özv. Csanádi Józsefnénak, Kurucz Évának, Németh Lászlónak, özv. Párkányi Istvánnénak, néhai Rácz Jánosnak és özv. Simon Ferencnénak, akik megtiszteltek bizalmukkal és kutatásaim során segítségemre voltak, valamint ezúton is köszönöm Benda Gyula és Kövér György bátorító és hasznos észrevételeit.

[8] A rendelkezésemre álló (hozzáférhető) forrásanyagon kívül felhasználtam néhány rokon és falubéli ismerős interjúját és a fennmaradt fényképeket is.

Elveszett világok

„Ezen a kis téren belül minden egyes kicsiny tér, minden egyes ember egyszeri volt és mással föl nem cserélhető. Megannyi kis világ létezett itt, de egy sem tarthatott volna igényt a reprezentativitásra."[9]

1927. augusztus 11-e örömnap lehetett a kaposszerdahelyieknek: falujukba püspök látogatott. A hívek templom híján a hősök szobránál gyűltek össze. Az egyszerű, szürke oszlopot nem sokkal korábban állították fel az elesettek névsorával és a következő szöveggel: „Hőseinknek, 1914–18".[10] Ez volt az a hely, ahol – méltónak érezve az esemény különlegességéhez –, díszkapuval fogadták vendégüket, aki ez alkalomból néhány szót intézett hozzájuk. „A püspök kedves közvetlensége igen jól esett nekik..." – írja az eseményről dr. Hoss József kaposvári apátplébános, aki ezt is megjegyzi: „Az ilyen látogatások mindig üdvösségesek, mert híveinkben ébresztgetik az öntudatot."[11]

A falu apraja-nagyja összesereglett a püspöklátogatás hírére, ha talán nem is mind a fél ezren.[12] A török idők előtt nagy múltú, ám később elpusztásodott település mindössze öt éve alakult újra önálló községgé;[13] 1927-ben a Szennai Körjegyzőség alá tartozott, jobbára bevándorolt szegényparaszt lakosai voltak, törpebirtokosok, akik 1895 után költöztek ide nagyszámban. Ekkor parcellázták fel ugyanis a környező határt, és Somogy egész területéről érkeztek a földet igénylők;[14] így nem véletlen, hogy amikor az új tanító a látogatás után három évvel összeírta a híveket, a 40–50 közötti családfők között alig akad tősgyökeres szerdahelyi.[15]

A püspöklátogatásra érkező hívek többsége földműves, de a falusiak gyűrűjében ott állhatott néhány az önálló iparosok közül is.[16] A tanító, Herzán Cézár vezetésével megjelentek a gyerekek is, az elemi iskola növendékei. Ott bámészkodhatott közöttük az a kisfiú is, aki történetünk hőse lesz. Jánosnak hívják, májusban múlt 11 éves. Apja, Kurucz József[17]

---

[9] Imhof, Arthur: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Budapest, 1992. 72.

[10] Egy 1974-es kérdőív szerint 1920-ban avatták az oszlopot. Dömjén Miklós szerint 1927 után jelentek meg az emlékoszlopok a körjegyzőség községeiben. Lásd: Dömjén Miklós: Somogy megye Trianon után. A szerző kiadása, Budapest, é. n. (1930) (a továbbiakban: Dömjén) 206. Minthogy azonban a minden jelentősebb eseményt megörökítő plébános nem említi az emlékműavatást 1923–1927 között, feltételezem, hogy erre valóban 1923 előtt került sor.

[11] Dr. Hoss József: A Kaposszerdahelyi Róm. Kath. Fiók-Egyházközség története, házi krónikája 1923. jan. 1. – 1936. szept. Kaposvár, 1937. (a továbbiakban: Hoss) 9.

[12] Az 1922-es helységnévtár szerint pontosan 494-en lakják.

[13] Szerdahely a Győr nemzetség ősi birtoka volt, a nemzetség egyik ága a helységtől vette a nevét. 1245-ben szerepel először oklevélben, ekkor Ders birtokaként. 1335-ben (szerdahelyi) Miklós pálos kolostort alapított Szent László tiszteletére. 1550-ben Dersszerdahelyként nevezik meg. A 16. századi lajstromokban 2–8 házzal szerepelt. A török kiűzése után a lakóinak száma negyven körül lehetett. A falu 1715-ben az Esterházy-család birtokába kerül, majd több birtokos osztozik rajta. Az egykori oppidum hosszú időn keresztül Szennához tartozik. Csak 1922. január 1-jétől önálló község újra. Vö. Hajdú Lászlóné – Dr. Takács Éva: A kaposvári járás községtörténeti lexikona. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1984. (a továbbiakban: Hajdú – Takács) 41–42.

[14] A századfordulón már mintegy 600 fő lakja a pusztát. Az 1925-ös közigazgatási lap szerint 105 házban 515-en laknak. Lásd: Hajdú – Takács 42.

[15] Az 1923-as házjegyzék szerint 100 háztulajdonos lakik a kisközségben.

[16] Szilágyi József (Szerk.): Vármegyei mindentudó. Könyvkalauz Somogy vármegyéről. Kaposvár, 1926. 160. 1926-ban önálló iparosként szerepel Sára József, Gulyás György, Sovány György cipész, Csaplár Ferenc, Mikola Miklós, Hampuk Ferenc kovács, Hivatal Ferenc, Csima Vendel bognár, Varga József, Kelemen István kőműves, Varga Károly szabó.

[17] Zselicszentpál, 1888. – Kaposszerdahely, 1957.

egyike azoknak, akik Zselicszentpálról költöztek az egykori pusztára; 1913-ban nősült Szerdahelyre.[18] Második fia, János születésekor már feltehetőleg a fronton volt; hosszú orosz hadifogság után tért csak haza kis családjához. Neve tehát nincs fenn a hősök oszlopán; épségben került haza a háborúból.

A zselicszentpáli népes Kurucz-családból[19] egyedül ő költözött Szerdahelyre, nem így a feleség, Tót Anna[20] rokonságából; Tót József korai halála után özvegye, Horvát Mária 1897-ben gyermekeivel és testvérbátyjával Szerdahelyre költözött, ahol egyik nővére, Éva is letelepedett. Tót Anna tehát már Szerdahely-pusztán töltötte gyermekkorát. Házassága után férjével gyermektelen és nem sokkal korábban megözvegyült nagynénjéhez költözött.[21]

Családja, melyben valószínűleg délszláv felmenők is akadtak, éppúgy katolikus, akárcsak a Kuruczok voltak nemzedékeken keresztül.[22] Az anyakönyvekben mind Tóték, mind Kuruczék részéről többnyire földműveseket találunk; a puszták jellegzetes vándorait, akik a jobbágyfelszabadítást követő paraszti migráció során, a telekrendezések, parcellázások miatt többször is költözve, épp ekkor, a századforduló környékén telepedtek meg egy-egy kisbirtokon.[23]

Tót Anna három gyermeknek adott életet. Mária, a legidősebb a házasságkötést követő 10. hónapban, az ifjabb József 1914-ben, történetünk hőse, János 1916-ban született. A püspök látogatásakor azonban már csak János és Mária van életben; József nevű testvérük mindössze 7 hónapot élt, s az ekkor oly gyakori „görcsök"-ben halt meg.

Az utca, ahol Kurucz János szüleivel és gyermektelen nénikéjével lakik, épp a hősi emlékmű utcája, egyszerű földút; esős időben és telente sáros, máskor csupa por. A kerítések mellett egy kis gyalogút vezet föl a domboldalon; az emelkedő tetején, a „haranglábon" túl áll a kis zsuppos tömésház,[24] nem messze a bíróék portájától. Az utca végén van az istálló, melynek helyén valaha pálos kolostor állott. A földből itt időnként csontok kerülnek elő: az egykori temető helye ez. Tovább, a domb aljában egy kis vasút („strekk") húzódik, amit a világháború alatt – olasz – hadifoglyokkal építtettek, hogy a Zselic értékes erdeiből a fát a fűrésztelepre szállíthassák. A tetőről el lehet látni a falu főutcáján, a köves úton túlra, a Kisszennának nevezett faluvégre is, ahol az Esterházy-hitbizomány mintegy 62 katasztrális

[18] A polgári házasság 1913. január 25-én, Szennán köttetett. Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML) Szenna/Ház. akv. 1913/6.

[19] Apja, Kurucz Vendel még él 1913-ban, anyja, Egerszegi Katalin azonban már nem. A Kurucz-szülők 1877-ben kötnek házasságot; a harmincéves férj ekkor mint özvegy katona (!) szerepel a házassági anyakönyvi kivonatban 10 évvel fiatalabb menyasszonya neve mellett. SML Szentbalázsi plébánia /Házassági akv. 1877/81.

[20] Tót Anna Taranyban született 1894-ben. (SML Taranyi Róm. Kath. Pléb. /Szül. akv. 1894/19.) Alig egyéves, amikor harminckét éves édesapját elviszi a tüdőgyulladás (Tót József gazda, 1863–1895). Rokonaival ekkor költöznek Szerdahely-pusztára, ahol 1964-ben bekövetkezett haláláig élt.

[21] Hegedüs Vendelné sz. Horvát Éva 1909-ben özvegyül meg. Haláláig (1944) Kurucz Józseffel és Tót Annával él egy háztartásban.

[22] Minderre persze csupán a meglehetősen gyakori családnevekből és a dél-somogyi eredetből következtethetek. A Dunántúlon oly gyakori „tót" elnevezéssel illették a 18. század során több hullámban betelepült szláv népesség tagjait, akár horvátok, akár szlovének (vendek), akár szlovákok voltak. Betelepülésükről lásd Knézy Judit: Fejezetek Somogy megye néprajzából. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1992. 6. (Iskola és Levéltár 36.)

[23] A családból senki sem vándorolt ki Amerikába, noha épp ekkor, az új század első évtizedében csaknem 5000 ember vándorol ki Somogyból. Lásd Kanyar József: Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok. Budapest, 1957.

[24] Özv. Csanádi Józsefné közlése (2000).

holdnyi Pazderjás-erdejét a templomot építő szerdahelyiek vásárolják majd meg, hogy a birtokukba jutott fát lábon eladják.[25]

Kuruczéktól ellátni a mezők, a zselici erdők felé. S innen, a Petői útnak is nevezett utcáról vezet egy horhos („horhó") a töröcskei dombok irányába. Somogy vármegye székhelye, Kaposvár mintegy 5 kilométernyire van; oda járnak nap mint nap piacra az asszonyok. Ez Kurucz János eszmélésének színtere; az első tér, amelyre értelme megnyílt, s az első, ami eltűnt szemei elől.

Horthy leventéje

„Oktató kérdez: Mit tanul Ön most?
Levente válaszol: Azt, amit a katonának tudnia kell.
Oktató: Hát mi a katona?
Levente válaszol: A katona egy olyan férfi, ki hazáját megvédelmezi."[26]

Kurucz János születésekor az Osztrák–Magyar Monarchia hadban áll. Az év novemberében meghal az agg Ferenc József; utódának két esztendeje sem marad, s a Monarchia megszűnik mint államalakulat. A frontokról visszaözönlő katonák egy széthullott birodalom pusztulásának tanúi és részesei. A békekonferencia újrarajzolja Közép- és Kelet-Európa térképét; elhintve az ellenségeskedés magvait a térség országaiban.

Kurucz mindössze négyéves a trianoni béke aláírásakor. Életére azonban közvetlenül is hatással lesz a szerződés, mely a nagyhatalmak elérhetetlen világában köttetett. Az elemi iskolában nap mint nap ő is imádkozza a Magyar Hiszekegyet, és a harmincas évektől ő is részt vesz a levente-mozgalomban, mely a katonai előképzés egyre nyíltabb formája lesz a két világháború közötti Magyarországon.

Kurucz Somogy vármegye legnépesebb járásába született,[27] ahol a lélekszám a háborút követően jelentős mértékben növekedett. A területet nagyrészt római katolikusok lakták, de voltak népes protestáns községek is. Ilyen például a Szerdahellyel szomszédos és módosabb portáiról nevezetes Szenna is, ahol 1916-ban a református helyettes lelkészt Tildy Zoltánnak hívták.

Szerdahelynek azonban nem volt temploma. Szentmisére csak kevesen jártak a közeli városba, vasárnaponként Herzán Cézár, a tanító tartott litániát az iskolában: Herzánt csendes, igen tekintélyes embernek ismerték.28 Amikor 1928-ban Szigetvárra helyezték, a faluból többen megsiratták.[29] Még a tanítótól eleinte idegenkedő új plébános is tisztelettel emlékezett meg róla.[30] Személyét meghatározónak tarthatjuk a falu és a gyermekek – így Kurucz – életében is. Ugyancsak elmondható ez Hoss József apátplébánosról, aki 1923-ban került a fiókegyházközség élére.[31] Lelkipásztori tevékenységét rögtön azzal kezdte, hogy összehívta a szerdahelyieket és megnyerte őket a templomépítés ügyének. Évek telnek el, mire a templom elkészül, de 1935 szeptemberében sokak örömére és büszkeségére felszentelik az épületet.

---

[25] Hoss 8.

[26] Idézi Gergely Ferenc – Kiss György: Horthy leventéi: A leventeintézmény története. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976. (a továbbiakban: Gergely – Kiss) 68.

[27] Dömjén 185.

[28] Németh László közlése (2000. március)

[29] Németh László közlése

[30] Hoss 3.

[31] Dömjénnél a vármegye jeles alakjait bemutató portrék között egy szemüveges, keskenyarcú, világos hajú férfi képe látható; Hoss apátplébánosé. 1881-ben született, 1906-ban szentelték pappá. Bécsi tanulmányai után a dogmatika tanára Veszprémben, majd innen kerül Kaposvárra 1923-ban. Mint Dömjén írja, Hoss élete „... munkás és tiszta élet". Nincs okom kételkedni benne.

A templomépítés a megye különböző részeiből érkezett, különböző helyekhez kötődő lakosok közös ügye lesz. Az *emlékművel szemben* emelkednek a falak; a falu középpontja így alakul, teljesedik ki, párhuzamosan Kurucz és nemzedéke életével. A lakosok nagy része kiveszi a részét az építkezésből, a maguk módján a fiatalok is. 1935-ben az iskolában az új tanító és felesége rendezésében működvelő előadásokat tartanak; bemutatják a *Piros bugyelláris* és a *Vén bakancsos és fia, a huszár* című népszínműveket. A bevételt a templomépítésre a plébánosnak adják.[32] Egy évvel később a *Falu rosszát* és a *Túl a Kriváno*nt játsszák, s mindkét előadás szereplői közt ott találjuk Kurucz Jánost. Már 1934-ben, amikor a templomépítéshez szükséges meszet megvásárolják, ott van az önkéntes gödörások között[33] és találkozunk vele 1936-ban a plébános búcsúztatásakor is, amikor a leventék nevében ő köszön el Hoss apáttól.[34]Az egyik meghatározó élménynek tehát e korai években a falusiak összefogásában megvalósuló templom építése látszik – utólag.

A másiknak a levente-mozgalomban való részvétel. Kurucz 20 esztendős, amikor tiszte szerint ünnepélyesen elköszön Hosstól; leventeként ekkor a III. korcsoportba tartozik. Eszerint tehát „szakalap-előképzése" már kétharmadrészt katonai, egyharmadrészt sportfoglalkozást jelent. Korábban ő is elemi képzésben részesülhetett, de 16–18 éves kora között már neki is át kellett esnie az alapkiképzésen.[35]

A Szennai Körjegyzőség öt falujából Szennába jártak kiképzésre a fiúk; heti egy alkalommal a szerdahelyiek is, akik a harmincas évek közepéig még helyben gyakorlatoztak. A foglalkozásokon elsősorban lövészetet tanultak. Az oktatást a tanítók vezették. Egy három hetes tanfolyam elvégzése után az arra érdemesekből segédoktatók lehettek, s mint nagyfiúk a kisebbeket oktathatták.[36] Kurucz János 1937-ben segédoktató volt.[37] Ez egyebek közt azt is jelenti, hogy a tanfolyam során a laktanyában lehetősége volt újabb ismeretségeket kötni. Olyasféle csomópontnak tekinthető a segédoktatói-tanfolyam, amely átformálta Kurucz kapcsolatrendszerét.[38] Az sem kizárt, hogy későbbi katonabarátságai már itt, ekkor elkezdődtek. Innen a faluba visszatérve azt kellett tanítania a fiatalabbaknak, amit ő maga is megtanult, vagyis az erkölcstan mellett egyebek közt gyakorlati gépismeretet, távbeszélő és jelzőszolgálatot, turisztikai ismereteket, mentőszolgálatot.[39] Mit is jelenthetett mindez *elméletben*?

A 12–14 éves leventéknek már határozott fogalommal kellett rendelkezniük az istenfélelemről, a bajtársiasságról, a hazaszeretetről, a tiszteletről, a kegyeletről, a köszönési módokról, a zászlók jelentőségéről, a szobrokkal kapcsolatos magatartásról, a Himnuszról, a Hiszekegyről, a hűségről, a háláról, a becsületről, a közös becsületről és az összetartozás tudatáról, a kötelességtudásról, a felelősségérzésről, a következetességről, az állhatatosság-

---

[32] Hoss 25.

[33] „Önkéntes munkásokkal megásattam a két meszes gödröt és azután megoltottuk a meszet. (A Kurucz-család volt első a gödörások között)." Hoss 18.

[34] Hoss 33.

[35] Gergely – Kiss 69.

[36] 1938 márciusában Jány vegyesdandár-parancsnok nehezményezi, hogy a segédoktatók (feleslegesen) ugyanolyan kiképzést kapnak, mint maguk az oktatók, mondván, „a segédoktatóknak felügyelet alatt és vezetés mellett kell oktatniok...", szemben az önállóan tényked ő oktatókkal. HL II/1471. 31-es doboz. 91. Kt. te. 1938.

[37] Id. Bencs György emlékezése itt egybevág az 1937. évi kimutatással, mely szerint Kaposszerdahelyen egy – 1916-os születésű – segédoktató jutott az összesen 9 alkalmas leventére. Lásd: Szám szerinti kimutatás a kaposvári járás területén lakó testgyakorlás-kötelesekről HL II/1471. 29-es doboz.

[38] Vö. Mohay Tamás: Egy parasztgazdaság társadalmi kapcsolatai (1920–1956). In: Mohay Tamás (Szerk.): Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Debrecen, 1992. 238.

[39] Gergely – Kiss 90.

ról, a bátorságról, a vitézségről, a szorgalomról, a pontosságról, a rendszeretetről, a fegyelemről, a takarékosságról, a Levente-tízparancsolatról. A 15–18 éveseknek a hazaszeretetet, az illedelmes viselkedést, az udvariasságot, a szerénységet, az önérzetet, az önzetlenséget, a tekintély- és a törvénytiszteletet, a tulajdonjogot és a tulajdonjog szentségét kellett megismerniük, s lehetőleg magukévá tenniük.[40] Ehhez persze nem a gyakorlótér volt a legalkalmasabb helyszín, hanem az iskola. Az ismeretterjesztő előadások során a leventekiképzésbe vont parasztfiúk nemcsak dicső haditettekről hallhattak, hanem mezőgazdasági ismeretekről is.[41] A szellemi nevelés mellett a leventék természetesen különféle sportágakkal is ismerkedtek; ezek közül a lőkiképzés, valamint a támadó és védősportok voltak a legjelentékenyebbek, úgymint a birkózás, az ökölvívás és a cselgáncs.[42]

Nincs adatom arról, hogy a helyi kiképzés, illetve Kurucz segédoktatói tevékenysége mennyire felelt meg az eredeti elképzelésnek és mennyire volt katonás. Alapjaiban azonban ez is teljes katonai kiképzést nyújtott, s heti egy napon rendszeresen foglalkoztatta a fiatal fiúkat.

De hogy is élhetett Horthy leventéje a kiképzésen kívül? A heti rendszeres, kötelező leventefoglalkozás mellett Kurucz – a többi szerdahelyihez hasonlóan – aratni járt, napszámot, („hetellő") erdei munkákat vállalt, majd elszegődött a falusi téglavetőhöz dolgozni.[43] Életét a mezőgazdasági munkák és a nagyrészt egyházi ünnepek ritmusa tagolta.

Magánviszonyai alapvetően vérségi és szomszédsági kötelékeket jelentenek ekkor, de mint a község életében számottevő fiatalnak, a közös munkán túl is módja volt igen sok kapcsolatot kialakítani a környező településeken. A leventekiképzéseken megismerte a zselici falvak fiataljait. Templomban, bálokon, búcsúkban, az 1936-os tánctanfolyamon[44] és a műkedvelő előadásokon volt lehetősége találkozni velük. Járhatott a közeli városba, moziba, színházba, mint a többiek. Számos esküvőn vőfélykedett is, mint azt a fennmaradt fényképek tanúsítják. Mintha valami arra rendelte volna, hogy a lassan megszilárduló faluközösség középpontja, aktív *szereplője* legyen. A nagyszínpadokról már egy ideje kiszorult, de a falusi műkedvelők között még igen népszerű, a stilizált népéletet bemutató népszínművekben[45] Kurucz többnyire főszerepet játszik. Mint él-leventének azonban, s nem pusztán a hosszabb-rövidebb idénymunka folytán, lehetősége volt kimozdulni is az életét keretező faluból, ahonnét – feltehetően 1939 elején – elszólítja majd a behívó.

[40] HL 143. D. 1928. sz. OTT. III. sz. rendeletét idézi Gergely – Kiss 90.

[41] A leventeintézmény 1945 utáni szakirodalma rendre hangsúlyozza a szervezés nehézségeit és a leventékkel szemben egyfolytában alkalmazott erőszakot. Minthogy *kötelező* katonai elő-kiképzésről van szó, ez nyilván fegyelmet követelt, s bármilyen kihágást megtoroltak. Nincs okom azonban azt feltételezni, hogy a militarista szellemű nevelés önmagában a pedagógiai terror kivételes terepévé tette volna Magyarországot a két világháború között.

[42] Lásd például Kaposvár m. város testnevelési vezetésének kiképzési tervezetét, HL II/1471. 28-as doboz

[43] A téglagyár Gönyéék családi vállalkozása volt, a 30-as évektől működött. 1944 előtt 20 alkalmazottja volt. Lásd: Kanyar József: Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949). Budapest, 1980. 205.

[44] Az ezt igazoló kép érdekessége, hogy Kurucz kalapot, bő ujjú, fehér parasztinget, sötét nadrágot, sötét mellényt visel. Két évvel későbbi portréin már egyszerű szabású öltönyben látható.

[45] 1932-ben már „...a drámairodalom lezárt fejezete"-ként emlegetik. Lásd: Tóth Lajos: A magyar népszínmű története. Budapest, 1932. 2.

Katonák

„Mikor az ifjú belép a hadseregbe, korától fogva
legfogékonyabb a lelke a hivatásából fakadó eszmék befogadására.
A katonaságnál eltöltött évek kitörölhetetlen,
sohasem enyésző nyomokat hagynak az ifjú lelkében,
bármilyen ruhát öltsön fel később a polgári életben...”[46]

1941. április 13-án estig a 10. dandár menete – és velük Kurucz – beérkezik Zombor városába. A bevonulókat délben ünneplés és lelkes fogadtatás várja. Estére befejeződik a szállásolás. A dandárparancsnok, Peterdy tábornok az állami gimnázium épületében rendezkedik be. 20 óra körül a gimnázium épületének padlásáról, a szomszédos házakról és a belváros felől élénk pisztoly- és puskatűz kezdődik. Lövések csapódnak be a gimnázium ablakain keresztül is, mire a dandárparancsnok intézkedik az épület azonnali átkutatásáról: pincétől padlásig. Körülbelül 20 óra 20 perckor a közvilágítás megszűnik az épületben. A gimnázium udvarán tartózkodó alakulatok az ellenséges tűzre puskával és golyószóróval válaszolnak. A sötétség miatt lehetetlen megállapítani, hol vannak a csetnikek, ezért a dandárparancsnok elrendeli a tüzelés beszüntetését. Negyedóra múltán a katonák abba is hagyják a lövöldözést. A dandárparancsnok jóváhagyja, hogy a csapatok lezárjanak egyes utcákat. Megkezdődik az ellenséges tüzelőállások felderítése és felszámolása. Mindenki önkéntelenül a nagyobb háztömböket tekinti gyanúsnak, pedig a kis házakban van a legtöbb tűzfészek. A tűzrajtaütés az éjszaka folyamán még kétszer megismétlődik – azonos módon.[47]

Ezalatt az Apatin-hídnál tartózkodó fél árkászszázadot 20 óra tájban erős célzott puska- és piszolytűz éri, mire a század két szakasza fedezékbe vonul a híd két oldalán. A járőrök átkutatják a környező házakat és letartóztatnak 10 gyanús személyt. A harctudósítás szerint a század városban maradt szakasza is tüzet kap az éj folyamán: a századparancsnok egy padlásról tüzelő szerb pénzügyőrt agyonlövet, s négy további személyt bekísérnek. A II. zászlóalj a szálláskörletben pihen a rajtaütés kezdetekor: 21 órakor a századparancsnok azt az utasítást kapja, hogy csapatokat rendeljen ki a városháza védelmére. A zászlóalj járőrei az éjszaka folyamán több belvárosi házat átkutatnak. Elfognak mintegy 20 főt, kivégeznek négyet. A környék átkutatása 14-én is folyik: a járőrök a túszok összegyűjtése során többször kerülnek közelharcba. A lövöldözést a III. zászlóalj is viszonozza, majd a kutatáskor egy szerb pénzügyőrt kivégeznek és bekísérnek ötven gyanús személyt. Mindkét zászlóalj veszít egy katonát.[48]

A 6. gyalogezred I. zászlóalját az elhelyezési körletben éri a rajtaütés. A házkutatás során egyetlen fegyveres férfit találnak. Másnap a zászlóalj járőrei több ízben keverednek tűzharcba. A zászlóalj második századát is támadás éri: 13-án este 20 óra 30-kor 3–4 ember ugrik be a körlet udvarára, és azonnal tüzet nyitnak, amit az őrök viszonoznak.

A század több alakulatát éri egy-egy kósza lövedék. Járőrözés közben elszórtan találnak magányos céllövőket, akiket a helyszínen kivégeznek. A 6/II. zászlóalj épp beszállásolását végzi, amikor valaki az egyik udvarra két kézigránátot dob a falon túlról. A legénység három kézigránáttal viszonozza a támadást, majd megindulnak a járőrök. Mint kiderül, a Sztapár úti házakban 6–8 padlás egybe van építve: ez adott lehetőséget a csetnik akcióra. 22 óra 30 körül a járőr több gyanús egyént fog el, többek közt egy férfit, akinek mindkét karjára halálfej és kilences szám van tetoválva. Az illető csetniket azonosítják, majd 14-én reggel kivégzik.[49] A többi foglyot az ekkori tervek szerint hamarosan felállítandó Duna-

[46] Vitéz Várady Géza Viktor: A magyar katona útmutatója. Hasznos tudnivalók csendőrök, rendőrök, leventék számára. Budapest, 1933. 11.

[47] HL 10. dd. II/1471. I. a. 41. IV. 21. sz. harctudósítás

[48] Vitéz Matláry harcjelentése HL 10. dd. II/1471. I. a. 41. IV. 18.

[49] HL 10. dd. II/1471. I. b. 1941/1–44.895. Iktsz. Harcjelentés 1941. V. 8.

menti internálótáborokba kívánják szállítani mint a „felszabadított területen a közrendre és közbiztonságra veszélyes egyéneket".[50] Néhány nappal a történtek után ugyanis elrendelik, hogy a gyanús és veszélyesnek ítélt elemek (összesen 2000–3000 fő) részére internáló táborokat állítsanak fel – lehetőleg a Duna mentén – ideiglenesen, majdani kitelepítésükig. Ekkor már a katonai közigazgatás van érvényben (április 17-től), és túl vagyunk az április 18-i nagy ünnepségen is, melyet a közös német–olasz–magyar győzelem örömére rendeztek.

A 13-ról 14-re virradó éjszaka történt tűzharcról és a rajok küzdelmeiről további jegyzőkönyvek készülnek május folyamán a békehelyőrségben, a résztvevők és a szemtanúk vallomása alapján. A kiemelt lövöldözés egyetlen volt csak a Délvidék elfoglalásának konfliktusai közül, mely – ha a magyar hadakra nézve nagy számszerű veszteséggel nem is járt – a katonáktól, így Kurucztól is, folyamatos éberséget és erőszakot követelt.

A tűzharc során és azt követően is fosztogatásokra került sor a magyarok között: ezek ellen – az eltulajdonított tárgyak beszolgáltatásával – a parancsnokok igyekeztek erélyesen fellépni. Az utasítás ellenére a városban fegyvertelenül és egyedül járó katonákat ugyancsak megbüntetik: április 17-én két gyalogos honvédet 2 órára kiköttetnek.[51]

Miközben tehát folyamatosan irányított erőszak megkövetelt alkalmazásáról van szó, a fegyelmet a hadvezetés igyekszik helyreállítani a legénység soraiban. Április 23-án már csupán a katonai közigazgatási hatóság illetékes a házkutatások elrendelésére, csapat már nem. A gyanús személyeket is csupán már indokolt esetben kell a hatóságnak átadni. Április 25-től a nem járőröző legénységnek kiképzésben kell részt vennie. A hadsereg tehát a megszállt területen berendezkedett, s a békeidőkben szokásos napirend szerint irányította tagjait. Sőt már 24-én előzetes intézkedés történik a IV. hadtest zömének kivonására. A mozgósított magyar csapatok, melyek többsége hiányos fölszereléssel kezdte meg a felvonulást, megkezdi a kivonulást.

A harcjelentésekből eközben kirajzolódik a rettenthetetlen magyar honvéd alakja is. „Az ezredben »pánikra való hajlam«-ot nem tapasztaltam; ugyancsak távol áll ezredemtől az »indokolatlan félelem és rettegés«. Az ezred legénysége most is félreérthetetlen tanújelét adta hagyományos harcratermettségének és harcikedvének. Az alattomos támadás az egyenes lelkületű, becsületes somogyi legénységet mélyen felháborította és dühtől lángolva várta az alkalmat a megtorlásra." – olvassuk Vitéz Matláry ezredesnek, a 36. gyalogezred parancsnokának még a 13-i tűzharcról írott sorait.[52] Április 26-án pedig maga a hadtest-parancsnok intézi szavait a kivonuló seregtestekhez: „Az ősi magyar, katonaerényekhez méltó működésével tiszt, altiszt és honvéd hozzájárult a 3. hds. sikeres harcainak megvívásához, illetve a Duna-Tisza köze gyors megszállásához. Hadseregem sok százezer magyar vérünket szabadította fel az elnyomatásból és újabb értékes területeket kapcsolt vissza a Trianoni-i békében megcsonkított Hazánkhoz. Sikeres hadműveleteitek szolgáljanak további buzdításul Nagy Magyarország visszaszerzéséhez megvívandó jövő harcainkhoz!"[53] Ez hát a honvédek útravalója és egy Délvidék-emlékérem. A hazamasírozó IV. hadtest katonái közt ott találjuk Kurucz Jánost.[54]

A kiváló minősítésű levente-segédoktatót, aki épp ezért megkülönböztetett bánásmódban részesül,[55] a délvidéki akció után rövidesen előléptetik. 1942 nyarán tizedes, 1943 janu-

[50] HL 10. dd. II/1471. 3. hds. I. b. 41. IV. 21./189. sz. leirat

[51] HL 10. dd. II/1471. 6. sz. törzsalosztály napiparancsa 1941. április 18-án.

[52] HL 10. dd. II/1471. I. a. 41. IV. 18./52.

[53] Horváth László altbgy. IV. hdtt. pk. HL 10. dd. II/1471. I. a. 41. IV. 27./107.

[54] A megmaradt katonafényképeken Kurucz az emlékérmet az erdélyi mellett viseli a zubbonyán.

[55] „Azokat az »Ifjúsági lövészeket és levente segédoktatókat«, akik kötelezettségüket mindenkor hiven teljesitették és a vizsgán is megfeleltek, megkülönböztetett bánásmódban kell részesiteni."

árjában már továbbszolgáló szakaszvezető; beosztásából adódóan rajparancsnok, esetenként szakaszparancsnok-helyettes is. A megkülönböztetett bánásmód nemcsak a nehezebb, terhesebb, alárendeltebb szolgálati munkák alóli mentességet és a jobb ruházatot jelenthette, hanem azt is, hogy már az újonckiképzés elején 24–26 órára szabadon eltávozhatott.

Így a bevonulással nem szakadnak meg Kurucz hazai kapcsolatai. 1940-es dátummal egy fényképet kap ajándékba az abban az évben bemutatott *Ember kell a gátra* című színdarab szerdahelyi szereplőiről. A kép hátulján „Nagyságos Kurucz János urnak Kaposvár" címzés olvasható, valamint a következő megjegyzés: „Emlékül Ilonkától Janinak". A lány az a 16 éves Csanádi Ilona, akivel két évvel később, 1942. február 1-jén Kurucz házasságot köt.

Az udvarlásról, sőt a házasságról sincsenek emlékek; nem maradtak fenn levelek sem a békehelyőrségben, sem a frontvonalon eltöltött időből. Fényképek tanúsítják csupán, hogy a vőlegény és menyasszony találkozhatott a közös műkedvelő előadásokon, melyeknek egy időben mindketten résztvevői voltak.

Az esküvői fénykép egy katonaruhás,[56] fehér kesztyűs fiatal férfit és egy félénk tekintetű, karcsú lányt ábrázol, akinek hosszú fátylát a fényképész gondosan elrendezte. A menyasszony, Csanádi Ilona január 9-én töltötte be 18. életévét. Noha édesapja, a református Csanádi János földmívesként szerepel az anyakönyvekben, kádár és zenész is volt emellett, afféle ezermester,[57] a család felmenői között hatósági útkaparó és (az egyébként katolikus) anyai ágon kovácsmester is előfordul. Bár a családi emlékezet szerint Kurucz „felfelé házasodott",[58] a hivatalos iratokból mindössze annyi állapítható meg, hogy míg Csanádiék a harmincas években földet vásárolnak, Kuruczék épp ellenkezőleg, földet adnak el.[59]

Az ifjú pár lakhelye Kuruczék portája lesz, ahol nemcsak a vőlegény szülei, hanem idős nénikéje is lakik, összesen tehát öten osztoznak a két szobán. Mézeshetekre azonban nem jut sok idő, hiszen az ifjú férjet hamarosan újra behívják, amikor a 2. magyar hadsereget 1942 elején a német hadvezetés követelésére mozgósítják. A mozgósításra – az ország összlakosságának és az arányos területi megterhelés elvének figyelembe vételével – február 24-től kezdve került sor. A *kiválasztottak* nagyobbrészt tartalékosok voltak.[60] A gyalogsági alakulatokat 5–6 héttel a kivonulás előtt kellett mozgósítani; a kiképzésre hat hetet szántak, ez az idő azonban szinte minden alakulatnál kitolódott.[61] Kivonuláskor 3 hónapnyi frontszolgálatot ígértek a katonáknak. A rettenthetetlen magyar honvéd küldetése pedig a bolsevizmus ellenében a civilizáció terjesztése volt a megszállt területeken – legalábbis a rendszeresített katolikus imakönyv szerint.[62]

Lásd a Kaposváron, 1938. január 30-án a 6. gye. részére kiadott parancsot a katonai szolgálatra bevonult leventék felülvizsgálatáról HL 10. dd. II/1471. 35-ös doboz/30.

[56] Az egyenruha eltérő rangjelzése és Id. Bencs György közlése szerint Kurucz egy kölcsönkért kimenőruhában házasodott.

[57] Özv. Csanádi Józsefné és Kurucz Éva közlése (2000. március)

[58] Kurucz Éva közlése

[59] Megfigyelhető, hogy míg Kuruczék a harmincas években földet adnak el (1200 négyszögölnyi szántót 1938-ban, illetve maga Kurucz János (társaival) 1942-ben ugyanekkora területtől válik meg), Csanádiék 1930-ban ténylegesen örökölnek, illetve két ízben is vásárolnak. (1935-ben 761 négyszögölnyi, 1938. júliusban 1700 négyszögölnyi szántót „Szerdahely-Felsőszőlőben.")

[60] Szántó Mihály: A 2. magyar hadsereg IV. hadtestének története. Kandidátusi disszertáció. r. v. Magyar Honvédség Tájékoztatási és Médiaközpont, Budapest, 1998. (a továbbiakban: Szántó) 21.

[61] Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943). Budapest, 1994. (a továbbiakban: Szabó) 54.

[62] Lásd: Ima távol a hazától, messze orosz földön. In: Nagy László m. kir. ezredes: Katolikus Honvéd. Imakönyv katolikus honvéd, csendőr, rendőr, levente és minden magyar férfi számára. Budapest, 1942. 81–82. Idézi Papp Árpád – Szili Ferenc: Kapostól a Donig. Töredék. Kráter Kiadó, Budapest, 1990. (a továbiakban: Papp – Szili) 69.

A hadsereg élelmezési létszáma a kivonuláskor 207 500 fő volt. Az első szállítmányok 1942 áprilisában indultak el a hadszíntérre; a további mozgósítás azonban nehézkesen haladt. (A németek a szövetséges erők zömét saját csapataik felszabadítására, az arcvonal betöltésére használták, s a német szállítmányok mindvégig előnyt élveztek.) A pécsi IV. hadtest hadosztályainak bevagonírozása végül május 28-án kezdődött; először a kaposvári 10. könnyű hadosztályt és a repülőcsoport földi szerveit szállították ki a frontra. A katonák az áradások miatt az Érsekújvár–Galánta–Zsolna–Jablonkai-hágó–Katowice–Radom–Breszt–Pinszk–Kalinkovicsi–Resica útvonalon, általában hat nap alatt érték el a hadműveleti területet. Innen a csapatok öthetes menetelés után érkeztek az arcvonalhoz, ahol a német 2. hadsereg-parancsnokság alá rendelték őket.[63]

A magyar csapatok kiszállítása július 27-ig tartott. Rajtuk kívül olaszok, románok, szlovákok, finnek, spanyolok, horvátok, norvégok, a Vichy Franciaország egy zászlóaljnyi embere, svédek, dánok és belgák vonultak ki a keleti hadszíntérre. Noha a kaposvári 10. könnyű hadosztály alakulatai már május végén elhagyták az országot, nem tudom, hogy maga Kurucz pontosan mikor is került ki a frontra. 1942 júniusában az erősen lefogyott tizedes még együtt fényképezkedik a biharnagybajomi újoncokkal, alighanem a hathetes kiképzés végeztével.[64] Elképzelhető azonban, hogy csupán váltásként érkezik majd a frontra; naplójában – 1943 februárjában – megköszöni Istennek, hogy mellette volt „ebben a borzalmas két hónapban". A nyári és kora őszi hídfőcsatákban tehát feltehetően nem volt része. (Ezekben a harcokban a IV. hadtest augusztus 1. és szeptember 15. között 5412 főt vesztett.[65]) Hamarosan azonban gyökeres változásokra kerül sor a keleti arcvonal déli szakaszán is, amikor Sztálingrádnál a szovjetek nagy erőkkel előrenyomulnak. Eközben a hónapokon keresztül állóvédelmet folytató, harcokban elcsigázott, lerongyolódott katonáknak csak egy kis hányadát váltja fel a hátországi utánpótlás. Pedig a személyi hiányok pótlására több mint 20 000 embert mozgósítanak. Az ő kiszállításukat november 2-ára tervezik.[66] Eközben a téli állások kiépítése a hosszú arcvonalon iszonyúan igénybe veszi az amúgy is megviselt embereket. Kurucz egy elgyötört, a fagytól és az ellátás hiányosságaitól szenvedő seregbe érkezik; feltehetően 1942 végén.

Magánterület, avagy egy naplóíró mentális világa

„A botnak két vége van."[67]

„Hogy az élményeimet tisztán megirhassam, úgy visszamenőleg kell irnom. Bőven nem írok, csak úgy, hogy tiszta képet alkothasson róla, hogy milyen is volt a sorsunk a muszkaföldön." Így kezdődik a napló 1943. február 12-én. Nem tudni, kinek szólnak a fenti sorok. Egy általános alanyt feltételezni épp annyira lehetséges, mint egy határozott, ám a mondatban nem jelölt címzettet. A kérdésre tehát, hogy kinek szól, nem adhatok egyértelmű választ, ahogy a családi legendáriumban sincs rá felelet. Kurucz azonban láthatóan *olvasásra* szánta a szöveget, s ez akkor is igaz, ha a napló egyes részleteiben kendőzetlenül ír felettesciről, zabrálásairól vagy éppen a németekről, oly módon, ahogy azt leveleiben nem tehette volna. Ami a naplóírás

[63] Szabó 74.

[64] A fénykép hátulján olvasható: „Kurucz János tizedes urnak Emlékül a Hajdu és Bihar megyei ujoncoktol 1942. VI. 22. Petrács Imre, Szegedi János, Barna Sándor, Csigai Gyula".

[65] Szántó 46.

[66] Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). Honvédelmi Minisztérium Irattár, 1961. (a továbbiakban: Csima) 164.

[67] Fetyukovics mondja védőbeszédében: „De hát a pszichológia, bármennyire mély dolog, uraim, mégis hasonló a bothoz, amelynek két vége van (nevetés a közönség között)." F. M Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek. II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976. 522.

idejét illeti, a szakaszvezető a doni (urivi) áttörés után egy hónappal fogott hozzá a jegyzeteléshez. Az első mondatban jelölt „visszamenőlegesség" erre a hónapos távolságra utal. Kurucz ugyanakkor nem memoárt készít; néhány mondatos visszaemlékezés után ugyanis áttér a napi, reflektálatlan jegyzetelésre. A megörökítés szándéka azonban felfejthető a sorok között. A „tiszta kép" megfogalmazás ezen kívül valami mást is sejtet: bizonytalanságot (gyanakvást?) a „muszkaföldi katonasors" aktuális/otthoni/majdani megítélésében. Ez olyannyira erős késztetésnek látszik, hogy részben magyarázatul szolgálhat arra, miért is kezdett naplót írni Kurucz a fronton, noha nem tudok róla, hogy korábban naplót vezetett volna, sőt annak sincs nyoma, hogy folytatta a jegyzetelést valamikor e három héten kívül.[68]

De mit is láthatunk e szövegen keresztül? Kurucz elemi népiskolát végzett, olvasott, bár nem túlságosan művelt ember lehetett. Olvasmányai valószínűleg a levente- és a ponyvairodalom opusculusaiból és a népszínművekből kerültek ki, de az sem kizárt, hogy olvasott néhány, a húszas-harmincas években Magyarországon tömegesen megjelent első világháborús regényt vagy naplót. Írása egyébiránt szép, olvasható, a beszélt nyelvi megnyilatkozáshoz közeli. A naplóban nem találkozunk tájszavakkal, bár a „muszka" szó népnyelvi kifejezés, mely inkább az első világháborút idézi; ez azonban ez idő tájt általános megnevezés a katonák közt – a fennmaradt naplótöredékek szerint. (Kurucz felváltva használja az „orosz"-szal, ahogy a svábot is a némettel.)

A szakaszvezető – a napló szerint – szorgalmas levélíró volt. Nem csupán legközelebbi családtagjaival (anya, apa, testvér, feleség), de anyósával, sógorával, unokatestvérével és (legalább) egy bajtársával is levelezett. Sajnos, leveleiből egyetlenegy sem maradt fenn, így csak következtetni tudok arra, mit is írhatott egymásnak anya és fia, férj és feleség. Kurucz levelei éppúgy, mint bajtársaié, akik a 2. magyar hadsereg zömét alkották, általában hat nap alatt érkeztek el a hátországba. Többnyire az egészségi állapottal, az ismerős bajtársakkal kapcsolatos hírekkel, az élelemmel foglalkozhattak, majd az otthoni hírekről és a családtagok, ismerősök hogylétéről való érdeklődéssel zárulhattak.[69] A válaszul küldött levelekben az otthon hírei vegyülhettek a reménykedéssel és az aggodalommal.[70] A katonák olykor csomagot, olykor egy-egy fényképet is kézhez kaphattak, ahogy erre Kurucz esetében is sor kerülhetett, hiszen az egyik fennmaradt, kéthetes kisfiáról készült fotó hátlapján ez áll: „Megjöttünk, apukám".

A levélírás tehát a folyamatos kapcsolattartás eszköze, ezért számít majd kemény büntetésnek a levelek megvonása. Míg azonban a levelezésnek ekkor már van valamelyes hagyománya a parasztság között,[71] a napló (eltekintve a gyakori számadáskönyvektől) a második világháború idején lesz egyre elterjedtebb. Igen sok töredék maradt fenn a világháborúból; ezek legtöbbje évtizedekig lappangott egy-egy család hányódó emlékei közt. Kurucz naplója is családi irattárból került elő és szintén töredéknek látszik, noha a szöveg eleje nem tűnik hiányosnak, s az utolsó három nap dátuma üres, mintha a szerző valóban nem folytatta volna az írást, bár ez szándékában állt. Töredékjellege valójában abban mutatkozik meg, hogy se előzménye, se folytatása nincs; csupán pillanatfelvétel.

---

[68] Kurucz Éva közlése szerint Kurucz mélyen vallásos édesanyja, aki gyakran olvasgatta halott fia naplóját, állítólag elégetett belőle néhány, a papokra vonatkozó részletet. Ez azonban legfeljebb abban az esetben képzelhető el, ha a háború végén Kurucz más feljegyzéseket is vezetett. Ez a töredék ugyanis „túl" egységesnek tűnik.

[69] Lásd: Szakály Sándor: Levelek és tábori lapok a háborúból: Miről írtak a magyar katonák 1942–43-ban? Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv Kaposvár, 1996. 301–316. (a továbbiakban: Szakály)

[70] A népi levelekről és a cenzúráról lásd: Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Hanák)

[71] A népi írásbeliségről, a formulákról lásd: Hanák 178.

A napló kezdőpontjául választott dátum sokatmondó: „Ma egy hónapja, hogy riadó lett..." – írja az első oldalon, és az említett visszamenőlegesség is január 12-re vonatkozik. Magánidejében tehát a doni áttörés már ekkor kitüntetett szerepet kap. Alátámasztani látszik mindezt az is, hogy Kurucz nem a frontra való kikerülésével (illetve az arra való visszaemlékezéssel) indítja feljegyzéseit; csak imája egy részletéből derül majd ki, hogy két hónapja kerülhetett az arcvonalba.

Figyelemre méltó körülmény az is, hogy Kurucz *mikor* is vetette papírra sorait. Nem az erdélyi vagy a délvidéki bevonuláskor, amikor a feszes napirend és az események gyors lefolyása nem is igen adott volna módot a naplóírásra. A bejegyzések abból az időből valók, amikor – az immár – szakaszvezető le-lemaradozva alakulatától egyike lett azoknak, akik nem Istenért, nem hazáért, nem a szövetséges haderők céljaiért, hanem az életükért hátráltak az ellenséges csapatok elől. Kurucz nem a menetoszloppal haladt – többször letért az útról. Marci nevű barátjával falvakban húzták meg magukat, időnként a hadsereg szabályait is megszegve. Így joggal számíthatott az esetleges számonkérésre, melyre valóban sor került, még ha enyhe formában is. A naplót tehát alkalmasnak gondolhatta arra is, hogy rögzítse, merre, milyen útvonalon jár, kikkel találkozik.[72] A bejegyzések hangvételéből – és a már említett „tiszta kép" miatt – azonban másra is gondolhatok. Kurucz egynémely indulatos mondata („piszkos sváb anyjával együtt") minden valószínűség szerint nem kerülte volna el a cenzor figyelmét, ha levélben írja le őket.[73] Ez esetben pedig nyilvánvaló, hogy nem juthattak volna el a címzett(ek)hez. (A naplóírás idejében egyébiránt levelek küldésére éppen nem volt rendszeresen lehetősége. A januári 12-i támadás után az első leveleket február 23-án ad(hat)ta csak fel, mint az aznapi bejegyzésből kiderül, s ez talán nem elhanyagolható körülmény; a rendszeres napi jegyzetelés ez idő alatt az egyoldalú kommunikáció egyetlen formája lehetett a hátországgal.)

A napló mintha valóban Kurucz gondolatainak legtitkosabb tükre volna. A „bőven nem írok, csak úgy, hogy tiszta képet alkothasson róla, hogy milyen is volt a sorsunk a muszkaföldön" mondat eszerint e kép kendőzetlenségére is utalhat. Mégis nyilvánvaló, hogy a tükör nem mutat meg mindent, ami Kuruczcal *történt*, különösen, ha egy életrajzíró tekint bele évtizedek utólagos tudásával, az aktuális jelen – törvényszerűen torzító – szemüveglencséin át. A napló, mely töredékjellege ellenére is teljes, önálló világ és mint ilyen „a valóság egyéni birtokbavétele,"[74] azonban nemcsak azzal informál, mit ír benne tulajdonosa, hanem azzal is, hogy miről hallgat. Hiszen nyilvánvaló, hogy „valaminek vagy valamiknek az elhallgatása, a dolgokról való beszéd hiánya szintén információ."[75] A naplóírók többnyire arról hallgatnak, amit triviálisnak vagy magától értetődőnek tekintenek, vagy amit szinte reflexszerűen végeznek; mindarról tehát, amit észre sem szokás venni; ezt a logikát követve sem az evés nem triviális, sem a visszavonulás le is jegyzett eseményei, ám a háború maga az. Hiszen Kurucz ír feletteseiről, németekről és olaszokról, zabrálásairól, igen részletesen megemlékezik az ételekről – még az anyagcserét sem hagyja ki –, az őt is gyötrő tetvekről, és imádkozik is a napló lapjain. Egy valamiről azonban nem ír közvetlenül: a körülötte levő pusztulásról. A *háború* Kurucz február 28-án lejegyzett imájában tűnik csak fel közvetlenül, mint „irtózatos emberöldöklés". A részletek elhallgatásának oka lehet persze

[72] Máris egy kikezdhető megállapítás: nem a racionalitás, a tudatosság talán erőltetett feltételezése ez?

[73] A cenzúráról lásd: Hanák 157–158.

[74] Niedermüller Pétert idézi K. Horváth Zsolt: Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek". Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. Alföld, 2000/5. 81–99. (a továbbiakban: KHZS) 93.

[75] Alan Macfarlane egy 17. századi napló kapcsán ebbe a kategóriába sorolja az anyagcsere kérdését, a szexuális életet, az alvási szokásokat, a napszakokhoz fűződő viszonyt, a tér- és időképzeteket stb. Vö. Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Gyáni) 57.

e pusztulás „banalitása", mindennapisága, de lehet szándékosság vagy tudatos elfojtásra irányuló igyekezet is.[76]

Kurucz indulatai azonban nem maradnak teljesen rejtve előttünk; akár a kézi szánkóját elzsákmányoló német altisztekről, akár a leveleit visszatartó Csurai őrmesterről van szó, nem szépít. Esete egy a számos fegyelemsértőéi közül; lemarad alakulatától, akkor, amikor ezt már igen keményen igyekeznek megtorolni. Nyezsinben ukrán borbélyhoz és piacra is megy, és ezzel egyike azoknak, akik miatt bő három héttel később a március 18-i szállásparancsnoksági parancs ezt már erélyesen tiltja, ahogy a polgári lakossággal szembeni érintkezést, a piacok látogatását is.[77] Az intézkedést a partizánakciók szaporodó száma indokolja. Kurucz sorai közt azonban nem látni félelmet vagy bizonytalanságot a polgári lakossággal szemben. A napló szerint nem okozott számára gondot az sem, hogy kommunikáljon a más nemzetbeliekkel, akár szlávokról, németekről vagy olaszokról volt is szó.

1943 februárjában a szakaszvezető afféle törvényen kívüli helyzetben él; Bahmacson ugyan 76 ember parancsnoka lesz, de a vételezés után azonnal szétszéledő embereket nem tudja és/vagy nem akarja (?) együtt tartani. Pedig Molnár ezredes már hetekkel korábban így intézkedett: „A legkisebb csopaot [sic!] is /:3 ember:/ már pk. alatt kell meneteltetni. Egyenként szállingozó embereket nem tűrök."[78]

Kurucz nem is egyedül van. Barátja, akit zömmel így is említ, s csak néhányszor Marciként, egy ismeretlen katona. Az ő „legfőbb funkciója" a naplóban az, hogy barát és társ legyen a döntések meghozatalánál. Kurucz nem ír konfliktusról kettejük között; a napló szerint megértik egymást, azért is vannak (ketten) együtt. Ha úgy adódik, együtt alszanak, zabrálnak, menekülnek, s a betegségben is osztoznak majd. Ezért lesz érthető Kurucz naplóbéli aggodalma barátjáért: e három hét során ez az ismeretlen katona az egyetlen biztos pont az életében.

A napló felölelte *idő* egyébiránt a hadsereg rendjének felbomlása utáni átmeneti időszak, amikor is az ellenség folyamatosan megtöri, zavarja a rendet. A magyar seregben parancsokat osztanak, élelmezést szerveznek, meneteket vezényelnek és postaszolgálatot működtetnek, de a kötelékek időről időre felbomlanak. Mindaz, ami korábban érvényes volt, érvényét veszti. Most látszik, a rend mennyire törékeny; ott van mögötte az egyes ember káosza. Ez idő alatt sokaknál – Kurucznál is – „...egyszerre fedezzük fel az önfegyelem által közvetített, az egyénre nehezedő hatalmi kényszerekkel szembeni lojalitást, valamint a velük szemben kivívandó önállóság taktikáit."[79]

Kurucz mint katona általában lojális a hadsereghez, a visszavonulás során azonban mint egyén elfordul tőle; káoszáról a naplóból értesülünk. Az egyébként vallásos és a leventében – többek közt – a magántulajdon szentségéről is oktatott fiatalember lopni kényszerül; legfőképp azért, hogy a lopott holmit élelemre cserélhesse. A vallási parancsokat meg kell szegnie, ha élni akar. Hite azonban a megpróbáltatások ellenére is megnyilvánul abban az imában, amelyben várandós feleségéért és születendő gyermekéért is fohászkodik betegsége kezdetén, amikor megkísérti a halálfélelem. A napló elején látható ház rajzában ott az otthon képe, a füstölgő kéménnyel, a régi-új házzal, amire gondolva talán könnyebb a menetelés. Ugyanennek a naplónak a belső oldalán – fejjel lefelé – egy számadást is találunk, ahová Kurucz pontról pontra följegyezte kiadásait. A tételek (így petróleum, rum, bor, sör, harisnya, szabadságolási kérvény és egyebek közt egy Politzer nevű falubéli zsidó szatócsnak fizetett összeg stb.) között a lányok címszó is szerepel. Kettős mérce látszik itt érvényesülni; a házasság mindenekelőtt élesen elkülönül a szexuális élet egyéb szféráitól.

[76] Gyáni 57.

[77] HL 2. m. hds. 23-as doboz/430. M. kir. IV. hdt. 658-as sz. naplómelléklet

[78] HL 2. m . hds. 24-es doboz/284. 10. hadosztály (a továbbiakban: ho) iratai. I. a. 43. II. 6./50.22. sz. melléklet a 10. könnyű hadosztály pság. 6. sz. harctudósításához

[79] Alf Lüdtke és a mindennapi élet kutatása kapcsán írja Gyáni 20.

Ezenkívül a petróleum, az alkohol, a ruházat és a lányok mint *szükségesek* tűnnek elő e háborús számadásban; jelentőségük így lesz egy tételnyi a könyvelésben. E világon belül végső soron egyszerre érvényes(ül) a hit, hűség, a házasság szentsége, a magántulajdon tisztelete, másfelől a túlélés imperatívusza és a szükség törvényt bont alapján megélt szabadosság. Egyszerre érvényesül, tehát egyszerre oltja ki egymást; mi más a káosz, ha nem ez?

De miféle érzelmek olvashatók ki a naplóból? Mindenekelőtt hiányzik a pátosz; Kurucz imája mélyen bensőséges. Isten és a családja iránti szeretete egyértelműen megmutatkozik, ahogy bajtársiassága is. Humora, önirónia még a nyomorúságban sem hagyja cserben. („Már valóságos szarkák lettünk...") Vajon milyen mindeközben Kurucz viszonya a háborúhoz, az ellenséghez, a hadsereghez, a szövetségesekhez? Kurucz mentális világában ekkor a háború megzabolázott káosz. Irtózatos emberöldöklés, aminek Isten ugyan véget vethet, de a legfőbb feladat megérni ezt a véget. A németeket érezhetően nem szíveli. Hozzájuk való viszonyulása azonban cseppet sem rendkívüli. A nyári hadműveletek során, de a visszavonulás közben is több esetben kerültek konfliktusba németek és magyarok. (Így a IV. hadtest élelmező oszlopának harci tudósításában találkozunk az alábbiakkal január 16-án: „a visszavonuló németek se Istent, se embert nem vettek figyelembe, hanem rohantak gépkocsikkal, és egy nagy Reichsbah kocsi a konyha kocsinkat beletaszította egy nagy szakadékba."[80] S utóbb: „Reggel arra ébredünk, hogy a németek eltűntek a városkából. Megvan ezekről is a véleményünk. Ők szidnak még bennünket."[81] Február 6-án maga Heszlényi altábornagy, a hadtestparancsnok ír utasításában a németekkel szembeni magatartásról, figyelmeztetve arra, hogy kerülni kell a veszekedést.) A naplóban említett konfliktus, a német altisztek erőszakoskodása egyetlen csupán a sok közül.

A napló alapján úgy tűnik, Kurucz mint tisztes, még legbensőbb gondolatait lejegyezve, fegyelemsértés közben is megadta a tiszteletet feletteseinek, legalábbis ha azok tisztek voltak.[82] Messzemenő következtetéseket természetesen nem vonhatok le abból, hogy éppen a „híres" Csurai őrmesterrel szemben gyilkos indulatai támadnak. S bár a levelek állítólagos megvonása olyannyira felingerli Kuruczot, hogy – a naplóban először – valaki halálát kívánná, tartós, engesztelhetetlen gyűlöletnek nem látni jeleit.[83] Kurucz a polgári lakossággal szemben sem mutatkozik ellenségesnek, persze érdeke sem indokolná ezt. Ami az ukrán lakodalmon tett (február 12-i) látogatását illeti, a hadtesttörzsnek külön utasítása volt már a nyár folyamán, hogy a lakossággal jó viszonyt kell kiépíteni a partizántevékenység megelőzése érdekében.[84] A napló írásának idején természetesen sokasodnak az atrocitások, de ennek a szövegben nincs nyoma.

Nyoma van viszont az egyéni döntések sorozatának. Kurucz és barátja szabad akaratából dönt úgy, hogy nem vonul tovább az ezreddel.[85] A döntés következtében elkerülik a fagyhalált (hiszen többet tartózkodnak vonaton és a pihenőt is kettejükhöz igazítják, nem a menethez), elkerülik a szovjet hadsereg és a partizánok – a menetoszlopokkal szemben szinte törvényszerű – támadásait, és esélyük van arra, hogy a falvakban élelemhez jutnak.

---

[80] HL 2. m. hds. 24-es doboz/189. M. kir. IV. hdt. élelmezőoszlop (a továbbiakban: élmo.) harctudósítása. 2. hds. par. 1943. I. a. oszt.

[81] HL 2. m. hds. 24-es doboz/187. M kir. IV. hdt. élmo. harctudósítása 2. hds. par. 1943. I. a. oszt.

[82] Lásd: főhadnagy „úr", százados „úr"

[83] Ugyancsak ezt emeli ki Szakály Sándor Györki István hátramaradt leveleit elemezve: „A levélíró nem töpreng, hogy ki az ellenség, vagy hogy miért kell legyőzni, az mit csinál." Szakály 309–311.

[84] Csima 171.

[85] 1943. február 19-i bejegyzés: „A barátommal nagyon egy véleményen vagyunk, hogy nem megyünk a századdal, mert enni sehogysem adtak, mert mire mi csatlakoztunk, már megtörtént a fölvételezés. Igy azt gondoltuk, jobb lesz ha mi külön megyünk, mert vagy kérünk vagy zabrálunk, de eszünk."

A napló végén arról is értesülünk, hogy Kurucz Szabados századossal kíván maradni. Ez a bizalom egyértelmű megnyilvánulása, ami különösen fontos az adott körülmények között, amikor részben éppen a hadsereggel szembeni bizalmatlanság tartotta távol sokáig a kötelékektől. Míg vándorlása közben számos esetben sodródhatott életveszélybe, Kuruczot támadáskor elkerülték a golyók, visszavonuláskor nem találták el a szovjet repülők géppuskásai, nem érte bombatalálat és nem került fogságba sem. A fagyást, az éhhalált és a sebesülést el tudta kerülni, a magas lázzal járó betegséggel szemben azonban tehetetlen volt. (Ez ugyan március elején hatalmasodott el rajta, akkor tehát, amikor elvben már rendszeres orvosi ellátást kaphatott, a szövődmények azonban döntő hatással lesznek későbbi életére.)

Kurucz menettől való elszakadása egyszerre jelentette és feltételezte az önállóságot és a törvényen kívüliséget. Rendkívüli állapot volt ez az egyébként vallásosnak („határozottnak, tisztelettudónak, megbízhatónak") ismert katona számára. Nem csupán a borzalmas hideg és az éhezés miatt; magát is le kellett győznie – kenyeret, öngyújtót, egyebet lopva és olykor felettesei parancsát is megszegve – haza kellett jutnia a frontról. Szabadság és kényszer különös összjátéka ez, s a napló e kettő közötti küszködés lenyomata.

Hátraarc

Életrajzról lévén szó, „az" események után kutatva most ki kell lépnünk a napló szövegteréből, szerzője magánidejéből, hogy a fennmaradt haditudósításokból, egyes frontnaplók jegyzeteiből, visszaemlékezésekből, mint párhuzamos, önálló elbeszélésekből magunk elé képzelhessük 1943 januárját.

Január elejére befejeződik a felváltásra-érkezők kiképzése. Ezek általában január 9. és 12. között érkeznek a védőállásokhoz.[86] A január 12-én bekövetkezett orosz offenzíva megakasztja a váltás folytatását. Az urivi hídfőtől várt támadás 9.45-kor heves pergőtűzzel kezdődik. 10.30-kor aztán megindul a roham.[87] A szovjetek két hadosztálynyi erővel és kis harckocsi támogatással támadnak, csupán harcfelderítésről lévén szó.[88] Minthogy azonban alakulataik jelentős sikereket érnek el, már másnap nagyobb erőket vetnek be. A magyar hadsereg, nem rendelkezvén megfelelő minőségű és mennyiségű páncélelhárító fegyverekkel, nem tudja sokáig visszaverni az ellenséget. A január 13-i ellencsapás kudarcba fullad.

Január 14-én a IV. hadtesttel szomszédos 12. hadosztály ellen indul nagy erejű támadás, majd a nap folyamán a IV. hadtest északi szárnya ellen is. Az átlagosnál hidegebb az idő, az állásukból visszavert csapatok a községekbe húzódnak.[89] A 10. könnyű hadosztály helyzete január 15-re fordul válságosra.[90] A 36. gyalogezred tartani tudja a frontot, míg a jobb szárnyon a 12. gyalogezred fokozatosan visszaszorul. Január 16-án válik világossá a kitartás lehetetlensége. Ugyanezen a napon a 10. könnyű hadosztály élelmezőoszlopának harctudósítója ezt írja: „Rettenetes ágyúdörgés hallatszik. Recseg-ropog minden."[91]

Hogy Kurucz a front mely szakaszán volt ekkoriban, arra következtethetünk a naplóból: „Ma egy hónapja, hogy riadó lett, és teherkocsik odaszálitották a századomat, ahol ve-

[86] Szántó 61. Ugyanakkor egy somogyi közkatona naplója szerint január 5-ig „...a hatosokat felváltották." Papp Árpád–Szili Ferenc: Töredék. A somogyi bakák doni tragédiája. Módszertani segédanyag. Somogy Megyei Levéltár, 1988. 33.

[87] Szabó 178.

[88] Szabó 178.

[89] Szántó 66. Idézi a hadsereg parancsnokság naplóját január 14-ről.

[90] Szántó 67.

[91] HL 2. magyar hadsereg anyaga. (a továbbiakban: 2. m. hds.) 10. könnyű hadosztály (a továbbiakban: 10. kho.) élmo. pság. harctudósítása 24-es doboz/346

szélyes volt a front, hogy a muszka átne törhessen. Sajnos *ez már megtörtént* mire odaértünk, és igy ellentámadásba vetettek bennünket. Nem sok eredménnyel, mert a muszka tulerőbe volt, és igy nekünk is menekülni kellett, az Orosz páncélosok elől. De milyen menekülés volt az Istenem, azt nem lehet leirni, csak átérezni. Erről nem is irok bővebben, csak hogy mindent eldobáltunk, csak a fegyvereinket nem, és fejvesztetten menekültünk."[92]

Kurucz a IV. hadtest 10. könnyű hadosztályához tartozott. Alakulatáról biztosat azonban nem tudok.[93] Kurucz feletteseinek a naplóban később említett neve (Sass főhadnagy, Csurai őrmester) azt is valószínűsíti – ha nem is bizonyítja –, hogy Kurucz valamiféle kapcsolatban lehetett a „villámcsoport" tagjaival.

Sass főhadnagy március elején írt jelentése[94] szerint a villámcsoport megalakulását január 12-én 14 órakor rendelték el a 10. könnyű hadosztály-parancsnokságnál. Az alakulat ekkor Kolbinóba vonul mint hadtesttartalék. Január 13-án a csoport Szoldatszkojeba megy, ott a 7. könnyű hadosztálytól azt az utasítást kapja, hogy haladjon északra, Boldirevka felé, s akadályozza meg a védőállásokból visszaszorulók hátraözönlését és az ellenség Nyugatra törését.[95] Később újabb parancsot kap, hogy a Boldirevkától délre levő 158-as magaslatra vonulva biztosítsa a Devisza községben levőket, mert ott még nincsenek oroszok. Ez az információ tévesnek bizonyul, mert a magaslaton már ellenséges csapatok vannak. Német támogatással a villámcsoport visszafoglalja a magaslatot, majd a Boldirevkától 4 km-re levő Feldlagerbe megy, ahol a parancs szerint reggelig kitart. Január 14-én tüzet kap, visszavonul Szoldatszkojetól keletre. Itt belekerül a 7. hadosztály visszavonuló részeibe és nyugatra vonul. A nem a 7. hadosztályhoz tartozók a parancs szerint Beresovoban gyülekeznek. Január 15-én megszakad az összeköttetés a szétvert 7. hadosztály és a villámcsoport maradék részei közt. A katonákat a főhadnagy Osztrogorzszkba vezeti, ahol időközben a 10. könnyű hadosztály teljesen felmorzsolódik.[96] Január 17-én Osztrogorzszk-Bugyennij felé tartva az orosz repülők merészen támadják a várost; egész alacsonyra szállnak le és géppuskáznak. A városból kiérve borzasztó a kép. Emberek, gépkocsik összevisszasága. „Halottak, lóhullák az út mentén, szerelvények szétszórva."[97] A város közepe táján a németek elzárják az utat és a magyarok közé lőnek – írja az egyik katona.[98] Sötétedéskor engedik csak be az érkezőket. Az oroszok közben körülzárják a várost. Súlyos áldozatok árán sikerül kitörni a gyűrűből; az alakulatok teljesen összekeverednek. Az utakon fehér leples német katonák gyújtogatják a házakat. Mindenki menekül. Megfagyott zsidók fekszenek az úton.[99] Ilyen és ehhez hasonló képek kísérik a visszavonulókat ezekben a napokban.

A villámcsoport részei csak január 18-ra csatlakoznak a 10. könnyű hadosztály maradékához,[100] melynek körzete ekkor Mihájkovka, Nyikitovka, Pavlovka, Podviszloje községek.[101] 18-án körülbelül 42–43 fok hideg van. Sorra fagynak be a nehézfegyverek. „A látvány repülőtámadás nyomában szörnyű képet mutat ... Az utakon emberi hullák, test-

[92] Kiemelés tőlem. A további naplórészleteket is betűhív átírásban közlöm.

[93] Sajnos Kurucz kartotékja nem maradt fenn a HL Központi Irattárában sem, így nem tudni, pontosan melyik alakulatnál szolgált. A naplóban csak a IV. hadtestről és „az" ezredről, illetve „a" századról beszél; nagy valószínűséggel a 6. gyalogezred jöhet szóba.

[94] Sass László főhadnagy harctudósítása 1943. március 2-án. HL 2. m hds. 24-es doboz/352.

[95] Sass László főhadnagy harctudósítása 1943. március 2-án. HL 2. m hds. 24-es doboz/352.

[96] Lajtos Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942–1943. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Lajtos) 161.

[97] HL 2. m hds. 24-es doboz/347.

[98] Papp – Szili 85.

[99] Papp – Szili 85.

[100] Sass László főhadnagy harctudósítása 1943. március 2-án. HL 2. m hds. 24-es doboz/352.

[101] HL 2. m hds. 24-es doboz/348.

részek, rengeteg anyag. A tömeg még mindig pánikszerűen menekül. A hdt. von. pság kiadta a jelszót: »Itt az orosz!« Ez szörnyű pánikot idézett elő. Nincs senki, aki megállítja vagy rendezze a tömeget."[102] A pánik mellett ott a félelem is; a tábori csendőrök elkapják a visszaözönlőket, vagy ami talán még rosszabb, visszaküldik őket harcolni. Egy vezérkari tiszt szerint ez a félelem eredményezhette, hogy a visszavonulók tömegei kerülik az utakat.[103]

A magyar sereg ekkor négyfelé van szakítva;[104] a részek pedig összekeverednek, miközben a tisztek megpróbálnak rendet teremteni. A szovjetek időről időre bombázzák a visszavonulókat, s a partizánok is meg-megtámadják a tömeget. Emellett az éhség és a hideg is tizedeli a sereget. 24-én szörnyű hóvihar támad;[105] a hótorlaszok között mind többen maradnak el.

A 10. könnyű hadosztályt január 18–20-ig Bugyennijnél vetik be. Különböző csoportok alakulnak a parancsnok neve alatt. A Muzsay-csoport és a Keserű-csoport január 22-én Novij Oszkolba vonul és a Vargyassy-csoporthoz csatlakozik. Itt kezdik meg a csapatok rendezését.[106] A menetre vonatkozóan elrendelik: lehetőleg hajnalban induljanak, s még sötétedés előtt érjék el a következő állomást. Félúton elvileg egy óra hosszúpihenőt kell tartani, amikor a katonák meleg italt kaphatnak. Csak menetképtelenek ülhetnek járművekre, éjszakázni pedig a menetvonal menti falvakban kell.[107]

A IV. hadtest egyes részei tehát január végére az Oszkol folyó völgyébe érnek. A harcképes csapatokat a szovjet erők feltartására akarják bevetni a németek. A visszamaradt magyarokat (mintegy 12 000 főt) a Cramer hadtestnek, majd a 2. német hadsereg parancsnokságnak rendelik alá.[108] A többiek – a harcra alkalmatlanok – gyülekeztetésére Bjelgorod körzetében kerül sor.[109] 27-én a rengeteg katonától, a kocsiktól és az aknázástól beszakad az Oszkol jege[110]: újabb áldozatok vesznek a jeges vízbe.

A bombázások nem szűnnek; az alakulatok tovább keverednek. Alkalmi parancsnokok vezetik a vonulókat. Bjelgorodban már úgy látszik, hogy a visszavonulók élelmezése csődöt mond, ám február 1-jén sikerül a németektől nagy mennyiségű élelmet biztosítani.[111] A február 3-án kiadott Heszlényi-parancs értelmében „zártrendű, fegyelmező és csuklógyakorlatok tartandók" a katonák között, és „... eme gyakorlatok úgy állítandók be a foglalkozási tervezetbe, hogy minden ember ébresztőtől takarodóig, a reggeli, déli és esti étkezési és öltözködési szüneteket kivéve állandóan felügyelet mellett foglalkoztatva legyenek. Cél: legfeszesebb rend és fegyelem helyreállítása."[112] A rend ellen vétőket kikötik, s ha visszaesők, felkoncolják őket. Lóskay ezredes már január 19-én karhatalmat és kivégzőosztagot szervez, hogy a visszaözönlőket hadrendbe állítsa.[113] Február 3-án Nádas Lajos vezérkari ezredes elrendeli: „Minden menetelő csoport végén tábori csendőrjárőr legyen beosztva, amely bárminő kilépést akadályozzon meg. Tapasztaltam, hogy Belgorod területéről ide menetelő oszlopoknál tömérdek lemaradozó van, kik az oszlopból kilépve a falvakban,

[102] HL 2. m hds. 24-es doboz/188. M. kir. IV. hdt. élmo. harctudósítása 2. hds. par. 1943. I. a.

[103] Lajtos 164.

[104] Szántó 69.

[105] HL 2. m hds. 24-es doboz/188. M. kir. IV. hdt. élmo. harctudósítása 2. hds. par. 1943. I. a.

[106] Csima 184.

[107] HL 2. m hds. 24-es doboz/281. Intézkedés a hátramenet folytatására: 20. sz. melléklet a 10. k. hop. 6. sz. harctudósításához

[108] Csima 177.

[109] Csima 177.

[110] Papp – Szili 87.

[111] HL 2. m hds. 24-es doboz/349.

[112] HL 2. m hds. 23-as doboz/316. IV. hdt. 568-as sz. naplómelléklet IV. hdt. I. a. 43. II. 3.

[113] Csima 190.

a házakban eltűnnek és azután magukban egyenként folytatják a menetet."[114] A széthullott kötelékeket a parancsnokok a legnagyobb szigorral próbálják visszaállítani.

Az időjárás továbbra is szedi áldozatait. A hófuvások miatt az autókat több helyen úgy kell kiásni. Az útszélen mindenütt lóhullák fekszenek, jelezve a visszavonuló sereg útját.[115] A menetfáradalmak, a fagy és a nem kielégítő táplálkozás következtében az emberek elfásulnak.[116] Február 5-én a szovjetek bombázzák Szudcsát,[117] mely a IV. hadtest menetvonalán található. A hadtest élelmezőoszlopa február 6-án érkezik Szumiba, jelentésük szerint végig partizános területen – egy erdőséggel fedett völgykatlanon – kellett áthaladniuk.[118] A IV. hadtest élelmezőoszlopa február 13-án vonul be Konotopra, ahol a beérkező csapatok élelmiszer-felvételezése folyik 17-ig. Itt találkozunk ismét Kuruczcal.

Kurucz és Marci nevű barátja február 15-én Vorozsbán ugyanis vonatra száll és még aznap Konotopra érkezik. 16-án vonattal mennek tovább Bahmacsra, ahol két német altiszt elveszi Kurucz kéziszánkóját. Ugyanitt lesz egy időre 76 ember parancsnoka. Az „alakulat" azonban a vételezés után szétszéled. Kurucz és barátja 18-án Baturinba érnek, ahol találkoznak a századukkal. 19-én azonban továbbinduló menetüktől lemaradnak és megpróbálnak vonatra szállni. 23-án Nyezsinbe érkeznek, ahol – itt gyülekező – olaszokkal találkoznak, 27-én gyalog indulnak tovább, 28-án egy olasz szerelvénnyel eljutnak Csernyigovba. A várostól körülbelül 6 kilométerre egy faluban megtalálják az ezredüket – március 1-jén. Öt nap múlva elindul a menet Csernyigovból, a katonák közt a beteg Kuruczcal, aki megszakítja a naplót, bár a következő három nap dátumát akkurátusan följegyzi. E naptól ismét elvesztjük szem elől.

A IV. hadtest azonban március 6-án elindul Korosteny felé. 10-én elmarad a 105. tábori kórház, melyet vasúton szállítanak Korostenyba. Nem tudni, Kurucz ott volt-e ekkor a betegek között, de immár nem kellett töprengenie azon, jobbra forduljon-e vagy balra. Lépte egyszerre dobbanhatott a többi lépéssel. Azt tehette, amit a többiek.[119]

A menet és az újjászervezés pedig folytatódik, s a fronttól való távolsággal együtt a fegyelem is nő. Március 11-én a hadtest alakulatai átkelnek a Dnyeperen és Pripjátyon. Ugyanezen a napon adja ki a hadosztályparancsnok intézkedését a kötelékek szétválasztásáról és az alárendeltségi viszonyok újraszabályozásáról. (A 36. gyalogezred III. zászlóaljának parancsnoka Szabados Antal százados lesz; a zászlóalj Vitéz Solymossy vezérőrnagy parancsnoksága alatt kezdi meg a hazautazást.[120]) A szállítmányok április 24-én indulnak haza. Az eltetvesedett, fekélyektől gyötört legénységre a helyőrségekben három hetes karantén vár. Csak a szükséges fertőtlenítés után térhetnek haza a túlélők; így ér véget a propaganda szerinti „új keresztes hadjárat".

[114] HL 2 m hds. 23-as doboz/316. IV. hdt. 567. sz. naplómelléklet. IV. hdt. I. a. 3. II. 3.

[115] HL 2. m hds. 24-es doboz/349.

[116] Általános helyzetkép a hadosztály állapotáról. HL 2. m hds. 24-es doboz/263.

[117] HL 2. m hds. 24-es doboz/349.

[118] HL 2. m hds. 24-es doboz/349.

[119] Vö. Dos Passos, John: Három katona. In: Madarász Imre (Szerk.): A Nagy Háború emlékezete. Az első világháború a magyar és világirodalomban. Budapest, 2000. 177. (Eötvös Klasszikusok 37.)

[120] HL 2. m hds. 24-es doboz/304.

Nagyítás, avagy egy festmény hátteréről

„...és lassan kitisztul a kép..."[121]

1948. március 15. örömünnep lehetett a szennaiaknak. A forradalom és szabadságharc centenáriumán az egykori helyettes lelkészt, Tildy Zoltán köztársasági elnököt és feleségét Szenna díszpolgárává választották. „E napra a község hősi emlékművét jókarba helyezte" – írja az ünnepségről beszámoló körjegyző 1948. március 20-án, éppen esedékes félhavi jelentésében.[122] Kaposszerdahelyen ugyanezen a napon „a 48-as ifjúság által készített szabadságzászlót" avatták fel. Az évforduló méltó megünneplésére annál a hősi emlékműnél került sor, melyet az első világháború halottainak emeltek, csaknem 30 évvel korábban. Az emlékoszlopon nincs ott a második háború áldozatainak neve; más szelek fújnak a politikában.

Már a Szerdahelyre 1944 decemberében bevonuló szovjetek kérdőre vonták Kurucz Józsefet, amiért egy fiatal rohamsisakos katona fényképét találták az egyik szoba falán. A család emlékezete szerint az idősebb Kurucz csak a hadifogságban szerzett orosztudása révén menekült meg a haláltól.[123] Az egykori doni ellenségből megszálló hatalom lett, a magyar katonából pedig „utolsó csatlós". A falu katonaviseltjeit néhány nap múlva el is vitték munkaszolgálatra; többen sohasem tértek haza közülük.

Szerdahely, ahová bolgár katonákat és a nagybajomi front miatt kitelepített jákóiakat szállásoltak az elhúzódó hadműveletek során, immár közvetlenül megismerte a háborút. 1945 tavaszától folyamatosan érkeztek haza a túlélők, akiket valamelyik hadifogolytáborban ért a fegyverszünet. Ám az újraszerveződő és idővel radikalizálódó hatalom más hősök után nézett.

Az emlékoszlop azonban még mindig a falu középpontjában állt, a leszerelt katonák pedig lassan visszatértek családjaikhoz. A földosztás, mely során Kaposszerdahelyen 750 katasztrális holdat osztottak szét 86 család között,[124] az 1946-ban kezdődő villamosítás, a pártok egyre hangosabb agitációja,[125] a beszolgáltatási kötelezettség,[126] a különféle okból meghirdetett gyűjtések[127] újrarajzolták a somogyi falu képét. A centenáriumi zászlóavatás ünneplő közönsége rövid idő alatt szembesül a közbeszéd radikális megváltozásával, amikor a szennai díszpolgárrá választott köztársasági elnököt néhány hónap múlva lemondatják tisztségéről.

1948 márciusára egyébiránt az új földbirtokosok telekkönyvezése már megtörtént, és a jegyzői jelentés szerint „az új gazdák megerősödése szépen halad előre. Legtöbbnek igavonó állatja már van."[128] A háborút követő átmeneti évek mintha lassú javulást ígérnének. A centenárium évében 32 esztendős Kurucz János számára mindenképpen. A háború végét ugyan már 100%-os hadirokkantként érte meg, de a hazai rendszeres táplálkozás következtében ideiglenesen felépült. 1947 októberében lánya is született, aki – az 1944-ben elhunyt nagynéni emlékére – az Éva nevet kapta.

A földosztás során 110 négyszögölnyi szántó kerül Kurucz birtokába az ekkor még Kaposmérőhöz tartozó Tókajon; az 1950-es kataszteri birtokösszesítésben – a falu többi

[121] Cortázar, Julio: Nagyítás. In: Cortázar, Julio: Nagyítás. Elbeszélések., Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977.

[122] SML Szennai Körjegyzőség iratai. Helyzetjelentés. (a továbbiakban: Hj) 124/1948.

[123] Kurucz Éva közlése

[124] SML Szennai Körjegyzőség iratai V–2/1950. Adatszolgáltatás a Somogyvármegyei Tanács Végrehajtóbizottságának Titkársága számára. 1950. szeptember 19.

[125] Így például az FKgP körzeti pártnapja Szennán 1947. április 4-én Hj. 124/1947.

[126] Főleg burgonyára és olajos magvakra vonatkozik. Hj. 124/1947.

[127] 1946-ban például a Vöröskereszt és a Népi Kollégiumok javára. Hj. 595/1946.

[128] Hj. 124/1948

lakosához hasonlóan – 600 négyszögölnyi szántót birtokol feleségével együtt.[129] Szülei 1944-ben az idős nagynéni halála után 3 holdat örökölnek.[130] 1946-ban apja – akárcsak néhány más falubeli – a tulajdonába jutott (szántó)földön 400 négyszögölnyi szőlőt telepít.[131]

E megváltozott birtokviszonyokhoz azonban legfőképp testi erő volna szükséges, aminek a fiatal hadirokkant ekkor már híján van; hivatalosan is munkaképtelen.[132] A község irataiban 1945 után szereplő „hivatalos" emberek közt nem fordul elő. Az egykori levente-segédoktató feltehetően nem is lett volna szalonképes a megváltozott viszonyok közt. 1942-ben ugyan még a Parasztszövetség helyi szervezetének alapítói és a választmányi tagok közt ott találjuk az akkor ifjú házasembert, ám a Szövetség 1948. október 19-én megszűnik, s a jegyzőkönyv szerint Szerdahelyen nincs is leltár- és iratanyag.[133]

Alig telik el tehát hat hónap a szabadságzászló felavatása után, és már belügyminiszteri rendelet írja elő, hogy ellenőrizzék az egyesületi életet. Szenna is megkapja e leiratot, s erre adott válaszában a jegyző közli az alispánnal, hogy a körjegyzőségben nincsenek jelen országosan feloszlatott egyesületek.

Kurucz a politikában nem vett, ekkor már nem is vehetett részt. Ennek ellenére a falu társadalmi életéből nem tűnik el; színdarabokat tanít be a fiataloknak.[134] Újra ehhez a kis közösséghez tartozik, mely életlehetőségként nem túl sokat kínál egy beteg férfinak, aki nehezebb fizikai munkát végezni nem tud. Szerepe a családon belül ellentmondásosnak tűnik: egyrészt családtag egy terebélyesedő gazdaságban, másrészt azonban munkaképtelen családfő is. A háborúban szerzett és lassan elhatalmasodó tüdőgümőkór felemészti. A családi emlékezet szerint korábbi vallásossága valamelyest megkopott, s ha néha katonaélményeiről mesél, szemei szinte kifordulnak az indulattól, annyira felhergeli magát.[135]

Megözvegyült nővére idősebb gyermekei és néhány fiatal számára egy ideig mégis tekintélynek számít.[136] Csaknem egy évvel a centenáriumi ünnepség után Németh József, egy tehetséges, fiatal falubeli festő elkészíti Kurucz portréját. A később Hódmezővásárhelyre költözött művész képén egy rohamsisakos katona látható; alatta az alábbiak: Emlékül, Németh József, 1949. február 6. A kép hátulján a cím: „szolgálati időm emlékére". Ha a festményt tüzetesebben szemügyre vesszük, feltűnik, hogy voltaképp egy évekkel korábbi fekete-fehér katonafotó felnagyítása. Ugyanazé, amiért Kurucz édesapját csaknem felkoncolták a szovjetek. Egy jelentős, s pusztán emberi, művészi gesztusként értelmezhető különbség van azonban a kettő között. Míg a fényképen egy szakaszvezető, a festményen egy tiszti galléros katona látható: a két személy mégis ugyanaz.

---

[129] SML Kaposszerdahely község kataszteri birtokíveinek összesítése. Készült az 1950. évi 2. számú változási jegyzék alapján. Kaposvár, 1952. 3.

[130] SML 517/1945. sz. I. sz. nyilvántartási jegyzék 1943. évtől birtokosok személyében beállott változásokról. 7630/1944. Ikv. öröklés.

[131] SML II. sz. nyilvántartási jegyzék a községi elöljáróságnál (városi adóhivatalnál) az 1947. év folyamán bejelentett vagy az elöljáróság (adóhivatal) által hivatalból észlelt adótárgy – és művelési ág változásokról.

[132] SML Szennai Körjegyzőség iratai. Hatósági bizonyítvány betegápolási költség behajtásának céljára. 632/1949. Itt Kurucz második ellátási csoportba, első járadékos osztályba tartozó 100 %-os hadirokkant.

[133] SML Szennai Körjegyzőség iratai 1297/1948. sz.

[134] Id. Bencs György közlése. A szennai körjegyzőség 1946. december 30-án kelt félhavi jelentésében közben ez áll a társadalmi helyzetről: „A községekben színdarabok tanulásával foglalkoznak." SML Szennai Körjegyzőség iratai 595/1946. Illetve 1947. január 30-án: „Előadások, színdarabok tartása folyik. A Független Ifjúság rádiót szerelt fel otthonába, mely rádió előzőleg a Levente Egyesületé volt." SML Szennai Körjegyzőség iratai. 124/1947.

[135] Id. Bencs György közlése

[136] Id. Bencs György és Németh László közlése

A katonakép – s még inkább a cím – azt is jelzi, Kurucz életében mennyire meghatározó volt a hadsereg. Fiatalságának legalább öt évét emésztette fel a háború, s a többit, a *lehetséges* életet a fronton szerzett betegség. A műtét, amit korábban nem akart vállalni, attól félve, hogy fél tüdővel nem tud majd dolgozni, már nem segíthetett,[137] és Kurucz állapota az ideiglenes javulás ellenére rohamosan romlani kezdett. Hosszú haldoklás várt rá, ennek biztos tudatával. Sokat emlegetett mondata: „Csak annyim lenne, hogy a szégyenem eltakarjam, meg egészségem, nem bánnám"[138] – megmaradt a család emlékezetében.[139] 1951. március 5-én délután 1 órakor halt meg.

Lector in fabula[140]

De mit adhat a történelemhez egy ismeretlen élet? Nem pusztán annak a példáját, hogy a hatalommal szemben léteztek technikák, és hogy a szabadságnak még az igen rendkívüli körülmények között is voltak esélyei. Nem is csak azt, hogy a „bűnös hadsereg" katonái közt a nagy szövetséges és a szent háború eszméje egyáltalán nem volt népszerű. Ezek levonható következtetések, ám fontosabb az, hogy a személytelen, elvont ismeretek mögött olykor, ha csak pár pillanatra is, képesek legyünk észrevenni az adott helyen és időben cselekvő embert. Azt a valakit, akinek összetett személyisége megismerhetetlen marad ugyan, ám aki (önigazolásul? mentegetőzésképpen? fogódzóként? az elmúlás ellenében?) reménytelenül is *tiszta képet* akar felmutatni arról, ami vele történt, amiben része volt.

Ez a valaki itt ráadásul egyszerű közkatona: olyasvalaki, aki hosszú ideig nem hallat(hat)ta a hangját, ha a 20. század második, világméretű konfliktusáról került szó, noha annak aktív részese, s maga is egyik elszenvedője volt, a csattanó és a háború valamennyi – számunkra utólag (át)látható – rémtettének ismerete nélkül.

Bár a második világháború irodalma igen gazdag, a történeti érdeklődés köréből kiestek olyan területek, amelyeket ismertnek gondolnánk.[141] Különösen igaz ez a magyar történetírás vonatkozásában; a náci Németország szövetségeseiből az egykori keleti blokk részévé lett államokban talán túlságosan sokáig tartott és túlságosan mély volt a történelem csöndje.[142]

Nagyapám nemzedékéről azonban immár folytatható a mese. Ezért idekívánkozik most egy emlékezetben őrzött, archetipikus történet:[143] Kurucz játszadozó kisfia egy napon megtalálja apja frontról hazahozott, elrejtett fegyvereit. Kis híja, hogy a kézigránát, amit a gyerek püfölni kezd, fel nem robban a kezében. Az apa hihetetlen lélekjelenléttel rábeszéli a makacskodó fiút, hogy a fegyvereket adja át neki, majd a gránátot felrobbantja és pisztolyát a kútba hajítja.

Ki tudja, milyen kutakból merítünk.

---

[137] Kurucz Éva közlése

[138] Íme, „a mindennapi élet illékony szavainak és tetteinek" egy nyoma! Vö. Levi 82.

[139] Kurucz Éva közlése

[140] „...az önéletrajzszerű forrásból megrajzolandó kép csak a historikus boszorkánykonyhájában válik visszamenőleges »bizonyossággá«, a történész mint szerző, mint másodlagos mesélő és mint olvasó, *lector in fabula*, teszi valójában kerekké a történetet: így végső soron azt is mondhatjuk, hogy az átélő műve végül is csak a történész által lesz teljessé." KHZS, 94.

[141] Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a rendszerváltást követően egyre nagyobb számban megjelenő napló- és visszaemlékezéskötetekről, melyek hozzáférhetővé teszik a háború több évtizedes hallgatásra ítélt „személyes" forrásait.

[142] Vö. Ferro, Marc: L'histoire sous surveillance. Science et conscience de l'histoire. Calmann-Lévy, 1985. 71.

[143] Id. Bencs György közlése

Függelék

I.
Frontnapló[144]

(Megjegyzéseimet az alábbiakban dőlt betűvel jelölöm.)

A forrás leírása:

Átmérője: 8x13 cm. Négyzetrácsos noteszlapok, fedél nélkül. A kapcsok hiányoznak, csupán rozsdás helyük látható.

1. oldal:

Egy ház rajza: két ablak, füstölgő kémény, kerítés, a ház két oldalán két fa. Föléje írva tintaceruzával: azokra szolgálni kik jót mondanak

2. oldal: (ceruzával, fejjel lefelé egy számadás: feltételezhetően a kiadások összegei)

10.00 papír	
10.00 kérvény	
12.00 bélyeg	
20.00 engedély	
14.00 jogdij	
13.00 pintra[145]	397.00
48.00 bor	245.50
15.00 -"-	
13.00 lányok	151.50
2.00 rum	
13.00 francia	
14.40 bor	
3.80 sör	
14.40 francia	
11.50 solt *(?)*	
6.00 harisnya	
9.00 Politzer[146]	
4.00 bor	
245.50	227
9.40	134
254.90	36
	397 P.

3. oldal

Napló
Kurucz János szkv.
Elkezdte 1943. II. 12-én
A jó Isten nevében.

Hogy az élményeimet tisztán megirhassam, úgy visszamenőleg kell irnom. Bőven nem írok, csak úgy, hogy tiszta képet alkothasson róla, hogy milyen is volt a sorsunk a muszkaföldön. Ma egy hónapja, hogy riadó lett, és teherkocsik odaszálitották a századomat, ahol

[144] A sárga noteszlapok a tulajdonomban.

[145] Valószínűleg a szerdahelyi Horváth József.

[146] Politzer Jenő: szerdahelyi szatócs; 1944-ben deportálták.

veszélyes volt a front, hogy a muszka átne törhessen. Sajnos ez már megtörtént mire odaértünk, és igy ellentámadásba vetettek bennünket. Nem sok eredménnyel, mert a muszka tulerőbe volt, és igy nekünk is menekülni kellett, az Orosz páncélosok elől. De milyen menekülés volt az Istenem, azt nem lehet leirni, csak átérezni. Erről nem is irok bővebben, csak hogy mindent eldobáltunk, csak a fegyvereinket nem, és fejvesztetten menekültünk. Azóta egy hónap telett el, és még most is megyünk, és nem tudjuk, hová. Ami a legborzasztóbb, hogy semmiféle élelmünk nem volt, az orosz meg nem adott, akárhogy is kértünk mert ő magának sem volt. Végül egy nagyobb városba értem, ahol sok ismerőssel találkoztam többek közt a Szabados százados[147] urral meg egy ténylegeskori barátommal.[148] Ha övele nem találkozom, nem is tudom mi lett volna velem. Azóta övele rovom ezt a végtelen orosz sikságot, ebben a rettenetes hidegbe. Már valóságos szarkák lettünk, mert amit meglátunk azt már ha lehet ellopjuk. Ma jelenleg egy kis ukrán faluba vagyunk, és keressük az alakulatunkat, hogy hozzácsatlakozzunk. Például az este megszáltunk ugyanebben a faluba, én egy cipészhez mentem a barátom meg a szomszédba a bíróhoz. Nagyon jó helyem volt, mert tojást sütöttek szallonnával és igy ezt vissza kellett nekem is hálálni valamivel, hát elloptam ami márkájuk volt mind. Persze míg ottvoltam nem vették észre. Ma meg egy öngyujtóra vetettük ki a hállónkat, hát nem tudom mi lesz. Ma délután egy lakodalomba is voltunk, és ott a válogatott lakodalmas ebédet végig ettük és vodkát ittunk hozzá. Az ételek a következők voltak. Árpalisztből készült krumplis laska, tört krumpli, sült káposzta, savanyó uborka, aludt tej, sült hajma, cukorrépából főtt lekvár, és a főétel a köleskásából készült menyasszonyi torta, a menüt végig ettük azzal ott hagytuk őket.

(ceruzával folytatja)

13-án

Sajnos a kiszemelt öngyujtót nem sikerült ellopni, de helyette a köpenyem zsebjeit megraktam krumplis lepénnyel. Jó helyem volt, orosz vodkát ittunk, ketten a barátommal egy litert. Éjjel fent aludtunk a kemence tetején, de nagyon meleg és sok tetü volt, és igy nem tudtunk aludni. Reggel tovább mentünk egy tiz km.re lévő kis faluba és ott megszáltunk. Álitólag az utirányunk még 2–300 km. Talpalhatunk eleget. Most jelenleg barátom hagymát süt kolbásszal és vajjal. Egy családias tál főtt krumplit már meggyomrultunk *(?)*, ami ithol majdnem 6–8 főnyi családnak megfelelne, ez helyettesiti persze a kenyeret.

14-én.

Borzasztó nagy hóvihar volt, és az utat teljesen befujta. Sok helyen 1.50–2 m-es hófuvások voltak. De sajnos mennünk kell tovább. Sajnos a becsületünket itt is itt hagytuk, mert a barátom egy borotfaszappant, én meg egy öngyujtót loptam, mert nem adtak kenyeret, meg enni. Többek között megtörtént az, hogy elhoztam az egyetlen borotfájukat, hogy a másik háznál tudjam vele megajándékozni, abban a reményben hogy szivesebben ad valami harapni valót. A szerzés után aztán hamar eliszkoltunk, és beértünk egy nagyobb városba, ahol az orosz, ha tiszta idő volt mindig megbombázta a repülőkkel. Itt nem maradtunk meg, hanem kimentünk egy két km-re lévő kissebb faluba, ahol rettentő sok mérgelődés után végre eltudtunk szállásolni. Most már csak ketten vagyunk a barátommal. Reggel az a szándékunk, hogy be megyünk a városba, fölvételezünk ennivalót, és elmegyünk vonattal. A Jó Isten adná hogy sikerülne mind a kettő. De egy ujjabb öngyujtóra most meg a barátom vetette a szemét, csak még a terepet kell egy kicsit szemrevételezni.

---

[147] Szabados Antal százados. A 36. honvéd gyalogezred 6. századánál találkozunk a nevével 1941. május 3-án: mint „psz. tsz. hdgy. szak. pk." Németh László közlése szerint egykori tanító volt. 1943. március 11-én a 36. gyalogezred III. zászlóaljának parancsnoka lesz. Az 1943-as Honvédségi Közlöny szerint 1943. január 7-i dátummal dícsérő elismerésben részesült a „hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett", 1943. augusztus 18-i hatállyal pedig elnyerte a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét „hadiszalagon a kardokkal".

[148] Ismeretlen katona. (Néhai Rácz János és Németh László közlése szerint Kurucznak volt egy Zsifkó Márton nevű töröcskei barátja. Nem kizárt, hogy a két személy azonos.)

15-én

Reggel ahogy felébredtünk kértünk a házi asszonytól szappanért tejet de persze nem adott, igy a krumpliért az este megigért márkát sem adtuk oda. Az öreg mondta ám reggel, hogy fizessük ki a hajmát, meg a krumplit amit adott, de erre a barátom csak azt mondta neponyemaj vagyis nem értem. Az öngyujtót nem sikerült elzabrálni, pedig megérdemlette volna. Beértünk Vorozsbára és ott sikerült vonatra szálni, és azzal tovább menni. A fölvételezés nem sikerült, hanem helyette máshol vételeztünk. Beértünk Konotopra, ahol megált a vonatunk, de nem tudtuk mikor indul. Én mondtam a barátomnak, hogy elmegyek és keresek valahol snapszot, még dohányt, mert már az sincs. Elmentem az orosz bakáig denem tudtam mást venni mint egy németh katonától tiz márkáért 50 drb. cigarettát. Megyek vissza az állomásra keresem a vonatot nem találom, teljesen megvoltam rökönyödve. Jó sokáig mérgelődtem mert a barátomnál volt mindenem vagyis a kis kézi szankóm. Később belenyugodtam, hogy majd csak utolérem. Igen ám, de nem volt semmi kajám, de szerencsémre az egyik vagonba észrevettem hogy a németek kenyeret tartanak és nem őrzi senki. Hát én meglovasitottam belőle hármat. De azonba megtaláltam a barátomat, illetve ő talált meg engem, a helyzet az volt, hogy nem találtam vissza a szerelvényhez. Mindjárt mondom a barátomnak a találmányomat, és övele is megcsaptunk pár drb. kenyeret, ugyhogy kb. tiz kenyerünk volt. Éjjel ott aludtunk a vagonba, mert nem ment a vonatunk tovább.

16-án.

Hajnalba elindult a vonatunk és beértünk Bakmacsra, ahova lettünk irányitva. Kijöttünk az állomásra hogy majd megszállásolunk, hát elibénk áll ám két német altiszt és elakarják venni a szánkónkat. Az Isten soha ne segitse meg a piszkos sváb anyjával együtt, hát nem elvették, már a pisztojukhoz kapkodtak, de hogy robbanjon föl mikor legtöbben vannak körülötte. Most elszállásoltunk egy háznál, nem valami barátságos hely, de a vagonnál többet ér. Holnap reggel jelentkezünk az irányitóba, és ha kell úgy reggel megyünk tovább.

17-én

Ahol elszállásoltunk, annak az asszonynak adtunk egy kenyeret, hogy főzzön vacsorát és reggelit. De becsapódtunk, mert csak krumplilevest csinált este is meg reggel is, de azt is keveset. Erre a barátom ellopta ami cérnája volt mind. Aztán reggel bementünk az irányitóba, ahol tovább utasitottak bennünket még 30 km. lévő Baturinba. 76 fős csoportnak lettem a parancsnoka, de csak addig míg megkapták az élelmet mert azután mind elszélledt. A 30 km. nem tudtuk egy nap alatt megtenni, mert olyan borzasztó bajba vagyok hogy egy kelés van a nyakamon, de nagy, és igy nem tudok menni mert a köpenygallér állandóan reszeli és nagyon fáj: igy egy kissebb faluba szállásoltunk el, és majd csak reggel megyünk be

Baturinba. A házi asszonyunk már levette a nagy cs[...]-*ó* krumplit, ami persze a vacsoránk lesz. Most kiráji vacsoránk lesz, mert két fogás lesz. *(Kal. áthúzva)* Sült kalbász hagymával, és lekváros krumpli, azt hiszem most jó lakom.

18-án.

Tegnap este még egy zászlós megvigasztalt, mert bejön hozzánk és azt mondja mért nem megyünk a 8 km-re lévő városba ahova lettünk irányitva, mert az ilyen emberek miatt nem indulhat haza a 4-ik hadtest. Ebből azt értettem, hogy talán hamar haza segit bennünket a jó Isten. Egyébként pár darab hajmalopás után othagytuk a házigazdánkat, és elmentünk Baturinba, ahol szerencsésen találkoztunk az ezredünkel és a századunkal. Itt találkoztam a Párkányi sógorral[149] is, meg a többi ismerősökkel. Álitólag még 200 km. kell

[149] Párkányi István; rokon.

gyalogolni. Hát ez azt hiszem borzasztó lesz. Most az egész ezred megszállásolt Baturinba, én most megyek jelentkezni a Sass főhdgy-urnál[150], a barátom addig vacsorát készit.

19-én

Elég rendes szállásunk volt, én nagyszerüen aludtam, csak a barátomat sajnáltam, mert ő nem sokat aludt mert fájt szegénynek a foga, de csak egyre. Reggel aztán már félhatkor tovább indultunk, de hogy hová, azt nem tudtuk. Nagyon rossz idő volt fujt a szél, és esett a hó. A barátommal nagyon egy véleményen vagyunk, vagyis hogy nem megyünk tovább a századdal, mert enni sehogysem adtak, mert mire mi csatlakoztunk, már megtörtént a fölvételezés.

Igy azt gondoltuk jobb lesz ha mi külön megyünk, mert vagy kérünk vagy zabrálunk, de eszünk. Igy lemaradtunk, és megszállásoltunk egy faluba, ahol a barátom már pucolja a krumplit, hogy levest főzzön cukorborsóval. Az a szándékunk hogy elmegyünk a legközelebbi vasutállomásra, és onan bemegyünk Csernigovba vonattal ahova az ezred megy, ami kb. 150 km. és azt hiszem könyebben kibirjuk vonattal, mint gyalog. A mai nap legnagyobb eseményét majdnem elfeledtem leirni, tudniillik most kaptam 14 drb. levelet, egyet apámtól, Bencs Sándortól,[151] anyósomtól, Tóth Lajostól[152], a Mikitől[153], a Marcsától[154], az Imrétől[155], anyámtól, 6 drb. feleségemtől. Csak én is tudnák irni, hacsak anyit is hogy élek.

20-án

Az éjjeli szállásunkon elég jó helyünk voltunk, adtak enni is. Reggel aztán elindultunk az állomásra ami 9–10 km. Odaértünk egy faluba, bementünk egy házba, ahol mindjárt adtak enni, cukorborsó leves, savanyó husból káposzta, és tört krumpli. Na meg finom étolajba mártogattuk a sült krumplit. A Marci ott maradt, én meg elmentem a faluba csavarogni, hogy talán adnak valamit és venni akartam vodkát. Vettem is féllitert, meg az egyik asszony behivott, hogy ad tejet, megettem egy litert, jó nagy drb. kenyérrel. Erre visszamentem a barátomért, hogy jöjön, mert ott jobb helyünk lesz. A barátom addigra megvágott egy drb. szappant és eljöttünk, itt vettünk mákot, és mákos gombóc lesz a reggelink. A vacsoránk valamiféle leves. A barátom állandóan mérgelődik, és szid mind a bokrot, mert azt mondja rettenetes büdösseket eresztek az orra alá. Hát ami igaz az oroszt kitudnám vele üldözni a világból.

21-én

Nagyon jó helyünk volt, reggel mákos gombóc, aludtej tört krumplival volt a reggeli, és utána egy bögre forralt tej. Reggeli után aztán bementünk az állomásra, de szerencsétlenül jártunk, mert azon az állomáson nem áltak meg a vonatok, hanem utasitottak bennünket 4 km-re ott van auto masin, ami Nyezsinbe megy. Volt fene katonai autók jártak az országuton azok meg felnem veszik az embert. Egy nagy baj van, a barátom megbetegedett, nem tud menni, csak fekszik a szálláson, hogy mi lesz velünk nem tudom. Irtam haza leveleket, de hogy mikor tudom kézbesiteni, azt nem tudom. Meg a barátommal mi lesz ez aggaszt legjobban.

---

[150] Sass László tart. hadnagy nevét, „a Szovjet elleni hadműveletek alkalmával az ellenség előtt teljesített kitűnő" szolgálatait az 1943-as Honvédségi Közlöny is említi. Utóbb Sass főhadnagy is az uzmányi hadifogolytáborba kerül. Lásd: Szabó Péter – Szili Ferenc: Somogy megye a II. világháborúban, Kaposvár, 1993. 162.

[151] Falubeli, szintén katona, 1944-ben nyoma veszett.

[152] Németh László közlése szerint az 1915-ös születésű töröcskei Tóth Lajosról van szó.

[153] Valószínűleg Bencs Miklós, Kurucz sógora.

[154] Kurucz nővére.

[155] Valószínűleg Tóth Imre, Kurucz unokatestvére.

22-én

A barátom állapota nagyon aggaszt, nagyon rosszúl van, de azért reggel felkelt, és viszszamentünk az állomásra, mert többet nem tudott a barátom gyalogolni. Igy egy napot késtünk, és 10 km. potyára mentünk. A vonatunk csak este 4 órakor megy, addig bementünk egy házhoz, ahol mindjárt adtak enni. A barátomnak elég volt, mert beteg, de nekem bizony nem. Igy fogtam magam, és sorbajártam a házakat, abban a reményben, hogy adnak enni, hát nem is csalódtam, mert két háznál is ettem levest, kenyeret, meg az egyiknél még kását is. Most várjuk a vonatot, nem tudom megjöne? A barátom itt is lefeküdt, mert még rosszul van.

23-án

Reggel ahogy felkeltünk bementünk az irányitóba, ahol összeszedtek bennünket, enni adtak, És azt mondták, menjünk be a melegedőbe, majd ha lesz vonat utbainditanak bennünket Nyezsinbe. Este aztán lett is szerelvény, amire fölpakoltunk, és mentünk Nyezsinbe. Az első leveleket a támadás óta ma adtam föl Bakmacson, hogy haza ére nem tudom, de holnap ujra irok. Ide értünk Nyezsinbe éjjel 10 órakor rengeteg a katona magyar, olasz, nagy nehezen szállást találtunk, és lefeküdtünk barátom kicsit könyebben van.

24-én

Az első éjjelünk elég jól tellet el, reggel találkoztam a Messzellő Miskával,[156] és a tikferkó Jóskával[157] ők is Csernigovba akarnak menni, és azt mondják este 10 órakor megy csak vonat. De a barátom nem jól érezte magát, igy mi még ma nem mentünk tovább, hanem itt maradtunk nyezsinbe. Délelőtt kint voltunk a piacon, volt ott minden, ettem mákos gombócot, tejeskávéval, és utána savanyó uborkát, és tejet. a német othonba ettünk 30 f. levest. A borbélynál megnyiratkoztunk, és borotfálkoztunk, csak azon féltem hogy a tetük a melegen kimásznak a nyakamra, és meglátja a borbély. Este aztán jó nagy meglepetés ért bennünket, mert az orosz repülő bombázta a várost, és egy bizony talán 100 m.-re esett a házunkhoz, az ablakok kitörtek. Levelet az Ilonkának ma is küldtem, valamelyiket csak megkapja.

25-én

Reggel ahogy felkeltünk, kimentünk az állomásra, ahol egy teherszerelvényre utasitottak bennünket, ahol már csak nyitott vagonok voltak. De a barátommal loptunk egy másik kocsiból kályhát, vonatból szenet deszkát, amelyikkel elkeritettük magunkat és befütöttünk. Igaz lettek mindjárt olasz vendégeink, de azért nem fáztunk, egészen estig. Az olaszok megkináltak bennünket huskonzervval és kétszersültel. Az olaszok nagyon rendes emberek, nem úgy mint a svábok. Barátom kutatásai során talált valami kis bádog skatulyát, gyutacs meg fehér porral volt telle, ő szét bontotta és azt mondta fogjam meg, én meg mint valami gyerek ott ültem a kályha előtt, és fogtam beöntöttem a kályhába, ott az föllobbant, a láng kivágott, aztán *(kibaszott átírva)* kilökött a kezemmel, összeégette, borzasztóan fáj. Igy elment minden kedvem hogy tovább várjak. Elmentem szállást keresni, találtam is, viszamegyek a barátomért fölszereltünk, de egy olasz pokrócot megcsaptunk. Lefeküdtünk ketten egy ágyban. Éjjel felébredtem, és a kenyérzsákot megraktam hagymával, volt egy drb. kenyér, azt is elcsaptam, meg egy jó nagy zacskó köleskásának néztem a sötétben, aztán repcemag volt most *(?)* mit csinálunk vele nem tudom. Regelig aztán aludtam, de megmondtam a Marcinak hogyha fölkelünk azzannal pucolni kell.

26-án

Reggel ahogy felkeltünk azzonnal elpucoltunk, de azért a kenyeret észre vették hogy hiányzik, mert a gyerekek kértek kenyeret, ahogy felkeltek. Kimentünk az állomásra, hát jó, hogy nem kint vártunk, mert még most is ottált átmentünk egy másik házba azzal a szándékkal, hogy jó kis kávét főzünk, akkor vettük észre, hogy nem köles, hanem repce.

[156] Valószínűleg a szennai Zóka Mihály.

[157] Valószínűleg a szennai Zóka József.

Ott is voltak olaszok, és az egyik zsákjából megcsaptam egypár zoknit, és 3 tasak gyufát. Onan is eljöttünk, és felültünk a vonatra, és ujra várunk, hogy indulunk. Kilöktek bennünket egy Isten háta mögötti vágányra, és azt mondták, majd csak reggel kapunk mozdonyt. Ujra bementünk egy házhoz, megszállásolni, de a kenyerünket sajnos az utolját ettük meg délután. Egy asszonynak eladtam a pokrócot, egy kenyérért, meg vacsorát, meg reggelit adott. Most aztán nem tudom mit csinálunk. Ha a barátom nem lenne betek gyalog mennénk, de igy nem merek elindulni vele 80 km.

27-én

De reggel mikor felkeltünk, egy kicsit jobban érezte magát, és igy nekiindultunk az utnak gyalog, mert még az a szerelvény még mindig ott ált ahova az este kilökték. Igy gyalog bandikoltunk vagy 20 km-tert, és egy községben elszállásoltunk. Elég jó helyem volt, a barátom 3 márkáért csináltatott mákos gombócot, de sajnos nem igen izlett, mert nem is volt édes a mák, meg úgy veszem észre engem is elkap a barátom baja, mert én sem tudok enni és szédülök. *Szemétség???[Olvashatatlan.]*

28-án

Mielőtt a napi eseményeket leirnám, hálás szivvel mondok köszönetet a jóságos Istennek aki mindnyájunk atyja, hogy ebben a borzalmas két hónapban velem volt, és megsegitett. Köszönöm atyám jóságodat, és egyben kérlek, hogy halgasd meg kérésemet, és légy mellettem és adjál erőt, a további nehézségek és borzalmak elviselésére. Adjad uram, hogy megszünjön ez az irtózatos emberöldöklés, és haza kerülhessek, Ilonkám és szeretteim közé, hogy ezután velük együtt áldassunk téged, hogy kérésemet teljesitetted, és egészségesen haza segitettél. De ha jóságodat ezzel nagyon is kimeriteném, úgy adjál feleteseimnek jó szándékot, hogy legalább kisgyermekünk születésére haza mehessek Ilonkámhoz, és adjál neki erőt a szenvedések elviselésére is hogy kisgyerekünknek életet tudjon adni, az ő élete megröviditése nélkül. Adjál szüleimben is jó szándékot, hogy megértsék feleségemet, veszekedés nélkül. Ahogy felkeltünk már éreztem hogy én is a barátom sorsára jutok, de talán nem is baj, mert az élelmünk nagyon fogytán van. Reggeli után aztán folytattuk sétánkat tovább, de nagyon keservesen ment ma a gyaloglás. Most azt határoztuk hogy a legelső állomásra bemegyünk, és megvárjuk a legközelebbi vonatot, ha két nap kell is rá várni, és azzal megyünk tovább. Az állomáson szerencsésen elkaptunk egy olasz teher szerelvényt, amelyikkel aztán szerencsésen megérkeztünk Csernigovba. Bementünk az irányitóba, onan pedig egy laktanyába vezettek bennünket, ahol lefeküdtünk aludni. De én nagyon rosszúl érzem magamat, valósággal beteg vagyok.

Március 1-én.

Másnap reggel minket nem inditottak utba, mert nem tudtak számunkra élelmet felvételezni. Igy még egy napot késtünk, amit én nem is bántam, mert nagyon beteg vagyok. Reggel aztán elindultam kb. 6 km.-re lévő faluba ahol meg is találtuk az ezredünket. De hogy milyen keserves volt az a 6 km. azt nem is tudom leirni. Egybe vettem az elsejeit és a másodikait, mert elsején nem történt semmi csak feküdtem. Amikor jelentkeztem a hires Csurai őrmesternél[158] hát elkezdett vallatni hogy hol lógtam. Meg vannak nála leveleim, de azt mondja örüljek ha csak azzal büntet hogy nem adja oda a leveleimet. Megis mondtam neki, nem kell, száradjon a lelkén. De azért úgy is agyon lövöm, vagy othol megverem.

[158] Csurai László ht. őrmester nevével találkozunk Sass főhadnagy harctudósításában 1943. március 2-án, mint olyannal, aki személyes bátorságával kitűnt társai közül. A Honvédségi Közlöny szerint 1943. május 13-án Csurai László ht. szakaszvezető, c. őrmester a Magyar Bronz Vitézségi Érmet is megkapja „...az ellenség előtt tanusított vitéz magatartásáért". (Németh László szerint Csurai a háború után hosszú ideig az erdészetnél állt alkalmazásban. Ez közvetve bizonyíték arra, hogy Kurucz *sem* lőtte le...)

3-án

Eseménytelenül telt el a nap mint hogy az állapotom nem javúl, még mindig rosszúl vagyok, és a kezem nagyon fáj. Most beszéltem a Szabados százados urral, mondta menjek el hozzá, majd ad orvosságot. Nagyon rendes ember, ha lehet vele maradok, ha csak kórházba nem küldenek.

4-én

Eseménytelenül tellett el a nap, nem volt semmi különös esemény. Sajnos még mindig roszul vagyok.

5-én

Az egészségem változatlan, sőt most egy ujjabb kelés van a nyakamon, ami most fáj legjobban mert, mert most érik, ami még betegebbé tesz. Semmi különös emlitésre méltó esemény nem történt a szálongó hireken kívűl, azokra pedig már nem tudok halgatni. Álitólag a német csak 15-ig lát el bennünket élelemmel tovább nem, és igy megkellene gyalog tennünk kb. 600 km.

6-án.

Csernyigovból elindultunk gyalog, de még mindig betegen, azt hittem, hogy minden lépésnél összeesek, de akkor mindig arra gondoltam, hogy akkor nem láthatom meg többet Ilonkámat meg születendő kisgyermekünket.

7-én [...]

8-án [...]

9-én [...]

A 23. oldal üres. A 24. (utolsó) oldalon ez áll:

397.00

254.90

742'10

II.

165./10. kho. szmstr. 43.III. 3. szám

Jelentés a ho. alakulatai legénységének bizottsági orvosi vizsgálatáról[159]

/:szmstr.oszt.:/

A ho. összes alakulatainak legénységét orvosi bizottsággal megvizsgáltatta. A vizsgálat eredményéről az alábbiakat jelentem:

1./ A legénység vizsgálatánál I., II., III. minősitést alkalmaztunk, melybe az I=a „harcosok", II=„segédszolgálatosok", III=„megviseltek"-et osztályoztuk.

2./ A leg. erőállapota:

Az összes kategóriákba tartozó leg-nél egyaránt nagyobbfoku erőállapot csökkenést észleltem. Ez egyes esetekben odáig megy, hogy jól fejlett, eredetileg jól táplált embereknek főleg hasbőre petyhüdten, ráncosan lelóg, mintha bő volna a bőrük. Soványabb embereken aszottság képét mutatja. Igy az I. kategóriába sorozott emberek is legalább 50 %-ban kimerült emberek benyomását teszik. A II. és III. kategóriáknál ezek a jelenségek fokozottan tapasztalhatók. A II. kategóriába kellett sorozni az alkati gyengéket, a gyengén fejletteket is, mert ezeknek a száma oly nagy, hogy azoknak korházi leadása lehetetlen volna. Feltünő volt egyébként, hogy az alkati gyengeséget mutatók nagyrészt nem a ho. eredeti alakulataiból, hanem főleg a ho-hoz csak Budennij-ben bevonult menetszázadok embereiből adódtak, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy ezek a menetszázadok igen selej-

[159] HL 2. m. hds. 10. kho. II. 1453. 24-es doboz. 31. sz. melléklet a 10. k. hop. 6. sz. harctudósításához.

tes emberanyaggal indultak el s komoly esetben alkalmazva, már csak testi állapotuknál fogva is, alig állták volna meg a helyüket. Az erőállapotot befolyásolja még: az alább még kifejtett nagyfoku elférgesedés is, mely az állandó viszketés miatt, az emberek éjjeli pihenését lehetetlenné teszi.

3./Eü. helyzet:

A legfontosabb jelenség, az összlegénység általános elférgesedése. Ez kivétel nélkül mindenkinél tapasztalható, nagyobb százalékban tetvesség, kisebb százalékban rühösség, illetve mind a kettő egymás mellett: az állandó vakaródzásból keletkezett bőrsérülések fertőződéséből sebek, fekélyek, furunkulusok és ezekből beállott további fertőzések, phlegmonák nagy számmal szerepelnek. Mint elősegítő momentum szerepel: a fehérnemü hiánya illetve teljes elrongyolódása; továbbá a szappan hiány, amely nélkül még a melegvizben való mosakodás is teljesen eredménytelen a zsufolt elhelyezés; s az, hogy maguk az elhelyezési körletek is a lakosság által fertőződtek.

A betegség elleni küzdelem, a legnagyobb a legnagyobb nehézségekbe ütközik, mert megfelelő gyógyszer sem áll rendelkezésre; az eü. szeroszlop minden anyagát elvesztette s uj szeroszlop kiküldéséig kellő anyag nem vételezhető fel; de az uj fertőződést nem lehet elkerülni, mert a ruházat hiánya miatt, a váltás nem vihető keresztül. Szükséges volna, hogy hetenkint legalább egy nap teljesen a tisztálkodás céljaira legyen fordítható.

b./ Az ellenálló képességben csökkent emberek nagy számánál lépnek fel meghüléses és influenza szerü hurutos betegségek; ezeknek fokozódására most az olvadással váltakozó hüvös időjárás mellett, főleg a lábbelik megviselt állapota miatt különösen (különösen) nagy számban lehet számitani. Ugyancsak a lábak átnedvesedésére vezethetők vissza, az elég gyakori vesegyulladásos esetek, melyek nagy vizenyővel járnak, /: a III. kategóriából több eset tartozik ezek közé:/.

c./ A fagyás legsulyosabb esetei valószinüleg már a menetek folyamán kórházba kerültek. Egyes kéz vagy lábujjak lelökődésével, vagy több uj, már sarjadzó javulásával járó fagyásokat a II. kategóriába soroztuk, /:2–3 heti pihenésre szorulók:/.

4./ A legénység psychikus állapota:

A tulnyomó többségnél nyomottságnak és sokaknál lethargiához hasonló állapotnak minősithető, melynek forrása a férgesség és a lerongyoltság.

5./ A ruházat állapota:

A fehérnemü hiányt már a fentebb jelentettem. Az ingek, ahol vannak, rongyokban lógnak az embereken. E téren aránylag a 12.gy.e. legénysége van ellátva a legjobb fehérnemüvel, bár itt is sok a rongyos ing.

A felső ruházat is nagyfokban elrongyolódott, -az embereknek a térde, ülepe kilátszik, a bakancsok elnyüttek, soknak lejár a talpa és igen sok átereszti a vizet, ill. átázik.

6./ A megvizsgált legénység számát, valamint a létszámból: a II. és III. kategóriákra eső számát az alábbi táblázat tartalmazza:

alakulat	létszám	II.	III.	Megjegyzés
10. k. hop.	101	5	2	II=2–3heti pihe-
6. gy. e.	1889	507	23	nésre szoruló.
36. gy. e.	1655	207	15	III=kórházba
12. gy. e.	830	119	24	adandó
10. tü. e.	794	101	10	/:betegen:/
Vonat	669	264	125	
10. lov. szd.	150	39	6	
10. hir. szd.	176	7	8	
Összesen:	6464	1249	213	
Az összlétszámból:		19.44 %	3.29 %	

7./ Esetleges további menet esetén, az általános erőbeli állapot további csökkenésével, s igy az arány további eltolódásával lehet számolni.

8./ A legénység tisztálkodásának előmozditása végett saját hatáskörömben elrendeltem, hogy hetenként egy napot a leg. tisztálkodására kell forditani.

Felterjesztem: IV. hdt. pság-nak /:szmstr.:/

Tábori posta: 220/01. 43. III. 3.
vitéz M o l n á r ezds. Sk.
hop.

A másolat hiteles!
43. III. 5.
-aláírás-
ho. szmstr. sgt.

FISLI, ÉVA

An unknown soldier: János Kurucz (1916–1951) – Attempt at a biography

Being of peasant stock, János Kurucz, whose life is the subject of this study, was a citizen of the Austro-Hungarian Monarchy; then over two decades later, he became one of the unknown soldiers of the Second Hungarian Army. Under higher orders – together with German, Italian, Slovak and other fellow-soldiers of diverse nations – he was sent to fight on the Russian front in 1942 and 1943. One month after the Soviet breakthrough of 12 January 1943, he started a diary, when, during the retreat, accompanied by an unknown friend, he kept breaking away from the march. This act of breaking away, at the same time, meant and presupposed independence and being outside the law. Although known to be religious, Kurucz was forced to transgress religious prescriptions, and his diary offers an insight into his inner world, while we can trace a series of individual decisions under extraordinary circumstances. With the help of the diary, the problem of obligations and liberty, or the observation of systems of norms can be investigated. Kurucz, as opposed to his nearly 120 thousand fellow Hungarians, returned from the bend of the Don, but becoming the victim of a disease contracted during the war, a hundred per cent disabled veteran, he died in 1951. My biography is an attempt to sketch the brief course of life of Kurucz from a tiny village of Somogy County on the road to the army, continuously shifting the perspective, relying on personal (family-related) and official sources alike.

MAJTÉNYI GYÖRGY

Emlékezés és személyiség

Az életút rekonstrukciójáról

A „személyes jellegű" források elemzése

A közismert kritika szerint a historiográfia „divatirányzatai" a korábbi valóságkép relativizálásával a történelemtudomány létjogosultságát kérdőjelezték meg.[1] Mások szerint viszont a saját történeteivel eggyé váló történetírást éppen a szociológia, majd a pszichológia, az irodalomelmélet és a nyelvtudományok eszközeinek alkalmazása telítette új tartalommal, hiszen a történelem alanya sem lehet más, mint „az élő, beszélő és dolgozó ember",[2] aki saját magán és saját történetein, nem pedig mások történetein keresztül létezik. Tanulmányomban rövid módszertani áttekintést követően egyetlen élettörténet forrásainak történeti-poétikai értelmezésére, egyetlen élettörténet elbeszélésére vállalkozom.

Az 1980-as évek végén jelentkező irányzat, az új kultúrtörténet képviselői a narratíva tudományos elmélete felől értékelték át a történeti megismerés módszertanát.[3] A nyelv jelentésalkotó szerepének fölismerése az elméleti nyelvészet hatásának tudható be. Irodalomelméleti munkák nyomán kezdték elemezni a történészek a történeti művek, források narratív szerkezetét. A kulturális antropológia hatására honosodott meg a kultúra új típusú értelmezése. Eszerint a műalkotások, a szertartások, a hiedelmek, az események struktúrája is olvasható szövegként; s a jelölőszerkezetekben kódolt események elemzése révén megfejthető a kultúra fogalmi világa. A kutatás így nem más, mint szövegként felfogott jelek olvasása, amelynek révén a „kultúra olvasója" kapcsolatot létesít a „kultúra emberével".[4]

---

[1] Evans, Richard J.: In Defence of History. London, 1997.; Windschuttle, Keith: The Killing of History. How Literary Critics and Social Theories are Murdering our Past. New York, 1997. Összefoglalóan: Kent, Christopher: Historiography and Postmodernism. Canadian Journal of History, 1999. December. (34.) 3. sz. 385–416.

[2] Foucault, Michel: A szavak és a dolgok. Budapest, 2000. 413.

[3] Megkérdőjelezték, hogy a történelmi narratíva egyszerűen a „történeti valóság" reprezentációja volna. Azt a felismerést, amit a történettudomány nyelvészeti fordulataként (linguistic turn) emlegetnek, az irányzat historiográfiai jelenlétét tudatosító kötet a történettudomány belső szerves fejlődéséből vezette le. Eszerint a historiográfia fejlődése a társadalomtudományok felé orientálódó történetírástól a kultúrtörténet irányába, a „strukturálistól" a „kulturális paradigma" felé mutatott. A társadalomtudományos történetírást kezdeményező marxista és Annales-történészek munkáiban egyaránt megfigyelhető ez a változás. Népszerű lett az antropológia, a néprajz és az irodalomelmélet, s a mindennapok története is kilépett a kvantifikáció árnyékából. A figyelem így a narratív forrásokra fókuszálódhatott. Hunt, Lynn: Introduction: History, Culture and Text. In: The New Cultural History. Szerkesztette: Hunt, Lynn. Berkely – Los Angeles – London, 1989. 1–22. (a továbbiakban: Hunt); Magyarul lásd: Szivós Erika: Politikai tudattalan és porba hullt királyi fő, avagy az új kultúrtörténet csapdái. Sic itur ad astra. 1999. 1. sz. Az irányzat adaptációját lásd: Majtényi György: Mobilitás és életstílus. (a továbbiakban: Majtényi) In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerkesztette: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád. Budapest, 2000. 429–449. (a továbbiakban: Bódy – Mátay – Tóth)

[4] Hunt 10–16. Az új kultúrtörténeti elemzések kultúra fogalmának alapvető forrása a következő tanulmánygyűjtemény: Geertz, Clifford: The Interpretation of Cultures. New York, 1973. Geertz kultúrafogalmához lásd: Geertz 5–12.

Az a felismerés, hogy a történeti források szövegként is elemezhetőek, átformálta a történetírói szerepről vallott hagyományos elképzeléseket.[5] Az „új" történészek szerint a történettudósok, amikor azt hirdették, hogy mentesek az ideológiai kötöttségektől, és képesek arra, hogy a társadalmi valóságról „érdektelen" módon, „objektíven" írjanak, nem néztek szembe az elbeszélés alapvető relativizmusával.[6] A forrás megformálásának módja olyan jelentéseket hordoz, amelyeken keresztül nemcsak egy adott kultúra, hanem az alkotó maga is megnyilatkozik. E jelentések és az ezeknek megfelelő/megfeleltethető értelmezési lehetőségek számtalan, többek között kortól és befogadótól is függő, változó értelmű olvasatot tesznek lehetővé. A történész nem törekedhet egységes és egyedül érvényes strukturalista elmélet, csak hipotetikus elemzési modell megalkotására.[7] A történetírói stílusnak ezzel a felismeréssel kapcsolatos átalakulását jelzi, hogy a többes szám első személyű elbeszélési mód helyébe az egyes szám első személyű narráció, a korábban gyakorta egyes számban használt főnevek, valóság, igazság, stb. helyébe ezek többes számú változata lépett.

Az interpretáció során a történész a politika- és a társadalomtudományok fogalmai helyett olyan kategóriákat kénytelen kölcsönözni – elsősorban az irodalomelmélettől és a nyelvészettől –, amelyek a történetinek tekintett narratíva poétikai értelmezését is lehetővé teszik. Így nyelvi jelekről beszél, s többek között a metafora és a szimbólum trópusainak leírására törekszik. Hayden White szerint a historikus alapvetően négyféle formában mondhatja el tárgyát. A magyarázó stratégiának megfelelően: a románc, a komédia, a tragédia vagy a szatíra műfajában.[8]

A történész elsődleges feladata a forrás jelentés-szerkezetének „megbontása", elemzése. A *dekonstrukció* során az írónak nemcsak a szöveg szemantikailag értelmezhető síkjával kell állandó kapcsolatot tartania, hanem a szöveggel, mint nyelvi valósággal is. Az a felismerés, hogy minden narráció már önmagában is szubjektív értelmezés, segítheti a történetírót egy *forráskritikus és önreflektív* írásmód megtalálásában.[9] És éppen ez az új kultúrtörténészek

[5] Hayden White 1973-ban megjelent műve kapcsán érlelődött meg a történészekben az a felismerés, hogy a történeti művek is poétikai cselekedet eredményeképpen születnek; és a történészek munkáit is jellemzi az elbeszélés szubjektivitása. White, Hayden: Introduction: The Poetics of History. In: White, Hayden: Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. 8. Kiadás. The John Hopkins University Press, Baltimore, London. 1993. 1–42. (a továbbiakban: White) magyarul: A történelem poétikája. Fordította: Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor. Aetas, 2001. 1. sz. 134–164. White művének hatásához lásd Appleby, Joyce – Hunt, Lynn – Jacob, Margaret: Telling the Truth about History. WW Norton and Company, New York – London. 1994. 228–234.

[6] Hunt 10–20.; Nilsson, Lars: Urban History and New Trends in Social History. In: Urban History. The Norvegian Tradition in a European Context. Szerkesztette: Suphellen, S. Trondheim Studies in History 25. Trondheim, 1998. 62–63.

[7] Biernacki, Richard: Method and Metaphor after the New Cultural History. In: Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture. Szerkesztette: Bonnel, Victoria O. – Hunt, Lynn. Berkely – Los Angeles – London, 1999. 73., 83. (a továbbiakban: Beyond the Cultural Turn); Halttunen, Karen: Cultural History and the Challenge of Narrativity. In: Beyond the Cultural Turn. (a továbbiakban: Halttunen) 166–167.

[8] Nemcsak a magyarázó stratégia lehet szerinte négyféle, hanem az érvelés, illetőleg az ideológiai vonatkoztatás módja is. Ezek a formalista, organicista, a mechanikus és a kontextualista, illetőleg: az anarchista, a radikális, a konzervatív és a liberális. White 7–31. Történeti-poétikai elemzésre alkalmasnak tartja az elméleti nyelvészet által meghatározott négy alapvető trópust is: a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét és az iróniát. White 31. Gyáni Gábor: Történelem: tény vagy fikció. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. 48–70. (a továbbiakban: Gyáni 2000.) Hayden, White: A történelem terhe. Budapest, 1977.

[9] Halttunen 177.

deklarált célja: újraolvasni és újraolvastatni a régi módszerekkel már unalomig csépelt forrásokat. Hogy öntudatos formálóivá váljanak egy több szereplős és több szempontú, az egyes narratívákat magában foglaló metanarratívának. Ez a hatás a történetírásban – természetszerűleg – a „személyes jellegűnek tekintett" források (művészeti alkotások, interjúk, naplók, levelek) divatját eredményezte.[10]

Magyarországon sokszor úgy tűnik, hogy a narratív forrásokkal való foglalkozás megelőzte azoknak az elméleteknek az adaptációját, melyek nyugaton ezek vizsgálatát divatba hozták. A memoárok, interjúk elemzése hagyományos historicista felfogást tükröz akkor, amikor a narratívákat az eseménytörténet rekonstruálására vagy illusztrálására használják fel a történészek. Minden ilyesfajta eljárás „vét" a forrás szövegszerűsége ellen, a lehetséges értelmezési keretek leszűkítését, a dekonstrukció helyett a narratív keretek széttördelését, a történeti irodalom iránt érdeklődő olvasó-, vagy a történész-befogadó horizontjának tudatosan vállalt, és így bevallottan önkényes leszűkítését jelentik. Talán jellemző, hogy a magyar történeti szakirodalomban gyakran a narráció fogalmát használják a narratíva fogalma helyett; ami jelzi, a történet elmondása, az elbeszélés aktusa lényegesebbnek tűnik az elbeszélés során keletkező szövegnél, a történet/történelem elmondásának gesztusa pedig magánál a történetnél.

Ha a forrásokat narratívaként elemezzük,[11] a szövegben kódolt jelentések révén értelmezhetővé válnak a „szerzők" egyedi szempontjai is. Ezek a jelentések pedig közelebb vihetnek az ő valóságképük megértéséhez. A társadalomtörténészek által megfigyelt és evidenciaként felfogott törvényszerűségek a korban nem feltétlenül jelentettek bizonyosságot az egyének számára. Másképpen fogalmazva, az ún. társadalmi tények és a korabeli élmények nem ugyanannak a tudatnak a termékei. Az életút dekonstrukciójának posztmodern fogalma azt is jelenti, hogy nem létezik tipikus életrajz. Általános következtetések reményében viszont meg lehet vizsgálni azt, hogy egyes általános kategóriák miképpen valósulnak meg egyedi, konkrét esetekben. Minden önéletrajzi elbeszélés szubjektív reprezentáció; de az elemző „olvasatában" fölhívhatja a figyelmet azokra a társadalmi folyamatokra, amelyek hatásai a visszaemlékező személyiségét alakították, vagy amelyek hatása alatt emlékezik.[12]

Tanulmányom céljának megvalósításához, egy „hétköznapi életút" történeti-poétikai értelmezéséhez olyan visszaemlékezést kerestem, mely nem „híres emberé", és amelyben a visszaemlékező a politikatörténet eseményeinek magyarázata helyett, nem egy „kifelé megfogalmazott", hanem egy „saját" valóságkép megalkotására „koncentrált", magyarán: élettörténetét szűkebb környezete számára írta. A megfelelő forrás kiválasztásakor további cél volt, hogy a memoár írójával interjút készíthessek, s ezáltal minél sokrétűbben vizsgálhassam az emlékezet képeit.

[10] Annak ellenére is, hogy a posztmodern narrativitáselmélet a történettudományban, mint azt több szerző is hangsúlyozza, nagyobb hatással volt arra, hogy hogyan írunk arról, amit tanulmányozunk, mint arra, hogy mit tanulmányozunk. Halttunen 178.

[11] Lásd a magyarul megjelent narratívák sorozatot. Narratívák 1. Képleírás, képi elbeszélés. Szerkesztette: Thomka Beáta. Budapest, 1998.; Narratívák 2. Történet és fikció. Szerkesztette:: Thomka Beáta. Budapest, 1998.; Narratívák 3. A kultúra narratívái. Szerkesztette: Thomka Beáta. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Narratívák 3.)

[12] Majtényi 443.

Az életút dokumentumai

1999-ben a Politikatörténeti Intézet Levéltárában található népi kollégista, szakérettségis visszaemlékezésekhez kapcsolódóan készítettem interjúkat.[13] A volt kollégistáktól megkaptam több egykori társuk címét. Az alábbiakban elemzett visszaemlékezés szerzőjéhez, Ősz Gabriellához is így jutottam el. Mint tőle megtudtam, hosszabb lélegzetű memoárt írt, tizenegy spirálfüzetbe jegyezte le élettörténetét. *A füzeteket* 1978-ban, ötven éves korában kezdte el írni, eredeti szándéka szerint lánya vagy „valamelyik kései utóda" számára. Élettörténetének elbeszélésében 1960-ig jutott, amikor 1993-ban abbahagyta az írást.[14] Három évvel később aztán újrakezdte, de ekkor csak fél oldalt írt – az írás és a folytatás nehézségeiről. 1999 októberében ismét kezébe vette a tollat és a már hét éve „íródó" utolsó (?) füzetet, néhány sorral gyarapítva a memoárt, amit azóta sem tudott befejezni.

Az elbeszélésnek – gyakori látogatásai révén – e sorok szerzője is a szereplője lett. A füzeteket egyesével kaptam meg tőle elolvasásra; s mindegyikről külön-külön beszélgettem el vele. A tizenegy teleírt spirálfüzethez így tizenegy interjú társult. Megkaptam tőle férje és gyerekei hozzá írt leveleit, valamint azokat az útinaplókat, melyeket férjével felváltva, közös kirándulásaik során írtak, és a családi fényképeket is. (A források sokszínűsége mellett, őszintesége, vonzó egyénisége is „érdekessé tette" számomra a visszaemlékezőt s „értékessé" a visszaemlékezést.)

A memoárban a múlt történéseit az eltelt idő és az írás jelenének távlatából írja le. Az interjúkban az elbeszélt idő és a „mostani jelen" hatása alatt is emlékezik. Egykori emlékeit, hangulatait korabeli feljegyzései tükrözik vissza.[15] E források segítettek saját értelmezésem kialakításában, melyhez kulcsot kínált a mű bevezetője. Annak érdekében, hogy saját olvasatomat ellenőrizhetővé tegyem, az alábbiakban ezt a részt szöveghű formában közlöm:

*

Ősz Gabriella visszaemlékezése
(részlet)[16]

„Változott-e valami mostanában?
Változott-e valami bennem?
Más-e a levegő körülöttem?
Hegy vagy völgy-e ahová jutottam?
(...)

Kérdezéssel kezdtem – ebben már benne van a kétkedés. Röviden: nem tartom túlságosan fontosnak, amit írni kezdek, se magam, se mások számára. Ugyanakkor sem magyarázkodni, sem magamat igazolni nem akarom.

Ma divat a visszaemlékezések, emlékiratok, saját életek írása. Tehát írhatok, ha tetszik divatból is. Nem irigylem sem a volt prostituáltak, sem a háborús bűnösök sikereit, akiknek az emlékiratait szétkapkodják. (Akár tartós, akár tiszavirág életű siker.) Nem is mások számára írok. Ha pontos akarok lenni, mégis mások számára. Talán a lányom, talán másik

[13] Lásd Politikatörténeti Intézet Archivuma. (PIA) 913. f. és 302. f. A memoárok elemzése során elsősorban az a kérdés foglalkoztatott, hogy az egyének miképp élték meg a társadalmi változásokat. Hogyan alakították ki ezekről saját egyéni olvasataikat.

[14] Addig az időpontig, amíg jelenlegi lakásukba költöztek.

[15] Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. Gyáni 2000. 128–144.

[16] A memoár levéltárba adása folyamatban van, ugyanakkor kívánatos lenne a megjelentetése is.

késői utódom, kutatni kezd régi papírosok között, valami érdeklődés támad benne az elődök iránt. Egyszer a legtöbb ember eljut oda, hogy kérdezze, faggassa a múltat. Talán nem is a múlt érdekli, csak saját maga. Milyen is vagyok én? – Honnan vagyok ilyen? kezdi kérdezni egy nap és folytatja a kérdezősködést. – Hasonlítok-e valakire? – Mások munkái mindig saját magunk megismerésében segítenek. A tükör lehet görbe, lehet homályos, de az igazságnak valamilyen darabkája feltétlenül ép marad.

Évek óta visszatérő kép előttem: Látom magam a pesti utcán, mindig a Gyulai Pál utcában, nyolc évesen, soványan, örökké kíváncsian, felfigyelve a legkisebb változásra is, ami csak egy százlépésnyi hosszú utcában lehet, ugrálva, sétálva vagy szökdécselve. Rengeteg minden történik egy ilyen utcán reggeltől estig. Ezt majd később mondom el. Most csak az a fontos, hogy a gyermek és az utca hatnak egymásra. A kettő között kétségtelen, állandó kapcsolat van. Már csak egy olyan egyszerű tényt is, mint az időjárás apró változásai, a levegő kis rezdülései az utcáról felszálló por táncoló „szemcséivel" együtt, az időjárás formáló hatása nem kisebb az aszfalton sem, mint falun. De míg a természet közeli földeken elsősorban a növényekre, az állatokra van hatással egy pár csepp eső, egy kévényi napsugár, az aszfalton az embereket éri, de elsősorban a gyerekeket, és ők ebben a tükörben látják a megszokott tárgyakat mindig más-más színben. A gyerek azonnal felfogja, észleli a kis változásokat, örül az újdonságnak és hajlamos arra, hogy a megszokott emberi arcokon is mindig új és új vonásokat fedezzen fel. Röviden: ez a gyerek tudja, hogy ez az utca az ő utcája, ő teremtette olyanná amilyen, nélküle más lenne, vagy talán nem is lenne. És ha tovább megy, befordul a Kőfaragó utcába, az is megváltozik, és mindig tovább egy-egy lépéssel birtokba veheti az egész várost. Ennyi év távlatából is úgy érzem, hogy a gyereknek igaza van: Míg én megvagyok, létezik ő is, hozzátartozik a városhoz, nélküle más lenne a város, vagy nem is lenne. Meg vagyok róla győződve, hogy mikor meghalok, akkor sem hal meg. Lesz, lehet hogy másik utcán, de hasonlóképpen egy ugyanolyan gyerek, akinek a szemében ugyanúgy tükröződik a város, és ugyanúgy megváltoztat minden figyelő tekintetet. Nem, nem kell, hogy utódom vagy rokonom legyen, anélkül is ugyanolyan lesz, anélkül is tartozékos része lesz a városnak.

Ezzel már tulajdonképpen azt is megmondtam, hogy nem akarom magam objektív szemlélőnek feltüntetni. Mindig inkább kevés volt bennem a saját igazam hite, mint sok. Vagyis tudtam, hogy amiben hiszek vagy amit csinálok, az nekem fontos, de nem akartam elhitetni, hogy fontos mások számára is. Ennek hiányát pedig sokszor éreztem, néhányszor éppen a kétségek vittek majdnem zsákutcába. Csak majdnem, a végső zsákutcából mindig ott van a női menekvés, a praktikumok, a napi teendők egyforma, sürgető szükségessége. De erről majd később."

*

„... a gyermek és az utca hatnak egymásra" – írja a visszaemlékező. Az utcát, ezt a tudati képet a gyermek teremtette meg a maga számára saját élményeiből, emlékképeiből. Formálta olyanná, amilyennek ma látja. Ez a kép csak ő benne él, de megszülethet másban is. Nem biztos azonban, hogy másra ugyanúgy hat, ahogyan őrá, hiszen ez az emlékkép az ő gyermekkorának szimbolikus rajza. Egy olyan emlék, amely más számára éppen úgy lehet esetleges, mint amennyire és ahogyan jellemző.

Az egyéni identitás megteremtésében fontos szerepük van az ún. mentális tereknek.[17] Az elemzett műben az én értelmezésem szerint meghatározóak az otthonokkal kapcsolatos

[17] A városi terek érzékeléséről, tudati hatásáról lásd Lynch, Kevin: The Image of City. Cambridge, 1960.; Stein, Howard F.: The Influence of Psychogeography Upon the Conduct of International Relations: Clinical and Metapsychological Considerations. In: Maps form the Mind. Readings in Psychogeography. Szerkesztette: Stein, Howard F. – Niederland, William G. Norman–London, 1989. 181–186. Ploch, Beatrice: Die Symbolisierung der eigenen Welt. Das

tapasztalati képek. Az alábbiakban, amikor végigjárom a visszaemlékező által a memoárban megjelölt utat, és ehhez útitársul hívom a tanulmány olvasóját, arra a kérdésre keresem a választ, hogy az egyes lakásokhoz kapcsolódó emlékezeti képek, milyen jelentésekkel telítődtek a visszaemlékező számára. A „társadalmi tények" mennyiben feleltethetők meg az egyéni tapasztalatoknak? Az otthonoknak milyen szerepe volt/van az egyéni identitás megteremtésében?

A kérdésekre a memoár dekonstrukciójával kínálok az elemzés szövege alapján – az olvasó saját egyéni olvasatának megfelelően – megfogalmazható válaszokat. Mielőtt azonban a visszaemlékező életét a különböző források és idősíkok metszetében ábrázolnám, kitérek – az én értelmezésemben – az általa megélt és ábrázolt idő síkjára rávetülő történetírói horizont jellemzésére, ez esetben: a visszaemlékező nemzedékének életidejével és lakásútjával kapcsolatos társadalomtörténeti megfigyelések ismertetésére.

A nemzedék lakásútja

Ősz Gabriella 1928-ban született. A szociológiai mobilitás-kutatások kategóriái szerint így ahhoz a nemzedékhez, életkor-kohorszhoz „tartozik" (1928 és 1932 között születettek) – a szakérettségizettek többségéhez hasonlóan[18] –, amelynek tagjait a legerőteljesebben érintette a társadalmi változások életmód-formáló hatása. Ezt a generációt a megnövekvő mobilitási esélyek miatt a „legszerencsésebb sorsú" nemzedékként aposztrofálják. Társadalomtörténeti megközelítésben a szerző „lakásútját" a nemzedék és a szakérettségisek lakókörülményeire vonatkozó adatok „jellemezhetik".

Az 1928 és 1934 között születettek lakásútját egy 1979-es szociológiai felmérés vizsgálta. A felmérésben azokra a lakáscserékre, vásárlásokra kérdeztek rá, amikor az egyén már önállóan, a „lakásváltás" „döntéshozó" részeseként cselekedett. A lakáshoz jutók lehetőségeit alapvetően meghatározta a karrier.[19] A lakásszerzés módjai a korabeli lehetőségek-

Raumorientierungsmodell als Schlüssel zu den Mental Maps. In: Heimaten der individualisierten Gesellschaft. Szerkeszette: Schilling, Heinz – Ploch, Beatrice, 1995. 153–154.; Horváth Sándor: Mentális térképek Sztálinvárosban. In: Bódy–Mátay–Tóth 450–478.; Majtényi György–Szatucsek Zoltán: Erzsébet kilátó. Budapest, 2001.

[18] A szakérettségi történetét monografikusan feldolgozó munkák: Kovács M. Mária – Örkény Antal: Káderek. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ. 1991.; Kovács M. Mária – Örkény Antal: Szakérettségisek. Mozgó Világ, 1981. 5. sz. 102–109.; Diószegi Csipetits György – Koncz Endre: Volt egyszer egy szakérettségi. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Diószegi – Koncz); Pogány Mária: A NÉKOSZ és a szakérettségi pedagógiai és politikai törekvései. (kézirat). A *Volt egyszer egy szakérettségi* című kötet szerzői és szerkesztőbizottsága 1984-ben 410 – a népi kollégisták körében végzett felmérés adatlapjával megegyező – kérdőívet küldött ki volt szakérettségis hallgatóknak. Ezekből 263 érkezett vissza. A kérdőívet kitöltők helyenként megjegyzéseket is fűztek a válaszaikhoz, s mintegy 50 hosszabb-rövidebb életút beszámoló is érkezett. A felmérés anyaga utóbb a Politikatörténeti Intézet Archivumába (PIA) került. 1919–1, 1920–3, 1921–4, 1922–4, 1923–2, 1924–6, 1925–11, 1926–7, 1927–16, 1928–20, 1929–29, 1930–20, 1931–26, 1932–33, 1933–40, 1934–18, 1935–9, 1936–0, 1937–1. Saját számítások (N – 250). A kérdőívek a következő őrzési egységek alatt találhatóak: PIA. 913. f. 1–11. ő. e.

[19] Horváth Ágota: Egy generáció lakásairól. In: Egy korosztály életútja. Az 1928–34-ben született férfiakról. (Kutatási beszámoló.) Budapest, 1984. 190–276. (a továbbiakban: Horváth); Győri Péter: Két nemzedék önálló lakásútja. In: Meddig él a múlt? Tanulmányok egy korszak-vizsgálatból II. Szerkesztette: Győri Péter. Budapest. Budapest, 1986. 45–122. A lakáselosztás korabeli rendszeréhez lásd Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-D-4-i 8. ő. e.; XXVI-D-1-c 1., 2., 3. ő. e.; Szakszervezetek Központi Levéltára. (SZKL.) Szakszervezetek Országos Tanácsa. Szociálpolitika 1950. 4/14.; Majtényi György: A lakáshasználat mint életmód-elem (1945–1960). (Kézirat.)

hez igazodtak. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők, az értelmiségiek csak a legritkább esetben költöztek rögtön családi házba. Pályájuk többnyire albérletből, tanácsi vagy OTP öröklakásból indult. 1960 előtt a domináns lakásszerzési forma a kiutalás volt; ezután mindinkább előtérbe került a házépítés és a lakásvásárlás. Az első lakás nagymértékben meghatározta a későbbi lakások nagyságát és „minőségét", mivel a lakáspolitika korabeli rendszere csak kis mértékben nyújtott lehetőséget a lakókörülmények megváltoztatására. A nemzedéken belül az értelmiségiek részesültek a legnagyobb arányban lakásjuttatásokban, igaz, hogy ők a többi rétegnél magasabb arányban is laktak városokban. Ebből is következik, hogy e csoport tagjai a többieknél általában jobb lakókörülmények között éltek. A magasabb iskolai végzettségűek lakásainak komfortfokozata is magasabb volt (villany, folyóvíz, fürdőszoba). 25 és 30 éves koruk között a felsőfokú végzettségűek jutottak saját lakáshoz a legnagyobb arányban. Később többnyire lehetőségük nyílott arra, hogy lakásukat – egyszer vagy többször – nagyobbra, komfortosabbra cseréljék.[20]

A diploma megszerzése, társadalmi státuszuk emelkedése kedvező helyzetet teremtett a szakérettségizettek számára a korabeli lakáspiacon. A társadalmi és a területi mobilitás adatai alapján a munkás, paraszt – értelmiségi fogalmi szembeállításon, illetőleg a tanya/falu – város/főváros ellentétpáron keresztül értelmezhető az a változás, mely az ő életükben végbement. A 80-as évekre a szakérettségizettek többsége elérte az alsó-középosztály életszínvonalát, ami nyugdíjas korukra is biztosította számukra, ha nem is a gondtalan, de legalább a biztos megélhetés lehetőségét.[21] Többnyire a társadalmi igényeiknek megfelelő lakókörnyezetben találtak lakást.[22] Visszaemlékezéseik alapján, úgy tűnik, gondolkodásukban ez a tudat összekapcsolódhatott azzal a ténnyel, hogy annak idején lehetőségük nyílott a továbbtanulásra.[23]

A sikeresség megítélésének kérdése, hogy ki mennyiben volt elégedett akkori lakásával, a szociológiai elemzés szerint nagyban függött attól, hogy ki mennyire érezte befejezettnek a lakásútját. A „jó" és a „rossz" kategóriái a már idézett szociológiai felmérés szerint a komfortnélküli vagy félkomfortos egyszobás, illetőleg a legalább háromszobás összkomfortos lakást jelentették 1979-ben (egy évvel később, mint hogy szerzőnk a memoár írásához fogott). Az általánostól az egyedi felé közelítve, a következőkben ezek az adalékok összevethetőek lesznek a memoár szerzőjének egyéni tapasztalataival, anélkül is, hogy ezeket egymással megfeleltethetőnek tartanánk.

Az 'igen' és a 'nem', a 'jó' és a 'rossz' statisztikailag mérhető kategóriáinál bonyolultabb az emlékek, a szubjektív emlékezet szerkezete. Az egyén számára a saját lakás az otthont, a magánélet szféráját jelenti: azt a teret, ami elválasztja őt és az ő világát a többiektől, a külvilágtól. Ez az a „tér", amit leginkább a sajátjának érez; ahol a leginkább otthon lehet. Az otthonoknak és közvetlen környezetüknek leírása a visszaemlékezésben értelmezésem szerint az identitáskeresés folyamatát jelképezi.

---

[20] Horváth Ágota. 226–229.; 217–218.; 230–231.

[21] A válaszadók családjának havi jövedelme 1984-ben, melyből általában 2–3 családtag élt, a következő összegek között oszlott meg a következő arányban: 5000 Ft alatt 3,5%, 5001–7000 Ft között 5,5%, 7001–9000 Ft között 16,1%, 9001–10 000 Ft között 9,4%, 10 001–11 000 Ft között 6,6%, 11 001–12 000 Ft között 13%, 12 000 Ft fölött 45,9%. Nyaralója kb. 24%, autója kb. 60%-uknak volt, az adatközlőknek több mint a fele telektulajdonos is volt. Lásd: Diószegi – Koncz 88–89.

[22] Budapesten 1984-ben a következő számban laktak az egyes kerületekben: XI. – 29, XIII. – 15, XIV. – 15, II. – 13, XII. – 13, V. – 12, VI. – 9, IX. – 9, IV. – 6, VII. – 4, VIII. – 4, X. – 4, XX. – 4, III. – 3, XV. – 3, XVII. – 3, XVIII. – 3, I. – 2, XVI. – 2, XIX. – 2, XXII. – 2, XXI. – 1 (saját számítások, n – 158). PIA. 913. f. 1–11. ő. e., illetőleg saját gyűjtés alapján. Úgy tűnik, hogy többnyire a jól frekventált kerületekben szereztek maguknak lakást.

[23] Majtényi György: Életmódváltozás a szakérettségisek életében. In: Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szerkesztette: Kósa László – T. Bereczki Ilona. Szentendre, 2000. 393–402.

Az életút rekonstrukciója

A József utcától a kollégiumig

Ősz Gabriella az események kronologikus rendjét követve mondja el az élettörténetét, bár bizonyos eseményeket hangsúlyozottan a jelen távlatából beszél el. Az otthonokkal kapcsolatos emlékeit általában jelenlegi lakásához kapcsolódóan, a jelen körülmények perspektívájából írja le. Saját elbeszélésemben nem szakítom meg az eredeti történet kronologikus ívét, de hangsúlyoznom kell, hogy az itt ismertetett visszaemlékezés-mozaikok az én olvasatom szerint a jelen távlatából, az utolsó szövegrész tükrében értelmezendőek.[24]

Amikor megszületett, szülei a József utcában laktak, egy másik családdal közösen béreltek lakást: „Azt hiszem, akkor is ott laktunk még, amikortól emlékszem, de lehet, hogy egy másik VIII. kerületi lakásban." A környéket nem tudja maga elé idézni. A lakással kapcsolatos emlékei viszont gazdagok, emlékszik arra, hogy ők bátyjával egy duplaágyban aludtak, öccse pedig, akinek születésekor már két éves volt, egy teknőben. Eszébe ötlenek képek a berendezési tárgyakról és játékairól is: „Sokszor kétségbevonták, hogy én tényleg emlékeznék a négy éves korom előtti időkre, ennek hatására néha magam is utóérzésekre gyanakodtam, de most napról napra tapasztalom ugyanezt az emlékezőképességet fiamnál. Legélesebb kép, hogy anyám ölébe ülve mesét vagy éneket hallgatok. Totyi öcsém előttünk játszik a szőnyegen, Vilit [a bátyja – a szerző megjegyzése] várjuk, hogy idejében feljön-e a térről."

Négy éves volt, amikor megszületett harmadik testvére, Irisz. Még ugyanebben az évben meghalt tüdőgyulladásban az édesanyja. Húgát ekkor apja kénytelen volt állami gondozásba adni. Öccse félév múlva meghalt: „Azok a viszontagságok, amelyeket mi nagyobbak kibírtunk, őt elvitték." Az apa később újranősült, és igyekezett új otthont teremteni a két gyerek számára. A következő részletesen leírt otthon-élmény a visszaemlékezésben ahhoz az időszakhoz kapcsolódik, amikor a család egy szoba-konyhás lakásban lakott a gróf Haller téren. Jobbára hárman vannak otthon; ő a bátyjával és a mostohájával. Az apa hetente vagy két hetente jár haza, és ilyenkor „szemmel láthatólag neki is jól esik a nyugalom, a tiszta lakás, a pontosan tálalt ebéd és vacsora." A napirend „pontos és kényelmes". A kép „idillikus", az emlékek leginkább a játékról és a játszótérről szólnak.

Az első komolyabb fordulópont akkor következett be, amikor az apa elvesztette vagyonát, ingóságaikat elárverezték, és otthagyni kényszerültek Pestet. A leköltözés, ahogy visszaemlékszik rá, inkább volt fordulópont a család életében, mint az övében: „először otthagyni Pestet ez valóban lehet komoly fordulópont is, de akkori éveim számát tekintve, mégis kevés ok a megszakításra." Az elbeszélés lendületét nem is töri meg a helyszín változása. Ma is az akkori kisgyermek kíváncsiságával fordul az egykori események felé.

Ökrös szekér vitte le őket bútoraikkal együtt Abasárra. Itt a bérelt ház két szobából, konyhából, éléskamrából állt, félholdas kerttel. A család csak az egyik szobát tudta berendezni, valahonnan konyhabútort is szereztek; a másik helyiség azonban egyelőre üresen maradt. Ez alkalmat adott a tervezgetésre, arra hogy bizakodva gondoljanak a jövőre. Kezdetben az újrakezdésbe vetett hit segítette át őket a beilleszkedés nehézségein, a falusi életformához való alkalmazkodás viszontagságain. A szállásadónő is ott lakott a kertben, egy kis házban az unokájával. Eleinte érdekesnek tűnt a környezetváltás, a nagy kert, a tágasság; az, hogy az iskolában palatáblára kellett írni, később viszont már „kevésbé".

[24] Saját olvasatomban a jelenre való utalások után ismertetem az elbeszélés jelenét, hiszen az a narráció folyamatában változik, és a memoárban is így szerkeszti egységbe élettörténetének eseményeit a visszaemlékező. A továbbiakban a memoárra és a visszaemlékezővel készített interjúra külön nem hivatkozom; a két szöveg elkülönítése végett az utóbbi részleteit dőlt betűvel jelölöm a szövegben.

„Otthonnak azonban mindenképpen otthon ez is" – értékeli ezt az időszakot *ma* az árvaság és az otthontalanság hosszú éveire emlékezve, hiszen – *azt, hogy otthon-e vagy sem, mégiscsak a benne lakók mutatják meg. Nekem mindig meghatározó volt, ahol ott volt apám, ott jól éreztem magam."* Sokat volt otthon egyedül, ami önállóvá tette, de neki kellett elvégeznie a házimunkát is. Több év cselédkedés távlatából, az írás pillanatában, úgy emlékszik, hogy ezt akkor különösebb kényszer nélkül tette, így „később bárhol is voltam, mindenhol problémát okozott, ha parancsoltak nekem." Visszagondolva a későbbi múlt, az akkori jövő távlatából, „még" az abasári éveket is a gyermekkor boldogabb időszakához sorolja, hiszen itt „még" együtt volt a család. A memoárban a jövőre történő újabb utalás előlegezi a későbbi történéseket.

Az apa vállalkozásait azonban itt sem kísérte szerencse; a pénz lassan már a mindennapi betevőre sem volt elég. A szülők arra kényszerültek, hogy örökbe adják gyerekeiket. Ők Sárospatakra kerültek ekkor nevelőszülőkhöz. Visszaemlékezésében a Sárospatakról írott részt, az otthonokról szóló, az elbeszélés jelenére is vonatkoztatható sorok vezetik be: „A meghitt otthon szó sok ideális elemet tartalmaz, számomra, mindig olyan marad, amelyben mindig több a törekvés, mint a realitás. Jelenleg mégis megkönnyíti az időben való visszakanyarodást, mert a sárospataki év volt az, amikor az otthon szó a legszorosabb értelmében is hiányzott". A nevelőszülők egy szoba-konyhában laktak, csak a raktárépületek nagyságából lehetett tudni, hogy a család módosabbnak számít. A rossz bánásmód, az állandó betegeskedések következtében az árvaház végül más nevelőszülőkhöz adta őt. Ők a város másik végén laktak, szerényebb körülmények között, közvetlenül a cigánysor mellett. A közelben lakott a húga is, „családias" környezetben. Náluk, amikor odalátogatott, „otthon érezte" magát, mint ahogy a közeli berekben is. A városi tér leírása szintén hasonló hangulati elemeket hordoz a visszaemlékezésben. Sárospatakon a főutcán keresztül jutott el az iskolába, ami ekkor élete „fő helye, értelme" lett. Szeretett végigmenni ezen az utcán. Kilépve abból a kis sikátorból, ahol lakott, máris mozgalmas városban érezte magát. Lovas kocsik, hintók, fiákerek, biciklik, néhány motorbicikli és autó tarkította az utca képét. Gyerekeket és munkába igyekvő hivatalnokokat látott. Mindez, ahogy visszaemlékszik „egy csendes pesti mellékutca forgalmára" emlékeztette, egy olyan utca hangulatát idézte, mint amilyen a Gyulai Pál utca is volt. A memoárban az otthon fogalma így a tulajdonképpeni otthon falain kívüli térbe helyeződik. Egy kedves emlék az, ami összeköti a két idősíkot, és visszavezeti az emlékezőt és a visszaemlékezés olvasóját a múltba. A régi otthon „képe" az ezután következő füzetekben egyre távolabbinak tűnik; nincs is olyan emlék, mely felidézhetné.

Jól ismert és „maradandó" terület volt még számára Sárospatakon a Rákóczi-kert, ami mint „valóságos ősvadon" maradt meg az emlékeiben „óriási és egzotikus fákkal". Az ő akkori tudását a városról természetesen nem a történelem-, vagy az útikönyvek határozták meg, hanem saját élményei, az a tér, amit saját maga bejárhatott és befogadhatott. A város másik fő nevezetességéről, a kollégiumról szinte semmit sem tudott. Csak az ötvenes években látogatott el oda egy családi kirándulás alkalmával. Részt vett később valamikor a hetvenes években egy olyan esten, amit pataki öregdiákok számára rendeztek. Ekkor tudta meg, hogy az ő számukra mit jelentett „Patak", és ekkor kezdte el érezni a város fizikai valóján és a sokat emlegetett kuruc szellemiségen kívül „hagyományőrző, történelmi levegőjét".

Jó tanulmányi eredménye jutalmaként az árvaház lehetővé tette számára, hogy Sárospatakról Gyöngyösre menjen tanulni, középiskolás kollégiumba. Az intézeti éveket visszaemlékezésében nem találta a „maga szempontjából" „különösebben jelentősnek". Sajátos, letűnt világként emlékezett vissza a városra is. Ma viszont úgy látja, hogy a gyöngyösi évek erősen hatottak rá, igaz úgy, hogy vallásosságba esett. És erre később nem szívesen gondolt vissza. Amikor meghasonlott vallásosságában, elfordult a gyöngyösi emlékektől, s attól a közegtől is, amelyben Gyöngyösön élt. Itt „vágták először a fejéhez" zsidó származását, mondván, hogy zsidóból nem lehet apáca. Gyöngyös örökre mint elmaradott, poros kis-

város raktározódott el a tudatában. (Még ha a megőrzött emlékkép egy „nyüzsgő" város arcát mutatja is: „A piacon, a főutcán és a buszmegállóban nyüzsgő emberek tájszólása egyforma, de már az öltözékük nagyon különböző. Meg lehetett ismerni, ki melyik faluba való, ki gyöngyösi, iparos, vagy úriféle.")

Csak a Mátra – ahol később többször nyaralt, és ahova mindig szívesen ment –, a természeti táj szépíti az emlékképeket. Az orvos el nem múló tüdőgyulladására később mindig környezetváltozást javasolt. A friss levegő a gyógyulást, a szanatórium a pihenést, a kikapcsolódást, a városi terektől való elszakadás lehetőségét jelentette a számára. Nemcsak a város zajától, hanem a tudatában a városi terekhez kötődő mindennapi gondoktól is meg tudott itt szabadulni – egy rövid időre. (E mozzanatnak – a városi tér és a természeti táj szembeállításának a visszaemlékezésben – külön jelentőséget tulajdonítok, de ezzel kapcsolatos értelmezésemet csak akkor ismertetem majd, amikor elbeszélésemben elérem az emlékezés „mai" jelenét, hogy a narráció folyamatában csak sejtessem, de ne tegyem kizárólagossá saját olvasatomat.)

Ősz Gabriella évekig élt távol a családjától, az otthon hangulatát a legkevésbé sem idéző körülmények között. A vallás Gyöngyösön olyan új dimenzióként lépett be az életébe, amely az otthont helyettesítette, „a valahová tartozás érzését" erősítette a tudatában. Később, amikor apja és nevelőanyja ismét magukhoz vették, az új otthon hamar visszavette ezt a szerepet a vallásosságtól.[25]

Legközelebb Pesten a Dob utcában volt együtt a család; itt talált újra otthont és itt élte meg ismét a szétszakítottság érzését a világháború alatt. Ami szörnyűbb volt a korábbiaknál is. A Dob utcában ortodox zsidó családok között laktak. Itt olyan közösséget ismert meg, amelyhez csak származása kötötte, de amivel korábban valódi kapcsolata nem volt. A memoár alapján mégis úgy tűnik, hogy a beilleszkedés gondtalan volt, hiszen az, hogy a szüleivel lehetett, megfelelő alapot teremtett ehhez. A múlt és a jövő távlatából ez a rész az emlékezés folyamatában egy összetartó közösség leírásává válik. A ház lakói között – valójában meglévő – anyagi különbségek csekélynek látszanak a visszaemlékezésben.[26] Zárt világ volt ez, abból a szempontból is, ahogy írja, hogy az ott lakók többsége a Dob utcában dolgozott. A külvilág eseményei mégis egyre jobban kellett hogy foglalkoztassák a ház lakóit. Az információk áramoltatásában szerepe volt az ő családjának is, mely nem „zsidó vallású" családként nyitottabb volt a külvilág felé. Édesapja tekintélyt szerzett magának a többiek előtt azzal, hogy újságolvasóként ő informálta őket a nagyvilág „dolgairól". A serdülő lányok pedig őt kérték, hogy azokról a „ponyvaféle" regényekről meséljen nekik, amiket a házban egyedül csak ő olvashatott. Ő is dolgozott apja Klauzál téri zöldség-gyümölcs standján, ami a család megélhetésének fő forrása volt. Járt triciklivel a nagyvásártelepre, egészen addig, amíg lehetett, amíg „nem csináltak gettót azon a helyen".

Közben a háború alatt is peregtek az ifjúkor évei, s a testvérek birtokukba vették a város számukra kedves tereit. A városi terek más és más magatartásformákat engedélyeztek a számukra. Ennek megfelelően különbözőek az ezekhez kapcsolódó emlékképek; és különféle jelentéstartalmak társulnak hozzájuk a visszaemlékezésben. A Dob utcából nem volt hosszú az út a korzóra, ahol húgával sétáik alkalmával kisasszonyokként viselkedhettek. A vasárnapi mise után mentek ki a Duna-korzóra, ami nemcsak a Dob utcához képest volt lenyűgöző a számukra, hanem a Rákóczi úthoz képest is, amin keresztül odajuthattak:

[25] L. John Borneman elemzését Susan R. élettörténetéről: Bornemann, John: Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség. Narratívák 3. 207–208.

[26] Emlékei szerint a házban lakók között nem volt nagy rivalizálás; az aranyművesek talán valamivel jobban éltek, mint a földszintiek, de gazdagok ők sem voltak; csak javításokat vállalhattak. Az első és a második emeleten lakott két testvér, akiknek szikvízgyára volt. Ők, ahogy írja, jobb módúak voltak, de feltétlen tiszteletnek örvendett előttük a házban lakó tanító és a kántor, akik családjukkal szerényebb körülmények között éltek.

„katonatisztek sétáltak kardosan, sokszor elegáns hölgyekkel az oldalukon. Nyáron is selyemharisnya, kesztyű, kalap, pedig a Rákóczi úton a mezítlábas szandál volt a divat." Másképp kellett viselkedniük viszont a piacon, ahol a zöldséges standon segédkeztek. Itt zavartan, szemlesütve fordultak el az előző napi udvarlóktól. A piacon ők maguk is másként látták helyzetüket, mint a korzón sétálva. Szintén más volt a családi kirándulások hangulata. A pesti kispolgári családok szokásainak megfelelően ilyenkor a „zöldbe", a Gellérthegyre vagy a Népligetbe mentek kikapcsolódni. Pokrócot terítettek le a fűre. Kenyeret, lókolbászt és gyümölcsöt vittek magukkal. Engedelmes gyerekként figyeltek szüleikre. Séta közben néha még fagylaltot vagy vattacukrot is kaptak.

A változatosságnak, a sétáknak, a szórakozásnak a háború vetett véget. A nyomasztó emlékek átrajzolják a memoár Budapest képét. A Dob utcai ház befelé nyitott, kifelé zárt világát is megtörte a világháború és a Holocaust. A szerző részletesen beszámol mindenről, ami ekkor velük történt. Az apát munkaszolgálatosnak vitték. Nekik, mint kereszténynek, 1944-ben el kellett hagyniuk a gettó területét. Mostohaanyjukkal ekkor a Dob utcából a Király utcába költöztek, egy ismerős lakásába. Az újabb kényszerű lakáscsere jobb körülményeket teremtett. Itt albérlőkből gyakorlatilag társbérlők lettek; s az új ház rangosabb volt, a maga orvos, ügyvéd és tanár lakóival, mint a régi. Az egyszerű fehérre festett bútorok helyett itt sötétbarna fényezett darabok alkották a berendezést. A jobb körülmények és az a tudat, hogy az apa közben munkaszolgálatosként szenved, állandó lelkiismeret-furdalást okoztak a számára. Haragot érzett, amikor mostohaanyja megpróbálta díszíteni, berendezni a lakást, és ehhez elővette azokat a csipketerítőket – az egykori jólét mementóit –, amelyeket a Dob utcában nem tudott hová kitenni.

Zaklatott sorok, mozgalmas képek tudósítják a memoár olvasóját a háború utáni történésekről, arról, ahogyan a háború valósága a szerző elé tárult. Egy ideig még nem mert visszamenni a gettó területére. Félt attól, hogy mit talál ott, és úgy érezte, hogy az ott lakók jogosan haragudnának rá. Aztán anyja visszaküldte bátyjával együtt, hogy nézzék meg „mi a helyzet" a régi lakásban. Nemcsak az ő szobájuk, hanem az egész lakás üres volt. Bátyját arra kérték, hogy segítsen elvinni a pincéből egy holttestet. De megijedt a látványtól és elfutottak. A Klauzál téren több méter magasan egymásra hordott meztelen halottak tömegébe ütköztek. Kétségbeesetten kerestek másik átjárót. Ekkor a Kazinczy utca felé igyekeztek. Itt a fürdő udvara volt tele kirabolt, lemeztelenített holttestekkel. Látták, hogy az emberek kezdik fölásni a Liszt Ferenc teret, hogy eltemessék a halottakat. Ahogy írja, tudták, hogy az utca majd elnyeli és magába fojtja a borzalmakat. S ezek a képek csak azoknak az emlékezetében őrződnek meg, akik átélték és a saját szemükkel látták mindezt.

Az eseményeket követve, ahogy lehetőség nyílott a „normális" életre, változik meg az elbeszélés városképe. A következő emlékkép Budapestről már a városi élet újraindulását, a kereskedelem újjászületését mutatja: „fagyoskodó emberek állták végig a főútvonalakat, kezükből, kosárból vagy egy hokedliből álló alkalmi pultról kínálgatták a portékáikat. Portéka pedig mindenféle volt, cipőfűző, cérna, gyufa, dohányáru, öltöny, ágynemű. Élelmiszer nem akadt a változatos áruk között, de olyan volt, hogy barnalisztből sütött pogácsákat kínáltak."

Édesapja nem tért vissza a munkaszolgálatból; a család most nélküle próbált meg boldogulni. Az élet megindulása azt is jelentette, hogy ki lehetett lépni a pincék, az épületek fogságából. A város felszabadulásával az egyének mozgástere is növekedett. Sok pesti lakos ment vidékre batyuzni élelem reményében, így tett ő is. Tizenhét évesen egy szomszédasszony társaságában indult útnak. Mivel a pénzét útközben ellopták, végül egyik útitársával, más lehetőség nem lévén, Szamossályra[27] ment, segítség reményében. Nem sokkal megérkezése után megkezdődött a jégzajlás a Szamoson, ami lehetetlenné tette a visszautat. A folyó ott kanyargott a ház közelében, s már-már kilátástalannak tűnt a hazatérés.

[27] Helyesen: Szamossályi.

Ahogy ehhez a részhez ér a visszaemlékező az elbeszélésben, megváltozik a stílus, a nyelvi képek kevésbé expresszívek, az eltávolító beszédmód azt sugallja, hogy kitérő következik – mintha kívülállóként szemlélné egykori környezetét: „Lehet, hogy amit erről az időszakról fogok írni, kissé idillikusnak hat majd [...] én elsősorban azt szeretném lejegyezni, ami újdonság volt a számomra, és ami eltért mondjuk a pataki cigányok életétől." Szamossály hasonló volt ahhoz a részhez, ahol Sárospatak határában lakott. A környezet meg az érzései is arra emlékeztették. Mint kiderült, útitársa volt a prímás a nagyrészt zenészcsaládok lakta cigánytelepen. A falusiak többsége putrikban lakott, olyanokban, amiket már a pataki cigánysorról ismert. Az ő házuk kiemelkedett ezek közül: „rendes háznak nézett ki zsindelytetővel, szoba-konyha és elég nagy kamra, a ház mellett kis kert is látszott és néhány almafa. A szoba bútorzata 3–4 ágy elegendő ágyneművel, asztal, székek, szekrény helyett ládák. A konyhában csikótűzhely, polcok, láda." Nem is annyira a szegénység, amit már régóta ismert, hanem inkább az otthonitól eltérő szokások késztették őt később arra, hogy otthagyja új környezetét. Társadalmi és intellektuális igényeinek nem felelt meg az a kiszolgáltatott szerep, ami a nők helyzetét jellemezte Szamossályon, és a házimunka monoton egyhangúsága sem.

Ezzel magyarázza ma, hogy végül szakítani tudott a faluval és visszatért Pestre, ahol mostohaanyja halála után a testvérek végleg árvaságra jutottak. Ezután, a szakérettségis kérdőívre adott válasza szerint „dolgoztunk, ahol éppen lehetett, éltünk, ahogy tudtunk. Utunk majdnem egyenesen vezetett a kommunista pártba..."[28] Testvéreivel próbálta még egy ideig fenntartani a zöldséges standot, majd háztartási cseléd lett. Először egy Hungária körúti házban cselédkedett; a háznak szinte minden lakásában dolgozott cselédlány. A háziúr felesége és feleségének két testvére lakott még ott. Az ő szobája a konyhából nyílt, de nagyobb volt egy átlagos cselédszobánál. Rengeteg szekrény volt bezsúfolva ide, telve a háziak holmijával. Ő egy széket kapott, amire a váltás ruháját tette, amit a falusi cselédlányok módjára batyuban hozott magával.

A lakással kapcsolatos emlékeit alapvetően meghatározza, hogy milyen volt a helyzete a családon belül. Jellemző a memoár műfajára az a mód, ahogy az itteni lakókörnyezetét leírja, ahogyan a személyes élmények áthatják az emlékezet „tényeit". Közvetlen környezetével kapcsolatos érzéseit abban a térben ábrázolja, ahol velük együtt élt, s ami ezáltal saját helyzetét is jellemzi. Az egykori élményeit megtestesítő lakás s e lakás tárgyainak leírásából bomlik ki az a kép, ami elsősorban már őróla, az ő akkori helyzetéről szól. Az ő szobáját nem fűtötték. Amit főzött, abból nem mindig maradt neki: „Hogy hogyan élek nem nagyon érdekelte őket." Azt már szinte nem is bánta, hogy a társalgásukban nem vehetett részt: „nem éreztem volna magam otthon közöttük". Itt sem lakott rosszabb körülmények között, mint korábban a saját családjával, sőt önálló szobája is volt, viszont másokat kellett kiszolgálnia, és így a saját helyzete egyre kilátástalanabbnak tűnt. A színterek változóak – polgárlakások cselédszobái, konyhái –, de az alapérzés ugyanaz: a kiszolgáltatottság. (A város kedvesebb arcát csak a szabadidő óráiban mutatta meg számára, amikor szórakozni mehetett fiatalok társaságában.) Az az életérzés, mely már a sárospataki családi ház leírásában is megmutatkozott, abban a közegben, ami gyermekkora legnyomorúságosabb éveire emlékeztette, most a városi bérlakásokban tárgyiasul.

A Dob utcában érezte magát utoljára otthon, ott volt utoljára együtt a család. Az én értelmezésemben az a tény, hogy az utolsó otthon-emlék egy olyan házhoz kapcsolódott a tudatában, ahol többnyire ortodox zsidók laktak, szerepet játszott abban, hogy 1946-ban megfordult a fejében az a gondolat, hogy kivándorol Izraelbe.

Később ő is, mint mindkét testvére, és mint jövendő férje és testvéreinek a jövendőbelijei, továbbtanult, kollégista lett. A népi, majd a szakérettségis kollégium a szegénységből, a kiszolgáltatott helyzetből való kitörés lehetőségét jelentette a számára. Az emlék-

[28] Legalábbis, így válaszolt 1984-ben a szakérettségis kérdőívre. PIA. 913. f. 1–11. o. e.

képek is eszerint rendeződnek a memoárban. A kollégium épülete nem sugározta az otthonosság érzését. Itt még a hálószobát sem érezte túl barátságosnak; közvetlen barátja nem volt a szobában. Hozzá képest szinte mindenki jómódúnak számított, kapott valahonnan támogatást, volt hova hazamennie. A tanulószoba volt az „egyetlen zug", ahol jól érezte magát. Ott csend volt, nyugodtan lehetett olvasni, tanulni; mindenkinek megvolt a saját fiókja, amiben a füzeteit tarthatta. Később, a szakérettségin főleg az iskolában érezte magát otthon. A hálóban ugyan voltak barátai, *„de nem volt olyan otthon, amit alakítani lehetett volna... azt lehet otthonnak nevezni, ahol lehet valami személyes dolog is. Itt az öltözködésen kívül semmi személyes nem volt, egyforma ágyak, egyforma minden, én ezt sosem szerettem."* Személyes élményeit, akkori céljait a kollégium tereinek, fizikai valóságának elbeszélésében is megjeleníti a vele készített interjúban. Az interjú műfaja, az ebben megvalósuló elbeszélés – remélt – spontaneitása alapján talán joggal feltételezhető, hogy az ábrázolás módja, az a tény, hogy egykori érzéseit közvetlen környezetének a leírása jellemzi, saját tapasztalatainak a jelentés-szerkezetéből fakad. Olvasatom szerint életében ebben az időszakban a tanulás volt az elsődleges, a fő identitásteremtő erő; a kollégium elsősorban a továbbtanulás lehetőségét jelentette akkor s jelenti ma is a számára.

„Saját otthonok"

Férjével, aki szintén szakérettségis hallgató volt, később kísérletet tettek arra, hogy megvalósítsák közös terveiket, amelyek közt egy saját otthon megteremtése is szerepelt. Először albérletben laktak. Majd, mivel férje hivatásos katonatiszt lett, 1951 tavaszán megkapták első lakásukat a honvédségtől. Előkelő környezetbe költöztek: a Szabadsághegyre, a Melinda utcába. Ahogy írja, ekkor lakhattak először és utoljára „barátságos környezetben". (A háború előtt a ház szálloda volt; később kis, többnyire egyszobás lakásokat alakítottak ki benne.) A kortárs lakásutak elemzése alapján pedig elmondható, hogy pályakezdéskor még esélyük volt a továbblépésre, arra, hogy a jövőben nagyobb, komfortosabb lakást szerezzenek, s az ő emlékei is bizakodó hangulatról tanúskodnak.

Az első közös otthon leírása a visszaemlékezésben az otthonteremtés izgalmai mellett, a pályakezdő fiatalok várakozásait, hangulatát is érzékelteti. Próbálták első lakásukat minél szebben, igényesebben berendezni. Összebarátkoztak egy régi értelmiségi-nemesi családból származó asszonnyal, s megvásárolták az ő bútorait. Ahogy visszaemlékszik, tőle tanulták, „milyen is volt egy régi félig-meddig nemesi származású értelmiségi család, amelyik a gazdagságnál többre becsülte a szellemi értékeket". Mindannyian jól jártak, ők olcsón jutottak olyan „szép régi darabokhoz", amilyenekre vágytak, de az eladó is, hiszen akkoriban mindenki típus- vagy csőbútort vásárolt. A bútorvásárlást a memoárban a társadalmi előrelépés szimbólumaként is értelmezhető volna. Ha nem bizonytalanítaná el a sorok olvasóját egy újabb, szinte csak mellékesen megemlített adalék. Ahogy írja, mára ezekből a bútorokból csak egy darab maradt meg – újabb utalás a jelenre – erősen megrongálódva, „a fekete szekrény", amely *ma* is a lakás fő dísze.

Terhessége alatt a férje foglalkozott a lakáskérelmükkel. Egyik nap azzal a hírrel jött haza, hogy Albertfalván egy új lakótelepen kapnak lakást, de „sajnos csak cs lakást".[29] Egy szoba-konyha spejzzel, WC-vel, mosdófülkével. Ahogy emlékszik, a lakás már elsőre megtetszett neki. Tudta, hogy jobbat nem kaphattak volna, és „a lakás világos napos fekvése megnyugtatta", hamar beleegyezett abba, hogy fogadják el.

Abban, hogy mi hogyan hat érzelmileg az emberre nagy szerepük van apró, a történész számára sokszor láthatatlan mozzanatoknak. Élesen az emlékezetébe rögződött például az a pillanat, mikor hazament a lakás megtekintése után: „amiért ez a néhány pillanat élesen emlékezetemben marad, az, hogy ekkor mosolygott rám először a gyerek." Ahhoz, hogy

[29] A 'cs' a csökkentett komfort-fokozatot jelentette; a lakásban nem volt fürdőszoba.

a szobát berendezzék, volt elég bútoruk. A konyhába pedig „szereztek" egy kredencet, és egy asztalt hokedlikkel. Ő a házimunka mellett kézimunkázgatott, terítőt, függönyt varrt, díszpárnát és gobelin-képeket hímzett.

A házban, ahol laktak, minden lakás egyforma volt. Többnyire velük egykorú fiatal házasok voltak a lakók; közvetlen szomszédjaikkal össze is jártak. A lakás alacsony komfortfokozata ellenére jól érezték itt magukat. Fiatalok voltak, és bíztak a jövőben. A füzetek olvasója ezen a képen keresztül látja az 1956-os emlékeket. S ez megfordítva is igaz, a füzetekben a visszaemlékező az 56-os csalódás távlatából ír akkori otthonukról. Ebbe a lakásba tért haza a férj a forradalom leverése után: „Az ajtó világos (délelőtti napos) négyszögében (vagy már hozzám közelebb a konyhabenyílónál) megjelent reményvesztett alakja ... Egy világítóan fehér hokedli a konyhában, rajta egy ember, piszkos, dísz nélküli katonaruhában, portól és bánattól szürkén, üres szemekkel. – Egy összetört világ, szürke cserepekre tört és koszolódott remény." – Ahogy írja, neki ez a kép november 4.

Férje – aki a forradalom napjaiban nemzetőr volt – 1956 után nem írta alá a Kádár-kormány iránti hűségnyilatkozatot. Eredeti szakmájában, lakatosként helyezkedett el, a Vegyesipari Javítóvállalat pinceműhelyében talált munkát. Ő, amikor a forradalom leverése után először ment be munkahelyére, a filozófia tanszékre, emlékezete szerint valaki éppen azt fejtegette, hogy „azok a munkásfiatalok, akikben a rendszer bízott, akik Rákosi kiemeltjei voltak, akiket taníttattak, dédelgettek, azok fordultak a legélesebben a szocializmus ellen... ezek az egyszerű családokban felnőtt fiatalok vallásos szellemben nevelkedtek, 45 után egyszerűen vallást cseréltek, a felvett vallást pedig az első kiábrándulás után el lehet hagyni, a vallásuk nem észokokhoz, hanem személyekhez fűződött." Ahogy visszaemlékszik akkori érzéseire: „A vallás hasonlat is jó lett volna ránk, ha nem állt volna a »két vallás« között számunkra egy néhány év sűrű élettapasztalat." Nem lépett be a pártba, s nem sokára jelentkeznie kellett az egyetem tanulmányi osztályán „státusz-áthelyezésével" kapcsolatban. Ezután a XI. Kerületi Tanács oktatási osztályára hívták be, innen irányították át egy általános iskolába orosz tanárnak. Ahogy emlékszik, az 56-os csalódás kérdőjelezte meg számukra először az értelmiségi lét, a diploma megszerzésének és addigi munkájuknak az értelmét.

1956 élménye, ahogy írja, megváltoztatta korábbi céljaikat. Egyikük sem akart „nagy karriert" befutni. Férje századosi rangban volt, amikor 1956-ban leszerelt. Később elvégezte a munkavédelmi tanfolyamot, utána többnyire színházaknál dolgozott. Ő általános iskolai tanár volt nyugdíjazásáig.

Az 1957-es év „ködös homályba", más történések takarásába vész az emlékezetében. Ekkor minden energiájukat a családra, a családi béke megteremtésére fordították; s ez kötötte le a figyelmüket: „Őzi [a férj – M. Gy.] a lehető legnagyobb mértékben érezte át a családfői felelősséget, én pedig mint otthonmegtartó, őrző, igyekeztem egy békés szigetet teremteni. Az egyenjogúság vagy egyenrangúság megszűnt köztünk, a gyerek léte, mint objektív tény megszüntette az addigi harmóniát, másféle békét kellett teremteni. Férjem próbálta bedolgozni magát a szakmába, különmunkákat keresett, hogy eltartsa a családját." Mást jelentettek számukra a munkában eltöltött órák is, mint korábban: „Azonkívül túl voltunk olyan gondolatokon, hogy a pillanatnyi helyzet szabja meg cselekedeteinket. Akármennyire is furcsának tetszik, bíztunk a jövőben, vagyis nem voltunk teljesen illúzió-nélküliek, mégha úgy is tartottuk magunkról. A politika piszkos, ocsmány dolog nem kívánunk benne részt venni, de a hátunkat sem tartjuk többé senki miatt [...] Tehát az illúzió nem politikai vagy nagy betűs eszmei jellegű volt. Inkább hit az életben. Az életnek mennie kell tovább..." Az otthon fogalma számára ekkor a kor normáinak elutasítását és egy alternatív életstílus elfogadását is jelenthette, s segített neki elkülöníteni a köz- és a magánszféra jelenségeit. A memoár írásakor ugyan nem tulajdonított túl nagy jelentőséget a politikai élet eseményeinek, de akkori magatartása értelmezésem szerint egyén és diktatórikus hatalom viszonyának egy lehetséges korabeli formáját jelképezheti.

A szünidőket próbálták tartalmas pihenéssel eltölteni. Kisétáltak az albertfalvai Dunapartra, „ahol akkor még szép füves részek voltak"; vagy kirándulni mentek a budai hegyekbe, Fenyőgyöngyére, Óbudára, Hűvösvölgybe. Volt, hogy meglátogatták férje rokonait a dunántúli Bárányoson. Három év múlva újabb gyerekük született.

A nemzedék életidejében megvalósuló lakásutak szociológiai vizsgálata alapján elmondható, hogy munkahelyi státuszuk megváltozásával jelentősen csökkentek lakáshoz jutási esélyeik. Férje katonatisztként újabb szolgálati lakásra számíthatott volna. Ezek a „tények" azonban ekkor még vagy nem voltak olvashatók számukra, vagy nem tartoztak főbb napi gondjaik közé. Egészen addig, amíg második gyerekük születése nem „tudatosította" bennük: nincsen valódi esélyük arra, hogy biztos anyagi háttért teremtsenek a család számára. A memoár alapján úgy tűnik, hogy a státuszvesztés élménye csak akkor vált megkerülhetetlen bizonyossággá, amikor a családi perspektívák is beszűkülni látszottak.

A férj később elérte, hogy megszüntessék lakásuk szolgálati jellegét. Miután a lakás tanácsi lett, elcserélhették. Kezdetben „zöld területen" kerestek cserelakást. De aztán be kellett látniuk, hogy ez az ő helyzetükben reménytelen. Végül egy hármas cserével 1961 nyarán, ahogy írja, „sírig végleges lakást" szereztek maguknak a Hengermalom úti gyártelepen. Ő az „utolsó pillanatokig" nem látta az új lakást, mindent a férje intézett: „Amikor már minden meg volt beszélve, és elvitt megmutatni, már ahogy megláttam a gyárakat, az Indiántelepet [a közelben lévő földszintes házsorokból álló munkáslakótelep – M. Gy.] és a sok kéményből füstölő erőművet, sírva fakadtam [...] A lakás még jobban megijesztett, sötétszürke ajtók, sötét falak, valami rettenetes bordó arany mintákkal, zöld konyhafal barna olajlábazattal, sötét hajópadló, cementes konyha." A kétségbeesés állóképpé merevedik a visszaemlékezésben: „Amikor ideköltöztünk sírtam, látva a környezetet [...] Nyomasztott a kilátástalanság is. Ezt is nehéz volt elérnünk, hogy mégis legyen egy kétszobás lakásunk. Semmi remény a változtatásra anyagilag lehetetlen. Most már biztos, – gondoltam, hogy itt éljük le az életünket". Ezzel a képpel érkezik el az elbeszélő annak az otthonnak a leírásához, melynek a történet idejében is formálódó jelentésszerkezete az elbeszélés kontextusát adja.

Ahogy ma – az interjúkban – emlékezik, a „lakás jelentése" csak fokozatosan változott meg a számára. A történet írásakor azonban még az „újabb" események és az akkori jelen hatása alatt emlékezett; s a „valósnál" is komorabban látta egykori helyzetüket.

A Malomház – ahogy a lakók nevezték – valamikor a malom dolgozói számára épült. A kétszobás földszinti lakás félkomfortos volt. Férjével igyekeztek otthonosabbá tenni. Már az első évben szereztek bontásból egy kádat, és ahhoz széntüzelésű hengerrel biztosítottak meleg vizet. Később a konyhából leválasztottak egy fürdőszoba-részt. Hiába próbáltak azonban beilleszkedni a lakóközösségbe, megbarátkozni az új szomszédokkal, meg kellett küzdeniük az őket rosszindulattal figyelő szomszédok ellenszenvével, az állandó följelentgetésekkel. A közelben lévő Indiántelep „slumosodásának" hatására később csökkent a malomházi lakások értéke. Ma már szükséglakásnak számítanak ezek. Korábban a malomháziak lenézték a telepieket, ma a lebontásra ítélt Indiántelep utolsó lakóit költöztetik be az üresen maradt malomházi lakásokba.

Értelmezésem szerint a memoárban a „végső otthon" leírása artikulálja azokat a jelentéseket, melyekkel az emlékező az újabb történések hatására a lakást, a házat, s szűkebb környezetét felruházta, és amelyek így az életút eseményeit is jellemzik.

Ahogy írja, 1956 után nem akartak „karriert befutni", de az elvégzett munka erejében még sokáig hittek; abban, hogy nem hiába dolgoztak, munkájuknak volt értelme. Munkahelyi csalódások és egzisztenciális nehézségek később azonban ezt is megkérdőjelezték számára; egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem tudnak kievickélni a napi gondok közül. A lakás a memoárban ennek a csalódásnak a szimbólumává válik: „Időnként fölrémlik bennem, hogy minden későbbi bajunk oka, hogy itt rekedtünk, hogy nem tudtunk a gyerekeinknek megfelelő ösztönző környezetet teremteni." Jelenlegi lakásához kapcsolódó emlékei

határozzák meg számára ma a városi terekhez kapcsolódó tudati képeket. Azok a terek, amiket élete során bejárt, újra és újra rajzolták az ő városképét. A „városi" fogalmához, mely valamikor az otthon, valamikor pedig a társadalmi emelkedés érzetét jelentette, mind komorabb jelentések társultak. Mielőtt azonban bármi határozottabbat állítanánk a lakásút sikerességéről vagy a mobilitási tapasztalatról, le kell szögezni, ha élettörténetét az ő történetein keresztül értelmezzük, saját kérdéseinkre csak metaforikus válaszokat kaphatunk.

Értelmezési kísérlet

A visszaemlékező „lakásútja" társadalomtörténeti szempontból leírható volna a társadalmi emelkedés és a státuszvesztés metaforáival. Az elbeszélt történet metaforikus jelentései, tér- és időszerkezete azonban jelzik, hogy ez a tapasztalat másfajta bizonyossággal fogalmazódott meg az emlékező számára. A visszaemlékezés kontextualizálta a hétköznapok tapasztalatait, az „elmondható történeteket". Az egyes események a „szöveg" összefüggésein belül többféleképpen is értelmezhetőek, illetőleg a narráció folyamatában többszörösen újraértelmezhetők lettek.

Ősz Gabriella önéletírását egy emlékkép, egy olyan emlék leírásával kezdte, mely boldog pillanatként raktározódott el a tudatában. Ez a kép indította el az emlékezés folyamatát. Ahogy írja, a múlt, és azon keresztül elsősorban saját maga érdekelte: „Milyen vagyok én? – kérdezte – és honnan vagyok ilyen?" A családdal kapcsolatos első képek, az otthon leírása, saját identitásának belső köreibe vezették. Azt a lehetséges teret, ahol „az elbeszélés dolgozni kezd", az otthonok jelentették. Ezek a terek adták az önkifejezéshez szükséges formát, s lettek a narráció kereteivé. Később férje öngyilkossága és újabb családi tragédiák azonban ezekkel kapcsolatban is megkérdőjelezték az életút sikerességét. A memoárban fokozatosan változik meg az 'otthon' szó, s ehhez kapcsolódóan a városi terek jelentésszerkezete.

A szerző életútját értelmezésem szerint az identitáskeresés céljával rekonstruálta. Az idő múlásával, a körülmények változásával fokozatosan módosult az emlékezés folyamata. Jelenlegi körülményei váltak az események kontextusává, melyek nemhogy megerősítették volna, hanem inkább megváltoztatták egykori céljait. Nemcsak az elbeszélés jelenét, hanem az elbeszélt időt is egyre erőteljesebben áthatják ezek a tudati képek. Ahogy a narráció folyamatában elér mai lakásának leírásáig, megszűnik a térbeli távolság múlt és jelen között. Ez az a pont, ahol végképp egybeszövődik jelen és múlt, ahol az emlékezés folyamata térben és időben is eléri azt a horizontot, ahonnan az emlékezés kezdetén az emlékező saját múltját szemlélte. Itt ér véget az elbeszélhető történet. Az írás idősíkja már nemcsak rávetül az elmesélt időre, hanem „le is fedi" azt. Hosszú út után tér vissza az elbeszélő a kiindulóponthoz; s az eredetileg feltett kérdés már a narráció hatása alatt fogalmazódik újra a számára.

Jelenlegi hangulatát firtató kérdésemre a következőket válaszolta: *„Az a divat, hogy meditálni kell, hogy az embernek lazítania kell. Voltam egy pár ilyen előadáson. Megpróbálom néha mostanában, hogy behunyom a szemem, és próbálok valamit megidézni... Valamelyik nap a berek, akkor jelent meg előttem, amikor még kora tavasz van, és éppen, hogy sarjad a fű, a fűzfabarkák jelennek meg... és ha folyóra gondolok, akkor az is leggyakrabban a Bodrog és a Bodrog hídja, nem annyira a Duna, nem tudom, hogy ez miért van... ott mégiscsak eltöltöttem a délutánokat, még akkor is, ha mondjuk csalánt kellett szednem, vagy a malac mellett voltam, de mégiscsak egyedül, nagyon ritkán volt ott más, rajtam kívül a bereknek azon a részén ... a nyugalom ez az érzés."*[*]

[*] Megkértem Ősz Gabriellát, hogy olvassa el a tanulmány végleges szövegét. „Érdekesnek" találta, amit írtam, bár mint mondta, más szempontból máshogy, derűsebben is megírhattam volna. (Megengedte, hogy kiírjam a nevét.) Ugyanakkor megjegyezte: „Talán mégis kedvem lesz folytatni a 90-es években abbahagyott írást."

MAJTÉNYI, GYÖRGY

Memory and personality: On reconstruction of the life story

Socio-statistical research tends to displace the individual as a subject of history. This essay intends to show how individuals actually perceive social changes and how social historians try to reconstruct the social reality from individual personal experiences. With an emphasis on narrative sources, this essay analyses the letters and memoirs of a woman who was afforded the opportunity to study in a program designed for worker and peasant students and acquire a profession in the post-World War II period in Hungary. Interviews with her provide us with valuable information and with a unique perspective through which to view this period.

To interpret her memoirs properly it is crucial to understand that what she writes is not only a reconstruction of her own life story but also a reconstruction of her past and present. Life stories are in themselves forms of transitions (how we have become what we are); they are objects of reconstruction that act as interlocutors between remembering and creating. From an analysis of the narrated life story of the subject it is possible to draw conclusions concerning the questions of identity. As the author asks at the very beginning of the story: Who am I and why am I so?

The author of the memoirs remembers seeking motivations for a purposeful future. Descriptions of apartments where she lived in the past represent the different chapters of her life story with which she was able to weave the events of her life into a coherent biography and give meanings to them. The "social facts" realized by the individuals can also be interpreted in a social historical context. Introducing an apartment dimension of life story could throw light on the advantages of the occupational mobility and also on how individuals perceived social change. Analysing the text of (so-called) subjective sources, personal motivations and emotions become accessible and help to document the individual reading of social mobility. But as the author states, the life strategies which social historians write on the basis of their "own knowledge" are not so much collective strategies as selections from individual life stories. Only self-reflexivity allows us to understand persons as active narrators of their own lives and helps us to know their own viewpoints.

APOR PÉTER

Immortalitas imperator: a Munkásmozgalmi Panteon születése

A Kerepesi temető Magyarország korabeli és a mai napig is „nemzetinek" számító temetője. Az itt található Munkásmozgalmi Panteon hivatalosan 1959-ben született meg, amikor felavatták legjelentősebb és építészetileg legnagyobbszabású részét, a munkásmozgalmi mauzóleumot. Maga a mauzóleum is különböző részekből tevődött össze. Központi épülete a tulajdonképpeni mauzóleum volt, mely hamvasztásos urnákat tartalmazott. A mauzóleumot hat pilon egészítette ki, melyek azokra voltak hivatva emlékeztetni, akiket más temetőkben temettek el. A mauzóleum mellett nyitottak egy parcellát a kevésbé jelentős személyiségek sírjainak. Négy egyéb parcella és egy úgynevezett hősi parcella is a Munkásmozgalmi Panteon részének számított. Habár 1959-ben felavatták a mauzóleumot, a Panteon ma ismert végső formája hosszan tartó folyamat eredményeként jött létre, amely hozzávetőleg az 1960-as évek közepéig tartott. Az építkezéseken kívül néhány sírt áthelyeztek, hogy a Panteonhoz csatolhassák őket. Végső formájában a Kerepesi temető kommunista panteonja körülbelül 500 sírból tevődött össze. A Panteon létrehozásának alapvető mozgatórugója alighanem az volt, hogy egy kiemelkedő kultusz- és emlékhely megteremtése érdekében minden jelentős kommunista személyiség sírját egy helyszínre gyűjtsék össze.[1]

A mártírsíremlékmű gondolata a Rákosi-korszakból származott. A Magyar Dolgozók Pártjának vezetősége a hatalom teljes átvétele után korán, 1949. január 18-án javasolta, hogy állítsanak föl egy közös síremléket a párt öt nagy mártírjának és 1919 áldozatainak. A beadvány nem határozta meg közelebbről az öt nagy személyiség kilétét, ám hangsúlyozta, hogy az emlékműnek forgalmas közteret kell elfoglalnia valamely proletár lakta környéken.[2] A Titkárság külön parcellába kívánta elhelyezni az alkotást, és ember nagyságú szobrok készítését igényelte. A határozat négyhetes határidőt jelölt meg az építkezés befejezésére, majd a munka felügyeletével azt a Kádár Jánost és Marosán Györgyöt bízta meg, akik a későbbiekben – 1956 után – nagy energiával láttak neki az ötlet megvalósításának.[3] A mártírsíremlékmű építése propaganda-feladatnak számított, hiszen célja az volt, hogy kiemelje a kommunista mártírokat az őket körülvevő ismeretlenségből. A pártvezetőség a mozgalom 145 harcosának emlékét megörökítő albumot tervezett kiadni 1950 őszén.[4] A következő év áprilisában a kommunista vezetők utasították a Párttörténeti Intézetet, hogy dolgozzon ki javaslatot a Magyarországi Tanácsköztársaság néhány hőséről és mártírjáról való megemlékezésre.[5] Bár a párt figyelme kiterjedt a mártírok széles körére, és maga a síremlék is a mozgalom különböző időszakait tervezte átfogni, az emlékmű nem valósult meg 1956 előtt. A sikertelenség oka alighanem az volt, hogy nem jött létre olyan

[1] Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. Budapesti Negyed, 1999. 3. sz. 97–103.
[2] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 276/86/ (MDP Agitációs és Propaganda Bizottság) 14
[3] MOL 276/54/ (MDP Titkárság) 26
[4] MOL 276/86/73
[5] MOL 276/86/75

történeti nézőpont, melyből átfogható lett volna a minden kommunista halottat magában foglaló látóhatár.

Amint a kommunista párt újjászervezett intézményei viszonylagos állandóságra tettek szert, az elesettek ügye azonnal napirendre került. Figyelembe véve a kommunista hatalom szétzilált helyzetét, az ország gazdasági és anyagi állapotát, mindez igen korán történt. Budapest pusztító ostromot élt át, az ipari termelést állandó sztrájkok bénították. Az 1956 előtti Magyar Dolgozók Pártja megszűnt, és az új uralkodó szervnek, a Magyar Szocialista Munkáspártnak alig voltak vidéki szervezetei, illetve tagsága. Mindennek ellenére a kommunista elit nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy rendezze a halottak ügyét. Kínálkozó a kérdés: vajon nem értek-e volna rá a kommunisták később foglalkozni ezzel, miután megerősítették hatalmi pozícióikat? A dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, miért lettek a halottak oly fontosak az új kommunista kormányzatnak. Amellett érvel, hogy az 1956 utáni Magyarországon a temetések a hatalom megteremtésének nélkülözhetetlen kellékei voltak. A hatalom gyakorlása összefüggésben állt a történelem megjelenítésével, míg az emlékmű sajátosságait – az identitás és a történelem bemutatásának lehetőségét – nagyrészt az 1919 és 1956 közötti viszony teremtette meg.

A Munkásmozgalmi Panteon akkor született meg, amikor az 1919 és 1956 viszonyára alapozott új kommunista történelemszemlélet kristályosodni kezdett. Bizonyos tekintetben, a síremlék nem születhetett volna meg történeti környezete nélkül, ugyanakkor maga az építmény döntő szerepet játszott a jellegzetes történeti értelmezés kialakításában. 1956 októbere után a kommunista értelmiség felélesztette azt az 1919 és 1944 közötti folytonosságot, melyet eredetileg a második világháború után dolgoztak ki a népbíróságok. Ezen túllépve, az egyszer már lezárult történet újra megnyílt és kiegészült 1956 legújabb eseményeivel, nem utolsósorban Francia Kiss Mihály 1957-es bírósági tárgyalásának nyomán. Ennek eredményeképpen a történeti értelmezés új jelentéseket nyert. Az új típusú szabvány-elbeszélés értelmében az emberi társadalom egésze két csoportra oszlott: a forradalom és ellenforradalom táborára. A felosztás folyamata az ellenforradalmi összeesküvés miatt elítélt Nagy Imre perében érte el csúcspontját.

A temetések ügye akkor került napirendre, amikor az újonnan alakult kommunista párt szembesült azzal a kérdéssel, hogy hogyan találjanak megfelelő helyet az 1956-os elesettek számára. Még igen korán, 1957. március 9-én a párt Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottsága javaslatot juttatott el a Központi Bizottság Ideiglenes Intéző Bizottságához a kommunista mártírok sírjainak rendbehozatala és ideiglenes síremlék emelése tárgyában. A dokumentum megállapította, hogy az elesettek sírjai nem megfelelőek: „Az 1956-os ellenforradalom mártírjainak sírjai harcaikhoz és a munkásmozgalom áldozataihoz méltatlan módon vannak kezelve."[6] A sírokat mindenekelőtt rendkívül rossz állapotuk miatt nem tekintették megfelelőnek. A javaslat ezért nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy az ellenforradalom mártírjainak nyughelyeit rendbe hozzák. A felújítást mindazonáltal csak ideiglenes megoldásnak szánták, és két hónapon belül megfelelő temetésben kívánták részesíteni az ellenforradalom áldozatait. Ennek érdekében felállították a Mártír Síremlékmű Bizottságot.

A sírok helye volt a másik oka annak, hogy a mártírok nyughelyeit nem tartották megfelelőnek. A párt Titkárságához 1957. július 5-én egy jelentés érkezett ez ügyben. A feljegyzés beszámol arról, hogy 1956. november 1-jén a Fővárosi Tanács forradalmi bizottsága megkísérelte közös díszsírba temetni az elesetteket. A Tanács kommunista tagjai azonban elérték, hogy a „Népköztársaság védelmében elesett ávósok"-at is a forradalmárokkal együtt hantolják el.[7] Így, folytatja a jelentés, egy helyen nyugszanak azok, akik „fegyverrel a kezükben harcoltak a Népköztársaság ellen", azok, akik a Népköztársaság

[6] MOL 288/7/(MSZMP Titkárság) 3

[7] MOL 288/7/11

védelmében estek el, és azok is, akik véletlen baleset áldozatai lettek. Ebből a jelentés szerzője azt a következtetést vonta le, hogy ki kell válogatni az ellenforradalom elleni harc során elesetteket, és kertészeti megoldással, élő sövény segítségével el kell különíteni őket, ami megfelelő sírhelyet eredményezne. A kommunista javaslat a temetést az elválasztás szertartásaként képzelte el: a halottakat ki akarta szakítani az azonosítatlan holttestek kaotikus világából. Az elválasztás szertartásai megszüntetik a bennük résztvevők kapcsolatát előzőleg elfoglalt társadalmi helyzetükkel a célból, hogy eltörölhessék korábbi identitásukat, és megteremtsék a lehetőségét új megalkotásának.[8] Egy másik dokumentum, amelyet az Adminisztratív Osztály terjesztett a Titkárság elé 1958. május 5-én, részletesebben kidolgozta a megosztás tervét. A hozzávetőlegesen 80–100 halott hőst egy világosan elkülönülő területen helyezték el. A javaslat egy 56-szor 63 méteres részt jelölt meg a temető fő útvonalától balra. A parcellát fasor határolta volna, bejáratát pedig két öt méter széles kétszárnyú vaskapu alkotta volna. A terület egészét 50 centiméter magas faragott haraszti kemény mészkő fallal vették volna körül. A beadvány a tervet „az ellenforradalom elleni fegyveres harcban hősi halált halt" partizánok, katonák és belügyesek közös temetkezési helyeként határozta meg.[9]

Hozzávetőleg egy hónappal annak a jelentésnek a kézhezvétele után, amelyben megtervezték az 1956-os elesettek szétválogatását, 1958. június 16-án fölakasztották Nagy Imrét, az 1956-os forradalom kommunista miniszterelnökét és három társát. Először – együtt egy ötödik áldozattal, aki a börtönben halt meg a kihallgatások során – a fogház udvarán temették el őket. Három évvel később hamvaikat átszállították egy akkortájt távoli temető távoli parcellájába.[10] Temetésük valódi „kivezető rítus" volt: nem volt sem szertartás, sem sírkövek, sem feliratok. A halottak nem csupán a kommunizmus világából vettettek ki, hanem magából a világból is. Nyughelyüknek nem volt nyilvános jele, mint ahogy nem létezett biztos tudás magáról e helyről sem. Nyilvánosan nem lehetett rájuk emlékezni, így emlékük arra kényszerült, hogy elhagyja a társadalmi világot. A beavatás és kivezetés egymást kiegészítő rítusai segítségével a kommunista párt határozottan és látványosan kijelölte két egymással szembenálló csoport határait: forradalmárokét és ellenforradalmárokét. Az a világos szétválasztás, amely az 1956-os felkelés elesettjeinek korábban megkülönböztethetetlen holttestein alapult, az első kísérletet jelentette a mártírok közösségének meghatározására, és ezáltal arra is, hogy valamilyen jelentést adjanak az eseménynek magának is.

A mártírok közössége azonban figyelemreméltó, közvetlen történeti jelentéssel bírt. Az 1956-os mártírok újratemetését fölvető dokumentum együtt tárgyalta a kérdést azzal a tervvel, amely emlékmű állítását javasolta 1919 és a Horthy-korszak kommunista mártírjainak. 1957 márciusában életre hívták a Mártírsíremlékmű Bizottságot, amely pályázatot írt ki az emlékmű tervezésére. A kommunista vezetők szemében az 1956-os halottak megfelelő sírhelyének kiválasztása és a kommunista mártírokról való megemlékezés közeli kapcsolatban állt egymással. A mártíremlékmű jelentésének szűkítésével az 1956-os kommunista halottak nem a mártírok elvont közösségébe helyeződtek bele, hanem egy jól meghatározott történelembe. A kommunisták a halottak helyét történelmi összefüggésbe illesztve látták helyénvalónak. Mivel a halottak különböző csoportjait egységes egész részeiként értékelték, a párt igen hamar ráébredt, hogy a legmegfelelőbb nyughely számukra a közös sír. A Titkárság elfogadta a javaslatot, és úgy döntött, hogy közös síremléket állít

[8] Arnold van Gennep szerint az elválasztás rítusai az átmeneti szertartások részeit alkotják. Az átmenet rítusai három fázisból tevődnek össze, ezek az elválasztás, a határ és a beavatás szertartásai. van Gennep, A.: Rites of Passage. Chicago, 1960.

[9] MOL 288/7/27

[10] Rév, István: Parallel Autopsies. Representations, 1995. 1. sz. (a továbbiakban: Rév 1995.) 19–20.

a mártíroknak, azaz a Tanácsköztársaság és a két világháború közti rendszer kommunista halottjainak és 1956 kommunista hőseinek. „A Holocaust emlékműveket kifejezetten úgy alkották meg, hogy a történelemre utaljanak, hogy a nézők tekintetét önmagukon túlra irányítsák, az események megértése vagy felidézése felé." – írja James E. Young.[11] Ehhez hasonlóan 1956 értelmezése is kézzelfogható történeti jelentéssel rendelkezett: a népi antisztálinista felkelést ugyanolyan jellemzőkkel ruházták föl, mint az 1919-es kommunisták elleni fehérterrort, vagy az illegális kommunista párt vezetőinek kivégzését a Horthy-rendszer alatt. Mindezeket a történelmi eseményeket ugyanannak az erőszakos kommunista ellenes ellenforradalom megnyilvánulásainak tekintették. Ez az értelmezés egyrészt bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy kijelenthessék: az 1956-os forradalom valójában hamisítatlan ellenforradalom volt. Másrészt 1919-et, a Horthy-rendszert és 1956-ot egyetlen olyan történeti folytonosságba foglalta bele, amely az ellenforradalom feltételezett megszakítatlanságán alapult. A pártvezetés körében a mártírsíremlékmű terve júliusra egyértelműen elfogadottá vált. A Titkárság olyan problémákkal kezdett el foglalkozni, mint az emlékmű reprezentativitása, megközelíthetősége és koszorúzásokra való alkalmassága. A párt még a felavatás időpontjáról is döntött. Ekkorra a kommunista vezetők magától értetődőnek tekintették, hogy az emlékmű a mártírok közös síremléke lesz. A Mártírsíremlékmű Bizottság emléktáblák elhelyezését kérte „az 1919-es proletárforradalom, a fasizmus elleni harc és az 1956. októberi ellenforradalom" mártírjai számára.[12]

A Munkásmozgalmi Panteon a benne elhelyezett holttestek és hamvak segítségével szó szerinti értelemben megtestesítette az 1919 és 1956 közötti újkori magyar történelem kommunista értelmezését. A síremlékmű látványa kézzelfoghatóvá tette 1919 és 1956 egymáshoz való közelségét. 1919 és 1956 kommunista mártírjai egymás mellett nyugodtak, aminek következtében az emlékmű hatásosan érvelt amellett, hogy mindannyian ugyanannak a „gonosz ellenforradalomnak" az áldozatai voltak. 1958. június 17-én, amikor a Politikai Bizottság ülésén először került szóba a síremlék ügye, a Mártírsíremlékmű Bizottság javaslatot tett azon személyek listájára, akiket az emlékműbe kívántak temetni, vagy ott emlékeztetni rájuk.[13] Ez a jegyzék ötvenhárom – rövid életrajzokkal kiegészített – nevet tartalmazott. 1956 öt jól ismert mártírja zárta a névsort. Annak ellenére, hogy a dokumentum eltekintett haláluk módjának megemlítésétől, az egyéb forrásokból és a sajtóból addigra már széles körben ismertté vált. Hárman közülük, Mező Imre, Asztalos János és Kállai Éva a Köztársaság-téri pártház 1956. október 30-i ostroma során haltak meg. Sziklai Sándort akkor lőtték le, amikor a felkelők megtámadták a házát. Az ötödik személlyel, Kalamár József csepeli párttitkárral szintén felkelő fegyveresek végeztek. A Tanácsköztársaságot nyolc személy jelképezte, köztük Stromfeld Aurél és Lékai János, a kommunista ifjúmunkások egyik vezetője. A többi hat férfit 1919-ben és 1920-ban végezték ki az ellenforradalmi rendszer kommunista-ellenes megtorlása során. Ebben az összefüggésben a Tanácsköztársaság bukása a kommunista-ellenes erőszak kezdetét jelenítette meg. Az életrajzok az áldozatok határozott kommunista elkötelezettségét hangsúlyozták, és arra hívták föl a figyelmet, hogy ezek a személyek a forradalmi elit legkérlelhetetlenebb harcosai voltak. Korvin Ottó a belügyi népbiztosság politikai nyomozó osztályának vezetője volt, László Jenő a forradalmi törvényszék egyik irányítója, a harmadik és negyedik személy a Lenin-fiúk parancsnoka, az ötödik politikai tiszt a Vörös hadsereg, míg az utolsó férfi a Vörös Őrség egyik parancsnoka. Emlékük kivégzett mártírokként való felidézése 1919 és 1956 közelségének hangsúlyozásán túl más funkciót is betöltött. Ennek segítségével lehetséges volt elfelejteni a vörös terrort, amely beszennyezte a Tanácsköztársaság másként tisz-

[11] Young, James E.: The Texture of Memory. New Haven – London, 1993. (a továbbiakban: Young) 12.

[12] MOL 288/7/11

[13] MOL 288/5/ (MSZMP Politikai Bizottság) 83

tának ábrázolható képét. Az életrajzi jegyzetek, melyek egyszerűen két ellentétes megállapításból tevődtek össze, látni engedték az eszmének elkötelezett és meggyőződéséért kivégzett embert, és eltakarták a kíméletlen politikai terror végrehajtóit: „1919. augusztus 4-ig Székesfehérváron fegyverrel védi a munkáshatalmat. 1919 decemberében kivégezték."

Azok a személyek is, akik a Horthy-rendszer és a háború alatti kommunizmust képviselték, rendkívül tevékenyek voltak a mozgalomban. Köztük voltak az illegális kommunista párt, a pártsajtó és a kommunista ifjúsági mozgalom titkárai is. A listán szerepeltek a sztrájkokat szervező szakszervezeti vezetők is. A névsorba felvettek nem ritkán Európa különböző színterein harcoltak. Néhányan közülük a spanyol polgárháború internacionalista brigádjainak tagjai voltak. Mások ellenállóként tevékenykedtek Franciaországban. A Tanácsköztársaság fokozatosan közelebb került 1956-hoz, amint a nevek kronologikus sorozata áthaladt az újkori magyar történelem bizonyos időszakain. Bár 1919-et csupán nyolc személy jelképezte, nyomai mégis állandóan feltűntek a listán. Így például a Horthy-rendszer egyik kommunista mártírjának életrajzi jegyzete annak megemlítésével kezdődött, hogy a nő a Budapesti Munkástanács tagja volt 1919-ben. Másik három személy különböző vezető funkciókat töltött be a proletárállam kormányában. 1919 végül is elérte 1956-ot: annak a csepeli párttitkárnak az életrajza, akit 1956-ban lőttek le, rámutatott, hogy a férfi 1919-ben kezdte forradalmi pályáját, mint a csepeli direktórium tagja.

A Munkásmozgalmi Panteon történetének legizgalmasabb ténye, hogy az 1919 és 1956 közötti történeti kapcsolat, mely az ellenforradalom folytonosságán alapult, visszamenőlegesen meghatározta a Tanácsköztársaság előtti magyar történelem megjelenítését is. A síremlékmű a magyar munkásmozgalom kezdeteit öt halott munkás segítségével jelképezte. Alakjuk a 19. század végi munkáspártok ideális forradalmi vezetőit formázta meg. Egyiküket „a nyolcvanas években a Magyarországi Általános Munkáspártban az opportunizmus ellen fellépő ellenzék vezetője"-ként jellemezték. A lista tartalmazta egy olyan vasmunkás nevét is, aki a magyarországi szocialista mozgalom úttörője volt, míg másik társa a szakszervezeti mozgalom megteremtésében játszott kiemelkedő szerepet. A magyar munkásmozgalom klasszikus időszakát egy szociáldemokrata képviselte, aki „a kilencvenes években a pártban az osztályharcos irányzat egyik vezetője" volt. A névsor azonban nem csak azok neveit tartalmazta, akiknek 1919, a Horthy-rendszer vagy 1956 mártírjait kellett volna képviselniük. Éppen ellenkezőleg, a lista az 1848-as forradalom radikális plebejusával, Táncsics Mihállyal kezdődött. Alakját a Kádár-rendszer az 1950-es évekből örökölte, amikor Táncsics a forradalmár kommunista munkás archetípusát jelenítette meg, és forradalmi szentháromságot alkotott Kossuthtal és Petőfivel. Az 1919 és 1956 közötti viszony összefüggésrendszerében viszont Táncsics megidézése arra szolgált, hogy az 1956-os ellenforradalom további, az 1848-as forradalomhoz való kapcsolódását jelezze. A munkások legendás vezetője megalkotta a magyar munkásmozgalom mitikus kezdeteit, és bizonyította, hogy valójában a magyar történelmet mindig a munkások törekvései mozgatták. Minden magyar iskolás gyerek ismeri és ismerte a forradalom megindulásának történetét, melyet a köztudat szerint a Petőfi által vezetett forradalmi tömeg kezdeményezett Táncsics börtönének megnyittatásával.

A Panteon előtt két további pilont terveztek fölállítani. Ezek azokra a személyekre voltak hivatva emlékeztetni, akiket bár nem a Panteon fő épületében temettek el, mégis a kommunizmus jelentős személyiségeinek számítottak. Az erre vonatkozó lista 72 nevet tartalmazott, melyek kiegészítették a mauzóleum már ismertetett jelentését. Tizennyolc személy jelenítette meg a Tanácsköztársaság történetét, köztük hat mártír és vezető, például Kun Béla is. Ugyanakkor a tanácsrendszer emlékezetét még sűrűbbé tette az a számos egyéb kommunista, akik forradalmi pályájukat 1919-ben kezdték. Emellett a pilonok újabb helyszínnel is gazdagították a magyar kommunizmus történetét. Néhány olyan nevet véstek föl rájuk, akik az orosz forradalom résztvevőiként fehér seregek ellen harcoltak és elestek a harcmezőn. A Mártírsíremlékmű eszméje tehát a történelmi környezet meg-

érzéséből született. A kommunista vezetők történeti folytonosságot érzékeltek, amikor meg kellett birkózniuk az 1956-os elesettek temetésével. A javaslat az újkori magyar történelem megjelenítését hozta létre a csatolt rövid életrajzokon keresztül. A Mártírsíremlékmű mindazokat a korszakokat bemutatta volna, amelyek a magyar munkásmozgalom történetének kommunista perspektívájából jelentősnek számítottak.

A javaslat ezáltal eltávolodott az eredeti szándéktól. Kádár János, a párt első titkára felfigyelt a változás lényegére. Véleménye szerint a beadvány fogalomzavarban szenvedett. Kádár kifejtette, hogy míg a javaslat mártírsíremlékműről beszél, addig nagyrészt olyan embereket tartalmaz, akik ágyban haltak meg. Azt a következtetést vonta le, hogy ezeknek az embereknek vagy nincs semmi közük az emlékműhöz, vagy a síremlék neve nem megfelelő. Ennek ellenére elfogadta a nagy kommunista személyiségek közös nyughelyének elképzelését, és ezáltal egyetértett a történeti összefüggés kiszélesítésével is. Az első titkár amellett érvelt, hogy legyen az építmény „olyan emberek emlékműve és temetkezési helye, akik életüket a munkásosztály ügyéért adták."[14] Meg volt győződve arról, hogy nem az számít, hogyan halt meg az elhunyt, azaz mártír volt-e vagy sem, hanem az a döntő, hogy életében milyen szerepet játszott a mozgalomban. Éppen ezért, vonta le a végkövetkeztetést, a Mártírsíremlékművet át kell nevezni a munkásmozgalom nagy halottainak emlékművévé. A Politikai Bizottság július 29-i ülésén egy másik vezető kommunista visszatért a mártírok folytonosságának eszméjéhez. Fölvetette, hogy szenteljék a síremléket 1919, a két háború közötti időszak és 1956 mártírjainak. Véleménye szerint „ennek az emlékműnek olyan jelleget kell adni, hogy vádoljuk az ellenforradalmat!"[15] Kádár hozzászólása azonban döntőnek bizonyult. Az első titkár ragaszkodott az építmény kettős – emlékmű és temetkezési hely – funkciójához. Ez egyértelművé tette, hogy a síremlék nemcsak a mártírok folytonosságát fogja megjeleníteni, hanem a kommunizmusét mint egészét. Felismerhető, hogy a vita célja sem annak az eldöntése volt, hogy az emlékmű csak a mártírokról vagy a kommunista mozgalom nagy személyiségeiről emlékezzen-e meg. A kérdés sokkal inkább az volt, hogy csak a párt történetének egy részét, azaz a mártíromságot vagy a történelem teljességét, vagyis a munkásmozgalom vagy a kommunizmus történetét mutassa-e be. Amikor a Mártírsíremlékmű Bizottság az utóbbi változatot javasolta, a történelmi összefüggésrendszer magától értetődő volta vezette. A Bizottság olyannak érzékelte a kommunizmus történetét, mint amely csupán akkor nyeri el jelentését, ha nem részeiben, hanem egészében ábrázolják. A pártvezetés többsége osztotta véleményét: végeredményben a munkásmozgalom nagy halottainak emlékművét választották megépítésre az egyszerű mártíremlékmű helyett. A Panteon felirata nyilvánvalóan utal erre a tényre: „A kommunizmusért, a népért éltek."[16]

1919 eseményei kiemelkedő fontosságúnak kezdtek látszani. A Tanácsköztársaság 1956 nézőpontjából történő megértése a nemzeti történelem teljes folyamát új fényben láttatta. Ennek következményeképpen az első kommunista rendszer kikiáltásának évfordulója egyre nagyobb tiszteletben részesült. Az Agitációs- és Propagandabizottság már 1958. július 16-án javaslatot tett a Magyarországi Tanácsköztársaság 40. évfordulójának megünneplésére. A beadvány a Titkárság január 31-i határozatára hivatkozott, mely felhívta a figyelmet a 40. évforduló megemlékezésének fontosságára. A bizottság javaslatot tett az Előkészítő Bizottság több tagjára, köztük vezető pártszemélyiségekre (beleértve az első titkárt is), illetve népszerű színészekre és írókra. A párt az egész nemzetet megmozgató ünnepséget szeretett volna, hiszen az eseményt különleges jelentőségűnek tartották a nemzeti évfordulók sorában. Kádár így fogalmazta ezt meg: „az évfordulók magyar nem-

[14] MOL 288/5/83

[15] MOL 288/5/88

[16] MOL 288/22/ (MSZMP Agilitációs és Propaganda Bizottság) 1963/14 és 7/171

zeti események legyenek".[17] Majd kijelentette: „Én az össznépi megünneplés mellett vagyok." Az évfordulóra hatalmas ünnepséget terveztek. Az előkészületek már az előző év végén elkezdődtek. Nyolcszáz vagy ezer ember számára készültek fogadást adni, melyre vendégeket vártak a Szovjetunió Kommunista Pártjából és a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságából. A Szakszervezetek Országos Tanácsa forradalmi műszakra hívott fel, bár végül is március 21-e nem lett munkaszüneti nap. A szervezőbizottság a művészeti előadásokra is figyelmet fordított. Az Operaházban kortárs zeneszerzőknek a paraszti életet bemutató, új operáit állították színpadra. A Néphadsereg színháza Illés Bélának, az ismert kommunista írónak a Tanácsköztársaságról szóló darabját játszotta. A pártvezetés a megemlékezési ceremóniában minden társadalmi csoport számára szerepet jelölt ki. A munkásénekkarok forradalmi dalfesztivált rendeztek. A KISZ megszervezte a fiatalok tavaszi kulturális seregszemléjét, míg az Országos Nőtanács a proletárdiktatúra és a gyermekek kapcsolatát ábrázoló plakátot tett közé. A Honvédség baráti találkozóra hívta a Csehszlovák Néphadsereget.[18]

A történelemnek mint a forradalom és ellenforradalom folyamatos küzdelmének az értelmezése lehetővé tette az események folytonos láncba fűzését. A múlt eseményei egymás okaiként és következményeiként úgy kapcsolódtak egymáshoz, mint láncban a szemek. A múltat hatalmas stratégiai vetélkedőként képzelték el: a forradalom minden lépését az ellenfél ellenakciója követte, amely azon nyomban az előző oldal újabb tevékenységét idézte elő. A párt első ilyen jellegű átfogó történeti értelmezését a magyar kommunista mozgalom 40. évfordulójára dolgozta ki. A dokumentum, melyet 1958. szeptember 16-án tárgyaltak meg, akció és reakció dialektikus elemzésének szép példája.[19] A meghatározó elgondolás alapján az újkori történelem folyama a forradalmi mozgalmak első számottevő fellendülésével kezdődött: 1868-ban megalapították az Általános Munkásegyletet Pesten, amely csatlakozott az első Internacionáléhoz. Az ellencsapás nem sokáig váratott magára, hiszen a párizsi Kommün legyőzése után az egyletet feloszlatta a kormány. A Haladás azonban nem adta föl a küzdelmet, és 1873-ban kísérletet tett az első magyarországi munkáspárt megalakítására, melyet a csak a rendőri közbeavatkozás akadályozott meg. A forradalom csak 1880-ban állt talpra bénultságából, amikor az első párt, a Magyarországi Általános Munkáspárt megszületett. Ez az esemény a munkásmozgalom virágzó időszakának kezdetét jelentette. 1889-ben létrejött a második Internacionálé, és a munkásokat jogaikért való tüntetésre szólította föl. 1890. május 1-jén a magyar munkások is sztrájkba léptek. A demonstráció sikere a munkáspárt lelkes kongresszusát eredményezte, melyen elhatározták, hogy Magyarországi Szociáldemokrata Párt néven folytatják tevékenységüket. Ez egy olyan korszak kezdetét jelentette, melyet a magyar proletariátus gyors fejlődése jellemzett, hangsúlyozta a történelmi áttekintés. A dokumentum leszögezte, hogy a munkásmozgalom születése annak az új forradalmi osztálynak a megteremtését jelentette, melynek hivatása a haladás továbbvitele volt. A forradalmi előretörés azonban nem érhette el a célját, mert az imperialisták kirobbantották a világháborút, jelentették ki a szerzők.

A forradalmi mozgalom csupán 1918 januárjában volt képes ellencsapásra, amikor megszervezték a tömegsztrájkot a szovjet-orosz kormány békejavaslatainak elfogadása érdekében. Ez újra a haladó erők fordulóját hozta a játszmában, hiszen a baloldali szocialisták antimilitarista csoportokat hoztak létre, a magyar hadifoglyok pedig csatlakoztak a Vörös Hadsereghez Oroszországban, majd végül Kun Béla vezetésével megalapították az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar szervezetét. Ekkor a munkásmozgalom általános támadásba lendült: „1918 októberében bekövetkezett az osztrák–magyar monarchia teljes katonai veresége és a népek forradalmi lázadása, a demokratikus népforradalom

[17] MOL 288/5/87

[18] MOL 288/54/ (MSZMP Grósz Károly titkári iratai) 109

[19] MOL 288/5/94

elsöpörte a Habsburg-monarchiát... 1918. október 31-én a baloldali szociáldemokraták és a forradalmi szocialisták vezetésével Budapest munkássága általános sztrájkba lépett, mely győzelmes fegyveres felkeléssé fejlődött. Budapest népét követte az ország. Az önkényuralmi háborús monarchista hatalom megdőlt. Megdöntötte a munkások, parasztok, katonák egyesült forradalmi ereje, melynek élén a sok hősies küzdelemben megedződött proletariátus állt."[20] A tömegek nem álltak meg ennél a pontnál, állította a kommunista értelmezés, hanem azonnal megindult a harc a szocialista köztársaságért. Erői gyorsan növekedtek, és végül megteremtették a Kommunisták Magyarországi Pártját 1918. november 20-án. Ezzel a forradalom tetőpontjához érkezett: „A kommunista párt megalakulásával a szocialista forradalom erőinek szervezett élcsapata jelent meg a politikai harcok küzdőterén, hogy a munkásság hatalomra vitelével kivezesse a nemzetet az örvényből, melybe a tőkés-földbirtokos hatalom taszította."[21]

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása a forradalmi erők tevékenységének végeredménye és csúcsa volt: „A kommunista párt széleskörű forradalmi propagandát fejtett ki a Tanácsköztársaság megteremtéséért, a szervezkedő monarchisták ellenforradalmi törekvéseinek elfojtásáért."[22] Bár „a polgári-szociáldemokrata koalíciós kormányzat megkísérelte megállítani a forradalmat, és a mindjobban radikalizálódó tömegekkel szemben a monarchista földbirtokos osztállyal való megegyezésre és a monarchista nagyburzsoázia támogatásának a biztosítására törekedett", a válságból való egyetlen kiutat a Tanácsköztársaság létrehozása jelentette, vonta le a következtetést a párt történeti elemzése. A szervezett munkások a kommunista párthoz csatlakoztak, és a szociáldemokratákat is a kommunistákkal való együttműködésre kényszerítették. „A Magyar Tanácsköztársaság megteremtése kimagasló győzelme volt a nemzetközi kommunista mozgalomnak és természetesen a magyar kommunista mozgalomnak, amely az orosz proletariátus után elsőként tudta hatalomra vezetni a munkásosztályt." A proletárdiktatúra kikiáltása azonban csak a forradalom időleges diadalát biztosította. Válaszképpen az ellenforradalom összegyűjtötte erőit, és sikeres ellentámadásba ment át. Képviselőik elhagyták az országot, hogy az ellenséges antant imperialistákkal szövetkezzenek, miközben belső szövetségeseik, az áruló jobboldali szociáldemokraták belülről bomlasztották a rendszert.

Ekkor még az ellenforradalom ellen tudott állni a munkásmozgalom győzelmének, folytatta a párt az elbeszélést. Válaszlépésként a forradalmi fellendülésre a tőkések és földbirtokosok szövetsége helyreállította elnyomó rendszerét, melyet azonban ezúttal kegyetlenebb intézkedésekre kellett alapozni: a nyílt fehérterrorra. A kommunista párt egyetlen lehetősége, hogy valamiképpen ellensúlyozza a reakció sikereit, a mozgalom földalatti újjászervezése volt. Ennek ellenére azonban, amint a párt viszonylagos nyugalomra tett szert, valódi forradalmi lépéseket kezdett tervezni. A narratív ábrázolásból úgy látható, mintha minden nehézség, mellyel az ellenforradalmi rendszernek szembe kellett néznie, a kommunisták szervezkedéséből származott volna. A párt vezette sztrájkra a munkásokat, adott hangot a parasztság földigényének és leplezte le a háborús uszítókat. A sok munka végül meghozta gyümölcsét, hiszen a gazdasági világválság radikalizálta a tömegeket, amit a kommunisták hatalmas sztrájk szervezésére használtak fel 1930. szeptember 1-jén. A párt által megjelenített történelem értelmében a demonstráció nagy forradalmi győzelem volt, mely csak azért nem érett valódi forradalommá, mert a kormány totális elnyomó rendszert vezetett be a válság túlélése érdekében. Erre a kommunista mozgalom a munkások egyesült antifasiszta táborának létrehozásával válaszolt. Az elbeszélés értelmében ez olyan hatalmas erővé növekedett, hogy csak az ország háborúba taszításával lehetett fölékerekedni. Amennyiben a háború az ellenforradalom kétségbeesett lépése volt hatalma megtartása ér-

[20] MOL 288/5/94, 16.
[21] MOL 288/5/94, 17.
[22] MOL 288/5/94, 18.

dekében, akkor a megfelelő ellenlépés az ellenállás megszervezése volt a kommunisták részéről. A párt képes volt minden demokratikus erőt zászlaja alá gyűjteni, így a nemzet valódi vezetőjévé vált.

Miután a nemzeti demokratikus összefogás alapján sikerült a reakciót legyőzni, a párt hozzáláthatott az ország demokratikus átalakításához. A történeti értelmezés a háború utáni események ismertetését a kommunisták vezette kormány haladó intézkedéseinek felsorolásával kezdi: „a demokratikus erők a kommunista párt vezetésével megteremtették az új magyar demokratikus államot, alapjában véve megoldották a földbirtokos osztály kisajátításának és a nagybirtok felosztásának feladatát, megvalósították a munkásellenőrzést a termelés felett".[23] A forradalom és ellenforradalom közötti harc azonban most sem szünetelt: „A támadást a reakció erői indították el. A felszabadulást követő hónapokban létrejött a tőkések, kulákok, bukott földbirtokosok és a nagybirtokait ugyancsak elvesztő klerikális reakció ellenforradalmi blokkja." „A kommunista párt felismerte a veszélyt és gyors ellentámadást indított." Megalapította a Baloldali Blokkot, melyet a munkások, dolgozó parasztok és haladó értelmiségiek frontjának neveztek. Ez az intézkedés helyesnek bizonyult, vonta le a tanulmány a következtetést, hiszen a szocialista forradalom győzelme megszilárdulhatott a két munkáspárt egyesülésével 1948-ban.

Ez a döntő diadal alapot nyújtott az ipari és mezőgazdasági termelés, valamint az életszínvonal növekedéséhez, jelentették ki a szerzők. A szocializmus jó úton haladt egészen az ellenforradalom következő akciójáig. Ezúttal ezt Nagy Imre, a látszólag hithű kommunista kezdeményezte, aki 1953-ban miniszterelnök lett. Az áruló vezető a szövetkezetek elleni támadásra szólította fel a kulákokat, kísérletet tett az ipari termelés csökkentésére, a párt vezető szerepének aláásására törekedett és a kispolgárságot szándékozta támogatni. Intézkedései az ellenforradalom erejének növekedését eredményezték: „1956 októberében az ellenforradalmi erők fegyveres lázadást robbantottak ki a népi demokrácia megdöntése céljából. A revizionista árulókat faltörő kos gyanánt előtérbe engedve, az amerikai imperialisták Szabad Európa rádiójának felhívásait és utasításait követve, a történelem legálnokabb ellenforradalmát hajtották végre. Nagy Imre és társai példátlan képmutatással érték el, hogy a Központi Vezetőségbe bevonják őket, bejussanak a kormányba, kiadva még a statáriumot is az ellenforradalmárok ellen, hogy a valóságban még jobban bomlaszthassák és megbéníthassák belülről a forradalom erőit, és átjátsszák a hatalmat az ellenforradalomnak, felszámolják a proletárdiktatúrát. A kezdetben »demokratikus« mezbe bújt ellenforradalmi lázadásból mohó gyorsasággal előbukkant a fasiszta ellenforradalom, és megkezdődött a fehérterror tombolása. A »kommunista« álarcú revizionisták és az ellenforradalom által aktivizált jobboldali szociáldemokraták asszisztáltak a reakciós burzsoá pártok újjáalakulásához és színrelépéséhez, a fasiszta erők nyílt színrelépéséhez és tobzódásához ...1956. november 4-én megalakult Kádár János vezetésével az új forradalmi központ: a forradalmi munkás-paraszt kormány, mely világos forradalmi útmutatást adott az ellenforradalom elleni küzdelemhez: a munkáshatalom megmentéséért, a népi demokrácia törvényes rendjének helyreállításáért."[24] A párt történelmi elemzése azzal a következtetéssel zárult, hogy a kommunistáknak az ellenforradalom fölött aratott győzelme a szembenálló erők utolsó összecsapása volt. Az ellenforradalom végső vereséget szenvedett, ezzel nyugvópontra juttatva magát a történelmet is: „A feltartóztathatatlanul előrehaladó szocialista világrendszer országaként Magyarország a nemzetközi haladás élvonalába került és ott is marad."

A Munkásmozgalmi Panteon születése, amely a magyar történelem mindenre kiterjedő értelmezését jelenítette meg a mártírok testein keresztül, így elválaszthatatlan lett a Magyar Tanácsköztársaság történeti emlékezetétől. 1959. január 22-én az Agitációs és Propa-

[23] MOL 288/5/94, 39.

[24] MOL 288/5/94, 44–45.

ganda Bizottság javaslatot tett egy arcképsorozat megjelentetésére a munkásmozgalom harcosairól és mártírjairól. A Politikai Bizottság január 27-én többségében elfogadta az előterjesztést. A személyek névsora a legkisebb meglepetést sem okozta. Lényegében véve ugyanazokat a személyeket tartalmazta, akiket a Panteon is, áttekintve a magyar kommunizmus hősies időszakait a munkáspártok alapításának őskorától a proletárdiktatúrán és az illegalitás évein keresztül a világháborús ellenállásig. Ezt a kommunista mártírábrázolást azonban még az eddigieknél is súlyosabban uralta 1919 emléke. A névsor nyolcvan nevet tartalmazott, melynek csaknem fele – harminchét személy – közvetlenül kötődött a proletárdiktatúrához. Ezeken kívül a dokumentum még hat esetben tett említést arról, hogy a forradalmi karrier kezdete 1919, a tanácsrendszer volt.[25]

A kommunista értelmezők a Magyarországi Tanácsköztársaságot olyan eseményként fogták föl, amely az újkori magyar történelem megszakítatlan folyamatosságát tárta föl. Az 1919-es forradalmat olyan tengely-eseményként értelmezték, mely körül a történelem eseményei körbefordultak, és amelyhez a kronologikus sor előre és visszafelé menet is hozzáköthető volt. A proletárrendszert megelőző események sajátos előtörténetként kapcsolódhattak 1919-hez, miközben a további történések közvetlenül 1956-hoz vezettek, amely ugyanakkor 1919-ből származott. 1919 ezáltal egyszerre kezdetként és beteljesedésként is megjelent. A forradalmi munkásállam beteljesítette a 19. századi munkásmozgalom törekvéseit, és ugyanakkor várakozást keltett a proletárdiktatúra második és végleges eljövetele iránt. Ebben a tekintetben 1919 szerepe az 1956 utáni kommunista történelemszemléletben hasonló volt Krisztus megtestesüléséhez a keresztény eszkatológiában. Jézus Krisztus földi jelenlétét egyszerre fogták föl a Messiás már bekövetkezett eljöveteleként, illetve az Utolsó Ítélet ígéreteként, amely a jövő felé irányuló várakozásokat eredményezett. Így Jézus evilági élete meghatározta visszatekintőlegesen a múltat és az előrelátható jövőt.[26] A döntő különbség azonban az volt, hogy míg a keresztények nem vártak történetileg új eseményt a jövőben, az 1956 utáni kommunista értelmezés szerint a forradalom és ellenforradalom dialektikája 1919 után is előrehajtotta a történelmet. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóján tartott ünnepi beszédében Münnich Ferenc, aki maga is résztvevője volt az első tanácsrendszernek, ugyancsak forradalom és ellenforradalom folyamatos küzdelmeként értelmezte az újkori magyar történelmet, ám 1848-at határozta meg az 1919-hez vezető folyamat kifejezett kezdeteként. Az előadó hangsúlyozta: „A magyar munkásosztály jogos örököse és méltó folytatója volt a magyar nép évszázados forradalmi és szabadságharcos hagyományainak. Ez mindenekelőtt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után fennmaradt problémák megoldását jelentette, a feudális maradványok megsemmisítését, az ország függetlenségének kivívását és védelmét. 1918 októberében a magyar nép, a munkásosztály vezetésével, véget vetett az imperialista háborúnak, megdöntötte a Habsburgok uralmát hazánkban s megteremtette a köztársaságot. A munkásosztály azonban nem elégedhetett meg 1848 követeléseinek megismétlésével, a polgári demokrácia kivívásával. 1848 óta sokat fejlődött a világ, s jelentős változások mentek végbe a magyar társadalomban is. 1848-ban a kapitalizmus fejlődése előtt álló akadályok elhárítása jelentette a haladást, 1919-ben már maga a kapitalizmus vált a társadalmi fejlődés akadályozójává. A Magyar Tanácsköztársaság 1848 félbemaradt művét nem fejezhette be anélkül, hogy jelentősen tovább ne ment volna 1848 programjánál."[27] Münnich véleménye szerint az antant hatalmak arra kényszerültek, hogy nagy katonai erőt vonjanak össze a szocialista Magyarország ellen a forradalmi seregek váratlan sikerei miatt. Az ellenforradalom egyesítette erőit, seregeit, a bukott uralkodó osztályok tagjait és a revizionista opportunistákat, hogy megdöntsék a munkások uralmát. A Magyar Tanácsköztársaság bu-

[25] MOL 288/5/115

[26] Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. Budapest, 1996. 235–242.

[27] Népszabadság. 1959. március 21.

kása előremutatott 1956 felé: „A »demokratikus« ellenforradalom a fasizmusba torkollott. A humanista frázisok *valósága* Siófok és Orgovány, a britanniás tisztek kegyetlensége, a huszonöt éves intézményesített terror lett, mely a pusztulás szélére sodorta a nemzetet. Az 1956. októberi ellenforradalmi lázadás kísérletet tett rá, hogy a nemzetközi imperializmus segítségével megismételje azt, amit 1919-ben a Horthy-fasizmus tett, a kapitalizmus restaurációját... A proletárdiktatúra megdöntésekor hazánkban 1919-ben a Horthy-fasizmus felülkerekedéséhez a Peidl-féle szakszervezeti kormány egyengette az utat. 1956-ban az ellenforradalom előkészítésében, az ellenforradalmi készülődés leplezésében a főszerepet a revizionisták álnok csoportja játszotta Nagy Imre vezetésével. Miként 1919-ben Horthyék szálláscsinálói, úgy 1956-ban a magyar revizionisták is demokratikus frázisokkal leplezték gyalázatos árulásukat. A kommunisták nemzetellenességgel való vádolása, a demokratikus és soviniszta frázisok, amelyek a Horthy-fasizmus hivatalos ideológiájában vezérszerepet játszottak, 1956-ban újra felszínre kerültek, s modernizált formában hangzottak fel a magyar kommunista mozgalom revizionista ellenségeinek uszításában."[28]

Münnich szerint a magyar történelem 1919 tengelye körül forgott: „A Tanácsköztársaság – külső erővel történt leverése ellenére – történelmi fordulatot hozott." Az első proletárdiktatúra kikiáltása valódi történelmi esemény volt a történelmi jelentőség értelmében. Ezek a történelmi események különböznek a történelmi esemény általános jelentésétől. A történelmi esemény többnyire semleges jelentésű és mindössze arra a tényre utal, hogy a történést a történelmi folyamat részeként fogják föl. A történelmi esemény másik jelentése, ezzel ellentétben, arra vonatkozik, hogy a történés sajátos történelmi jelentőséggel bír, azaz általában véve megváltoztatja vagy feltárja a történelem menetét. A kommunisták az 1917-es orosz forradalmat tekintették a világtörténelem szempontjából történelmi jelentőségűnek. Hasonlóképp az olasz fasiszták az 1922-es *Marcia su Roma*-ról tételeztek föl hasonló fontosságot.[29] A magyar történelem kommunista változatában 1919 nyert különleges történelmi jelentőséget. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása a magyar történelem legnagyobb eseményének tűnt. A kommunista törvényhozás úgy döntött, hogy törvénybe iktatja ezt a történelmi felismerést. Ennek megfelelően jogszabályt készítettek elő a tanácshatalom emlékének megörökítésére.[30] Az 1956 októbere és 1959 márciusa között eltelt két és fél év alatt a Magyar Tanácsköztársaság a párttörténet viszonylagosan jelentéktelen eseményéből a nemzet legfontosabb évfordulójává vált.

A Magyarországi Tanácsköztársaság mint történelmi esemény lehetővé tette a különböző időszakokban meglévő történelmi azonosságnak a felismerését. A proletárrendszer, amely az újkori magyar történelem folytonosságát jelezte, azonosságot sugallt a változások ellenére is. Ebből következően előfeltétele és elválaszthatatlan eleme volt annak, hogy megalkotható legyen a kommunizmus Panteonba épített folytonos létének képzete. Az 1959. január 23-án kelt, erre vonatkozó javaslatban a pártvezetés ezért nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy az emlékmű leleplezése 1959. március 21-én, a Tanácsköztársaság 40. évfordulóján legyen. A dokumentum felhívta a figyelmet arra, hogy a szertartást az évfordulós események egyikének kell tekinteni, hogy az avatásról tudósítson a sajtó, valamint azt foglalják bele a 40. évfordulóról készített dokumentumfilmbe.[31] A munkásmozgalom nagy halottainak szentelt emlékmű felavatása is tükrözte 1919 és a kommunizmus halhatatlanságának elválaszthatatlanságát. A szertartást 1959. március 21-én tartották, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóján. A síremlék, mely nem kizárólagosan 1919-es kommunisták sírjait foglalta magában, a dátumot más dátumok kro-

[28] Népszabadság. 1959. március 21.

[29] Fogu, Claudio: Fascism and *Historic* Representation: The 1932 Garibaldian Celebrations. Journal of Contemporary History, 1996. 3. sz. 317–345.

[30] MOL 288/5/117; Népszabadság. 1959. március 21.

[31] MOL 288/21/ (MSZMP Párt és Tömegszervezetek Osztálya) 1959/6

nologikus sorába illesztette, feltárva ezzel egy történeti folytonosságot előre haladó és visszamenőleges irányban is. Ugyanakkor az évforduló, amelyet 1959-ben a magyar kommunista mozgalom alapvető eseményének tartottak, jelentést biztosított az időrendi sorozatnak, és így történeti megjelenítést hozott létre. A megnyitó beszéd előadója a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Legyen ez az emlékmű örök szimbólum, és emlékeztessen azokra az ezrekre és tízezrekre is, akik neve nem olvasható itt, akiknek nem volt sem címük, sem rangjuk, akik a munkásosztály sorkatonáiként haltak meg. Akár az 1919-es magyar proletárforradalom névtelen katonái voltak, akár az orosz polgárháború, vagy a spanyol szabadságharc önkénteseiként adták életüket az eszméért, az ember legmagasabb rangjára emelkedtek: forradalmárok voltak, a jövő hírnökei és megteremtői... Emlékezzünk azokra a hősökre és mártírokra, akik életüket adták a szocialista jövőért itthon, a munkásmozgalom megteremtésének első évtizedeiben, a szovjet földön, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idejében és a polgárháborúban, a Horthy-fasizmus börtöneiben."[32] A történelmi összefüggésrendszert néhány évvel később, 1971-ben egy megyei lap újságírója is érzékelte: „A történelem emberközelbe lép, még pontosabban, itt az ember lép a történelem közvetlen közelébe."[33] Szerényi Sándor, a Kegyeleti Bizottság titkára, amely 1964-től a kommunista temetésekért volt felelős, gondolatait hasonlóképpen fogalmazta meg: „két évszázadnyi magyar történelmi múlt van itt együtt".[34] Ennek megfelelően az emlékmű különböző történelmi évfordulókról való megemlékezéseken is felhasználható volt, hiszen nem egyetlen meghatározott eseményhez, hanem a történelem teljes összefüggéséhez kötődött. 1965. november 4-én például a párt koszorúkat helyezett el itt, megemlékezve az 1956-os szovjet beavatkozásról.[35] 1967-ben a Tanácsköztársaság 48. évfordulója alkalmából szintén koszorúztak a Panteonnál.[36]

James E. Young szerint, az emlékmű és földrajzi környezete összefüggnek. Az emlékmű tájékozódási pont a környező tájban, míg jelentését a szomszédságával létesített kapcsolatából nyeri. „Egy beépítetlen mezőn álló rozsdamentes acél obeliszk például egészen más jelentéseket kelt, mint az, amely egy bevásárló utca szomszédságában helyezkedik el."[37] A Panteonnak a Kerepesi temetőben elfoglalt helyzete megerősíti azt a következtetést, mely szerint az emlékmű végleges formáját a kommunista vezetés által érzékelt történeti folytonosság eredményezte. Habár a mauzóleumot egymástól független kapukon több irányból lehet megközelíteni, az általában követett út a főbejáraton át vezet. Ez az útvonal különböző jelentőségű sírok és síremlékek mellett halad el. A főbejáraton át vezető út baloldalán lévő hősi parcella, melyet 1956 kommunista mártírjainak szenteltek, jelenti az első sírokat a temetőben. Az ösvény ezután jobbra fordul a mauzóleum felé. A kereszteződésben áll a hét jakobinus síremléke. A magyar jakobinusokat 1795-ben végezték ki Budán. A szervezkedés a francia forradalom hatása alatt a magyar politika és társadalom megreformálását tűzte ki célul. A valóságban a hét férfiú kicsi és elszigetelt összeesküvő csoportot alkotott, és miután az osztrák titkosrendőrség leleplezte a szervezetet, fővesztésre ítélték őket. A kivégzés után jeltelen sírokba temették a holttesteket. 1958-ban, a Panteon tervezésének időszakában újratemették a maradványokat a Kerepesi temetőben, és 1960-ban, egy évvel a munkásmozgalmi együttes fölavatása után, elkészült a síremlékük is. A munkásmozgalom nagy halottainak emlékműve felé vezető séta következő állomása gróf Batthyány Lajos

[32] Magyar Rádió Archivuma (a továbbiakban: MRA) Hírek, 1959. március 21. 10 óra; Népszabadság 1959. március 22.

[33] Ordas Iván: Séta a panteonban. Tolnai Népújság, 1971. november 1.

[34] Szerényi Sándor: Ismertető a Mező Imre úti temető Munkásmozgalmi Panteonjáról. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Szerényi) 5.

[35] MOL 288/22/1965/1

[36] MOL 288/7/276

[37] Young 7–8.

mauzóleuma. Batthyány az 1848-as forradalom miniszterelnöke és az ország első ténylegesen alkotmányos kormányfője volt. 1849-ben végezték ki Pesten. Habár életében nem volt népszerű, még kevésbé karizmatikus vezető, a kivégzőosztag golyói a nemzet mártírjává avatták. A Monarchia Magyarországán a gróf 1870-es újratemetése nyitotta meg a nagy nemzeti hősök temetési szertartásainak sorát. Mauzóleumát 1874-ben avatták föl.[38] A sétány végül egy térbe torkollik, melynek legnagyobb részét a munkásmozgalmi mauzóleum épülete foglalja el. Másik oldalán azonban ott látható az 1919-es proletárdiktatúra mártírjainak síremléke. Az emlékművet 1949-ben a Tanácsköztársaság 30. évfordulójának alkalmából emelték, és Kádár János avatta föl. A munkásmozgalmi mauzóleum mögött két további jelentős síremlék található. Az első Kossuth Lajosé, az 1848–49-es forradalom fő politikai vezetőjéé, aki 1894-ben halt meg száműzetésben Torinóban. Két héttel halála után temették el a Kerepesi temetőben, de mauzóleuma csak 1909-ben készült el. A másik síremléket gróf Károlyi Mihálynak, az 1918-as forradalom miniszterelnökének szentelték, akit a kommunista vezetők a polgári és a proletár forradalmak közti közvetítőnek tekintettek. A Munkásmozgalmi Panteon térbelileg is ennek az útnak a végén helyezkedett el.

Ugyanakkor az építészeti kivitelezés is jelezte a történeti értelmezést. A magyar történelmet a munkásmozgalom nagy halottainak perspektívájából láttatták. A történet a jakobinusok kezdetleges modernizációs kísérletével vette kezdetét, mely az 1848-as polgári forradalomban érte el tetőpontját. A polgárosodás hiányosságait a Károlyi-rendszer igyekezett pótolni 1918-ban. A polgári köztársaság azonban képtelen volt megbirkózni a kor kihívásaival, ezért kitört a kommunista forradalom. Ennek veresége csupán rövid szünetet jelentett a történelemben, hiszen a megvalósult kommunista rendszer dicsőségesen teljesítette be történelmi hivatását. Szerényi Sándornak a mauzóleumról írott ismertetője bizonyítja, hogy a kommunisták valóban együtt érzékelték a Panteont történelmi környezetével. A könyv szükségesnek érezte belehelyezni a síremléket a temető szélesebb összefüggésrendszerébe. A szerző a kommunista emlékeken túl felhívta a figyelmet a magyar történelem több kiemelkedő alakjának sírjára, mint amilyen Kossuthé, Táncsicsé és Károlyié. A rövid kiadványban közölt fényképek között is ott láthatók e sírok, együtt a Panteonról készült felvételekkel.[39] A síremlék építészeti megoldása is a folytonosságot sejtette. A főépület előtti díszsírhelyek párhuzamos nyughelyei egyenes vonalban vezetik a tekintetet a mauzóleum bejáratához. A távolba vesző párhuzamosok látványát formázó, párban fölállított hat pilon is a linearitás hatását kelti.

A Munkásmozgalmi Panteon tehát a történelem átfogó környezetéből született meg. Az emlékmű annak következtében keletkezett, hogy a kommunista vezetők a teljes újkori magyar történelmet érzékelték, mikor egyes eseményeivel foglalkoztak. Ez azt eredményezte, hogy nem tudták elfogadni az olyan emlékhely gondolatát, melyet csupán a történelem egy bizonyos részének szentelnek. A párt azt a történeti megjelenítést vélte helyénvalónak, amely a múlt folytonosságát teljességében mutatja meg. A Panteon születésének esetében a kommunizmus vagy a munkásmozgalom fogalma biztosította azt a perspektívát, amely múlt és jelen történéseit egyetlen folytonos időfolyammá szervezte. Ebből a szempontból a munkásmozgalom nagy halottainak emlékműve összehasonlítható az emlékezet-hagyomány Pierre Nora szerinti utolsó formájával. Nora amellett érvelt, hogy a nemzet fogalma teremtette meg utoljára a folytonosság természetes tudatának feltételrendszerét Franciaországban. A francia nemzet fogalmának egysége tette utoljára lehetővé azt, hogy történelem és emlékezet párhuzamos legyen. A történelem homogén voltát a nemzet eszméje megőrizte, az emlékezés ennek keretében zajlott. A nemzet fogalma biztosította a folytonosság tudatának megőrzését. Nora az emlékezés magától értetődő formáját lehetővé

[38] Stéfán Ildikó: Gróf Batthyány Lajos halála és temetései. Sic Itur Ad Astra, 1993. 2–4. sz. 6–17.
[39] Szerényi 11.

tevő történelmi környezetet nevezi *milieux d'histoire*-nak.[40] Az 1950-es évek végi Magyarországon a nemzet eszméjét felváltotta a kommunizmusé, létrehozva ezzel azokat a feltételeket, amelyek megerősítették a történeti folytonosság tudatát, és a történelem környezetét eredményezték. Az ily módon született Munkásmozgalmi Panteon joggal határozható meg az emlékezet helyek analógiájára a történelem helyeként.

Világos, hogy a történelem feltételezett folytonossága absztrakción alapult. A történelem jelentése különböző fogalmaknak – az időbeli változás ellenére is – elképzelt azonosságára épült. A múlt szereplőit mint elvont, és ami még fontosabb, időtlen eszmék részeiként írták le. Az ellenforradalom és a kommunizmus létét visszavetítették az időben, hogy kijelöljék közös történelmük kezdőpontját. A párt megalapításának 40. évfordulója alkalmából készült történelmi beszámoló a világtörténelem kommunista szempontú általános vázlatával kezdődött. Megállapításai szerint a kapitalizmus különböző történelmi megjelenési formáin keresztül lényegileg mindvégig ugyanaz az erő volt. Habár megtestesülhetett gazdasági válság, világháborúk, soviniszta és rasszista gyűlölet, fasiszta barbárság, gyarmati háborúk, reakciós puccsok és ellenforradalmak során, valójában mindig önmaga lényegével maradt azonos, azaz a kommunista proletár forradalom elleni harccal.

A változás elleni azonosság létrehozásának ez az eszköze hasonló volt ahhoz a technikához, melyet a középkori politikai teológia használt föl a probléma megoldása során.[41] A 13. századtól kezdődően a folytonosság érzékelése közeli kapcsolatba került a *corpus mysticum* eszméjével. A *corpus mysticum* metaforáját a középkorban széles körben használták. Eredetileg csupán az egyházat képzelték *corpus mysticum Christi*nek, melynek a feje maga Jézus Krisztus volt. Ezt megelőzőleg, a Karoling-korban a kifejezést az oltári szentség megjelölésére alkalmazták: ez volt Krisztus misztikus teste, míg az egyház egyszerűen csak *corpus Christi*. A 12. és 13. században azonban a fogalom jelentése megfordult. Az oltári szentséget a Megváltó valódi testeként fogták föl, míg az egyház felruházódott a misztikus test tulajdonságaival. Ez Krisztus két testének, az egyedinek és a kollektívnek, a megkülönböztetését jelentette. A misztikus korporáció végeredményben jogi értelemben vett korporatív intézménnyé változott át. Az egyházat olyan politikai testületként vagy éppen adminisztratív szervezetként értelmezték, melynek feje a pápa volt. Ennek eredményeképpen a *corpus Christi* a keresztények korporációját kezdte jelenteni. Amiképpen a 12. századtól kezdve az egyházat *corpus mysticum*ként képzelték, azonképpen a világi állam is megszerezte a misztikus test jelentését a Királlyal mint fejjel az élén. Eredetileg az új fogalmat a világi hatalom azon szükséglete hívta életre, hogy szembeállítsák az állam testét az egyház testével. Ebből következően a kifejezés egyházi terminológiából származott, és a *corpus reipublicae mysticum* formáját öltötte. A későbbiekben az uralkodói érvelés arra hasznosította, hogy alátámassza a nemzeti egyházak bekebelezését az ország misztikus testébe,

[40] Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. Aetas, 1999. 3. sz. 142–157. A kommunista síremlékmű esete teljes mértékben ellentetje annak a módnak, ahogyan az emlékezet helyei általában véve létrejönnek. A *lieux de mémoire* fogalma maga után vonja a történelem környezetének eltűnését. Az emlékezet helyeit akkor teremtik meg, amikor a történeti folytonosság teljességének érzete nem él a társadalomban. Másképpen szólva, nem létezik olyan nézőpont, ahonnan a múlt egyes eseményeit egységes időbeli folyamatként lehetne fölfogni. A múlt egyedülálló nyomának (lieu) megjelenítése a folytonosság illúzióját hozza létre. A hagyományos világ emlékezete mindörökre elveszett, és már csak rejtélyes módon, a mesterséges emlékezet különféle technikáival érhető el. Úgy tűnik, Nora nemcsak a *loci memoriae* fogalmát kölcsönözte a klasszikus emlékezet hagyományból, hanem teljesen újraélesztette a Frances Yates könyve által közvetített reneszánsz gondolkodást az emlékezetről. (Yates, Frances: The Art of Memory. Chicago, 1966.)

[41] Kantorowicz, Ernst H.: The King's Two Bodies. Princeton, 1957. (a továbbiakban: Kantorowicz) 194–232., 302–313.

melynek feje a király volt. A közösség értelmében vett minden *universitas* olyan kollektív testnek számított, melyet ugyanakkor örökéletű prototípusok egyedi megvalósulásának is tekintettek. A fogalom jelentésének legfontosabb tartalma a folytonosság szempontjából az volt, hogy az egyes *universitas*ok nemcsak a közösség élő tagjait foglalták magukba, hanem a halottakat is a múltból és a jövő még meg sem született nemzedékeit is. Ezáltal a misztikus test egységének megértése leszármazáson alapuló folytonosságot hozott létre. Összefoglalva tehát, a misztikus test legalapvetőbb jelentése nem egyszerűen abban állt, hogy személyek sokaságát foglalta egy testbe, hanem abban, hogy ez a korporáció a leszármazáson keresztül folytatólagosan fennmaradt.

A francia királyi utódlásnak szintén elsőrendű problémája volt a pillanatnyi töréseket is elkerülő folytonosság létrehozása. Az örökösöket eredetileg a koronázás után fogadták el jogos és teljes királyi jogkörrel rendelkező uralkodóknak. A *Lits de Justice* szertartása azonban különleges jelentőséget nyert XIII. Lajos utódlása során. A *Lits de Justice* egyfajta királyi törvényhozó szervnek számított. A monarcha első megjelenése gyűlésükön jogos uralmának megerősítését jelentette. XIII. Lajos azonban már apjának, IV. Henriknek a temetése, illetve saját koronázása előtt részt vett az ülésen. Az ifjú király ekkor a halott uralkodó képmását jelenítette meg, ezzel álcázva a halál és az utódlás közti időszak tényét.[42] Ez a rituális újítás a francia monarchikus utódlás ideológiájának megváltozását hozta magával. Lajos azonnali trónra lépése csakis a dinasztikus folytonosságon alapulhatott, melyet a soha meg nem szűnő családi vérvonalról tett kijelentés erősített meg. Apa és fiú egysége biogenetikus utódlást eredményezett. Ezáltal a dinasztikus örökség felváltotta az elvont fenség folytonosságát. Ettől a pillanattól kezdve a *Lits de Justice* a születési jogon alapuló királyságot jelképezte, míg a koronázás szertartása az egyes királyt a királyság emberfölötti eszméjével egyesítő eszközzé alakult át.[43]

A politikai test metaforája, mint a folytonosság létrehozásának eszköze, nem tűnt el XVI. Lajos lefejezése után sem. Antoine de Baecque írta meg a francia forradalomnak mint az államtest egyik rendszerről a másikra való átszállásának a lenyűgöző történetét.[44] A király testét, mint a politikai test megtestesülését, felváltotta a polgárok teste. A királyi politikai testet egyetlen testként képzelték el, melyet egyik király örökölt a másiktól, megtestesítve ezzel az állam folyamatosságát. Az átalakulás első lépése a király politikai testének megsemmisítő veresége volt. A XVI. Lajos impotenciájáról szóló mesék a királyi politikai testnek arra való képtelenségét jelképezték, hogy biztosítsa az állam folytonosságát. Az uralkodó testi fogyatékosságát a Bourbonokhoz erősen kötődő királyi termékenység képzetével állították szembe. A Bourbon dinasztiában az első éjszaka és az utódok születése alapvetően nyilvános események voltak a királyi termékenység demonstrálása céljából. XVI. Lajos képe, mely egy olyan királyt ábrázolt, aki képtelen volt biztosítani az államtest folytonosságát, az örökös monarchia e megtermékenyítő funkciója ellenében született meg.

Az impotens király képe 1789-ben bukkant föl újra, ezúttal politikai érvelésekben. A forradalmárok saját önképüket a gyenge királyi test ellentételezéseként alkották meg: miközben a hazafiak az uralkodót betegnek, és ebből eredően felszarvazott férjnek ábrázolták, önmagukat az egészséges „herkulesi üzekedő" kifejezéssel illették. A Bourbonok termékenysége ezáltal semmivé lett, hogy szerepét átvegyék a hazafiak, akik egyedül maradtak képesek arra, hogy létrehozzák az új politikai testet. A király politikai teste 1792-ben szenvedett végleges vereséget. A nemzetgyűlés Lajos 1791-i betegsége során részletes napi

[42] Giesey, Ralph E.: Models of Rulership in French Royal Ceremonial. Rites of Power. Szerkesztette: Sean Wilentz. Philadelphia, 1985. (a továbbiakban: Giesey) 41–64.

[43] Hanley, Sarah: Legend, Ritual, and Discourse in the *Lits de Justice* Assembly: French Constitutional Ideology, 1527–1641. Rites of Power. 65–106.

[44] Baecque, Antoine de: The Body Politic. Corporeal Metaphor in Revolutionary France, 1770–1800. Stanford, 1997. 28–120.

jelentéseket kapott az uralkodó testi állapotáról, ami hamarosan nevetség tárgyává tette, mint haszontalan nyomorékot. Lajos szökése és varennes-i letartóztatása után a monarcha képe kövér és impotens disznóvá változott át, akit szörnyeteg felesége, Marie Antoinette irányított. Mindezek oda vezettek, hogy kivégzése idején a király már nem volt alkalmas arra, hogy megjelenítse a francia nemzet politikai testét.

A monarchikus Franciaország testszerű ábrázolásai lehetővé tették Sieyès abbé számára, hogy az 1789-i törést, mint az elöregedett politikai test antiszociális betegségeinek meggyógyítására irányuló próbálkozást fesse le. A rendi gyűlés összehívása után a politikai elemzők azzal érveltek, hogy a francia állam a királytól függetlennek tekintendő. Az állam teste leromlott és megbetegedett. A reformerek ezért olyan orvosokként határozták meg magukat, akik a kórkép felállítása után helyes *alkotmánnyal* (Az eredeti szöveg is a *constitution* testi és jogi kettős értelmére játszik rá, ami a 19. századi magyar nyelvnek is még sajátja volt. Az *alkotmány* szó eredetileg ugyanis valakinek a fizikai felépítésére utalt, és innen került jelentésátvitellel a jogi nyelvezetbe az állam szerkezetének leírásaként.) látja el a beteget. Sieyès teljes újjászületést helyezett kilátásba az állampolgárok hatalmas testének megalkotásával. A cél elérése érdekében az államtest hagyományos metaforáját a test új biológiai elméletével állította szembe. Míg a hagyományos orvosi tudás a testet különböző tagok kapcsolatának és a fej által irányítottnak képzelte el, az új vitalista felfogás az életet a vér áramlásához kötötte. A reformerek a politikai testet is ez alapján a tudás alapján festették le, és azzal érveltek, hogy a harmadik rend a társadalmi test vitális része, melyhez a többiek csupán hozzákapcsolódtak. Következésképpen a harmadik rend képes magába olvasztani az összes többi társadalmi csoportot, illetve képes egyetlen testbe foglalni őket, beleértve az állam funkcióit is. Az állampolgárok egységes és hatalmas teste tehát megfelel az egészséges államtest iránti összes elvárásnak. Ezt a sajátos képet, a folytonosan változó képviselőkből álló nemzetgyűlés létrehozásával, átvitték a politika birodalmára is. Ennek értelmében a nemzetgyűlés egyharmadát érintetlenül hagyták a választások, és csak kétharmadukat váltották föl új tagok. Ez a rendszer a politikai test örökkévalóságát és állandó újjászületését eredményezte. Az állampolgárok monumentális testét a Nemzeti Föderáció teremtette meg, melyet egy teljes mértékben összekapcsolt organizmushoz hasonlóan képzeltek el.

A Panteonra vésett nevek jelentésüket tulajdonnevek egész sorával összehasonlítva nyerték. A tulajdonnevek által megtestesített személyes cselekedetek egymást követték, tettek folyamatos áramát alakítva ki. A forradalmárok egymás nyomába léptek, a forradalom pedig permanens volt. A tulajdonneveket használó kijelentések alkalmasak arra, hogy identitásokat fogalmazzanak meg. Bizonyos cselekedet elkövetői meghatározhatók, ugyanakkor a tettek maguk azonosítják a kérdéses cselekvőt. Egyszerűbben fogalmazva tulajdonnevek segítségével azt lehetséges elmondani, hogy ki hajtott végre valamely cselekvést. A tulajdonnevek által hordozott önazonosság azonban rendszerint önkényesen meghatározott. Jelentése a felhasználótól vagy felhasználók csoportjától függ, azaz az identitás a kontextuson múlik. A Panteon előtti hat oszlopon és az urnacsarnokban lévő halottak neveit időrend szerinti csoportokba rendezték el. A csoportok célja a magyar kapcsolódású munkásmozgalom különböző korszakainak kronologikus megjelenítése volt. Bár a pilonok a neveken kívül nem tartalmaztak feliratokat, az emlékmű terve közelebbről is meghatározta az egyes történelmi korszakokat.[45] Az első nyolc személy a magyar munkásmozgalom úttörőjének számított, a következő nyolcat pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom harcosának keresztelték el. Őket a Tanácsköztársaság 29 kiemelkedő alakja követte, a következő 42 név pedig az illegális kommunista pártot képviselte. A két háború közti földalatti mozgalom aktivistáiban a dokumentum a munkásmozgalom fasizmus elleni harcának hőseit látta. Tizenöt férfit soroltak egy további külön csoportba, mint a magyar

[45] MOL 288/22/1963/14; Szerényi 12–14.

munkásmozgalom fasizmus elleni *fegyveres* harcának kiemelkedő hőseit. Hasonlóképpen hat név képviselte a *nemzetközi* munkásmozgalom fasizmus ellenes küzdelmének magyar hőseit. A sort az 1956-os ellenforradalom elleni harc mártírjai és a szocialista Magyarország munkásmozgalmának nagy halottai zárták. Rév István is – hasonlóképpen – amellett érvel, hogy egy egyszer meghatározott tulajdonnév szükségképpen viszonyba kerül más nevekkel. Következtetését arra a tényre alapozza, hogy Kádár János, az MSZMP főtitkára 1956 után egyszer sem ejtette ki Nagy Imrének – akit gyakorlatilag ő végeztetett ki –, a forradalom miniszterelnökének a nevét. Rév magyarázata szerint ez az új kommunista uralom logikus folyománya volt. Hiszen ha Kádár megemlítette volna Nagy nevét, az azonnal kapcsolatot teremtett volna kettőjük neve között. Kádár neve egyetlen dolgot jelenthetett volna: Nagy Imre hóhéra.[46] Végeredményben nyilvánvaló, hogy a tulajdonnevek által hordozott identitás a vele kapcsolatban lévő egyéb nevek csoportjától függ. Kádár nagyon különböző dolgokat jelentett Nagy Imrével párban, mint másféle nevekkel összefüggésben. A Panteon a történelem megszemélyesített formáját tulajdonnevekhez kötve idézte föl. A személynevek azonban nem egyedül, elszigetelve álltak: az egyes kommunisták megszakítatlan sora a Panteonban a kommunizmus örökkévalóságát teremtette meg. A síremlékmű névsora így arra a meggyőződésre utalt, mely szerint a kommunisták mint egyének meghalhattak, de a Kommunizmus soha.

A nagy kommunista halottak emlékműve létrehozta a materiális kontinuitás érzetét. A Munkásmozgalmi Panteon megteremtői a középkori politikai teológiához hasonlóan látták a kommunizmus természetét is. A halott kommunisták testeinek töretlen vonulata a kommunizmus halhatatlanságát jelenítette meg. Az igazi testek jelenléte azonban arra világított rá, hogy az egyes kommunisták valamiképpen egy személyek fölötti létező részei voltak. A kommunizmus örökkévaló volt, hiszen az egymást követő egyének mindig örökölték az eszmét. Egy pusztán neveket tartalmazó egyszerű emlékmű nem lehetett volna kielégítő: valódi testekre és igazi temetkezési helyre volt szükség ahhoz, hogy a kommunizmust időben élő tagok által alkotott időtlen testként lehessen érzékelni. A síremlék célja nem az volt, hogy egy meghatározott eseményre emlékeztessen, amely új jelentést adhat a történelemnek. Éppen ellenkezőleg, arra volt hivatva, hogy egyetlen pillantás alatt láthatóvá tegye egy testület örökkévalóságát. A holttestek a kommunizmus misztikus testét teremtették meg, amely egyes tagjai halandósága ellenére mint testület halhatatlan volt. A Panteon ezáltal *Corpus Communismi Mysticum*ot hozott létre, melynek folyamatos léte teljes mértékben független volt az egyéni tulajdonságoktól és tagjai tetteitől. Avató beszédében Kiss Károly világosan kifejtette ezt az elképzelést: „S ha hibáztunk, ha megtorpantunk, nem a párt tévedett; mi, az egyes emberek bizonyultunk gyarlóknak."[47] A közös test gondolatát érzékletesen írta le az az újságcikk, mely egy államvédelmi tiszt a budapesti pártbizottság ostroma után történt meglincselését elevenítette föl: „A Szív olyan férfi kebelében dobogott, aki egész életét a munkások ügyének szentelte. A Szív szeretett és gyűlölt, kinek-kinek érdeme szerint mérte ki a jussát. Szerette az életet, a becsületes embereket, azokat, akik 12 esztendővel ezelőtt végre levetették nyakukról az igát. S gyűlölte azokat, akik ezt az igát a nép nyakára rakták, a halált s hordozóit. Ezt a Szívet 1956. október 30-án kiszakították a testből. Utolsó pillanataiban is a párt ügyéért dobogott, másokért szenvedett." Az ezután következő bekezdések az egyik elkövetővel készített beszélgetést tartalmazták. A szerző következtetése szerint a gyilkosok nem értették, miért nem áll bosszút a párt: „Hogyan is értené meg, hogy a Szív, amelyet társaival együtt kitépett, most is tovább dobog. Ott él mindazokban, akik ismét felvették a zászlót, amelyet a mártírok

[46] Rév, István: The Necronym. Representations, 1998. 4. sz. 76–108.

[47] Népszabadság, 1959. március 22.

vére festett pirosra."[48] A pártnak nem volt miért bosszút állnia: bár érték veszteségek, életének folytonossága nem szenvedett törést.

A változások ellenében is fennmaradó folytonos azonosság eszméjét a politikai halottkultusz teszi valósággá. Reinhart Koselleck rámutatott, hogy a halottkultusz mindig vallásos elemek alkalmazásával járt együtt. Pontosabban a kultusz során vallásos és politikai összetevők hatották át egymást. Vallásosként a másvilágról nyert misztikus tudást, politikaiként pedig a társadalom felépítéséről vallott nézeteket érti a német történész. Ez a fajta politikai halottkultusz nem a kommunizmus találmánya volt, valójában századokkal korábban, dinasztikus elődjének kisajátítása nyomán vált a modernitás kultúrájának megkerülhetetlen részévé.[49] A 11. és 12. században a királyi dinasztiák sorra létrehozták saját temetkezési helyeiket. Királyi és királynői sírok követték egymást a franciaországi Saint Denis-ben és az angliai Westminster Abbey-ben is. A közép-európai uralkodó dinasztiák is megteremtették saját magánhasználatú szentélyeiket. Az Árpád-házi királyok a székesfehérvári bazilikába temetkeztek. A középkori Csehország Přemysl királyai a prágai Szent Vitus székesegyházban teremtették meg dinasztikus temetkezőhelyüket, míg a lengyel Piast-ház a krakkói Szent Vencelnek szentelt katedrálist használta erre a célra.[50] Ezek az uralkodói alapítások nyilvánvalóan a királyi hatalom folytonosságát jelképezték. Ezen kívül azonban szembeszökően látványossá tették a király két testének eszméjét. Egyrészről a király természetes teste a sírban pihent, látványos bizonyítékot szolgáltatva ezáltal a Királyság valóságos létezésére, hiszen a látogatók valódi uralkodók valódi sírjait láthatták, érezhették és érinthették meg. Másrészről viszont az egymást követő királyok holttestének segítségével a síremlékek az uralkodói hatalom folytonosságát és örökkévalóságát teremtették meg. Habár a királyok természetes teste halott volt, azaz halandó – ám éppen ezáltal valódi is –, a királyság soha nem szűnt meg létezni. A királynak mint korporációnak az örökéletűségét a fenség fogalma teremtette meg. A *dignitas*t személyek feletti halhatatlan személyiségnek képzelték el, aki az egyedi királyokat felruházta saját tulajdonságaival. *Dignitas non moritur* – a fenség soha nem pusztult el, bár az egyes uralkodók bármikor meghalhattak. Az egyes monarchák – bármilyen jellemek is voltak – időről időre megörökölték ezt a halhatatlan létezőt minden jellemzőjével együtt. Örökkévaló örökségükön keresztül egy misztikus – és rejtélyes – emberfölötti test részeivé váltak. A misztikus test örökéletű volt, bár egyes tagjai, beleértve a fejet is, alkalmanként más egyénekkel felválthatók voltak. Egy időben mindössze egy élő személy viselhette a fenséget, őt azonban egy kollektív faj megtestesítőjeként fogták föl. Mindez a korporatív egyedüliség fogalmának létrejöttét eredményezte, amely azt jelentette, hogy bár a király mint egyén öltötte magára a fenséget, ugyanakkor ő maga volt a Fenség fajának egyetlen élő képviselője is, azaz maga a faj. Az egyedi király a Király, egy kollektív halhatatlan test aktualizációja volt. A középkori felfogást a főnix legendája fejezte ki a legpontosabban. A mesék szerint egy időben csak egy élő főnixmadár lehetett a Földön. Amikor ez a példány tűzben égve elpusztult, hamvaiból azonnal életre kelt az új főnix. Habár az egyes főnixmadarak halandók voltak, a faj maga az utódlás jogán halhatatlan. Az egyes főnixek minden esetben sajátos kettőséget testesítettek meg, hiszen egyszerre voltak közönséges tagjai egy fajnak, és egyetlen élő példányként maga a faj is, egyszerre voltak valódi főnixek és a főnixszerűség aktualizációi.[51] A te-

[48] Pintér István: Bosszúért lihegve. Népszabadság, 1957. március 22.

[49] Koselleck, Reinhart: Einleitung. Der Politische Totenkult. Szerkesztette: Koselleck, Reinhart – Jeismann, Michael. München, 1994. 9–20., ill. Zur politschen Ikonologie des gewaltsamen Todes. Basel, 1998.

[50] Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000. 273–275. Beaune, Colette: Les sanctuaries royaux. In: Les lieux de mémoire. Szerkesztette: Pierre Nora. 2. k. La Nation. 1. kötet. Paris, 1986. 57–87.

[51] Kantorowicz 5–20., 314–336.

metési szertartásokat szintén úgy tervezték, hogy megbirkózzanak az egyik uralkodó halála és utódjának koronázása között eltelő rövid interregnummal. A szakadást átívelő eszköz a királyi halotti képmás volt, amely a halott király élő testét helyettesítette. A szertartás során két test volt jelen: egy halandó, illetve egy örökké élő, mely a halhatatlan királyi fenséget jelképezte.[52]

Az identitás folytonossága abban az esetben látszik valóságosnak, ha a materiális kontinuitás képzete kapcsolódik hozzá. Bár az örökkévaló létezés fogalmát létre lehet hozni tisztán intellektuális eszközökkel, társadalmi tapasztalatként addig nem létezhet, amíg nem testesül meg látható anyagi formában. A dinasztikus temetkezések abból a kulturális környezetből erednek, melynek egyik jellegzetes megnyilvánulása a feltámadásról folytatott 13. századi vita is. A 13. század nagy skolasztikusai – Nagy Albert, Aquinói Tamás és Giles of Rome – tagadták, hogy a test lenne a személyiség megfelelője. Ehelyett azzal érveltek, hogy a személyiség pszichoszomatikus egészet alkot, melyben a döntő szerepet a lélek játssza. Valójában a lélek egymaga képes az önazonosságot biztosítani, hiszen hordozza a személyiség minden jegyét, melyeket a test csupán anyagi formában fejez ki. A lélek képes egymagában is létezni, és rendelkezik saját egyedi teste újraalkotásának képességével is. Ezek a teológusok tehát a feltámadást bizonyos értelemben második születésként értelmezték, melyet az anyagi folytonosságban beálló szakadás előz meg. Véleményük szerint a test és a lélek szétválik a halál órájában, és a holttestnek a személyiséghez semmi köze sincs. Az Utolsó Ítéletkor Isten másik testet teremt, mely tulajdonságait tekintve teljes mértékben azonos az előzővel, de nem az anyagi értelemben, hiszen Isten akár nagyon különböző anyagot is felhasználhat az új létrehozásához. Így az én folytonossága szellemi és nem anyagi értelmű volt. Mivel ez az érvelés ellentmondásmentesen volt képes megoldani az azonosság problémáját, meglepő az a tény, hogy a szerzők mindegyike, és különösen Aquinói Tamás, azt állították, hogy a lélek tökéletesedése igényli a testet. A skolasztikusok, akik általában véve elvetették a testi feltámadás gondolatát, ennél a pontnál meghátráltak. 1277-ben Párizsban az egyház maga is elítélte a tiszta szellemi folytonosságra vonatkozó javaslatokat. A klerikális elit kinyilatkoztatta a földi test visszatérését, az anyagi folytonosság mellett téve hitet. Igen valószínű, hogy a testületet erre a döntésre a korabeli vallásos és kegyes gyakorlat késztette. A szellemi azonosság tétele azzal a következménnyel járt volna, hogy a sírokban lévő holttestek és az ereklyetartókban tárolt ereklyék nem támadtak volna fel, és ez aláásta volna a mártírok kultuszát is.

Az 1300 körüli évek a test iránti megnövekedett odaadásról tanúskodtak: a halál okának megállapítása céljából tudományos érdeklődés támadt a testek felnyitása és vizsgálata iránt, és nagy lelkesedéssel gyakorolták a holttestek különböző célú feldarabolását is. A temetkezési szokások eltérő voltuk ellenére megegyeztek abban, hogy a holttestet érintő eseményeket a személyiségre vonatkozónak tartották. A szentek és mártírok testének darabjait úgy kezelték, mint a teljes személyiség hordozóit, és ez a szokás a laikusok temetésére is hatással volt. A holttestet vagy balzsamozták, hogy megőrizzék a személy bontatlan egységét, vagy feldarabolták, hiszen minden részecske képes volt kifejezésre juttatni a személyiség teljességét, a test feltámadásába vetett hit pedig biztosította, hogy egyetlen darab sem veszhet el. A testet a személytől elválaszthatatlannak tartották, és a 13. század végi teológia fő iránya a feltámadást a fölkelt test és a lélek újraegyesüléseként határozta meg. Ebből a középkori felfogásból ered az a tény, hogy a nyugati kultúrában a test az én alapvető hordozójává vált. Modern regények és filmek az identitás problémáját rendszeresen a testi azonosság képein keresztül közelítették meg. Dr. Jekyll és Mr. Hyde története egy egész műfajt indított útjára, amely az én fogalmát a személyes testek eltűnésének, megváltozásának vagy elcserélésének esetein keresztül világítja meg. A szervátültetés modern tudományos gyakorlatának dilemmái szintén a testi folytonosság fontosságát tükrözik. Álta-

[52] Giesey; Kantorowicz 409–419.

lában véve a nyugati gondolkodás alapvetően egyetértett és ma is egyetért abban, hogy anyagi folytonosság híján az azonosság nem maradhat fenn.[53]

A kommunista rendszerek a testi folytonosság európai hagyományából kiindulva teremtették újra a politikai test képzetét. Hozzávetőleg a magyarországi munkásmogalmi síregyüttes építésével egy időben a történelem hasonló kőbe formázott megjelenítéseit lepleztek le a Szovjetunióban is. A leningrádi Örök Tüzet, amely az 1917-es forradalom mártírjait tette halhatatlanná, 1967. május 9-én, a győzelem napján átszállították a Piszkareszkoje temetőbe, ahol a második világháború halottjai nyugodtak. Ez a jelképes tett folytonosságot sugallt 1917 októbere és a világháború harcosai között. Mindez sokkal hangsúlyosabb módon fejeződött ki, amikor az Örök Tűz 1967. május 8-án megérkezett Moszkvába az Ismeretlen Katona emlékművéhez. A szertartás azt sejtette, hogy a két küzdelem katonái általában véve ugyanazért a célért harcoltak, sőt mi több, egyetlen örökkévaló sereget alkotnak. N. G. Jegoricsov, a SZKP Moszkvai Bizottságának első titkára világosan kifejtette ezt a gondolatot avató beszédében: „Mindez olyan, mintha a forradalom és a Nagy Honvédő Háború katonáinak sorai egyetlen halhatatlan hadsorrá váltak volna, melyet az örökké élő elesettek halhatatlan becsülete által hordozott dicsőséges Örök Tűz fénye világít be."[54] A Nagy Honvédő Háború egyik jellegzetes emlékműve az orosz történelem teljes folyamatát jelenítette meg, e folyamatot a haza függetlenségéért vívott folytonos harcként értelmezve. Az 1967 októberében leleplezett, Orosz Anyácskát megtestesítő volgográdi emlékmű leplekbe öltözött, hatalmas, kivont kardú, mezítlábas női alakot formáz. A kapcsolatot az orosz katonai hagyományok és a világháború között, melyet az emlékmű is ábrázolt, maga Sztálin alapozta meg egy 1941. november 7-én elhangzott rádióbeszédében: „Ösztönözzön titeket nagy hőseink bátor alakja",[55] Nyevszkijé, aki a Német Lovagrend elleni csatában győzedelmeskedett, Donszkojé, aki a tatárokat győzte le, Szuvorové, Nagy Katalin híres tábornokáé és Kutuzové, Napóleon győztes ellenfeléé. Magyarországon is készültek a második világháborúról hasonló megjelenítések, így például Veszprémben, ahol a háborús emlékművön időrendben sorakoztak a történelmi szabadságharcok katonái (Dózsa vezette parasztfelkelő, kuruc, 1848-as honvéd) a szovjet Vörös Hadsereg harcosának vezetésével.

A kommunizmus halhatatlansága maga után vonta, hogy a misztikus testben a párt élő tagjai is benne foglaltattak. Ez a felfogás folytonosságot teremtett a múlt és a jelen kommunistái között. Ebben az értelemben a Panteon a halott és az élő párttagok között közvetített. A Titkárság 1957. augusztus 9-i eredeti döntésében az emlékmű 1958. november 20-i, a KMP megalapításának negyvenedik évfordulóján történő felavatása mellett határozott, ami a folytonosság világos jelzése volt.[56] A síremlék hasonló funkciót töltött be, mint a szentek sírjai a korai kereszténységben. A szentek sírjainál Ég és Föld találkozását érzékelték: a szentek lelke a felhők fölött tartózkodott, míg testük a föld alatt pihent. Az Istenhez közel álló szentek közte és az emberek között közvetítettek. A sírt a szent földi tartózkodási helyeként értelmezték, ezért a különleges halottak nyughelyei a Mennyel való kommunikáció csatornái lettek. A kulturális antropológia is megerősíti, hogy a törzsi kultúrák a halottakat általában két világgal – az anyagival és a szellemivel – hozták kapcsolatba. Kettős természetüknek megfelelően képesnek vélték őket arra, hogy közvetítsenek a halott ősök és a közösség élő tagjai között. A középkori germán hagyományban az uralom

[53] Bynum, Carolyne Walker: The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336. New York, 1995. 256–278. és 320–329.; Bynum, Carolyne Walker: Material Continuity, Personal Survival and the Resurrection of the Body. Fragmentation and Redemption. New York, 1992.

[54] Tumarkin, Nina: The Living and the Dead. New York, 1994. (a továbbiakban: Tumarkin) 128.

[55] Tumarkin 63.

[56] MOL 288/7/11

folytonosságát alkalmanként a halott elől sírjának meglátogatása biztosította. Belépni előző királyok sírjába a másvilágra való átlépéshez és a halott uralkodóval való találkozáshoz vezetett, míg kardjának elhozatala azt jelentette, hogy a látogató a sír tulajdonosának utódjaként tér vissza a földi világba. A hatalom másvilági öröklése folytonosságot teremtett halottak és élők között.[57] A Kommunizmus testületi léte, melyet az élők és halottak közti folytonosság hozott létre, elvont történeti folytonosságot eredményezett. A kommunizmust mint lényegileg örök eszmét gondolták el, melynek a különböző politikai vagy társadalmi rendszerek csupán olyan időleges anyagi megtestesülései lehettek, amelyek nem befolyásolták legmélyebb lényegét.

Az a tény, hogy a Panteon a kommunizmus misztikus testét teremtette meg, jól rávilágít az anyagi formában való megjelenítés okára. A *corpus mysticum* kétségkívül a valóság olyan része, amelynek önmaga reprezentációin kívül nincs más eredete. A politikai test nem létezett máshol, mint anyagi megjelenéseiben. Mindezt figyelembe véve a Panteon mint a misztikus test reprezentációja valóságosabb volt, mint az, amit reprezentált, azaz a politikai test elvont fogalma. Bizonyos szempontból a Panteont ahhoz hasonlóan fogták föl, ahogyan a képrombolók látták Isten képmásait. E mozgalom tagjai attól tartottak, hogy a hívők Isten jelenlétét kizárólagosan megjelenítéseiben fedezik majd föl. Felismerték a képmások arra való képességét, hogy valósabbá váljanak, mint Isten maga. A képrombolók azért utasították el Isten megjelenítéseit, mert aggodalommal figyelték képekkel való behelyettesítését és fölcserélését, azaz azt a lehetőséget, hogy csupán szoborként vagy festményként létezzen.[58] A Panteon éppen annak a körülménynek köszönhette létét, amelynek következtében a képromboló mozgalom elvetette Isten képmásait: az újkori emlékművek anyagi valóságukban nem létező fogalmak kiállítására törekszenek. Az emlékművek célja a megjelenítés, nem a meggyőzés. A Panteon által bemutatott történeti értelmezés ugyancsak a kommunizmus bizonyos jellegzetességeit fejezte ki, megteremtve ezzel az identitás megfogalmazásának lehetőségét. Másképpen szólva, az emlékmű elmondta, hogy milyen a kommunizmus. Ezen a ponton válik világossá a Panteonnak a hatalom működtetésében betöltött fontossága. Nem lett volna lehetséges identitást megállapítani az emlékmű és képi vagy szóbeli társainak megalkotása nélkül. Továbbmenve, amennyiben a síremléket más módon építették volna föl, más típusú identitást határozott volna meg. Előzőleg nem létezett olyan önazonosság, amelyet aztán meg lehetett volna jeleníteni. Az emlékművek nem pusztán bemutatják az identitásokat, valójában a reprezentáción keresztül megteremtik ezeket. Nem létezik identitás megjelenítés nélkül. Ezt a sajátos fogalmat F. R. Ankersmit a reprezentáció behelyettesítéses elméletének nevezi. A behelyettesítéses elmélet amellett érvel, hogy a megjelenítés a megjelenített dolog helyettesítője a kettő azonossága folytán. Azonban a reprezentáció folyamata nélkül nem jöhet létre azonosság, hiszen egy pár meglétét követelő létező nem születhet meg csupán egyikük jelenléte által. Az azonosság a megjelenítésen keresztül jön létre, a kettő ugyanabban a pillanatban teremtődik.[59] A megjelenített identitása nem érzékelhető, amíg a megjelenítés el nem készül. A Panteonban lévő holttestek két történeti folytonosságot jelenítettek meg.

[57] Brown, Peter: A szentkultusz. Budapest, 1993.; Turner, Victor: Death and the Dead in the Pilgrimage Process. Blazing the Trail. Tucson – London, 1992. 29–47.; Geary, Patrick J.: Germanic Tradition and Royal Ideology in the Ninth Century: The Visio Karoli Magni. Living with the Dead in the Middle Ages. Ithaca – London, 1994. 49–76.

[58] Baudrillard, Jean: Simulacra and Simulations. Selected Writings. Cambridge, 1988. 166–184., ill. Symbolic Exchange and Death. London – Thousand Oaks – New Delhi, 1993. 51–86.; Ankersmit, F. R.: A Phenomenology of Historical Experience. History and Tropology. Berkeley – Los Angeles – London, 1994. 188–194. Baudrillard a valósabbat hiperreálisnak nevezi, míg a jel és a jelölt fent említett rendjét harmadrendű szimulákrumnak.

[59] Ankersmit, F. R.: Danto on Representation, Identity and Indiscernibles. History and Theory, 1998. 4. sz. 44–70.

Egyrészt megalapozták a forradalom folytonosságát a halottak forradalmi tetteit hangsúlyozva. Másrészt az ellenforradalmi akadályokat sejtetve ennek állandó jelenlétét sugallták.

A síremlékmű ezt a folytonos és örökéletű identitást tette valóságossá. A monumentum képes volt valódi, kézzelfogható és egyedi életek megjelenítésére, melyek világos példáit nyújtották az elvont történeti értelmezésnek. A történelem megszemélyesítése valóságot képezett a múlt általános értelmű elképzeléséből. A történelem és a személyes múlt kapcsolatát hangsúlyozták például Major Frigyes halála alkalmából is: „Az évszázad nagy eseményei és az ő sorsa, pályafutása, elválaszthatatlanok egymástól."[60] Életrajzát a nemzetközi kommunista mozgalom sajátos mikro-történeteként is olvashatjuk. Életének első jelentős eseménye az volt, amikor 1919-ben a Vörös Hadsereg századosa lett. A Tanácsköztársaság bukása után Major az ország elhagyására kényszerült, ezért Franciaországba távozott, ahol a bányászok között szervezkedett. Életének következő állomását Spanyolország jelentette, ahol a köztársaság védelmében harcolt. Franco győzelme után Algériában, francia fogságban folytatta tevékenységét. A háborúban Hitler ellen harcolt a brit és amerikai hadseregek katonájaként, majd csatlakozott az olasz partizánokhoz. Magyarországra 1946-ban tért haza. A kommunista párt napilapjánál helyezkedett el. 1949-ben Rajkkal együtt letartóztatták, és 1956-ban épp időben szabadult, hogy csatlakozhasson az ellenforradalmárok ellen harcoló kommunista fegyveresekhez.[61] Major 1919 és 1956 közötti folyamatos tevékenységét a kommunista mozgalomban azért hangsúlyozták, hogy a kommunizmus töretlen történetét lehessen megjeleníteni a Tanácsköztársaság és a „munkáshatalomnak" az 1956-os ellenforradalom utáni helyreállítása között. Az 1919 után kezdődött életrajzok is az eszme halhatatlanságát példázták. Kossa István élettörténete például azt mutatta be, hogyan adott a munkásosztály új harcosokat az első proletárdiktatúra bukása után. A róla szóló cikkek azt hangsúlyozták, hogy a férfi szegény parasztcsaládból származott, és megemlítették, hogy édesapja elszegényedett napszámos volt, minek következtében a máskülönben értelmes fiú nem járhatott egyetemre. Ezért aztán a munkásosztály tagjainak sorába lépett: villamoskalauzként dolgozott a fővárosban. Kossa a közlekedési vállalat munkásai között ismerkedett meg a kommunista tanokkal, később csatlakozott az illegális párthoz, és szintén illegálisan megszervezte a villamosvállalat dolgozóinak szakszervezetét. „Amikor a harcos baloldali villamos szövetség ellen rendőrségi hajsza indult, ő is illegalitásba kényszerült." 1933-ban letartóztatták. „Alig szabadult, máris ott volt az előre törő nyilasok ellen szervezkedő munkások első soraiban." „A felszabadulás után a Magyar Kommunista Párt őt állította a szakszervezeti mozgalom élére." „Az 1956-os ellenforradalom idején is élvonalban küzdött a munkásosztály és a nép ellenségeivel szemben, és a november 4-én megalakult forradalmi munkás-paraszt kormány pénzügyminisztere lett."[62]

A többek között a Panteon által megteremtett elvont folytonosság 1956 után nagy gyakorlati jelentőségre tett szert. Az a történeti megjelenítés, mely a cselekvő erők lényegének az egyes időszakokban meglévő különböző aktuális formái ellenében is fennálló folytonosságából született, nélkülözhetetlenül szükséges volt a hatalom gyakorlásához. Az új kommunista párt önmegjelenítésének 1956 utáni elsőrangú problémáját a kontinuitás gondja jelentette. Egyrészről a párt kétségtelenné tette, hogy önmagát az előző kommunista rendszer utódjának tartja. 1956 ellenforradalommá minősítésével a Kádár-rendszer restaurációként jelenítette meg önmagát. Az MSZMP magának követelte a jogot az 1945-ös átmenet örökségére: „Pártunk utolsó 3 évébe elválaszthatatlanul beletartozik mindaz,

[60] Vadász Ferenc: A kötelességtudás szerény embere. Népszabadság, 1980. május 20.

[61] MRA Magyar Távirati Iroda hírei 1963. november 28., Népszabadság, 1963. november 29.

[62] Népszava, 1965. április 11.; Népszabadság, 1965. április 15.; Magyar Nemzet, 1965. április 10.; Pártélet, 1979. 3. sz. 82–83.

amit a párt a magyar munkásosztály forradalmi vezetése és öntudatosítása, kommunisták tíz és százezreinek nevelése, az egész magyar dolgozó nép öntudatra ébresztésének, anyagi és szellemi felemelésének, a nagybirtokos és nagytőkés reakció különféle lepelbe bújt osztagainak leleplezése és szétverése, a magyar nép demokratikus és szocialista vívmányainak megteremtése, fejlesztése és megszilárdítása terén az utolsó másfél évtizedben elvégzett."[63] Ez a megállapítás a Központi Bizottságnak az 1959-es pártkongresszusra készített beszámolójából származik. A következő bekezdésekben a dokumentum kifejtette, hogy: „Egységes folyamatnak kell felfognunk pártunk és a népi demokrácia fejlődését a felszabadulás óta, valljuk és hirdetjük is, hogy pártunknak az utolsó években elért sikerei azokra az eredményekre épülnek, amelyeket az 1956-ot megelőző több mint egy évtized alatt kivívtunk, valljuk pártunk harcainak folytonosságát, azokat a harcokét, amelyekben a nemzet haladó erőinek élén, élve a Szovjetuniónak a fasizmus felett aratott és hazánkat is felszabadító győzelmével – sikerrel vittük diadalra a népi demokratikus forradalmat, gyors ütemben, a reakciós erőkkel szembeni harcban valósítottuk meg az ország újjáépítését, a föld felosztását, állami és társadalmi életünk demokratikus átalakítását, s a dolgozó tömegek döntő többségét megnyerve békés úton vittük végbe a proletárdiktatúra megteremtését, s a szocialista építés megkezdését hazánkban."[64]

Másrészt Kádár kommunista pártjának távolságot kellett tartania elődje terrorjától: „Az MDP vezetősége azonban a szocializmus építése közben sok olyan hibát is követett el, amelyek akadályozták a proletárhatalom erősödését, hátráltatták a szocialista építést, gyengítették társadalmi bázisát."[65] A beszámoló a párt előző vezetőjének, Rákosi Mátyásnak is hibákat tulajdonított. A korábbi főtitkárt szektássággal és a hibák határozott kijavításának akadályozásával vádolták. Az előző vezetést az új párt kollektíve elítélte: „A párt régi vezetésének súlyos hibája, hogy az elvi harcot felcserélte az elvtelen taktikázással és a pusztán adminisztratív rendszabályok kombinálásával."[66] A korábbi vezetés szektássága, határozatlansága és lassúsága lehetetlenné tette a problémák megoldását, melynek útját az SZKP huszadik kongresszusa mutatta meg.

A párt azonossága, mely tagjai egyéni tettei ellenére is mindig ugyanaz maradt, képes volt megoldani a kontinuitás és diszkontinuitás dilemmáját. Az új kommunista párt megtalálta annak módját, hogyan őrizheti meg folytonosságát töretlenül anélkül, hogy ezzel magára venné annak terhét, hogy azonosulnia kelljen elődje népszerűtlen elnyomó intézkedéseivel. A *Corpus Communismi Mysticum* örökéletű volt időleges megtestesüléseinek eltérő jellemzői ellenére. A kommunizmus folytonossága töretlen maradt, miközben egyedi örököseinek bizonyos tetteit és hozzáállását kizárták a hagyományból. A szöveg a rossz döntéseket minden esetben egyéni szereplőknek tulajdonította, például a vezetésnek vagy személyeknek, így többek között Rákosinak. A helyes lépéseket ellenben a párt személytelen egysége hajtotta végre. Bár egyének követhettek el hibákat, a „párt" mindig képes volt ezeket kijavítani: „A párt ezeket a hibákat 1953 júniusában nyíltan feltárta, és feladatul tűzte ki kijavításukat... Ezek a határozatok alapjában helyesek voltak, a kétfrontos harcot tűzték ki feladatul, s alkalmasak lettek volna, hogy pozitív változást hozzanak a párt és az ország életében."[67] A kommunista pártot mindig lényegével, azaz a helyes forradalmi központ szerepével azonosnak érezték. Kommunista szempontból a párt mint egy örökéletű eszme megtestesülése sohasem szűnt meg létezni. Bár az 1956 előtti kommunista szervezet feloszlott, és az MSZMP lényegében új alapítás volt, a kettő közötti időszakot a következőképpen jellemezte a párt múltbeli tevékenységéről beszámoló irat: „Ezt az időszakot

[63] MOL 288/21/1959/62, 10.
[64] MOL 288/21/1959/62, 11.
[65] MOL 288/21/1959/62, 13.
[66] MOL 288/21/1959/62, 17.
[67] MOL 288/21/1959/62, 13., 18.

a pártegység összekovácsolása jellemzi." A dokumentumnak sikerült elkerülnie a diszkontinuitás tudomásulvételét egy olyan kifejezés használata segítségével, mely az azonosságot a különbségek fölébe emelte. A kommunista párt örökkévalóságának tényét a soron következő kongresszus elnevezése is megvilágította. A vezetés számára magától értetődő volt, hogy gyűléseiket a magyarországi kommunista mozgalom megalapításától kezdve számítsák, eltekintve a pártok állandó feloszlásától és újjászervezésétől. A vezetők azt hangsúlyozták, hogy az 1959-es kongresszus a párt hetedik találkozója lesz, hiszen léte négy évtizede folytonosnak tekinthető: „Éppen a négy évtized számbavételének szükségessége indokolja, hogy kongresszusunkat az MSZMP VII. kongresszusának nevezzük és nem másképpen. Ebben az elnevezésben persze első pillantásra vannak bizonyos ellentmondások. Hiszen ez a kongresszus az 1956. november 1. óta újjászerveződő MSZMP-nek tulajdonképpen első és nem hetedik kongresszusa. De ha ezt a kongresszust elsőnek neveznénk, akkor megtagadnánk az MSZMP-nek az egységes és egyetlen magyar munkáspártból, az 1948-ban a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséből létrejött MDP-ből való származását és eredetét, megtagadnánk azt a meggyőződésünket, hogy az MSZMP az MDP nagy tetteinek és forradalmi hagyományainak folytatója és továbbfejlesztője. De nem nevezhetjük ezt a kongresszust egyszerűen pártunk IV. kongresszusának sem, mert – bár e kongresszus az MDP 1954-es III. kongresszusára következő IV. kongresszus –, a magyar forradalmi munkáspárt kongresszusainak, tehát a forradalom mérföldköveinek felsorolását nem kezdhetjük egyedül az MDP-vel – kiragadva az MDP fejlődését a magyar forradalmi munkáspárt történetének és időszámításának egészéből, konkréten a magyar kommunista mozgalom történetéből. Az MSZMP – Szervezeti Szabályzata szerint is – kommunista párt, amely megalakulásától kezdve folytatta és továbbvitte a kommunista párt politikáját, programját, céljait és eszméit. Az MSZMP a marxizmus-leninizmus, tehát a kommunizmusért való harc pártja, ezért csak a magyar munkásmozgalom valóban forradalmi hagyományainak folytatója, amely megtagadja a magyar munkásmozgalom múltjában mindazt, ami opportunista, reformista vonást jelentett és szembefordul vele. Ezért nem vehetjük számba a mi, forradalmi marxista-leninista pártunk időszámításánál a régi szociáldemokrata párt kongresszusait (még ha el is ismerjük a szociáldemokrata párt szerepét és jelentőségét a magyar munkásság osztállyá szervezésében és tömegharcainak, valamint tömegszervezeteinek kibontakoztatásában a múlt század második fele óta.) Az MSZMP a szociáldemokrata párttal való egyesülés és az 1956-os ellenforradalom tanulságainak levonása alapján jött létre és szerveződött a szocializmust építő magyar népi demokrácia vezető, forradalmi tömegpártjává, de az MSZMP gyökerei a magyar kommunista mozgalom múltjába nyúlnak vissza, a magyar kommunista mozgalom elválaszthatatlan része. Azért hívjuk ezt a kongresszust pártunk VII. kongresszusának, mert amióta hazánkban van forradalmi, tehát marxista-leninista munkáspárt – és ez negyven esztendeje van –, azóta Magyarországon a forradalmi munkáspárt küldöttei hetedszer ülnek össze, hogy áttekintsék a megtett utat, elemezzék az elmúlt időszak tanulságait és megszabják a tennivalókat a legközelebbi időszakra."[68]

Megépíteni a munkásmozgalom nagy halottainak emlékművét és megrendezni a temetéseket a hatalomgyakorlás részei voltak. Abban a helyzetben, amikor a kommunista pártnak az identitásalkotás új, nyilvános formáira volt sürgős szüksége a párt 1956-os kataszrófája után, a Panteon és a reprezentáció más változatainak létrehozása elkerülhetetlen volt. A Panteon és társai azt a sajátos identitásformát biztosították a párt számára, amelyet minden politikai elitcsoport igényel a hatalom gyakorlásának céljából. A síremlékmű által megvalósított *Corpus Communismi Mysticum* nélkül aligha lett volna lehetséges megalkotni az MSZMP-t mint a kontinuitás és diszkontinuitás sajátosan egyidejű pártját. A Tanácsköztársaság történeti jelentőségének hirtelen felemelkedése nélkül, amely lehetővé tette

[68] MOL 288/21/1959/62, 1–2.

a töretlen folytonosság elképzelését előre és visszamenőlegesen is, viszont nem sikerülhetett volna a kommunizmus misztikus testének megjelenítése.

A hősi parcellát 1960 végén avatták föl a Kerepesi temetőben. A parcella azoknak az 1956-os felkelés során elesetteknek a sírjait tartalmazta, akik a kommunisták által irányított fegyveres erők tagjai voltak. A halottakat rangjuk szerint, kör alakba rendezve temették el. A sírhelyet látogatók először alighanem Lukács László ezredes középen található sírjára figyeltek föl. A sírkövön lévő felirat mindössze két évszámból állt: 1919–1956. Aki körbesétált a parcellában, további négy hasonló sírhelyet fedezhetett föl: 1919–1956. Az elesetteket hősöknek tekintették, olyan személyeknek, akik megtették kötelességüket a kommunizmus ellenségei ellen harcolva; sőt ennél többet is, hiszen életüket áldozták a kommunizmus ügyéért. Hősként való értékelésüket azonban mindössze haláluk ténye biztosította, az, hogy ellenforradalmárok ölték meg őket. Egész életük haláluk fényében nyerte el jelentését. A mártír pusztán halála után válik mártírrá, a halál eseménye nélkül a mártíromság nem létezik. A mártírhalál hozza létre a mártír életet. A sírkőre vésett felirat a születés és a halál két évszámába sűrített életrajz. A mártír sírkövén lévő életrajz a mártírhalál tényéből értelmezhető. Habár Lukács ezredes és tiszttársai természetesen politikai szándékosság nélkül születtek 1919-ben, „ellenforradalomban" haltak meg, amely új jelentést biztosított születésük számára is. 1919 a mártíromság kezdetét jelentette. A halottak ezáltal saját testükbe foglalták a történelmet: megtestesítették és megszemélyesítették a történelmi folytonosságot, hiszen a kommunista értelmezés szerint 1919 a kommunista mártíromság kezdete volt, amikor a Tanácsköztársaság bukása után hatalomra kerülő Horthy-rendszer kivégeztette a kommunista kormányzat több jelentős alakját.[69]

A hősi parcella csak 1960-ra készült el, így felavatása mindössze három héttel a Köztársaság-téri emlékmű átadása után zajlott le. A Titkárság is kézhez vette azt az ünnepségre vonatkozó javaslatot, amely a helyszín esztétikai kivitelézésének modelljét is tartalmazta. Az irat megállapította, hogy a felavatás legmegfelelőbb időpontja november 4-e lenne.[70] 1956-ban Kádár János ezen a napon jelentette be rádióbeszédében új kormányának, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak a megalakulását. Ezen a napon szovjet csapatok hatoltak be Budapestre, hogy segítsék Kádárt a kommunista hatalom újjászervezésében. Mindennek ellenére az Adminisztratív Osztály csak szeptember 6-án jelenthette, hogy elkészült a hősi parcella, így az átadást december 10-ére halasztották.[71] Az átadásra vonatkozó javaslat magától értetődően állapította meg, hogy az elesettek a kommunista mozgalom mártírjának számítanak. Mivel fegyveres testületek tagjai voltak, emléküket a legmagasabb katonai tiszteletadás övezte. A szertartásra díszőrséget rendeltek ki, és az emlékbeszédet a honvédelmi miniszter mondta. A nézőközönséget a fegyveres testületek tagjai, fontosabb gyárak munkásai és néhány úttörőcsapat képviselője alkotta. Koszorúkat vártak az MSZMP, a fegyveres erők és a KISZ szerveitől. Az eseményről közvetítést adtak a televízióban, a rádióban, filmhíradón keresztül és a sajtó útján. Az ily módon megbecsült kommunisták halála forradalmi tettnek számított: a koszorúzási ceremónia alatt a zenekar forradalmi indulókat játszott, míg előadását az Internacionáléval fejezte be.[72]

1960. október 30-án a Köztársaság-téren felavatták az ellenforradalom áldozatainak szentelt emlékművet. A Köztársaság-téren állt a budapesti pártbizottság székháza, amelyet

[69] A hősies és szent társadalmi viselkedésről egyedülállóan eligazító értelmezés található a következő tanulmányban: Urmson, James O.: Szentek és hősök. Café Bábel, 1994. 3. sz. 53–62. A mártír és halála kapcsolatáról lásd: Brown. A mártíromságról 1989 magyar összefüggéseiben lásd: Rév 1995. 15–39.

[70] MOL 288/7/74

[71] MOL 288/7/89

[72] MOL 288/7/94; Népszabadság, 1960. december 11.

1956. október 30-án megostromoltak. A harc végén a felkelők kivégeztek több elfogott államvédelmi katonát. Az esemény az ellenforradalomról szóló kommunista konstrukció szimbolikus kulcstörténésévé vált. Az emlékmű felavatását hatalmas előadásként képzelték el. Az erről szóló javaslat ötvenezer ember részvételét tervezte az átadáson, bár később ezt a számot 500 főre csökkentették. A beszédeket a kormány és a Politikai Bizottság tagjai tartották. Párt- és kormányszervek koszorúztak együtt a KISZ-szel. Az előkészületekre nagy figyelmet fordítottak, a javaslat arról sem feledkezett meg, hogy a pártház tetején elhelyezett reflektorok biztosíthatják a legelőnyösebb megvilágítást. Az elesettek felvételt nyertek a forradalmi mártírok kasztjába: az emlékművön a következő felirat volt olvasható: „A magyar dolgozó nép szabadságáért elesett mártírok emlékére".[73] Az emlékmű felirata a kommunizmusnak hívott örrökkévaló létezését sugallta. Az építmény oly mértékben hangsúlyozta ezt a jelentést, hogy végül egyetlen nevet sem véstek föl rá. A Köztársaság téri emlékmű avatásán elhangzott beszéd kifejezően fogalmazta meg ezt a gondolatot: „A hatalmas emlékmű bronz szobra hűen kifejezi az emlékmű eszmei mondanivalóját: a harcost megölhetik, de az eszme győzedelmeskedik."[74]

[73] MOL 288/21/1960/1, 7/90 és 5/206

[74] MRA Hírek, 1960. október 31.; Népszabadság, 1960. november 1.

APOR, PÉTER

Immortalitas Imperator: The birth of the Pantheon of the Labour Movement in Budapest

The present study concerns itself with the construction of the largest project in commemoration during the communist period of Hungarian history: the Pantheon of the Labour Movement in Budapest. The paper relates its birth to the return of historical consciousness after 1956. One of the main arguments for defining the anti-Stalinist uprising in 1956 as counterrevolution was the thesis that it meant a second edition of the counterrevolution and white terror after the fall of the First Hungarian Soviet Republic in 1919. From the perspective of 1956, the events of 1919 meant the starting point of a special history. This historical narrative was based on the putative constant struggle between revolution and counterrevolution. This imagination made it possible to construct a continuous narrative of modern Hungarian history. However, as a story with a well-defined beginning and end the interpretation formulated a temporal process, thus ordering the past and the present according to the Enlightenment mode of historical consciousness. The sepulcher of the communist martyrs represented through the chronologically perceived sequence of the actual corpses this particular historical interpretation. Apart from that the study analyses the nature of this continuity and argues that communists attempted to create a perpetual and immortal continuity – *corpus mysticum* – that was independent of the individual characteristics of its constituents. This technique of representation permitted the party to claim its continuity from its foundation in 1918 and, at the same time, the discontinuity with the widely hated Rákosi-regime that was overthrown by the revolution in 1956. This body politic, however, existed only in its material representations, thus in intangible body natural. - the actual corpses and tombs. The study concludes that without the material form no fundamental identity for the exercise of power could be constructed.

ZSOLDOS ENDRE

Kövesligethy Radó, Jókai Mór és az Andromeda-köd

„Mi magyarok is idézhetjük a tudományos divinatió nem mindennapi példáját: Jókai az Andromeda ködében fölvillanó csillagot írja le s 1887-ben egy magyar nő az egész tudományos világot izgalomban tartó fölfedezésével megtalálta elsőnek Jókai csillagját, mely azóta tetemes megerősödés után végképen kialudt. A jövendölés váratlanul gyorsan teljesült, csak a csillag feltünéséhez kötött remények és várakozások nem akarnak teljesedésbe menni!"[1]

Így zárja 1897-ben megjelent cikkét Kövesligethy Radó, aki ekkor már rendkívüli tanár a budapesti egyetem kozmográfiai tanszékén. Miért érzi még annyi év elteltével is fontosnak hangsúlyozni „egy magyar nő" felfedezését, és hogyan kerül a történetbe Jókai Mór?

Kövesligethy és az Andromeda-köd 1885-ben

A szóban forgó „magyar nő" báró Podmaniczky Gézáné, született gróf Degenfeld Bertha grófnő,[2] akinek férje – Konkoly Thege Miklós rábeszélésére – magáncsillagdát akart létrehozni. 1885 augusztusát a báró nyírbaktai birtokán töltötték, ahol a fiatal Kövesligethy a bárónak és feleségének előadásokat tartott csillagászatból, mígnem „... a grófnő már augusztus 23-dikán észlelte a ködön azt a változást egy 90 milliméter nyílásu üstökös-keresővel, s azt vette észre, hogy a köd közepén fényes sárgás-vörös csillag támadt...".[3]

A fővárosi lapok szeptember 5-én (*Budapesti Hirlap, Fővárosi Lapok*) és 6-án (*Pesti Hirlap*) bécsi forrásra hivatkozva közölték azt a hírt, hogy az Andromeda-köd közepén egy „új csillag" tűnt fel.[4] A felfedező Ernst Hartwig dorpati (ma Tartu) csillagász volt, aki augusztus 31-én értesítette az *Astronomische Nachrichten* szerkesztőségét a ködben látott változásról.[5] Mivel ez csak szeptember 5-én jelent meg, a csillagásztársadalom a *Dun Echt Circular* szeptember 2-i számából már értesült a felfedezés tényéről.

Konkoly Thege Kövesligethy fent idézett beszámolójából tudta, hogy a báróné Hartwig bejelentése előtt látta az objektumot. Úgy gondolhatta, hogy mind a báró újonnan épülő csillagdájának, mind a magyar csillagászatnak jól jöhet egy ekkora publicitást kapó eredmény, ráadásul nyilvánvalóan meg is volt győződve a báróné elsőségéről. Megpróbálta ezt

[1] Kövesligethy Radó: A divinatio a tudományban. Pesti Hirlap, 1897. február 9. 1–3. Az idézett 1887 sajtóhiba, a szóban forgó csillag 1885-ben jelent meg.

[2] Konkoly Thege Miklós írta így. Forrongás az égen. Fővárosi Lapok, 1885. szeptember 8. 1361. (a továbbiakban: Konkoly Thege)

[3] Konkoly Thege

[4] A bécsi csillagvizsgálóintézet. Fővárosi Lapok, 1885. szeptember 5. 1349.; Uj világ. Budapesti Hirlap, 1885. szeptember 5. 5.; Uj csillag. Pesti Hirlap, 1885. szeptember 6. 6. A felfedező személyét tévesen adták meg.

[5] Ueber eine Veränderung des grossen Andromedanebels. Astronomische Nachrichten, 112. 1885. 245. Az események leírását lásd: Jones, Kenneth Glyn: S Andromedae, 1885: An Analysis of Contemporary Reports and a Reconstruction. Journal for the History of Astronomy, 7. 1976. 27–40.

a világgal is elfogadtatni, több nyelven közzétéve a prioritás igényét.[6] Azonban a korai megfigyelés tényét általában elismerték, a felfedező mégis Hartwig maradt,[7] még Magyarországon is![8]

Kövesligethy és az Androméda-köd 1886-ban

Kövesligethy kalandjai az Androméda-ködde l még nem értek véget. Egy évvel később már elkészült Podmaniczky Géza kiskartali obszervatóriuma, ahol az észleléseknél Kövesligethy segédkezett. Az észlelőnaplóban[9] 1886-ból az alábbiakat lehet olvasni:

„Szept. 26. 10^h 0^m. Andromeda köd. A köd magva igen éles határokkal bir s ennél fogva élesen válik ki a köd anyagából. A köd csúcsai megröviditvék, ugyhogy a kiterjedés a szokottnak 0.7-ét teszi. A régi sürüsödés délnyugati részében egy apró fénypont látszik, mely azonban még nem csillagalaku. A spektroskophan a köd. a sürüsödés és az uj mag spektruma látszik, s mind három folytonos. Az uj mag spektruma a legintenzivebb.

Szept. 27. 9^h 20^m. Andromeda köd. A sürüsödés ma még élesebb határúnak tünik fel, de kisebb területű. Az uj mag inkább csillagalakú, a köd végei még elmosódottabbak. A köd kiterjedése 0.3.

Szept. 29. 10^h 5^m. Andromeda köd. Egészben véve változatlan. A sürüsödés tán még valamivel élesebb, szintúgy a csillag. Spektruma szépen válik ki a ködéből. Mind három spektrum minden egyes szinben egymással arányos, a mennyire ezt a szem megbecsülheti. A köd kiterjedése 0.4.

Szept. 30. 9^h 20^m. A uj csillag ma különvált, pont alakú s szinre vörhenyes. 294-szeres nagyitás mellett szakadatlanúl látható mint izolált csillag. Spektroskoppal a Nova spektruma jobban látszik a sürüsödésé mellett, mint maga a csillag a sürüsödés mellett. Spektruma vörös vége intenzivebb? A köd kiterjedése 0.8."

A bejegyzések folytatódnak, de a lényeg már a fentiekből is nyilvánvaló. Szeptember 26-án egy fénypont látszik az Androméda-ködben, amely azonban *„még nem csillagalaku"*. Szeptember 30-án pedig az észlelőkönyv szerint már *„Nová"*-ról van szó! A megfigyelések egész októberben folytak, az „új csillag" 27-én még épphogy látszott, de 29-én már eltűnt.

Kövesligethy természetesen tájékoztatta a hazai és külföldi csillagászokat. Az előbbieket levélben, az utóbbiakat a kor szokásainak megfelelően az *Astronomische Nachrichten* hasábjain keresztül.[10] A hazai közvéleményt Bártfay József tudósította, saját felfedezésének tüntetve fel a dolgot.[11] Ezt Kövesligethy nem hagyhatta annyiban, mivel két nap múlva az ő egyik levelére hivatkozva Bártfay helyesbített, bár ártatlanságát hangoztatta.[12] A nemzet-

---

[6] Magyarul lásd: 2. jegyzet. Angolul: The new Star in the Great Nebula of Andromeda (Messier 31). The Observatory, 8. 1885. 331. Németül: Über den Andromeda-Nebel. Wochenschrift für Astronomie, Meteorologie und Geographie, 1885. 292–294.

[7] A báróné észlelését említi például Chambers, George F.: The Story of the Stars. London: Newnes, 1905. A felfedező személyére lásd: Gaposchkin, S.: The Elusive Maximum of S Andromedae. Sky & Telescope, 21. 1961. 326–327., aki megjegyzi, hogy „Hartwig was the only discoverer who recognized from the first that a new star had appeared in the Andromeda Nebula". Felfedezésnek pedig ez számít.

[8] Az uj csillag. Pesti Hirlap, 1885. szeptember 16. 9–11. A szerző egy bizonyos S.

[9] Jelenleg az MTA Konkoly Thege Miklós Csillagászati Kutatóintézet könyvtárában.

[10] Ueber wahrscheinliche neue Veränderung im grossen Andromeda-Nebel. Astronomische Nachrichten, 115. 1886. 231–232.

[11] Andromeda rediviva. Pesti Hirlap, 1886. október 7. 4.; Csillagászati fölfedezések. Budapesti Hirlap, 1886. október 7. 6.

[12] Andromeda rediviva. Pesti Hirlap, 1886. október 9. 6.; Az Andromeda Nova. Budapesti Hirlap, 1886. október 9. 7. Ez utóbbiban az alábbiak jelentek meg: „Bártfay J. A. ur müegyetemi obszervátor értesít bennünket, hogy az Andromeda Novát, mint magot már Kövesligethy Radó dr. látta szept. 30-án. Természetesen ez a müegyetemi obszervatóriumon okt. 3-án tett önálló föl-

közi reakció még rosszabb volt, gyakorlatilag teljes elutasítás. Kövesligethy megkísérelte igazának megvédését egy újabb cikkben,[13] majd feladta. Az észlelőkönyv utolsó bejegyzéseinek közzétételével már nem is próbálkozott.[14]

Mi történhetett? Valóban látszott valami az Androméda-ködben, vagy csak képzelődtek a magyar csillagászok? Konkoly Thege és Gothard Jenő is látták az objektumot, sőt ez utóbbi állítólag le is fényképezte (sajnos a fényképnek nyoma veszett). Ugyanannak a csillagnak egy évvel későbbi újra megjelenését kizárhatjuk, ez mind a megfigyelésekkel, mind a csillagfejlődési elméletekkel ellenkezik.[15] Elvileg lehetséges volna egy másik, új csillag feltűnése, de – Gothard bizonyító felvételének hiányában – a teljes nemzetközi elutasítás ezt nagyon valószínűtlenné teszi. El kell fogadnunk, hogy jelenlegi ismereteink szerint csak odaképzelték az újabb nóvát. Mivel Konkoly Thege és Gothard ekkor már tapasztalt észlelők voltak, valami igen mélyen beléjük rögzült hiedelem okozhatta a téves észlelést.

Periodikus „új csillagok"

Ennek egy lehetséges magyarázatához vissza kell mennünk az időben több, mint 300 évet. 1572. november 11-én Tycho Brahe egy új csillagot fedezett fel a Cassiopeia csillagképben, ami igen fontos szerepet játszott a csillagászat fejlődésében.[16] A csillagot sokan látták Európában – többen Tycho előtt is! – és sorozatban jelentek meg róla a beszámolók. Amely minket érdekel, azt Cyprianus Leovitius cseh csillagász (sokszor inkább asztrológus) jelentette meg 1573-ban.[17] E művében beszámol – többek között – arról, hogy régi kéziratos krónikákban feljegyzéseket talált további új csillagokról, melyek a Cassiopeia északi részén jelentek meg 945-ben és 1264-ben.[18] Ez a rövid pamflet valószínűleg a feledés homályába veszett volna a hasonlók tömegével együtt, ha Tycho Brahe nem nyomtatta volna ki saját könyvében, megmentve így Leovitius „csillagait" az enyészettől.

E csillagok léte lassan beleépült a csillagászati köztudatba. A könyvek emlegetni kezdték azokat, például Riccioli is felsorolja az idők folyamán megjelent új csillagok között, együtt Tycho és Kepler valódi szupernóváival, illetve olyan „igazi" változócsillagokkal, mint például az o Ceti (Mira).[19] A kevésbé tudományos igényű könyvekben is felbukkan-

fedezést meg nem semmisiti, mert Kövesligethy szept. 30-án csupán annyit észlelt, hogy az Andromeda ködben ismét mutatkoznak változások előjelei."

[13] Beobachtungen des Andromeda-Nebels. Astronomische Nachrichten, 115. 1886. 305–308.

[14] Az 1886-os események részletes elemzését lásd: Zsoldos, E. – Lévai, Zs.: 'Novae' over Kiskartal. Journal for the History of Astronomy, 30. 1999. 225–230.

[15] A szupernóvákról lásd: Leibundgut, B.: Type Ia Supernovae. The Astronomy and Astrophysics Review, 10. 2000. 179–209. A cikkben új csillagon és nóván mindig szupernóvát értek.

[16] Tychóról és az új csillagról lásd: Dreyer, J. L. E.: Tycho Brahe. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1890. (a továbbiakban: Dreyer) Az új csillag hatásáról lásd: Hellman, C. Doris: The Role of Measurement in the Downfall of a System: Some Examples from Sixteenth Century Comet and Nova Observations. Vistas in Astronomy, 9. 1967. 43–52.

[17] De nova stelle. Lavingae, 1573. Idézi Dreyer.

[18] „...Historiae perhibent tempore Ottonis primi Imperatoris, similem Stellam in eodem fere loco Coeli arsisse, Anno Domini 945. Vbi magnae mutationes plurimaque mala, varias Provincias Europae pervaserunt, potissimum propter peregrinas gentes infuasa in Germaniam. Verum multo locupletius testimonium im historijs extat de Anno Domini 1264, quo Stella magna & lucida inparte coeli Septentrionali circa Sydus Cassiopeae apparuit, carens similiter crinibus, ac destitua motu suo proprio...". Az eredeti nem áll rendelkezésemre, de Tycho Brahe kiadta a szöveget saját művében: Astronomiae instavratae progymnasmata. Frankfurt, 1648. (első kiadás: 1602.) 420–421.

[19] Riccioli, Giovanni Battista: Almagestum Novvm. Bologna, 1651, Lib. VIII, Sec. II, c. I. 132.

tak, jelezvén, hogy közkinccsé válásuk folyamata befejeződött.[20] A következő fontos évszám 1718, amikor John Keill felvetette, hogy a három csillag valójában azonos, azok ugyanannak az egynek a megjelenései.[21] Edward Pigott, a 18. század végének egyik legkiemelkedőbb amatőrcsillagásza – aki különösen a változócsillagok vizsgálata terén ért el jelentős eredményeket – feleleventette Keill elképzelését,[22] s így már a periodicitás is bevonult a csillagászati legendák közé. Pigott hatását jól mutatja, hogy míg Lalande *Astronomie* című könyvének első két kiadása (1764 és 1771) nem utal Leovitius csillagaira, addig az 1792-es harmadik kiadás – mely Pigott említett cikke után jelent meg – már megteszi ezt. A 19. század minden jelentősebb könyve[23] és számos folyóirata[24] idézte Leovitius csillagait, és azt is közzétették, hogy közeledik az újramegjelenés időpontja! Ez az 1880-as évek végére volt várható, a könyvek és folyóiratok tanúsága szerint sokan tényleg reménykedtek az újbóli felbukkanásban. A csillag természetesen nem jelent meg újra, és így a legenda lassan kikopott a népszerűsítő irodalomból is.

Az újramegjelenésnek volt egy egészen váratlan, a csillagászattól távol álló vonatkozása is. Feltűnt, hogy ha 945-től a körülbelül 300 éves periódussal visszaszámolunk, időszámításunk kezdetéhez érünk vissza.[25] Ebből többen azt a következtetést vonták le, hogy a csillag újbóli felbukkanása Krisztus második eljövetelét jelentené! Természetesen ez is minden alapot nélkülöz, mint ahogy ezt többen nem is késlekedtek kimutatni.[26]

Természetesen felmerül a kérdés, hogy valójában mik is voltak ezek az objektumok, amelyekre Leovitius hivatkozott, és ily sokáig tartották magukat az irodalomban? Igen kicsi a valószínűsége annak, hogy valóban „új csillagok" lettek volna, a távol-keleti források ezekből az évekből nem említenek „vendégcsillagokat".[27] Lehetséges, hogy üstökösök voltak, mivel mindkét évből van üstökösökre vonatkozó feljegyzés. A 945-ben látottnak azonban a pozíciója ismeretlen, míg az 1264-es nem járt a Cassiopeiában.[28] Elképzelhető az is, hogy mivel Leovitius asztrológus is volt, ilyen célból emlegette az üstökösöket új csillagokként. Néhány évvel korábbi asztrológiai könyvében, ahol a fogyatkozások és az

[20] Például D. H. (Daniel Hartnack): Sternkündigung. Lipcse, 1680.

[21] Keill, John: Introductio ad veram astronomiam. Oxford, 1718. 60. Az 1721-ben megjelent angol kiadásban már megemlíti a lehetséges újramegjelenést: „...and that in about 150 Years the same Star may again make its Appearance." (Idézi Hoskin, M.: Stellar Astronomy. Chalfont St. Giles, 1982. 26.)

[22] Pigott, Edward: Observations and Remarks on those Stars which the Astronomers of the last Century suspected to be changeable. Philosophical Transactions, 76. 1786. 189–219. A 192. oldalon: „Several astronomers are of the opinion that it [Tycho csillaga] has a periodical return, which Keill and others have conjectured to happen every 150 years. This is also my opinion...".

[23] A legjelentősebbek: Humboldt, Alexander von: Kosmos. Dritter Band, Stuttgart & Tübingen: Cotta, 1850., illetve Herschel, John: Outlines of Astronomy. London: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1858. (5. kiadás).

[24] Például: The Science of Astronomy. Scientific American, 2. 31 October 1846. 46. Gore, J. E.: The New Star in Cassiopeia. Knowledge, 1. 1882. 227. (válasz egy olvasói kérdésre); An Expected Celestial Visitor. The Manufacturer and Builder, 15. 1883. 111.

[25] Az elsők között Klinkerfues, W.: Die Prinzipien der Spectral-Analyse und ihre Anwendung in der Astronomie. Berlin: E. Bichteler, 1879. 37.

[26] Például Searle, George M.: The Star of Betlehem. Catholic World, 47. April 1888. 59–66.; vagy csillagászati oldalról Young, C. A.: A Text-Book of General Astronomy. Boston: Ginn & Co. 1900.

[27] Stephenson, F. R.: A Revised Catalogue of Pre-Telescopic Galactic Novae and Supernovae. The Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society, 17 1976. 121–138.

[28] Kronk, Gary W.: Cometography. A Catalog of Comets. Volume 1: Ancient – 1799. Cambridge University Press, 1999.

üstökösök rettentő földi hatásairól számolt be, mindenesetre nem említette ezeket az éveket az üstökösök megjelenései között.[29]

De vajon mindez ismert volt-e Magyarországon is? Természetesen igen. Már 1756-ban feltűntek Leovitius csillagai, sőt, lehetséges periodicitásuk is.[30] A magyar nyelvű irodalomba is bekerültek, Hollósy Jusztinián *Népszerű csillagászat*a (Pest, 1864) is említi Leovitiust. Az 1885-ös Andromeda-ködbeli megfigyelések után pedig a *Természettudományi Közlöny* két cikkében is szerepel a periodicitás lehetősége.[31]

Látható tehát, hogy a periodikus új csillag ideája hazánkban is közismert volt. Ráadásul a kiskartali könyvtárban megtalálható volt Humboldt *Kosmos*a, Konkoly Thegének megvolt Herschel könyve, így minden együtt állt a téves észleléshez: Kövesligethy feltehetőleg rossz lelkiismerete az egy évvel azelőtt elszalasztott lehetőség miatt, a rossz idő és a fényes holdvilág – ez már elég is lehet egy amúgy is várt objektum odaképzeléséhez.

Kövesligethy egyébként nem nyugodott bele, hogy „felfedezése" nem járt a várt eredménnyel, még néhány évvel később is emlegette: „Igaz, hogy a külföld észleleteinket azon terjedelmében, mint óhajtanók, elfogadni némileg vonakodott; de készségesen ismeri el másrészt, hogy ellenőrzési megfigyeléseinek az időjárás épen nem kedvezett, s hogy fényváltozások kizárva nincsenek."[32] Ezzel szemben a külföld véleményét éppen Hartwig, az 1885-ös felfedező foglalta össze: „A hírek a nóva 1886-os és 1898-as újra feltűnéséről tévedésen és rossz azonosításon alapulnak."[33]

„Jókai csillaga"

Még mindig nem derült viszont fény arra, hogyan kerül a történetbe Jókai Mór. 1885-ben az új csillag megjelenése után Gothard Jenő levelet írt a *Nemzet*be, és felhívta a figyelmet Jókai „A láthatatlan csillag" című elbeszélésére,[34] mely – szerinte – megjósolta egy csillag feltűnését az Andromeda-ködben.[35] A történet Afganisztánban játszódik az 1839-es angol-afgán háború idején, és a kérdéses jelenetben – amire Gothard hivatkozott – egy öreg bennszülött egy, az Andromeda-ködben levő állítólagos csillagra mutatva megkérdezte, ki látja. Aki látta, túlélte az elkövetkező csatát, aki nem, az meghalt. Jókai Gothard kérdésére azt válaszolta,[36] hogy erről Sükey Károlytól hallott, aki valamilyen angol folyóiratban olvasta. Ha nincs ilyen újság, folytatta Jókai, akkor az egész valószínűleg képzelgés! Két nap

---

[29] Leowitz, Cyprian von: Grundliche, Klerliche beschreibung und historischer bericht... Lauingen: E. Saltzer, 1564.

[30] Jaszlinszky, András: Institutionum physica pars altera, seu physica particularis. Nagyszombat, 1756. Forrásként Kiellre hivatkozik.

[31] Bártfay József: A csillagködök és változó csillagok. Természettudományi Közlöny, 18. 1886. 466–475., illetve Lakits Ferenc: A változó csillagok jelenségének magyarázatáról. Természettudományi Közlöny, 18. 1889. 507–511.

[32] A kis-kartali csillagvizsgálóról. Értekezések a természettudományok köréből, 19. 1889. No. 2. 12–17.

[33] Müller, G. – Hartwig, E.: Geschichte und Literatur des Lichtwechsels der bis Ende 1915 als sicher veränderlich anerkannten Sterne nebst einem Katalog der Elemente ihres Lichtwechsels. Lipcse, 1920. Zweites Band, 420.

[34] Első megjelenése Losonczi Phönix, I. kötet. Szerkesztette: Vahot Imre. Pest, 1851. 109–129. Az 1973-as kritikai kiadás (Jókai Mór összes művei. Elbeszélések (1851). 3. kötet. Szerkesztette: Lengyel Dénes és Nagy Miklós) megadja az addig megjelent összes kiadás és fordítás adatait.

[35] Az uj csillag. Nemzet, 1885. szeptember 11. (esti kiadás) 1. Megjelent a Pester Lloyd-ban is németül: Der neue Stern. 1885. szeptember 12. 5.

[36] Bezüglich des neuen Sternes im Andromeda-Nebel. Pester Lloyd (Abendblatt), 1885. szeptember 16. 1., illetve magyarul: Az Andromeda csillagról. Nemzet, 1885. szeptember 16. (esti kiadás) 2.

múlva a *Budapesti Hirlap* – melyben szintén megjelent a levélváltás – érdekes cikket közölt, egy olvasó állítólag azonosította az elbeszélés eredetijét: az a *New Monthly Magazine* 1849-es évfolyamában jelent volna meg *The Star of Destiny* címmel. A levelező az időpontra azonban rosszul emlékezett, valójában 1843-ban jelent meg, szerzője egy bizonyos „M."[37] Mivel még ugyanebben az évben egy német fordítás is megjelent,[38] teljesen elképzelhető, hogy Sükey valamelyik változatot olvasta és elmesélte Jókainak. Az eredetiben azonban nem szerepel az Androméda-köd (a csillag helyzete szándékosan titokban maradt), úgyhogy a magyar változatban ennek felbukkanása már valóban Jókai érdeme. Más hasonlóságok – a „végzetes" csillagon kívül – azonban egyértelművé teszik a két elbeszélés kapcsolatát (például Saul szerepe, az afgánok nyelvének eredete). Jókai még egyszer visszatért az elbeszélés eredetének tisztázásához. Az 1894-es Nemzeti Kiadásban egy utószót írt a történethez, melyben leszögezi, hogy a narrátor és az angol hadászati folyóirat (ahonnan a témát vette) csak a képzeletében létezik, és „egy külföldi observatorium igazgatója, a ki angol fordításban olvasta ezt a novellámat, kérdést intézett hozzám, hogy hol vettem tudomást erről az eddigelé észre nem vett csillagról ezelőtt húsz esztendővel? Nem tudtam rá választ adni."[39] A kérdéses igazgató minden bizonnyal Sophus Tromholt volt, aki a *Nature*-ben megjelent levelében ismertette Jókai elbeszélését (Swifthez hasonlítja, aki a *Gulliver*ben megjósolta a Mars holdjait[40]), és megjegyezte, hogy meg fogja kérdezni Jókaitól, honnan vette az ötletet.[41]

Még egy érdekes esemény történt 1885-ben. Mikor már lezáródni látszódott a téma a magyar újságokban, októberben ismét előkerült: egy orosz írónő javasolta ugyanis, hogy a csillagot Jókairól nevezzék el![42]

Így válik érthetővé a bevezetőbeli Kövesligethy-idézet, mely a csillagászat magyarországi történetének egyik érdekes szakaszához vezetett el bennünket. Kövesligethy, aki nagyon jól képzett csillagász volt, kifejezetten szerencsétlen helyzetbe került az Androméda-köd miatt. Csillagászként – bár nem az itt leírt események következtében – nem alkotott ugyan maradandót, de geofizikában, illetve szeizmológiában még ma is használatos eredményeket ért el.

[37] Ismét a Jókai csillagja! Budapesti Hirlap, 1885. szeptember 18. 5. Az eredeti elbeszélés adatai: The Star of Destiny: A True Tale of the War in Affghanistan. New Monthly Magazine and Humorist, 67. February 1843. 180–190. Köszönettel tartozom Phil Stephensen-Payne-nek és Storm Dunlopnak az eredeti elbeszélés megszerzésében nyújtott segítségükért.

[38] Der Stern des Geschickes. Revue des Auslandes, Zweiter Jahrgang, Zweiter Band. 1843. 82–96.

[39] Délvirágok. Budapest: Révai, 1894. 198.

[40] Meg kell azonban jegyezni, hogy Jókai nem jósolt meg egy új csillagot. A csillag mindig ott volt annak, aki látta, és sose tűnt elő annak, aki nem látta.

[41] Nature, 32. 1885. 579.: „I intend to inquire of Jókai whether his story is founded on any tradition or only an outcome of the author's imagination, but even should the latter be the case the story is a very curious one."

[42] „Könnte man nicht mit Recht dem neuen Stern den Namen des berühmtesten Schriftsteller geben, der ihn mit den Augen seines Genies vorentdeckt hat?" Pester Lloyd (Abendblatt), 1885. október 9. 1. Az írónő Marie Skowronska.

PÉTER LÁSZLÓ

Vaskalaposok és óvatos revizionisták

Gondolatok Kosáry Domokosnak az 1848-as magyar forradalomról írt legújabb könyvéről*

Kosáry Domokos *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben* című könyvének[1] a megjelenése kiváló alkalmat nyújt arra, hogy megvizsgáljuk: a második világháború óta hogyan változtak a magyarországi történészek nézetei hazájuk történelmének ragyogó fejezetéről, az 1848-as forradalomról. Kosáry akadémikus könyve, a címén jóval túlmutatva, az egész téma olyan átfogó áttekintését adja, amilyet hiába keresnénk az utóbbi években megjelent más könyvekben.

A szerző teljes mértékben tisztában van azzal, hogy a történelem milyen nagy mértékben historiográfa, s kritikusan elemzi a történészek munkáit. Mi több, Kosáry, a magyar történészek nyolcvankilenc éves Nesztora és a Magyar Tudományos Akadémia nyugalmazott elnöke, az évek során a 19. századi magyar történetírás ősrevizionista művelőjének hírnevét érdemelte ki. Mielőtt Kosáry, valamint a jelenleg forgalomban lévő nézetekre térnék, érdemes szemügyre vennünk a témára vonatkozó tradicionális nézeteket és ezek módosulását. Kosáry revizionizmusa két (egymást részben átfedő) interpretáció szótárát vette célba, ha szabad így fogalmazni. A marxista vaskalapos szókészlet bemutatásával kezdem, és az ez alatt meghúzódó, régebbi, »függetlenségi« vaskalapos feltételezéseket majd a későbbiekben tárgyalom.

Magyarországon nem lankad az 1848-as forradalom iránti érdeklődés. A százötvenedik évforduló[2] idején különösen megszaporodtak a publikációk, de az érdeklődés ettől eltekintve is folyamatos.[3] A történészek mindent megtesznek, hogy kielégítsék a közönség szinte kielégíthetetlen igényét március 15-éről, az első magyar minisztériumról, az országgyűlésről és mindenekelőtt a szabadságharcról szóló könyvek iránt. És helyesen teszik. Ezek az évek döntő szerepet játszottak a modern Magyarország megszületésében. Ahogy Gergely András megjegyezte, Szent István uralkodása után az 1848-as forradalom volt a legfontosabb fordulópont az ország történetében,[4] valósággal eggyé forrt a nemzeti azonosságtudattal. A forradalom (mindig egyes számban, soha nem többesben!) hozta létre a jogilag és kulturálisan nagyon is különböző társadalmi csoportokból a magyar polgári, helye-

---

* A tanulmány eredetileg angol nyelven jelent meg: „Old Hats and Closet Revisionists, Reflections on Domokos Kosáry's Latest Work on the 1848 Hungarian Revolution". Slavonic and East European Review, vol. 80. no. 2, 2000. április, 296–319.

[1] Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben (a továbbiakban: Kosáry 1999.) História Könyvtár. Monográfiák 11. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1999. 348. Jegyzetek. Névmutató.

[2] Az 1848-as magyar forradalom 150. évfordulójára több mint 250 kiadvány jelent meg Hermann Róbert szerint. Buksz, 2000. 3. 264.

[3] Lásd a magyar történeti szakirodalom összefoglalását: Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. Aetas, 1999. 1–2. 62–85. (a továbbiakban: Hermann 1999.)

[4] Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Budapest, 1987. 485. (a továbbiakban: Gergely 1987.) Hermann Róbert szerint a forradalom „a magyar történelem egyik legfontosabb fejezete" volt. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. Hermann 1999. 62.

sebben, civil társadalmat; a forradalom állt a függetlenséget célzó nemzeti törekvések középpontjában; tragédiája pedig az volt, hogy konfliktusokat és polgárháborút támasztott a királyságon belül a magyar és a riválisszláv, valamint román mozgalmak között.

Mivel a három téma valójában 1848 óta a politika fő kérdései maradtak, nem meglepő, hogy az 1848-ról szóló írások többsége jól kitaposott utat követ. A történész megszentelt földre lépett; ennek megfelelően illő tiszteletet tanúsít a bevett, megállapodott nézetek iránt. Alexander Pope-ot szabadon idézve: bolond ember ront be ajtóstul oda, ahová az angyalok is csak tipegve merészkednek. Ennek ellenére, ha közelebbről megvizsgáljuk a történészek munkáit, tagadhatatlan, hogy szemléletük változik, új kérdéseket tesznek fel, noha – és ez lényeges megszorítás – a hagyományos nézetek revíziója nem nyílt, hanem többnyire burkolt. Sőt, nyugodtan elmondható, hogy a változások alig érintik a perspektívát, amelyből a történészek 1848-at szemlélik. A vaskalapos kiindulópontot feladó történész általában óvatos revizionista.

Nyilvánvaló a változás abban a tekintetben, hogy a történészek hallgatólagosan feladták a „forradalmi haladás" eszméjén alapuló marxista vonatkoztatási rendszert. Ez az 1947 után elfogadottá vált értelmezés három politikai irányvonalat különböztetett meg: az egyik volt a forradalmi (Kossuth és a radikálisok), a másik a „liberális" (a Batthyány-kormány és a nemzetgyűlés mérsékeltjei; később a debreceni Békepárt) és végül az ellenforradalmárok hosszú sora: az udvar, az arisztokrácia, a katolikus hierarchia, Lederer tábornok, Josip Jelačić báró, István nádor, Görgey tábornok, a szláv és a román mozgalmak. Ezen az alapon a különböző magatartások hazafiasnak, megalkuvónak vagy árulónak minősültek. Az ezeket a címkéket osztogató történészek a Bécs-ellenes nacionalizmust minduntalan összeszoborították a társadalmi radikalizmussal azon az alapon, hogy az európai haladás szerencsésen „egybeesett" (a kulcsszó!) a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelemmel, mint ahogy a magyar önállóság parányi csorbulása már önmagában is ellenforradalmi tettnek minősült.

A forradalmi retorika mögött politika húzódott meg. Az 1947-es kommunista hatalomátvétellel uralomra jutott rezsim súlyos legitimációs problémával küszködött. Az alávetett lakosság számára nehezen volt hihető, amit hivatalosan hajtogattak, hogy társadalmi forradalom zajlott le. A múltban felfedezett forradalmi haladás, mindenekelőtt az 1848–49-es forradalom tulajdonképpen a jelen hiányzó forradalmát volt hivatva pótolni.[5] Ez volt a marxista vaskalapos álláspont lényege.[6] A rendszer ezenfelül „a szükségszerűen éleződő osztályharc" imperatívuszával kényszerítette az értelmiséget együttműködésre, amely az állandó politikai éberséget igazolta, az árulók és ingadozók felkutatását és leleplezését. Ezeket az elvetemülteket pedig fel kellett fedezni az elmúlt korok – különösen 1848 – forradalmi küzdelmeiben is.[7]

Noha a Kádár-rendszer alatt a marxista vaskalaposok elvesztették uralkodó helyzetüket,[8] érvelésük egyes alkotóelemei fennmaradtak. De a történészek táguló és változó tematikus érdeklődése jelzi, hogy a marxista vaskalaposok milyen nagy teret vesztettek. Ők, másokat kizárva, makacsul Kossuth szemével nézték az újkori magyar történelmet, ami nem volt más, mint Rákosi személyi kultuszának visszavetítése a múltba. Ezen a merev meggyőződésen az első repedést Spira György okozta az 1956-os forradalom után,

[5] Lásd: Péter László: 'East of the Elbe': the Communist Take-over and the Past. In: Pynsent, Robert (ed.): The Phoney Peace, Power and Culture in Central Europe. London, 2000. 37–38.

[6] A fő képviselői Mód Aladár és Andics Erzsébet voltak.

[7] A párt utasításait követve, a történészek tudatosan belemagyaráztak a múltba politikai kívánalmakat; s ezt „aktualizálásnak" nevezték.

[8] Molnár Eriknek volt igen nagy szerepe ebben a változásban. Lásd: Péter László: 'A Debate on the History of Hungary between 1790 and 1945'. SEER, 50, 1972. július. (a továbbiakban: Péter 1972/1.) 442–47.

amikor Széchenyi Istvánról írott könyvében a forradalmat a reformkor nagy alakjának, Kossuth legnagyobb ellenfelének politikai magatartásán keresztül vette szemügyre.[9] Ezt Urbán Aladár azzal folytatta, hogy részleteiben pontosan rekonstruálta Batthyány miniszterelnök politikai tevékenységét, amiből világossá vált, hogy Magyarország első parlamentáris kormányának vezetője nemhogy nem volt „ingadozó", hanem nagyon is energikusan szervezte a haza védelmét.[10] Urbán kutatásait aztán Batthyány miniszterelnökről írott nagy monográfiájában foglalta össze.[11] Jelentős befolyást gyakorolt a szakmában Deák Istvánnak a magyar forradalomról írott könyve.[12] Az amerikai professzor kritikus szemmel, de empátiával vette vizsgálat alá Kossuth politikai tevékenységét. További újabb nézőpontot jelenített meg a nádor, István főherceg, akinek a szerepét Gergely András rekonstruálta 1989-ben.[13] E szerző újabban a *Századok*ban a magyar kormány és a frankfurti diéta kapcsolatait is elemezte.[14] Szász Zoltán, Miskolczy Ambrus, Deák Ágnes és mások a forradalom és szabadságharc megismerésének új perspektíváit tárták fel a magyarok és a velük szemben álló szlávok, illetve románok közötti nemzeti konfliktusok rekonstruálásával.[15] A Görgey – Kossuth vitát testes dokumentum-kötetekben tárta fel Katona Tamás (már 1979-től kezdve), majd Kosáry Domokos újabban megjelent monográfiája minden kétséget eloszlatott az újkori Magyarország legkiválóbb hadvezérének feddhetetlensége felől.[16] Az ausztriai liberálisoktól Magyarország felé irányuló tapogatózásokat Deák Ágnes, Palacký szövetségi tervét Szarka László, Eötvös Józsefnek és Trefort Ágostonnak az

---

[9] Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Budapest, 1964. 369. A munka megjelenését csak hosszas huzavona után engedélyezték. Angol fordítás: A Hungarian Count in the Revolution of 1848. Akadémiai, Budapest, 1974.

[10] Tanulmányaiban Urbán Aladár a nemzetőrség és a honvéd alakulatok megszervezését vizsgálta, könyvében pedig újraértékelte Batthyány szerepét: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. különösen 231–34. és 354–59. Urbán már 1965-ben óvott Kossuth bálványozásától. Lásd: Waldapfel Eszter magyar külpolitikáról írott könyvéről szóló ismertetését (Századok, 99. 1965. 1296–1301) (1298, 1301), amelyben udvariasan, de pontról pontra kimutatta, milyen hanyagul kezeli a szerző a forrásokat.

[11] Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Urbán 1986.) Lásd: Péter László ismertetését: SEER, 67, 1989. 305–309. Urbán a monográfia után a miniszterelnök iratait is kiadta: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. Szerkesztette: Róna Judit. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Batthyány iratai) 2. kötet. 1790. Ez a nélkülözhetetlen munka további kutatások kiindulópontja lehet, ahogy arra Hermann Róbert rámutatott: Buksz, 2000. 4. 264–68. Urbán munkáit kiegészítik Molnár András művei, amelyek az 1848 előtti időszakot ölelik fel: Batthyány Lajos a reformkorban. Zalaegerszeg, 1996. és Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai. Zalaegerszeg, 1998.

[12] Deák István: The Lawful Revolution, Louis Kossuth and the Hungarians 1848–49. New York, 1979. (a továbbiakban: Deák I. 1979.) Péter László ismertetését lásd: Journal of Modern History, 53, 1981. 748–50.

[13] Gergely András: Áruló vagy áldozat. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Gergely 1989.)

[14] E tanulmányokat a szerző egy kötetbe gyűjtötte: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Gergely 2001.)

[15] Lásd: Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán fejezeteit. In: Erdély története. Szerkesztette: Köpeczi Béla. 3 kötet. Budapest, 1986. III. 1193. skk., valamint a rövidített változatokat: History of Transylvania, 1994.; Deák Ágnes: Nemzeti egyenjogúsítás 1849–1860. Budapest, 2000. Deák Ágnes tanulmányozta az osztrák, cseh és magyar reformerek közötti együttműködést is 1847–48-ban: Együttműködés vagy konkurencia. Aetas, 1999. 1–2. 43–61.; továbbá a Habsburg Birodalomban felvetődött különböző reformtervekhez lásd: A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Aetas, 1997. 4. 5–44.

[16] A Görgey-kérdés története. 2 kötet. Budapest, 1994., vö.: Péter László: 'The „Görgey Question" Revisited: Reflections on Academician Domokos Kosáry's Work'. SEER, 76, 1998. 85–100.

osztrák alkotmányról vallott nézeteit pedig Gángó Gábor tanulmányozta.[17] Az ezekben és egyéb más munkákban megnyilvánuló kutatási érdeklődés oly szélesre tárta az ablakot, hogy azon sokkal többet láthatunk a magyarországi forradalomból, mint amennyit a vaskalaposok Kossuth-kultusza annak idején megengedett.

A történészek tematikai látókörének tágulását az utóbbi ötven év során ideológiai változások kísérték. Ebben a tekintetben elegendő visszamenni az ötvenes évek végéhez, amikor a történészek ideológiai kiindulópontjai különváltak. A folyamatot történetesen a Kádár-rendszer politikai igényei is elősegítették. Az 1956-os forradalomban fellángoló oroszellenes nacionalizmus erejétől megrémülve, az MSZMP Központi Bizottsága 1959 őszén a „burzsoá nacionalizmus" elleni küzdelem jegyében *Tézisek*et adott ki. A történészek ezután vitát kezdtek a nacionalizmusról és két táborra oszlottak: az egyik csoport a „haladó hazafias hagyományokat" védte, ellenfeleik viszont meg szerették volna tisztítani a tudományos munkákat a „hungarocentrikus" szemlélettől.[18] Figyelemreméltó újítás volt, hogy a Párt nem zárta le a vitát hatalmi szóval. Mi több, Kádár 1961 decemberében tett politikai bejelentése után, miszerint „aki nincs ellenünk, az velünk van," már nem kérték számon szigorú kánonként azt a marxista nézetet, hogy a történelmet (és különösen a forradalmakat) mindenekelőtt az osztályharc alapján kell magyarázni. E két ideológiai elmozdulás nyomán a marxista vaskalaposok közül néhányan hazafias, mások pedig osztályharcos alapú történelmet írtak. S a csak részben marxista nézeteket valló kollégáik hasonlóképpen vagy nacionalista vagy kritikai nézőpontból értelmezték a történelmet.[19] Ezek az egymást néha átfedő irányzatok idővel tovább osztódtak, és a nyolcvanas években már alig lehetett két történészt találni, akinek ugyanaz lett volna a véleménye a forradalomról.

Noha az értelmezések már messze maguk mögött hagyták a marxista vaskalaposok durva axiológiáját, ideológiai konstrukciók ritkán tűnnek el nyomtalanul. A történeti irodalom 1848-at ma is mint „polgári forradalmat" karakterizálja. Mindkét szó magyarázatot igényel. „Polgári" a 19. századi magyar szóhasználatban főleg *civil* értelemben fordult elő, a szabad egyének jogállapotára vonatkozott, egyénekre, akik ugyanazon törvény alá tartozva civil vagy politikai társadalmat alkottak. (Ez volt a szó nyugat-európai, Hegel előtti használata.) Ezzel szemben „polgári" ma egy társadalmi (és nem jogi) átalakulásra utal és jelentése: *burzsoá* (a polgári forradalom kapitalista társadalmat teremt!). Ezen kívül a történész, a régi marxista kánont követve, a „polgári"-ban még mindig összeboronálja a társadalmi átalakulást és a nemzeti kívánságokat (az állami önállóság követelését csakúgy mint a jobbágyság eltörlését). A magyar nacionalizmus így olvad bele a társadalmi haladásba.

A másik szónak, a „forradalom"-nak a magyar politikai és történeti diskurzusban még mindig jelentős a csábító ereje. Nem leíró, hanem értéket hordozó szó, amit gyakran használnak olyan (rendszerint meg nem magyarázott) paradoxonként, amelynek révén az író állíthat valamit, meg annak az ellenkezőjét is. A következő két példa jól mutatja, hogy a „forradalom" milyen szívós szerepet játszik a nyelv és a gondolkodás korrumpálásában. 1989-et „tárgyalásos forradalomnak"[20] nevezik, azaz rendezett átalakulásnak, amely megőrizte az intézményi folytonosságot, de ugyanakkor ezt tagadja is, miután az esemény mégiscsak véget vetett a kommunista rendszernek. Korábban, 1945-ben a „reakciósok"

[17] Gángó Gábor: Eötvös József. Az 1848-iki forradalom története. Budapest, 1993. (a továbbiakban: Gángó 1993.); Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban. Debrecen, 1999. (a továbbiakban: Gángó 1999.); Lásd: Takáts József ismertetését: Buksz, 2000. 4. 268–71.

[18] Lásd: Péter 1972/1 és Péter László: 'New Approaches to Modern Hungarian History'. Ungarn-Jahrbuch, 1972. 161–71.

[19] A két ortodox marxista (Andics Erzsébet és Spira György), valamint a marxista nézeteket csak részben valló két történész (Szabad György és Kosáry Domokos) az 1848-cal kapcsolatos négy különböző álláspont vezető képviselőinek tekinthető.

[20] A „tárgyalásos forradalom" kifejezés 1990-ben tűnt fel; Tőkés, Rudolf L.: Hungary's Negotiated Revolution. (Cambridge University Press, 1996.) című könyvének a címében is helyet kapott.

stb. ellen felállított, úgynevezett „népbíróságok" által gyakorolt rendőrterrort a kommunisták a „forradalmi törvényességgel" indokolták. De ez a kifejezés azt is igényli, hogy az egész tisztességtelen ügyet tulajdonképpen törvényes és jogszerű eljárásnak tekintsük.[21] Az ötvenes években pedig mindezt visszavetítették 1848-ra, hogy igazolják „az árulók és opportunisták elleni harcot."[22]

Ma 1848-cal kapcsolatban a magyarországi történészek által széles körben, mantraszerűen használt kifejezés a „törvényes forradalom."[23] Eredete Kossuth és Deák nézeteire vezethető vissza. Kossuth beszédeiben mindig hangsúlyozta, hogy Magyarország önálló kormányzata, amelyet az áprilisi törvények hoztak létre, nem „forradalom terméke": a törvények csupán szavatolták azokat a jogokat, amelyekkel legalábbis formálisan („papíron") Magyarország mindig is rendelkezett.[24] 1860-ban Deák Ferencz (ő aztán nem volt forradalmár!) úgy érvelt az osztrák kormánnyal és a magyar konzervatívokkal szemben, hogy az alkotmányosság visszaállításának a kezdő pontjául csakis az 1848-as áprilisi törvények szolgálhatnak. Nem vitatta a konzervatívok nézetét, miszerint az áprilisi törvényeket az országgyűlésen önkényes módon szavazták meg, amely megsértette a *dietalis tractatus* szabályait. A törvényeket azért kell törvényesnek tekinteni, érvelt Deák, mert a nemzet utólag jóváhagyta őket. Deák tehát itt egy szokásjogi elvhez folyamodott. Remekül indokolta azt is, hogy az áprilisi törvényeknek, mint kiinduló pontnak, bármely alternatívája – akár az ősi alkotmány (amit Széchenyi és a konzervatívok szerettek volna), akár az 1849. márciusi birodalmi alkotmány módosított formája (amellyel Eötvös és Trefort beérte volna) – még az áprilisi törvényeknél is gyengébb jogi alapot biztosított volna.[25] Nem sokkal 1861 után a „jogfolytonosság" a magyar alkotmányosság alaptétele lett, és Deák érveit 1945 előtt a történészek közelebbről soha nem vizsgálták meg. A kommunista hatalomátvétel után pedig a marxista történészek az egész témának hátat fordítottak: a „forradalmi haladás" logikája szerint a jogfolytonosság kérdése banális. Részben ennek az érdektelenségnek a reakciójaként a nyolcvanas években felbukkant a tétel, hogy 1848 végül is egy „törvényes" forradalom volt. A jelzőt Deák István 1979-ben megjelent könyve népszerűsítette.[26]

A történészek persze mindvégig nagyon jól tudták, hogy a konfliktusok zűrzavarában a különböző szereplők – a Habsburg-udvar, az osztrák és a magyar kormány, a birodalmi gyűlés, a magyar, a horvát diéta és a horvát bán – valamennyien azt állították, hogy a jog az ő oldalukon áll. Kérdés azonban az, hogy helyes-e, ha a történész az egymásnak ellent mondó jogi álláspontok rekonstruálása során már eleve adottnak veszi az egyik küzdő fél

---

[21] Lásd: Major Ákos: Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Budapest, 1988. különösen: 147–148. Major régebben, valamikor 1956 után írta a könyvet.

[22] Például: Andics Erzsébet: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen. Budapest, 1955.

[23] Gergely András például nemrégiben megerősítette, hogy a „törvényes forradalom" kifejezés teljes mértékben indokolt, mivel az áprilisi törvények a hagyományos módon születtek az országgyűlésen, és az uralkodói szentesítést is a megfelelő formában nyerték el. Közép-Európa parlamentjei 1848-ban – párhuzamok és kölcsönhatások. Magyar Tudomány, 43. 1998. 5. 577–89 (579–580). Az országgyűlési konvenciókat azonban többször is megszegték, amit legalábbis Deák Ferencz soha nem tagadott, lásd: 25. jegyzet.

[24] Például a képviselőházban mondott beszédében, amelyben 1849. április 14-én a Függetlenségi Nyilatkozatot előterjesztette. Kossuth Lajos összes munkái (Fontes). Szerkesztette: Barta István. 15 köt. Budapest, 1948–1989. (a továbbiakban: KLÖM) XIV. 877.

[25] Deák Ferencz beszédei. (a továbbiakban: DFB). Szerkesztette: Kónyi Manó. 2. kiadás, 6 köt. Budapest, 1897–1903. II. 396.

[26] Deák I. 1979. A magyar fordítás kihagyta a címből a paradoxont, a bevezetőben pedig a szerző megjegyezte, hogy mind a király, mind a parlament a maga oldalán tudta a jogot, és „valójában ma sem tudjuk, hogy melyik fél állt törvényes alapon", Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben, Budapest, 1983. 13. Sok tekintetben e befolyásos munka (külföldön írott) angol változata tekinthető a revizionista álláspont hírnökének (az átdolgozott magyar kiadás kevésbé).

követeléseinek a jogosságát – ahogy ezt a „törvényes forradalom" kifejezés feltételezi. A paradoxonnak, a „forró jég"-hez hasonlóan, önmagában nincs magyarázó ereje, és – mint ebben az esetben is – lehetővé teszi, hogy a történész kecskéje is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon: vagyis a konfliktus egyik szereplőjének az ügye érdekében forradalmi és tradicionális legitimitást is vindikál.

A „törvényes forradalom" mellett felbukkant egy másik kifejezés is, amelyet újabban gyakran használnak, és amely befolyásolta a nézőpontot, amelyből ma az 1848-as forradalomra tekintünk. A történelmet a Jalta utáni perspektívából szemlélve gyakran elhangzik az az állítás, hogy Magyarország az újkorban »kényszerpályára« került. Az ország fejlődését az európai nemzetközi viszonyok merev rendszere szorította korlátok közé. Magyarország ezek között volt kénytelen mozogni. Sehol nincs világosan kifejtve azonban, mit is jelent pontosan a kifejezés. A jelek szerint használói a marxista „történeti szükségszerűség" szindrómájának egy enyhébb változatától szenvednek, amely ebben az esetben a „nagyhatalmak áldozatául esett kis nemzet" című tanmese szolgálatába van állítva. Ezzel a redukcionista kifejezéssel magyarázzák alkalmanként az ország tizenhatodik századi három részre szakadását vagy azt, hogy Magyarország a törökök kiűzése után miért jutott alárendelt helyzetbe a Habsburg Birodalomban. Különösen azonban az 1849-es szabadságharc bukását igyekeznek ezzel magyarázni[27] ahelyett, hogy a kudarcot a kőfalnak fejjel rohanó politika előre látható következményeként értelmeznék. A „kényszerpálya" ebben a tekintetben a „törvényes forradalom" fejleménye: kielégíti az érzelmi igényt annak *sui generis* magyarázatára, hogy a Magyarország soha fel nem adott önrendelkezését visszaállító, oly sok kiváló tehetséget és nemes erőfeszítést igénylő forradalom (a túlerőben levő ellenséggel szemben) hogyan végződhetett mégis vereséggel.[28]

Mindent összevetve, a szakirodalomra vetett felületes pillantásunk is elárulja, hogy a magyar történészek az 1848-as forradalomról eléggé szétágazó nézeteket vallanak (de hát miért is ne tennék), s hogy 1989 előtt is és az után is jelentős mértékben változtak értelmezéseik és nézőpontjaik. A nézetek sokféleségén túl azonban álláspontjaikban fontos, állandó elemek is találhatók, az alábbiakban ezekkel a még meg nem vizsgált kiinduló pontokkal foglalkozunk. Ezek ugyanis jórészt anakronisztikusak, és feltétel nélküli elfogadásuk szerintünk akadályozza a történeti rekonstrukciót.

A tizenkilencedik század óta a történészek egy, az alkotmányra vonatkozó, olyan szókincset és közös fogalmi készletet használnak, amely nem vesz tudomást arról az alapvető tényről, hogy – mint másutt Európában – az ősi magyar alkotmányt a szokás hozta létre, amely a tizenkilencedik századig Magyarországon a jog uralkodó forrása maradt. A törvényhozás csak a reformkorban vált független jogforrássá. A hagyományos szókincs továbbá arról sem vesz tudomást, hogy az egyetlen, mindent magában foglaló közhatalmat alkotó „állam" helyett a politikai test két fő szereplőből, a szokásjog két letéteményeséből állt: az egyik a korona, amely a királyi tisztséget foglalta magában, a másik pedig az országgá szerveződött nemesség, az országgyűléssel. A történészek a korona és a nemesség „rendi dualizmusának" fogalmi keretein belül írják a politikatörténetet; amikor azonban az „alkotmányos jogok" témájára térnek, hajlamosak megfeledkezni a korona *versus* ország bipolaritásáról, és ehelyett a „magyar állam", annak „függetlensége" és „szuverenitása" fo-

[27] Például: Erdődy Gábor: A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Erdődy 1998.)

[28] A marxista vaskalaposok a forradalom bukását árulásnak (elsősorban Görgey árulásának) és annak tulajdonították, hogy a vezetés képtelen volt társadalmilag radikális politikát folytatni. Hermann Róbert rámutat, hogy ennek a nézetnek az alapjait Révai József fektette le az 1940-es években. Hermann 1999. 75. A korábbi marxisták realistábbak voltak. Deák István szerint Szabó Ervin úgy érvelt, hogy „a szabadságharc bukását ... egy valóban haladó agrárpolitika hiánya okozta", Deák I. 1979. 117. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy Szabó Ervinnek valóban ez lett volna a véleménye.

galmakkal operálnak. A tizenkilencedik századi dogmatikus német jogi iskola bűvöletében a történészek még ma is hallgatólagosan feltételezik, hogy az írott törvények mindig fölötte álltak a szokásjognak. A törvényeket pedig az „államra" vonatkoztatják azt feltételezvén, hogy a király és az országgyűlés birtokolta a „törvényhozói szuverenitást".[29] Általános a vélekedés, hogy a „magyar államot" I. Szent István hozta létre, amelynek „függetlenségét" évszázadokon át sértetlenül megőrizték: a nemzet ugyanis, hangzik gyakran az érvelés, sohasem „mondott le szuverenitásáról". Az utóbbi állítás természetesen igaz, ám a feltételezés, amelyen alapszik, komikusan anakronisztikus.[30] E vélemény szerint a Habsburg uralkodók 1526 után elismerték ugyan a „magyar alkotmányt" (legalábbis papíron), de a gyakorlatban inkább megszegték. Ez a nézet túl sok mindent figyelmen kívül hagy. Először is, a magyar nemesség (mint a politikai elit Európában mindenütt) csak a tizennyolcadik század vége felé fedezte fel, hogy „alkotmánya" van (nem pedig egy szokásjog-gyűjteménye). Ezen felül, az alkotmánynak nem volt általánosan elfogadott szemlélete.[31] Széles szakadék tátongott a korona és az ország önmagának vindikált jogai között (a jogok elosztása körüli egyetértés hiánya az európai szokásjogi alkotmányok közös vonása). Jó példát nyújtanak erre az uralkodói utódlás jellegéről vallott nézetek. A két oldal abban egyetértett, hogy az utódlás *iuxta antiquam consuetudinem* történjék, ám az udvar ezt úgy magyarázta, hogy a Habsburg dinasztia *jure hereditario* foglalta el a trónt, az ország viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a régi szokás a *libera electio* volt.[32] Az alkotmányos diskurzus konfliktusokból és megegyezésekből állt, a két protagonista között végbemenő *dietalis tractatus* révén. A korona jogaira vonatkozó igények ugyanúgy az ősi alkotmány részét képezték, mint az ország jog-igényei. Ezen túlmenően, az alkotmányt nem lehet – a „magyar" függetlenséget, vagyis az országét szavatoló – megállapodott elvek összegének tekinteni, alapjogokat, amelyeket a Habsburgok mindig meg akartak dönteni, s amelyeket a hazafiak viszont megvédtek. Ezek a változatlan alapelvek, úgyszólván kivétel nélkül a modern tudomány termékei, és eredetük könnyen megállapítható.[33] Ennek ellenére sok történész nem veszi észre, hogy jóvátehetetlenül anakronisztikus a mai jogi terminológiának

[29] A témához lásd: Péter László: 'The Dualist character of the 1867 Hungarian Settlement'. In: Ránki, György (ed.): Hungarian History – World History. Budapest, 1984. 86., 91–97, 101 skk.; továbbá Péter László: 'Die Verfassungsentwicklung in Ungarn'. In: Helmut Rumpler és Peter Urbanitsch (eds.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. 7 köt. Wien, 1973–2000. VII. (a továbbiakban: Péter 2000.) 239–540 (241–61).

[30] A gondolatmenet zavarbaejtően anakronisztikus: mivel a tizenkilencedik század előtt Magyarországon és Közép-Európában a hatalomról nem az „állami függetlenség" vagy szuverenitás fogalmaival beszéltek, a „szuverenitásról" nem lehetett „lemondani". Lásd például: Szita János: Magyarország és a Habsburg-tartományok kapcsolata 1526 és 1847 között. In: Degré Alajos emlékkönyv. Szerkesztette: Máthé Gábor és Zlinszky János. Budapest, 1995. 313. Lásd még: 33. jegyzet.

[31] Péter 2000. 255.

[32] Péter 2000. 258. Noha az országgyűlés az 1687: II. törvényben elismerte a Habsburg örökösödést, az „ország" ezt tulajdonképpen sohasem fogadta el. A történészek még ma is előszeretettel állítják szembe Magyarországot az „osztrák örökös tartományokkal". Vajon csupán fordítói tévedés, hogy a nádor 1848. március 24-én V. Ferdinándhoz írt levelében, amelyben a nádor Ausztriára a „die anderen Erbstaaten" kifejezéssel utal, ebből a kifejezésből magyarul „az örökös tartományok" lett? Róna: Batthyány iratai, I. 170., 172.

[33] Az „alkotmány" egyes számban először 1790-ben jelent meg a Törvénytárban; a „magyar államadalom" pedig performatív jogi dokumentumban első ízben a Kossuth által 1849-ben megfogalmazott Függetlenségi Nyilatkozatban bukkant fel; a „törvényhozói szuverenitás" az 1880-as években vált a politikai diskurzus részévé.

a múltra való visszavetítése. Az alkotmányos alapelvek egyébként sehol nincsenek kőbe vésve; ellenkezőleg, állandó mozgásban, változásban vannak.[34]

Mindez talán elég ahhoz, hogy megértsük: a marxista vaskalapos feltevéseken kívül létezik egy másik, régebbi szókészlet, amely két, függetlenségi vaskalapos feltételezés alapjául szolgál. Mindkettő közvetlenül érinti tárgyunkat amennyiben a „törvényes forradalom" tézisét alátámasztó pillérekül szolgál. Mindkét feltételezés, jogigény, forrása Kossuth Lajos beszédeiben és írásaiban található meg.

Az első az az igény, hogy az 1790. évi X. törvénycikk, amely Magyarországot *regnum liberum et independens*ként írja le, azt az alapelvet erősíti meg, hogy Magyarország jogilag független állam, ami szükségszerűen azzal jár, hogy Magyarország Ausztriától független, attól különálló és az országgyűlésnek felelős kormányzatra jogosult.[35] A másik jogigény szerint az 1848-as áprilisi törvények a Magyarország és „Ausztria" közötti viszonyt nem úgynevezett „reál-", hanem „perszonálunió"-ban állapították (vagy erősítették) meg.[36] Ha Magyarország, jogi értelemben, mindig „külön állam" lett volna, és ha az áprilisi törvények olyan rendszert hoztak volna létre, amelyben Magyarországnak Ausztriával csak az uralkodó fizikai „személye" közös, akkor valóban a „törvényes" lenne a forradalom megfelelő jelzője. Azonban a helyzet korántsem ez. A két függetlenségi vaskalapos feltevés egyike sem megalapozott. Az 1723-as *Pragmatica Sanctio* és az 1790-es törvények Magyarországról

---

[34] J. C. D. Clark írja a brit alkotmányról: „A politika részletekbe menő vizsgálata során kiderül, mennyire határozatlanok az alkotmányos konvenciók: mindig fejlődnek, mindig vita folyik róluk, és ritkán egyeztethetők össze a tényleges politikai helyzet komplexitásaival. Sőt, ha alaposan megvizsgáljuk, 'az alkotmány' nem más, mint egy nagyobb embercsoport kijelentései arról, hogy mi is az alkotmány." Revolution and Rebellion. Cambridge, 1987. 90. Jelen szerző szívesen elismeri, hogy e könyvnek a módszere és szelleme ihlette tanulmányának megírására.

[35] Az 1847-ben összehívott diétán Kossuth egyre erőteljesebben követelte az önálló magyar minisztériumot, hogy érvényre jusson az 1790. X. tc. KLÖM, XI. 332., 396., továbbá vö. 117. 3. jegyzet (lásd a mutatót: 864.). Kossuth az emigrációban nyomatékosan kitartott amellett, hogy a X. tc. igen világosan kifejezésre juttatja Magyarország független államiságát: Irataim az emigrációból, 3 köt. Budapest, 1880–82. II. 172. A regnum megfelelője 1848 előtt az „ország" volt, amelynek nem sok köze volt ahhoz, amit (később) az „állam" jelentett. Az 1849. április 19-i Függetlenségi Nyilatkozatban Kossuth mégis a X. törvénycikkre hivatkozik, hogy a független állam követelését alátámassza. Lásd uo.: XIV. 899. A tizenkilencedik század vége óta jogászok és történészek a független magyar államiságot és a nemzeti szuverenitást magyarázzák bele az 1790. X. tc.-be. A Corpus Juris millenniumi kiadásában az „ország" helyébe a „saját állami lét" lépett: Corpus Juris Hungarici. (a továbbiakban: CJH) Szerkesztette: Márkus D. Budapest, 1896-, Magyar Törvénytár, 1740–1835, 1901. 158–59. Szekfű Gyula szerint a X. tc. egyértelműen megerősíti a magyarság „állami egyéniségét". Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. 2. kiadás, 5 köt. Budapest, 1936, V. 73.

[36] A Batthyány-kormányban Kossuth volt az, aki Ausztriával a perszonálunió létrehozását szorgalmazta. Deák 1861-ben úgy érvelt, hogy „a személyes uniót nem az 1848-diki törvények hozták be, hanem az a sanctio pragmaticának világos értelmében mindig fennállott." DFB, III. 237. A „perszonálunió" kifejezésnek a magyar politikai diskurzusban próteuszi jellege volt; gyakran változott az alakja. Kossuth számára, az „állam" szókincsével összhangban, a perszonálunió két, effektíve független állam közös uralkodóját jelentette a szó fizikai értelmében. Deáknak viszont, aki megtartotta az ország–korona megosztást, a perszonálunió a közös uralkodót jelentette a maga elismert, fenntartott és megosztott jogaival. Deák ezért állíthatta 1861-es beszédében, hogy „a personal-unio is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak" uo.: 243. Az ő számára (és Eötvös számára is) a perszonálunió és a birodalom összeegyeztethető volt; Kossuth számára nem. Kossuth és Deák igen eltérő álláspontját ebben a sarkalatos kérdésben a történészek (akaratlanul) elhomályosították. Lásd például: Márki Sándor: Az 1848–49-ik évi szabadságharc története. In: Márki Sándor és Beksics Gusztáv: A modern Magyarország (1848–1896). Szerkesztette: Szilágyi Sándor. A magyar nemzet története. Budapest, 1895–1898, X. 1–394 (68–69 és 590–91).

mint saját szokásokkal, előjogokkal, törvényekkel és (1790-ben) alkotmánnyal rendelkező királyságról (országról) beszélnek, amely, mint olyan, jogilag különálló ország, és nincs más *regnum*nak vagy népnek alávetve.[37] A Habsburg-birodalom valójában országok (regnumok) monarchikus uniójaként létezett. Ebben az unióban a birodalom minden részében az uralkodó, a korona olyan széles, szokásjogon alapuló hatalmat gyakorolt, amelybe mint monarchikus *reservata* 1848-ig a végrehajtó hatalom is beletartozott.[38] Az áprilisi törvények a „végrehajtó hatalmat" a király számára fenntartott *reservatá*ból a király és az országgyűlés által közösen gyakorolt (*communicata*) joggá alakították át. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt, hogy a kormányzati *reservata* lényegesen szélesebb volt, mint az, amit a „végrehajtó hatalom" alatt értettek.

Ami a másik állítást illeti, az áprilisi törvényeket nehezen lehetne Magyarország és Ausztria közötti „perszonálunió"[39] szabályozásaként értelmezni. A törvények egyáltalán nem használták a kifejezést, és olyan intézkedéseket sem tartalmaztak, amelyek a birodalom két része között – a közös uralkodó fizikai személye kivételével – a teljes intézményi szétválasztásra utaltak volna.[40] Mégis e kifejezést éppen ebben az értelemben használják leggyakrabban. Arra sincs semmiféle bizonyíték, hogy az országgyűlés vezetői és az udvar között folyó *tractatus* során felmerült volna a „perszonálunió" mint olyan iránti követelmény. Ugyanakkor, az 1848-as áprilisi törvények jelentős mértékben valóban szétválasztották a két rész kormányzatát, és az is tény, hogy a magyar vezetők a *tractatus* során a megadottnál nagyobb mértékű szétválasztásra törekedtek. A törvények április 11-i szentesítése után pedig azonnal elkezdődtek a további szétválasztást követelő politikai manőverek. A Batthyány-kormány a pénzügyek, a hadsereg vezetése és a külügyek területén igyekezett „további engedményeket kicsikarni" az udvartól az 1848: III. tc. újraértelmezése révén, hogy „teljessé" tegye a kormány hatalmát.[41] Júliusig a Batthyány-kormány rendelke-

---

[37] regnum liberum ... et independens, id est nulli alteri regno aut populo obnoxium...

[38] Az 1790:XII. tc. világosan leszögezte azt az elvet, hogy törvényeket csak az országgyűlés hozhat, de a végrehajtó hatalmat az uralkodó kezében hagyta. Innen származik a jogi szakirodalomban a „közölt" (communicata) és a „fenntartott" (reservata) uralkodói jogok közötti megkülönböztetés. Lásd: Péter 2000. 253–54.

[39] A perszonáluniót és reáluniót a jogtudományban először Johann Stephan Putter különböztette meg, Institutiones juris publici germanici (Göttingen, 1770) című művében. Amint láttuk (vö. fent, 36. jegyzet) a magyar jogi és politikai diskurzusban igen lazán használták a „perszonálunió" kifejezést: a perszonálunió egészen különböző jelentéssel bírhat, attól függően, hogy az állam fogalomhoz kapcsoljuk, vagy a hagyományos politikai szókincset használjuk.

[40] Az 1848: III. tc. figyelmes olvasásakor kiderül, hogy hiányzik belőle a teljes intézményes szétválasztás. A törvény „független felelős" minisztériumot hoz létre Magyarország számára. A végrehajtó hatalom már nem reservata: a felelős minisztériumon keresztül gyakorolja azt a király vagy távollétében a nádor. István főherceg ennek megfelelő jogosítványokat kap. Lényeges, hogy a törvénycikk 6. paragrafusa a minisztérium kompetenciáját kifejezetten az előző királyi kormányzatéra szorítja (amely természetesen nem foglalkozott olyan birodalmi ügyekkel, mint a külügyek vagy a pénzügyek, a hadsereggel kapcsolatos hatásköre pedig a toborzásra, elszállásolásra és ellátásra korlátozódott). A törvény nem vonja a magyar minisztérium hatálya alá azokat a reservatákat, amelyek nem részei a végrehajtó hatalomnak. Nem határolja el továbbá egymástól a magyarországi és a birodalmi hadügyminisztérium feladatait. Egyrészt, hangsúlyozottan érintetlenül fenntartja „a korona egységét és a birodalom kapcsolatát" (2. paragrafus), ugyanakkor elismeri – noha nem határozza meg – mindazon viszonyokat, „mellyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik" (13. szakasz). Az áprilisi törvények előbeszédében utalás található Magyarország „törvényes önállásá[ra]" és „függetlenségé[re]", valamint „a pragmatica sanctio által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai[ra]."

[41] Urbán 1986. különösen 265., 301. skk., 747.; Urbán Aladár: A nagy év sodrában. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Urbán 1981.) 584., 590., 594. Az osztrák és magyar kormány között kialakult, a hadsereggel kapcsolatos hatásköri konfliktust Gergely András írta le; ugyanő adta ki

zett annyi politikai erővel, hogy az udvar és az osztrák kormány rovására növelni tudta hatalmát. Egy névtelenül megjelent cikkében Kossuth még maguknak az áprilisi törvényeknek a módosítását is követelte, hogy felállíthassák a külön magyar külügyminisztériumot.[42] Ez a követelés azonban felfedte a tényleges helyzetet. Ha a magyar külügyminisztérium felállításához az áprilisi törvények módosítására volt szükség, akkor ezek a törvények természetesen nem tartalmazhatták a „perszonálunió" elvét, ahogy azt Kossuthék 1848 nyarán értelmezték.

Mindent összevetve, tömérdek bizonyíték szól amellett, hogy a Batthyány-kormány, az áprilisi törvények kiterjesztő értelmezésén keresztül perszonáluniót igyekezett létrehozni, azaz a teljes kormányzati különválást Ausztriától. Ezt a politikát részben a délen fenyegető, majd ténylegesen kitört polgárháború, valamint az udvar és Jelačić horvát bán közti összejátszás gyanúja kényszerítette a kormányra. A döntő tényező azonban az volt, hogy a birodalom nyugati tartományai valamilyen módon egy egységes Németországba készültek belépni. Ha ez bekövetkezik, az Magyarország számára nagyobb mértékű önállósághoz vezetett volna.[43] A frankfurti német nemzetgyűlés ugyanis világosan kifejezésre juttatta, hogy Ausztria csak abban az esetben lehet az egységes Németország része, ha a Monarchia német és nem-német részeinek a viszonyát „perszonálunióvá" alakítják.[44] Ez a terv beleillett abba az áprilisi törvények szentesítése *után* kialakuló magyar politikába, miszerint Magyarország és Ausztria két, független, egyenlő jogokkal rendelkező államként működjön egymás mellett, amelyeket a Buda-Pesten, nem pedig Bécsben székelő közös uralkodóhoz való hűség köt össze.[45] A „perszonálunió" volt a fügefalevél, amely eltakarta a független államiság követelését a *Pragmatica Sanctió* felmondása nélkül.[46] Miközben a politikusok Pesten a magyar államot magyarázták bele az 1790: X. törvénycikkbe és a *Pragmatica Sanctió*ba, a lajtán túli kollégáik ugyanazokból a magyar törvényekből a valamennyi tartományt (*Lände*) – köztük Magyarországot is – magában foglaló, egységes osztrák állam fogalmát olvasták ki. A históriai jogokra hivatkozó állam igények mindkét oldalon alaptalanok voltak. Mindenesetre, a nagynémet terv, és vele együtt a Habsburg Birodalom perszonálunióvá alakulása, hamarosan füstbe ment. Custozza után megfordult a helyzet. Az áprilisi törvények revízióját most már az udvar és az osztrák kormány követelte azért, hogy

a vonatkozó dokumentumokat is, „Bécs és Pest-Buda 1848 nyári iratváltása a magyar hadügyi önállóság ügyében". Századok, 1992. 313–28. Gergely nézete szerint az áprilisi törvények biztosították az önálló magyar hadsereget. Ez (valószínűleg) az 1848. III. tc. 6. szakaszának kétséges olvasatán alapszik.

[42] Kossuth elismerte, hogy az áprilisi törvények alapján a külügyek közösek a Monarchia mint egész számára, és ezért követelte a törvény módosítását (!). Külügyeinkről. In: Kossuth Hírlapja, 1848. július 20. in: KLÖM, XII. 602.

[43] Szoros volt a kapcsolat a magyarországi kormány jogosítványainak „teljessé tétele" és Németország várt egyesítése között, különösen Kossuth beszédeiben és írásaiban. Lásd: KLÖM, XII. 141., 147., 362., 640 skk., 655., 675., 1009 skk.

[44] Károlyi Árpád: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. 2 kötet. Budapest, 1932. I. 301. és 1. jegyzet, 315 skk., 365.; Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. Budapest, 1889. 185., 202.; Urbán 1986. 365., 299 skk., 315 skk., 440.; Gergely András: A Frankfurt-Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. Századok, 1996. 5. 1033–59.; Gergely András: A magyar ügy és a magyar diplomácia Frankfurtban 1848 nyarán. Századok, 1994. 5. 991–1018.

[45] A monarchia központjának Magyarországra helyezése a perszonálunió létrehozását célzó törekvések folyománya volt.

[46] Ahogy Eötvös József megjegyezte 1848 vége felé, a területi integritással kapcsolatban mindkét fél megszegte a Pragmatica Sanctiót. Bécs igen vontatottan nyújtott megfelelő segítséget a magyar kormánynak a délen zajló polgárháborúban, a magyar parlament pedig igen kemény feltételeket szabott Radetzky itáliai hadseregének megsegítéséhez. Gángó 1993. 51.

„helyreálljon a legfőbb kormányzat" azzal, hogy a magyar pénz- és hadügyminisztériumot alárendelik a bécsi császári minisztérium megfelelő osztályainak.[47]

Magyarország teljes erővel ellenállt. Az új fogalom, az „állam" osztrák és magyar, egymással szemben álló felfogása szétzúzta az országok (*Lände*) monarchikus uniójának az alapjait, amelyen a Habsburg Birodalom évszázadok óta nyugodott. *Tractatus* már semmilyen formában nem volt lehetséges. A kiegyenlíthetetlen alkotmányos konfliktus a csatatérre került, mert az udvar úgy döntött, hogy alkotmányos igényeit fegyveres úton érvényesíti. Kossuth júliusi előérzete, hogy a bécsi kormány „az ausztriai császár nevében hadat izen a magyar király ellen" ősszel valóra vált.[48] Annak ellenére, hogy a Batthyány-kormány szeptemberben széthullott, a magyar országgyűlés felvette a kesztyűt; fegyverrel védte az áprilisi törvényeket – mindazzal együtt, amit beléjük magyarázott. A szabadságharc vagy lázadás, amely csaknem egy évig tartott, az alkotmányos periódusnál is hosszabbnak bizonyult.

Még ma sem egészen világos, hogy az áprilisi törvények egy önmagában eleve ingatag rendszert hoztak-e létre, és hogy a politikai kurzus eleve kudarcra volt-e ítélve. Az sem világos, hogy milyen mértékben okolható az udvar és az osztrák kormány, illetve a Batthyány-kormány politikája a tárgyalások, a *tractatus* megszakadásáért. Az alternatív álláspont az alkotmányos szakaszt pusztán a két kibékíthetetlen erő közötti elkerülhetetlen fegyveres összecsapás bevezetőjének tekintené; a nemzeti konfliktusok ugyanis a legtöbb esetben kiegyenlíthetetlenek.

*

Kosáry Domokos hosszú évek óta tartós hatást gyakorolt a történetírásra. Szekfű Gyula tanítványaként ő már a Görgey-kérdésről írott doktori disszertációja óta (1936) a „romantikus nacionalista" látásmód éles kritikusa. Ő volt az első történész, aki alapos elemzés alá vetette az újságíró Kossuth nacionalizmusát.[49] 1945 után, a Kossuth-kultusz újjáéledésének éveiben a marxista vaskalaposok elítélték Kosáryt, s 1949-ben elveszítette kutatói állását. Az 1956-os forradalom után börtönbe is került tudós azonban egy idő elteltével újra vezető történésszé vált. Ars historicája szemben áll a pesszimizmussal, amely sok magyar történeti munkát (marxistát és nem marxistát) mélyen áthat. Meggyőződése, hogy „elbukott forradalmai" és katasztrófái ellenére a magyarok Kelet-Európa sikeres népének tekintendők: sem 1711 vagy 1849, sem 1956 nem jelentett teljes kudarcot.[50] 1848-ról szóló könyve a Görgey-kérdésről írott, két kötetes, már említett revizionista mestermű-

[47] Az osztrák nézet locus classicusa a Wessenberg-minisztérium által augusztus 27-én elkészített, Pipitz államtanácsos által fogalmazott Denkschrift volt, Sammlung der für Ungarn erlassenen Allerhöchsten Manifeste und Proklamationen, 1850, Ofen, Anhang. 5–23. A Denkschrift szerint a Pragmatica Sanctio állami alaptörvény (Staatsgrundgesetz) volt, amely egységet („Einheit") követelt „in der obersten Staatsleitung, in der Leitung des Gesammt-Finanzwesens, in der Verwaltung und Führung des Heeres" (5–6). A Denkschrift hosszú listán sorolta fel a Batthyány-kormány azon cselekedeteit, amelyek összeütközésben voltak a Pragmatica Sanctióval. A helyzet úgy orvosolható, hogy szűkíteni kell a magyar minisztérium hatáskörét a pénzügyek és a hadsereg fölött, valamint „eine vereinte oberste Staatsleitung wiederhergestellt werde" (8, 19). A dokumentum szerint az 1790. X. tc. nincs összeütközésben a Gesammtstaat egységével (22). Lásd még Josef Redlich: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. (a továbbiakban: Redlich 1920.) Leipzig, 2 kötet, 1920–1926. I. 192–98, és I/2. 51–56.

[48] KLÖM, XII. 381.

[49] Kosáry: A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844. Századok, 77. évf. 1943. 371–414.; Kosáry: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 1946.

[50] Lásd példaként Kosáry bevezetőjét tanulmányainak és előadásainak gyűjteményes kötetéhez: Hat év a tudománypolitika szolgálatában. Budapest, 1996. főként 108., 335.

vét követően jelent meg.[51] Az új munka elsősorban a magyar forradalom nemzetközi összefüggéseit elemzi. A szerző ugyanis mindig azt vallotta, hogy az utókor sohasem értette meg igazán, hogy a magyar vezetők milyen nemzetközi helyzettel néztek szembe;[52] ezért készült ez a könyv erről a részben elhanyagolt,[53] részben félreértett területről. Kosáry kertelés nélkül, lényegre törően ír, kerüli a kliséket (mint például „modernizáció"), és sok más történésztől eltérően nem használja helytelenül a „polgári társadalom" kifejezést. A könyv másik érdeme, hogy rendszeresen kritikai észrevételekkel kíséri a közelmúlt 1848–49-ről szóló szakirodalmát.[54]

Kosáry könyve mindenekelőtt olyan revizionista mű, amely felhagy néhány olyan feltevéssel, amely gúzsba köti más történészek munkáit. Nem hiszi, hogy a magyar politika 1848-ban (vagy bármikor máskor) kényszerpályán mozgott volna.[55] Magyarországnak voltak még a szabadságharc idején is (addigra ugyan már elég szűk) politikai választási lehetőségei.[56] De egy évvel korábban (az áprilisi törvények elfogadása után és Custozza előtt) a Batthyány-kormány többféle lehetőség közül választhatott.[57] Ennél is lényegesebb, hogy Kosáry nem hisz benne, sőt kifejezetten elveti azt a függetlenségi vaskalapos tételt, hogy az áprilisi törvények perszonáluniót hoztak volna létre Ausztria és Magyarország között.[58] Azt is világosan kifejti, hogy a Batthyány-kormány igyekezete, hogy az osztrák-magyar alkotmányos kapcsolatokat perszonálunióra szűkítse, szorosan kapcsolódott a várt, a lajtántúli országokat is magában foglaló német egység megteremtéséhez. Annak a nézetnek a nyílt elvetése, hogy az áprilisi törvények a perszonáluniót tartalmazó rendelkezéseket foglaltak magukban (amely mint láttuk a „törvényes forradalom" tézisének lényeges támasza), jelentős eltávolodást képvisel a történészek többségétől, és újabb kérdéseket vet fel, amelyekre még később visszatérünk.

Kosáry összeveti egymással Széchenyi és a kormánytöbbség nézeteit. Miközben Széchenyit már májusban kétségbe ejtették kollégái, akik meggondolatlanul Frankfurtba és Párizsba küldtek segítségkérő követeket ahelyett, hogy felzárkóztak volna a Habsburg-udvar mellett,[59] Kossuth és Batthyány magyar „birodalmi politikát" folytatott. Arra igyekeztek rávenni az udvart, hogy költözzön Budára, hogy majd a Monarchia súlypontja is oda tolódjék.[60] Széchenyi megértette, hogy ezek a törekvések önmagukban irreálisak, és nem találnak támogatásra Nyugat-Európa fővárosaiban, ahol a Habsburg Birodalomnak mint nagyhatalomnak a fennmaradását alapvető követelménynek tartották. Kosáry összefoglalóan áttekinti a magyar követek – Frankfurt kivételével – reménytelen igyekezetét, hogy

[51] Lásd fent a 16. jegyzetet.

[52] Ezt világosan leszögezte már legelső, 1936-ban kiadott könyvében is, lásd: Péter, SEER, 76, 1998, 1. 86.

[53] Mostanában mindazonáltal fokozódik az érdeklődés a magyarországi forradalom nemzetközi vonatkozási iránt. Gergely András különböző tanulmányai, valamint Deák Ágnes és Erdődy Gábor munkái az utóbbi években jelentek meg.

[54] Lásd megjegyzéseit a legtöbb fejezetben és különösen a szakirodalom összefoglalását. Kosáry 1999. 285–91.

[55] Kosáry 1999. 67., 295.; lásd még Kosáry: Európa és Magyarország 1848-ban (a továbbiakban: 'Európa'). Történelmi Szemle, 1999. 3–4. 183., amely jól összefoglalja Kosáry 1848-cal kapcsolatos álláspontját. (a továbbiakban: Kosáry 1999/2)

[56] Kosáry szerint 1849 áprilisában, amikor az osztrák erőket gyakorlatilag kiverték az országból, a kormány béke kísérlete (a Függetlenségi Nyilatkozat helyett) talán rávehette volna Londont és Párizst a közvetítésre. Kosáry 1999. 68–70.

[57] Kosáry 1999. 67.

[58] Kosáry 1999. 11–13.

[59] Kosáry szerint Széchenyi volt talán az egyetlen, aki azonnal felismerte a július 25-i custozzai csata jelentőségét. Kosáry 1999. 28.

[60] Kosáry 1999. 22–27.

diplomáciai elismerést nyerjenek Párizsban, Londonban és másutt, s rávegyék a nyugati hatalmakat az osztrákok és a magyarok közötti közvetítésre. Különösen jól elemzi Kosáry Teleki László párizsi tevékenységét. A Függetlenségi Nyilatkozat kiadása Debrecenben 1849. április 19-én természetesen „nem [volt] szerencsés."[61] Mind Teleki, mind pedig Pulszky Ferenc (a londoni küldött) azzal igyekezett menteni a menthetőt, hogy két hónappal elhalasztották a Nyilatkozat (egy módosított) szövegének nyilvánosságra hozatalát.[62]

A könyv egyik jellegzetessége, hogy Kosáry, Herczegh Géza nyomán[63] a Magyarországon zajló nemzeti konfliktusokat nem magyar belügyként, hanem a nemzetközi politika részeként kezeli. A horvát, szerb, szlovák és román mozgalmakat tárgyaló tömör fejezetek (a horvátokról szóló különösen gondolatébresztő), szervesen kapcsolódnak a forradalom történetéhez és segítik az olvasót az 1848-ban felszínre törő sokrétű konfliktus megértésében.

Kosáry elveti G. T. Trevelyan szellemes gúnyolódását (amelyből aztán elcsépelt közhely lett), hogy 1848 ugyan a történelem nagy fordulópontja volt, de a történelem makacs módon nem volt hajlandó fordulni. Valójában 1848-ban az európai intézmények kelet felé terjeszkedtek, és az alkotmányos formák sokfelé meghonosodtak. A magyar forradalom nem elszigetelt nemzeti konfliktus, hanem az európai mozgalom része volt akkor is, ha vezetői – Széchenyi és Teleki intelmeit figyelmen kívül hagyva – szűklátókörűen és türelmetlenül viselkedtek nemzeti vetélytársaikkal szemben. A szabadságharc természetesen nem győzhetett. A konfliktus azonban Európa politikai térképére helyezte az addig alig ismert magyarokat, és később, 1867-ben igen előnyös helyzetet biztosított számukra.[64]

Ahogy ezt már korábban jeleztem, vissza kell térnem egy ponton Kosáry rekonstrukciójához. Ő tudatosan elveti a függetlenségi vaskalaposok egyik alapvető tételét. Egyértelműen kijelenti – noha nem megy részletekbe –, hogy az áprilisi törvények nem teremtettek perszonáluniót Ausztria és Magyarország között. Ezután másokhoz hasonlóan Kosáry leírja a hivatalba lépő Batthyány-kormány azon törekvését, hogy az áprilisi törvények életbelépése után a magyar kormányzatot a birodalom többi részétől függetlenítse.[65] A bizonyítékok, mint már korábban kifejtettük, állításait mindkét tekintetben és teljes mértékben alátámasztják.[66] Kosáry álláspontja azonban felvet egy alapvető problémát.

Annak a függetlenségi vaskalapos állításnak, amely perszonáluniót olvas bele az áprilisi törvényekbe a kényszerpálya-tézissel együtt, az a funkciója, hogy igazolja a fegyveres ellenállást a birodalmi haderő ellen, amely azt a feladatot kapta, hogy fossza meg Magyarországot attól a törvényes jogától, hogy külön kormányzati rendszere legyen. Ha a történésznek az a véleménye, hogy az áprilisi törvények már tartalmazták a perszonáluniót, akkor az osztrák felet okolhatja a tractatus megszakadásáért és a fegyveres konfliktus kirobbanásáért. Ezt viszont nem teheti akkor, ha az áprilisi törvények nem írták elő az intézmények perszonáluniós szétválasztását abban az értelemben, ahogy erre Batthyány és Kossuth igényt tartott. Az utóbbi esetben azt kell feltételeznünk, hogy az udvar és az osztrák kor-

[61] Kosáry 1999. 66.; lásd még. Kosáry 1999/2. 178 skk.

[62] Kosáry 1999. 70–71., 80. 258 skk.

[63] Kosáry 1999. 114–17., 291., vö.: Herczegh Géza: Magyarország külpolitikája. Budapest, 1987. VII. fejezet. (a továbbiakban: Hercegh)

[64] Kosáry 1999. 283., 292 skk.

[65] Urbán Aladár már korábban erre az álláspontra helyezkedett. Lásd: Urbán 1981. különösen 586. és 590. Urbán anélkül tárgyalja a kormánynak a perszonálunió megteremtésére irányuló politikáját, hogy az április törvényekre utalna. E politikát az 1790. évi X. törvénnyel indokolja, lásd például: Urbán 1986. 265., 302–3. és 747. Az osztrák történészek természetesen mindig vallották, hogy a magyar igény a perszonálunióra az áprilisi törvények meghozatala után jött elő, például Redlich 1920. I., 120–21.

[66] Vö. fent a 36. jegyzet.

mány *prima facie* indokoltan vádolta a magyar kormányt azzal, hogy az a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatokat a perszonálunió szintjére szorítani igyekezvén, április és augusztus között törvényszegést követett el.[67] Nehezen lehet a szabadságharcot törvényes forradalomként ábrázolni (amire mint láttuk, a történészek újabban törekednek), ha felhagyunk a perszonálunió tézisével, amely a törvényesség igény lényeges támasza. Igaz, hogy a függetlenségi vaskalapos az 1790:X. törvénycikket is mindig felhasználja arra, hogy a szabadságharcot Magyarország elismert jogai törvényes védelmeként tüntesse fel. Azonban a *regnum liberum et ... independens* kifejezés inkább egy új hivatkozási rendszerhez nyújtott keretet, nem pedig jogi támaszt a felelős miniszteri kormányzat mellett. A XII. tc. ugyanis, amely az 1790. évi alkotmányos rendezés másik sarkköve, világosan királyi jogként (*reservata*) ismerte el a végrehajtó hatalom gyakorlását.[68]

Megkísérlem Kosáry álláspontját rekonstruálni anélkül, hogy annak egyetlen lényeges elemét kihagynám: Magyarország azzal, hogy március végén elfogadtatta, és április 11-én törvénybe iktatta az áprilisi törvényeket, Európa keleti határvidékén elsőként fordult a feudális rendszerből a nyugat-európai társadalom intézményei felé. Mi több, a szabadságharc bukása ellenére, Kelet-Közép-Európában – Bécstől eltekintve – a magyarországi volt az egyetlen sikeres átalakulás. Ezt a sikert a nemzetközi hatalmi viszonyok hirtelen – bár csak rövid ideig tartó –, a Metternich-rendszer összeomlása következtében végbement megváltozása tette lehetővé. Az így kialakult hatalmi vákuumban a magyar reformerek az országgyűlésen gyorsan cselekedtek, és megalkották a törvényjavaslatokat, amelyek eltörölték a jobbágyrendszert és a törvény előtti egyenlőség eszméjétől áthatva létrehozták a civil társadalom alapvető intézményeit.

A független felelős minisztérium megteremtésével létrejött képviseleti kormányzat Kosáry szerint nem hozott létre perszonáluniót Ausztriával; Magyarország még nem nyerte el nemzeti függetlenségét.[69] Az 1848: III. tc. nem tisztázta, hogy pontosan milyen ügyek maradtak „közösek" Ausztriával. A régi rendszerben a külügyek, a hadsereg és a pénzügyek voltak közösek, és ezeket a bécsi kormány tartotta kézben. A polgári (*civil*) társadalomba történő átmenet után ezeket a feladatokat a felelős minisztériumnak kellett volna átvennie.[70] E közös feladatok helyzetével kapcsolatban azonban „[a] határozatlanság fő oka az volt, hogy a bécsi udvar és a magyar vezetés az adott erőviszonyok közt egy olyan megoldásban egyezett meg, amelyet a továbbiak során, a helyzet alakulásától függően, mindegyik fél a maga érdekei, céljai szerint óhajtott értelmezni és továbbfejleszteni."[71] Mivel a bécsi udvar, Kosáry szerint, az engedményeket kényszerűségből tette, az első adandó alkalommal vissza akarta vonni azokat. A másik oldalon viszont a magyarok eltökélték, hogy

[67] Az osztrák kormány által 1848 augusztus végén elkészített Denkschriftről lásd fent a 47. jegyzetet.

[68] executiva ... potestas per regiam majestatem exercebitur.

[69] Kosáry bírálja Hajnal István feltevését, hogy a Batthyány-kormány megszerezte a jogot az önálló külpolitikához (Kosáry 1999. 10.). Világos, hogy nem szerezte meg. Noha nem tudjuk pontosan, mit írt erről Hajnal (mert munkája változtatásokkal jelent meg). Lásd erre: Péter László ismertetését Urbán Batthyányjáról. SEER, 67, 1989. április. 305 skk.

[70] Kosáry a jelek szerint elfogadja az 1790: X. törvénycikkben szereplő regnum independens hagyományos értelmezését.

[71] Kosáry 1999. 11. Nem előzmények nélküli az áprilisi törvények effajta értelmezése. Szabad György, a forradalmi haladás nem-marxista képviselője az áprilisi törvényeket nem „zárt" kompromisszumnak, hanem „nyitott" corpusnak tekinti, A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. In: Spira György és Szűcs Jenő (szerk.): A negyvennyolcas forradalom kérdései. Budapest, 1976., különösen 53. és 64. Szabad György: Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán. Századok, 116. 1982. 6. 1185 skk. és 1190 skk.

növelik az áprilisi törvényekben biztosított függetlenség mértékét, és a perszonálunió létrehozására törekedtek.[72]

Ez elég különös felfogása az áprilisi törvényeknek. Az tagadhatatlan, hogy a két oldal céljai különböztek. Az is nyilvánvaló, hogy egyik fél sem volt elégedett az 1848: III. tc. március végén megfogalmazott végső változatában elért kompromisszummal[73] – ilyesmire alkotmány készítése közben másutt is bőven találunk példát. Mindebből azonban még nem következik az, hogy az áprilisi törvények szerkesztése során a két fél valamiféle tudatosan elködösített szövegben egyezett volna meg, ahogyan Kosáry azt sejtetni engedi. Ha erről lett volna szó, ennek következtében az áprilisi törvények egy eleve elhibázott megegyezés termékei volnának – ezt a konklúziót azonban Kosáry nagyon helyesen nyilván elutasítaná. Az áprilisi törvényeknek „nyitott *corpus*ként" való kezelésére egyébként több történész ilyen vagy olyan formában hajlik. Ez a beállítás pedig veszélyesen közel jár ahhoz, ahogy Humpty Dumpty vélekedik a szavak használatáról.[74] Azonban eddig még nem került napvilágra bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a két fél olyan egyezményt kötött volna áprilisban, amelyet nem volt szándékában megtartani. Az áprilisi rendezés később azért vallott kudarcot, mert az „állam" egymással szembenálló fogalmai által elkábított két fél politikai intézkedései aláásták az együttműködés felé mutató politikai akaratot, amely azonban szintén és méghozzá mindkét oldalon jelen volt.

Kossuth és a függetlenségi vaskalapos iskola mélységesen hitte, a marxista vaskalaposok pedig örömmel ismételgették, hogy a „kamarilla" által irányított bécsi udvar „ideiglenes" megoldásként tett márciusban engedményeket Magyarországnak, és már kezdettől fogva az áprilisi törvények végrehajtása ellen ármánykodott. Ez a nézet nem feltétlenül paranoiás, és nem hangzik ésszerűtlenül. Aki kétségbe vonja, hogy a Habsburg-monarchia vezetői már csak megszokásból is mindent elkövetnének, hogy visszaszerezzenek olyan pozíciókat, amelyeket átmeneti nehézségek miatt néha fel kellett adniuk, olyan emberre hasonlít, aki nem hiszi el, hogy a halak a vizet szeretik. Mindazonáltal, ahogy erre mások között Deák István és Gergely András rámutatott, nincs bizonyíték a „kamarilla" létezésére (az udvarnál rengeteg klikk és óriási zűrzavar uralkodott). Arra sincs bizonyíték, hogy a rendezés végrehajtása ellen szövetkeztek volna.[75] Sőt, Urbán Aladár kutatásai alapján Deák István úgy érvel, hogy az udvar, az osztrák és a magyar kormány tavasszal és még a nyár elején is „tartós megoldás" létrehozásán dolgozott.[76]

Ahelyett, hogy azt feltételeznénk, hogy a korona és az országgyűlés áprilisban olyan rendezésben állapodott meg, amelyet egyiküknek sem állt szándékában betartani, a márciusi *tractatus* megértéséhez közelebb jutunk, ha azt az 1848 során egyre változó, egyre ambiciózusabb magyar függetlenségi törekvések egyik fázisának tekintjük. De erre a kur-

[72] Kosáry 1999. 10–12.

[73] Lásd Szentkirályi és Kossuth utolsó követjelentését Pest megye közgyűléséhez 1848. április 16-án, KLÖM, XI. 742. Urbán Aladár okfejtéséből világosan kiderül, hogy a magyar vezetők, Deákkal együtt, az áprilisi törvényekben elért kormányzati függetlenséget nem céljaik megvalósulásának, hanem tovább fejlesztendő kiindulási alapnak tekintették, Urbán 1986. 195–202., 301–303.

[74] „– Ha én használok egy szót – mondta Humpty Dumpty megrovó hangsúllyal –, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet!

– Az a kérdés – hitetlenkedett Alice –, vajon tulajdoníthatunk-e a szavaknak különböző jelentést.

– Az a kérdés – így Humpty Dumpty –, ki az úr és kész." (Lewis Carroll: Alice Tükörországban. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1980. 61. Révbíró Tamás fordítása alapján.)

[75] Deák, I. 1979. 76–77. Gergely András teljesen egyetért Deákkal: Egy nemzetet az emberiségnek. Budapest, 1987. 488.

[76] Deák I. 1979. 131–133., 138.: Az udvar júniusban viselkedett legbékülékenyebben Magyarország iránt, ekkor viszont az osztrák kormány fordult a Batthyány-kabinet ellen.

zusra nem találunk a március előtti időszakban előzményeket. Azok a történészek, akik szerint már az áprilisi törvények elismerték a perszonáluniós kapcsolatot, rendszerint azt is vallják, hogy ezt a magyar ellenzék, a liberálisok már a reformkorban is követelték.[77] Ez a nézet azonban egyre nehezebben tartható, mivel a második világháború óta a marxista történetírás alaposan feldolgozta a reformkor történetét. Vörös Károly a tízkötetes *Magyarország történetében*, igen helyesen, még csak meg sem említi a „perszonáluniót", mivel sem a kifejezés, sem pedig a gondolat nem jelenik meg a vonatkozó forrásokban.[78] Ugyanez a helyzet Varga Jánosnak a *Pesti Hírlap*ról írott könyvével.[79] Nem találunk a perszonálunióra utalást az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozatban sem, amely pedig az „idegen befolyás" elleni garanciájaként már jogilag és politikailag felelős kormányt követelt. A Nyilatkozat elvetette a Monarchia egységes kormányzatának a gondolatát, ám intézményes kapcsolatokat képzelt el a megreformált alkotmányos birodalom valamennyi tartománya (*Lände*) között, Magyarországot is beleértve.[80]

Kossuth Magyarország alkotmányos függetlenségéről radikálisabb nézeteket vallott, mint a Nyilatkozat, amely egyesíteni kívánta az ellenzék valamennyi frakcióját. Azonban az ő beszédeiben és írásaiban sem találunk semmi utalást a „perszonálunióra".[81] Elképzel-

---

[77] Urbán Aladár volt valószínűleg az első történész, aki nem olvasta bele a „perszonáluniót" az áprilisi törvényekbe, hanem felvázolta a Batthyány-kormány politikáját, amely április és augusztus között a perszonálunió felé törekedett. A legtöbb történészhez hasonlóan azonban Urbán feltételezte, hogy a „perszonálunió" a regnum independens 1790: X. tc. által elismert elvéből amúgyis következik, és hogy a magyarországi politikusok már a reformkorban a perszonálunió megvalósítására törekedtek. Urbán 1986. 265., 301 skk., 747.; Urbán 1981. 584., 590., 593–94.; Urbán: Gróf Batthyány Lajos emlékezete. Aetas, 2000. 1–2. 132–158 (157). A történészek nagy része szerint a perszonálunió reformkori program és az áprilisi törvényekben elnyert jog volt. Például Herczegh 210., 245., 248. (hagyományos állítások); Erdődy 1998. 119.; Erdődy: Batthyány Lajos Magyarország nemzetközi mozgásteréről. In: Batthyány Lajos emlékezete. Vas Megyei Levéltár. Szombathely, 2000. 27–42 (35–40, akut eset); Gergely 1998. 71.; Gergely András: Államjogi kapcsolat, államjogi szemléletek az osztrák-magyar együttműködés idején. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Szerkesztette: Gergely Jenő. Budapest, 2000. 159–66.; Gergely 2001. 178–82. (kifinomult megállapítások). N. B. A vaskalapos álláspontot nemcsak a „perszonálunió" anakronisztikus használata jellemzi, hanem az a (gyakran burkolt) feltételezés, hogy az unióban a közös uralkodó *csupasz* – hogy úgy mondjuk, ráruházott jogok nélküli. Deák és Eötvös bár nem voltak vaskalaposok, ám mégis a múltra vetítették vissza a „perszonáluniót". Az ő „közös" uralkodójuk azonban mind Magyarországon, mind Ausztriában széles körű jogokkal rendelkezett, különösen 1848 előtt, és ezek az uralkodói jogok garantálták a birodalom egységét. Deák erről vallott nézeteit lásd fent, a 36. jegyzet; Eötvöshöz lásd: Gángó 1993. 51 skk.; Gángó 1999. 77–80.

[78] Vörös Károly in: Magyarország története 1790–1848. Budapest, 1980. II. 855–975.

[79] Varga János: Kereszttűzben a Pesti Hírlap. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Kereszttűzben) Egy másik munkájában: Helyét kereső Magyarország. Budapest, 1982. Varga kifejti, hogy az 1840-es években létezett egy terv az osztrák-magyar politikai és gazdasági államszövetség megteremtésére, amelyben Magyarországnak csupán annyi köze lenne az örökös tartományokhoz, hogy mindkettő fölött egy és ugyanazon uralkodó uralkodik. Kereszttűzben, 140. A szerző nem ad jegyzetet állítása alátámasztására.

[80] Egy gondosan megszerkesztett bekezdésben az ellenzék először elismerte a Magyarország és az „osztrák örökös tartományok" között a Pragmatica Sanctio nyomán fennálló „viszonyokat". Ezt, hagyományos módon, azonnal az 1790: X. tc.-re való hivatkozás követte, de az a kijelentés is, hogy az ellenzék nem akarja a magyar érdekeket ellentétbe hozni „az összes monarchia egységének s biztos fenállhatásának érdekeivel." A magyarok készek „az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyujtani." KLÖM, XI. 156.

[81] A Pragmatica Sanctióból csak a „fejedelem egysége" következik, nem pedig a „közbirodalmi egység" Ausztriával, írja Kossuth Szentkirályi Móricnak 1847. február 5-én (KLÖM, XI. 97. és

hető lenne, hogy Kossuthot a cenzúra fékezte, de Kossuth álnéven, külföldön megjelentetett írásaiban sem találunk semmit a perszonálunióról.[82]

Mi több, közvetlenül a forradalom előtti hónapokban a politika érdekes módon éppen ellenkező irányban haladt, mint amit elvárnánk. A perszonálunió követelése helyett a Magyarország és a Monarchia többi tartományait összekötő „közös érdekek" és „közös kapcsolatok" emlegetése a politikai diskurzus része lett. Ez azért történt, mert a magyarországi liberálisok már (helyesen) úgy vélték, hogy az alkotmányos formákat előbb-utóbb a Monarchia minden részében bevezetik (és ebben az esetben az uralkodóval folytatott *tractatus* már nem elég). Az Ellenzéki Nyilatkozat már utalt erre a témára,[83] amely aztán előjött Kossuth 1847. november 22-én az országgyűlés kerületi ülésében tartott első válaszfelirati beszédében, valamint a válaszfelirat szövegében is. Az Alsó Tábla véleménye akkor az volt, hogy „a magyar alkotmányos élet tellyes kifejlődése" és a Monarchia „közös státus viszonyai",[84] ha az 1790. évi X. törvénycikket tiszteletben tartják összehangolhatók és a látszólag eltérő érdekeket is össze lehet egyeztetni „a birodalommal közös státus viszonyainak intézésében"[85] „érdekeink parítása" alapján.[86] Hasonló kijelentések bőven találhatók 1847 végén mindenfelé a dokumentumokban. Egy pillanatra elkalandozva a témánktól, megjegyezhetjük, hogy pontosan ugyanezek a terminusok és fogalmak az 1860-as években újra felbukkantak – de ezt a tényt figyelmen kívül hagyják azok a történészek, akik megróják Deák Ferencet, hogy 1867-ben feladta Magyarország jogainak egy részét. Azonban amíg Kossuth 1847-ben az osztrák liberálisokkal és az udvarral képzelt el *tractatus*t a „közös viszonyokról", addig Deák az 1860-as években csak az uralkodóval bocsátkozott tárgyalásokba.

Még azután is, hogy Párizsban a júliusi monarchia februárban összeomlott, a Kossuth vezette országgyűlés a perszonálunió követelése helyett a korábbi kettős irányvonalat követve, egyrészt a többségi támogatáson alapuló nemzeti kormányzat bevezetésével az alkotmány kiterjesztését követelte,[87] de ki akarta egyenlíteni a „közös érdekeket" a többi tar-

vö. 100.). Így tehát Magyarország független Ausztriától (mivel az egy másik ország vagy regnum), amellyel Pest megye követutasításai szerint „a közös érdekek méltányos kiegyenlítésé[t]" kell biztosítani (uo. 173.). Ezekben a szövegekben szó sincs arról, hogy a korona jogait el kellene választani a „személytől". Valamivel az országgyűlés 1847. novemberi megnyitása előtt írott egyik fogalmazványában Kossuth még tovább megy: az országgyűlésnek legyen beleszólása minden olyan, Magyarországot érintő ügybe, amelyet eleddig a bécsi kormány intézett. Magyarországnak legyen befolyása [!] a külpolitikára (uo. 244–46.). Ezek a gondolatok éppen ellenkező irányban mozogtak ahhoz képest, amit a „perszonálunió" az áprilisi törvények elfogadása után jelentett.

[82] Bábolnai Mihály (álnév), A magyar konzervatív párt és a nemzetiség (1846). In: Magyar szózatok. Hamburg, 1847. 219–63.; „Deregnyei": A magyar politikai pártok értelmezése. Szerkesztette: Szigethy Gábor. Budapest, 1989., lásd még Viszota Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. 2 kötet. Budapest, 1927–1930. I. 835–75.

[83] KLÖM, XI. 156.

[84] KLÖM, XI. 316 skk.; „kapcsolati viszony", 318., 333.; lásd továbbá fent a 81. jegyzetet.

[85] KLÖM, XI. 316., 317., 327. A gondolatok, valamint a kifejezések legtöbbje újra megjelennek a beszédben. 331–33.

[86] KLÖM, 318. Logikus, hogy mielőtt a magyar vezetők nekiálltak perszonáluniót követelni (ami az állami függetlenség követelésének udvarias formája), támogatták az alkotmányt követelő ausztriai liberálisokat. Azonban miután a Monarchia minden országába és királyságába bevezették az alkotmányos formákat, az „állam" egymással szembenálló igényei lehetetlenné tette működésüket. Ezért tette Eötvös azt a megjegyzést, hogy „semmi sem veszélyezteti jobban Magyarország állami függetlenségét mint az örökös tartományok alkotmányos császársággá való átalakulása", Gángó 1993. 39., 159., 161.

[87] Kossuth 1848. március 3-i beszéde és felirati javaslata, KLÖM, XI. 619–28.

tományokkal, és elismerte „az összes birodalom iránti törvényes viszonyaink[at]".[88] Amikor azonban összeomlott a Metternich-rendszer, azonnal radikálisabb lett a magyar álláspont. Az akkor kezdődő *dietalis tractatus* során ismételten megszegték a szabályokat és a konvenciókat. A vezetők most már nagyobb önállóságot akartak biztosítani Magyarországnak, mint amekkorát néhány héttel korábban elképzeltek.[89] Ezt a folyamatot a marxista vaskalaposok jobban leírják, mint a „törvényes forradalom" tézisének a követői, mivel ők hisznek a „forradalmi haladásban". Annak ellenére, hogy az áprilisi törvényekben biztosított önállóság, mint már láttuk, kevesebb volt, mint amit (később) a perszonáluniót jelentett, és a törvények hangsúlyozottan érintetlenül hagyták „a korona egységét és a birodalom kapcsolatát",[90] azonban, hogy miből áll az „egység" és a „kapcsolat", továbbá hogy a „törvényes viszonyok"-at hogyan kell kezelni, a törvény sehol nem magyarázta meg. Az uralkodói *reservata* sem kapott megfelelő meghatározást.

Az április törvényeket túl gyakran bírálták, különösen az 1867-es kiegyezés támogatói, laza nyelvezetük és kurta, kétértelmű rendelkezéseik miatt, és a Magyarország és a birodalom között kitört konfliktusért részben e kétértelmű rendelkezéseket okolták. Az 1848 márciusában lezajlott alkotmányozás kétségtelenül magán viselte a gyors munka jeleit. Mindazonáltal még akkor is, ha mint gúnyolódást elvetjük azt a Napóleonnak tulajdonított mondást, hogy „az alkotmány legyen rövid és kétértelmű", az áprilisi törvények kritikája – ti. hogy részük volt a konfliktus kirobbanásában – jórészt megalapozatlan. Noha nem határozták meg pontosan a magyar minisztérium hatáskörét, a törvény koherens kormányzati rendszert hozott létre, már amennyire 1848 tavaszán ez politikailag lehetséges volt. A törvényhozás csak addig ment el, ameddig elmehetett ahhoz, hogy mindkét fél beleegyezését biztosítsa, de ez nem jelenti azt, hogy a felek nem korrekt módon jártak volna el. A rendezés azért nem bizonyult tartósnak, mert a felek a törvénybe iktatás *után* összeegyeztethetetlen célok elérése érdekében kezdtek politizálni. A Batthyány-kormány tagjai (az önálló magyar állam követelését takaró fügefalevélként) „perszonáluniót" magyaráztak bele az áprilisi törvényekbe; az osztrákok erre válaszul a *Pragmatica Sanctio* alapján a *Gesammtstaat* létezését állították, és végül az áprilisi törvények revízióját követelték.[91] A bécsi udvar és a magyar vezetők között létrejött alkotmányos kompromisszum kudarcát nem az áprilisi törvények *corpusa*, hanem a későbbi politikát meghatározó új, riválisállamigények idézték elő. A történészek néha megfeledkeznek arról, hogy alkotmányos reform nem oldhat meg kezelhetetlen politikai konfliktust.

Kosáry azzal a megállapítással zárja könyvét, hogy az 1867-es kiegyezés, amely óriási lehetőségeket biztosított az ország számára,[92] nem jöhetett volna létre 1848 nélkül. Ez valószínűleg igaz, ám van itt egy paradoxon. Magyarországon még mindig rendületlenül hisznek abban, hogy Deák „lemondott" néhány olyan jogról, amelyet az áprilisi törvények biztosítottak. A vita (amennyiben ez létezik) csak arról folyik, hogy mennyiről. Ezzel szemben úgy érvelhetünk, hogy Deák kidobta a törvénykönyvből mindazt, ami működésképtelen, és ezért[93] haszontalan volt, de a kiegyezés a birodalommal való legtöbb érintke-

[88] Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 2 kötet. Pest, 1868–1869. I. 1. Vö. KLÖM, XI. 625. c jegyzet.

[89] Spira György: Polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története. 10 kötet. 1976–89. Szerkesztette: Kovács Endre. Budapest, 1979. VI/I. 59–434. (73–74., 81 skk.).

[90] 1848: III. 2.§.

[91] Lásd a 47. jegyzetet.

[92] Kosáry konklúziói között ezt különösen hangsúlyozza. Kosáry 1999. 293.

[93] Nem kétséges, hogy Deák az áprilisi törvényekből „lemondott" mindarról, ami egyértelműen nem működött; ilyen volt például az előjogok felosztása az uralkodó és a nádor között, vagy az

zési ponton, az áprilisi törvényekhez képest *növelte* Magyarország önállóságát. 1867-ben Deák szélesebb jogokat biztosított Magyarország számára a külügyek és a hadügyek terén, mint az áprilisi törvények (*pace* vaskalaposok),[94] de nem magyarázott bele független államiságot sem az áprilisi törvényekbe, sem az 1867-es Kiegyezésbe.[95] Más szóval, noha Deák ugyan hitte, hogy a *Pragmatica Sanctio* már megteremtette a „perszonáluniót" Magyarország és Ausztria között,[96] kész volt „lemondani" nagy részéről annak, amit Kossuth (és nyomában a függetlenségi vaskalaposok) *beleolvastak* az áprilisi törvényekbe. Kosáry könyvének lényeges tanulsága, hogy a Nagy Száműzött árnyékában Deák Ferencz még mindig arra vár, hogy megkapja a magyar történészektől azt, ami őt megilleti.

Fordította: **Novák György**

a rövidlátó szabály, hogy az országgyűlést nem lehet feloszlatni a következő évi költségvetés elfogadása nélkül. Lásd: 1848: IV. 6.§.

[94] Az 1867-es kiegyezést a legtöbb történész még ma is (talán szükséges) „kompromisszumnak" tartja, amelyben Deák lemondott az áprilisi törvényekben biztosított néhány jogról. Például Szabad György in: Magyarország története. Budapest, 1979. VI/1. 764–768. (lásd fent, a 89. jegyzetet).

[95] Deák egész politikai pályafutása során nem független államiságot, hanem „törvényes függetlenséget" követelt Magyarország mint ország számára, lásd: Péter 2000. 327–31. A történészek nagy része még mindig Hanák Péter nézetét követi abban, hogy Deák az 1867-es kiegyezésben feladta „a magyar állami szuverenitás egy részét", és hogy „a magyar uralkodó osztályok ... A Monarchia fennállása alatt (1867-től) körömszakadtáig ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a Monarchiában két önálló, egymástól független állam áll fenn." Egyik nézet sem tartható. Lásd: Magyarország története. Szerkesztette: Hanák Péter et al. Budapest, 1972. IV. 134., 135.; Hanák, vö.: fent a 89. jegyzetet, Magyarország története 1848–1890. Szerkesztette: Kovács Endre. Budapest, 1979. 778., 784.; vö.: még Hanák: 'Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Prepondancy or Dependency?', Austrian History Yearbook, III. kötet, 1. rész, 1967. 296–99. A „jogilag független államra" és a magyar szuverenitásra támasztott igény egyébként csak az 1880-as években lett communis opinio. Az új alkotmányos igények a századforduló után a dualizmus válságához vezettek ugyanúgy, ahogy a perszonálunió igénye 1848 nyarán az áprilisi törvények politikai válságát eredményezte.

[96] A „perszonáluniónak", ahogy láttuk (vö. fenti a 36. jegyzetet), magyarul sohasem volt általánosan elfogadott jelentése. A jogokkal felruházott ország és korona két pólusú világában élő Deák érvelhetett azzal, hogy a „közös viszonyok" a Monarchia többi országával való perszonálunióból származtak, amennyiben a közös uralkodónak a Monarchia mindkét felében voltak rezervált és megosztott jogai. A történészek mindezt figyelmen kívül hagyják, mivel ellentmond annak az általánosan elfogadott nézetnek, hogy Deák csupán 1861 után ismerte el a közös viszonyokat, és ezáltal „lemondott" a magyar szuverenitás egy részéről.

HEDWIG RÖCKELEIN

A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához"*

Napjainkban a biográfia újra virágkorát éli, miután éveken keresztül a történetírás kövületeként nyomorúságosan tengődött. A könyvpiac növekvő kínálata azonban kiprovokálja azt a kritikus kérdést, hogy a 19. század hősi biográfiája ünnepli-e feltámadását, vagy pedig a biográfia műfaja minőségi változáson ment keresztül, amely túlmutat az időközben elvetett alapelveken. Jacques le Goff szkeptikusan nyilatkozik a műfajról: „Amit sajnálatosnak tartok a mai biográfia-áradatban, az az, hogy sokuk nem több mint a tradicionális, felületes, anekdotikus biográfiák szimpla ismétlése, melyek egyszerű kronologikus kritériumok szerint íródnak, idejétmúlt pszichológiának hódolnak, és képtelenek egy egyéni élet történelmi jelentőségét megmutatni."[1]

Ezen kötet címe, *Biográfia mint történelem* két kérdéskört vet fel. Először: A biográfia már történelem, már a múlté? A biográfia egy halálraítélt műfaj, jelenlegi újraélesztése anakronizmus? Vagy van a biográfiának jövője, van számára perspektíva? Másodszor: A biográfia „történelem-, illetve történetmesélés"? Mi a biográfia megfelelő formája? Lehet ma a biográfia narratív? Vagy, amíg a kronologikus elbeszélő struktúrához ragaszkodik, nem egy illuzórikus életkonstrukciót fest elénk,[2] amely a biográfiai analízisnek ellentmond? Nem kell-e ennek helyébe egyfajta analitikus biográfiának lépnie, mely eredményei számára új formát talál?

Biográfia: Egy műfaj története és kritikája

Németországban a biográfia mint műfaj 1945 után a nemzetiszocializmus és a második világháború traumatikus élményére adott reakcióként megszűnt. Amikor a 60-as években a háború utáni generáció lázadni próbált apái és nagyapái ellen, a struktúrák története (*Strukturgeschichte*) bevonult a német történettudományba. Ezzel együtt a biográfiát histo-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Der Beitrag der psychohistorischen Methode zur „neuen historischen Biographie". In: Biographie als Geschichte. Hrsg. von Hedwig Röckelein. Edition Diskord, Tübingen, 1993. (= Forum Psychohistorie 1.) 17–38.

[1] Le Goff, Jacques: Wie schreibt man eine Biographie? In: Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers. Berlin, 1990. 103–112. (a továbbiakban: Le Goff) 105.

[2] Hankiss, Agnes: Ontologies of the Self: On the Mythological Rearranging of One's Life History. In: Bertraux, Daniel (ed.): Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences. Beverly Hills, 1981. (Sage Studies in International Sociology 23) 203–209. (a továbbiakban: Bertraux); Bourdieu, Pierre: Die biographische Illusion. BIOS 3/I (1990)'75–81. (a továbbiakban: Bourdieu); vö. ehhez Liebau, Eckart kommentárjait: Laufbahn oder Biographie? Eine Bourdieu-Lektüre. uo. 83–89.; und Niethammer, Lutz: Kommentar. uo. 91–93. (a továbbiakban: Niethammer) A megkérdezett önstilizálásához az Oral Historyban vö. Catani, Maurizio: Social-Life History as Ritualized Oral Exchange. Biography and Society. uo. 221–222.

rizmusként bélyegezték meg.[3] A 19. század historikus módszere és történetírása túl szorosan összefüggött az individualitás-elvvel és a biográfiával ahhoz,[4] hogy a történettudomány a biográfiáról differenciáltabb ítéletet alkothatott volna. A 19. század biográfiai irodalma pedig,[5] mely azon a meggyőződésen alapult, hogy egyes kiemelkedő személyiségek, illetve férfiak formálják a történelmet, és olyan jelszavakban manifesztálódott, mint „a férfiak csinálják a történelmet",[6] megkönnyítette az új történetírói irányzatnak, hogy elutasítsa a „hősi regények" személyi kultuszát. Ezek után érthető, hogy Dirk Blasius a „pszichohistória hasznát a biográfia területén csekély"-nek[7] minősítette, sőt még „metodikai visszalépésnek"[8] is tekintette. Az olyan biográfia, amely a pszichoanalízissel szoros függőségi viszonyban áll, mely kiragadja az egyént a politika és a társadalom vonatkoztatási rendszeréből, és a kora gyermekkori szocializációs folyamatot az élettörténeti fejlődés anticipációjának tartja – Blasius szerint –, elutasítandó. Ebben a helyzetben a történelmet mint „természeti törvényt", ahogy ezt a biológiai felfogás szuggerálja, melyet Blasius a pszichoanalízis számlájára írt, Németországban senki sem tudta elfogadni, mint ahogy a 19. század konzervativizmusához való visszatérést sem.[9]

A kritikusok szkepszise új táptalajra lelt, amikor a pszichoanalitikusok a nemzetiszocializmus monokauzális értelmezését adták, a fasizmust és az antiszemitizmust Hitler patologikus alakjára redukálták, figyelmen kívül hagyva a nácizmus össztársadalmi hátterét.[10]

---

[3] Blasius, Dirk: Psychohistorie und Sozialgeschichte. Archiv für Sozialgeschichte 17., (1977) 383–403., (a továbbiakban: Blasius 1977.) itt: 388. sk.

[4] Nipperdey, Thomas: Kulturgeschichte, Sozialgeschichte, historische Anthropologie. Vierteljahrsschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte 55 (1968) 145–164., (a továbbiakban: Nipperdey) 147.

[5] Az utolsó két évszázad történelmi biográfiáinak egyes íróit mutatja be Engel-Janosi, Friedrich: Von der Biographie im 19. und 20. Jahrhundert. In: Klingenstein, Grete – Lutz, Heinrich – Stourzh, Gerald (Hrsg): Biographie und Geschichtswissenschaft. Ansätze zur Theorie und Praxis biographischer Arbeit. München, 1979. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 6) 208–241. (a továbbiakban: Klingenstein – Lutz – Stourzh)

[6] Treitschke, Heinrich von: Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. Bd. 1. Leipzig, 1897. 28.

[7] Blasius 1977. 386.

[8] Blasius, Dirk: Psychoanalyse – eine ‚historische' Wissenschaft? Neue Politische Literatur, 18. (1973) 453–468. (a továbbiakban: Blasius 1973.) 456.

[9] Blasius 1973. 459.: „Úgy tűnik, mintha az interdiszciplináris kiskapun keresztül konzervatív, már elvetettnek hitt álláspontok újból bebocsáttatást nyernének a történettudományba." A 68-as mozgalom lelkes képviselői nem kevéssé döbbentek meg, amikor társaiknál a harcos korszak után az identitáskeresésnek olyan folyamata indult meg, melynek során a „polgári" biográfiából merítettek és nárcisztikus módon magukkal példálóztak. Vö. Grunenberg, Antonia – Voight, Bodo: Das merkwürdige Interesse an Biographien. Berliner Hefte. Zeitschrift für Kultur und Politik, 5. (1977) 28–37.

[10] Lásd például: Smith, Brian F.: Adolf Hitler – His Family, Childhood and Youth. Stanford (Calif.), 1967.; Bromberg, Norbert: Hitlers Character and Its Development – Further Observations. American Imago, 28. (1971) 289–303.; Bromberg, Norbert: Luther's Childhood. International Review of Psychoanalysis, 1. (1974) 227–244.; Waite, Robert G. L.: Adolf Hitlers Anti-Semitism: A Study in History and Psychoanalysis. In: Wolman, Benjamin B. (ed.): The Psychoanalytic Interpretation of History. New York, 1971. 192–230.; Waite, Robert G. L.: Adolf Hitler`s Guilt Feelings: A Problem in History and Psychology. Journal of Interdisciplinary History, 1. (1971) 229–249.; Roseman, Stanley: The Psychoanalytic Understanding of Hitler. The Journal of Psychohistory, 15/1. (1987) 467–472.; Stierlin, Helm: Adolf Hitler – Familienperspektiven. Frankfurt a. M., 1975.; összefoglaló művek: Schöllgen, Gregor: Das Problem einer Hitler Biographie. Überlegungen anhand neuerer Darstellungen des Falles Hitler. In: Bracher, Karl Dietrich – Franke, Manfred – Jakobsen, Hans Adolf (Hrsg.): Nationalsozialistische Diktatur 1931–1945. Eine Bilanz. Düsseldorf, 1983. 687–705.; Schreiber, Gerhard: Hitler Interpre-

Más 20. századi diktátorok individuálpszichológiai értelmezései[11] megerősítették azt a benyomást, hogy a pszichoanalitikus elmélet nem alkalmas az egyén tömegekre gyakorolt hatásának magyarázatára.

Ma már a *Strukturgeschichte* sem új áramlat. Célkitűzései összemérhetők eredményeivel, és látható, hogy ez az irányzat is mutat fel hiányosságokat. A generációváltás ismételten a történettudomány módszereinek és perspektíváinak megkérdőjelezéséhez vezetett. A történettudomány műhelyei, melyek maguk is a társadalomtörténet és a *Strukturgeschichte* talaján fejlődtek ki, emancipálódtak, és kritikusan vizsgálják apáik elméleteinek alapjait.[12] A „mezítlábas" történészek a munkások történetét és a nemzetiszocializmus korát, melyek addig elsősorban az egyetemi elefántcsonttornyok perspektívájából kerültek megvilágításra, az érintettek látásmódjával, a munkásság, az áldozatok, a tettesek és a csatlósok önnön nyilatkozataival és hétköznapi tapasztalataival egészítették ki. A történettudomány műhelyei révén nemcsak az „Oral History" nyert felvételt a történészek eszköztárába,[13] hanem – és ez a döntőbb – az egyetemi történettudomány egyeduralma is megkérdőjeleződött.

Nem volt elég ebben a tudományban az apa-fiú konfliktus, a lányok is az apák ellen fordulnak. Már nem elégszenek meg a „nő keresésével"[14] a történelemben, hanem vitára szólítanak fel a tudományos diskurzus nemi vonatkozásairól, azaz „férfias" jellegéről.[15]

---

tationen 1923–1983. Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung. Darmstadt, 1984. Az individuálpszichológiai értelmezések ahhoz vezettek, hogy már nem is nemzetiszocializmusról, hanem hitlerizmusról beszéltek, vö. Hildebrand, Klaus: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Bosch, Manfred (Hrsg.): Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikation. Düsseldorf, 1977. (Geschichtsdidaktik: Studien, Materialien 1) 55–61. (a továbbiakban: Bosch); Mommsen, Hans: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Uo. 62–71. Kritikus vizsgálat Brockhaus, Gudrunnál: Psychoanalytische Hitler-Deutungen. Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 9 (1992) 8–24., vö. ezzel szemben Binion, Rudolph: ... daß ihr mich gefunden habt. Hitler und die Deutschen: Eine Psychohistorie. Stuttgart, 1978. (angolul 1976.).

[11] Bychowski, Gustav: Diktatoren. Beiträge zu einer psychoanalytischen Persönlichkeits- und Geschichtsdeutung. München, 1965. (angolul 1948.). Pflanze, Otto: Toward a Psychoanalytic Interpretation of Bismarck. The American Historical Review, 77. (1972) 419–444.

[12] Heer, Hannes – Ulrich, Volker. (Hrsg.): Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung. Reinbek bei Hamburg, 1985.; Jaspert, Berndt (Hrsg.): Geschichte von unten. Modelle alternativer Geschichtsschreibung. Hofgeismar, 1990. (Hofgeismarer Protokolle 274); Ehalt, H. (Hrsg.): Geschichtswerkstatt, Stadtteilarbeit, Aktionsforschung. u.a. 1984. (Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 20).

[13] Niethammer, Lutz (Hrsg.): Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der „Oral history". Frankfurt a. M., 1985.; Plato, Alexander von: Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der „mündlichen Geschichte" in Deutschland. BIOS 4/1. (1991) 97–119.

[14] Egy, a középkori nők történetével foglalkozó gyűjteményes kötet címe: Lundt, Bea (Hrsg.): Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter. Fragen, Quellen, Antworten. Interdisziplinäre Beiträge. München, 1991. Különböző korszakok nőkutatásának állásáról adnak áttekintést: Röckelein, Hedwig: Historische Frauenforschung. Ein Literaturbericht zur Geschichte des Mittelalters. In: Fieseler, Beate – Schulze, Birgit (Hrsg.): Historische Zeitschrift, 255/2 (1992) 377–409.; Frauengeschichte: gesucht – gefunden? Auskünfte zum Stand der historischen Frauenforschung. Köln – Weimar – Wien, 1991.; Frevert, Ute: Bewegung und Disziplin in der Frauengeschichte. Ein Forschungsbericht. Geschichte und Gesellschaft, 14. (1988) 240–262.

[15] Bock, Gisela: Der Platz der Frauen in der Geschichte. In: Nagl-Docekal, H. – Wimmer, F. (Hrsg.): Neue Ansätze in der Geschichtswissenschaft. Wien, 1984. 108–127.; Bock, Gisela: Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte. Geschichte und Gesellschaft, 14. (1988) S. 364–391. A „sértett" férfivilág polémikus reakcióit lásd például: Kocka, Jürgen: Frauengeschichte zwischen Wissenschaft und Ideologie. Geschichtsdidaktik, 7. (1982) 99–104., és Rüsen, Jörn: „Schöne" Parteilichkeit. Feminismus und Objektivität in der Geschichtswissen-

Ezek az utóbbi évtizedekben színre lépő jelenségek mind nyomot hagytak a történettudományban és a biográfiával kapcsolatos álláspont megváltozásához vezettek, még ha különféle módokon is. Az individuum, mely a tudományos kutatás tárgyaként elveszni látszott a „struktúra" elvont fogalmában és a „tömeg" anonimitásában, mint történelemformáló személy tér vissza azok után, hogy a társadalomtudomány irányába orientálódott történetírást az a veszély fenyegette, hogy embernélküli tudománnyá fejlődik. Németországban még a társadalomtörténet és a *Strukturgeschichte*, Franciaországban pedig a szeriális történetírás[16] legelszántabb védelmezői számára is világossá vált, hogy ezt a deficitet meg kell szüntetni.

Jürgen Kocka szerint az egyén vizsgálata a „történettudomány ok-okozati problematikájának kivételes esete", mely a történész számára a rezignáció egy pontját jelenti, melyre az mindig akkor jut, amikor egy „jelenséget nem lehet már struktúrái alapján"[17] megmagyarázni. A *Strukturgeschichte* elsőbbségét természetesen nem vonta kétségbe. Ahogy Hans-Ulrich Wehler – aki a 19. század történettudományának minden kritikája ellenére ragaszkodott a hősi történetíráshoz[18] – sem kérdőjelezte meg a „kritikus társadalomtörténet"[19] uralkodó szerepét, és időnként a pszichohistorizmus segítségével remélt kiutat találni a „politikai biográfia válságából".[20] A francia historiográfia, mely a szeriális történetírás nyomán előállt „ember űr" leküzdésére a biográfia újra élesztését szorgalmazza, azt ezzel egy időben szintén tudománytörténeti szempontból visszalépésként értelmezi:[21] „A mai történetírás ... azon van, hogy a történelem kerekét visszafordítsa ... Különösen a biográfia műfaja él át fenomenális újjászületést ... A történelmi struktúrák kutatója, aki az absztrakttal telítődött, a konkrétumhoz kapott kedvet."[22]

A leginkább a női történetírás követte hosszú ideig a biográfiaírás tradicionális irányát úgy, hogy egyes nőalakokat az emancipációs női mozgalom előfutáraként stilizált, az

schaft. In: Becher, Ursula A. J. (Hrsg.): Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen der historischen Frauenforschung. Frankfurt, 1988. (Suhrkamp TB Wissenschaft 725) 517–542., és önkritikával: Schmidt, Uta C.: Wohin mit „unserer gemeinsamen Betroffenheit" im Blick auf die Geschichte? Eine kritische Auseinandersetzung mit methodischen Postulaten der feministischen Wissenschaftsperspektive. In: uo. 502–516.

[16] A szeriális történetírás elsősorban gazdasági mutatók hosszabb időszakon keresztül történő elemzésére épít. – A fordító jegyzete.

[17] Kocka, Jürgen: Persönlichkeit und Struktur als methodologisches Problem der Geschichtswissenschaft. In: Bosch 152–169., 167.

[18] Wehler szerint biográfiák készülhetnek „kiemelkedő politikusokról, és katonákról, ... uralkodókról és történészekről, ... püspökökről és gyárosokról": Wehler, Hans-Ulrich: Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): Geschichte und Psychoanalyse. Frankfurt a .M. – Berlin – Wien, 1971. (Ullstein Buch Nr. 3032) 7–26. (a továbbiakban: Wehler 1971.) 7.

[19] Wehler 1971. 6.

[20] Wehler 1971. 8.

[21] A biográfiának a francia historiográfiába való visszatéréséhez vö. Torres, Felix: Du champ des Annales à la biographie: réflexions sur le retour d'un genre. In: Problèmes et méthodes de la biographie. Actes du colloque, Mai 1985. Paris, 1985. 141–148. A biográfia új tendenciáinak összefoglalása Levi, Giovanninál: Les usages de la Biographie. Annales E. S. C., 44. (1989) 1325–1336. (Magyarul: Az életrajz használatáról. Ford. Czoch Gábor. Korall 2000. Tél 81–92.) A „Problèmes et méthodes de la biographie" című gyűjteményes kötet, mely a franciaországi biográfiakutatás állásáról informál, alig villant fel jövőbe mutató perspektívákat, és ott is, ahol a biográfiai kérdések számára új forrásfajtákat „fedez fel", a narratív módszer talaján marad. Ugyanakkor a biográfiai adatok digitalizálására való törekvésben és a prozopográfia iránti nagy érdeklődésben érezhető a szeriális történetírás utóhatása.

[22] Le Goff 103.

egyenlőtlenség elleni harc példaképeivé emelte őket. A nőkutatás nagymértékben koncentrált a történelmi életrajzra és kortárs nők biográfiai kikérdezésére, mert ez a forma a „női" tudománynak egyszerre több szükségletét is kielégítette. A közös „érintettség"[23] által a kutató és az informátor között látszólag identitást eredményez. Identifikáló momentumnak számít a nők általános és állítólag általánosítható élettapasztalata: a férfi nem és a patriarchális társadalom általi elnyomás. A biografikus szemléletmód így állítólag lehetővé teszi, hogy a „tudományt mint önmegismerést" („Selbstfindung") űzzék, vagy fordítva, az önmegismerést tudománnyá és élethivatássá emeljék. Ezáltal az egy, a férfivilágtól elzárt teret konstruál, mely a nőket szolidaritásra és arra buzdítja, hogy egymást kölcsönösen igazolják az áldozat szerepében. A biográfia koncepcióját azonban időközben a nőkutatásban a női-férfi szerepek – például az áldozat/elkövető pozíciók – kritikátlan adaptálása miatt[24] problematikusnak minősítették a nemi vonatkozású viselkedésmódok tekintetében. A kritikus hangok felerősödtek a feminista tudományokban a nemek különbözőségéről folytatott vita („Differenz-Debatte") kapcsán,[25] mely szétrombolta a tapasztalatok egyformaságának illúzióját. Csak az alapkutatásban való hatalmas elmaradás és a saját történetírás mítoszának az identifikációban játszott fontos szerepe magyarázza, hogy a nőkutatás csak későn lett arra figyelmes, milyen következményekkel járhat a biográfia műfajának kritikátlan továbbvitele.[26] Időközben különösen irodalomtudománnyal foglalkozó nők felismerték, hogy ez a műfaj tipikusan férfias élet- és látásmód mintákat implikál, hiszen éppen hogy „feltalálja" a diszkurzív stratégia a „férfias alanyt".[27] A 18. és a 19. század irodalmárnői és írónői nagyon is érezték ezt az ellentmondást, amikor nem az önéletrajzot, hanem a levélformát használták eszközként ahhoz, hogy megnyilatkozásaikat és magukról alkotott képüket a nyilvánosság elé tárják.[28]

A biográfiaírás aktuális helyzete a német nyelvterületen

Míg a népszerűsítő történeti életrajzok írása Németországban és az angolszász országokban is buján virágzik,[29] a német történettudomány a történeti biográfiai irodalomhoz csak kevéssel járult hozzá.[30] Az ösztönzés arra, hogy a tudományos biográfiát ismét a társadalom által elfogadottá tegyék, itthon nem a történettudományból indult ki, hanem a szo-

[23] Göttner-Abendroth, Heide: Zur Methodologie von Frauenforschung am Beispiel Biographie. Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, 11. (1984) 35–39.

[24] Thürme-Rohr, Christina: Der Chor der Opfer ist verstummt. Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, 11. (1984) 71–84.

[25] A „Feministische Studien" 6/1. száma (1988)" a radikalizmus és különbözőség témájával foglalkozik, a folyóirat 9/2. füzete (1991) pedig a kulturális és szexuális különbözőség témájával.

[26] A nőkutatásnak mégsem kell a jövőben lemondania a biográfiáról. Az identifikáló biográfiából mutat kiutat Ostner, Ilona: Scheu vor der Zahl? Die qualitative Erforschung von Lebenslauf und Biografie als Element einer feministischen Wissenschaft. In: Voges, Wolfgang (Hrsg.): Methoden der Biographie- und Lebenslaufforschung. Opladen, 1987. (Biographie und Gesellschaft) 103–124. (a továbbiakban: Voges).

[27] Az autobiográfia műfaján belül, a nemekből adódó különbségekkel szembeni szenzibilitás nélkül lásd: Szczepanski, Jan: The use of Autobiographies in Historical Social Psychology. In: Bertraux 225–234.

[28] Meyer, Eva: Autobiographie der Schrift. Frankfurt a. M., 1989.

[29] Vö. Shore, Miles F.: Biography in the 1980s. The Journal of Interdisciplinary History, 12. (1981) 89–113. (a továbbiakban: Shore)

[30] A szépirodalom és a tudományos biográfia közti diszkrepanciát konstatálta Schulze, Hagen: Die Biographie in der „Krise der Geschichtswissenschaft". Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 29. (1978) 508–518. (a továbbiakban: Schulze) 509.

ciológia[31] és a társadalomtudományok[32] életútkutatásaiból, a neveléstudományból,[33] a kommunikációval foglalkozó tudományokból[34] és az empirikus kultúratudományból, [35] melyek – olyan új eszközökkel felvértezve, mint például az Oral History[36] és a kollektív biográfia[37] – visszahatnak a társadalomtörténetre.[38]

A német nyelvű történelmi biográfiaírásban pillanatnyilag három tendencia rajzolódik ki: a normálbiográfia, az „antihős-biográfia"[39] és a kollektív biográfia. A normálbiográfia elfordul a kivételes embertől mint történelemalakító személyiségtől éppúgy, mint a patologi-

[31] Rosenmayr, Leopold: Lebensalter, Lebensverlauf und Biographie. In: Klingenstein – Lutz – Stourzh 47–67. A brémai egyetem „Statuspassagen und Risikolagen im Lebensverlauf" című kutatási programja keretében 1993 márciusára „Életrajz és Társadalom" témában hirdettek meg tanácskozást.

[32] Vö. Pierre Bourdieu munkáit a biográfiai irányultságú szociológia és társadalomtudomány új publikációs orgánumával: BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral history. Szerkesztők: Fuchs-Heinritz, Werner – Heinritz, Charlotte – Lehmann, Albrecht – Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von, 1988 óta jelenik meg; Bertraux; Ohly, H. P. – Legnaro, Aldo (Hrsg.): Analyse von Lebensläufen. Biographieforschung – Kohortenanalyse – Life-Event-Daten-Forschungs- und Literaturdokumentation 1984–1986. Bonn, 1983.; Harscheidt, Michael: Biographieforschung. Werden und Wandel einer Komplexen Methode. Historical Social Research / Historische Sozialforschung, 14. (1989) 99–142.

[33] Oelkers, Jürgen: Biographik. Überlegungen zu einer unschuldigen Gattung. Neue Politische Literatur, 3. (1974) 296–309.; Kohli, Martin: Lebenslauftheoretische Ansätze in der Sozialisationsforschung. In: Hurrelmann, Klaus – Ulich, Dieter (Hrsg.): Handbuch der Sozialisationsforschung. Weinheim, Basel, 1980. 229–317.; Kohli, Martin: Wie es zur 'biographischen Methode' kam und was daraus geworden ist. Ein Kapitel aus der Geschichte der Sozialforschung. Zeitschrift für Soziologie, 10. (1981) 273–293.; uő.: Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 37. (1985) 1–29.; Voges idézett műve; Herrmann, Ulrich: Biographische Konstruktionen und das gelebte Leben. Prolegomena zu einer Biographie- und Lebenslaufforschung in pädagogischer Ansicht. Zeitschrift für Pädagogik, 33. (1987) 303–323.

[34] Matthes, Joachim (Hrsg.): Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive. Nürnberg, 1981.

[35] Brednich, Rolf W. (Hrsg.): Lebenslauf und Lebenszusammenhang. Autobiographische Materialien in der volkskundlichen Forschung. u.a. Freiburg, 1982.

[36] Brüggemeier, Franz-Josef: Aneignung vergangener Wirklichkeit – Der Beitrag der Oral History. In: Voges 145–170.; Heinritz, Charlotte: BIOLIT. Literaturübersicht aus der Biographieforschung und der Oral History 1978–1988. BIOS 1/1 (1988) 121–167., 1/2 (1988) 103–138.

[37] A módszerhez és forrásaihoz, a kutatástörténethez és a kutatások jelenlegi állásához vö. Schröder, Wilhelm Heinz: Kollektive Biographien in der historischen Sozialforschung. Eine Einführung. In: Schröder, Wilhelm Heinz (Hrsg.): Lebenslauf und Gesellschaft. Zum Einsatz von kollektiven Biographien in der historischen Sozialforschung. Stuttgart, 1985. (Historisch-Sozialwissenschaftliche Forschungen 18) 7–17.

[38] Gestrich, Andreas – Knoch, Peter – Merkel, Helga (Hrsg.): Biographie – sozialgeschichtlich. Sieben Beiträge. Göttingen, 1988. (Kleine Vandenhoeck-Reihe, 1538.) (a továbbiakban: Gestrich – Knoch – Merkel). Néhány, a közelmúltban megjelent biográfiához vö. Hans-Jörg von Berlepsch gyűjteményes recenzióját: Die Wiederentdeckung des „wirklichen Menschen" in der Geschichte. Neue biographische Literatur. Archiv für Sozialgeschichte, 29. (1989) 488–510.

[39] Stamm-Kuhlmann, Thomas: König in Preußens großer Zeit. Friedrich Wilhelm III., der Melancholiker auf dem Thron. Berlin, 1992.; Blasius, Dirk: Friedrich Wilhelm IV. 1795–1861. Psychopathologie und Geschichte. Göttingen, 1992. Blasius fejlődéstörténeti biográfiájában azon modell felé orientálódik, melyet Erik H. Erikson fejlesztett ki Luther életrajza számára. Blasius a következőképp jellemzi a porosz király életének egyes szakaszait: „növendékkor", „kora felnőttkor" és „érés", „felnőttkor" és „eredményes megmérettetés", „felnőttkor" és „válság", „felnőttkor" és „megmerevedés".

kusan abnormálistól.[40] A „normális", az „átlagember" felé fordul, a csoport- vagy osztályspecifikus szocializáció, az élet-, illetve karriertörténetek kikristályosodási pontjai, tükröződései felé. A mindenkori specifikus történelmi környezet[41] ily módon beleépül az egyben individuál- és kollektívbiográfiai analízisbe.[42] A biográfiai irodalomnak ez az iránya szerintem a „régi" hős-biográfia lehetséges alternatíváinak egyike, mert integrálja a társadalomtörténetet, és így ésszerű módon összeköti az egyént a társadalommal.

A második irányzat, mely a hős-biográfiák 60-as és 70-es évekbeli elutasításából nőtt ki, kissé különösnek tűnik.[43] Az antihős-biográfia ugyanis ugyanúgy hős-biográfia, csak épp ellenkező előjellel. Az a gyanú, hogy itt visszalépésről van szó, rögtön beigazolódik, amint figyelembe vesszük, hogy a 19. század biográfiai irodalma nemcsak a „nagyemberekre" koncentrált, hanem tekintetbe vette az „abnormálisnak" vagy „patologikusnak" bélyegzett egyéneket is.

A harmadik irányzatot, a kollektív biográfiát a marxista történészek használják a társadalomelemzésre, és a történelem gazdasági és társadalmi mozgatórugóihoz harmadik dimenzióként a lélektanit is hozzá akarják kapcsolni.[44] A „kollektív psziché" mint „társadalmi psziché" posztulátuma eközben erősen közelít Lloyd deMause „pszicho-osztály" („Psychoklasse") fogalmához. Ezek az elképzelések – egy általános tétel megfogalmazásának kedvéért – elhanyagolják a szociális, társadalmi és lelki adottságok komplexitását. Kritikus tárgyalásuk számomra mindenekelőtt akkor tűnik helyesnek, amikor mindebből ideológiai konstrukciókat, mint például „nemzeti pszichét"[45] vezetnek le.

Régi problémák – új megoldások

Ha az „új biográfia" ténylegesen túl akar jutni a tradicionális életrajzíráson, különféle problémákra kell új megoldásokat találnia.[46] Pszichohistoriai aspektusból elsősorban három tényezőt kell figyelembe venni. Először is tisztázni kell, hogyan viszonyul a biográfia

[40] A „hős dekonstrukciója" azaz patologikus esetként való értékelése tűnik ki John Röhl II. Vilmosról írott munkáiból (Röhl, John C. G.: Kaiserhof und Staat. Wilhelm II. und die deutsche Politik. München, 1988., kül. I. fejezet 17–34.).

[41] „A biográfia mint lehetőség arra, hogy közelebb jussunk a valóság teljességéhez a történelemben azáltal, hogy egy emberi életút ténylegesen adott struktúrájából indulunk ki, és egy ilyen életnek a történelmi környezettel való összefonódásában rajzoljuk meg a gondolati úton felfejthető struktúrák és a szabálytalanságok összefüggéseit egy történelmi metszetben." Schulze 516.

[42] „Szeretném javasolni, hogy ezt az ábrázolási módot ne csak a történelmileg kiemelkedő alakok bemutatásához használjuk, hanem terjesszük ki bizonyos mértékig átlagos személyiségekre is, hogy képet alkothassunk arról, mi a tipikus egy bizonyos időszakot vagy bizonyos tendenciákat tekintve." Schulze 513.

[43] Még meglepőbb, hogy épp Dirk Blasius, aki a legvehemensebben fordult a historizmus hőstisztelete ellen, rukkolt elő egy „királybiográfiával".

[44] Vö. ehhez mindenekelőtt: Engelberg, Ernst – Schleier, Hans: Zu Geschichte und Theorie der historischen Biographie. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 38. (1990) 195–217. (a továbbiakban: Engelberg – Schleier) kül. 207. skk.

[45] Kétséges, hogy a „histomat" kibővítése „pszichomat"-tá ténylegesen előrehaladást eredményez-e a megismerésben, és nem csak a sablonos gondolkodást rögzíti-e még jobban. Egyenesen veszélyesnek tartom a „mentalitás", a „kollektív psziché" és a „nemzeti psziché" összekapcsolását. Lásd Tanznál, Sabine: Jeanne d'Arc. Spätmittelalterliche Mentalität im Spiegel eines Weltbildes. Weimar, 1991. (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 33) 72.: „Mivel a 'mentalitás' ... a 'kollektív psziché' ('szociálpsziché') szinonimájaként használatos, ... a középkori szociálpsziché olyan speciális elemeit vizsgáljuk, melyek elősegítették a francia nemzeti psziché kialakulását."

[46] Az eddigi megoldási kísérletekhez vö. Engelberg – Schleier.

a pszichológiához. Másodszor, meg kell vitatni, hogy az egyén hogyan integrálódik a csoportba, a társadalomba; harmadszor pedig ki kell fejleszteni a biográfiai ábrázolás számára megfelelő irodalmi formát.

Biográfia és pszichológia/pszichoanalízis[47]

Az egyén analizálásának célja lehet egyrészt az, hogy (látszólagos) ellentmondásokat és töréseket megmagyarázzon, azaz hogy az „irracionális" magatartást racionalizálja, másrészt hogy vizsgálja egy egyén „normalitását", az „átlagértékét" egy bizonyos csoportra vonatkozóan. A biográfia azonban nemcsak társadalomtörténeti elemzéseket kíván a történésztől, hanem szükségszerűen vezet el ahhoz a kérdéshez, hogy milyen pszichológiai kapcsolat áll fenn az egyén[48] és egy vagy több csoport[49] között. Egyetlen történész sem tud pszichológiai érvek alkalmazása nélkül akár egy egyénről, akár egy csoportról biográfiát írni. Erik H. Erikson a következőket írja a sok történészt jellemző, inkább érzelmi, mint racionálisan megalapozott pszichológiaellenességről: „Rá kell mutatnunk továbbá arra is, hogy éppen azok az életrajzírók engedik meg maguknak a leggátlástalanabb pszichologizálást, akik kategorikusan elutasítják a módszeres pszichológiai értelmezést. A pszichológiáról pedig csak azért gondolhatják, hogy az a józan ész alapján kikövetkeztethető, mert nem hajlandók rá, hogy egy meghatározott pszichológiai elméletre támaszkodjanak. De az explicit pszichológiaellenesség mögött mindig megtalálható egy implicit pszichológia."[50] Az intuitív interpretációhoz való ragaszkodás helyett a tudományos biográfia esetében („tudományosság" alatt „ellenőrizhetőséget", „követhetőséget" értek egy szélesebb befogadói kör számára) meggyőzőbbnek tűnik, ha nyíltan utalunk pszichológiai vagy pszichoanalitikus elméletekre, mintha „vad" elemzésbe bocsátkozunk.[51] A biográfusok számára az önkontroll annál is inkább szükséges, mivel éppen az empátia az életrajzírásnál nem alábecsülendő szerepet játszik, mint ahogy ezt Sigmund Freud már az első történelmi-biográfiai próbálkozásánál, Leonardo tanulmányában konstatálta. A biográfusok a „hősükre" való fókuszálás által, akár egyénekről, akár csoportokról írjanak, különleges vonzalmat táplálnak magukban vizsgálatuk tárgya iránt.[52] A művészi vagy a tudományos élet kiemelkedő személyiségeiről szóló biográfiák sokszor többet árulnak el az életrajz írójáról, mint magáról az ábrázolt

[47] Az angol nyelvű pszichobiográfiai munkákról ad áttekintést alapvető szempontok felvetésével Schore.

[48] Kornbichler, Thomas: Zu einer tiefenpsychologischen Theorie der Biographie. In: Kornbichler, Thomas (Hrsg.): Klio und Psyche. Pfaffenweiler, 1990. (Geschichtsdidaktik, N. F. 5) 41–48.; Straub, Jürgen: Historisch-psychologische Biographieforschung. Theoretische, methodologische und methodische Argumentation in systematischer Absicht. Heidelberg, 1989.

[49] „Egy személy tetteinek és élete útjának elmesélése, még ha meg is ragadjuk annak réteg- és kultúrspecifikus kontextusát, nem lehet elégséges, ... ha eközben a személyiség- és identitásfejlődés pszichoanalitikus és interakciós dimenzióit figyelmen kívül hagyjuk." Gestrich, Andreas: Einleitung. Sozialhistorische Biographieforschung. In: Gestrich – Knoch – Merkel 5–28. (a továbbiakban Gestrich) 21.

[50] Erikson, Erik H.: Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische und historische Studie. Frankfurt a. M., 1975. (angolul 1958. 37.; magyarul: A fiatal Luther. In: A fiatal Luther és más írások. Fordította: Erős Ferenc. Budapest, 1991. 47–48.)

[51] Utalás Freud: Über die „wilde" Psychoanalyse (A „vad" pszichoanalízisről) című, 1910-ben megjelent munkájára, melyben a gyakran rosszul felfogott pszichoanalitikus fogalmakra támaszkodó „analitikusok" tevékenységét bírálja. – A fordító jegyzete.

[52] Freud, Sigmund: Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci (1910). In: Mitscherlich, Alexander – Richards, Angela – Strachey, James (Hrsg.): Studienausgabe Bd. 10. Frankfurt a. M., 1969. 91–159., itt: 152. (a továbbiakban: Freud 1910.) Vö. Themenheft für Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 10. (1992): „Freuds Leonardo-Studie. Eine Auseinandersetzung."

személyről. Ezen biográfiák meta-analízise hozzájárulhat a tudománytörténethez épp úgy, mint a tudománykritikához.[53]

Ha egy személyt pszichológiai kategóriák segítségével sikeresen akarunk elemezni,[54] akkor – nézetem szerint – figyelembe kell vennünk néhány alapszabályt. Először is meg kell szívlelnünk azt az alaptételt, hogy a személyiség nem egydimenziósan, hanem komplexen épül fel.[55] Minden individuum lelki felépítése alapján egy adott konkrét esetben különbözőképpen reagálhat a kívülről érkező kihívásra. Ezért egyetlen személy viselkedése és reakciója sem vezethető vissza egy okra, s nem is jósolható meg.[56] Ebből következik, hogy a biográfiai elemzésbe nemcsak a gyermekkort és az ifjúkort, hanem az egész élettörténetet be kell vonni. A történészek pszichoanalízissel szembeni szkepszise mindenekelőtt azon az előítéleten nyugszik, hogy a pszichoanalízis idő és tér felett érvényes biológiai természeti törvényekre épít,[57] elsősorban az ösztönelméletre és a személyiség koragyermekkorban való kialakulásának elméletére.[58] Freud későbbi írásai ezzel szemben már a kulturális befolyás kérdését járják körül. Azzal, hogy a pszichoanalízist a kulturalisták és az én-pszichológia továbbfejlesztette, végleg megszűnt annak a koragyermekkorra való kizárólagos korlátozódása. A korai pszichoanalízissel szemben ezekben a vizsgálatokban a lappangási szakasz [59] és serdülőkor fejlődési fázisai kerültek jobban előtérbe.[60]

Másodszor is, az az anyag, ami egy személy elemzéséhez rendelkezésre áll, rendszerint heterogén, nem szisztematikusan és nem időrendben, hanem hézagosan és véletlenszerűen

---

[53] Ilyen vizsgálatra alkalmas például a Stauf királyról, II. Frigyesről szóló számtalan biográfia. Ezek közül Ernst Kantorowitz műve: Kaiser Friedrich der Zweite. 2 Bde. (1927/1931.) mind formai, mind tartalmi szempontból különösen nagyhatású, ahogy ezt keletkezésének és recepciójának története is mutatja. Vö. Grünewald, Eckhart: Ernst Kantorowicz und Stephan George. Beiträge zur Biographie des Historikers bis zum Jahre 1938 und zu seinem Jugendwerk „Kaiser Friedrich II." Wiesbaden, 1982. Kantorowiczról mint történészről vö. Boureau, Alain: Kantorowicz. Geschichten eines Historikers. Franciából fordította Annette Holoch. Stuttgart, 1992.

[54] Azokról a csapdákról, melyekbe a pszichohistorikus egy életrajz tényleges megírásakor beleeshet, vö. Noland, Richard W.: Psychohistory, Theory and Practice. Massachusetts Review, 18. (1977) 295–322., kül. 314. skk.

[55] Erre az általános érvényű kijelentésre jutott Alexander és Juliette George Freud, Sigmund – Bullitt, William: Woodrow Wilson. (Boston, 1967) című biográfiájának kritikája kapcsán. A pszichobiográfia alapvető eredményeinek összefoglalására lásd: George, Alexander L. – George, Juliette L.: Psychoanalyse und historische Biographie. In: Wehler 1971. 70–90. a személyiség komplexitásához kül. 83.

[56] Ez okból – Lloyd deMause felfogásával ellentétben – nem válik be a pszichohistória futurológiaként.

[57] Blasius 1977. 386.

[58] Az olyan monokauzális elemzéseket, melyeket néhány pszichoanalitikus még az utóbbi években is hirdetett (vö. a hitlerizmus problémáját), még saját köreikből is kritizálják: „A konvencionális pszichoanalitikus biográfia legnagyobb hiányossága, hogy durván egysíkú". Hughes, Stuart H.: Geschichte und Psychoanalyse. In: Wehler 1971. 27–46. itt: 40. Szisztematikusan Meyerhoff, Hans: On Psychoanalysis as History. Psychoanalysis and the Psychoanalytic Review, 49. (1962) 3–20. dolgozta ki a pszichoanalízis természet- és humántudományos, biológiai és kulturális vonatkozású, történelmi szempontok szerint változtatható elemeit.

[59] A lappangási szakasz (latencia) a gyermeki szexualitás lappangása öt hat éves kortól a serdülés kezdetéig. – A fordító jegyzete.

[60] A gyermekből a társadalom teljes jogú tagjának tekintett felnőtté alakulás fázisát, az ún. „rites de passage"-t etnológiai összehasonlításban vizsgálta Erdheim, Mario: Die Psychoanalyse und das Unbewußte in der Kultur. Frankfurt a. M., 1988. (Suhrkamp – Taschenbuch Wissenschaft 654.) Az ifjúkor fő témája az identitás megtalálása, vö. Erikson. Szintén vö. Mazlish, Bruce: James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth century. New York, 1975.

válogatva áll elénk. A dokumentumok mennyisége és minősége már előre meghatározza egy személy analizálhatóságának lehetőségeit vagy inkább annak határait.[61] A rendelkezésre álló anyag heterogenitását illetően[62] annak minden fajtája – legyenek azok különféle írott források, képi vagy tárgyi dokumentumok – megköveteli, hogy forráskritikailag szemügyre vegyük őket, hogy először is tisztázódjon, mennyi az információértékük, és mennyiben alkalmasak biográfiai célokra.

A harmadik alapelv pedig az, hogy nem szabad az egyént autonóm vagy izolált egységként értelmezni. Az egyéni családi háttéren kívül olyan szokások is hatnak a primér szocializációra, melyek a társadalom bizonyos csoportjaira jellemzők, és amelyek a történelem során változnak.[63] Ebből eredően elkerülhetetlen az illető személy társadalmi pozíciójának jellemzése, és az, hogy képet alkossunk gazdasági, szociális és mentális helyzetéről. Ennek következményeképp a pszicho-biográfiának fel kell használnia egy sor más „segédtudomány" eredményeit: a gyermekkor, az ifjúkor és a felnőttkor társadalomtörténetének, a történeti családkutatásnak, a történeti szocializációkutatásnak, a mentalitástörténetnek, a történeti viselkedéskutatásnak, a történeti demográfiának, a kvantitatív biográfiakutatásnak, a nevelés- és oktatástörténetnek, a nők történelmének, a nemi szerepek történetének, valamint a test és az érzékelés történetének az eredményeit.[64]

Ha egy napon a gyermekkor és az ifjúkor nyugati kultúrán belüli történelme *átfogóan* feldolgozásra kerül, talán megteremtődik majd annak feltétele, hogy azokat a pszichoanalitikus elméleteken alapuló biográfiai elemzéseket, melyek *kizárólag* csak az első néhány gyermekkori évet veszik figyelembe, kritizálni és helyettesíteni lehessen. A gyermek- és ifjúkori fejlődés történeti aspektusaira nézve jelenleg túlságosan sok egymásnak ellentmondó tézis forog közszájon. A heterogén eredmények nem utolsósorban azáltal jönnek létre, hogy egy korszakon és egy térségen belül alig történik rétegek és csoportok szerinti differenciálás. Azok a pszichoanalitikusok, akik individuálbiográfiai elemzést írnak, minden esetben kikereshetik a teóriájukhoz illő történelmi interpretációt.[65]

[61] Freud már a Leonardo tanulmánynál megállapította, hogy a pszichoanalitikus elemzés mindig csak annyira lehet jó, mint maga a történelmi forrásanyag: Freud 1910. 156. A művészettörténészek azonban – főként az „Anna-Selbdritt-Motiv" félreértelmezése kapcsán – Freud szemére hányták, hogy nem használta fel szisztematikusan a korában ismert teljes anyagot.

[62] Ahogy azt Freud már a Leonardo tanulmányában demonstrálta, a forrásanyag saját közlésekből, levelekből, naplófeljegyzésekből, visszaemlékezésekből és álmokból tevődik össze.

[63] „Az 'individuum' vagy 'társadalom', illetve 'struktúra' durva alternatívája valójában nem létezik, a biográfiai irodalomnak, mint a lehetséges módszerek egyikének, a strukturális szemléletmód keretein belül is megvan a maga helye." Schulze 513.

[64] Gestrich 22.; Blasius 1977. 402., 105. lábjegyzet, és Nipperdey 159. sk.

[65] Arra a módszertani problémára, hogy a pszichoanalitikus biográfia állandóan ördögi körben mozog, mivel csak azt találja meg a biográfiai anyagban, aminek megtalálására elméleti előtanulmányai képessé teszik, rámutat Kimmerle, Gerd: Freuds Leonardo-Studie. Eine methodologische Erörterung. Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 10 (1992) 135–208., 139.

Az egyén a csoportban / az individuum a társadalomban[66]

Ha a biográfus meg akar felelni a modern biográfia igényeinek, munkája azzal még nincs befejezve, hogy egy személyt pszichológiailag teljes egészében elemez és besorolja őt a társadalmi hierarchiába. Csak ott, ahol az egyénen túlmutatva feltesszük az adott egyén társadalmi reprezentativitására irányuló kérdést, lépjük át a pszichológiai vizsgálat mezejét, s csak ott kezdődik a pszicho*historikus* vizsgálat annak tulajdonképpeni értelmében.[67] Az általános vonatkoztatási keret lehet egyes esetben a társadalom egy olyan csoportja, mely hasonló társadalmi és/vagy lelki jegyeket hordoz, máskor képezhetik azt a társadalom fölérendelt struktúrái. Függetlenül attól, hogy milyen irányban folytatódik az analízis,[68] itt is tekintetbe veendő, hogy az egyén komplexitása a társadalom komplexitásával, valamint az egyén és a társadalmi közeg közti kapcsolatok komplexitásával függ össze.

Az a pszichohistorikus elemzés, mely beilleszti az egyént az általános összefüggésekbe, két irányba vezethet. Egyrészt idekapcsolódik a csoportspecifikus szocializáció és személyiségfejlődés kérdése. Abból kell kiindulni, hogy egy társadalom sem teljesen egynemű (megengedhetetlen tehát ebben az általános formában „pszichotikus"[69] és „neurotikus" társadalmakról beszélni), hanem társadalmi és pszichikai kondicionálása osztály-, réteg- vagy csoportspecifikus.[70] A vezető személyiségek esetében tisztázni kell, milyen kapcsolat áll fenn az egyén pszichikai struktúrája és azon „tömegé" között, mely azonosul ezen egyén célkitűzéseivel.[71] Szintén tisztázandó, hogy a vezető személyiség milyen helyettesítő funk-

---

[66] Itt az individuumot és a társadalmat tudatosan nem két elkülönülő, egymástól elhatárolt szféraként kezelem, hanem hangsúlyozom az egyén és a csoport közötti permanens kölcsönhatást. Vö. még Elias, Norbert: Soziologie und Psychiatrie. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): Soziologie und Psychoanalyse. Stuttgart, 1972. 11–41., amely bírálja a szociológia és a társadalomtudományok szemléletét, az alany-tárgy megkülönböztetéséből adódó mesterséges szétválasztásokat illetően.

[67] „[A pszichoanalízis], ha szakszerűen használják, nagy értékkel bírhat mint olyan kifinomult eszköz, mely feltárja a biográfia tárgyának lényegét és értelmezi cselekedeteit, azonban egyvalamire semmilyen körülmények között sem lehet képes: az egyén és a történelmi környezet közti közvetítésre, ami nélkül a biográfia értelmét veszti." Schulze 513.

[68] Mazlish a Mill apáról és fiúról szóló tanulmányában a történelmi feltételekből és változásokból indul ki, és csak azután elemzi kettejük pszichoszociális emanációját.

[69] Pszichotikusként jellemzi a nyugati kultúrát egészében véve Renggl, Franz: Selbstzerstörung aus Verlassenheit. Die Pest als Ausbruch einer Massenpsychose im Mittelalter. Zur Geschichte der frühen Mutter-Kind Beziehung. Hamburg, 1992. Az empirikus anyagból természetesen csak a „pszichotikus" részleteket és a kiugró jelenségeket veszi tekintetbe anélkül, hogy világossá tenné, milyen kvantitatív és kvalitatív jelentőséggel rendelkeznek a társadalomra nézve az olyan extrém csoportok, mint például a flagellánsok, hogy kivételt vagy szabályt jelentenek-e.

[70] DeMause a pszichikai tagolódás bemutatásához, mely az ő felfogása szerint – a gazdasági vagy a politikai osztályokkal ellentétben – meghatározó, a „Pszichoklasse" terminust választotta: „A pszicho-osztályok emberek azon csoportjai, melyek egy bizonyos népességen belül azonos gyermekkor módusszal („Kindheitsmodus") rendelkeznek". (A „módusz" a pszichológiai felmérések eredményeképp kapott adatok közül a leggyakoribb – a fordító megjegyzése.) DeMause, Lloyd: Die psychogenetische Theorie der Geschichte. In: DeMause, Lloyd: Grundlagen der Psychohistorie. (Hrsg. von Aurel Ende) Frankfurt a. M., 1989. (Edition Suhrkamp 1175) 89–104. (a továbbiakban: deMause) 95.

[71] „Létrejön egyfajta kapcsolat az egyén sorsa, annak a nagy történelem peremén található determinánsai (a családban, a gyermekkorban, a személyes neurotikus konfliktusban) és a közösség akarata között, melyben ez a sors beteljesül." Besançon, Alain: Psychoanalytische Geschichtsschreibung In: Wehler 1971. 91–140. (a továbbiakban: Besançon) 94. Vö. ehhez még Mazlish, Bruce: Next 'Next Assignment': Leader and Led. Individual and Group. The Psychohistory Review, 9/3. (1981) 214–237.

ciót tölt be, és hogy milyen tömegpszichológiai hatás lép fel, amint a követők már nem egyénekként, hanem csoportos- vagy tömeg-énként cselekszenek.[72]

Az első úton, az egyénnek egy nagyobb, azonos vagy hasonló pszichikai, társadalmi, valamint kulturális jegyeket hordozó csoportba való beillesztésének útján indul el az „összehasonlító biográfia". Az összehasonlítás nemcsak a kollektív biográfiában használatos, mely szükségből, azaz a forráshiányból, melynek folytán egyetlen személy leírása nem lehetséges, erényt kovácsol, hanem olyan személyeknél is, akiknek az életútja forrásokkal ugyan jól dokumentált, reprezentatív voltukat azonban mégis összehasonlítások útján kell bizonyítani. Példának okáért említhetjük Erikson Luther könyvét. Az Erikson által analizált identitásválság új fényt vet a reformátor személyes fejlődésére, és elméletének lényeges elveit is megmagyarázza, ugyanakkor Erikson nem jut túl a pszichológiai értelmezésen. Luthernek a maga korára jellemző pszichohistoriai szerepe csak akkor válhat világossá, ha a 15–16. század fordulója reformációs és társadalmi forradalmár áttörésének egyéb együtthatóit is bevonjuk a vizsgálatba.[73] Az összehasonlító vizsgálat alapját képezhetnék a származás, az egyéni szocializáció, az irodalmi művek, a kor teológiai és politikai kérdéseivel kapcsolatos elméleti alapállás és a társadalom bizonyos csoportjaira gyakorolt hatás. Az összehasonlító biográfia egy másik területét tárja elénk tömegpszichológiai jelenségek vizsgálata, mint például a boszorkányüldözéseké, ahol mind az üldözötteket, mind az üldözőket (az üldözött szociális közegéből származó vádlókat éppúgy, mint a bírósági eljárás lefolytatóit) jellemezni kellene szociálisan és pszichológiailag.

A másik irányzat, mely az egyént és a csoportot/társadalmat összekötő pszichobiográfia megalkotására törekszik, a „vezető egyéniségek" és a „tömegek" viszonyát vizsgálja. Az analízis ezen formájánál a központi probléma a domináns személyiség és az ő ideológiai kínálatával azonosuló csoport vagy tömeg közti emocionális vagy pszichológiai összekötő elem.

Lloyd deMause, aki az individuális és a csoporttörténetet kronologikus és hierarchikus szisztémába rendezte,[74] a történelmet általánosságban úgy tekinti, mint „felnőttek csoportfantázia képeinek megnyilatkozását, ... melyek olyan motivációkon alapszanak, melyeket először a gyermekkori evolúció hívott elő",[75] s melyek „közös elhárító rendszerként megakadályozzák a gyermekkori trauma felé való visszalépést".[76] A vezető személyiség és a csoport közötti kapcsolat az ő elmélete szerint a közös elsődleges szocializációból adódik (ugyanahhoz a pszicho-osztályhoz tartoznak), mely a csoportot és az egyént hasonló pszichikai alkattal ruházza fel. Ez a közös mátrix lehetővé teszi a vezető és vezetett közti pszichológiai kommunikációt olyan helyzetekben, amikor a csoport behasított vagy tagadott fantáziaképeit a vezetőre vetíti ki. A vezető anélkül testesíti meg a csoport „megtisztulási igényét", hogy ez utóbb alávetné magát e fájdalmas procedúrának.[77]

---

[72] Vö. ehhez: Bolterauer, Lambert: Die Macht der Begeisterung. Fanatismus und Enthusiasmus in tiefenpsychologischer Sicht. Tübingen, 1989.

[73] Lehetne gondolni többek között például Karlstadra, Hubmaierre, Teuschleinre, Müntzerre, Calvinra, Erasmusra. Az első ilyen irányú próbálkozások egyike: Wright, William J.: Personality Profiles of Four Leaders of the German Lutheran Reformation. The Psychohistory Review, 14/1. (1985) 12–22., amely Luthert, Melanchthont, Philipp von Hessen tartománygrófot és Johann Friedrich von Sachsent hasonlítja össze.

[74] Gyermek (a gyermekkor története), felnőtt (pszichobiográfia), csoportfantázia (csoport-pszichotörténet), deMause 91.

[75] DeMause, Lloyd: Einleitung. In: deMause 15–22., 17.

[76] DeMause 94.

[77] DeMause több tanulmányban vizsgálta az amerikaiak és elnökeik közötti kapcsolatot, valamint a politikai vezető egyéniségek és a tömeg közötti viszonyt a 19. és 20. század különböző háborúinak időszakában (deMause, Lloyd: Historische Gruppenphantasien. In: deMause 131–229.;

Még ha nem is osztom a „pszicho-osztály" koncepciója mögött meghúzódó mechanikus felfogást, akkor is az a véleményem, hogy azok az identifikációs és átviteli folyamatok, melyeket a félelem, az elhárítás és a meghasonlás formál, nagy szerepet játszanak a vezető és a vezetettek viszonyában.[78] Alain Besançon is döntő mozzanatként értékeli az identifikációt ebben a kölcsönhatásban.[79] Ő mindenesetre nem statikusnak, egyoldalúnak, hanem kölcsönösnek és folyamatában változónak írja le ezt a kapcsolatot, melyben a vezető és a vezetett egymás pozícióit befolyásol(hat)ják.[80] A vezető és a csoport között eközben kölcsönös viszony és befolyás alakul ki: „A hős megfelel egy nép kívánságainak, és ezért cserébe ráerőlteti saját lényét. Mint cselekvő egyben cselekvés tárgya is."[81] A vezető és a vezetett között – Besançon szerint – van egy spontán közvetítő tényező, az egyiknek a másikban való felismerésének jele, a szimbólum. Ezalatt azokat a „tisztán affektív, a tudatba befészkelődött kifejezésmódokat érti, melyek nem megalapozottak és logikusan nem megmagyarázhatók, amelyek érzelmi töltetéről azonban elmondható, hogy egy másik kifejezési formával való tudatalatti azonosításon alapszanak, melynek éppen a túlzott érzelmi telítettség a sajátja."[82]

Az utóbb leírt irányzatok konkrét felhasználási területeként mindenekelőtt természetesen a „Führer" és a nép közti viszony jut eszünkbe a nemzetiszocializmus korából. Ez a kapcsolat azonban ennél általánosabb, és különösen az „áttörés" korszakaiban válik aktuálissá, melyekben főszereplők lépnek fel és új ideákat hirdetnek, melyek csak azért vonulnak be a történelembe, mert bebizonyosodik róluk, hogy hatást gyakorolnak a tömegre. Térjünk vissza Luther példájára: elemezhetnénk a közte és reformátor szellemű követőtábora, illetve a felkelő parasztok közötti kölcsönös viszonyt. Másik terepet képezhetnének a boszorkányüldözés teoretikusai, például Heinrich Institoris vagy Friedrich Spee, akik – természetesen különböző korokban – az üldözéssel kapcsolatban szélsőséges álláspontot képviseltek és különböző fogadtatásban részesültek.

A biográfia megfelelő formája

A biográfia megfelelő formájának problémáját legutóbb Pierre Bourdieu vetette fel.[83] Leleplezte a narratív, kronologikus biográfiát, mely egy (koherens) életút, és ezáltal a személyiség és életének mesterségesen és utólag megalkotott egységének illúzióját sugallja. Még ha Lutz Niethammer Bourdieu szemrehányását azzal az indoklással utasítja is vissza,

deMause, Lloyd: Die fötalen Ursprünge der Geschichte. In: uo. 230–349.) és ezt kapcsolatba hozta az ember fejlődésének magzati stádiumával.

[78] „A született vezetők pedig, meglehet, csak tudatosabban félnek attól, amitől a lelke mélyén valamilyen formában mindenki retteg – s meggyőzően tudják állítani magukról, hogy birtokukban van egy válasz." Erikson 119. (magyar kiadás 156.)

[79] „A nagy emberek történelmi jelentősége azon alapul, hogy a legkedvezőbb pillanatban felbukkan egy olyan modell, melyet egy ember testesít meg személyében és gondolkodásában, és amely megfelel egy csoport kívánságainak, és azon képességének, hogy megragadja, birtokba vegye őt és azonosuljon vele." Besançon 95.

[80] Ez a kapcsolat nemcsak szellemi szinten, az eszmetörténetben van meg (Hegel), hanem az egész ember szintjén (psziché). Besançon 95. sk. Az, hogy vezér és tömeg egymást kölcsönösen befolyásolják, egyértelműen hat Hitler azon fáradozásaira, hogy hatékony propagandát fejtsen ki és saját személyéről jól átgondolt képet alakítson ki, vö. Bruns, Brigitte: Der inszenierte Führer. Zur politischen Fotografie des Nationalsozialismus. Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse, 5. Jg. H. 9 (11992) 25–42.

[81] Besançon 94.

[82] Besançon 129.

[83] Bourdieu

hogy a történészek nem olyan naivan bánnak a forrásaikkal, mint azt Bourdieu elképzeli,[84] ezzel még nem adott választ arra a kérdésre, hogy ha nem a kronologikus-narratív, akkor mely forma felel meg a történeti biográfiának. A kérdés radikálisabban hangzik: Létezhet-e még egyáltalán tudományos biográfia? A szépirodalom, mely mint művészet a formális és a tartalmi megformálás határtalan lehetőségeivel rendelkezik, máshogy viszonyulhat ehhez a kérdéshez, mint a történettudomány. Attól tartok, hogy a történészeknek hozzá kell majd szokniuk ahhoz, hogy az „új biográfiáról", mely már nem elmesél, hanem analizál, nem alkotható egységes, minden egyes esettanulmányra alkalmazható koncepció. Bizonyára szükséges, még ha nem is mindig lehetséges, az egyes biográfiák specifikus problematikájára (regionális, időbeli, pszichológiai tekintetben) egyéni formát találni.[85]

Fordította: **Romhányi Zsófia**

[84] Niethammer

[85] Az irodalmi formának a biográfia hősével való összeegyeztetésére nézetem szerint jó példát szolgáltat Duby, Georges: Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde. Paris, 1984. (németül: Guillaume le Maréchal oder der beste aller Ritter. Frankfurt a. M., 1980.)

KÖVÉR GYÖRGY

A biográfia nehézségei

„Meg lehet-e írni egy ember életét? Ezt a történetírás számára fontos pontokat érintő kérdést gyakran kikerülik a források hiányával igazolt bizonyos egyszerűsítésekkel. Az a célom, hogy kimutassam, a források hiánya nem az egyetlen és még csak nem is a legfőbb nehézség. A legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmeskedő történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze."[1] Immár több mint egy évtizede az *Annales* hasábjain Giovanni Levi szinte az összes alapvető biográfiai kérdést megfogalmazta. Kezdve a forráshiányra való szemérmes hivatkozástól egészen a történészek szemléletében megbúvó sztereotípiákig. Mégis újra és újra nekirugaszkodunk biográfiákat írni, s mivel egy konkrét életrajz ritkán teszi lehetővé, hogy módszertani megfontolásaink abban helyet kapjanak (a konkrét megoldásokon túl legfeljebb elejtett megjegyzésekbe rejtjük a tanulságokat), utólag vagy épp két életrajz között önálló módszertani írásokban foglaljuk össze azokat a gondolatainkat, amelyek nem hagynak nyugodni bennünket. Ez az írás ennek a „nyughatatlanságnak" a terméke. E sorok szerzője részben egy 20. századi politikus kifejezetten nem-politikai életrajzával, részben 19. századi vállalkozói biográfiák sorával kísérletezett.[2] Ezek alapján szeretné néhány nehézség terhét megosztani az olvasóval. Aki valaha próbálkozott életrajz írásával, érteni fogja, milyen nehézségekre gondolok. Aki még nem, de szándékozik, hamarosan rájön.

Redukcionizmus vagy redukcionizmusok?

A magyarországi életrajzok döntő többsége „politikai életrajzként" definiálja önmagát. Ez többnyire már az alcímben is megjelenik.[3]

Vajon miként alakult ez így?

1. Már önmagában a *tematizálás* tanulságos. Az író- vagy művészéletrajzoktól eltekintve elsősorban az ún. „nagy történelmi személyiségeket" méltatja az utókor figyelemre. Ezeket

[1] Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról (az eredeti cím – „les usage" – gazdagságát a magyar cím nem adja vissza). (Fordította: Czoch Gábor) Korall, 2. 2000 tél. 82.

[2] Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Kövér 1998.); Kövér György: A felhalmozás íve. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Kövér 2002.); A módszertani megfontolásokról első kísérletként lásd Kövér György: Biográfia és történetírás. Aetas, 2000. 3. sz. 150–157.

[3] Lásd például: Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. H. n. 1978.; Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. H. n. 1979.; Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991.; Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953. Budapest, 1996. II. 1953–1958. Budapest, 1999.; Huszár Tibor művében az alcím – igaz kisebb betűkkel – már egyenesen a főcímbe tolatott bele: Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1912–1956. 1. k. H. n. 2001.

pedig – valamilyen ritkán megmagyarázott okból, szinte automatikusan – az államhatalom szereplői (politikusok, hadvezérek) köréből válogatják. Nem kívánok annak latolgatásába belemenni, hogy mivel is emelkednek a politikusok a többiek fölé, csak megállapítom, hogy véleményem szerint a témaválasztás már következmény, a szakma döntően politikatörténeti orientáltságából fakad. A politikai életrajzok íróit a politikatörténeti folyamatok kulcsfigurái érdeklik. Persze a politika történetét épeszű ember nem akarhatja száműzni egyetlen biográfiából sem. Ám nem ártana, ha a dolgok a helyükre kerülnének. Akár a politikum redukciója révén. Hiszen ki meri állítani, hogy az egyén számára egy politikai aktus jelentősebb, mint akármely másik?

Az eredetileg is normatív tematizálás indokait Droysen, még a 19. század közepén, pontosan megfogalmazta: „Természetesen mindenkinek meg lehet írni az életrajzát, ám azokból a puszta helyességekből, melyeket egyházi anyakönyvekből és üzleti könyvekből állítunk össze, nem rajzolódik ki szemernyi történeti igazság sem; ez csak akkor egészítené ki azt, ha bizonyítanánk, hogy a szóban forgó egyén hogyan tevékenykedett saját közösségében, hazájában, a művészetben vagy a tudományban; az egyes ember csakis e nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli meg saját erkölcsi jelentőségét, s puszta megléte csak ily módon tesz szert valódi életre (és igazságra); *történeti* feladat csakis élete ezen igazságának felmutatása lenne, s a helyzet minden más esetben is ehhez hasonló."[4]

2. A témaválasztás alátámasztásául szolgál az a feltételezés, hogy az állam – mint első számú forrástermelő – aktorai után bizonyára nagyobb mennyiségben maradnak fenn dokumentumok. Ehhez képest meglepetésként is érhetne bennünket, hogy annak indokaként, hogy a biográfusok miért korlátozzák elemzésüket elsősorban a politikai mezőre, mindenek előtt a *forráshiányt* szokás emlegetni: „... az egész 17. század második feléig szinte kizárólag politikai és hadvezéri arcképeket bírunk; az emberek politikát űztek, hadat vezettek, ezt tudjuk róluk, s ezt írjuk meg róluk, személyes, egyéni színezésre igen kevés anyaggal rendelkezünk."[5] Megjegyezhetnénk legott, hogy ugyan már, az „emberek" azelőtt sem csak ... – de nem ez itt a kérdés. Mégis mi lehet az ok, hogy a politikatörténet imént idézett klasszikusa, Szekfű Gyula fenti kijelentése ellenére, amikor élete vége felé, egy 19. századi, immár a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott személyiségről, az öreg Kossuthról rajzolt portrét (valószínűleg egyik legjobb művét), ismét csak politikai életrajzot írt, igaz, minden korábbinál tágabban értelmezve a személyiség bemutatásának követelményét. A forráshiány itt már aligha lehet elégséges magyarázat. Az öregkor iránti empátia sem eshetett nehezére, sőt a politikai távolságtartás is megvolt benne a nemzet bálványával szemben.

Gondolhatunk persze arra is, hogy a közszereplők valószínűleg nem szívesen hagyják az utókorra magántermészetű irataikat. Tudjuk azonban, hogy ennek az ellenkezője is lehet igaz. Az ifjú Kossuth még maga is másfajta históriát óhajtott, mint a szokásos. Édesanyjának írta – magánleveleinek megmentését kérve – 1839-ben: „...ahányszor historiát, kivált magyar honit olvastam, mindig igen keservesen bántott, hogy a különféle századokban élt historicusok olly kevéssé használták azt a gazdag kútfőt, mellyet az illy magánosok birtokábani magános levélkék nyújtanak. Innen van, hogy ütközetleírás elég van históriánkban, mintha bizony a systhematisált emberöldöklés volna az emberi lélek fényoldala, de olly historia, melly a kornak, mellyről ír, sajátságait a nép belső életét tükörbe állítaná előttünk, nincs... És mégis mondhatom, néhány illy levél sokkal helyesebb ismeretet ad nemzetünk akkori belső életéről, pallérozódása, civilisatiója, szokások, s a társasági lét

[4] Droysen, Gustav: Historika. (Fordította: Csejtei Dezső) In.: Ész, élet, egzisztencia IV. Történetfilozófia 1. Szerkesztette:: Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor – Simon Ferenc. Szeged, 1994. 105.

[5] Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 27.

alapzatát képező családi élet sajátságairól, mint egy egész chronica, mellyben a legnagyobb szabatossággal le van írva, hány ember esett el Nagyvárad alatt."[6] S azt is nehéz megmondani, hogy egy közszereplőnél mi magánügy. Lónyay Menyhért, a kiegyezés egyik tető alá hozója például szinte grafomán részletességgel vetette papírra a tárgyalások idején naplójegyzeteit. A napló egyes részei ugyan Londonba kerültek, de immár húsz esztendeje mikrofilmen az Országos Levéltárban pihennek. Igaz, Lónyay időnként kihagy napokat („Egy hete, hogy jegyzeteimet nem fojtathattam [sic!], amennyire még emlékszem reassumálom a hétnek nevezetesb mozzanatait."),[7] máskor viszont dokumentumokat másol be oldalszámra. A bejegyzések zöme természetesen politikai természetű, de vajon ki a megmondhatója annak, hogy egy olyan privát megjegyzés mögötti élmény, mint „kedves nőm megérkezvén...",[8] vajon volt-e befolyással a vöslau-i megállapodás megkötésére?[9]

A politikai cselekvőnek teendői és tettei közepette általában aligha van ideje, alkalma arra, hogy feltárja mozgatórugóit. A cselekvés és annak következménye lesz tehát általában a nyom, amely a történész rendelkezésére áll, s abból kell visszakövetkeztetnie arra, ami annak létrejöttét megelőzte. Egy definitív állapotból kell rekonstruálni az alternatív helyzetet. Sokszor arról is szó van, hogy a politikusnak nem is lenne igazán célszerű vagy taktikus, ha motívumait feltárná a többi szereplő előtt (persze ettől még önmaga számára rögzítheti). Ráadásul az sem biztos, hogy leírt vagy kimondott megjegyzései valóban azokat a gondolatait tükrözik, amelyek előzetesen jártak az agyában. Mindig fennáll a figyelemelterelés gyanúja. Az aktív politikusoknál nem szokás hazugságvizsgáló gépet alkalmazni. S végül, gondoljunk Levi megjegyzésére, honnan tudjuk, hogy egyáltalán racionálisan cselekszik?

3. Ami most már a cselekvők motívumairól a történészek fejében élő képet illeti, a historikusok – többnyire öntudatlanul – egy alapjában 19. századi (nevezzük így: naivan pszichologizáló) *személyiségképet* tételeznek fel, amely a kontinuitás és a koherencia elvén nyugszik. Ebből pedig egy időbeli és „alkati" homogenizálási törekvés adódik, ami szinte a gravitáció erejével húz oda, hogy amelyik szereplőnél az élet folyamatában a politikai cselekvés kerül előtérbe, oda rendeződik a tételezett személyiség egésze is.

4. Sem a determinista *történetszemlélet*, sem a társadalomtudományos történetírás nem kedvezett a 20. században a biográfia (s azon belül a politikai életrajz) szemléleti tágításának. Meg kell jegyeznünk, hogy a politikatörténet politikatudományos alapozottságú megújulása sem biztos, hogy fog.[10]

A politikai életrajz redukcionizmusától való szabadulás igénye azonban egy másfajta redukcionizmus veszélyét is felkelti.[11] A 20. századi életrajzok egy másik lehetősége ugyan-

[6] Kossuth Lajos Iratai 1837. május–1840. december (Kossuth Lajos Összes Munkái VII.) S. a. r. Pajkossy Gábor. Budapest, 1989. 608. (1839. febr. 24.)

[7] Magyar Országos Levéltár (MOL) Lónyay-napló 37 154 doboz. (Pest, 1867. márc. 26.)

[8] Uo. (Bécs, 1867. szept. 14.)

[9] Napjaink örömteli fejleménye, hogy készül róla Cieger András életrajza. Csak remélhető azonban, hogy az több lesz, mint pusztán politikai biográfia. Cieger András: A Lónyay–Kappel-vagyon nyomában. Egy „újarisztokrata" család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. Történelmi Szemle, 1998. 1–2. sz. 87–112.; Cieger András: A bizalmatlanság kora. Lónyay Menyhért a kormány élén. Századok, 2001. 1. sz. 61–102.

[10] Vö. Gueniffey, Patrice: A biográfia a megújuló politikatörténetben. Aetas, 2000. 3. sz. 136–150.

[11] A redukcionizmusnak természetesen nemcsak veszélyei, hanem „erényei" is vannak az analízis során. Lepetit, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. Aetas, 1995. 4. sz. 150.

is a pszichohistóriai alapozottságú biográfiák sora.[12] Még akkor is érdemes erről töprengenünk, ha a pszichohistória recepciója meglehetősen megkésetten történik Magyarországon.[13]

A redukció első veszélye akkor merül fel, amikor el kell döntenünk, milyen pszichológiai irányzat mentén választunk személyiségképet magunknak.[14] A pszichohistória indulásakor szinte kizárólag a pszichoanalízis kínált dinamikus megközelítési lehetőséget. A pszichohistorikus bibliája – az analitikus kiképzés közben – általában Freud Mózese és Leonardoja volt.[15] Ebből kiindulva születtek a pszichohistória ma már klasszikus alkotásai, amelyek kapcsán számos kérdés, kritikai észrevétel felvetődött.

1. Belátható, hogy a történészek – hagyományos eszköztárukkal és személyiségképükkel – a források pszichológiai megszólaltatására nem képesek. Ez nemcsak pszichológiaellenes ösztönöket hív elő jelentős részükből (amit én nem tudok az általam feltárt forrásokból kiszűrni, azt honnan tudná más), hanem érdemi bírálatokat is. A történésznek persze alapjában véve örülnie kellene, hogy a szélesebb látókörű elemzéshez amúgy szűkösnek ítélt forrásait valamilyen eszköztár segítségével meg lehet szólaltatni. A rendelkezésére álló források értelmezésében a pszichohistorikus általában analitikus tapasztalatait hívja segítségül. Eközben kimondva kimondatlanul azt képviseli, hogy ez és ez a motívum a jelenkori klinikai praxis alapján így és így fejthető meg. A kérdés azonban éppen az, hogy egyáltalán lehet-e a mai (s többnyire nem egészséges) ember pszichéje alapján a múltbeliekre nézve következtetéseket levonni. Ráadásul a pszichohistória többnyire szekundér, már a történészek által feltárt és közzétett források alapján dolgozik. S az aktuális elemzésben számos történeti-filológiai melléfogás tetten érhető. Lackó Mihály Erikson-kritikája mindnyájunkat el kell hogy gondolkodtasson, de nem szabad következtetéséről sem megfeledkeznünk: ő természetesen nem a források pszichológiai megszólaltatásáról akart lemondani, hanem a pontos filologizálást kérte számon.[16]

2. Felvetődik az a probléma is, hogy az analitikus szituációban a páciens interaktív jelenvalósága mennyiben vonatkoztatható a régmúlt történeti személyiség által hátrahagyott holt nyomokra. Nem feledkezhetünk meg közben arról sem, hogy ez a kiterjesztés vajon mennyiben más, mint a következményből okokat olvasás gyakorlata. A pszichohistória szempontjából az áttétel – viszontáttétel (Übertragung – Gegenübertragung) kérdése érdemel különös figyelmet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Berggasse kék díványán

[12] Runyan, W. M.: Vita a pszichobiográfiáról. In: Történeti és politikai pszichológia. Szerkesztette: Hunyady György. Budapest, 1998. 305–340. (a továbbiakban: Runyan). a redukcionizmusról különösen lásd: 316–317.; Röckelein, Hedvig: Der Beitrag der psychohistorischen Methode zur „neuen historschen Biographie". In: Biographie als Geschichte (Hg. Röckelein, H.) Tübingen, 1993. 17–39. Fordítása az Aetas jelen számában.

[13] Salvendy, John T.: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Budapest, 1988.; Botond Ágnes: Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya. Budapest, 1991.; Erikson, Erik H.: A fiatal Luther és más írások. Budapest, 1991.; Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Lackó 2001.) Újabban felgyorsulni látszanak az események: lásd „A narratív identitás problémája a társadalomtudományokban" (Szeged, 2001. okt. 19–20.), „A történelemformáló személyiség" (Kecskemét, 2001. nov. 5.), valamint a „Történelem és pszichológia" című konferenciák (MTA, 2001. nov. 8.) előadásait.

[14] Runyan a pszichoanalízis mellett a személyiség-, a szociál- és a kognitív pszichológiai, valamint a fejlődéslélektani megközelítésekről ír, mint lehetőségekről. Runyan 326.

[15] Gay, Peter: Freud for Historians. New York-Oxford, 1985.

[16] Lackó Mihály: Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan. In: Lackó 2001. 43–50.

felidézett múltbeli események újra átélését sem valóságos ismétlésként kell felfognunk.[17] Az aligha kérdéses, hogy bár kizárt, hogy mi hatást gyakoroljunk a múlt szereplőjére (illetve csakis az interpretáció által tesszük ezt a múltról alkotott képalkotásban), viszont annak kezünkbe vett dokumentumai óhatatlanul reakciókat váltanak ki belőlünk. S ezt kezelnünk kell(ene) tudni, azonban ahogy végigtekintek a történészképzés rendszerén, nem látok olyan stúdiumot, ahol ez felszínre bukkanna. Ott van persze a „sine ira et studio" klasszikus elve, no meg a mindenhatónak hitt forráskritika, de hogy mit kezdjen a biográfus a szereplője iránt feltámadt szimpátiával és antipátiával? Ebben bizony jócskán lenne tanulnivalónk akár a pszichoanalitikusoktól is.

Az én-pszichológia újabb fejleményeiről beszámoló irodalom tanúsága szerint ma már nem is annyira a pszichoanalízis redukcionizmusa fenyegeti a biográfiával kísérletező történészt, hanem egyáltalán az 'én' ontológiai létezése, koherenciája és kontinuitása vált kérdésessé.[18] Megfogalmazódtak olyan koncepciók is, amelyek szerint az 'én' pusztán a dialogicitásban jön létre, sőt maga is (utólagos és ezáltal többször is újraírható) narratív konstrukció. De mit kezdhet ezekkel az álláspontokkal a történész, ha biográfiára adta a fejét, hiszen ezáltal szinte már műve tárgyának létezése is megkérdőjeleződött. Ez ellen az sem nyújt igazán védelmet, ha egyfajta „totális életrajzban" az egyéni létezés teljes terrénumát megpróbálja átfogni, anélkül, hogy kontinuus és koherens 'én'-t tételezne fel közben. Ha karrier és karakter egyensúlyban tartására törekszik, elmoshatja a képbe nem illeszkedő mozzanatokat, ha meg a szétesettség állapotát sikerül analizálnia, ember legyen a talpán, ha utána újra össze tudja rakni a szétszedett személyiséget.

Homályos pontok

Mivel a biográfiáról alkotott közkeletű vélekedés szerint az életpálya ívét a kronológiai síkba rendezett életrajzi pontokat összekötő görbe rajzolja ki, a hiányzó mozzanatok – már ha egyáltalán tudunk hiányukról – komoly akadályai az életút (re)konstrukciójának. Most elsősorban mégsem olyan aktuális mozzanatokra gondolunk, mint hogy a legitim magyar miniszterelnökről kiderül, hogy szigorúan titkos kémelhárító tisztként szolgált, vagy hogy a neves íróról megírják és ő megvallja, hogy ún. hálózati személy (népszerű néven ügynök) volt. Nem kisebbíteni kívánom ezen tények biográfiai jelentőségét, mert komoly magyarázó értékkel bírnak egy karrier történetében. Forrástani szempontból azonban ezek többségében mégis arról van szó, hogy létezett vagy létezik valamilyen nyom (maradva a fenti példáknál: kinevezési, beszervezési okmány, ügynöklista stb.), amely dokumentálja az egyébként számunkra hiányzó eseményt, csak a kutatók nem tudnak hozzáférni a forráshoz, vagy nem könnyű desifrírozni az álneveket. Ez az életrajzi tény ugyan homályban van, de tükör által előhívható. Fennáll mindeközben a dokumentum megsemmisítésének vagy akár hamis dokumentum készítésének veszélye is. Tekintettel azonban a működtető szervek mechanizmusára, valószínűsíthető, hogy erről is keletkezett valamikor írásos nyom. Létezett, ami persze el is tűnhetett, s eközben a hajdani létezés bizonyítéka csupán egy levéltári selejtezési naplóban rejtezkedhet. Vagy ott se. De ha nincs dokumentálva, akkor elvileg nem is tudunk róla.

Az alábbiakban olyan életrajzi pontokról szeretnék elmélkedni, amelyek megtörténtekor sem keletkezett látható nyom (vagy legalábbis a keletkezés és a fennmaradás is valamilyen okból bizonytalan). Ettől még az események valóságosan megtörténtek, de legfel-

[17] Laplanche, J – Pontalis, J-B.: A pszichoanalízis szótára. Budapest, 1994. 46–54.

[18] Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában) I–II. rész. Pszichológia, 1995. 405–435., 1996. 3–47.; László János: Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei. H. n. 1999.

jebb jól titkolt emlékképük (vagy tudatalattink) árulkodhat róluk. Lett légyen az akár politikai, akár magánéleti esemény, nagyjelentőségű titkos összejövetel vagy futó szerelmi kaland. A „homályos életrajzi pontok" terminusának ötletét Hegedüs András önéletrajzi interjújából kölcsönöztem, bár az eredetinél szűkebb értelemben definiálom és használom a kifejezést. Ő írta ugyanis a Rajk-per kapcsán: „Úgy válogatták ki ezt a Rajk-csoportot, hogy a letartóztatottak életrajzában legyen valamilyen homályos pont. Erre építették fel a koncepciót, amit változtatni is lehetett." Majd később így folytatta: „Akkor gondoltam végig – és azt hiszem, ezt sok más funkcionárius is megtette –, hogy az én életemre is fel lehetne építeni egy koncepciós pert. Meg lehetne szerkeszteni az én vádiratomat is anélkül, hogy annak egyes pontjai önmagukban hazugok lennének."[19] Hegedüs, aki nem volt az ötvenes években letartóztatva, olyan példákat idéz fel a maga életéből, amelyeknél többnyire semmilyen dokumentum sem született, csakis az emlékezet tanúskodhat, ha megszólal. Sokszor hiába kutatnak az illetékes szervek emberei, a vádirat megszerkesztéséhez nemcsak a tanúk, hanem a vádlott közreműködésére is elengedhetetlenül szükség van. A többször is letartóztatott Erdős Péter egyenesen így fogalmazott: „A letartóztatottnak már a letartóztatás előtt együtt kell működnie saját későbbi sorsával."[20] A koncepciós perek kihallgatási gyakorlatában a későbbi elítélt valóban már letartóztatása előtt életrajzokat, jelentéseket írt a káderosztály, a KEB, stb. számára (amiben elhallgatott vagy időről időre átírt tényeket), s letartóztatása után is az volt az első feltett kérdés: „Miért hozták Önt ide?" vagy „Mit tagadott el az önéletrajzából?"

Végső soron azt mondhatnám, hogy egy vizsgálat vezetője és a biográfus (vagy akár az interjúkészítő) lehetőségei között van némi hasonlóság – már ami a homályban tapogatózást és a hiányzó pontok összeköthetőségét illeti –, még ha eszközeik erősen különböznek is.

Egy olyan forrásból kiindulva szeretném ezt bemutatni, amely a Losonczy Gézáról szóló életrajz megírásakor még nem állt rendelkezésemre. Módszertani fejtegetéseim konkrét történelmi anyagát is Losonczy Géza életéből merítem.

Az, hogy 1950. november 28-án hajnalban Losonczy Géza apósát, Haraszti Sándort letartóztatták, Losonczyt teljesen készületlenül érte. Több volt ez, mint eposzi baljós előjel. Mint két nappal később kelt beadványában írta: „az a szerdán korán reggel kapott értesítés, hogy az Államvédelmi Hatóság letartóztatta, jobban megdöbbentett, mintha azt hallottam volna, hogy szívszélhűdés következtében váratlanul meghalt."[21] Mint a dokumentumból kiderül, előző nap beszélt miniszterével, Révai Józseffel (Losonczy politikai államtitkári tisztet töltött be ekkor a Népművelési Minisztériumban), s nyilván az ő tanácsára fordult az MDP vezetőihez (Révai mellesleg az MDP egyik főtitkárhelyettese, így a beadvány egyik alcímzettje volt), hogy amennyiben bebizonyosodik apósa bűnössége, felkínálja

[19] Hegedüs András: Élet egy eszme árnyékában. (A beszélgetéseket készítette Zsille Zoltán Kasza Levente közreműködésével.) Budapest, 1989. 135–137. Ugyanerről a kérdésről másik önéletrajzi munkájában is ír, szintén a Rajk-per kapcsán: „A politikai rendészeti osztály a Központi Ellenőrző Bizottság és a káderosztályok az életrajzok homályos pontjait kutatják, hogy nyomára jussanak azoknak, akiket az »ellenség« beküldhetett a magyar kommunisták soraiba. Mindegyikünknél sok homály akad még az én generációmében is, de az idősebb, aktívabb generációnál több, mint a fiataloknál és Rajknál több, mint Kádárnál." Hegedüs András: A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések. H. n. 1988. 148.

[20] Hogyan készül a popmenedzser? Erdős Péterrel beszélget Acsay Judit. Budapest, 1990. 81.

[21] A Magyar Dolgozók Pártja főtitkárának és főtitkárhelyetteseinek (1950. nov. 30.) MOL M - KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e. 45. Ezt a dokumentumot a Losonczy Géza életrajz megírásakor még nem sikerült megtalálnom. A Kádár pert feldolgozó Varga László bukkant rá és bocsátotta rendelkezésemre, szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

visszahívása lehetőségét posztjáról és kinyilatkoztassa együttműködési szándékát az ügy tisztázásában: „Igyekeztem minden lényegeset megírni a legjobb lelkiismeretem szerint. Bármely kérdésre a továbbiakban szóban vagy írásban készségesen válaszolok."[22] Losonczy áttekintette az 1938-as megismerkedésük óta eltelt időszakot, derekasan védte apósát (eközben természetesen önmagát is, hiszen felfogta, hogy mily közeli a veszély), másfelől azonban óhatatlanul adatokat is szolgáltatott a vizsgálat számára apósa (és közvetve önmaga) ellen is. A beadvány – a helyzet abszurditása közepette – kitűnően szerkesztett munka. „Én mindeddig Haraszti Sándorról úgy írtam, mint tisztességes, a párthoz hűséges emberről, aki sok hibát követett el, de aki nem ellenséges ügynök, nem áruló. Nemcsak azért tettem ezt, mert sok esztendős ismeretségünk folyamán ez a kép alakult ki bennem, hanem azért is, mert Harasztit úgy ismertem, mint aki képtelen a színlelésre, a kettős életre. Ugyanakkor tudomásul kell vennem, hogy az ÁVH letartóztatta. Kádár elvtárs tavaly egy alkalommal azt mondotta nekem: az ÁVH van már olyan fejlettségi fokon, hogy komoly ok nélkül nem visznek be senkit sem. Számolnom kell tehát azzal, hogy Haraszti Sándor renegát, az ellenség beszervezett ügynöke, akit én nem ismertem fel. Ez pedig súlyos vád velem szemben. Tegnap Révai elvtársnak azt mondtam: ha láttam volna jeleket, amelyekből arra lehetett volna következtetni, hogy Haraszti ellenség, magam hívtam volna föl rá a párt figyelmét. Ebben sem barátság, sem rokonság, sem hála nem akadályozott volna meg."[23]

A dokumentum pontosan rávilágít arra a lelki mechanizmusra, amelyre a koncepciós perek során a pártfunkcionáriusok esetében sikeresen építettek. (Egyelőre nyitva hagyhatjuk a kérdést, vajon milyen alkalomból nyilatkozott Kádár Losonczynak az ÁVH „fejlettségéről".) Talán még az emlékezés gondolatilag irányított, erősen normatív működésébe is bepillantást nyerhetünk egy ilyen helyzetben: „A felszabadulás óta eltelt 5 esztendő alatt egyetlen olyan esetre sem tudok érintkezésünk során visszaemlékezni, amelyből arra lehetett volna következtetni, hogy Haraszti pártunk politikájával bármely vonatkozásban ne értett volna egyet. Letartóztatása óta újra és újra átgondolom az elmúlt időszakot, mégsem tudok más meggyőződésre jutni. Egyetlen olyan esetre sem tudok gondolkodás közben visszaemlékezni, amiből arra lehetne következtetni, hogy bármely külpolitikai, gazdasági, belpolitikai, kulturális stb. kérdésben elvi ellentétbe került volna pártunkkal, vagy olyan tudatos és következetes gyakorlati tevékenységet folytatott volna, amely ellentétben állott vonalával vagy éppen elszabotálására, aláaknázására irányult volna."[24] Mivel azonban nem a gépezet, hanem a „homályos életrajzi pontok" érdekelnek bennünket, inkább az a szembeötlő, hogy a személyes életesemények és a politikum milyen szorosan összeszövődve vannak jelen egy ilyen visszatekintő narrációban. Úgy is fogalmazhatnék, hogy nem is lehetséges tisztán politikatörténeti megközelítéssel élni, hiszen az én szinte foglya közösségeinek (miközben „hajlandó" megtagadni rokonságot és barátságot). Vegyük sorra, hogy az 1938–1950 közötti időhorizontra visszatekintve milyen saját életút-események tárulnak elénk a beadványból? Mivel a beadvány elsősorban Harasztiról szól, a Losonczy személyére vonatkozó utalások – kapcsolatuk tükrében – természetesen inkább közvetettek lehetnek.

Szorosan véve Losonczy négy olyan fontos eseményre utal, amelyekről vagy nem keletkezett (vagy nem lehet tudni, hogy fennmaradt-e) forrás.

1. Ebben az iratban hívja fel Losonczy a figyelmet arra, hogy „Tőle [Harasztitól] kaptam az első pártszerű és kemény kritikát, amikor 1940 áprilisában történt lebukásunk után szabadlábra helyeztek, és beszámoltunk neki arról, hogy mi történt Alagon." Hogy mi volt

[22] Uo. 62.
[23] Uo. 57–58.
[24] Uo. 44–45.

a bírálat oka, az nem kerül kifejtésre, de mindenesetre egy fontos jelzés bukkan elő, aminek lehet ugyan írásos nyoma is, de egyelőre nem tudjuk meg, hogy mi is történt. Lehet viszont források után kutakodni a vizsgálat vezetőinek.

2. Az 1950–51-es vizsgálat egyik kiemelt pontja volt az 1943-as pártfeloszlatás kérdése. Losonczy beadványa nem magát a pártfeloszlatást, hanem épp az újjászervezést helyezi érvelése középpontjába: „1944 őszén, amikor fölmerült a Békepárt feloszlatásának és a Kommunista Párt újraalakításának szükségessége, Haraszti a Békepárt fenntartása mellett foglalt állást. Befolyása alá kerültem én is, Donáth elvtárs is. Mikor a párt tudomására jutott, megbízta Donáth elvtársat, miután őt álláspontunk helytelenségéről meggyőzte, hogy ő viszont bennünket győzzön meg. Ez meg is történt."[25] A politikai életrajz részeként elejtett utalás nem mutat rá az álláspontok indokára, de kétségtelenül itt is kijelöli a további vizsgálat helyét.

3. Aztán egy pillantás a legszemélyesebb döntés, a házasodás motivációjáról: „Budapest felszabadulását követő első napokban feleségül vettem Haraszti Máriát, Haraszti Sándor lányát. Ebben a lépésben a feleségem iránt érzett szerelmemen kívül az a tudatos törekvés is vezetett, hogy kommunista nevelésű lányt vegyek feleségül. Nekem a családom, a rokonságom serdülő korom óta sok keserűséget és szenvedést okozott, s minél inkább fejlődtem politikailag, annál inkább nőtt gyűlöletem politikai-emberi magatartásuk iránt. Ezt a családot, amelybe születtem, nem én választottam magamnak. De azt a családot, amelyet én alapítok, én választom. Ezért választottam Haraszti Máriát, mint kommunista nevelésű fiatal lányt (ebből a fajtából akkoriban nem volt sok), aki már az illegalitás alatt segített a pártnak különböző technikai természetű mozgalmi munkákban, s akiből megbízható, elvileg, jellemben szilárd feleség válhat. Választásomat az azóta eltelt 5 év alatt nem volt okom megbánni."[26]

4. S végül, de nem utolsó sorban még egy mozzanat, a fentebb idézett Révaival való beszélgetés folytatásaként, amikor – barátsággal, rokonsággal szemben – feltétlen párthűségéről tett bizonyságot: „Hivatkoztam arra, hogy tavaly, amikor egy Pataki Ernő nevű ezredesnél, akit szintén a Márciusi Front időkből ismerek, s akivel többször voltam együtt a fölszabadulás után, veszélyes tüneteket lehetett észlelni, felhívtam rá Révész Géza elvtárs figyelmét. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy Patakit, aki az elhárítás fontos posztján állott, letartóztatták és elítélték."[27]

Losonczy ellen közben egy másik szálon külön vizsgálat indult, még pedig az ún. selejtlista ügy miatt.[28] A lista alapján antikvár könyvek bezúzásának ügye nemzetközi botrányt kavart, most mégsem taglaljuk, legfeljebb annyit említünk, hogy Losonczy egész életében tagadta a számlájára írt könyvmegsemmisítési akciót. Annyiban azonban utalnunk kell az ügyre, hogy emiatt váltották le államtitkári posztjáról, s amikor a kommunista önkritika rituáléja szerint visszatekintett kultúrpolitikusi hibáira és vétkeire – ezúttal 1948-ig visszanyúló perspektívában – újabb életrajzilag releváns mozzanatokat hozott a felszínre. Az önkritika drámaiságát, a személyes és politikai mozzanatok szétszakíthatatlanságát elegendő egyetlen idézettel szemléltetni: „A párthoz való viszonyom, a hivatali munkám, a magánéletem szinte egyszerre jutott a tönk szélére. Csak magamat okolhatom."[29]

A vizsgálat szálai valójában Losonczy 1951. március 17-i letartóztatása után fonódtak össze. Bár Rákosi a Politikai Bizottság 1951. április 21-i ülésén azt állította, hogy Loson-

[25] Uo. 39–40.

[26] Uo. 41–42.

[27] Uo. 59–60. Révész Géza ekkor a hírhedt „Katpol" (Katonapolitikai Osztály) vezetője.

[28] Kövér 1998. 201–209.

[29] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) Révai iratok. 793. f. 2. ő. e. 466–471. (1951. jan. 9.)

czyra (és Donáthra) „csak közvetlenül a kongresszus előtt kezdtek gyanakodni", s legnagyobb provokációjának épp a „könyvelégetést" tartotta, nem kétséges, hogy ez részéről csak figyelemelterelő hadmozdulat volt.[30]

A letartóztatás utáni jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, így csak a rehabilitációs eljárás kihallgatásaiból – ismét csak utólag – rekonstruálható, mi játszódott le közben az emlékezetben. Az első önvallomást március 17-ről 18-ra virradó éjjel Károlyi Márton, a Vizsgálati Osztály vezetője a bevett formula szerint ösztönözte: „írjam le azokat a bűnöket, amelyeket a magyar nép ellen elkövettem. Reggel átviszik a Pártba, ha ott elfogadják, akkor utána visszamehetek a funkciómba. ... igyekeztem mindent belevenni, amit hibának, bűnnek tartottam, minél erőteljesebb, minél túlzóbb formában, s azon gondolkodtam, hogy mit lehetne még hozzávenni..."[31] A párt természetesen nem fogadta el a „gyónást", sor került a „tényleges" letartóztatásra, s megkezdődtek a kihallgatások Rajnai Sándor vezetésével. S itt kanyarodhatunk vissza a novemberi beadványból kiemelt négy biográfiai problémára.

ad 1. Rajnai 1954. november 27-i feljegyzése szerint a Losonczy által leírt anyagban az szerepelt, hogy „az 1940. évi alagi lebukások során a kihallgatásokon helytelen magatartást tanúsított, és illegális munkájáról, valamint kapcsolatairól részletes vallomást tett." Szerinte erről „Losonczy önmagától tett vallomást. Erre vonatkozóan semmiféle bizonyító anyag nem állt rendelkezésemre."[32] A Kádár-korszak iratmegsemmisítése ellenére foszlányok mégis maradtak az első jegyzőkönyvekből. A PB által kiküldött háromtagú vizsgálóbizottság szó szerint is idézett Losonczy korabeli vallomásából: „... Alagon lettem áruló, árulásomat két körülmény tette súlyosabbá. Egyrészt az, hogy kényszer, testi kínzás nélkül vallottam, másrészt az, hogy a felvettnél jóval bővebben és részletesebben árultam el a nyomozó hatóságoknak mozgalmi tevékenységemet és kapcsolatomat."[33] Az, hogy a csendőri kihallgatások során nem mindenki tudott megfelelni a párt által felállított követelményeknek, közismert. Sőt azt is sejthetjük, hogy a párt nem is készítette fel ifjú tagjait erre a lehetőségre. Ezt próbálta pótolni az utólagos Haraszti-bírálat. Losonczy alagi magatartása azonban valószínűleg sohasem került volna a figyelem középpontjába, még ha be is számolt róla annak idején szűkebb baráti körének, ha ő maga nem ássa elő vétkei közül. Az emlék rögzítése a prizonizáció körülményei közepette azonban olyan összefüggésben történt, hogy még rehabilitálása során is a kihallgatások (ön)vádló légkörére emlékeztető módon idézte fel: „Azt, hogy [Alagon] számos kérdésben vallomást tettem, ma is mélységesen szégyellem és sajnálom, és azóta is nagyon sokszor megbántam."[34] Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy Losonczy fogva tartása alatt súlyos börtönpszichózisban szenvedett, és „szabadon bocsátásakor" is először Lipótmezőre vitték, s csak gyors feltisztulása után engedték haza, illetve utalták be a mátraházai tüdőszanatóriumba. A bűntudat tehát letartóztatás és pszichózis prizmáján áttörve rögzült.

[30] MOL MDP PB 276. f. 53. cs. 73. ő. e. (1951. ápr. 21.)

[31] Belügyminisztérium Történeti Irattára (BMTI) V 150 326 (Jelenleg a Történeti Hivatal őrizetében.)

[32] BMTI V 150 326

[33] MOL MDP KV 276. f. 52. cs. 17. ő. e. (Farkas Mihály, Kovács István, Kiss Károly „ideiglenes" jelentése 1951. máj. 19-én kelt és a máj. 22-i KV ülésen hangzott el.)

[34] BMTI V 150 326

ad 2. A KEB keretében az 1943-as pártfeloszlatásról már a letartóztatások előtt is folyt a vizsgálat. Kádárt, Donáthot, Losonczyt – még szabadlábon – erről faggatták.[35] Losonczy 1951. február 10-én feljegyzést készített a KEB vezetője, Kiss Károly számára.[36] Saját emlékezetéből már nem tudott elég adatot előbányászni, ezért a feljegyzéshez anyósa, felesége, barátai (Ujhelyi Szilárd, Tariska István) memóriáját is segítségül hívta. Az előző napi személyes meghallgatáskor feltett kérdésekre válaszolt. Mivel a pártvizsgálat az illegalitás körülményeire irányult, nyilvánvaló, hogy az érintettekre az már annak idején életveszélyes lett volna, ha bármiféle sajátkezű és egyidejű írásos nyom maradt volna fenn a történtekről. Azaz a történet eleve az emlékezésre volt utalva.

Losonczy vázolta az illegalitás idejének pártbeli kapcsolatrendszerét. Eszerint 1943 elejéig Orbán László, ezután Donáth Ferenc volt a felső kapcsolata. Alsó kapcsolatának pedig a Népszava munkaszolgálatban elpusztult munkatársát, Gosztonyi Lajost, illetve 1943 kora nyarától 1943 végéig Antal Jánosnét vallotta. A pártfeloszlatásra vonatkozó kérdésre az emlékezés most így hangzott: „A pártfeloszlatást Donáth Ferenc közölte velem egy nyári – ha jól emlékszem – vasárnap délelőttön, a Fillér és a Garas utca sarkán történt randevún. Ezelőtt nem beszéltem, nem is beszélhettem senkivel; később közöltem pártkapcsolataimmal. Donáth kifejtette nekem a pártfeloszlatás indokait – főként azt húzta alá, hogy a párt feloszlatása megkönnyíti a népfrontpolitika megvalósítását." Emlékszik arra is, hogy valamilyen találkozón Donáth és Haraszti között is szó esett erről a kérdésről, „s mintha Haraszti nem helyeselte volna. Ez azonban csak halvány emlék." Innen már érthetőbbé válik az 1950. november végi visszatekintés a párt újjászervezésére is. Ezen a beszélgetésen Donáth, Haraszti és Losonczy voltak jelen. „A párt újjáalakítását Haraszti ellenezte, emlékezetem szerint azzal az érveléssel, ha tavaly föloszlattátok a Pártot, azért, hogy megkönnyítse a népfrontpolitikát, akkor most miért alakítjátok újra, amikor a háborúból való kiugráskor a népfrontra még nagyobb szükség van, mint tavaly. Hosszabb beszélgetés után mindketten úgy láttuk, hogy neki van igaza. Donáth ezután néhány nap múlva visszajött. Elmondotta, hogy a párt nem helyesli ezt az álláspontot, sőt megbízták, hogy győzzön meg bennünket – különösen Harasztit – arról, hogy a Párt újjáalakítása éppen a háborúból való kiugrás s a háború közeli befejezése miatt szükséges. Emlékezetem szerint Haraszti elfogadta ezt az álláspontot."[37]

A pártfeloszlatás végül a perben még a döntést kezdeményező Kádárnál is háttérbe szorult a vizsgálatban eredetileg intencionált szerephez képest.[38] Ebben lehetett némi szerepe Péter Gábor érintettségének is, hiszen a feloszlatást KB tagként végül megszavazta.[39] Végső soron a koncepciós perek ítéletei köszönő viszonyban sem voltak a tényekkel. Az előállított tények már csak ezért sem függetleníthetők az interpretációtól. Kezdetben volt az értelmezés... A vizsgálóbíró kérdései tehát nem helyettesítik a biográfiai problémák megfogalmazását.

Ha a Haraszti letartóztatása utáni beadvány homályból előhívott életrajzi tényeit további történeti vizsgálatnak kívánjuk alávetni, akkor az emlékezet szárnyán egy másik forráscsoporthoz, az oral history interjúkhoz fordulhatunk. Losonczy Gézát már nem szólal-

[35] MOL MDP Rákosi titkárság iratai. 276. f. 65. cs. 40. ő. e. Az iratokat közli újabban: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Varga László. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Kádár János bírái előtt) 173–188.,193–196.

[36] MOL 276. f. 65. cs. 40. ő. e. 44–47.

[37] Uo. 47.

[38] Kádár János bírái előtt 109.

[39] Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. In: Trezor. a Történeti Hivatal évkönyve. 2000–2001. Budapest, 2002. 63–65.

tathattuk meg, de a róla készült életrajz mellett részt vettem egy Losonczy-portréfilm elkészítésében is (rendező: Hanák Gábor), és ennek következtében számos rokoni, baráti visszaemlékezést többször is rögzítettem, egyszer magnetofonnal a könyv számára, másodszor video-interjú formájában.[40] Természetesen a nevezett személyekkel még más felvételek is készültek. Az alábbiakban azt a kérdést járom körül, hogy az említett interjúk milyen világot vetnek az „életrajzi pontok" homályára.

ad 3. Losonczy Géza házassága a családtagokkal készült interjúkban természetesen szintén szóba került. Sokkal nagyobb hangsúllyal szerepelt azonban a visszaemlékezésekben a leánykérés története. A leánykérést előkészítő találkozót pedig 1943-ban, Haraszti Mária érettségijének évében Donáth Ferenc szervezte meg („felső kapcsolata tudtával"): *„... akkor egyszerre hirtelen, számomra hirtelen az történt, hogy `43-ban, az érettségim előtt egyszer megjelent Donáth Feri ezen a bizonyos Németvölgyi úti helyen, ahol ő jött fölfelé, én jöttem lefelé a gimnáziumból, és proponálta, hogy találkozzunk pár nap múlva ekkor-ekkor, ott az Orbánhegyi út és a Németvölgyi út sarkán, Géza is szeretne velem találkozni. Hárman. Hát én nagyon örültem természetesen. És ez a randevú létrejött, megjelent a két fiatalember, kaptam valami minimális virágot is, s elkezdtünk menni, sétálni fölfelé az Orbánhegyi úton, én természetesen nem tudtam még, hogy ők hol laknak, semmit se tudtam, és hát nem nagyon lehetett ott olyan helyre menni, én nem is javasolhattam, hogy hova üljünk be, mert azt csak ők tudták, hogy hova mernek egyáltalán beülni. Föltünő a dolog akkor lett, amikor a Donáth Feri húsz perc után közölte, hogy most elmegy, mert neki dolga van. És ezt nem értettem én, de hát megbeszéltük, hogy együtt leszünk és akkor miért megy el? És akkor kettesben maradtunk Gézával és semmi nem történt, semmi sem hangzott el, csak tovább beszélgettünk. Kérdezte, hogy nagyon izgulok-e, hogy lesz, mint lesz az érettségi, azért ne dolgozzam magam agyon – mert ismertek, hogy milyen szorongós vagyok, meg perfekcionosta, stb. – majd elváltunk. És énbennem olyan furcsa érzés támadt, hogy ez azért nem, valami itt elkezdődött, de miért hagyott a Feri minket kettesben? Hát azért valamiért hagyott, de nem történt mégsem semmi se. Szóval valami csöndes reménykedés azért bennem felébredt, hogy hátha. Na, de hát annyi dolgom volt valóban, hogy ezzel nem tudtam nagyon foglalkozni, jöttek a vizsgák, leérettségiztem, és az érettségi bankettünk, ami akkor egész közvetlenül az érettségi után volt négy nappal, arról hazajövet ott talált egy hatalmas vörös rózsacsokor Gézának egy levelével, ami sajnos elveszett a mindenféle illegalitás és egyebek között. Nagyon-nagyon sajnos! Amiben csak a megszólításra emlékszem határozottan, mert az ütött szíven, hogy az gyanús volt nekem, hogy „Marikám, drágám!", hát a mi viszonyunk nem ilyen volt. És akkor nagyon, akkor már nagyon-nagyon kezdtem reménykedni, de még mindig nem mertem semmit se gondolni komolyan. A levélben az volt tulajdonképpen, hogy gratulál a születésnapomhoz és az érettségihez is, és hogy proponálja, hogy a közeli napokban, már ehhez képest közeli napokban találkozhassunk. Már arra nem emlékszem, hogy leírta-e hogy hol, vagy ez egy következő telefon volt. És ez a találkozás létrejött, mégpedig itt a Lórántffy Zsuzsánna lépcsőn, ami azóta is egy szent hely a számomra – nem úgy nézett ki, mint ahogy most, hát mert nem volt ott a Budapest szálló, ott egy szabad terület volt –, szóval ott randevúztunk és elindultunk a Szabadság-hegyre és beszélgettünk és beszélgettünk és beszélgettünk, és akkor másfél óra múlva valahol leültünk egy padra, akkor ő egy ilyen hosszas előkészület után közölte, hogy szeretne nekem valamit mondani, de előre kér arra, hogy amennyiben nemet mondok, akkor azt senkinek se meséljem. Mondtam, hogy jó. S akkor közölte, hogy az a terve, azt szeretné, hogy elvesz engem feleségül, és én mit szólok hozzá. Én elkezdtem nevetni és azt mondtam, hogy miért mondta nekem azt, hogy ne meséljem el senkinek, »hát nem vetted észre, hogy én úgyis csak egyfélét felelhetek erre?« És ezzel megtörtént."*[41]

Az édesanya utólag is úgy értelmezte a történteket, hogy „a Géza" a kommunista „atyai barát" leányát, a „decens, finom úrilányt" szemelte ki magának.[42] Nincs ebben a ver-

[40] Felsorolásukat lásd a biográfia forrásjegyzékében.

[41] Interjú Ujhelyi Szilárdné dr. Haraszti Máriával (1989. május)

[42] Interjú Haraszti Sándorné Gróf Irénnel (1991)

zióban még szó az „ócsalád" teljes megtagadásáról, sőt épp a kettő harmonizálására irányuló törekvés az illegalitás magányában a leánykérés fő motívuma. S a formákat illetően is a polgári normák teljes betartására irányul Losonczy minden törekvése (randevú, vörös rózsa, levélke, diszkréció, stb.). Irénke néni emlékezése – amely visszanyúlik egészen a megismerkedésig – a szövődött kapcsolatot szorosabb összefüggésekbe helyezte: *„Arra gondoltam, hogy itt van az én lányom, ezek olyan összeillők lennének. Hát gondoltam én. Hát egy szót sem szóltam persze erről, de másnap följött a Géza, és a Marika éppen francia órára ment a Schönsteinnéhez, az volt a francia tanárnője, és körösztül ment úgy a hallon, hogy a Géza is látta, meg én is, olyan édes volt, és olyan finom külsejű, kénytelen vagyok megállapítani, hát vékony kukac volt, nagyon jó külsejű kislány, és hirtelen úgy belémütött, atya úristen, hát mi lenne, ha ezek valahogy összekerülnének. Aztán lekerült a napirendről az egész, többet szóba se jött... Aztán a Géza nagyon őszinte volt hozzám, mindent elmesélt, összes disznóságait, amiket a nőkkel csinált, és egyszer kijött a számon, hogy atya úristen, nem adnám magához a lányomat. Ekkor jött 42. augusztus 18-a, amikor a Gézának a Ferivel együtt illegalitásba kőllött mennie. Tehát nem járhatott a házhoz, de egy indifferens helyen találkoztunk. Miután Marika leérettségizett, küldött a Géza egy nagy virágcsokrot, 8 rózsával, a 8 osztály végeztével, ugye ezzel szimbolizálta, és egy levelet, hogy találkozzanak másnap a Lórántffy Zsuzsanna lépcsőnél. Jól mondom?* (Haraszti Mária: *Nem egészen, de nem baj.) De ott a Lórántffy Zsuzsanna...* (H. M. *Ott, az biztos.) Hát a Marika elment, és amikor hazajött, azt mondta: »A Géza megkérte a kezemet.« Erre a Sanyi azt mondta: »Megőrült?« Márhogy a Géza. Olyan hihetetlen volt neki. Dehát megkérte valóban. Ezután az eset után, az érettségi után a Marika mindjárt lement Kiskőrösre, mert az a szerelme volt, az én régi otthonom, nagyon szerette. És elmentünk egy – mondom – indifferens helyre, ahol ezekkel a fiúkkal találkoztunk, és amikor az ottlétünk, az ottani tartózkodásunk lejárt, akkor ezek a fiúk elkísértek bennünket a Margit-hídig, ami még nem volt számukra veszélyes terület. Én mentem elől a Gézával, Sanyi meg a Ferivel, s a Géza elmesélte, hogy megmondom őszintén, azért siettem a Marikát lekapcsolni, mert ezek a többiek is utaztak rá, hogy elvegyék. Hát én tulajdonképpen törtem a fejemet, most már az illegalitás ideje alatt, hogy ki lehet, kerestem a régi ismerőseim között, hogy ki lenne alkalmas feleségnek, egyiknél ez volt a hiba, másiknál az, hogy nem tudom, az ideológiája nem passzolt az enyémhöz, stb. És a Marika az érettségi előtt felhozott a Gergő Zoltánékhoz, az is egyik barátunk volt, mozgalmi ember, de folttalan, tehát oda lehetett járni, felhozott egy csomagot, amit az anyám küldött, és ahogy a Zoltika ott ült azzal a terebélyes, na hogy mondják, kapitalista külsejével egy fotelben, és hozzá közel a Marika olyan karcsún és finoman, egyszerre rájöttem, hát ez nem kislány, hát itt van, és megmondjam őszintén, maga azt mondta nekem, egyszer, hogy nem adná hozzám a lányát, hát én akkor elhatároztam, hogy megmutatom. Na. Így történt. Nem így volt?"*[43]

Még a klasszikus történetírói szabályok szerint is minden okunk megvan arra, hogy egy ilyen magánéleti eseménynél a későbbi személyes visszaemlékezésekből rekonstruáljuk a történések gazdagabb szövedékét, s az időben korábbi politikai visszatekintés egyoldalúságaival (redukcionizmusával) tűnjön fel előttünk.

ad 4. A Pataki (Bachner) Ernővel való barátság a Márciusi Frontos időkre nyúlt vissza, ám ebben a történetben a szálak sokfelől összefutnak. Pataki és felesége (első) letartóztatására ugyanis Donáth alagi lebukása után került sor, és az 1951-es perben Donáthból hajdani alagi vallomása miatt sikerült ugyanolyan bűntudatot előcsiholniuk a kihallgatóknak, mint Losonczynál.[44] Losonczy 1950. november végi beadványában Pataki Ernő (második) letartóztatása a Rajk-perhez kapcsolódott. Ismét az oral history forrásaihoz fordulva interjúkból tudjuk, hogy Pataki Pálffy őrizetbe vétele után (1949 nyarán) baráti társaságban többször is hangot adott elégedetlenségének. Radó György barátjuk így idézte fel az általa

[43] Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotára (OSzK TIV) Interjú Haraszti Sándornéval (Készítette: Hanák Gábor) (1986)

[44] Kádár János bírái előtt 296–297.

átélteket: *„... különben az Ernővel kapcsolatban nekem még egy emlékem van. Akkor én már a hadseregben voltam, és részt vettünk azon az aktíván, amit Farkas Mihály tartott, hát én is ezredes, azt hiszem, ezredes voltam már akkor, vagy alezredes legalábbis, s az Ernő ezredes volt, azt tudom, a katonapolitikán volt. És a Farkas Mihállyal tartottak ott egy nagy aktívát és ott jelentették be a Pálffyék lebukását és a letartóztatását. És tudom, a szünetben azt mondta nekem az Ernő: »Te – azt mondja – ezek semmi konkrétumot nem mondtak, semmivel a világon nem bizonyították a Pálffyék bűnösségét.« Abban az időben! És tudom, hogy a Gézának én mondtam, és Géza azt mondta nekem: »Tudod, az Ernő nem képezte magát eléggé.«„*[45]

Pataki Haraszti Sándorral is próbált beszélni később, amint ez egy vele készült interjúból kiderült: *„... egy nagyon jelentős káder, a magyar katonai kémelhárítás egyik vezetője – aki egy Márciusi Frontos fiatalember volt – az ítélet után a Rajk-pörről velem akart beszélni, de nem itt Budapesten, hanem kihívott Gödre, a Duna-partra. Ugyanis a Rajk-pörről csak úgy volt hajlandó beszélni velem, hogy arról senki sem tud, hogy azt senki sem hallja és látja. Ott a Dunaparton kölcsönösen megállapítottuk, hogy ez nem lehet igaz, de akkor már benne voltunk, hiába. Őt magát is később letartóztatták, és belevonták egy ilyen pörbe. Ő sem akarta elhinni, hogy Rajk a jugoszlávoknak kémkedett, de nem emeltünk nyilvánosan szót ez ellen."*[46] Nemhogy nyilvánosan nem emeltek szót, hanem az idézett emléknyomokból valószínűsíthető, hogy Haraszti a gödi beszélgetést sem mondta el senkinek annak idején. Ugyanis abban az esetben ő is bajba került volna Pataki lecsukása után, hogy miért nem tett jelentést. Pataki talán beszélt Losonczyval is (ez kevéssé tűnik valószínűnek), sokkal inkább lehetséges, hogy Patakira Radó jóhiszemű tanácstalansága nyomán hívta fel Losonczy a „szervek" figyelmét. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy Pataki elítélésére ezért került volna sor. Pataki négy és fél évet kapott. Letartóztatására közvetlenül azért került sor, mert a vele egy házban élt első feleségének híreket vitt annak második férjéről, Oszkó Gyuláról, akit akkor már szintén lecsuktak.[47]

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Losonczy – másokkal együtt – milyen aktív szerepet töltött be a Rajk-per propaganda-gépezetében (Szabad Nép vezércikk, diplomáciai misszió Párizsban), máris készen áll a politikatörténeti konklúzió. Arról azonban semmit sem tudunk, ami a szereplőkben valójában lejátszódott. Mintha az érzelmek, félelmek nem létező tények lennének.

A politikatörténeti források megszólaltatásához hívtuk segítségül az oral history interjúit. S ha ezek segítségével már tudjuk, mit keressünk, meglepődve ismerjük fel, hogy nagyritkán az átélt izgalmak és érzelmek nyomot hagynak még az amúgy szűkszavú jegyzőkönyvekben is. Legalábbis gyakran ott is jelzésekre bukkanunk, legfeljebb némán siklunk el felettük.

Aczél György visszaemlékezéséből tudható, hogy arról a Központi Vezetőség értekezletről, amelyen – még név nélkül – az ellenség pártbeli befurakodását állapították meg, s amely előtti éjszakán Rajkot letartóztatták, a gyűlésről Losonczyval együtt távoztak. (Aczél ekkor Baranya megyei első titkárként a jugoszláv „frontövezetben" szolgált, a feleségek pedig barátnők voltak.) Mire emlékezett Aczél a történtekből? Nem közvetlenül a Darányi utcába hajtattak, ahová Losonczyéknál vacsora (uzsonna?) várta őket, hanem először

[45] Interjú dr. Radó Györggyel (1990)

[46] Interjú Haraszti Sándorral (Készítette: Tóth Pál Péter) (1981. jún. 30.) In: Haraszti Sándor: Befejezetlen számvetés. Budapest, 1986. 224–225. A nevesítést az interjú készítője végezte el. Uo. 253. Pataki Ernőt 1950. január 5-én vették előzetes letartóztatásba, első fokon 1950. április 27-én, másodfokon 1950. szeptember 6-án ítélték el. Az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 1956. szeptember 13-án helyezte hatályon kívül. Történeti Hivatal, V - 148 032. Az ügy tisztázásában nyújtott segítségéért Okváth Imrének tartozom köszönettel.

[47] Kádár János bírái előtt 104*.; „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti miről van itten szó!" (Az interjút készítette: Hegedűs B. András és Kozák Gyula) Beszélő, 2001. 10. 39. Az eredeti interjú az 56-os Intézet Oral History Archívumában található.

a Normafához mentek friss levegőt szívni. Aztán váratlanul mindketten hányni kezdtek: *„... olyan volt a helyzet, hogy lementem a büféhez a Központi Bizottság ülésén, jobbra-balra mindenütt tolongtak, mellettem senki sem állt. Most az, hogy pl. Losonczy Géza akkor fönntartotta, mert meghívott vacsorára, mert előzőleg szólt, nem hiszem, hogy sok ember lett volna, aki akkor nem mondta volna le a vacsorát. És hát az akkori – épp nem könyvbe való – feszültségre és az egész légkörre az jellemző, hogy »Menjünk sétálni!« – javasoltam, és a Normafánál sétáltunk. Nyilván én már az idegességtől el kezdtem hányni, majd ő is csatlakozott hozzá, és nem mertünk erről beszélni, hogy miért, hanem megállapítottuk, hogy biztos rossz volt a kakaó, amit uzsonnára kaptunk. Szóval olyan dermesztő volt a Rajk-ügy, tetejében ez a légkör, egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy őszintén megbeszéljük, hogy nem a kakaó volt rossz, hanem a félelem mart a gyomrunkba bele."*[48] Természetesen Losonczyékhoz érve sem beszéltek az aznap történtekről. A jegyzőkönyvekből azonban Losonczy szorongásának a motívumai is a felszínre bukkannak. A KV-jegyzőkönyv szerint ugyanezen az ülésen Losonczy Gerő Ernővel és Farkas Mihállyal is szóváltásba keveredett (jóllehet nem a Rajk-ügy kapcsán), ami megint csak baljós előjel lehetett, bár ezt Aczél emlékezete (akit hamarosan letartóztattak, és maga is súlyos börtönpszichózison ment keresztül) nem rögzítette.

A szorongás és félelem jeleinek előbukkanása más megvilágításba helyezi Losonczy magatartását a következő hónapokban. Azt a küldetést, hogy utazzon Párizsba és győzze meg Károlyi Mihályt a Rajk per helyességéről, már csak azért sem utasíthatta vissza, mert hiszen a kétkedő Károlyi jó véleménnyel volt felőle, többször is őt javasolta francia követnek.[49] Ha egy jegyzőkönyvi szövegrész érzelmi effektust rögzít, a politikatörténész nem tud mit kezdeni vele, nem így a biográfus. Az 1949. szeptemberi KV ülésen Losonczy a Rajk-üggyel kapcsolatban Kádár referátumához szólt hozzá. A KV-tagok egymásra licitáltak a „bűnbanda" elítélésében. Ekkor egy Rákosival folytatott beszélgetést idézett fel (nyilván amikor a párizsi útra instruálta): „Beszélgetés közben Rákosi elvtárs már említette, hogy Pártunk vezetőit el akarták tenni láb alól. Teljes összefüggésben először volt módom hallani, hogyan illesztették be ezt Rajkék tervükbe és az imperialisták tervébe. Ez a kérdés engem akkor is, most is *érzelmileg érint.*"[50] (Kiemelés – K. Gy.) Az interjúk és a jegyzőkönyvek párhuzamos lapozgatása alapján tehát olyan mozzanatokat rekonstruálhatunk, amelyek révén a bolsevik önkritika ismeretében érdemi mozgatórúgók, ha úgy tetszik, érzelmi tények bukkannak fel a személyiség megismerése során. Az, hogy valaki önmagában ismerte fel a hibákat (ezt tette egyébként Losonczy a selejtlista ügy kapcsán gyakorolt önkritikájában), nem volt elegendő. Azt is önmaga rovására kellett írnia, ha mások hibáival szemben elnéző volt, legyen az akár barát vagy rokon. Ez ugyanis az éberség hiányára vallott. Azt, hogy Losonczy és Kádár között milyen alkalomból került szóba az AVH „fejlettsége" 1949 folyamán („tavaly") nem tudhatjuk. Hiányzik a tény, pontosabban csak a helye van meg. A lehetséges szituáció azonban valószínűsíthető. Ilyen válasz előzménye csakis valamilyen kételkedő kérdés lehetett, mondjuk valamilyen letartóztatás indokoltságáról. Innen vezet az út addig, még szintén 1949-ben, hogy egy régi márciusi frontos barátjára felhívja a katonai elhárítás figyelmét. A hajdani márciusi frontos identitást felülírta az aktuális MDP-s azonosulási kényszer. A személyiség az állandó önvizsgálattal és önkritikával naponta felszámolta önmagát, szétzilálta kapcsolatrendszerét, ugyanakkor a repedések betömködésével szinte egyidejűleg igyekezett újjáalkotni énazonosságát. Losonczy például a Népművelési Minisztérium pártszervezetében tartott taggyűlés másnapján újabb önkritikus levele végén bizakodva jelentette ki: „... a tegnapi taggyűlés, Révai elvtárs zárszava, s ennek kapcsán hibáim világosabb felismerése nyomán, nyugodt lélekkel állítha-

[48] Interjú Aczél Györggyel (1991). Ez az 1949. május 31-i KV ülés után lehetett, ezen vett részt Aczél utoljára, majd hamarosan letartóztatták és elítélték.

[49] Kövér 1998. 176.

[50] MOL MDP KV 276. f. 52. cs. 9. ő. e. 48. (1949. szept. 3.)

tom: hibáimat ki tudom és ki fogom javítani. Még pedig nem hosszú idő alatt. Nehezül az idők járása felettünk. Kell, hogy a Párt minden katonája szilárdan és teljes erővel álljon harci posztján. Az illegalitásban, a felszabadulás után a Párt által számomra kijelölt területeken mindig ott voltam, ahol zajlott a harc, s nem az utolsó sorokban. Érzek megfelelő erőt magamban, hogy e kemény és igazságos lecke után levonjam és érvényesítsem a tanulságokat és magasabb színvonalon tudjam majd munkámat folytatni – elválaszthatatlanul, minden idegszállal egybeforrva a Párttal."[51] A csőd beismerése és a önbizalom generált helyreállítása egyik napról a másikra csaphatott át egymásba.

A személyiség individualitása és csoportparaméterei

Ahogy Losonczy önmagát mint pártkatonát a fenti önkritikában azonosítani próbálta, természetesen további kérdésként veti fel: ki is hát a biográfia szubjektuma? Losonczy élete kizárólag önmagát jeleníti-e meg, avagy reprezentánsa valamiféle kollektívumnak? Identitása csakis befelé, avagy kifelé is fordul?[52] S ha a csoportkohéziót keressük, akkor merre orientálódjunk? A református papfiúk (ahogy a debreceni egyetemen a statisztikai kategóriát gyakorta szociológiailag tágabban azonosították: a „pap, tanár, tanító" szülők gyermekei) közegében ássuk elő az életre szólóan meghatározó gyökereket. Ellene szól ennek, hogy ebből a kollektívumból valószínűleg többen gravitáltak a szélsőjobb, mint a szélbal felé a harmincas években. A balra tartás révén a pálya máris atipikussá válna. Ráadásul Losonczy nem egy barátja eredetileg jobb felé indult el a bajtársi társaságokban, hogy aztán a Márciusi Front balfelén kössön ki. S nem hagyható figyelmen kívül, hogy maga Losonczy milyen hévvel küzdött, hogy elhatárolódjon saját középosztályi indító közegétől. A származás mint identitást befolyásoló tényező természetesen sohasem negligálható, akkor sem, ha az ember szabadulni igyekszik tőle. Losonczyt 1951-es letartóztatásakor már márciusi frontos társaságával is szembefordították. Pontosabban aktuálisan épp választott MDP-pártharcos-identitásából forgatták ki saját elvtársai, s közben folyton arra hivatkoztak, hogy egy igazi kommunistának ilyen helyzetben miként kell(ene) viselkednie. Régi közösségeibe nem tudott s nem is akart visszahátrálni. Bár a „magyarkodó csoport" kreálásával a letartóztatás során a hazai illegálisokkal egy kasztniba zárták, ez is legfeljebb fiktív közösség lehetett. Mi is a biográfiai probléma? Kiről szól az életrajz? A típusról (típusokról) s az(oka)t megjelenítő személyről, avagy a csoport (osztály) hálójába vetett (bele- vagy kifelé kapaszkodó) egyénről? Valóban pontszerű életeseményeket köt-e össze a biográfus az életút vonalával? A szociálpszichológiában az élettörténeti elbeszélés alapvető fordulópontjait „nukleáris epizódnak" nevezik és fölérendelt tematikus szálak mentén kötik össze.[53] Vajon nem lenne vizuálisan is pontosabb, ha a vonallal összekötendő pontok helyett a fordulatokat „életörvényekként" vagy „életcsóvákként" képzelnénk el, attól függően, hogy éppen örvény sodrában, avagy üstökös csóvájában látjuk pörögni az egyént? Mindazonáltal egyetlen szálnál szélesebb sávban, a paraméterek halmazán keresztül követhetnénk nyomon a tematizálásnak azokat a szempontjait, amelyek révén az életpálya mozgását a különböző redukcionizmusok látószögéből értelmezni szoktuk. Egyiket a másik után és egyiket a másikba öltve.

---

[51] MOL M-KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e. (1951. jan. 10.)

[52] László János – Ricoeurre hivatkozva – megkülönbözteti „az elbeszélő funkciónak a személyes (azonos vagyok önmagammal) és szociális (azonos vagyok valamivel, általában egy kategóriával, egy csoporttal, annak értékeivel, reprezentációival) identitás konstrukciójában és fenntartásában" betöltött szerepét. In: Narratívák 5. Narratív pszichológia. Szerkesztette: László János és Thomka Beáta. H. n. 2001. (a továbbiakban: Narratív pszichológia) 11. Előszó.

[53] McAdams, Dan P.: A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: Narratív pszichológia 168–169.

Az individualitás és a kollektívum viszonya természetesen nem csak a 20. századi életrajz problémája. A 19–20. századi vállalkozók, bankárok biográfiái hasonló nehézségekkel járnak. Ha az életutak a típusok nyomvonalát követik, beszűkül és rugalmatlanná válik a mozgástér.[54] Mihelyt a vállalkozók szerteágazó pályáját próbálja valaki analitikus leíró módon összefoglalni, rögtön szembesülnie kell azzal, hogy az egyénített életpályák, szinte azonnal szét is szedik a tipológiát, ami által az magyarázó erejét veszíti.[55] A makroszociológiai általánosítás igényével fellépő kutató számára az elsőrendű nehézség, hogy a célszemélyek azonosítása csakis az intézményi struktúra alapján lehetséges.[56] Ha a részvénytársaságokban vagy az állami szervekben tölt be az illető pozíciót, akkor a publikált források rendelkezésre állnak (compassok, címtárak). Ám ha egyéni cégek tulajdonosa, tehát nem nyilvános számadásra kötelezett vállalkozást vezet, már nehezebben ragadható meg, de a cégbíróság levéltári nyilvántartása alapján megkeresheto. A kutatások fő gondja ilyenkor az, hogy miként hidalják át az egyéni életrajzok és az intézményrendszeri struktúra alapkategóriái közötti mezőt. Ahol az előbbi a domináns, a személyekről felvett paraméterek csak adattárként rendezhetők. Ahol az utóbbi megközelítés a meghatározó, ott az egyénítés csak példatárszerű válogatással, illusztrációkkal oldható meg.

Sajátos feldolgozási keretként alakult ki a vállalkozói biográfiák terén – a plutarkhoszi párhuzamos életrajzok mintájára – a kétpólusú megközelítések sora.[57] Ilyenkor többnyire az elméletileg is relevánsnak tekintett etnokulturális leszármazási csoportok (némi leegyszerűsítéssel szólva: egy zsidó – egy keresztény) mentén haladt az összehasonlítás, s az életút sajátos kiterjesztéseként a vizsgálati egység nem egyetlen egyén, hanem a család két vagy három generációja lett. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az eredmények nem mindig igazolták vissza az etnokulturális megközelítés vélelmezett „eredeti jellegzetességeit". S bár történtek kísérletek a bináris megközelítés négyszögesítésére,[58] azt mondhatjuk, mindmáig a vállalkozói életrajzok legeredetibb, bevált operacionális egységének a páros családbiográfia bizonyult. Ez a keret az, amely még magában foglalja az egyéni pályák individualitását, s anélkül, hogy túldimenzionált csoportteret konstruálna, képes vázolni a dinamika mikroközegét is.

Tulajdonképpen ritkának mondhatók azok a kísérletek, amelyek során a makroszociológiai elemzésből és a mikrotörténeti megközelítésből nyert információk egymást gazda-

[54] Hanák Péter: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. Századok, 1982. 3. sz. 577–583.; Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. Valóság, 1983. 3. sz. 75–89.

[55] Koroknai Ákos: A magyarországi tőkés vállalkozók típusai. In: Az üzemtörténet kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerkesztette: Incze Miklós. Budapest, 1979. 137–171.

[56] Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Budapest, 1989.; Lengyel György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. (Fejezetek egy történetszociológiai kutatásból.) Budapest, 1993.

[57] Halmos Károly: Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien aus dem 19. Jahrhundert (Historisch-soziologische Fallstudie). In: Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. (Hg. Bácskai Vera) Budapest, 1986. I. 285–335. (Magyarul: Bácskai Vera: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből Szerkesztette: Gyimesi Sándor. Budapest, 1992. 41–62.; Koncz E. Katalin: Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien (Die Familie Haggenmacher und Hatvany Deutsch). In: Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. (Hg. Bácskai Vera.) Budapest, 1986. I. 335–419.; Kövér György: Liedemann und Wahrmann: Strategien von Kaufmann-Bankiersfamilien im 19. Jahrhundert. In: Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn. (Hg.: Heindl, Waltraud-Litván György-Malfer, Stefan-Somogyi Éva.) Wien – Köln – Weimar, 2001. 79–99. (Magyarul: Kövér 2002. 31–47.)

[58] Halmos Károly: A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században. (Előszó a függelékhez) PhD disszertáció 2000.

gítják. A gazdasági elit egyik legfontosabb szocializációs intézménye a felső-kereskedelmi iskolák (kereskedelmi akadémia) érettségit nyújtó középiskolái voltak. Szerencsés forrásadottságok jóvoltából (a levéltárban őrzött budapesti matrikulákból és a publikált jubileumi évkönyvekből) nemcsak egy-egy személy származása vezethető le, hanem összevethető azzal is, hogy évekkel, évtizedekkel később a gazdaság mely posztjára került az illető. A budapesti akadémia hallgatóinak adatait számítógépes adatbázisban rögzítve és elemezve empirikusan bizonyíthatóvá vált az az állítás, hogy a kapitalizálódás folyamatának előrehaladásával, amidőn egyre jelentősebb lett az elitek rekrutációjában az oktatási intézményeken keresztüli kiválasztódás, az akadémia diákjai közül a cégtulajdonos szülőktől származók mind nagyobb arányban váltak alkalmazottakká, elsősorban a gazdaság nagy szervezeteiben.[59] Ez volt a mobilitás fő iránya. Ezekből a makroadatokból azonban csak ex post próbálhatunk a pályaorientációra következtetni, ha lehet egyáltalán. A motivációról pedig mindössze annyit mondhatunk, hogy mivel itt csoportos magatartásformára utaló jelek vannak, feltételezzük, hogy ez a közös valami az azonosított csoport mentalitása. Egy évfolyam mikrokeresztmetszetű elemzése, kettőnél több életrajzi pont felvételével (születési anyakönyv, iskolai matrikula, iskola elhagyása utáni poszt 8, illetve 16 évvel az érettségi után) nemcsak finomabb elemzést tett lehetővé, hanem árnyalta az ellenirányú, sőt a cirkulációs mozgásokat is. Ráadásul két volt kereskedelmi akadémista önéletrajzának tükrében a makro- és mikrofolyamatokat szembesíteni lehetett a pályaválasztásra, pályaorientációra vonatkozó utólagos narratív konstrukciókkal.[60] Ex ante adatokhoz természetesen így sem jutottunk, de az ex post magyarázatok természetéhez lényegesen közelebb kerültünk. Az egyik önéletrajz oktatást és pályaívet összekapcsoló kulcsmondata minden idevágó kutatás kedvenc (illusztratív) idézete volt: „Már az iskolában kibontakoztak osztálytársaim jövő fejlődésének kontúrjai. A nagy átlag maradt a középen, mint ahogy az iskolában is ott volt. Pályafutásuk: gyakornok, tisztviselő, évtizedek után cégvezető, némelyik aligazgató, egy páran most már nyugalmazott igazgatók. Mások ugyanúgy: gyakornok, tisztviselő, majd önálló cégfőnök."[61] Alig észrevehetően két útra vonatkozik az állítás: „a nagy átlag" a részvénytársasági nagyszervezetekben a szamárlétrán felfelé haladóké. A „mások" az egyéni cégek végül tulajdonosi karrierjét megvalósítóké. Csak hozzátehetjük: Krausz Simon ráadásul kombinálta az utat, amikor a Schosberger-cég praktikánssága után egyéni tőzsdebizományos lett (egy csendestárs tőkéjével), majd egy nagy részvénytársaság alelnökévé avanzsált. A másik önéletrajz viszont hallgatott a kereskedelmi akadémista tanulmányokról, miközben kárhoztatta a történelmi középosztályt, hogy gyermekeit nem adta gazdasági pályára: „A helyzet elfajulásában súlyos felelősség terheli a magyar társadalmat is, hogy részint kényelemszeretetből, részint előítéletből távol tartotta magát a szabad pályáktól. A magyarok eszményképe a diploma volt, nyugdíjas közhivatali állás, katonáskodás, legfeljebb ügyvédi és orvosi pálya. Így került a múlt század utolsó évtizedeiben lassanként idegen kézre az ipar, kereskedelem és a gazdasági erőforrások nagy része, valamint a sajtó."[62] Ő maga azonban egy közepes nagyságú pesti takarékpénztári, illetve külföldi exkluzív magán- és részvénytársasági banki gyakorlati tanulmányok után az alakuló Hangya-szövetkezet ügyvezetői posztján köt ki. Az egyéni élettörténetek és az élettörténeti látószögből vázolt életpálya-típusok tehát sehogy sem fedik egymást. A bináris élettörté-

[59] Bódy Zsombor – Szabó Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Iskola és társadalom. Szerkesztette: Sasfi Csaba. Zalai gyűjtemény 41. Zalaegerszeg, 1997. 311–341.

[60] Kövér György: Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete. Korall, 3–4. 2001. tavasz-nyár 156–170. (uez: Kövér 2002. 80–93.)

[61] Életem. Krausz Simon emlékiratai. Budapest, 1937. 20.

[62] Balogh Elemér, almási: Emlékeim. A negyvenéves „Hangya" és a Közgazdasági Egyetem története. Budapest, 1938. 44.

neti megközelítés révén sikerülhet nemcsak az egyéni pályák individualitását rekonstruálni, hanem eközben a mikrotörténet szociális terét („a választható világokat") is pontosabban megrajzolhatónak érezzük. S végső soron ez a köztes mező az, amely védelmet nyújthat mind a biográfiai redukcionizmus egyoldalúságai, mind a léptékváltás nélküli általánosítás makrokonstrukciói ellen.[63] S arról sem feledkezhetünk meg többé, hogy melyik lehetett az a primér (szekundér stb.) közösség, amely a számára fontossá vált egyén életútját biográfiában is megörökítésre érdemessé tette.

*

A magyar történetírás (a magyar társadalomtörténetet is beleértve) ma még távol áll attól, hogy olyan típusú munkák kerüljenek ki műhelyeiből, mint Alain Corbain akadémiai nagydíjas monográfiája.[64] Az ismeretlen 19. századi fapapucskészítő életrajza a forrásokban fennmaradt nyomokból összerakva szinte hihetetlen vállalkozásnak tűnik. Pedig a társadalomtörténet általánosan használt nominális (és nem-nominális) forrásai tulajdonképpen magától értetődő természetességgel teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk egy egyén (és közössége) életterét, családi és rokonsági viszonyait, iskolázottságát, az írástudatlanok nyelvét, foglalkozási és jövedelmi viszonyait, mindennapi életét, vándorlásait, hitközségi életét és választói magatartását. Mindezt inkább a lehetséges világok teremtése révén, lemondva közben mindarról, amit eleve lehetetlen az egyén szintjén megismerni. Ebben a történetírásban az „átlagember" története nem a névtelenek históriája, hiszen épp a név követése az, amely orientálja a történészt a levéltári útvesztőben, „és így az egyént vagy az egyének egy csoportját »különböző társadalmi kontextusokban« fogja viszontlátni, amiből kirajzolódik az egyén társadalmi kapcsolatainak hálózata."[65] Az, hogy az eddig figyelemre sem méltatott, hatalomnak kiszolgáltatott egyén a történetírásban visszanyeri nevét, nem pusztán módszertani kérdés. Több annál, szimbolikus jelentőséggel bír. A biográfiai szubjektum felbukkanása az anonimitásból más látószögbe emeli magát a mikrotörténelmet is. A mikroszint így individualizált alkotóelemeiből épülhet fel. Arra azonban itt sem árt emlékeztetni, hogy „az egyént jelölő azonos név használata – születéstől halálig" – nem jelentheti a személyiséget alkotó változatlan mag létezését.[66] A kontinuitás és koherencia nem adottság és nem norma, hanem a mikroszint alá bújtatva is a biográfia kérdése marad.

Ha visszagondolunk, vannak ennek előzményei a magyar történetírásban, még ha ritkán emlegetjük is őket: Tóth Zoltán „arcnélküli fotográfiái" közül mondjuk Agnes Bartsch, a bécsi trafikosnő, vagy Schiszler Károly, a szekszárdi kádármester nem kellene, hogy a történetírás peremén várják sorsuk beteljesedését, mint az hajdan volt világukban történt vala velük.[67]

---

[63] Életrajz és léptékváltás összefüggéséről lásd: Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Szerkesztette: Czoch Gábor és Sonkoly Gábor. Debrecen, 2000. 69. „Az életrajzot immár nem gondolhatjuk el pusztán a szükségszerűség jegyében – az illető leélte az életét, melyet a halál sorssá alakított –, hanem mint lehetőségek mezőjét kell felfognunk, melyek közül a szóban forgó személynek választania kellett."

[64] Corbain, Alain: Le monde retrouvé de Louis-François Pinagot. Sur les traces d`un inconnu 1798–1876. Paris, 1998. Erre a tanulságos kísérletre Benda Gyula hívta fel a figyelmemet, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

[65] Szijártó M. István: Történelmi antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. BUKSZ, 2000 2. sz. 153. Hasonló törekvések fogalmazódnak meg Jürgen Schlumbohm monográfiájában is. Idézi Szijártó uo. 154–155.

[66] Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. In: Narratív pszichológia 16.

[67] Tóth Zoltán: Arc nélküli fotográfiák a békeidőkből. Valóság, 1982. 1. sz. 47–57.; Tóth Zoltán: Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. Agrártörténeti Szemle, 1977. 1–2. sz. 199–218.

„... magyar eredetű, Németországban élő, szlovák történész vagyok ..."

Beszélgetés Paulinyi Ákossal

Paulinyi Ákos 1949-től 1953-ig a történelem és a történelmi segédtudományok szak hallgatója volt a pozsonyi Komenský Egyetem Bölcsészeti Karán. 1953-tól 1970-ig ugyanott tanársegéd, majd docens. 1960-ban szerzett kandidátusi címet a rhónici vasgyár 19. századi történetéről írott munkájával. Ennek folytatása, melyben a Garam-völgyi vaskohászatot a 18. században és a 19. század első felében vizsgálta, 1966-ban jelent meg mint habilitációs dolgozatának nyomtatott változata *Železiarstvo na Pohroní v 18. a v prvej polovici 19. storočia* címmel. 1968–69-ben vendégdocens a bécsi egyetem gazdaságtörténeti intézetében, 1969–70-ben Humboldt ösztöndíjas. 1970-től Németországban él, ahol előbb a marburgi Phillips Egyetemen a gazdaságtörténet, majd a darmstadti műszaki főiskolán – ma egyetem – a technika- és a gazdaságtörténet professzora. 1982–83-ban Cambridge-ben vendégkutató, 1995-ben a bécsi műegyetemen vendégtanár. Az ipari forradalom különböző kérdéseiről több tanulmányt és két könyvet írt. Az 1987-ben kiadott *Das Puddeln* című munka a vas finomításának sajátos módját, a kavarásos eljárást elemzi, az 1989-ben *Die Industrielle Revolution* címmel publikált mű pedig a modern technika eredetét tárja fel. A 65. születésnapja tiszteletére Stuttgartban megjelentetett kötet az *Industrialisierung. Begriffe und Prozessse* címet viseli, a nyugdíjba vonulásának alkalmából rendezett tanácskozás előadásai pedig a *Gibt es Revolutionen in der Geschichte der Technik?* című kötetben láttak napvilágot.

Professzor Úr egyformán beszéli a magyar, a szlovák és a német nyelvet. Hogyan befolyásolta a pályáját, hogy élete nemcsak három nyelvhez, hanem három országhoz is kötődik?

Sajnos nem beszélem egyformán anyanyelvemnek mindhárom harmadát, de a kérdésben felállított sorrend megfordítva tükrözi mai nyelvtudásom szintjét. Budapesten születtem 1929-ben, de még az első születésnapom előtt Bécsbe költöztünk, mert apám, Paulinyi Oszkár a Magyar Országos Levéltár képviselője lett a Haus-, Hof- und Staatsarchivban. A rokonságunk azonban a mai Szlovákiában élt. Apám Garamszegen született és Besztercebányán érettségizett, apai nagyapám evangélikus pap volt, a nagyanyám szepesi bányatisztviselői családból származott. Anyám családja, a Furdik család akkoriban jómódúnak számított, birtokkal, gyárral rendelkeztek, részt vettek az első szlovák bank megalapításában. Szüleim otthon egymással magyarul beszéltek, de én gyermekkoromban először németül tanultam meg a cselédtől. Miután a nyári hónapokat rendszerint a nagyszüleimnél töltöttem Szlovákiában, alapjában véve egyszerre három nyelvet elsajátítva nőttem fel. A bécsi német elemi elvégzése és szüleim válása után anyámmal visszamentünk Budapestre, ahol a Fasori Gimnáziumba jártam. Érettségizni azonban már Zólyomban érettségiztem, mert anyagi okok miatt 1946-ban átköltözünk Csehszlovákiába anyám családjához. Így aztán Pozsonyban jártam egyetemre és a kandidátusi disszertációmhoz a selmecbányai levéltárban kezdtem kutatni. Három részletben összesen fél évet töltöttem Selmecen, ahol a Garam völgyének állami vasműveit vizsgáltam a főkamaragrófi hivatal irataiban. Az akkori politikai rendszer lehetetlenné tette, hogy az erről szóló könyvem megírásához bécsi levéltári forrásokat is felhasználhassak. Amikor pedig módom volt Bécsben kutatni, már nem jutottam hozzá a Csehszlovákiában őrzött anyagokhoz, miután

1970-ben arra kényszerültem, hogy az említett Humboldt Ösztöndíj letelte után ne térjek vissza az országba. Marburgi és darmstadti pályafutásom során módosítanom kellett kutatásaim jellegét. Addig alapvetően levéltári kutató voltam, ettől kezdve azonban másodlagos források alapján foglalkoztam egyetemes technikatörténeti problémákkal, amihez a cambridge-i meghívás is hozzásegített. Szerintem sokkal könnyebb levéltári anyagot feldolgozni, mint könyvekből összegzéseket készíteni. Cambridge-ben hónapokon át olvastam az elérhető legteljesebb és legfrissebb szakirodalmat, amire alapozva a későbbiekben megírtam az ipari forradalomról szóló könyvemet. A müncheni Deutsches Museum jelentette meg a *Kulturgeschichte der Naturwissenschaften und der Technik* című sorozatban. A kötet kiérlelésében sokat segítettek Angliában élő barátaim, a Teich házaspár, akiknek szintén el kellett hagyniuk Csehszlovákiát. A férj, Mikulás Teich kíméletlenül rámutatott a gondolatmenet gyenge pontjaira, amelyeket aztán nagy viták után javítottam. Feleségével, Alice Teichovával pedig egy nagyon jó angol–német, Norwich és Darmstadt közötti egyetemi cserekapcsolatot építettünk ki, mi, akik Prágában, illetve Pozsonyban kezdtük a pályánkat.

Az Ön munkái két jól körülhatárolható csoportba sorolhatóak, melyek egyike a gazdaságtörténet, a másik pedig a technikatörténet. Mi keltette fel az érdeklődését a 18–19. századi magyar gazdaságtörténet kérdései iránt, és miért kezdett éppen a vasiparral foglalkozni?

A gazdaságtörténet tanulmányozásához egyáltalán nem valami különös okból kaptam indíttatást. Egyetemi szakdolgozatom a Pozsony-Nagyszombat közti vasút történetéről szólt, s ezért fordultam a későbbiekben a vasipar kutatása felé. Hiába érdeklődtem Poroszország 1850 és 1870 közötti ausztriai külpolitikája iránt, témát kellett váltanom, mert akkoriban – 1956–57 körül – lehetetlen volt az egyetemről 5–6 hónapra külföldi levéltárakba eljutni. Olyan kutatási területet kerestem, amelyhez megfelelő hazai levéltári anyag állt rendelkezésre, s az ún. alsó-magyarországi bányakerület vasiparának 18–19. századi átalakulásában ezt meg is találtam. Lehet, hogy meglepő, de apám történeti művei semmiféle hatást nem gyakoroltak kutatási területem kiválasztására. A tevékenységét csak akkor kezdtem értékelni, amikor már én is beledolgoztam magam a gazdaságtörténetbe. Szakmai kérdésekről sokkal többet beszéltem Heckenast Gusztávval, mint vele. De fluidum, az lehet közöttünk. Nagyon fájlalom, hogy apám életművét igazából csak a szűk szakma ismeri. Sajnos nem jelent meg tanulmányainak az a gyűjteményes kötete, amelyet 1989 körül a Magyar Tudományos Akadémia tervezett.

Németországi pályafutásom elején is foglalkoztam még gazdaságtörténeti kérdésekkel. Miután magyarországi kollégáim nem vállalkoztak rá, 1972-ben megírtam, némi nehézség árán, az európai gazdaság- és társadalomtörténet Ilja Mieck szerkesztésében csak 1993-ban megjelent negyedik kötetébe a Magyarország 1700 és 1850 közötti történetére vonatkozó fejezetet. S ebből az időből származik az 1867 és 1913 közötti magyar és osztrák iparpolitikáról szóló tanulmányom is, amely ehhez az interjúhoz kapcsolódóan jelenik meg magyarul az *Aetas* lapjain. Munkásságom egyik legfontosabb eredményének tartom, hogy hozzájárulhattam a szlovákiai gazdaságtörténet fejlesztéséhez. Amikor egyetemi tanulmányaimat végeztem, egyáltalán nem tanítottak gazdaságtörténetet a pozsonyi egyetemen.

Professzor Úr határozott véleménye, hogy a technikai eljárások pontos ismerete nélkül nem lehet megbízhatóan elemezni a gazdaságtörténeti kérdéseket. Milyennek látja ma a technikatörténet szerepét és jövőjét?

A technikatörténetnek ott van a jövője, ahol az egész történettudománynak. Mindig is azt tartottam a legfontosabb feladatnak, hogy a technikatörténet bejusson a történészképzésbe. Sajnos azonban még ma is nagyon nehezen jut be, s ha mégis, akkor sem a megfelelő formában. Azzal, hogy a társadalomtörténet mindent átfogva a technikatörténetet is bekebelezni igyekszik, éppen a lényegétől fosztja meg ezt a diszciplínát. Nem jobb a helyzet az ún. kontextualista s még kevésbé az ún. externalista technikatörténet-írással sem.

Pedig Staudenmaier már 1990-ben úgy látta, hogy a *SHOT* (Society for the History of Technology) folyóirata, a *Technology and Culture* cikkeinek csaknem 70 százaléka íródott kontextualista felfogásban. Ez azt jelenti, hogy folyamatosan gyengül az írások műszaki tartalma, ami a szakmai érdeklődők figyelmének az elvesztéséhez vezet. Igaz, ha pedig a műszaki kérdésekre helyeződik a hangsúly, akkor a szélesebb olvasóközönség fordít hátat a tanulmánynak. A nehézség az, hogy alaposan csak egy-két szakma ismeretanyagát lehet elsajátítani, nem beszélve arról, hogy a 20. század második felének technikáját műszaki képzettséggel nem rendelkező történész már nem is érti meg. Nem könnyű megtalálni az utat az olvasóhoz, a történésznek jól meg kell gondolnia, hogy kinek is írja a cikkét. A gazdaság- és az üzemtörténészek tudják, hogy hol, mit és milyen mennyiségben, értékben termeltek, de azt már általában nem, hogy hogyan. A jó gazdaságtörténésznek a technikatörténetbe is bele kell ásnia magát – ahogy Heckenast Gusztáv tette –, hogy ne állítson sületlenséget. Mostanában olvastam egy komoly történeti munkában, hogy a kavarásként ismert vasfinomítást nyitott kemenceajtónál végezték. Aki ezeket a sorokat leírta, sohasem mélyedt bele a technológiába, mert akkor tudná, hogy ha nyitva marad a kemenceajtó, felrobban a kemence. Először akkor szembesültem vele, hogy milyen nehéz gazdaságtörténész létemre tisztában lenni a technikatörténeti részletekkel, amikor a brezovai síngyártásról írtam. Az igazi magasiskolám azonban Darmstadtban volt, ahol az ipariskolai tanítóképzés keretein belül szakiskolában végzett, műszakilag a gyakorlat szempontjából igencsak képzett hallgatókat tanítottam. Sok ostobaságra felhívták a figyelmem a szakirodalmi leírásokban. Azt gondolom, akkor jó egy technikatörténeti mű, ha a műszakilag nem képzett megérti, és a műszakilag képzettnek sem lehet ellene komoly szakmai kifogása. A műszaki szakzsargont mindig is utáltam, de a műszaki szaknyelvet a történész nem mellőzheti.

Másrészt azt is tudatosítani kell, hogy a technika nem sok-sok tárgy valamiféle halmaza, hanem rendszer. Lényegeset csak rendszerelméleti megközelítéssel lehet mondani a technikatörténetben. Tuchel és Ropohl nézeteivel egybehangzóan vallom, hogy a technika artefaktumok és eljárások összessége, s magában foglalja mindazon tevékenységeket is, amelyek során ezeket az artefaktumokat az ember előre kigondoltan megtervezi, előállítja és felhasználja, hogy célját elérje, azaz a technika „Wozuding", ember és technika pedig nem elválasztható. Minden technika az anyag állapotának a megváltoztatására irányul, beleértve a helyváltoztatást is, amihez bizonyos információkra és energia felhasználására van szükség. Ropohl technikára kidolgozott rendszerelméleténél is jobbnak tartom azonban a Szűcs Ervin-féle változatot, mert ez a modellt is magában foglalja. A rendszerelméleti szemléletet igyekeztem következetesen végigvinni az ipari forradalomról szóló könyvemben, de más tanulmányaimban is. Az ipari forradalom forradalom-jellegét tagadó felfogásokkal szemben az a véleményem, hogy a minőségi változások és egy új technikai rendszer keletkezése igenis jól kimutathatók. A „feltalálás" nem helyettesíthető a „folytonos módosítás"-sal, mert a kézi fonókerék átalakításával csak egy más fonókerék, de nem fonógép jön létre. Először feltaláltak – kitaláltak – egy nem tökéletes, de a kézi munkát helyettesítő fonógépet, amelyet aztán, miután már létezett, folyton alakítgattak, négy orsósról tizenhat, aztán harminckét orsósra és így tovább. Persze sokszor nem tudjuk, ki is volt a feltaláló, mint például a fonókerék vagy a magaskohó esetében. A kézi szerszámok hiába finomodtak az évszázadok során, a műszaki, működési elv, amelynek alapján létrejöttek az ókorban, ugyanaz maradt. Az már más kérdés, hogy a technikai haladás helyett szívesebben használom az innováció fogalmát.

Mindvégig törekedtem arra is, hogy a technikatörténetből kiküszöböljem a szívósan fennmaradó közkeletű tévedéseket. Az egyik legjellemzőbb a repülő vetélő, John Kay 1733-ból származó találmánya. Amint ezt Endrei Walter is szépen kimutatta egyik tanulmányában, egyáltalán nem igaz, hogy használata fonaléhséget idézett elő s ezzel megindította a fonás gépesítését. Még az 1760-as években sem terjedt el, s egyébként sem duplázta meg a termelékenységet, hanem csak 16–25% közötti növekedést idézett elő John Kay fiá-

nak 1910 táján előkerült levele tanúsága szerint. Finomszövetet pedig egyáltalán nem lehetett vele szőni. Cartwright találmányát pedig tévesen nevezik mechanikus szövőszéknek, ugyanis a kézi szövőszék is mechanikus. Technizálás vagy gépesítés és nem mechanizálás, ha az emberi kéz helyett gép végez el egy műveletet. Nem kedvelem a félrevezető leegyszerűsítéseket sem. Bár igaz, hogy az ipari forradalom legalapvetőbb jelensége a munkagépek rohamos terjedése, nem szabad elfelejteni, hogy a kézi szerszámok egyáltalán nem tűntek el, csak elveszítették a túlsúlyukat. Még a nagyiparban is bőven maradt kézi szerszámokkal végzett művelet. Szintén nem igaz, hogy az ipari forradalomig a fa, utána pedig a vas a kizárólagos szerkezeti anyag. A fa valóban a legfontosabb szerkezeti anyag volt a kézi szerszám korszakában, de vas nélkül a középkorban éppúgy nem lehetett meglenni, mint az ipari forradalomban fa nélkül. Úgy látom, hogy az ipari forradalom technikájának a mibenlétét a 19. század első felében Marx látta a legvilágosabban. Halálának 100. évfordulóján én is tartottam róla előadást Darmstadtban, s többek között elolvastam a Tőke erről szóló fejezeteihez írott jegyzeteit. Megállapítottam, hogy senki sem foglalkozott olyan alaposan a kérdéssel, mint ő, sok mindent átvett Nasmyth-től és Babbage-től. Az előadásom írott változata azonban csak 15 év múlva, 1998-ban jelent meg a mannheimi Landesmuseum für Technik und Arbeit kiadásában, mert megírásakor a nyugat-németeknek túl sok, a kelet-németeknek pedig túl kevés volt. Marx technikai tájékozottságára egyébként Nathan Rosenberg hívta fel a figyelmet a *Monthly Review* hasábjain még 1976-ban, volt is baja belőle bőven az Egyesült Államokban.

Magyarországra 1987-től látogat el újra több-kevesebb rendszerességgel. Milyen szakmai kapcsolatokat tartott fenn az itthoni történészekkel?

1970 után sajnos megszakadt minden kapcsolatom mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon. Az „alma mater" csak 1989 után állhatott velem szóba, 1997-ben Pozsonyban vendégtanár is voltam. Igazán erős szakmai kapcsolat egyetlen magyar történészhez, Heckenast Gusztávhoz fűzött, aki annak idején apámat váltotta Pozsonyban az Akadémia által biztosított kutatói helyen. Guszti azokhoz tartozott, akik nem féltek felvenni a kapcsolatot egy „emigránssal". Vele rendkívül alaposan lehetett megvitatni a magyarországi feudális kori vasipart. A kilencvenes években többször jártam Magyarországon, főleg kutatás és technikatörténeti előadások céljából. Akkoriban Heckenaston és az Országos Műszaki Múzeum munkatársain kívül technikatörténeti problémákról főleg Endrei Walterrel és Szűcs Ervinnel beszélgettünk. 1999-ben az Ön meghívására tarthattam előadást a bányászati és kohászati ipari örökség megőrzéséről Budapesten és Miskolc-Lillafüreden rendezett nemzetközi konferencián, 2001-ben pedig már egy egész szemesztert Magyarországon töltöttem a DAAD (Deutscher Akademischer Austausch Dienst) segítségével. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanítottam a történészhallgatóknak technika- és ipartörténetet. Kisebb szakmai eszmecserére Budapesten is módom volt, mert a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Magyar Nemzeti Bizottságának felkérésére előadást tartottam a Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen a technikatörténet és a gazdaságtörténet kölcsönös viszonyáról. Erősödő magyarországi szakmai kapcsolataim jelének tekintem azonban azt is, hogy az 1960-as évek elején publikált két kisebb tanulmányom után most újra megjelenik egy munkám magyar nyelven. Endrei Walter készült magyarul is kiadatni az ipari forradalomról írott kötetem, de végül ez csak terv maradt.

Köszönöm a beszélgetést.

Miskolc, 2002. február

Az interjút készítette: **Németh Györgyi**

Paulinyi Ákos műveinek bibliográfiája

K stavbám železníc na Slovensku v r. 1836–1867. In: Historické štúdie 3. Bratislava, 1957. 73–79.

Založenie valcovne v Podbrezovej. Historický časopis 7. Bratislava, 1959. 390–419.

Zavedenie dúchania horúceho vzduchu v železohutníctve na Slovensku. Hutnické listy 14. Brno, 1959. 145–146.

Počiatky pudlovania na Slovensku. Hutnické listy 14. Brno, 1959. 326–328.

K dejinám Hroneckých železiarní 1855–1856. In: Historické štúdie 6. Bratislava, 1960. 7–47.

K niekktorým otázkam vývinu železiarstva na Slovensku v prvej polovici 19. Storočia. In: Sbornik Filozofickej fakulty UK-historica 11. Bratislava, 1960. 79–112.

Adalékok a rónici vasgyár technikai fejlődéséhez. In: Magyar Tudományos Akadémia – Műszaki Tudományok osztályának közleményei 28. Budapest, 1961. 149–188.

Übersicht über die technische Entwicklung der Eisenwerke von Rohnitz in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Acta Technica 24. Budapest, 1961. 199–226.

K vývinu železiarskej techniky na Slovensku v 1. polovici 19. storočia. In: Zprávy komise pro dějiny přírodných, lékářských a technických věd. Československá akadémie věd, Nr. 8. Praha, 1961. 20–25.

Príspevok k technologickému vývinu Hroneckých železiarní. In: Sbornik pro dějiny přírodných věd a techniky 6. Praha, 1962. 159–195.

Kusové (tzv. slovenské) pece a priama výroba kujného železa na Slovensku v 18. Storočí. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku. Bratislava, 1962. 57–82.

Otázky hospodárskeho vývinu Slovenska v 50. a 60. rokoch 19. storočia. Historický časopis 11. Bratislava, 1963. 31–54.

Z bojov továrenského proletariátu na Slovensku. Štrajk v Podbrezovej roku 1870. In: Vlastivedný časopis 14. Bratislava, 1965. 91–92.

Zum Problem der Manufaktur und des sozialökonomischen Charakters der Produktionsverhältnisse im Eisenhüttenwesen der Slowakei. In: Sbornik Filozofickej fakulty UK-historica 16. Bratislava, 1965. 31–44.

Súpis mier z roku 1776 a zavedenie jednotnej miery uhlia v rokoch 1776–1780 v stredoslovenskej banskej oblasti. In: Historické štúdie 11. Bratislava, 1965. 263–281.

Sociálne hnutie baníkov na strednom Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. Stredoslovenské vydavateľstvo s. l. 173.

Železiarstvo na Pohroní v 18. a v 1. polovici 19. Storočia. Slovenská akadémia vied. Bratislava, 1966. 290.

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v rokoch 1945–1969. In: Päťdesiat rokov Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava, 1969. 322–374.

Die Betriebsform im Eisenhüttenwesen zur Zeit der frühen Industrialisierung in Ungarn. In: Fischer, W. (Hg.): Beiträge zu Wirtschaftswachstum und Wirtschaftsstruktur im 16. und 19. Jahrhundert, Berlin, 1971 (Schriften des Vereins für Sozialpolitik, N. F., Bd. 63). 215–237.

Der sog. aufgeklärte Absolutismus und die frühe Industrialisierung. In: Lesky, E. (Hg.): Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Köln, 1972. 195–214.

Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. In: Brusatti, A. (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1919, Band 1: Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien, 1973. 567–604.

Der technische Fortschritt im Eisenhüttenwesen der Alpenländer und seine betriebswirtschaftlichen Auswirkungen (1600–1860). In: Mitterauer, M. (Hg.): Österreichisches Montanwesen. Wien, 1974. 144–180.

Industriearchäologie. Neue Aspekte der Wirtschafts- und Technikgeschichte, (= Vortragsreihe der Gesellschaft für Westfälische WG e. V., Heft 19). Dortmund, 1975. 32.

Die Industriepolitik in Ungarn und in Österreich und das Problem der ökonomischen Integration (1880–1914). Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften, 1977/2. 131–166.

Industriearchäologie oder Geschichte der materiellen Kultur. In: SICCIM. 2. Internationaler Kongreß für die Erhaltung technischer Denkmäler. Verhandlungen. Bochum, 1978. 151–160.

Kraftmaschine oder Arbeitsmaschine. Zum Problem der Basisinnovationen in der Industriellen Revolution. Technikgeschichte, 45 (1978). 173–188.

Die ersten „feuerfesten" Fabrikbauten in England. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Gußeisens im Hochbau. In: ICOMOS-Deutsches Nationalkomitee: Kolloquium über die Rolle des Eisens in der historischen Architektur... . Mainz, 1979. 93–103.

Die Industrielle Revolution. Die Entstehung des Fabriksystems in Großbritannien. In: Eggebrecht, A., Flemming, J., Meyer, G., u. a.: Geschichte der Arbeit. Vom Alten Ägypten bis zur Gegenwart. Köln, 1980. 193–242.

Stand und Möglichkeiten der Technikgeschichte. In: Technik und ihre Geschichte. Tagung vom 28. bis 30. Mai 1980. Leitung J. Calließ. Loccumer Protokolle, 19/1980. 82–102.

Die Industrielle Revolution. In: Troitzsch, U., Weber, W. (Hg.): Die Technik. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Braunschweig, 1982. 233–281.

Der Technologietransfer für die Metallbearbeitung und die preußische Gewerbeförderung (1820–1850). In: Blaich, F. (Hg.): Die Rolle des Staates für die wirtschaftliche Entwicklung. Berlin, 1982. 99–144.

Die Erfindung des Heißwindblasens in Schottland und seine Einführung in Mitteleuropa. Ein Beitrag zum Problem des Technologietransfers. Technikgeschichte, 50 (1983). 1–33 und 129–145.

John Kays Schnellade, ihre Verbreitung und Folgewirkungen. Zur Problematik „bekannter Tatsachen" in der Technikgeschichte. Technikgeschichte, 52 (1985). 95–112.

Patente, die keine Rendite brachten: Der Fall von John Kay und Edmund Cartwright. In: Les Brevets. Leur utilisation en histoire des techniques et de l'économie... . Paris, 1985. 87–100.

Revolution and Technology. In: Porter, R., Teich, M. (Hgg.): Revolution in History. Cambridge, 1986. 261–289.

Das Puddeln. Ein Kapitel aus der Geschichte des Eisens in der Industriellen Revolution, (= Deutsches Museum (Hg.), Abhandlungen und Berichte, N. F., Bd. 4). München, 1987. 183.

Die Technik des Eisenschmelzens in der Habsburger-Monarchie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Ebner, Herwig, u. a. (Hgg.): Festschrift: Othmar Pickl zum 60. Geburtstag. Graz und Wien, 1987. 463–477.

Technikhistorische Probleme der industriellen Revolution in Großbritannien in Schulbüchern und Curricula für Geschichte. In: König, W., Ludwig, K.-H. (Hgg.): Technikgeschichte in Schule und Hochschule. Köln, 1987. 114–156.

Das Wesen der technischen Neuerungen in der Industriellen Revolution. Der Marxsche Ansatz im Lichte einer technologischen Analyse. In: Pirker, T., Müller, H. P., Winkelmann, R. (Hgg.): Technik und Industrielle Revolution. Opladen, 1987. 136–147.

Industrielle Revolution. Vom Ursprung der modernen Technik. Reinbek bei Hamburg, 1989. 264.

Massenproduktion und Rationalisierung. Technikgeschichte, 56 (1989). 173–181.

Ressourcen – Verfahren – Produkte. Einige Probleme der Teilmodernisierung von Eisenhütten in der Habsburgermonarchie 1800–1850. In: Siegenthaler, Hansjörg (Hg.): Ressourcenverknappung als Problem der Wirtschaftsgeschichte, (= Schriften des Vereins für Socialpolitik, N. F., Bd. 192). Berlin, 1990. 47–106.

Die Entwicklung der Stofformungstechnik als Periodisierungskriterium der Technikgeschichte. Technikgeschichte, 57 (1990). 299–314.

Die Entwicklung der NC-Maschinen und das Liegenlassen der Record-Playback-Steuerungen im Maschinenbau der USA. In: ZATU e. V. (Hg.): Kolloquium, Nr.6: Technikgeschichte u. Gestaltungsmöglichkeiten. Nürnberg, 1990. 43–58.

Hat Technikgeschichte in der Ingenieurausbildung etwas verloren? In: Gräfen, H. (Hg.): Die Fachübergreifenden Qualifikationen des Ingenieurs. Anforderungen der Wirtschaft. Angebote der Hochschulen. Düsseldorf, 1990. 225–233.

Der Stand des Deutschen Werkzeugmaschinenbaus um 1850 und die Rolle der Preussischen Gewerbeförderung bei dem Techniktransfer für den Maschinenbau. In: Benad-Wagenhoff (1990), V.; Paulinyi, A.; Wengenroth, U. (Hgg.): Emanzipation des kontinentalen Maschinenbaus vom britischen Vorbild. Kolloquium an der Technischen Hochschule Darmstadt vom 4. bis 7. April 1989. Tagungsband. THD-Schriftenreihe Wissenschaft und Technik, 53. Darmstadt, 1990. 111–130.

Bemerkungen zu Bedeutung, Begriff und industrieller Vorgeschichte der Werkzeugmaschinen. Technikgeschichte 58 (1991). 263–277.

Die Umwälzung der Technik in der industriellen Revolution zwischen 1750–1850. In: Akos Paulinyi-Ulrich Troitzsch. Mechanisierung und Maschinisierung. Propyläen Technikgeschichte, hg. von W. König. Berlin, 1991. 271–495.

Die Rolle der preußischen Gewerbeförderung beim Techniktransfer im Maschinenbau. In: K.-P. Meinicke/ K. Klug (Hgg.): Wissenschafts- und Technologietransfer zwischen Industrieller und Wissenschasftlich-technischer Revolution. Stuttgart, 1992. 68–82.

Ungarn 1700–1850. In: Ilja Mieck (Hg.) Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts (Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 4). Stuttgart, 1993. 916–47.

Machine Tools in the Transfer Policy of the Prussian „Gewerbeförderung". In: Dan Ch. Christensen (Hg.) European Historiography of Technology (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 156). Odense University Press, 1993. 17–29.

Industrieförderung und Techniktransfer aus dem Deutschen Reich nach Ungarn zwischen 1880 und 1914. In: Holger Fischer und Ferenc Szabadváry (Hgg.) Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der histori-

schen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik (Südosteuropa Arbeiten 94). München, 1995. 167–210.

The transition to the indirect process in the Habsburg Monarchy between the 16th and 19th century. In: Gert Magnusson (Hg.) The Importance of Iron Making. Technical innovation and social change (Jernkontorets Bergshistoriska Utskott H 62). Stockholm, 1996 Bd. 2. 143–158.

Heissluftblasen und Gichtgasnutzung – Zum Spannungsverhältnis von Praxis und Wissenschaft in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Ferrum. Nachrichten aus der Eisenbibliothek, Stiftung der Georg Fischer AG. Schaffhausen. Nr. 68 (1996). 82–89.

Wi(e)der eine neue Technikgeschichte. Blätter für Technikgeschichte 57/58 (1995/96). 39–47.

Ironmaking in Slovakia before the industrialisation (16th to 18th Century). In: Göran Ryden: The social organisation of the European Iron Industry 1600–1900. (Jernkontorets Bergshistoriska Utskott H 67). Stockholm, 1997. 89–102.

John Kays Schnellade, ihre Verbreitung und Folgewirkungen. In: Reinhold Reith (Hg.): Praxis der Arbeit. Probleme und Perspektiven der handwerksgeschichtlichen Forschung. Frankfurt, 1998. 217–240.

Unternehmensgeschichte und Technikgeschichte. In: Alice Teichova, Herbert Matis, Andreas Resch (Hgg.): Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa (Veröffentlichungen der österreichischen Gesellschaft für Unternehmens-geschichte, Bd. 21). Wien, 1999. 87–97.

Revolution und Technik. In: Siegfried Buchhaupt (Hg.): Gibt es Revolutionen in der Geschichte der Technik. Workshop am 20. Februar 1998 aus Anlaß der Emeritierung von Akos Paulinyi. [Band 77 der TUD-Schriftenreihe Wissenschaft und Technik]. Darmstadt, 1999. 9–49.

PAULINYI ÁKOS

Iparpolitika Magyarországon és Ausztriában, és a gazdasági integráció problémája (1880–1914)*

Ezen tanulmány a következőket tűzi ki feladatául:

a) Magyarország 1880 és 1913 közötti ipartámogató gazdaságpolitikai intézkedéseinek, valamint az ezen intézkedésekhez fűződő elvárásoknak és eredményeknek a bemutatását;

b) annak vizsgálatát, hogy milyen hatással voltak a magyar intézkedések az osztrák törvényhozás, a hatóságok, valamint a vezető osztrák ipari érdekképviseletek idevonatkozó gazdaságpolitikai kezdeményezéseire és elgondolásaira;

c) a magyarországi ipartámogató gazdaságpolitikai intézkedéseknek az osztrák–magyar gazdaság integrációs folyamatára gyakorolt hatásainak vizsgálatát.

Tekintetbe véve a tanulmány ezen célkitűzéseit és a terjedelmi korlátokat, le kell mondanunk Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődésének részletes bemutatásáról. A közelmúltban megjelent angol és német nyelvű publikációk áttekintést nyújtanak nemcsak Ausztria (azaz a birodalom osztrák, ciszlajtán fele), hanem Magyarország (azaz a birodalom magyar, transzlajtán része)[1] gazdasági fejlődését illetően is. Az a tény, hogy az utóbbi években a Monarchia gazdaságtörténetének kutatása – először a magyar, majd az amerikai

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Die Industriepolitik in Ungarn und in Österreich und das Problem der ökonomischen Integration (1880–1914). Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften. 1977. 2. Heft 131–1866. (Vortrag im Wirtschaftshistorischen Ausschuß des Vereins für Sozialpolitik in Berlin, April 1976.)

[1] Ausztriát tekintve elsősorban: Matis, H.: Österreichs Wirtschaft 1848–1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Joseph I. Berlin, 1972. és Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik. In: Brusatti, A. (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. 1. kötet: Die wirtschaftliche Entwicklung. Bécs, 1973. (a továbbiakban: Brusatti); Bachinger, K.: Das Verkehrswesen. In: Brusatti.; Rudolph, R. L.: Quantitative Aspekte der Industrialisierung in Cisleithanien 1848–1914. In: Brusatti, (a továbbiakban: Rudolph 1973.); Otruba, G.: Quantitative, strukturelle und regionale Dynamik des Industrialisierungsprozesses in Österreich-Ungarn vom Ausgang des 18. Jhs. bis zum Ausbruch des 1. Weltkrieges. In: Winkel, H. (Hrsg.): Vom Kleingewerbe zur Großindustrie. Berlin, 1975. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik N. F. 83. Bd. (a továbbiakban: Otruba); Magyarországot illetően Berend és Ránki Gy. monográfiái (Berend, T. I. – Ránki, Gy.: Economic Development in East-Central Europe in the 19th ant 20th Centuries. New York, 1974.; Hungary. A Century of Economic Development. Newton Abbot, 1974. és Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918. In: Brusatti). A gazdasági fejlődés ezen inkább általános leírásai azonban nem helyettesíthetik az iparosodás történeti áttekintését: Sándor V.: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Budapest, 1954. (a továbbiakban: Sándor); Berend I. – Ránki Gy.: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti szakaszában. 1900–1914. Budapest, 1955. (a továbbiakban: Berend – Ránki 1955.) A monopolkapitalizmus gazdasági alaptörvénye érvényesülésének néhány kérdése Magyarországon az első világháború előtt. In: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867–1918. Szerkesztette: Pach Zs. P. és Sándor P. Budapest, 1956.

és végül az osztrák történészek részéről[2] növekvő érdeklődéssel fordult a gazdasági folyamatok kvantitatív adottságai felé –, mindenképpen maga után vonta, a különböző metodológiai kiindulópontok ellenére, a kutatás súlypontjainak egymáshoz való közeledését, és kivezette a gazdaságtörténeti kutatást az alapjában véve szűklátókörű nacionalista felfogásokból adódó kölcsönös vádaskodások zsákutcájából.

Habár ezek a kutatások újra és újra utalnak a gazdaságpolitikai intézkedések jelentőségére, mégis mind az egyes gazdaságpolitikai problémák analízise, mind a gazdasági érdekképviseletek tevékenysége az érdeklődés perifériájára szorult. Ez főleg a magyar kutatásokra jellemző, ami azért különösen meglepő, mivel ezek kivétel nélkül hangsúlyozzák a gazdaságpolitika jelentős szerepét az egész gazdasági fejlődésben és az iparosodásban. A modern magyar gazdaságtörténet mégsem hozott létre ezen a területen – egy, a bankok finanszírozási módszereiről szóló monográfia kivételével[3] – sem speciális kutatási eredményeket, sem az 1867 és 1914 közötti magyar gazdaságpolitikáról szóló összefoglaló áttekintést.[4] A magyar gazdaságtörténet e kérdések tárgyalásánál túlnyomóan a korabeli publikációkból merít, és ez a forrásanyag csak ritkán, például a magyar minisztertanács iratainak bevonásával[5] egészült ki. Az osztrák kutatások esetében nincs hiány általános áttekintő művekben,[6] illetve a gazdaságpolitika egyes területeiről szóló tanulmányokban.[7] A részvénytársaság-ellenes adópolitika, melyet oly gyakran vádoltak az osztrák ipar fejlődé-

[2] Az első kvantitatív tanulmányok közé tartoznak Berend, Ránki Gy. és Katus magyar nyelven már a 60-as években megjelent, részben Fellnerre támaszkodó tanulmányai (németül, illetve angolul): Berend, T. I. – Ránki, Gy.: Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn. 1867–1914. In: Pamlényi, E. (szerk): Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Budapest, 1970. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 62) (a továbbiakban: Pamlényi); Katus, L.: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867–1913. A Quantitative Analysis. In: Pamlényi; osztrák részről Grossé (Gross, N. T.: Industrialization in Austria in the 19th Century. Ph. D. Thesis Berkeley, 1966. (kézirat) és Austrian Industrial Statistics 1880/85 and 1911/13. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 124. 1968. 35–69.), részben Matisé: Matis, H.: Österreichs Wirtschaft 1848–1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Joseph I., Berlin, 1972. (a továbbiakban: Matis 1972.) Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik. in: Brusatti (a továbbiakban: Matis 1973.), továbbá Rudolphé (Rudolph 1973.) és Banking and Industrialisation in Austria-Hungary. The Role of Banks in the Industrialisation of the Czech Crownlands 1873–1914. Cambridge, 1976. (a továbbiakban: Rudolph 1976.), valamint Goodé (Good, D. F.: Stagnation and „take off" in Austria 1873–1913. Economic History Review, 27. 1974. 72–87., a továbbiakban: Good).

[3] Szász, A.: A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája. Budapest, 1961.

[4] Ez a megállapítás tanulmányom keletkezése idejében (1974–76) helyes volt. Csak azután jelent meg két idevágó alapvető tanulmány az állami ipartámogatásról: Varga L.: Állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után. Századok, 112, sz. 1978. 662–703, valamint Varga L.: Állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900). Történelmi Szemle, 23. (1980) 196–226. Tanulmányom magyar fordításában a továbbiakban természetesen nincs utalás ezekre a tanulmányokra.

[5] Sándor idézett műve. Sándor monográfiája az egyes fejezetekben részletesen foglakozik gazdaságpolitikai kérdésekkel is.

[6] Brusatti, A.: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat. Wien, 1965. (Schriftenreihe des Instituts für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, 7. Heft (a továbbiakban: Brusatti 1965.), Matis 1973.

[7] Kamitz, R.: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948. In: Mayer, H. (Hrsg.): Hundert Jahre österreichische Wirtschaftsentwicklung 1848–1948. Wien, 1949. (a továbbiakban: Mayer); Gratz, A.: Die österreichische Finanzpolitik von 1848 bis 1948. In: Mayer; Werner, K. H.: Österreichs Industrie- und Handelspolitik 1848 bis 1948. In: Mayer; Wysocki, J.: Infrastruktur und wachsende Staatsaufgaben. Das Fallbeispiel Österreich 1868–1913. Stuttgart, 1975. (Forschungen zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte, 2. Bd.).

sére gyakorolt kedvezőtlen hatással, azonban mélyebb elemzésre szorul, habár ezt a problematikát illetően már 1904 óta létezik egy több mint 800 oldalas átfogó munka,[8] melyet azonban a gazdaságtörténészek az idevonatkozó munkáikban ritkán használtak.[9]

A magyarországi ipartámogató gazdaságpolitikai intézkedések vizsgálatának kiindulópontjaként le kell szögezni, hogy az 1867-es kiegyezési törvények teljes mértékben a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, valamint a magyar korona országainak független központi törvényhozása és végrehajtása hatáskörébe utalták azokat a magyarországi és ausztriai gazdaságpolitikai intézkedéseket, amelyek nem érintettek se közös ügyeket (külügy, beleértve a diplomáciai és kereskedelmi képviseletet külföldön, hadügy, beleértve a haditengerészetet és a közös ügyekkel összefüggő pénzügyek), se ún. kvázi közös ügyeket (kereskedelempolitika, különösen a vámtörvények megalkotása, a szeszre, sörre, cukorra és 1882-től a petróleumra kirótt fogyasztási adó, valutarendszer, rendelkezési jog a közös érdekkörbe tartozó vasútvonalak felett, honvédelmi rendszer).[10] A dualista Monarchia gazdasági fejlődésének első szakaszában, a 60-as évek végén kezdődő konjunkturális fellendülés idején a vezető gazdasági erők elvárásait kielégítette a közös gazdaságpolitika legfontosabb eszköze, a vám- és kereskedelmi szövetségben rögzített szabadkereskedelmi vámpolitika, valamint az állam tevékenysége az infrastruktúra területén (főleg vasútépítés).

Az 1873-as válság kitörésével előtérbe kerültek az egyrészt a magyar és az osztrák vezető gazdasági erők között, másrészt e csoportokon belül létező, de mindaddig háttérbe szorult érdekellentétek. Az (osztrák) ipar érdekében folyó törekvések a védővámokért és ezzel kapcsolatban a kereskedelmi szerződések felmondását hajtogató követelések elsőként a külpiacokon terjeszkedő magyar agráriusok heves ellenállásába ütköztek, melyet csak a Német Birodalom védővám-politikára való áttérése tört meg. Miután 1879–80-ban az Osztrák–Magyar Monarchia is áttért az osztrák ipar és a magyar agrártermelés védelme érdekében a védővám-politikára, a közös belső piac jelentősége megnövekedett, annak következtében, hogy kevesebb lehetőség volt külpiacokra jutni. Ez a folyamat a birodalom mindkét felén a mindenkori gyengébb partnernek – az osztrák részen az agrártermelőknek, a magyar részen pedig az iparosoknak – nem volt kívánatos: mindkettő félt a belső piacon kiéleződő versenytől, amely ellen nem nyújtott védelmet a közös vámhatár. Ezért „kardoskodtak mindkét rész önálló vámterülete mellett Ausztria parasztjai, földbirtokosai, malomtulajdonosai, akik a magyar konkurencia árnyomásának voltak kitéve, hasonlóan a Magyar Országos Iparegyesülethez, amely a nemzeti ipart akarta kiépíteni."[11]

Az ez irányú agitációnak ugyan sem Ausztriában, sem Magyarországon nem volt semmi esélye a sikerre, az utóbbiban azonban ez a törekvés a magyar kormány ipartámogató kezdeményezéseinek kiindulópontjává vált. Kézenfekvő volt az 1873-as összeomlást és a tartós depressziót[12] a hiányzó védővámok számlájára írni, és nem véletlenül indította el éppen ebben az időben az Iparegyesület és annak elnöke, Mudrony Soma kampányát

[8] Industrie und Landwirtschaftsrat. Sektion für Industrie, Gewerbe und Handel (Hrsg.): Besteuerung und Entwicklung der Industrie-Aktiengesellschaften in Österreich. Statistische Materialien zur Frage einer bezüglichen Steuer- sowie Aktiengesetzreform. Wien 1904.

[9] Ebből a munkából mint az adóztatás példáinak tárházából ugyan gyakran merítettek (például Matis 1973. 50. Matis, H. – Bachinger, K.: Österreichs Industrielle Entwicklung. In: Brusatti 216. sk., de nem használták az osztrák részvénytársaságok adóztatásának átfogó elemzéséhez. Legtöbbször az alcímét idézik, ami megnehezíti a mű megtalálását az osztrák könyvtárakban.

[10] Paulinyi, A.: Die sog. gemeinsame Wirtschaftspolitik in Österreich-Ungarn. In: Brusatti, 568–573. (a továbbiakban: Paulinyi)

[11] Matis 1972. 375.

[12] A „nagy depresszió" fogalmát H. Rosenbergtől azonnal átvették, és kezdettől fogva az osztrák fejlődés jellemzésére használták (Matis 1972.), de úgy tűnik, aligha illik rá egy gazdaságtörténeti korszakra.(vö.: Good 72–87. kül. 75. sk.)

a gazdaság állami védelméért és ebben elment egészen a közös vámterület szétválasztásának követeléséig. Az utóbbit ugyan a mértékadó gazdasági és politikai körök nem vették komolyan, de fontolgatták a hiányzó védővámoknak más gazdaságpolitikai intézkedésekkel való helyettesítését.[13]

A 70-es éveket jellemző röpiratáradat után 1880-ban a magyar arisztokraták, nagykereskedők, gyárosok és bankárok egy csoportja a magyar kormány elé terjesztett egy memorandumot, amely a közös osztrák–magyar vámterület fenntartásából indult ki, de ezen kívül a magyar állam rendelkezésére álló összes ipartámogató eszköz alkalmazását javasolta. A követelések leglényegesebb pontjai voltak: adókedvezmények húsz évre (jövedelemadó, illetve a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, községi pótadó); minden szükséges gép és alkatrész vámmentes behozatala; az ipari létesítmények építési telkeinek kisajátítási joga; a kincstári telkek ingyenes átengedése, az állam, a városok és a községek minden szükségletének hazai üzemek termékeivel való fedezése; állami részesedés a részvénytársaságokban.[14] A vállalkozók tehát már ebben az első programban követelték az összes, az állam rendelkezésére álló ösztönző eszköz alkalmazását közvetlen (tőkesegély részesedés, természetbeni juttatások, adó-, vám- és tarifakedvezmények révén) és közvetett (közszállítások) segítség formájában. A Magyar Kereskedelmi Minisztérium szakvéleményében javarészt magáévá tette ezt a programot, amelyet azonban a miniszteri tanács tárgyalásai során jelentősen megváltoztattak, illetve megkurtítottak.[15] „A hazai iparnak adandó állami kedvezményekről" szóló törvényjavaslatban, melyet a parlament 1881-ben komolyabb vita nélkül elfogadott, és amely mint 1881:44-es törvénycikk 1882 január 1-jén lépett hatályba, nem esett szó sem vám- vagy tarifakedvezményekről, sem állami részesedésről, közszállítások törvényes szabályozásáról pedig végképp nem, ezeket a követeléseket a kormányzat 1881-ben még mint teljesíthetetlen kívánalmakat elutasította. A törvény 1895-ig egy sor új, valamint már meglévő, de technikai megújításra szoruló iparág számára (mindenek előtt a textil-, fém- és gépipar, a vegyipar és – az agráriusok megnyugtatása érdekében – a szeszfőzdék számára) biztosította annak lehetőségét, hogy adókedvezményekhez, valamint díj- és illetékmentességhez jussanak. A kedvezmények megadásáról „a földmívelés-, kereskedelem- és iparügyi miniszter, egyetértőleg a pénzügyminiszterrel esetről-esetre határoz, és ebbeli határozatát a kedvezmények megadása esetén a hivatalos lapban közzé teszi."[16]

Ennek az első, gazdasági kihatásait tekintve még szerény ipartámogató törvénynek egy olyan kormány és parlament általi előterjesztése, illetve elfogadása, mely kétségtelenül elsősorban a nagybirtokosok és az agrárexport érdekeit képviselte, csak felületesen nézve magyarázható a magyarok függetlenségi törekvéseivel és elszakadási ambícióival. Ez a magyarázat ugyanis alapvető gazdasági tényeket hagy figyelmen kívül. A 70-es évek kampányában felerősödő, az iparvédelmet még a közös vámterület megszüntetésének árán is követelő hangok jelezték, hogy a 60-as évek konjunktúrájában Magyarországon létrejött ipar a „természetes" munkamegosztást (agrár Magyarország – ipari Ausztria) semmiképp nem tartotta a dualista monarchián belüli együttélés jövőre nézve is megfelelő megoldásának. Másrészről, és ez fontosabbnak tűnik, ezekben az években Magyarország vezető gazdasági és politikai erői, azaz a nagybirtokosok, valamint a nagykereskedelem és a malomipar képviselői, akik az előbbiekkel szoros kapcsolatban álltak (illetve sokszor ugyanazokról a személyekről volt szó), már nem zárkóztak el a magyarországi ipar támogatásának gondolatától, mivel úgy vélték fenyegeti őket annak a veszélye, hogy az agrárexport mennyisége és

[13] Futó M.: A magyar gyáripar története. 1. kötet. Budapest, 1944. 363. skk.

[14] Matlekovits, A.: Das Königreich Ungarn. Volkswirtschaftlich und statistisch dargestellt. 2. Bd. Leipzig, 1900. (a továbbiakban: Matlekovits) 23. skk.; Sándor 311.

[15] Sándor 314.

[16] 1881/41. T.c. 3. §.

a profitráta csökken, ami a 80-as évektől ténylegesen be is következett (vámpolitika, áresés a tengerentúli import növekedésének következtében). Senki sem kételkedett abban, hogy az iparosodáshoz szükség van az állam támogatására, de még kevésbé vonta volna bárki kétségbe a most már az agrárgazdaság, és ezzel együtt Magyarország egész gazdasága számára létfontosságú közös osztrák–magyar belső piac megtartásának szükségességét. Az ipar esetleges támogatásánál tehát csak olyan eszközökről lehetett szó, amelyek a közös vámterület megőrzése mellett ösztönözhették az iparosítást, és ennek során elsősorban nagy mennyiségű külföldről beáramló tőkére számítottak.

Taktikai okai is voltak annak, hogy elhalasztották a legtöbb olyan követelés teljesítését, amelyek az osztrák gyárosoknál nagy feltűnést keltettek (közszállítások, vámmentesség gépek behozatalára, tarifakedvezmények). A közös vámterület megszüntetését követelőknek ezzel akarták bizonyítani, „hogy a fennálló viszonyok mellett, a fennálló vámviszonyok bolygatása nélkül az iparügy terén sokat és nevezetest lehet tenni".[17] Ebben az időben államháztartási szempontok is indokolták a kedvezmények szerénységét, hiszen az agráriusok a tarifapolitika befolyásolásának alapfeltételeként a vasutak gyorsított államosítását követelték. Csak ezen tényezők kölcsönhatásának volt köszönhető, hogy bár fennállt a kétely: az ipartámogatás sérti a nagybirtok érdekeit, a parlament ezt a megkurtított törvényjavaslatot – ugyan a nagybirtokosok különösebb lelkesedése nélkül – problémamentesen elfogadta.

Az 1880-as memorandumban kért és az 1881-es törvényben megtagadott ipartámogatási eszközökről (tőkesegély, tarifaengedmények, közszállítások) az 1880-as évek második felében miniszteri és kormányrendeletek intézkedtek, és végül is bekerültek a későbbi ipartámogató törvényekbe (1890-ben, 1899-ben és 1907-ben). A kormány az esetenkénti tőkesegélyt külön alapból biztosította, főleg a csőd szélén álló vállalatoknak, például a Herendi Porcelángyár Rt.-nek.[18] Tarifapolitikai eszközökkel, melyek alkalmazásának előfeltételét mind több vasútvonal államosítása teremtette meg, a Magyar Államvasutak 1887-es új, szállítási tarifarendszerének bevezetésénél éltek. Az 1890:13 tc.-ben minden kedvezményben részesített gyárnak egészen az önköltség határáig menő tarifaengedményeket ítéltek meg az építőanyagok, gépek, gépalkatrészek szállítására vonatkozólag minden állami és az állam által szubvencionált vasútvonalon. Az ipartámogató tarifapolitika bonyolult szisztémáját (külön tarifák, tarifacsökkentés, az ipari termékek célállomás szerinti besorolása, tarifapolitika szempontjából való telephelykedvezmény) különösen az 1891-ben bevezetett új teherszállítási tarifa bővítette.[19]

Annak következtében, hogy az állam és a költségvetési intézmények jelentősen részesedtek az infrastrukturális beruházásokból, főleg a közlekedésben, az állam kiterjedt vállalkozói tevékenységet folytatott (a vaskohászatban és a gépgyártásban), a városok és községek pedig a 80-as évek közepétől egyre több építkezésbe fogtak, a vállalkozók és érdekegyesületek a közszállítások kérdésében nem engedtek követeléseikből, melyek teljesítését 1881-ben a kormány megtagadta. A civil szektor közszállításaihoz társult, főleg a 90-es évektől, a közös hadsereg szükségleteit fedező szállítások problémája, ami kényesebb dolog volt, hiszen a közös ügyekhez tartozott. A civil szektort illetően a kormány a megfelelő intézkedések előkészítésére már 1886-ban életre hívott egy „a hazai iparnak a közlekedési vállalatok és állami gyárak részéről nagyobb igénybevétele érdekében szervezett állami bizottságot".[20] A küldötteket ebbe a bizottságba az Országos Iparegyesület nevezte ki. Az

[17] Országgyűlés nyomtatványai, Képviselőházi Napló, 395. ülés 1881. május 11. 384., Láng Lajos előadó felszólalása. Vö. Sándor 315. Helffy Ignác itt idézett felszólalása (Sándor 393.) cáfolja Láng Lajos állításának helyességét.

[18] Sándor 351 sk. 370.

[19] Havas M.: Vámközösség és vasuti tarifapolitika. Budapest, 1916. 102. skk.

[20] Sándor 351.

egyes intézkedések rendeletek útján léptek életbe: a pénzügyminiszter már 1887-ben elrendelte a vasút, a hajózási vállalatok és az állami vasművek összes beszerzésének ellenőrzését. 1891-ben minden hatóságot arra köteleztek, hogy szükségleteiket nyilvános pályázatok kiírásával a hazai ipar, illetve kisipar termékeiből fedezzék.[21] Tekintetbe véve a vasútvonalak karbantartásának tetemes költségeit, a 90-es években az évi, körülbelül 550 km új vasútvonal üzembe helyezését és a költségvetési intézmények élénk építkezési tevékenységét, megállapítható, hogy ezek a rendelkezések a magyarországi ipar (főleg a vasművek, a gépipar, az építőipar és az építőmesterség) számára a megrendelések olyan mennyiségét biztosították, melyek nagyságrendje magyar viszonyok között nem alábecsülendő. A közszállításokra vonatkozó pontos kimutatások hiányában ezt a nagyságrendet csak a vasutak, valamint az állami vasművek és gépgyárak szükségletei alapján közelíthetjük meg.[22] Ezek a következőképen alakultak:

1887: 31,2 millió korona, ebből hazai szállítások: 83 %
1896: 108,7 millió korona, ebből hazai szállítások: 88 %
1897: 102,2 millió korona, ebből hazai szállítások: 90 %
1904: 110,0 millió korona (csak közlekedési intézmények).

Az 1904-es évben a Kereskedelemügyi Minisztérium számítása szerint az ipari termékekből álló összes közszállítások összege (beleértve a hadsereg számára történő szállításokat) 152 millió koronát tett ki, az építkezési közszállításokat pedig további 48 millió koronára becsülte.[23] A 200 milliós összkiadás a magyar ipar 1898-as termelési összértékének 13%-át teszi ki, az ipari közszállítások összege pedig annak 10%-ára rúg. Ezért nem meglepő, hogy az ipari érdekképviseletek továbbra is a közszállítások törvénybeli szabályozását sürgették, ami végül az 1907:3. tc. második bekezdésében meg is történt.

Mint már említettem, a közös hadseregnek és tengerészetnek szánt szállítások az ausztria–magyarországi közszállítások egy külön fejezetét alkották. Ezeknek az ún. katonai közszállításoknak az ügye a közös k. u. k. hadügyminisztérium hatáskörébe tartozott, de a megrendelések elosztását az ún. kvóta határozta meg, ami rögzítette, hogy a birodalom egyik vagy másik fele (a nettó vámbevételek levonásával) mennyivel járult hozzá önálló költségvetéséből a közös államháztartáshoz. Eszerint Ausztriának és Magyarországnak a hadiszállításokból a kvótának megfelelően kellett részesednie (1867-ban 70:30; 1873-tól 68,6:31,4; 1900-tól 65,6:34,4; 1908-tól 63,6:36,4).[24] A hadügyminisztérium kiadásai 1868-tól 1913-ig átlagosan a közös államháztartási kiadások 95%-át képezték, s a 90-es évek elejétől 1913-ig a 2,3-szorosukra kúsztak, azaz 286 millió koronáról (1891 és 1895 közötti évi átlag) 658 millió koronára (1909 és 1913 közötti évi átlag); az utolsó békeévben, 1913-ban pedig 910 millió koronát értek el.[25] Ezeknek az összegeknek természetesen csak egy része esett ipari megrendelésekre, de ez a rész a századforduló után a különböző, a hadsereg felfegyverzését célzó programok és a hadiflotta kiépítése következtében, becslés szerint csaknem 25%-ot tett ki.

A századfordulóig a hadseregszállítások terén konfliktusmentes légkör uralkodott, a kvóta betartásával sem az osztrák, sem a magyar delegáció nem törődött. A magyar ipar addig a strukturális egyoldalúság és/vagy a hiányzó kapacitás miatt sok megrendelést egyáltalán nem tudott teljesíteni. Ez főleg a textilipari termékekre igaz, de vonatkozik a vas- és acélipar, valamint speciális hadiüzemek gyártmányaira is. Az ipari növekedés felgyorsulása a 90-es évektől ugyan valamennyit javított ezen a helyzeten, de aligha túlzás azt állítani,

[21] Matlekovits 30.
[22] Matlekovits 31.; Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Budapest, 1909. 10.
[23] Országgyűlés nyomtatványai; 1906. Képviselőház irományai, IX. kötet, 183. szám, 15.
[24] Vö. Paulinyi 573. skk.
[25] Vö. Paulinyi 574.

hogy Magyarországon minden textilipari vállalkozó biztos megrendelésekre számíthatott a hadsereg részéről, és ez a szempont a textilgyárak ipartámogató törvények segítségével történő (túlnyomóan osztrák vállalkozók általi) célzott telepítésénél döntő szerepet játszott.[26]

A küzdelem a kvóta szigorú betartásáért a közös hadügyminisztérium megrendeléseinél a századforduló körül élesedett ki, és ebben természetesen a vezető szerepet az acél- és hadiipar játszotta. A harc kiélesedését a már említett fegyverkezési program váltotta ki, mely a hadseregre és a haditengerészetre terjedt ki, s melynek keretében 1899 és 1902 között évente csak a flottaépítésre 200 millió koronás kiadást terveztek.[27] Magyarország azonban 1900-ban a költségek 34,4 százalékos fedezése mellett a hadseregnek való közszállításokból csak 30,4%-ban, a haditengerészet megrendeléseiből pedig csak 10,7%-ban részesedett. Ezt az alacsony részesedést egyszerűen azzal indokolták, hogy a magyar ipar a haditengerészet számára szükséges javakat nem állította elő, ezért a szállítmányok 21%-át vámkülföldről kellett behozni. A magyar állami szervek tudatában voltak annak, hogy a kívánt termelői kapacitás nem varázsolható elő máról holnapra, ezért más úton próbálkoztak. Miután a magyar hadügyi albizottság kézhez vette a hadsereg és a haditengerészet számára 1900-ban kivitelezett megrendelések kimutatását, a magyar delegáció 1902. május 6-án megfogalmazott egy határozatot, melyben utasították a közös hadügyminisztert: „hozzon olyan rendelkezéseket, hogy Magyarország termelése és ipara a hadsereg és a haditengerészet felfegyverzésében és ellátásában a kvótának megfelelő arányban részesedjen, és hogy Magyarország azon iparágakban, melyekben konkurenciaképes, ne csak azon arányban részesüljön a megrendelésekből, hanem olyan mennyiségben, amely kiegészíti a kvótáját olyan ellátási és felszerelési cikkek ellensúlyozására, amelyekből Magyarország egyáltalán nem, vagy nem a kvóta arányában kap megrendeléseket".[28] Ily módon a magyar delegáció keresztülvitte az ún. kompenzációs elvet, azaz egyes áruszállítások százalékalatti részesedésének kiegyenlítését más áruk százalékfeletti részesedésével. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezt a delegációk működéséről szóló akkori előírások egyértelmű megsértésével tették, mely előírások értelmében ugyanis a két delegációnak mindig külön kellett tárgyalnia, de a nem egybehangzó határozatokról egy közös ülésen kellett szavaznia.[29] Az osztrák delegáció azonban, mint már sokszor, most sem figyelt fel a magyarnak erre a lépésére, amiért jó ideig el kellett viselnie az osztrák vállalkozók éles kritikáját. A kereskedelmi és iparkamarák, az iparegyesületek és csúcsszervezeteik 1902-től tiltakoztak külön-külön és közösen is, az Ipartanács (Industrierat) pedig 1904/5-ben tárgyalta részletesen ezt a problémát.[30] Határozataik szaporították az illetékes minisztériumok aktacsomóit, de a kompenzáció elvét 1914-ig minden fáradozás ellenére sem sikerült érvényteleníteni.

Az osztrák ipari érdekképviseletek és az Ipartanács, 1909-ig továbbra is igyekezett elérni a hadi közszállítások szabályozását; élénk tiltakozása azonban nem terelheti el a figyelmünket arról, hogy Ausztria termelőeszközöket gyártó ipara általában és különösen a hadiipar mint közvetlen tőkebefektető vagy mint beruházási javak exportőre lényegesen részesedett a magyar hadiipari üzemeknek a kompenzációs elv következtében felgyorsult kiépítéséből. Ez vonatkozik mind az állami üzemek (Diósgyőr, Győr) kiépítésére, mind a hihetetlen mértékben expandáló budapesti Weiß Manfred Művekre. Ez utóbbi üzem megépítésének utolsó fázisa, 1909 után a Vitkovicei Vasművel való kooperációban zajlott, és az új acélmű építése közvetlen összefüggésben volt a nagy kaliberű tengerésztüzérségi lövegek gyártásának bevezetésével. Bár a magyar kormány, illetve a pénzügyminiszter, mint az

[26] Vö. Sándor 445. sk.

[27] Hevesy, E.: Die staatliche Industrieförderung in Ungarn. Dissertation, Frieburg, 1907. 63. sk.

[28] Bericht der II. Abteilung in der 10. Plenarsitzung des Industrie und Landwirtschaftsrates vom 14. 2. 1905. (a továbbiakban: Bericht) 3.

[29] Vö. Paulinyi 570.

[30] Bericht idézett műve.

állami hadiüzemek munkaadója, nem akart beleegyezni a Weiß cégnek adott közszállítások növelésébe, Weiß nemcsak acélműve átépítését vitte keresztül, hanem még a megrendelések jóváhagyását is megkapta, mindkettőt a Vitkovicei Vasmű segítségével. Egy 1911. január 5-i titkos szerződésben a Vitkovicei Vasmű arra kötelezte magát, hogy technikai és szakemberek küldésével segítséget nyújt a termelés beindításához, s támogatni fogja a Weiß céget abban, hogy a hadügyminisztériumtól megrendeléseket kapjon nagy kaliberű lövegek szállítására. Ezért cserébe a Weiß cég lövegenként 3,5%-os nyereségrészesedés fizetését vállalta. A Rothschild csoportnak ezzel a segítségével a Weiß cég rögtön megkapta a megrendeléseket a magyar állami szervek minden tiltakozása ellenére.[31]

A kompenzáció révén Magyarország a hadseregszállítások terén rövidesen többé-kevésbé elérte a kvótának megfelelő részesedést (lásd a táblázatot), a haditengerészet megrendeléseit illetően azonban részesedése a jelentős növekedés (1900-tól 1902-ig az összes szállítmány 10,74%-áról annak 17,4%-ára) és annak ellenére, hogy Magyarországon nagy beruházások történtek a hadi és a hajózási iparba, messze az általa igényelt mennyiség alatt maradt.

A közös hadsereg ipari megrendelései (millió koronában)

	Összesen	Ebből Magyarország	Magyarország %-ban	kvóta
1904	27,5	8,8	32,2	34,4
1905	27,5	8,1	29,6	34,4
1906	48,9	16,3	33,3	34,4
1907	83,2	28,3	34,0	34,4
1908	103,8	37,1	35,7	36,4

Forrás: Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Budapest, 1909. 49.
Magyarország ott kiszámított százalékbeli részesedése korrigálva.

Az 1881-es, 1890-es és 1899-es ipartámogató törvények értelmében adott adó- és tarifakedvezmények, a telkek kisajátítási joga (mindkettő az 1890:13 tc. alapján) és a közszállítások ugyan bizonyos mértékig ösztönzőleg hatottak új ipari létesítmények alapítására és a meglévők bővítésére, de ezek az eszközök nem voltak elegendők ahhoz, hogy az ipar egyoldalú struktúráját, Budapestre való koncentrálódását[32] jelentős mértékben megváltoztassák. Ez irányú elmozdulás ugyan észrevehető volt a 19. század utolsó évtizedében, azt azonban a kedvezményeknél sokkal inkább az általános konjunktúra és az a tény indukálta, hogy Magyarország területét a fejlődő közlekedési hálózat egyre hozzáférhetőbbé tette. A továbblépéshez, a jogos aggályok legyőzéséhez (telephelyből adódó hátrányok, a szakképzett munkaerő hiánya) végül az állami tőketámogatás, azaz a szubvenciók eszközét kellett alkalmazni.

Mint már említettem, egyes esetekben ezt az eszközt már korábban is alkalmazták, de a 90-es évekig olyan összegekről volt szó, melyek nem nyomtak sokat a latban (lásd az 1. táblázatot). A szubvenciók törvényi szabályozása hiányzott, a Kereskedelmi Minisztérium reszortján belül az államháztartási kiadások külön tételét képezték és igénybevételükről a miniszter, illetve a kormány döntött. Az 1899:69. tc. sem szabályozta a szubvenciók kérdését, bár az állam éppen 1899 után a gazdasági depresszió hatására, az iparvállalkozók nyomása következtében és népességpolitikai megfontolásokból is (kivándorlás) ugrásszerűen megnövelte az iparnak adott szubvenciókat (új alapítások és üzembővítések). Ebben a feszült helyzetben – a gazdasági nehézségekhez a kiegyezésből adódó problémák és

[31] Berend – Ránki 1955. 276. sk.

[32] Vö. Berend – Ránki 1955. 85. sk.

a magyar politikai körökön belül folyó heves viták társultak – néhány csoportosulás a közös vámhatár megszüntetését követelte, mint az ipar (és Magyarország) számára létező egyedüli gyógymódot, ezzel szemben a nagyipar, 1902 óta a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségében (GYOSZ) egyesülve, támogatta a kormányzat szubvenciók növelésére irányuló politikáját. A Magyar Kereskedelmi Minisztérium által 1898-ban alapított Országos Ipartanáccsal[33] együttműködve első lépésként törvénybe iktattak egy 15,75 millió koronával dotált ipari alap létrehozását (1904:14. tc. 13§). Végül a Kereskedelmügyi Minisztérium és az ipari érdekképviseletek közötti hosszantartó tanácskozásokat követte 1907-ben az utolsó ipartámogató törvényjavaslat beterjesztése és parlament általi elfogadása (1907:9. tc.). Legfőbb ideje volt, hiszen ezalatt a kereskedelemügyi miniszter 1906-ban már több mint 4 millió koronát adott ki közvetlen szubvenciókra.

A javaslat parlamenti vitájában magyar-soviniszta (és antiszemita), különösen az osztrák vállalkozók ellen irányuló hangok domináltak. Az előadó és az ipartámogatás pártfogói megpróbálták kifogni a szelet az önálló magyar vámterület híveinek vitorlájából, annak többé-kevésbé nyílt hangoztatásával, hogy az iparfejlesztés feltétele a teljes gazdasági önállóság elérésének.[34] A parlamenti vitában persze a iparfejlesztés híveinek figyelmét sem kerülte el, hogy a magyarországi ipar fejlesztése végül a közös vámterület feloszlatása ellen is hathatna.[35]

Az illetékes (azaz a kereskedelemügyi, a pénzügy- és a földmívelésügyi) miniszterek végül mégiscsak engedélyezett rendelkezési joga általános nemtetszést és különböző oldalról érkező erős kritikát váltott ki. Teljhatalmat kapott a végrehajtó hatalom a szubvenciók engedélyezésére, melyek az 1907:3 tc. első fejezetének értelmében minden pályázó előtt nyitva álltak üzemek újalapításához és bővítéséhez az ipar minden területén anélkül, hogy a szubvenciókat és más kedvezményeket név szerint felsorolt iparágakhoz vagy termékekhez kötötték volna (mint ahogy ez az előző három törvényben történt). A nem magyar nemzetiségek képviselői azért utasították el a javaslatot teljes egészében, mert féltek – és a vita ehhez éppen elég érvet szolgáltatott –, hogy az ipartámogatást az erőszakos magyarosítás újabb eszközeként fogják alkalmazni. Az ipartámogatás pártfogói pedig nem láttak elegendő garanciát arra, hogy a végrehajtó hatalom a nem nyilvános engedélyezési eljárás során megfelelő mértékben figyelembe veszi a magyar érdekeket az osztrák pályázókkal szemben. Azok az indítványok, melyek az osztrák határ menti területeken a szubvenciók megtagadását javasolták, ugyan nem nyertek többséget, de azt a követelést – a törvényjavaslat megváltoztatásával – felvették a 7. §-ba, hogy a nemzeti érdekek megóvása céljából a munkások és alkalmazottak legalább 75%-ának magyar állampolgárnak kell lennie. Az állami szubvenciók rögzítése mellett az 1907-es ipartámogató törvény legfontosabb eredménye a közszállítások törvényi szabályozása volt.[36] A 13. § értelmében „az állam, törvényhatóságok, községek, az ezek által fenntartott vagy segélyezett intézetek és intézmények, valamint a közforgalomra berendezett hazai közlekedési vállalatok ipari szükségletei és munkálatai rendszerint a magyar korona országainak ipara révén fedezendők". A felvevőpiac ily módon történő biztosítása a szubvenciók mellett, melyek már 1906-ban ugrásszerűen megnövekedtek és 1907-től 1914-ig évi átlagban körülbelül 9,3 millió koronára rúgtak (lásd az 1. táblázatot), további ösztönzést jelentett új alapításokhoz és bővítésekhez.

[33] Volkswirtschaftliche Mitteilungen aus Ungarn, 1. 1906. 1.

[34] Vö. főleg Nagy E. előadó és Kossuth F. kereskedelmi miniszter felszólalásait: Országgyűlés nyomtatványai, 1906. 46. ülés. 1906. okt. 20. 47 sk., 50 sk.

[35] Többek között nagyon feltűnő módon például Musitzky D. felszólalásában: Országgyűlés nyomtatványai; 1906. Képviselőház Napló. 49. ülés. 1906. okt. 24 126.

[36] 1907: 3. tc. II. fejezet

Mint már említettem, a kormány legfontosabb célja a fogyasztási javak iparágainak, s főleg a textiliparnak a meggyorsított kiépítése volt. Ezen iparágnak már az 1907-es törvény előkészítésénél elsőbbséget biztosítottak, és ezt a szubvenciók juttatásánál következetesen érvényesítették (vö. 2. táblázat). 1899-től 1909-ig az új alapításokra adott szubvenciók 57%-a, a bővítésekre engedélyezetteknél pedig 60%-a folyt a textiliparba. Az 1909 utáni szubvenciók iparágak szerinti megoszlásáról nem állnak rendelkezésre adatok, de a textilipar fejlődéséről szóló egyéb mutatók (a munkások száma, az orsók és a szövőgépek száma) semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy a textilipar 1906-tól az 1913-as válságig átlag felett növekedett.[37] Ezt a fejlődést tekintve nehéz Gerschenkron kijelentését, miszerint „tanulságos megfigyelnünk", hogy Magyarországon „a bőkezű állami adományok hogyan fordultak el egyre inkább a textilipartól, hogy előmozdítsák a nehézipart",[38] összeegyeztetni a tényekkel. Természetesen az állam nehézipari beruházásainak jelentős megnövekedéséről tanúskodik egyrészt a szénbányászat, a vas- és acéltermelés felfutása 1900 és 1914 között (az utóbbi csaknem megduplázódott), másrészt az állami vállalatok magas részesedése a kohóiparban (a nyersvas-termelés körülbelül 20 %-a, az acéltermelés 25 %-a), ami azonban nem tévesztendő össze az állami szubvenciók súlypontjának a textiliparról a nehéziparra való eltolódásával.[39] A termelési és a fogyasztási javak iparának aránya (2:1)[40] ugyan 1900 és 1914 között az ipartámogatás következtében alig változott, de a textilipar előnyben részesítése által csökkent a fogyasztási javak csoportján belül a malomipar, illetve az élelmiszeripar ágainak túlsúlya. Magyarország helyzetét illetően nem a textiláruk Ausztriából való importjának csekély mértékű csökkenése bír jelentőséggel, hanem a társadalmi aspektus: a munkahelyek számának növelése az élelmiszeriparnál sokkal munkaigényesebb textilipar, gépgyártás és villamos ipar támogatása révén. Ugyan a textilipar 1913-ban az iparban dolgozó munkások alig 9%-át foglalkoztatta, azonban ez 1898-hoz képest 237 százalékponttal való növekedést jelentett, míg az egész iparban foglalkoztatottak száma csak 76 százalékponttal nőtt.[41]

A rendelkezésre álló kimutatásokból látható, hogy a másik kormányzati cél, a budapesti „vízfejnek" bizonyos mértékben való kisebbítése ebben a rövid időszakban nem teljesült. Ugyan 1890 és 1906 között a szubvencionált üzemek 70%-a már Budapesten kívül volt,[42] az újonnan alapított szubvencionált üzemek száma nem ad információt az újonnan teremtett munkahelyek számáról. Ez utóbbiak mutatója szerint pedig (ipari munkások a húsznál több főt foglalkoztató üzemekben) Budapest részaránya az 1890-es 24%-ról 1910-ig körülbelül 27%-ra nőtt.[43]

---

[37] Berend – Ránki 1955. 235. skk.

[38] Gerschenkron, A.: Wirtschaftliche Rückständigkeit in Historischer Perspektive. In: Braun, R. (Hrsg.): Industrielle Revolution. Wirtschaftliche Aspekte. Köln, 1972. 70. (magyarul: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Fordította: Hegedűs József és Lengyel György. In: Gerschenkron, A.: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Budapest, 1984. 35–67., 55.)

[39] Nem maradhat kétség afelől, hogy Magyarország vasiparát közvetetten, főleg a közszállításokon és a tarifakedvezményeken keresztül szintúgy felkarolták. Vö. Keller, R.: Die Industrieförderung in Ungarn. Studien über die Entwicklung und über die Ergebnisse der Industrieförderung in Ungarn. 1908. Prag, 109. skk. (a továbbiakban: Keller)

[40] Berend, I. – Ránki, Gy.: Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas. In: Sándor, V. – Hanák, P. (Hrsg.): Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Budapest, 1961. 281.

[41] Vö. Berend, T. I. és Ránki, Gy.: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918. In: Brusatti 513., 516.

[42] Országgyűlés Nyomtatványai, Képviselőházi Napló, 48. ülés, 1906. okt. 23. 107.

[43] Vö. Berend – Ránki 1955. 300.

Még ha az ipari termelés értékének 1898 és 1913 közötti 116 százalékpontos emelkedése és az ipari munkások számának 76 százalékpontos növekedése elsősorban az általános konjunkturális fellendülésnek tulajdonítható is, ahhoz legalább részben hozzájárult az összes közvetett és közvetlen ipartámogató eszköz céltudatos alkalmazása is. A kitűzött cél az volt, hogy Magyarországon gyárakat alapítsanak, és mivel mind az iparpolitika képviselői, mind a Magyar Gyárosok Országos Szövetsége tisztában volt a magyarországi tőkepiac helyzetével, figyelmen kívül hagyva a nyilvánosság előtt az osztrák gyárosok ellen folyó agitációt, épp az osztrák tőke beáramlását segítették elő. Az 1903 és 1906 között szubvencionált 84 ipari vállalkozó közül 38 osztrák volt (45%), minden harmadik német vagy francia (7%),[44] de emellett a külföldi tőke részaránya a Magyarországon újonnan alapított munkahelyeket, illetően biztosan még ennél is sokkal magasabb volt. Ennek következtében a modern textilipari nagyüzemek alapítása majdnem kizárólag osztrák nagyiparosok nevéhez fűződött.[45]

A külföldről jövő tőke beáramlásának előmozdítása érdekében mind a kormányzati szervek, mind a gazdasági szervezetek azon fáradoztak, hogy személyes kapcsolatokat teremtsenek, és a sajtón keresztül javítsák az információáramlást. A személyes agitáció fontos eszköz volt, főleg textilipari vállalkozók kereséséhez. Mint azt 1906-ban a magyar ipartámogatás egy elkeseredett kritikusa írta: „Felkeresik a nagy osztrák textilgyárakat, csalogató ajánlatokkal felébresztik érdeklődésüket az ipari gyarmatosítás iránt. Néhány osztrák gyároshoz hetente több látogató is érkezik, budapesti ügyvédek, ügynökök, kereskedelmi kamarák elnökei a magyar tartományokból, akik nagy összegű szubvenciókat, adómentességet, díjkedvezményeket és tarifaengedményeket helyeznek kilátásba. A vezető osztrák iparosok többsége el is fogadta az ajánlkozásokat".[46] A magyar törvények és rendeletek, statisztikai kimutatások és évkönyvek német nyelvű kiadásának fontos kiegészítője lett a németnyelvű „Volkswirtschaftliche Mitteilungen aus Ungarn", melyet a Magyar Kereskedelmi Minisztérium adott ki. Az első évfolyam megjelenése valószínűleg nem véletlenül esett 1906-ra, mikor is megszületett a parlamenti határozat a legfontosabb magyarországi ipartámogató törvényről. Az ipartámogatás zökkenőmentes lebonyolításához létrehoztak egy Szterényi József államtitkárnak alárendelt szakosztályt, melynek tisztviselői rendelkeztek a megfelelő szakismeretekkel és a beérkező kérelmeket olyan szakértelemmel és gyorsasággal véleményezték, mely még az osztrák kritikusok elismerését is kivívta.[47]

Habár a magyarországi ipartámogatás kezdetétől fogva a támogatott üzemeknek egy jó része osztrák vállalkozók leányvállalata vagy újonnani alapítása volt, a magyar gazdaságpolitika ezen a ponton is a ciszlajtán iparosok éles kritikájába ütközött. Az a szenvedélyesség, mellyel elítélték ezt az ipartámogatást mint az egész gazdasági közösségre, de különösen az osztrák ipar érdekeire nézve káros intézményt, csak a századfordulót jellemző, konfliktusokkal teli osztrák politikai szituáció és az osztrák ipar feszült helyzetének ismeretében érthető meg. Tekintve a különösen a részvénytársaságokra nehezedő adóterheket, a szociális terheknek a szociálpolitika következtében történő növekedését, az exportmegrendelések csökkenését, a törvényhozás és a közigazgatás látszólag antikapitalista politikáját, Ausztria iparosai számára Magyarország „iparbarát" politikája elviselhetetlennek tűnt.

Ezt a vitát, melynek érveit a történetírásban minden kritika nélkül át szokták venni, itt most nem fogjuk fejtegetni. Kevesebb figyelmet keltett viszont a történészek körében az az ebben a vitában éppúgy hangsúlyozott összefüggés, ami a magyar ipartámogatás, valamint

[44] Országgyűlés Nyomtatványai, Képviselőházi Napló, 48. ülés, 1906. okt. 23. 102.
[45] Berend – Ránki 1955. 235. skk.
[46] Keller 96.
[47] Keller 68.

az osztrák érdekképviseletek,[48] kereskedelmi és iparkamarák arra való törekvése között áll fenn, hogy dolgozzanak ki egy „iparprogramot" és hozzanak létre egy „ipartanácsot". Addig, azaz a 90-es évek közepéig, Ausztriában az ipartámogató gazdaságpolitikai eszközök – ha a cukoradó akaratlanul előidézett mellékhatásaitól,[49] az exportprémiumoktól és a közszállításoktól eltekintünk – csak néhány kezdeményezésre korlátozódtak Trieszt területén a központi hatalom, Galíciában pedig a tartományi kormányzat részéről. Ezekről később részletesebben szólunk.

Az 1896-ban a Bécsi Kereskedelmi és Iparkamara és az Osztrák Iparosok Központi Szervezete (Zentralverband der Industriellen Österreichs – ZVIÖ) által – ez utóbbi mint a nagyipar reprezentánsa nagyobb szerepet játszott, mint az Osztrák Iparosok Szövetsége (Bund österreichischer Industrieller – BÖI) – követelt és 1897-ben a képviselőházban is indítványozott Ipartanács megalapítása végül 1898-ban megvalósult. Az osztrák Kereskedelmi és Földművelési Minisztériumnál létrejött az Ipari és Mezőgazdasági Tanács (Industrie- und Landwirtschaftsrat) két szekcióval:

1. nagyipari, kisipari és kereskedelmi szekció
2. mező- és erdőgazdasági, valamint bányászati szekció.

A minket most érdeklő első szekció 75, majd 1904-től 100 taggal működött, s abban a kereskedelmi és iparkamara, az iparegyesületek és az ipari szakmai szervezetek által választottak kétharmados többséget élveztek a kereskedelemügyi miniszter által kinevezett tagokkal szemben. A személyi összetétel szerint ez valójában a „gyárosok tanácsa" volt. Az Ipartanács feladata véleményezésre és javaslattételre terjedt ki minden idevonatkozó ügyben.[50] A ZVIÖ „hosszú távú vívmánynak" tekintette az alapítást, de nem ringatta magát nagy illúziókba az intézmény hatékonyságát illetően. Az akkori kereskedelemügyi miniszter, J. M. Baernreither, szükséges rossznak tekintette az Ipartanácsot, és úgy tervezte, hogy ezt a – mint mondta – divatos kreációt, „saját kezdeményezésekkel uralva" a kereskedelmi miniszter hajlékony eszközévé alakítja.[51] Az Ipartanács tevékenységének első évei ennek a nézetnek megfelelően teltek, és a ZVIÖ joggal panaszkodott, hogy az Ipartanács nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.[52] Mindemellett meg kell jegyezni, hogy az Ipartanács a későbbiekben nagyon aktív tevékenységet fejtett ki és minden az ipart érintő reformban és reformjavaslatban irányadó szerepet játszott. Egészen biztosan nem csak rajta múlott, hogy sok nagyfontosságú probléma és megoldási javaslat nem talált nyitott fülekre a törvényhozó hatalomnál.

Ami az iparpolitikát illeti, először is hangsúlyoznunk kell, hogy az osztrák iparpolitika vizsgálata esetében csak tervekre, javaslatokra és meggondolásokra kell támaszkodnunk. Másrészt ki kell emelni, hogy Ausztriában a gazdaságpolitikai intézkedések foganatosítása

---

[48] 1892 – Zentralverband der Industriellen Österreichs, röv.: ZVIÖ; 1897 – Bund Österreichischer Industrieller (BÖI)

[49] Paulinyi 595.

[50] Mischleren és Ulbrichon (Mischler – Ulbrich: Österreichisches Staatswörterbuch. 1. Bd. Wien, 1905. 445. sk.) kívül az Ipartanács tevékenységével a legtöbbet Hertz foglalkozott (Hertz, F.: Die Produktionsgrundlagen der österreichischen Industrie vor und nach dem Kriege. Wien, 1917., a továbbiakban: Hertz), egyéb, gazdaságpolitikai értekezésekben megemlítették a létezését (például Werner, K. H.: Österreichs Industrie- und Handelspolitik 1848 bis 1948. In: Mayer 476.; Bundesministerium für Handel und Wiederaufbau (Hrsg.): Hundert Jahre im Dienste der Wirtschaft. Wien, 1961. 2. Bd., 46.sk.). Az alapításról, felépítésről és a tevékenységről a legjobb információt Pultar-Kratzl sajnos nem hozzáférhető disszertációja nyújtja.

[51] Baernreither, J. M.: Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897–1917. Hrsg. von Oskar Mitis, Wien, 1939. 39.

[52] ZVIÖ (Hrsg.): Protokolle des Verbandtages des Zentralverbandes der Industriellen Österreichs. 1–21. Verbandstag (1893–1908) 11. 1899. 27. (a továbbiakban: Protokolle)

– tekintetbe véve mind a politikai rendszert, mind az egyes régiókban már meglevő termelőképes ipart – összehasonlíthatatlanul bonyolultabb problémát jelentett, mint Magyarországon.[53] Az egyes régiók vagy akár a nemzetiségek gazdasági szükségleteinek problémája a magyar kormány részéről csak akkor vétetett figyelembe, ha a cél „állambomlasztó befolyások" megakadályozása volt, mint például a Magyarország Felvidékén (azaz a mai Szlovákia területén) működő cseh bankok esetében.[54] A magyarországi ipartámogatás terveibe csak az ipar és a kormány szólhatott bele. Ausztriában viszont minden intézkedésnek tekintetbe kellett vennie legalább a vezető tartományok összes vezető iparágának legkevésbé sem egységes érdekeit, illetve összhangba kellett hozni az elmaradott területek iparának adott esetleges kedvezményeket a fejlett területek meglévő iparának (vélt) érdekeivel. Ausztriában tehát egyrészt a központi iparpolitika, másrészt – a tartományok autonómiájának következtében is – a regionális politikai intézkedések problémájával állunk szemben.[55]

Egyrészt az ipar fejlettségi foka, másrészt annak súlyos adóterhei, értékesítési nehézségei külföldi piacokon és a súlyosnak érzett szociális terhek következtében az osztrák ipar – amennyiben annak egyesületeiben és az Ipartanácsban meghatározó hangokat mértékadónak tekintjük, és ezt bizonyára joggal tehetjük – főleg a vám- és a kereskedelempolitika, az adó- és a szociálpolitika területén követelt intézkedéseket, melyek elhárították volna az ipar kibontakozásának útjában álló akadályokat. Ennek szellemében vetette fel 1897-ben a ZVIÖ is egy iparprogram kidolgozását.[56]

Épp ezért mind az Ipartanács, mind a ZVIÖ és a kereskedelmi és iparkamarák – ezekben a grémiumokban részben ugyanazok a személyek és túlnyomóan az ipar ugyanazon csoportjai voltak hangadók – érdeklődésének fókuszában az ipari érdekeknek a kereskedelem- és vámpolitikában való érvényesítésének aktuális problémái mellett az a törekvés állt, hogy az adópolitikát, különösen a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok, azaz főleg az ipari részvénytársaságok adózását megreformálják. Itt és most nem áll módomban ezt a problematikát részletesen tárgyalni, de azt szeretném leszögezni, hogy ez az osztrák ipar egyik központi problémája volt. A tiszta nyereség 15–40%-os adóterhe a részvénytársa-

[53] Vö. Gross, N. T.: Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In: Brusatti 13.

[54] Ezek a kérdésfeltevések a mai magyar kutatást kevésbé érdeklik, a szlovákot annál inkább. A magyar államigazgatás részéről a szlovákiai cseh bankok ügyében folytatott nyomozásról és az ellenük hozott intézkedésekről vö. Pisch, M.: Konkurenčný boj madjarských vládnucich tried a slovenskej buržoázie o ovládnutie slovenského národného trhu v r. 1900–1918, Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského – Historica, 11. 1960. 113–137. 116. skk., ezen bankoknak a szlovák burzsoázia vállalataiban játszott szerepéről Pisch, M.: Hospodárske styky českej a slovenskej buržoázie s hlavným zretelom na peňažnictvo. In: Univerzity Komenského v Bratislave (Hrsg.) Sbornik, 2. 1960., valamint Rudolph 1976. 150.

[55] Az ausztriai regionális gazdasági struktúrának jelentőségét a legtöbbször Hertz és Rotschild, K.: Wurzeln und Triebkräfte der österreichischen Wirtschaftsstruktur. In: Weber, W. (Hrsg.): Österreichs Wirtschaftsstruktur gestern – heute – morgen. 1. Bd. Berlin, 1961.) vetették fel, valamint K. Fink, aki különösen a regionális politika hibáinak következményeire mutatott rá (Fink, K. M.: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. München, 1968. Südeuropa-Schriften 9. 56. sk., 72. sk.). A Matisnál (Matis 1973.) és Bachingernél (Bachinger K.: Das Verkehrswesen. In: Brusatti) olvasható számos megjegyzés ellenére ez a problematika az osztrák kutatás mostohagyermeke maradt. Az a néhány próbálkozás, mely a regionális struktúrákat statisztikai kimutatások, főleg az 1902-es üzemszámlálás alapján próbálja rekonstruálni (Otruba idézett műve), szükségszerűen a közigazgatási területeket követi, és emiatt a közigazgatási egységeket gazdasági régiókként értelmezi. Az ebből adódó korlátokat csak más források kiértékelésével lehet áttörni, mint ezt Bednár publikációjának Csehszlovákián kívül teljesen figyelmen kívül hagyott eredményei bizonyították (Bednár, K.: Rozmistěni průmyslu v ceských zemích na počátku 20. století. Praha, 1970.).

[56] Protokolle 7. 1897. 27. sk., 32. skk.

ságok alakulásának egyik fő kerékkötője volt, mely adóteher nemcsak a már önmagában is magas adókulcsból (10,5%) adódott, hanem a kettős adóztatásból (társasági, illetve részvényadó), a negatív kamatok beszámításából az adóalapba, a magas tartományi és községi terhekből (azaz pótadókból) és a költségek leírásának kedvezőtlen feltételeiből. Tekintve a meglévő üzemek műszaki modernizálásának vagy új eljárások bevezetésének tőkeigényességét, például a vegyiparban és az elektrotechnikai iparban, ez szükségszerűen vezetett az elmaradottság megkövesedéséhez. A századfordulótól kezdve az iparegyesületek, az ipari és kereskedelmi kamarák és nem utolsó sorban az Ipartanács ismételten – és végül is eredménytelenül – azon fáradoztak, hogy a pénzügyi hatóságokat és a parlamentet a részvénytársaságok adóztatásának reformjára késztessék. Amikor nagy nyugtalanságot keltett a már említett, az érvényben lévő adórendszerről szóló hivatalos adatok alapján elvégzett elemzés, melyet 1904-ben az Ipartanács adott ki, az illetékes hatóságok reakciója egyértelmű volt: A művet kivonták a forgalomból, és az Ipartanács hivatalos publikációiban úgy tüntették fel, hogy az már elfogyott.[57] Az Ipartanácsnak az ezen az elemzésen alapuló, 1907-es határozatai[58] szintúgy hatástalanok maradtak, a gyárosok számára ez újabb bizonyítéka volt annak, hogy sem a bürokráciától, sem a törvényhozástól nem várható semmi pozitívum, „s a törvényhozó testületek többségének ellenszenve az ipari tőke és a vállalkozók tevékenysége iránt a közigazgatást is befolyásolja".[59]

Az ipar képviselői a közvetlen támogatás eszközeinek alkalmazásával, az egyes területeket és iparágakat érintő adó-, vám- és tarifakedvezmények esetenkénti intézkedéseivel szemben a legjobb esetben tartózkodóan, de többségükben nyíltan ellenségesen viselkedtek. „Az osztrák ipar – hangzott el a ZVIÖ szövetségi ülésén 1908-ban, és ez nem volt új jelenség – nem akarja, nem igényli, nem tudja elviselni a szó szoros értelmében vett ipartámogatást, amely szubvenciókkal operál, adókedvezményeket garantál, egyszóval a merkantilista gazdaságpolitika talaján mozog." Az ilyen támogatás ugyanis „a meglévő ipari vállalatok vagy iparágak közti gazdasági verseny feltételeit valósággal összezavarja. Az osztrák ipar alapjában véve egyáltalán nem igényel pozitív intézkedéseket, csak a káros befolyások elhárítását és azt a mozgásszabadságot, amire minden iparnak szüksége van ahhoz, hogy teljesítőképességének a csúcsára jusson."[60]

Az ipar képviselői eme hangvételnek, mely az Ipartanácsban is a többséget jellemezte, felelt meg nemcsak a magyar iparpolitika elutasítása, hanem az osztrák kormány, illetve a tartományok minden idevonatkozó intézkedésének és kezdeményezésének a bírálata és elítélése is.

Az osztrák gazdaságpolitika a dualizmus korában csak egyszer vállalkozott arra a kísérletre, hogy az örökös tartományok iparának egészét közvetlen kedvezmények útján támogassa. Az idevonatkozó törvényjavaslatot, mely az ún. „Koerber-terv" része volt, amennyiben ilyenről egyáltalán beszélni lehet, a kormány 1890 márciusában terjesztette be.[61] Ebben semmi különös nem volt, elvileg csak a Triesztben már tíz éve bevezetett, az

[57] Ez az indoklás az Ipartanács hivatalos publikációiban ismételten előfordul: Bureau des Industrierates im k. k. Handelsministerium (Hrsg.): Verhandlungen und Beschlüsse des Industrierates, 34 Hefte, Wien, 1905–1914. (a továbbiakban: Verhandlungen) 18. Heft, 5. Közkézen főleg az adóhivatal kimutatásai maradtak (Mitteilungen des Finanzministeriums, XII. Jg., 3. Heft, Wien, 1907.). A művel együtt a Kereskedelmi Minisztériumban dolgozó felelős szekciótanácsost, F. Karminskit is idő előtt nyugdíjazták (vö. Karminski, F.: Industrieförderung und Industriepolitik in Österreich. Bielitz, 1904. 7.; ezt az utalást dr. A. Mosser úrnak köszönhetem Bécsből). Hertz szerint a publikációt magasabb szervek nyomására vonták be, Hertz 143.

[58] Verhandlungen 18. Heft

[59] Protokolle 21, 1908. 49.

[60] Protokolle 21, 1908. 43.

[61] Az ipartámogató törvény csak egy pontja volt az ún. Koerber-tervnek, mely többek között a szállítási rendszer javítását célozta, ehhez lásd: Matis 1972. 27. sk. 396., 433.; Bundesministe-

újonnan alapítandó ipari üzemekre szóló adókedvezményeknek a minden koronaországra való kiterjesztéséről volt szó. A ZVIÖ, a BÖI, a kereskedelmi és iparkamarák a javaslatot ugyan nem vetették el egészében, a legtöbb szakvéleményben általánosságban üdvözölték, de ezzel egy időben többé-kevésbé világos aggályokat fogalmaztak meg a támogatás ezen módjával és a végrehajtó hatalom hatáskörének bővítésével szemben. Az előterjesztést azonban, miután az egybehangzó változtatási javaslatok értelmében átdolgozták, és már 1901-ben (majd 1907-ben és 1909-ben) törvényjavaslatként benyújtották, a parlament még csak meg sem vitatta.

A kormány ezen kezdeményezésének egyetlen eredménye az volt, hogy a Kereskedelmi Minisztérium költségvetésében létrehoztak egy 300 000 koronás alapot „ipar- és exporttámogatásra". Ebből az alapból szubvencionálták 1904-től fogva a görzi és a dél-tiroli selyemkötödéket évi 100–120 ezer korona közti összeggel. A központi igazgatás további, az ipar javára hozott rendelkezéseihez tartoznak a kisipari üzemek engedélyeztetési eljárásának meggyorsításáról szóló, rendeleti úton bevezetett intézkedések (1898, 1899, 1904), valamint az állami megrendelések odaítéléséről szóló 1909-es rendelkezés.

Míg 1900-ban az ipartámogató törvényjavaslat felvetését az iparegyesületek többé-kevésbé tartózkodóan fogadták, a csúcsszervezetek és az Ipartanács – Trieszt kivételével – egyértelműen negatív, elutasító álláspontot foglaltak el azon intézkedésekkel, illetve javaslatokkal szemben, melyek az ipartámogatást a tartományi hatóságok kompetenciájának keretein belül akarták megvalósítani. Itt megelégszem ezen javaslatok, illetve tartományi törvények kronologikus rendben való felsorolásával:

1. Galícia – tartományi törvény 1886-ban, meghosszabbítva 1893-ban –, 1903-ban és 1906-ban, emellett közigazgatási intézkedések egy ipari alap és egy ipari bizottság létrehozására. Kölcsönök az iparnak 1887–1907 között: 7,1 millió korona, egy bank alapítása az ipar támogatására.
2. Bukovina – tartományi törvény 1891-ben, meghosszabbítva 1900-ban.
3. Trieszt – birodalmi törvény 1891. január 8-tól öt évre, meghosszabbítva 1895. augusztus 10-én 1900. december 31-ig és azután rendelet útján 1901. december 31-ig.

Ehhez további javaslatok társultak: Krajnában (1896, 1905), Isztriában (1907) – ez volt tulajdonképpen az egyetlen tervezet a részvénytársaságok speciális támogatására –, Sziléziában (1906-tól 1910-ig) és végül Morvaországban. Ezeket a javaslatokat megvitatták és elfogadták, de az uralkodó nem szentesítette azokat.[62]

Ezen tartományi törvények, illetve indítványok mindegyike adókedvezmények, azaz a tartományi pótadók alóli mentesítés útján törekedett az ipar támogatására az adott területen. Az ipartámogató kezdeményezések Galíciában, Morvaországban és Sziléziában egyértelműen az 1881-es, illetve az 1900–1907 között hozott magyar törvények mintájára

rium für Handel und Wiederaufbau (Hrsg.): Hundert Jahre im Dienste der Wirtschaft. Wien, 1961. 1. Bd., 413., 2. Bd., 47. Ami az ipartámogató törvényjavaslatot illeti, azt R. Sieghart vallja magáénak (Sieghart, R.: Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Wien, 1932. 43.,56.). Matis azon kijelentéséhez, miszerint a koerberi tervek a bürokrácia ellenállása miatt fulladtak kudarcba, a gazdasági egyesületek és az iparkamarák (ZVIÖ, BÖI) állásfoglalásai alapján hozzá kell tenni, hogy ezek maguk is nagyon megkönnyítették a bürokrácia dolgát az elutasítást illetően.

[62] Az összes előterjesztés tartalmi összefoglalása megtalálható: Verhandlungen 26. Heft, 6–30. A sziléziai és a morvaországi országgyűlés tanácskozásairól vö. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Schlesischen Landtages. 43. ülés, 2. a 43. ülés folytatása, 44. ülés (1907, 1908, 1910), kül. 43. és 44. ülés (1906–1910) és Landtagsblatt über die Sitzungen des mährischen Landtages in der Zeit vom 28. 9. bis 10. 11. 1910, 11. országgyűlési periódus, 3. 4. ülés (1910–1912). Ezeken a tanácskozásokon is elzárkóztak az Ipartanácsban és a ZVIÖ-ben hangadó iparosok az indítványozott kedvezményektől.

születtek, Krajna esetében viszont a Triesztnek adott kedvezmények ösztönözték azokat. Nézetem szerint azonban e kezdeményezések azt is mutatták, hogy ekkorra az egyes tartományok eljutottak a regionális intézkedések szükségességének felismeréséig, illetve az ilyen intézkedések foganatosítása bizonyos esetekben a szomszédos területeken (Galícia például Sziléziával és Morvaországgal volt határos) azt a félelmet váltotta ki, hogy a hasonló intézkedések elmulasztása negatív hatásokkal járhat. 1910-ben és 1911-ben az Ipartanács tárgyalta ezt a problémát, és az ellentmondásos vélemények ellenére arra az egyértelmű következtetésre jutott, hogy az ilyen intézkedések az osztrák gyáriparosok összességére nézve alapvetően károsak.

„Az Ipartanács állást foglal az ipar közvetlen anyagi támogatása ellen – szólt az Ipartanács XXI. plenáris ülésének határozata 1910. december 15–16-án –, és határozottan elutasít egy olyan különleges birodalmi törvényt is, mely az annak idején a birodalmi tanács elé vitt ipartámogató törvénytervezet mintájára egyes iparvállalatoknak kedvezményeket biztosítana. Ezzel szemben leghatékonyabb ipartámogatásként az iparnak az adótörvények megfelelő reformján, a kereskedelmi és tarifapolitika megfelelő kialakításán, az exporttámogatáson, valamint az ipar érdekeit tekintetbe vevő egészséges szociálpolitikán keresztül való közvetlen támogatását jelöli meg. Az egyes tartományok iparának a tartományi törvényhozások útján történő anyagi támogatása az Ipartanács véleménye szerint nem kívánatos."[63]

Ezzel az állásponttal az Ipartanács és az iparegyesületek, azaz magának az iparnak a hangadó körei, a piac önszabályzó képessége hitében megakadályozták, hogy az eleinte spontán regionális ipartámogató politika valósággá váljon. Csak kevesen tudták túltenni magukat a Monarchián belüli értékesítési terület szétforgácsolódásának – szerintük fennálló – veszélyétől való félelmen és eljutni ahhoz a nézethez, hogy a belső piacon belüli vásárlóerő növelése az elmaradott területek iparosításán keresztül érhető el. „Az ipar megint ipart teremt, az ipar szükségleteket teremt" – ilyen hangokat csak ritkán lehetett hallani. Ahelyett, hogy a tartományok spontán ipartámogató kezdeményezéseit koordinálták volna, a tradicionális telephelyeken kívüli iparosítás és ösztönző ipartámogatás hatásainak hibás megítélése miatt a gyáriparosok megragadtak a laissez-faire álláspontján, ami csak a meglevő gócpontok sűrűsödéséhez vezethetett, de nem segített elérni a gazdasági különbségek kiegyenlítődését, ami a vámterület határolta gazdasági térség megerősítésének érdekében pedig kívánatos lett volna. A kortársak ugyan tisztában voltak azzal, hogy szükség van regionális intézkedésekre ahhoz, hogy az osztrák népgazdaságon belüli „mérhetetlen nagy eltéréseket" leküzdjék, de annak hangsúlyozása, hogy „az ipar- és kisipar-politikának a különböző gazdasági fejlettségi fokok kívánta alapelvekkel párhuzamosan kellene operálnia, aszerint, hogy erről vagy arról a területről van-e szó",[64] inkább alibiként szolgált ezen intézkedések végrehajtásának lehetetlenségére, mintsem ösztönzésként azok keresztülvitelére.

Az összes fontos osztrák ipartámogató kezdeményezés sikertelenségét tekintve érthető, hogy a magyar intézkedéseket nemcsak az osztrák érdekeket károsító tényezőnek tekintették, hanem bennük a gazdasági unió szándékos aláaknázását látták. A századfordulós kiegyezési tárgyalások vég nélküli vitáitól, és az Ausztriáról való elválás hangos követelésétől irritáltan már akkor sokan a gazdasági egység kudarcáról beszéltek. Ezeket az állításokat azonban, melyek helyességét a Monarchia 1918-as szétesése látszólag utólagosan igazolta, a pártok és a gazdasági csoportosulások korabeli konfliktusai váltották ki. Ezekben az összetűzésekben a vitát meglehetősen felfűtötték a gazdasági élet bizonyos tényei és a gazdaság különböző területeit érintő követelések, a „széjjelélés" mellett statisztikai adatok alap-

[63] Verhandlungen 26. Heft, 112.

[64] Baernreither, J. M.: Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897–1917. Hrsg. von Oskar Mitis, Wien, 1939. 49.

ján sok „bizonyítékot" vonultattak fel, melyek részben még ma is szívósan élik önálló életüket a történeti szakirodalomban. Nézetem szerint azonban a kortársak érveinek még oly gyakori ismételgetése sem bizonyítja, hogy a „széjjelélés" tézise megfelel az Ausztria és Magyarország közti gazdasági kapcsolat realitásainak. Ausztriában azon hangok túlsúlya, melyek bizonyítottnak próbálták feltüntetni a magyar ipartámogató intézkedéseknek a gazdasági unióra gyakorolt bomlasztó hatását, csak a mértékadó gazdasági és politikai körökben domináló véleményről tanúskodik, de nem bizonyítja ezen állítások helyességét. Voltak Ausztriában más vélemények is, melyek a magyar gazdaság gyorsított növekedésétől a Monarchia két részének kiegyensúlyozott összefonódásához vezető utat remélték.

Az ilyen jellegű kijelentések, melyek a magyarországi ipartámogatásban a birodalom két fele közti gazdasági ellentétek feloldását látták, ritkaságszámba mentek, de talán nagyobb mélységben ragadták meg a magyar iparpolitika várható hosszú távú kihatásait, mint az érdekképviseletek hivatalos állásfoglalásai. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a) Ausztria–Magyarország közös gazdasági területet alkotott és b) ezen területen belül Ausztria volt a „fejlett" és Magyarország az „elmaradott terület", akkor el kell ismerni, hogy a magyar ipartámogatás olyan eszköz volt, mely a gazdasági teljesítmények kiegyenlítődéséhez, a termelési feltételek egymáshoz való közeledéséhez, azaz a gazdaság egyenlőtlenségeinek egalizálásához vezethetett volna. Ez a közeledés önmagában az integráció előfeltétele, tehát a magyarországi iparpolitikát mint integrációserkentő tényezőt lehetne tekinteni. Ugyanebbe az irányba mutatnak a már említett, az információáramlást javító intézkedések, mely információáramlás Borchardt szerint szintén lényeges ismertetőjegye az integrációnak.[65]

Mindez persze csak akkor igaz, ha integráció alatt nem az egyik résznek a másik alá rendelődését értjük, hanem a részeknek egy fölérendelt egésszé való összeolvadását.[66] Ha Predöhlre támaszkodva a funkcionális és az institucionális integráció kétlépcsős modelljéből indulunk ki, akkor az a következtetés látszik kézenfekvőnek, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a funkcionális integrációt elérte, de ezen nem haladt túl. Ezt a lépcsőfokot jellemzi a kereskedelmi akadályok eltávolítása, a közös gazdasági téren belül a munka és a tőke szabad mozgásának biztosítása és az integrációs folyamatnak a piac mechanizmusán keresztüli irányítása. Az integrációnak ehhez a kezdeti fokához Ausztria–Magyarországon még elegendők voltak a 67-es kiegyezéskor az ún. „közös és kvázi közös ügyek" keretében megalkotott gazdaságpolitikai eszközök. A második fokozat, az institucionális integráció azonban már feltételezi a gazdasági rendszert és folyamatot érintő politikai intézkedések koordinálását, azaz csak a résztvevőknek a gazdaságpolitika minden területén való együttes fellépésével realizálható. Ezen fokozat elérhetőségének az a feltétele, hogy fel kell áldozni a gazdasági autonómiát olyan intézkedések esetében is, melyek túlmennek a kereskedelmi akadályok eltávolításán, a munka és a tőke szabad mozgásán. Az institucionális

[65] Borchardt, K.: Integration in wirtschaftshistorischer Perspektive. (a továbbiakban: Borchardt) In: Schneider, E. (Hrsg.): Weltwirtschaftliche Probleme der Gegenwart. Verhandlungen des Vereins für Sozialpolitik 1964. Berlin 1965. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik N. F., 35. Bd.) 394.

[66] Vö. Predöhl, A. – Jürgensen, H.: Europäische Integration. In: Hangwörterbuch der Sozial und Wirtschaftswissenschaften. 8. Bd. Stuttgart, 1961. 371 sk. Az integrációról mint történelmi problémáról írt alapvető mű: Borchardt. A magyar kutatásban a problémát főleg Berend, T. I.: A közép- és kelet-európai integráció kérdéséhez. Szerkesztette: Spira Gy. Közgazdasági Szemle, 15. sz. 1968. 308–326. 308. skk. és Hanák P.: Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Budapest, 1971. Értekezések a történeti tudományok köréből. Uj sorozat, 55. 210., valamint Ausch S.: Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés. Történelmi Szemle, 11. 1968. 313–322. tárgyalta történelmi szemszögből. Integráció vagy dezintegráció a Habsburg Monarchiában volt a fő témája a 2. Marburgi Keleteurópa-Konferenciának 1972-ben, az elhangzott előadások azonban nem kerültek publikálásra.

integrációhoz már nem elég például az összes Magyarországon működő osztrák vállalkozót a magyarokkal egyenjogúsítani és viszont, hanem az egyenjogúsítás mellett a két rész adópolitikájának egymáshoz való közelítését is meg kellett volna tenni. Ilyenfajta közelítés azonban sem ebben, sem más gazdaságpolitikai szektorban nem létezett, sőt sem osztrák, sem magyar részről nem volt tervbe véve. Ilyesmire a közös gazdaságpolitika szervei az 1867 óta fennálló formájukban teljesen alkalmatlanok voltak, tőlük még közös tanácskozást sem lehetett elvárni, közös gazdaságpolitikai kezdeményezésről nem is beszélve.[67]

Az iparpolitikai intézkedések kiegyensúlyozatlansága Magyarország és Ausztria között – nagy kedvezmények itt, nehéz terhek ott – Ausztriában szükségszerűen azt a benyomást keltette, hogy a magyar iparpolitika csak újabb jele a birodalom két fele „széjjelélésének". Ez a „széjjelélés" biztosan igaz a két kormány iparpolitikájára. Már a korabeli publicisztika is az osztrák–magyar gazdasági egység szétmorzsolódásaként értelmezte a gazdaságpolitikában mutatkozó divergenciát, de ezen politikáknak a Monarchia egészének gazdaságára gyakorolt hatását ritkán vizsgálta.

Az újabb osztrák kutatásban az Ausztria és Magyarország közti 1900 utáni áruforgalmat (az ún. közforgalmat) a gazdasági önállósulás mutatójaként kezelik, s ezt az önállósulást egyúttal az osztrák–magyar gazdasági egység gyengítésének tekintik. Ennek a köz-forgalomnak 1900-tól 1913-ig a legmarkánsabb jellemzője volt a nyersanyagok és félkész termékek Ausztriából Magyarországra történő behozatalának ugyan kismértékű, de mégis világosan felismerhető növekedése, ami olyan trend, amelyet Magyarország összimportjából (vámkülföld és Ausztria) sokkal világosabban kiolvashatunk.[68] Már itt megjegyzendő, hogy az importstruktúra megváltozása nem azonosítható a gazdasági kapcsolatok intenzitásának csökkenésével. Ha azonban megpróbáljuk behatóbban megítélni a két fél gazdasági kapcsolatait, például az egyes javak áruforgalmának fejlődése alapján, akkor csak a köz-forgalom kizárólagos figyelembevétele – vagyis a teljes osztrák–magyar kereskedelmi mérleg és olyan mutatók elhanyagolása, mint az Ausztriából származó import aránya Magyarország összimportjában, illetve Ausztria összexportjában, valamint az alapévek és/vagy egyes árucsoportok önkényes kiválasztása – csakis torz képet eredményezhet. Így például Tremel ezt írja: „A birodalom két felének gazdasági fejlődésére jellemző a fával, szénnel és tőzeggel folytatott kereskedelem. Ausztria 1900-ban 1,077 millió tonnát hozatott, mégpedig főleg szálfákat és fűrészárut lombos fákból, valamint barnaszenet; Magyarország 1,981 millió tonnát, főleg kőszenet és kokszot. Ez 1910-ben már csak 0,687, illetve 1,794 millió tonna volt. Ebben tükröződik a magyar faipar fellendülése, valamint a szén és kokszbányászat növekedése."[69]

Attól eltekintve, hogy Tremel e kijelentése a számára legfontosabb ponton, az 1900-as magyar import mennyiségét illetően hamis adatokra épül (1900-ra Tremel Magyarország Ausztriából és a vámkülföldről való összimportját írta be, holott a kizárólag Ausztriából jövő import csak 1,191 millió tonna volt! – a magyar import tehát 1910-ig nem csökkent, hanem 100 százalékpontról 150 százalékpontra nőtt), bemutatható ezen a példán, hogy

[67] Vö. Paulinyi 569.

[68] 1900 és 1913 között Magyarország Ausztriából származó importja a nyersanyagok esetében 100-ról 194 százalékpontra, a félkész termékeket illetően pedig 100-ról 232 százalékpontra nőtt, ezek részaránya Magyarország importjában 62,5-ről 63,2%-ra, illetve 12,9-ről 15,3%-ra nőtt. Ez a magyar iparosítás következtében megváltozott importstruktúrát csak részben tükrözi, mert sok nyersanyag (például a gépipar, az elektromos ipar számára) külföldről került behozatalra. Magyarország nyersfém- és fémáru-behozatala például ugyanebben az időszakban 100-ról 263 százalékpontra nőtt, a nyersfém részaránya pedig 43%-ról 60%-ra. Vö. Tremel, F.: Der Binnenhandel und seine Organisation. Der Fremdenverkehr. In: Brusatti (a továbbiakban: Tremel) 389.; Auswärtiger Handel der Länder der ungarischen heiligen Krone in den Jahren 1882–1913. Budapest, 1923. (Ungarische Statistische Mitteilungen N. S. 63 Bd.) 25., 288 skk.

[69] Tremel 391.

a véletlenszerűen kiválasztott évek és csak a közforgalom összehasonlítása a fejlődés lényeges ismertetőjegyeit eltorzítja vagy egyáltalán nem teszi felismerhetővé. Először is, az Ausztriába érkező magyar export 1900-ban 50%-kal volt magasabb az 1895–99-es évek átlagánál, és 20%-kal haladta meg az 1900–04-es évek átlagát. Másrészt Magyarország széngazdálkodásának legfontosabb ismertetőjegye ezekben az években a külföldről, nevezetesen a Német Birodalomból származó import erős növekedése volt, mert sem a saját, sem az osztrák szállítmányok nem tudták kielégíteni a nagyütemben terjeszkedő vas- és acélipar keresletét.

A gazdasági kötődések intenzitásának, az erősödés és lazulás méréséhez, annak megállapításához, hogy mekkora volt a Monarchia egységes piacának jelentősége a részek gazdasági életében, nézetem szerint az áruforgalom fejlődéséből csak akkor lehet tartalommal bíró mutatókat kidolgozni, ha az áruforgalom minden komponensét bevonjuk a vizsgálatba. Mint már említettem, elengedhetetlen a közforgalom fejlődése mellett Ausztria összexportját és Magyarország összimportját is követni, s azt is figyelemmel kísérni, hogyan alakult Ausztria Magyarországra érkező exportjának részaránya Ausztria összexportjában és Magyarország összimportjában. Néhány, a magyar ipartámogatás szempontjából különösen releváns árucsoportra kiszámoltuk a vonatkozó mutatókat mind az 1900-as és 1913-as évre, mind pedig az 1896–1900-as és 1900–13-as évek átlagára és a 3. és 4. táblázatban arányszámokkal ábrázoltuk azokat. Ezekből leolvasható, hogy az Ausztriából Magyarországra történő export növekedése ellenére ezeknél az árucsoportoknál általában véve inkább az osztrák részarány visszaesése jellemző, és ez logikus következménye annak, hogy a külföldről származó magyar import arány felett emelkedett. Különösen egyértelmű volt ez a fa, szén stb. már említett árucsoportjánál és a fa-, illetve fémfeldolgozáshoz használt munkagépek esetében; kevésbé feltűnő az osztrák export visszaesése a textilgépeknél, de csak azért, mert ezeket már 1900-ban is túlnyomóan a Német Császárságból és Nagy-Britanniából hozták be. Bármennyire hangoztatták is, ennek a fejlődésnek semmi köze Magyarország elválási tendenciájához, hanem egyszerűen azzal indokolható, hogy az osztrák ipar, nevezetesen a gépipar az iparosodás következtében megváltozott magyar keresletet választék és/vagy a mennyiség tekintetében nem tudta kielégíteni. Ez tehát ugyan bizonyíték a közforgalom és az osztrák–magyar import struktúrájának megváltozására, de a gazdasági kötődés lazulása nem olvasható ki belőle.

Sok minden inkább az intenzitás növekedése mellett szól. Ausztria összexportjában a Magyarországra történő export részaránya végül is még 1900 és 1913 között is emelkedett, 37%-ról 40%-ra (a vizsgált időszak: az 1896–1900-as és az 1910–1913-as évek átlaga), s az osztrák ipar számára a magyar piacnak volt a legnagyobb a jelentősége.[70] A Monarchia két részének szorosabb összefonódására utal a kartellalakítás mellett – bár a kartellesedés az állam egész területének csak 25%-át ölelte fel[71] – az osztrák tőkebefektetések fejlődése Magyarországon. Eszerint a magyar ipari részvénytársaságok alaptőkéjéből 1900-ban, illetve 1913-ban kizárólag osztrák bankok tulajdonát 18, illetve 15% képezte, külföldi bankok kezében azonban összesen 60, illetve 36% volt. Ezek a számok, főleg 1913-at illetően nem tükrözik teljes mértékben az osztrák és más külföldi tőkebefektetéseket, mert

[70] Vö. Rudolph 1973. 247. sk.

[71] Offergeld, W.: Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns. Jena, 1914. (Probleme der Weltwirtschaft. Schriften des Instituts für Seeverkehr und Weltwirtschaft an der Universität Kiel, 17) 223. skk.; Křizek, J.: Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914). Prag, 1963. (Rozpravy Československé Akademie Věd, Řada společenských věd 73/14) 26. skk.

ezen invesztícióknak egy jó része a „részvények a magyarországi bankoknál" címszó alatt van feltüntetve (1900-ban 17,2%, 1913-ban 47%).[72]

Azok a mutatók, melyeket mi választottunk ahhoz, hogy lemérhessük Ausztria és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak intenzitását az első világháború előtti két évtizedben, távolról sem merítenek ki minden lehetőséget, és ezért csak egy részleges bepillantást nyújtanak ebbe a gazdasági integráció számára alapvető problematikába.[73] Ezek azonban, úgy tűnik, megerősítik azt a hipotézist, miszerint a magyar ipartámogatás azzal, hogy csökkentette a két rész közti teljesítménykülönbségeket, a gazdaságpolitika minden eszközével az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok intenzívebbé tétele felé, azaz tendenciáját tekintve a gazdasági integráció irányába hatott. Tekintettel arra, hogy Ausztriában a hasonló jellegű kezdeményezések – nem csak a bürokrácia hibájából – kudarcot vallottak, ez az iparpolitika végül is Magyarország egyéni vállalkozásává vált, és ezért egyidejűleg a politikai viták kiéleződéséhez vezetett. A magyarországi állami ipartámogatást az osztrák érdekképviseletek a bevett gyakorlat, a gazdaságpolitikusok pedig a liberális felfogás miatt érezték a fennálló, de már felmondott gazdasági unió szétrombolásának vagy egy az irányú lépésnek.[74] A magyarkodó, soviniszta jelszavak, melyekkel propagálták és a magyarországi ellenzőkkel szemben védték az ipartámogatás politikáját, erősítette a nem magyar népeknek a politikai és kulturális diszkriminációból adódó, már addig is éppen eléggé megalapozott bizalmatlanságát, amit a regionális gazdasági struktúrák részleges fejlesztésével, mint például Szlovákiában, nem lehetett ellensúlyozni. A politikai közvéleményre ezek a politikai következmények sokkal erősebben hatottak, mint az – véleményem szerint – integrációserkentő folyamatok a gazdaságban, melyekhez a magyarországi ipartámogatás, akarva-akaratlan, jelentős mértékben hozzájárult.

Fordította: **Romhányi Zsófia**

[72] Ezeket az adatokat Sándor 570. skk. és Berend – Ránki 1955. 288. skk. alapján számoltuk ki. Mióta a magyar kutatás elvetette azt a tézist, hogy a dualista monarchiában Magyarország félgyarmati függőségben volt, annak bebizonyítására törekszik, hogy a magyar gazdaság egyre csökkenő mértékben volt ráutalva a külföldi tőkére. Kétséges, hogy ez a mutató alkalmas-e ennek igazolására. A tőkebefektetés egyik gyakori formája volt a bankalapításban való részvétel, mint ahogy ezt Sándor és Berend – Ránki is hangsúlyozzák. A részvények átvándorlása egy osztrák bankból egy magyarba jelzi a létesítés földrajzi helyét, de szinte semmit nem árul el a külföldi tőke részesedéséről.

[73] Borchardt 390.

[74] Vö. Wessely, K.: Österreich-Ungarns Wirtschaft vor dem ersten Weltkrieg. Donauraum, 12. 1967. 13–40. 23. Az összes magyar kormánynak az „osztrák felet diszkrimináló iparpolitikájáról" (Brusatti 1965. 79. Schriftenreihe des Instituts für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, 7. füzet.) csak akkor beszélhetünk, ha összekeverjük a magyar intézkedéseknek a közvéleményben való lecsapódását ezen intézkedések objektív hatásaival.

1. táblázat

Ipartámogatás Magyarországon
Engedélyezett szubvenciók (millió korona)

a) éves átlagok		b) évente engedélyezve			
1868–1880	0,03	1899	1,71	1905	1,69
1881–1890	0,13	1899	3,23	1906	4,16
1891–1900	0,56	1900	1,44	1907	8,88
1901–1909	3,59	1901	0,77	1908	7,25
1899–1906	1,20	1902	2,53	1909	3,53
1907–1914	9,38	1904	2,38		

Forrás: Hevesy, E.: Die staatliche Industrieförderung in Ungarn. Dissertation, Freiburg, 1907., 14.; Offergeld, W.: Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns. Jena, 1914. (Probleme der Weltwirtschaft. Schriften des Instituts für Seeverkehr und Weltwirtschaft ander Universität Kiel, 17), 243.; Berend, I. – Ránki, Gy.: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti szakaszában. 1900–1914. Budapest, 1955. 48. sk., 51.

2. táblázat

Ipartámogatás Magyarországon
Az egyes iparágak részaránya

a) az 1900 és 1909 között engedélyezett szubvenciók iparágak szerinti megoszlása			b) az 1906-ban tervezett invesztíciók megoszlása	
iparág	millió korona	%	millió korona	%
vasipar	1,69	4,5	57,25	8,2
gépészet	2,15	5,7	22,60	3,2
kü, agyag stb.			29,00	4,1
bőripar	2,46	6,6	16,45	2,4
textilipar	22,72	60,7	465,60	66,4
ruházati ipar			61,30	8,7
papíripar	0,94	2,5	18,00	2,6
vegyipar			30,90	4,4
faipar	1,13	3,0		
összesen	31,09	83,0 *	701,10	100,0

Forrás: Berend, I. – Ránki, Gy.: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti szakaszában. 1900–1914. Budapest, 1955. 50. sk.

* *A hiányzó 17% az 1906-ban tervezett befektetések részaránya alapján az ebben a kimutatásban hiányzó iparágakhoz lett számítva. Ha a 31,09 millió koronát az összes szubvenció 100%-ának vennénk, a textiliparra 73,1% esne. A 60%-os részesedés mindenesetre más számításoknak is megfelel.* (Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Budapest, 1909. 126.)

3. táblázat

Ausztria és Magyarország külfölddel folytatott kereskedelmének és a közforgalomnak néhány mutatója

Árucsoport	mutató	növekedési index A=1913 1900 (=100)hoz, B=1910/13 átlaga 1896/1900 átlagához (=100) viszonyítva			
		mennyiség		érték	
		A	B	A	B
Pamut (nyers, fonal, késztermék)	1)	196	170	214	203
	2)	473	290	602	477
	3)	130	140	157	166
	4)	148	158	168	178
Gyapjú (nyers, fonal, késztermék)	1)	162	148	158	154
	2)	155	141	161	155
	3)	170	155	156	155
	4)	174	165	165	164
Vas (nyersvas, félkész és késztermékek)	1)	191	248	143	176
	2)	103	243	78	142
	3)	297	251	208	197
	4)	309	266	217	209
gépek, készülékek, azok alkatrészei (beleértve a villamos gépeket)	1)	207	253	234	304
	2)	218	280	573	567
	3)	203	245	181	249
	4)	255	297	228	307
fa, szén, koksz és tőzeg	1)	103	106	119	146
	2)	94	99	109	137
	3)	188	166	217	221
	4)	284	218	295	261
vas- és famegmunkáló gépek	1)	869	1142	568	806
	2)	6161	5002	4101	3761
	3)	152	274	143	259
	4)	276	452	222	382
Textilgépek	1)	88	124	68	110
	2)	104	92	64	78
	3)	73	152	73	141
	4)	95	174	88	152

Mutatók: 1) Ausztria összexportja (vámkülföld és Magyarország); 2) Ausztria exportja vámkülföldre; 3) Ausztria exportja Magyarországra; 4) Magyarország összimportja (vámkülföldről és Ausztriából)

Forrás: A saját számítások a következő kötetben tartalmazott adatok alapján történtek: Daten und Statistiken des auswärtigen Handels des österreeich-ungarischen Zollgebietes für 1900 und 1914 (Bd. 1. Spezialhandel), Statistik (Auswärtiger Handel, 1923). A Magyarországról Ausztriába történő export mutatóiról (Magyarország összexportjának konstans módon majdnem 75%-a, ezek túlnyomórészt agrártermékek) ebben az összefüggésben lemondtunk.

4. táblázat

A Magyarországra kivitt osztrák export részaránya Ausztria összexportjában és Magyarország összimportjában[75]

Árucsoport	vizsgált év	Ausztria Magyarországra kivitt exportjának részaránya %-ban			
		Ausztria összexportján (vámkülföld és Magyarország)		Magyarország összimportján (vámkülföldről és Ausztriából)	
		Mennyiség	érték	Mennyiség	érték
Pamut (nyers, fonal, késztermék)	a)	81	87	91	96
	b)	54	64	81	90
	c)	80	88	92	97
	d)	65	72	81	90
Gyapjú (nyers, fonal, késztermék)	a)	49	59	86	94
	b)	52	58	84	89
	c)	52	61	88	83
	d)	54	61	95	89
Vas (nyersvas, félkész és készítmények)	a)	46	50	82	88
	b)	71	73	79	85
	c)	64	62	83	89
	d)	65	69	79	84
gépek, készülékek, azok alkatrészei (beleértve a villamos gépeket)	a)	74	86	80	79
	b)	73	67	64	63
	c)	76	83	78	77
	d)	74	68	64	62
fa, szén, koksz és tőzeg	a)	9	9	62	64
	b)	16	17	41	47
	c)	10	10	61	62
	d)	15	16	46	42
vas- és famegmunkáló gépek	a)	88	89	65	66
	b)	15	23	36	42
	c)	82	85	71	71
	d)	20	27	43	48
Textilgépek	a)	53	46	46	42
	b)	44	49	35	35
	c)	54	51	46	42
	d)	66	65	40	40

[75] Vizsgált évek: a) 1900; b) 1913; c) az 1896–1900-as évek átlaga; d) az 1910–1913-as évek átlaga. Forrás: lásd a 3. táblázatnál.

Magyar szellemtörténet

Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet (Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.)* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

Az utóbbi években örvendetesen megszaporodott azon könyvek, tanulmányok száma, melyek a két világháború közötti szellemi élet legfontosabb és legizgalmasabb irányzatát, a szellemtörténetet új szempontból közelítik meg. Az ötvenes-hatvanas évek durva támadásai és démonizálása után ugyanis még a hetvenes-nyolcvanas években is meglehetősen tartózkodóan interpretálták az irányzatot, nem teljesen mentesen a politikai mellékzöngéktől. Újabban figyelemreméltó kísérletek történnek arra, hogy – megszabadulva a Horthy-korszakkal való összekapcsolás nyűgétől – az irányzatot, alapvetően megértő módon, pozitív elemeit kiemelve analizálják, vagy mutassák be egyes részproblémáit, s eközben számos eddig elfeledett, kevésbé számon tartott portrét és életművet fedezhetünk fel. Miskolczy Ambrus könyve a szellemtörténeti örökség újrafelfedezői közé tartozik.

A könyv apropóját a Szekfű Gyula által szerkesztett kötet, a „Mi a magyar" (1939) tanulmányainak elemzése adta. Miskolczy e tárgykörben korábban is publikált résztanulmányokat,[1] s miként ez az egyes szövegek összevetéséből kiderül, fokozatosan bontja ki az egyes tanulmányok szerzőinek portréját. Módszere egyfajta prozopográfiának is felfogható. De természetesen nem vállalkozik az összes szerző bemutatására, hanem elsősorban az alcímben megjelölt szerzőkre, Szekfű Gyulára, Babits Mihályra, Eckhardt Sándorra és Zolnai Bélára összpontosít. Érintőlegesen kitér Farkas Gyula, Gerevich Tibor és Kerecsényi Dezső munkáira is. Miskolczy mindenekelőtt a kötet keletkezésének körülményeit és az előzményeit vizsgálja, különös tekintettel Eckhardt Sándor „A francia szellem" és Zolnai Béla „A magyar biedermeier" című, a harmincas évek végén készült könyveire. Már itt is érvényesül Miskolczy alapvető módszere: nagy filológiai apparátust mozgósít, felhasználja a hagyatékban fennmaradt levelezéseket, a megjelent művek fogalmazási vázlatait, a szerzők kisebb hírlapi cikkeit, a korabeli és későbbi értelmezéseket. Egyik leginkább invenciózus forrása azonban a szerzők (főként Zolnai Béla) könyvtárának a felhasználása, melynek során bemutatja, hogy az irodalmár mit tartott fontosnak az általa olvasott műben, azaz mit húzott alá, milyen lapszéli jegyzeteket, kommentárt írt. Mindezzel Miskolczy szinte a könyv tulajdonosának szemével/szemüvegével újraolvastatja, újraértelmezi az eredeti művet. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a dekonstruáló-rekonstruáló művelet nem minden esetben hozza meg az eredményét. A szerző az aláhúzásokból nem mindig tud következtetéseket levonni – így ez a művelet többször öncélúvá válik, s nem segítik az értelmező áttekintést a szövegbe beszúrt, Miskolczy által rendkívül kedvelt – kapcsos, szögletes – zárójelek sem.

A kötet keletkezési körülményeiben Miskolczy – az említettek mellett – rámutat Horváth János szerepére is, helyesebben arra, hogy ő miért nem vett részt a munkálatokban, jóllehet Szekfűvel ekkor is jó barátságban volt, s alapvetően osztotta a szerkesztő, illetve a többi tanulmányíró szellemiségét.

A könyv gerincét – erről azonban még lesz szó – alapvetően Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla tanulmányainak elemzése adja. Ezután Miskolczy néhány adalékkal szolgál – ismét csak – Eckhardt Sándor és Zolnai Béla ta-

[1] Legfontosabb ezek közül: Miskolczy Ambrus: „Mi a magyar?" (Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszútján.) Századok, 1998. 6. sz. 1263–1304. (a továbbiakban: Miskolczy 1998.)

nulmányainak megvilágításához. Ebből különösen kiemelkedik Zolnainak apjával, Zolnai Gyulával szembeni, a nyelvi purizmus kérdésében 1943-ban folytatott küzdelme, ami rámutat a szellemtörténeti pozíció különösen előnyös oldalaira is. Tudniillik a Szent István-i államot és Kazinczyt Ferenc törekvéseit tekintette követendő eszméjének, melynek következtében nem zárkózott el az idegenek, a külföld elől, s fő céljának nem a nemzeti-faji egyéniség megőrzését, hanem éppen annak szellemivé, általános emberivé tételét, az európai értékekkel való gazdagítását tűzte ki. Könyvének epilógusában a szellemtörténet 1945 utáni hányattatásáról ír, ismét csak Zolnai Béla olvasmányélményei és azokhoz fűzött jegyzetei alapján.

Joggal vetődik fel a kérdés: miért tartja fontosnak Miskolczy a „Mi a magyar?"-t, illetve az általa középpontba helyezett szerzőket és tanulmányokat?

Végső konklúzióját a szerző igazából nem fogalmazza meg, mégis arra következtethetünk, hogy – úgy véli – az általa nagyra értékelt szellemtörténet jegyében született könyv a magyar reformkonzervativizmus hattyúdala. Fő érdeme, hogy bár megjelennek benne itt-ott a fajisággal, faji szempontokkal kacérkodó gondolatok, mivel a nemzetet alapvetően szellemi és történelmi képződményként mutatja be tartja, alapvetően humanisztikus, az általános emberit középpontba állító szemléletet képvisel. Ezzel pedig, jóllehet módszertani szempontból kérdéses a korszerűsége, szembeszáll a politikai vonatkozásban korszerűnek tekintett faji gondolattal.

„A »Mi a magyar?« a magyar reformkonzervativizmus hattyúdala" – olvashatjuk Miskolczy 1998-as tanulmányában, mely jelen könyvének egyfajta summázataként is értelmezhető. „Van benne valami mélyen lehangoló, ami a kérdés és a válaszkényszer monotómiájából fakad. És még az egészet áthatja az egzisztenciális szorongás és a rossz közérzet. Könyvnek rossz, de kordokumentumnak nagyszerű. Fel lehet róni neki a korszerűségért való lelkesedés hiányát? De a korszerűség éppen az emberi tömegpusztítás és önmegsemmisítés szolgálatában állt. Nincs igazán pozitív utópia benne, de ez is csak józanságra vall. Az pedig még inkább, hogy a fajról szólva inkább a 19. századi diskurzushoz kapcsolódik, amelyben a faj primitív és belterjes törzs, miközben a modern és korszerű rasszizmussal a szemantikai cinkosságot gondosan kerülték."[2]

Mindezzel nagyjából egyet is érthetünk. Kevésbé lehet azonban egyetérteni azzal, hogy Miskolczy nem egyenlő mércével méri a kötet szerzőit és szerkesztőjét. Miközben ugyanis alapvetően pozitívnak tekinti Eckhardt Sándor és főleg Zolnai Béla felfogását, jóval kritikusabb Szekfű Gyulával szemben. Jóllehet a két kitűnő irodalmár és nyelvész sokkal közelebbi szemléleti rokonságban áll Szekfűvel, mint azt Miskolczy véli – ezért is kerülhettek be írásaik a kötetbe. Világosan bizonyítja ezt Zolnai Béla „A magyar stílus" című tanulmányának elemzése, melyből Miskolczy szerint azért maradtak ki bizonyos részek, mert ellenkeztek Szekfű antiliberális felfogásával. Az alábbi, Zolnai Béla által írt szövegrész kimaradása, melyben Zolnai a magyar nyelv és kultúra poliglott voltát és a Szent István-i szellemiséghez való kötődését bizonyítja (s melyet Miskolczy szintén Zolnai kéziratos hagyatékából rekonstruál – és itt sikerül valóban értelmeznie is), világosan alátámasztja ezt: „'A nemzetnek az a része, amelyik hivatva volt a vulgáris nyelvet európai színvonalra emelni, kétnyelvű gondolatvilágban élt, ha ugyan nem háromban, mert a polgárság kialakulásával a németség is számot tartott a magyar, nemzeti anyanyelvünk ápolására. Soknyelvű *szentistváni* országunkban, a nyugati germánság és a déli törökség ütközői között szinte csodaszámba megy, hogy nyelvünk uralkodó jellegre tudott emelkedni... Vegyük hozzá a magyar nép évezredes liberalizmusát az idegenekkel szemben: az erdélyi szászok, a szepesiek zárt nyelvegységüket megőrizték a középkor óta; a tizennyolcadik század elzászi-francia telepesei néhány évized alatt elnémetesedtek; az ország fővárosától néhány kilométernyire ma is svábul, rácul prédikálnak... a magyar-

[2] Miskolczy 1998. 1300.

országi német irodalom bibliográfiája több kötetre terjed. A nyelvére büszke, lelki sajátságait féltve őrző magyar – a legpoliglottabb kultúrájú." (158–159. o.)

De hiszen Szekfű Gyula – utalhatunk itt a középkori magyar nemzetiségi politikával kapcsolatos tanulmányaira, illetve például a Mályusz Elemérrel kapcsolatos vitájára – éppen ezt mondja, s ez ráadásul Miskolczy szerint is a „Mi a magyar?" című kötet végső üzenete. Azaz szó sem lehet a liberális Zolnai és az antiliberális Szekfű szembeállításáról, hiszen mondanivalójuk közös tőből fakad, amit egyébként frazeológiájuk hasonlósága is alátámaszt. (Például az, hogy az idegenekkel szembeni toleranciát a Szent István-i államból, az Intelmekből gyökereztetik.) Ezzel szemben Szabó Dezső, Németh László vagy Mályusz Elemér, de Zolnai Béla édesapja (általában a turanisták, akiket mindketten alapvető ellenségüknek tekintettek – s ezt Zolnai esetében Miskolczy kitűnően dokumentálja) az egynyelvű országra esküdtek, s fő problémájuk valóban a nyelvi, népi jelleg, a faji egység és a kulturális identitás megőrzését, a disszimilációt tartották. A törésvonalak tehát alapvetően itt húzódtak, s ebben Zolnai és Szekfű azonos vártán volt, hasonlóképp a kötet többi protagonistája: Eckhardt Sándor, Babits Mihály, de Gerevich Tibor vagy Kerecsényi Dezső is. Szekfű a szóban forgó szövegrészt, meglehet azért hagyta ki, mert a poliglott jelleget Zolnai a liberalizmusból eredezteti. Mint a „Három nemzedék"-kel kapcsolatos viták óta tudjuk, Szekfű a liberalizmust nem ideális, hanem történeti alakjából próbálta felgöngyölíteni – ami nem sikerült neki minden ponton. Ez pedig magyar földön a nemességgel kapcsolódott össze, amely a nem magyar nemzetiségekkel szemben éppen nem mindig volt türelmes. Az idegenekkel szembeni türelmet Szekfű alapvetően a keresztény természetjogból származtatta.

Hogy Miskolczyt Szekfűvel szemben valóban némi elfogultság vezeti, azt világosan alátámasztja a 141. oldalon található összegzés. Itt Szekfű nemzetfogalmát summázva kritikusan jegyzi meg, hogy a történész-ideológus szerint a nemzet nem a társadalmi szerződés elvén alapul – azaz nem a polgárok szabad szövetsége –, hanem főként a történeti hagyományok közösségén, s faji szempontokat is magában foglal: „A jogok és kötelességek kölcsönösségén, a társadalmi szerződésre épülő szabadelvű nemzetfelfogás ellenében a történeti hagyományokban gyökerező nemzet maradt Szekfű eszménye. A nemzet számára történeti képződmény, amelyet a hagyományok ereje kapcsol össze. A nemzet számára nem a társadalom: szabad állampolgárok szabad szövetkezése, hanem közösség, mint a család, szerves fejlődés folyománya: faj, de nem a szó 'modern' fajelméleti értelmében."

Itt azonban részint nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy akkor mi a faj Szekfű szerint; másrészt Miskolczynak illett volna rámutatni, hogy Szekfű – főként az „Állam és nemzet" című kötetben – a francia nemzetfogalmat azért nem tartja alkalmazhatónak Kelet-Közép-Európa térségeiben, mert itt állam és nemzet nem esnek egybe. Amikor ugyanis a Miskolczy által optimálisnak tartott népszuverenitás elve került előtérbe, az erre a nemzetfogalomra épített politika az elnyomás képviselője lett, amennyiben asszimilációra, állam és nemzet határainak egybefűzésére törekedett. Lehet, hogy a Szekfűék által optimálisnak tartott Szent István-i államfogalom sem megoldás a problémára, de erre utalni, ezt elemezni kell, hiszen éppen ez az összekötő kapocs Szekfű és például Zolnai Béla között.

A jelen sorok írója nem kíván mindenképpen Szekfű advocatusa lenni, s mentegetni felfogásának esetleges gyengeségeit vagy ellentmondásait. Ugyanakkor azt tartja, hogy ideje lenne már megszabadulni az ötvenes-hatvanas évek felfogásától, mely sajnos máig érvényesül, miszerint „normális" történeti tanulmány csak a Szekfűvel való leszámolással, a tőle való elhatárolódással indíthat. Úgy tűnik, Miskolczy is jelentős mértékben ebbe a hibába esett, amire ékes bizonyíték, hogy Szekfű antiliberalizmusát bizonyítva szelektált antiszemitizmusáról beszél, holott például Marczali Henrik Szekfűt még a „Három nemzedék" idején sem tartja semmilyen mértékben antiszemitának, pedig ő ugyancsak kemény

szavakkal utasítja el egykori tanítványának koncepcióját. Ugyanakkor Eckhardt Sándor és Zolnai Béla húszas évek eleji egyértelműen zsidóellenes cikkeit Miskolczy egyszerű tollhibának minősíti.

Végső összegzésünk persze mégiscsak az, hogy Miskolczy – főként a szellemtörténettel kapcsolatos kutatások jelenlegi állapotában – kitűnő könyvet írt a szóban forgó témakörről. Ehhez hozzájárul a bevezetőben kifejtett felfogása is, miszerint – nem lévén a korszak kutatója – nem törekszik a szellemtörténet s a szerzők átfogó jellemzésére és analízisére, csupán a kérdéskör egyes részproblémáihoz kíván az olvasás és kutatás közben felvetődött reflexióival közelebb férkőzni. Ennél könyve azonban lényegesen többet nyújt, s különösen filológiai gazdagságával és alaposságával a szellemtörténet, illetve a kötetben szereplő szerzők portréját számtalan eddig ismeretlen adalékkal világítja meg. További példaként erre említhetjük Thienemann Tivadarnak a nyolcvanas évek elején készült s az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött visszaemlékezését a szellemtörténetről. Vagy a szellemtörténészek elleni 1945 utáni hírlapi és folyóiratbeli támadások feldolgozását, illetve Zolnai Bélának az ezekre adott, kézirathagyatékában található több mint száz oldal terjedelmű válaszát, s a példákat még hosszan sorolhatnánk. Mindez remélhetőleg a szerzőt, valamint a kérdéskör kutatóit is a szellemtörténettel való további behatóbb elemzésre és egy átfogóbb kép kialakítására ösztönzi.

Erős Vilmos

A történelem elbeszélése

Történeti szövegek narrativista értelmezése a „nyelvi fordulat" után

Narratívák 4. A történelem poétikája.
Szerkesztette és válogatta: Thomka Beáta.
Fordította: Asztalos Éva et al.
Kijárat Kiadó,
Budapest, 2000. 214 old.

A történettudományt az utóbbi évtizedekben érő elméleti kritikák egyik, talán legmeghatározóbb vonulata a nyelvi reflexivitás hiányát rója fel a história művelőinek. Eredetileg filozófusok és az irodalomelmélet különböző irányzatainak képviselői hívták fel a figyelmet arra (az 1960-as évek végétől), hogy a historikusok meglehetős naivitással kezelik az általuk használt szövegeket – legyenek azok források vagy történészi interpretációk –, amennyiben nem vetnek számot sem az *olvasás*, sem a (történet)*írás* nyelvi jellegéből fakadó problémákkal. E „történészfüllel" meglehetősen kihívó mondanivaló tematizálásában a paradigmatikus fordulat az amerikai – eredetileg (eszme)történészként induló – *Hayden White* 1973-as *Metahistory* című művéhez kötheto.[1] Ennek visszhangja már magát a diszciplínát is elérte, és jelentős mértékben hozzájárult a történettudomány ún. „nyelvi fordulatának" (*linguistic turn*) megindulásához. A történetírásban rejlő nyelvi dimenzió „felfedezése" kapcsán a 1970-es évektől napjainkig tartó, meglehetősen parázs vitákban[2] – melyben immár az irodalmárok és történetfilozófusok mellett, a mindinkább önálló kutatási iránnyá avanzsáló történetelmélet (*theory of history*) képviselői éppúgy részt vesznek, mint gyakorló historikusok – számos ismeretelméleti, etikai és tudománypragmatikai kérdés felmerült. Közülük a történeti elbeszélés (narratívum) működését és szerepét problematizáló irányzat tekinthető az egyik legjelentősebbnek. A narrativitás kutatását diszciplínák közti metszéspontba helyező – mindazonáltal alapvetően irodalomelméleti szempontokat érvényesítő – *Narratívák*-sorozat[3] negyedik kötetének szövegei ezen elméleti mozzanatok köré szerveződnek.

„A narratívum egyes elképzelésekben maga a história (*histoire-récit*), más értelmezésben a történelem kutatásának szakszerűségét veszélyeztető alakzat (történettudományi pozitivizmus)." – írja a kötetet és a sorozatot szerkesztőként jegyző Thomka Beáta. (7.) A *Narratívák 4.*-ben felvonultatott – egyébként úgy „szakmáját", mint szövegeik keletkezési „körülményeit" tekintve (időpont, alkalmazott szemléletmód) igen heterogén összetételű – szerzőgárda egyik közös nevezőjét az adja, hogy az elbeszélés történetírásban betöltött szerepéről, a történelem *poétikai-retorikai aspektusairól* gyakran gyökeresen eltérő nézeteik dacára, a narratológiai vizsgálódást semmiképp sem tekintik a szakszerűség rovására menő megközelítésmódnak.

A kötet korpuszát angol, német és francia nyelven, nagyrészt a 90-es években – te-

[1] White, Hayden: Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore – London, 1973.

[2] Deák Ágnes: A történelem mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról. Aetas, 1994. 3. sz. 155–161.

[3] A sorozat korábbi kötetei az elbeszélés művészettörténeti, irodalomelméleti, illetve antropológia- és kultúraelméleti vonatkozásait járták körül. Ismertetésük: Szolláth Dávid: A kultúra narratív szempontú kutatása. BUKSZ, 2001. ősz, 226–234. A *Narratívák 3.* már tartalmazott történetelméleti tárgyú tanulmányokat Jörn Rüsen, David Carr és Paul Ricoeur tollából.

hát, úgymond a „nyelvi fordulat" után – íródott szövegek alkotják. Az olvasó gyakorló történészek elemzéseivel éppúgy találkozhat (Peter Burke, Paul Veyne, Hans Medick, Reinhart Koselleck), mint a történészi gyakorlatot elemző kritikusok írásaival (Philippe Carrard, Robert F. Berkhofer, Jr.), vagy a White által életre hívott narrativista történetfilozófia felvetette kérdések pro és kontra taglalásával (Frank Ankersmit, Chris Lorenz), csakúgy mint a sok tekintetben annak előzményét jelentő analitikus történetfilozófia kritikai megközelítésével (Arthur C. Danto). Az írások többsége mindazonáltal – amint arra az alcím is utal (*A történelem poétikája*) [4] – a történeti szövegek poétikai/retorikai vonatkozásaira (is) reflektál (különösen Paul Ricoeur nyitó tanulmánya), de betekintést kap az olvasó a nyelvi eszközök révén megszülető történeti elbeszélés identitásképző aspektusainak filozófiai összefüggéseibe is (Jörn Rüsen). E komplex tematikát felölelő anyag válogatási szempontjai – már csak a narratológiai megközelítésből fakadóan is – természetesen mindenekelőtt irodalomtudományi perspektívát tükröznek,[5] melynek relevanciáját a recenzens (kompetencia hiányában) nem kívánja megítélni. Az alábbiakban inkább amellett szeretne érvelni, hogy az elméleti és módszertani kérdések iránt érdeklődő szaktörténészek is haszonnal forgathatják a kötetet.

A *Narratívák 4.* egyik legfontosabb tematikai egységét a Hayden White nevéhez köthető narrativista történetfilozófiát elemző (vagy arra is kitérő) szövegek alkotják. Közülük *Chris Lorenz* tanulmánya (*Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat"*) valószínűleg az egyik legárnyaltabb történetelméleti értekezés, mely eddig e tárgyban született.[6] Lorenz az általa „metaforikus narrativizmusnak" elkeresztelt irányzathoz[7] sorolható szerzők előfeltevéseit és az általuk használt fogalmi struktúrákat elemzi. [Ez White mellett elsősorban a holland történetfilozófus, *Frank Ankersmit* szövegeit érinti, akinek a kötetben található két írása közül az egyik (*Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*), rendszerének tézisszerű foglalatát nyújtja.] A szerző arra mutat rá, hogy a „metaforikus narrativizmus" képviselői, miközben a „pozitivizmus(ok)" – kis és nagy P-vel, mely utóbbi a 60-as évek analitikus történetfilozófiájának neopozitivizmusára utal[8] – empirista előfeltevéseit, és a múltra adott magyarázatmódjuk érvényességét bírálják, egyrészt maguk is ugyanezen empirizmus tény-szemléletének foglyai maradnak, miközben magyarázatmódjuk is „csupán" annyit tesz, hogy az episztemológiát az esztétikával cseréli fel.[9] Lorenz elismeri a „metaforikus narrativizmus" érdemét abban, hogy az rámutatott a történetírás szövegszerűségének fontosságára, de „épp akkora hibát követett el, amikor a történetírást *azonosította* textuális jegyeivel". (140.) Ez Lorenz szerint irodalom

[4] Az alcím közvetve szintén Hayden White-ra utal, akinek szemléletmódjára és módszerére a kötet szerzőinek nagy része reflektál. Vö. White, Hayden: A történelem poétikája. Aetas, 2001. 1. sz. 134–164.

[5] A sorozat kötetei alapvetően a PTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának műhelymunkáját dicsérik.

[6] Cikke eredetileg a *History and Theory* hasábjain jelent meg 1998-ban.

[7] A kifejezés arra, a legkorábban White-nál kifejtett koncepcióra utal, miszerint a történelem narratív formájára nem vonatkoztathatók azok az igazság-kritériumok, melyek az elbeszélést felépítő egyedi (egzisztenciális) kijelentésekre igen. Ebből kifolyólag a *múlt* valósága és *jelenbeli* elbeszélése (a történészi interpretáció) között nincs megfelelés, amiből utóbbi „fiktív", „metaforikus" jellege fakad.

[8] Utóbbiról a jelen kötetben – öniróniát sem nélkülöző cikkében (*Az analitikus történetfilozófia hanyatlása és bukása*) – *Arthur C. Danto* ír, aki 1965-ös műve révén (*The Analitical Philosophy of History*) az irányzat egyik alapszerzőjének tekinthető.

[9] A „metaforikus narratívizmus" szerint az elbeszélések önmagyarázó jellegűek, ami kizárja kauzális magyarázat lehetőségét. Lorenz szerint ezzel az a legfőbb probléma, hogy e koncepció „határtalanul sok változatú, empirikusan eldönthetetlen narratív magyarázat"-tal számol. (139.)

és história téves párhuzamba állításából fakad, mivel az irodalmi fikciókkal ellentétben a történetírás referenciája *egy szövegen kívüli* tárgy, ti. „a valós múlt", még ha az csupán a rá vonatkozó „szövegeken" keresztül ismerhető is meg. Ugyanakkor ez a megismerési tevékenység (a „történelemcsinálás") interszubjektív jellegű, nyilvános vizsgálat és vita tárgyát képezi – szemben az „irodalomcsinálással". (142.) Ezért a White-i megközelítésnél adekvátabb, a történészi gyakorlatnak jobban megfelelő, a kutatásra és az elbeszélésre egyaránt tekintettel lévő elemzési módszerre van szükség.

Frank Ankersmit újabb tanulmánya (*Nyelv és történeti tapasztalat*) jól mutatja azt az elmozdulást, ami saját korábbi – előbb Lorenz által elemzett, illetve korábbi szövege révén a jelen kötetben is reprezentált – nézeteihez képest is új irányt jelenthet a narrativista történetfilozófiában. Ennek középpontjában a múlt valósága és reprezentációja közti összefüggés újragondolását célzó törekvése áll, amiben a holland filozófus *a történelmi tapasztalat* fogalmára támaszkodik.[10] Itt közölt cikke ennek a némileg hermeneutikai felhangokkal teli – a nyelv–világ–tapasztalat gadameri egymásrautaltságára építő – koncepciónak a keretébe illeszkedik: „két kísérleten", Johan Huizinga és Hayden White rendszerén keresztül elemzi, „hogyan hidalható át a szakadék az önmagában vett, megtapasztalt múlt és a történész nyelve között" (171.), azaz „hogyan foglalható szavakba a történelmi tapasztalat". A két neves szerző elméleti fejtegetéseinek áttekintése után Ankersmit arra a – tőle némiképp meglepő – következtetésre jut, hogy a történettudomány empirikus tudomány, de nem csupán (illetve nem elsősorban) azért, mert hátrahagyott adatokkal foglalkozik, hanem a nyelvvel való állandó kísérletezése okán is. Sőt, tulajdonképpen a történetírás egész történetét ez a nyelvvel folytatott kísérletezés jelenti, mely a történelmi tapasztalat „hű" ábrázolásának elérhetetlen, de kulturálisan releváns eszményét tűzi maga elé.[11]

Reinhart Koselleck, a fogalomtörténeti iskola (*Begriffsgeschichte*) egyik alapszerzője, a történelmi tapasztalat időbeli dimenzióinak működését elemzi. (A német történész tanulmánya [*Történelem, történetek és formális időstruktúrák*] a régebbi szövegek közé tartozik, ugyanakkor megjelenése mindenképpen hiánypótló, lévén legfontosabb írásait tartalmazó, *Vergangene Zukunft* című kötetével – melyben e tanulmány is szerepel – mai napig adós a magyar könyvkiadás.) A szerző kiindulópontja szerint a történettudománynak elméletileg számot kell vetnie azzal, hogy a múltbeli és jelenbeli tapasztalatok egyaránt relevánsak számára. Az újkortól fogva ugyanis a történelem önmaga szubjektumává vált, mivel modern fogalma a múlt esemény-összefüggéseit és a róluk szóló, jelen idejű tudást is magában foglalja: a végtelen számú, elbeszélhető „történelmeket" éppúgy, mint az univerzális históriát. A modern történelem-fogalom újkori megszületése előtti időstruktúrák vizsgálatával Koselleck arra mutat rá, „hogy sok olyan területet, melyet ma eredeti történeti tematikaként határozunk meg, korábban más premisszák felől vettek tekintetbe anélkül, hogy a »történelmet« megismerésük tárgyaként feltárták volna". (26–27.) Az antik görög, a zsidó-keresztény, illetve a Bossuet-nél megtalálható időfelfogás által tükrözött történetiség-koncepció elemzésével arra a következtetésre jut, hogy ezek egyaránt tartalmaztak sajátosan *történeti* ismereteket, de csakis azért, mert nem éltek a történelem totális fogalmával: „bár fölfedezték azt, amit mi ma történelemnek nevezünk, ámde sohasem magyarázták a történelmet a történelemből". (34.) A totalitásként felfogott történelem ekként sajátosan újkori „talál-

[10] Erre lásd: Thomka Beáta: Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Thomka) 201–202.

[11] „Ha a történészek abbahagynak egy olyan nyelven folytatott beszédet, amely minden civilizált embertársuk számára érthető, azzal semmibe veszik kulturális kötelességüket és felelősségüket. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy csak egyetlen kifejezési stílus létezik számukra. Ami a történészek kulturális felelősségét illeti, helyzetük e tekintetben a regényírók[é]hoz hasonlatos..." (182.)

mány", és a fogalmában rejlő kétértelműség abból fakad, hogy egészként kell elgondolnunk, miközben soha nem tudjuk lezártként kezelni.

Jörn Rüsen német filozófus szintén a múlt közvetített tapasztalatával kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, *Történeti gondolkodás a kultúraközi diskurzusban* című tanulmányában. A történelmi emlékezet és a történelemtudat kulturális funkcióját identitásképző aspektusukban jelöli meg. Az identitás a múlt és a jövő közti átmenetben jön létre, illetve még pontosabban: meg kell konstruálni, azzal, hogy a múlt tapasztalatait és a jövőre vonatkozó elvárásokat „egy átfogó időfolyam képzetévé" szintetizáljuk. Ez alapvetően a történetírás feladata, mely „tudományként (...) arra kötelezi el magát, hogy interszubjektív érvénnyel hajtja végre a múltnak a relativitás és különbözés történeti képződményeiben való értelmező elsajátítását". (205.)

A tanulmányokat „történészszemmel" olvasva valószínűleg azok a gyakorló historikusok által írott szövegek kelthetnek figyelmet, melyek a fenti elméleti problémákra reflektálnak. *Peter Burke*, angol történész itt olvasható írása (*Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*) eredetileg egy, a 90-es évek elején általa szerkesztett tanulmánykötetben jelent meg, mely a kortárs történetírás „új irányzatait" (mikrotörténelem, nők története, az olvasás története stb.) vette számba.[12] Burke, a korábban különösen a francia *Annales* által sokat kárhoztatott „elbeszélő történetírás" (egyébként többször beharangozott) visszatéréséről szólva, szinte gyakorlati útmutatással szolgál a narrativista történetelméletben felvetett kritikai mozzanatok történészi alkalmazását illetően. A szerző kiindulópontként elveti a struktúrákra fókuszáló „analitikus", és az eseményeket előtérbe helyező, „elbeszélő" történetírás „hagyományos" szembeállítását. Véleménye szerint, struktúra és esemény nem választhatók szét radikálisan, mi több, amennyiben egyazon spektrum két széleként fogjuk fel őket, meghaladhatóvá válhat az a „módszertani" vita, mely dichotómikus szemléletükből fakad. (42.) Ugyanakkor a történészeknek bizonyos fokig le kell vonniuk a narrativista történetelmélet által felvetett kritika tanulságait: „Úgy tűnik, a történészek »tényszerű munkájukhoz« ki kell, hogy dolgozzák saját »fikciós technikáikat«„(47.), így reflektálva a 19. századi objektivista paradigma iránti jelenlegi bizalmatlanságra. Burke ehhez négy adekvátnak tekintett, modellértékű módszert jelöl meg, melyeket „sűrítő elbeszéléseknek" nevez (utalva a geertz-i antropológia „sűrű leírás" koncepciójára): (1.) a mikroelbeszélést, mely a struktúrákat az elbeszélésen keresztül világítja meg, és a mikrotörténelem irányzatának reprezentációs stratégiáival él (pl. C. Cipolla, C. Ginzburg, N. Z. Davis művei); (2.) az időben visszafelé haladó elbeszélést, mely képes érzékeltetni a múlt történelmi szereplőkre nehezedő „súlyát" (pl. Norman Davies Lengyelország-története); (3.) a makro- és mikroszint bemutatásában egyfajta filmszerű, „vágásos" technikával élő módszert (pl. J. Spence művei); és (4.) az eseményeket párhuzamosan, több különböző nézőpontból bemutató narratívát (pl. Richard Price 18. századi Szurinamról szóló könyve). Burke szerint e metódusok alkalmasaknak tűnnek a többszólamú, az eltérő perspektívákat – *köztük* a szerzőét is (!) – érzékeltetni képes történeti elbeszélés létrehozására, amely immár nem „felszínes eseménytörténet" többé, ugyanakkor a történész hagyományos verifikációs technikáit sem nélkülözi. (Jellegzetesen posztmodern alapállásból, *Robert Berkhofer* jelen kötetben szereplő tanulmánya [*Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjairól*] is a „több nézőpontúságban" rejlő lehetőségeket emeli ki,[13] bár a tekintet-

[12] E tanulmánykötet másik fontos tanulmánya szintén olvasható magyarul: Levi, Giovanni: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Budapest, 2000. 127–146.

[13] „Az ideális multikulturalista történelemnek több nézőpontot kellene egyesítenie, épp így több hangot is, legalább három különböző forrásból: a reprezentált múltbeli világból; a múlt azon részéből, ami már kívül

ben szkeptikus, hogy e perspektívák egyetlen szövegbe integrálhatók lennének.)

Hans Medick írása jól példázza az egyik, Burke által is említett önreflexív reprezentációs stratégia, a mikrotörténeti módszer gyakorlati működését. Medick szerint a mikrotörténeti megközelítés jelentősége abban áll, hogy képes rámutatni „a történeti különösségek és egyediségek lehetőleg sokoldalú és tüzetes átvilágítása révén", hogy „a kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai-uralmi kölcsönviszonyok élettörténeti összefüggésként éppenséggel a vizsgált terület individuumainak összességére nézve válnak szembeötlővé". (58.) Ehhez speciális módszerre van szükség, mely a „társadalmi viszonyhálózatok és cselekvés-összefüggések kísérleti vizsgálatára" épül, de a makrokontextusokra is tekintettel van, mind metodológiáját, mind (multiperspektívikus) ábrázolási stratégiáját illetően. Ezzel a német történész szerint elérhető, hogy „a történelem szintézisre és ábrázolási teljességre formált igényét részleges és feltételes, ideiglenes, ám egyáltalán nem önkényes valóság- és tapasztalatismeretre korlátozz[uk]". (63.) (Medick saját, a 17–19. századi, „vidéki" sváb mentalitásról és munkakultúráról szóló művét hozza példaként, de az olasz mikrotörténet több jelentős képviselőjének elméletét is összegzi.)

Paul Veyne szövege (*Sem tények, sem geometriai létező, hanem cselekmények*), szintén egyike a kötetben közölt régebbi, de magyar nyelven mindmáig hiánypótlónak számító írásoknak. Az *Annales*-hoz kötődő ókortörténész 1971-ben megjelent módszertani kötete (*Comment on écrit l'histoire*) a maga korában komoly visszhangot váltott ki, itt közölt fejezete pedig jól példázza azt az ismeretelméleti fordulatot, amely a francia történettudománynak a braudeli irányzattal szembeforduló részében zajlott a 70-es években.[14] Veyne tény és esemény történészi fogalmát veszi górcső alá. Arra mutat rá, hogy atomi tények éppúgy nem léteznek, mint „geometriai létezőként" felfogható események, „mivel egy-egy ténynek csak a cselekményen belül van értelme", mely önmagában is „végtelen számú cselekményre utal". (76.) Az események leírása – a cselekményszövés – sem „egy előre elkészített útvonalon halad előre", azt „a történetíró szabadon választhatja meg és minden útirány egyformán legitim (még ha nem egyformán érdekes is)". (70.) Ez, radikálisabb formában, White-nál (illetve a posztmodern történetelméletben) is megfigyelhető konstrukcionista szemléletet tükröz: „mivel minden történelmi, történelem az lesz, amit mi kiválasztunk" – írja Veyne. Ez a választható nézőpontok egyenértékűségének eszméjéből fakadó koncepció azonban Veynenél még csupán a historizmus végét jelenti, és nem totális relativizmust (vagyis, „hogy mindaz, ami megtörtént az időben, szubjektív lenne"). Utóbbitól, a francia történész szerint a történettudományt alapvető – a geográfiában megfigyelhetőhöz hasonló – „nominalizmusa" óvja meg.

Veyne írásához illeszkedik *Philippe Carrard* szövege, aki az *Annales*-kör Braudeltől Chartier-ig ívelő történetírói gyakorlatának poétikai elemzését végezte el. A francia irodalomkritikus a „*nouvelle histoire*" legfontosabb szerzőinek műveit vizsgálva arra mutatott rá – az itt közölt részlet könyve konklúzióit tartalmazza –, hogy a figuratív, szóképekre épülő nyelvhasználat, az elbeszélés retorikai aspektusai és a fikciós beszédre jellemző intertextuális dimenzió még az olyan, bevallottan retorika- és elbeszélés-ellenes történészek esetében is kimutatható, mint Fernand Braudel. Ennél fogva az Annales és a korábbi századok történészei (pl. Michelet) közt „írásmódbeli hasonlóság" figyelhető meg (84.), ami egy sajátos „versengést" idéz elő szövegeikben: „új összemosódást" az egzakt tudományok eljárásainak átvétele és a „romantikus" nyelvhasználat között. Ez egy jellegzetes, „hibrid nyelvezethez" vezet, melynek a

esik a történet által reprezentált világon, a későbbi események fényében mégis jelentős; valamint a jelen egymással ellentétes, de legalábbis különböző nézőpontjaiból." (165.)

[14] Noiriel, Gérard: A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Budapest, 2001. 126–130.

„tudós írás pragmatikája" szab határt: „A legtöbb tudós szöveg azon erőlködik, hogy eltitkolja hibriditását, mintha valami fogyatékosságról volna szó. Szerzőik a tudományos beszédmód állítólagos semlegességére törekednek, megfeledkezve arról – mint a pozitivista történészek –, hogy ez a semlegesség végső soron csak egy beállítódás (és egy retorika) a sok közül. Ha pedig a szerzők tobzódnak a metaforák, az ironikus közlések és a szójátékok halmozásában, mintegy tagadva azokat az intézményes kereteket, melyek között írnak, akár akarják, akár nem, szövegeik akkor is mindig olyan beszédmódok közé helyeződnek, melyek alá vannak vetve az akadémikus érvelés szabályainak". (89.) [Carrard ugyanakkor – úgy vélem joggal – teszi fel a kérdést, hogy amennyiben a történész önreflexív módon folyton ellenőrzése alatt akarná tartani az általa használt nyelvet (amint azt a posztmodern történetelmélet egyes teoretikusai, pl. Keith Jenkins,[15] elvárják tőle), az vajon „olvasható" történészi műveket eredményezne-e, márpedig ez utóbbi az Annales szerzőitől elvitathatatlan.]

A *Narratívák* negyedik kötetében szereplő szövegek ismertetése során végezetül a francia *Paul Ricoeur* két, itt közölt tanulmányáról kell szót ejteni, melyek szinte keretbe foglalják a kötet teljes szövegkorpuszát. Ricoeur narrativitás, történetiség és retorika kapcsán teljességgel megkerülhetetlen szerző, és az a nagyfokú érdeklődés, mely az utóbbi időben művei iránt francia történészkörökben megnyilvánul, önmagában is indokolttá teszi, hogy szövegei a magyar történész-olvasók látókörébe kerüljenek.[16]

Történelem és retorika című tanulmányában Ricoeur a történetírásban rejlő kommunikációs mozzanatot elemzi. A történész tevékenységének szakaszait (tényfeltárás~kutatás, értelmezés~magyarázat, írásos rögzítés~történetírás) az arisztotelészi retorika fázisaival (*inventio*~kitalálás, *dispositio*~elrendezés, *elocutio*~kifejezés) párhuzamba állítva arra mutat rá, hogy mindkettő hasonló folyamatszerűséget mutat. Egyformán a „hallgatóság" meggyőzésére törekednek, de ebben az „értelemre hivatkozó", argumentatív szakasz épp olyan fontos, mint a „gyönyörködtető", poétikai mozzanat (a szóképekre építő nyelvhasználat): nem választhatók szét, miként nem redukálhatók egymásra sem. Így tehát, nem tekinthető adekvátnak az a szembeállítás, mely a történettudományban működő episztemológiai szempontok, és az ábrázolás során alkalmazott reprezentációs stratégiák dichotómiájára épít. Azaz, a pozitivista történetírói „realizmus" téved, amikor a forrás- és tényfeltárás fázisát az empíria direkt megnyilvánulásának tekinti, lévén a dokumentáció összeállítása már a magyarázati szakasz részét képezi. Ugyanakkor, a narrativista történetelmélet is téved, amikor a történetírástól megvonja a kritikai realizmus igényét azzal, hogy a tropológiát (az alkalmazott szóképek konstitutív szerepét) eltorzított formában használva – Ricoeur White-ot egyenesen „tropológiai infláció" gerjesztésével vádolja – minden megismerési relevanciát elvitat a történettudománytól: „[A] tropológiát az érvelés ellen fordították, aminek pedig a történettudomány ismeretelmélete gravitációs középpontjának kell megmaradnia", ugyanakkor viszont „az argumentáció kitüntetett szerepe csak akkor tartható fenn, ha a magyarázatot nem választjuk el az adatszerű bizonyítékok kutatásától". (23–24.) Ricoeur szerint a feladat az lenne, hogy „árnyaltabban fogalmazzuk újra a történész spontán realizmusát, reflektálva közben annak a tételnek a teljességgel jogos visszautasítására is, hogy a múlt reprezentációjában az igazság-megfelelés tézisét igazolnánk". Ez – Gyáni Gábor megfogalmazásában – végső soron annyit jelent, hogy „Ricoeur visszapereli (...) a tropológiai inflációtól a történeti megismerésnek azt a funkcióját, melyet a történetírás azáltal tölt be, hogy a valóságot racionális magyaráza-

[15] Jenkins, Keith: Re-thinking History. London – New York, 1991.

[16] Ricoeur és a történettudomány kapcsolatát elemzi Gelléri Gábor: Az emlékezet-fenomenológiától az emlékezet-politikáig. Paul Ricoeur új könyvéről c. cikkében. Korall, 5–6. (2001. ősz-tél) 253–262.

tok segítségével (és persze fikcionáló konstrukciók latba vetésével) *rekonstruálja*".[17]

A francia filozófus másik tanulmánya (*Szövegmagyarázat és megértés*) a szerző régebbi írása. Történészek számára különösen abból a szempontból lehet érdekes, ahogy megoldást kínál a történetelméleti diskurzusban lépten-nyomon felbukkanó vitára, mely arról szól, hogy a történész feladata a múlt *magyarázata* vagy *megértése*-e. Ricoueur azzal, hogy megkérdőjelezi a két „módszerhez" rendelhető két különböző ismeretelméleti terület létjogosultságát – működésüket szöveg-, cselekvés-, és történetelméleti kontextusban elemezve –, arra a következtetésre jut, hogy egymástól szétválaszthatatlan, dialektikus kapcsolatban álló mozzanatokról van szó: a megértés *„bekeríti* [*enveloppe*] a magyarázatot. A magyarázat viszont analitikusan *kikerekíti* [*développe*] a megértést". (200.)

*

A *Narratívák 4.* eredeti, irodalomtudományi irányultsága ellenére (illetve a mellett), úgy vélem, fontos szövegekkel járulhat hozzá a hazai történetelméleti diskurzus esetleges bővüléséhez is. Kritikai megjegyzés csupán néhány szerkesztési hiányosság – az egységes jegyzetapparátus hiánya és pontatlanságai, illetve több esetben a magyarul is hozzáférhető művek feltüntetésének elmaradása – és (nagyobb súllyal) fordítói melléfogások kapcsán érhetik a kötetet. A recenzens nem lévén jártas a szövegek eredeti nyelvének mindegyikében, itt csak arra hívná fel a figyelmet, hogy egy *történész* lektor jelentősen javíthatott volna néhány írás magyar változatának minőségén. Egyetlen – szerencsére azért nem általános – példát kiragadva: Emmanuel Le Roy Ladurie híres *Romans-i karnevál*ját (*Le carnaval de Romans*) nagyfokú tájékozatlanságra vall *Regénykarnevál*nak (!) fordítani. (89.) Ugyancsak a Carrard-szöveg kapcsán jegyezhető meg, hogy a Braudeltől (és másoktól) vett idézetek magyarítása túlságosan „retorikusra" sikeredett az eredetihez képest (holott a nyelvezetnek épp itt igen határozott funkciója van!). Meglehet, jogosan lehet a történészek szemére vetni naiv nyelvszemléletüket, de az vitathatatlan, hogy „tudományos stílusukat" jellemzik bizonyos olyan sajátszerűségek, melyek néhány fordításban „nem jönnek át" teljesen. E kisebb-nagyobb hibákat leszámítva azonban kétségtelenül hasznos kötetet vehet kézbe az olvasó.

Szeberényi Gábor

[17] Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József (szerk.): Társadalomtörténet. Hagyományok, irányzatok, módszerek, források az újkori kutatásban. Egyetemi kézikönyv. Budapest. (megjelenés előtt) Lásd még: Thomka 189–192., 196.

Kívül és belül

Waltraud Heindl–György Litván–Stefan Malfèr–Éva Somogyi (Hrsg.): *Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn.* Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar. é. n. (2001) 137 old.

A tanulmánykötet címe sokat ígérő és egyúttal kissé rejtélyes is. Az ígéret: az összehasonlító vizsgálat, ám már a tartalomjegyzék alapján megállapítható, hogy nem ez volt a fő célkitűzés, hiszen a szerzők különböző elitcsoportokkal foglalkoznak, különböző módszerekkel közelítik meg témájukat, és a vizsgálatok igen nagy korszakot fognak át a kora újkortól a 19. század végéig. Mindez kizárja a klasszikus értelemben vett összehasonlítást.

A rejtély: kik azok a kívülállók? Az eliten kívüliek – azaz a társadalom nagy része vagy a társadalom marginális csoportjai, a „társadalmon kívüliek"? Ráadásul a német terminusnak két értelme is van: kívülálló és különc. A szerkesztői előszó is csak bizonytalan eligazítással szolgál. Elismerve, hogy az elittel szemben a kívülálló terminus kevésbé egyértelmű, Norbert Elias elméletére támaszkodva fogalmazza meg, hogy végül is a hatalomból kizártak, a hatalomban nem részesülők értendők alattuk. Mivel a mindennapi életben e határvonal kevésbé élesen jelentkezik, és a két csoport között szoros kölcsönös kapcsolat áll fenn, a szerkesztői célkitűzés az volt, hogy a szerzők mindkét társadalmi csoportot a mindennapi élet síkján mutassák be. E kívánalom a tanulmányok többségében – de nem mindegyikben – meg is valósult, és talán e szemléletmódnak köszönhető, hogy a kívülálló e kötetben – talán a szerkesztői intencióktól függetlenül is – új értelmet nyert, amennyiben sokkal inkább szól az „eliten belüli kívülállókról", az elit peremére, alárendelt helyzetbe szorultakról, mint a társadalom alsóbb rétegeiről. Ennek a szemléletnek köszönhető a tanulmánykötet különös értéke, az, hogy bemutatja az elitbe tartozás többértelműségét, azt, hogy az elitcsoportok korántsem homogének, pozíciójuk törékeny, látszat és valóság nem mindig egyezik, az emelkedés és a hanyatlás szakadatlan láncolat. Tehát, ha az összehasonlításról le is kell mondanunk, kárpótlást nyújt ezt az érdekes, eddig kevéssé vizsgált kérdést megvilágító, igen színvonalas tanulmányok füzére.

Beatrix Bastl a kora-újkori arisztokrata családok nőtagjainak sorsában igen gazdag forrásanyag, köztük saját vallomásaik alapján mutatja be, mit jelentett az eliten belül „kívülállónak" lenni. E magas állású hajadonoknak, feleségeknek vagy özvegyeknek a családi döntésekben is csak az engedelmes elfogadás szerepe jutott. Státuszuk, anyagi helyzetük a férfiak által meghatározott, a férfiág érdekeit figyelembe vevő szabályoknak volt alávetve. Az apai akarat ellenére kötött házasság kirekesztette a nőt a családból és még az alárendelt arisztokrata pozíciójából is. Ki voltak szolgáltatva férjük durvaságának, erőszakának, örökös félelemben éltek: sikerül-e fiú utódot szülni, egészségesen viselni a sűrű terhességeket, túlélni a szülést. Egymáshoz írott leveleik szorongásról, boldogtalanságról, a vagyonfelosztások pedig gazdasági kiszolgáltatottságukról tanúskodnak.

Kövér György két bankárcsalád – az evangélikus Liedemann és a zsidó Wahrmann – történetének példáján mutatja be az elitpozícióba emelkedés útját, s egyszersmind a pozíció átmenetiségét, törékenységét. Mindkét család kisebbségi helyzetből, s alacsonyról indult, felemelkedésükben nemcsak tehetségük, üzleti sikereik, hanem házassági stratégiájuk, gyermekeik pályaválasztásának átgondolt tervezése, valamint nem utolsó sorban a szerencsés demográfiai adottságok is szerepet játszottak. Az elitpozíciót azonban csak meghatározott gazda-

sági és társadalmi körülmények között tudták egy-két generáción keresztül megtartani: a Liedemannok a középrétegbe süllyedtek, a Wahrmann család bukása viszont látványos volt.

Mindkét család a kívülállókból emelkedett egy időre elitpozícióba, és süllyedt vissza a kívülállók közé.

Hajdu Tibor a Magyarországon állomásozó k.(u) k. tisztek mindennapi életéről írt érdekes és színes tanulmányt. Azt – többek között az ő kutatásai alapján – eddig is tudtuk, hogy milyen szakadék húzódott a tisztikar magas presztízse, a magasabb társadalmi körökben való kedveltsége és szerény anyagi körülményei között, ami számos konfliktus okozója volt. Kétségtelen, hogy a tiszti pálya egyike volt azoknak, amelyek viszonylag könnyű felemelkedést ígértek, az uniformis azonban korántsem biztosította az operettekben bemutatott társadalmi tekintélyt és közkedveltséget, különösen nem a császári uniformis viselőinek az önkényuralom idején. Ezekben az években az osztrák tisztek inkább megvetésnek, elutasításnak voltak kitéve, a korábbi közkedveltséggel, úri körökben való befogadottsággal szemben. Nehéz volt megfelelő szállást találniuk, a társasági eseményeken kirekesztették, mellőzték őket, még rokonaik is elfordultak tőlük. Így elitpozíciójuk ellenére kívülállók, pontosabban – legalábbis átmenetileg – kirekesztettek voltak.

Maria Wakounig Franz Lichtenstein herceg, a Monarchia szentpétervári követének életpályáját mutatja be. A konvenciókkal bizonyos mértékig szakító, feladatát komolyan vevő és lelkiismeretesen végrehajtó arisztokratát – a szerkesztőkkel szemben – inkább különcnek, mint kívülállónak („elitären Außenseiter") tekinthetjük. A tanulmány alapos és színes leírást ad a herceg életútjáról, jelleméről, személyiségéről, életmódjáról, egyúttal beavatja az olvasót a 19. század utolsó évtizedeinek külpolitikai eseményeibe is.

A „klasszikus kívülállók" – a kispolgárok, szegények, elhagyott gyermekek, prostituáltak – mindössze két tanulmány szereplői, és az elitek abból a szempontból is „túltengenek" a kötetben, hogy e két tanulmány is inkább az elitek szemszögéből világítja meg helyzetüket. Magukról a szereplőkről, s különösen azok mindennapi életéről alig esik szó.

Gyáni Gábor tanulmányának már a címe is elárulja, hogy elsősorban e társadalmi csoportok életének és helyzetének polgári szabályozásával kíván foglalkozni (*Jótékonyság, fegyelmezés avagy a szociális gondoskodás genealógiája*). Ennek megfelelően széles elméleti megalapozással, nyugat-európai összehasonlítások keretében vizsgálja azokat a szabályokat és intézményeket, amelyek segítségével a polgárság a szegénység, a koldulás stb. problémáit keretekbe igyekezett szorítani. Ennek megfelelően a gondoskodás és fegyelmezés alanyai arctalanok maradnak.

Az osztrák kívülállókat az 1848-ban a megrendült helyzetű bécsi kisiparosok és kézművesek képviselik. Thomas Kletečka a megsegítésükre létrehozott önsegélyező pénztár történetével kapcsolatban idézi fel őket. A szerzőt elsősorban politikai szerepük érdekli, amennyiben fenyegető, nagy tömeget mozgósító tüntetésüket a forradalmi mozgalom radikalizálódásának egyik tényezőjeként értékeli. Az önsegélyező pénztárt gazdaságilag eléggé megalapozatlanul egy August Swoboda nevű személy hozta létre az elszegényedő kisiparosok, kézművesek hitelnyújtással való támogatására. A vállalkozás hamarosan csődbe jutott, a részvényesek pénzük visszaszerzéséért indított mozgalmának és az attól megrettent polgárság nyomására a kormány kénytelen volt – állami hitel formájában – részlegesen kártalanítani a részvényeseket. A tanulmány részletesen ismerteti a szanálás folyamatát és a döntéshozók motivációit, a „kirekesztettek", a kézművesek azonban arctalan tömegként tűnnek elő. Gazdasági helyzetük megrendülésének okairól is igen röviden szól a szerző, sőt, az egyesület alapítójának személyéről sem sok tudható meg, azon kívül, hogy egy 50 év körüli kicsiny, púpos, sápadt, heves emberke volt. Hogy hogyan nyerte meg a kézművesek bizalmát, és hogyan szervezte meg az egyesületet, homályban marad.

A „klasszikus kívülállók" mindennapi élete tehát meglehetősen háttérbe szorult a kötetben, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy életükről jóval kevesebb forrás marad fenn, mint az elitekről, és ennek megfelelően kevés feldolgozás közül válogathattak a szerkesztők. Az elitcsoportokról szóló színvonalas és érdekes, új aspektusokat és módszertani megközelítést tartalmazó, gondolatébresztő és továbbgondolásra késztető tanulmányok azonban különös értéket kölcsönöznek a kötetnek.

Bácskai Vera

Az újrafelfedezett Arisztotelész

Francis Fukuyama: *A nagy széthomlás: az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése.* Fordította: M. Nagy Miklós. Budapest, Európa, 2000. 493 old.

Amikor a naptárban kerek évszám közeledik, sokan szinte önkéntelenül ragadnak tollat, hogy bemutassák éppen aktuális elméletüket arról, mi fog történni *ezután* – természetesen némi visszatekintéssel a múltra, legtöbbször valamilyen új szempont szerint csoportosítva az addig történteket. Így a nemrégen (minden különösebb világvége nélkül) bekövetkezett század/ezredforduló táján is nagy népszerűségnek örvendtek a különböző prófétikus hangvételű kötetek, megnyilvánulások. Úgy tűnik, hogy sokan továbbra sem képesek attól az egyszerű ténytől elvonatkoztatni, hogy a naptárt egykoron maga az ember konstruálta, éppen ezért nem megalapozott sorsfordulókat kötni bizonyos évekhez csupán azért, mert elérkeztek, s nem kell mindenáron összegzéseket, és ami még roszszabb, jövőbelátó kézikönyveket, másképpen mondva jóslatokat gyártani.[1] Az emberiségen eluralkodó tanácstalanság ily módon megfertőzi még a tudomány berkeit is. Bevezetőnk talán kissé pejoratív kontextusba helyezi Francis Fukuyama *A nagy széthomlás* című kötetét, azonban úgy vélem, mégis fontos, hogy erről az aspektusról is szóljunk, amikor az elkövetkező évek, évtizedek meghatározó trendjeiről kell beszélnünk. Mivel magyar nyelven viszonylag kevesen keveset publikáltak Fukuyamáról, egy némileg általánosabb áttekintés után térünk rá témánkra, Fukuyama legutóbbi, magyarul megjelent kötetének ismertetésére.

Francis Fukuyama, a japán származású amerikai szociológus, történész, filozófus, 1989-ben robbant be a politika- és történelemfilozófiába *A történelem vége?* című tanulmányával.[2] A rövid tanulmányból vaskos kötetet írt 1992-ben, mely 1994-ben megjelent magyarul is *A történelem vége és az utolsó ember* címmel.[3] Alighanem azoknak van igazuk, akik szerint a kötet a 20. század legellentmondásosabban megítélt írásai közé tartozik, hiszen éveken keresztül tartó (manapság újra időszerű) vita folyt/folyik alaptézisei körül, s Fukuyama újabb és újabb nyilatkozatokban beszél arról, hogy vitapartnerei csupán rosszul interpretálták szövegét, innen ered a sok félreértés. Röviden összefoglalva ebben a könyvében a nyugati liberális demokrácia[4] győzelmét hir-

[1] Vö. mindezt Umberto Eco ironikus megjegyzésével: „Az évtizedek, évszázadok, sőt – rémes, hogy most már ez is megy – évezredek szerinti korszakolás önmagában véve értelmetlen vagy legalábbis kezdetleges dolog, bár van némi jelképes ereje, és muszáj elfogadni, hogy hat az össznépi képzeletre." Eco, Umberto: Azok a nagyszerű nyolcvanas évek. In: Umberto Eco: Gyufalevelek. Budapest, 2001. 97. Vál., ford. Barna Imre. Vö. még Nietzsche, Friedrich: Emberi – túlságosan is emberi. Szeged, 2000. 26. „A számok törvényei teljességgel alkalmazhatatlanok olyan világra, amely nem a mi képzetünk: kizárólag az ember világára érvényesek." (I, 1, 19; fordította: Romhányi Török Gábor)

[2] Fukuyama, Francis: The End of History? National Interest, 1989: Summer. 3–18. Magyarul ld. uő.: A történelem vége? Ford. Konok István. In: Valóság 1990/3. 16–31.

[3] Francis Fukuyama: The End of History and the Last Man. New York, 1992. Magyarul: Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Budapest, 1992. Fordította: Somogyi Pál László. (a továbbiakban: Fukuyama 1992.) Ismertetését lásd: Fehér Ferenc: A történelem vége és az utolsó ember. Magyar Hírlap, 1994. június 20.

[4] Liberális demokrácián értve azokat az országokat, ahol a demokratikus választási rendszeren (többpártiság, titkos szavazás stb.) túl a kormány garantálja az ember alapvető jogait, a sajtó-, a szólás-, a vallásszabadsá-

deti, hiszen állítása szerint a kommunista (és korábban a monarchikus, fasiszta stb.) rezsimek összeomlásával az emberiség elérte célját, fejlődésének végpontját: a Történelem véget ért.[5] Hangsúlyos a nagy „T" a Történelem szó elején, hiszen mindez „nem a *történések* ..., hanem a *Történelem* vége volt, vagyis az egyetlen, összefüggő és következetes fejlődési folyamatként értelmezett történelemé, amelybe minden idők minden népének minden tapasztalata beletartozik."[6] A nagy port felkavart kötetet inkább elméleti alapvetésnek szánta szerzője, kiindulópontként későbbi műveihez. *A történelem vége...* erősen filozófiai ihletettségű mű, a legtöbbet Hegelnek és Nietzschének köszönhet, de természetesen a darwini evolucionista koncepció reinkarnációjaként is olvasható, hiszen Fukuyama az emberiség ideológiai evolúciójának végéről beszél, és a nyugati liberális demokráciákat az emberi kormányzatok utolsó formájaként emlegeti. Tetszetős statisztika Fukuyamáé, amely egyben igazának példájául szolgál: míg 1790-ben mindössze három demokratikus berendezkedésű állam volt a Földön (Franciaország, az Egyesült Államok és Svájc), ma 60–63 demokratikus országról tudunk, ezekben él az emberiség több mint 40%-a. Azokat pedig, akik például a koszovói háborúra, a világot a 90-es években sújtó monetáris válságokra utalnak, azzal szereli le, hogy mindezek a jelenségek csupán arra szolgáltatnak bizonyítékot, hogy Irak, Irán vagy Koszovó a tegnap világához tartoznak, melyet végre fel kell váltania a 'szép új világnak'.

A legnagyobb probléma sokak szerint abban rejlik, hogy két Fukuyamát állít elénk a könyv: az egyik kiváló politikai elemző, aki élvezetes stílusban osztja meg velünk jól argumentált nézeteit arról, mi is történik körülöttünk a világban. A másik Fukuyama filozófusi babérokra tör, újhegeliánus nézőpontból értékel és osztályoz, nagyobb hangsúlyt fektetve az eszmékre, mint a „tényekre". Ez a másik Fukuyama gyakorta beszél a történelem 'irányultságáról', egyetlen lehetséges megváltást felvázolva, ily módon kapcsolódva a kereszténységhez is. *A történelem vége* után jött a *Bizalom,*[7] melyben az itt bemutatásra kerülő kötet egyik alapvonását tárgyalja részletesen, nevezetesen az emberek közötti bizalom kérdését, kialakulásának és fennmaradásának feltételeit, működési mechanizmusát stb. Izgalmas tézist állít fel itt is: azt bizonyítja, hogy a gazdasági élet és a kulturális meghatározottság szorosan összefügg, azaz, ha sikerül elérnünk a társadalmi bizalom, a társadalmi tőke növelését, hamarosan prosperáló nemzetgazdaságot látunk magunk előtt.

A befejeződő Történelem tézisének egyik legnagyobb ellenfele egy másik 'jós' szintén híressé vált művével, melyről itt részletesebben nem tudunk szólni. Samuel P. Huntington *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order* című könyvéről van szó.[8] Huntington számára a világtörténelem egységei, a civilizációk olyan, elsősorban kulturálisan (nyelvileg, vallási alapon, szokásrendszerükkel stb.) meghatározott entitások, amelyek közösségként reagálnak a külvilág eseményeire. Vizsgálja azt a ma is fontos kérdést, hogy a Nyugat technológiájának, (a lehető legtágabb értelemben vett) kultúrájának befogadása valamilyen módon befolyásolja-e a többi civilizáció alapvető értékeit. Válasza egyértelmű nem, azt állítja, hogy bár egy iszlám ország

got, illetve legfontosabbként a politikai részvétel jogát.

[5] S milyen kiválóan igazolódtak a prófétikus kinyilatkoztatások, amikor a könyv amerikai megjelenése után alig öt hónappal leomlott a berlini fal, magával rántva egy egész rendszert ...

[6] Fukuyama 1992. 6.

[7] Fukuyama, Francis: Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York, 1995. Magyarul Fukuyama, Francis: Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Budapest, 1997. Fordította: Somogyi Pál László. Ismertetését lásd Csizmadia Ervin: A türelem mint kultúra. Magyar Hírlap, 1997. aug. 2.

[8] Huntington, Samuel P.: The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996. Magyarul Huntington, Samuel P.: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest, 1998. Fordította: Puszta Dóra, Gázsity Mila és Gecsényi Györgyi.

befogadhatja a Nyugat különböző technikai újításait, ettől azonban kulturális elkülönülése, sőt szembenállása a Nyugattal továbbra is érvényben marad. Huntington szerint a másságot a másságban kell megérteni.[9] Szerinte igazán nagy konfliktusok az egyes civilizációk között lehetségesek, példaként idézve az orosz-csecsen konfliktust, Boszniát vagy Koszovót. Nyilvánvaló, hogy Fukuyamát bírálja, amikor a nyugati kultúra hanyatlásáról beszél, és a győzedelmes Nyugat helyett hét-nyolc nagy civilizációs körben gondolkodik (amelyek között csupán egy a nyugati kultúrkör!), s ezeknek az összeütközésétől várja a jövő nagy háborúit.[10]

Úgy tűnik, hogy Fukuyama 'életművének' kiadását (melynek következő darabja 2002-ben jelent meg Amerikában, s a biotechnológia, a klónozás kérdéseivel és mindezek politikai következményeivel foglalkozik[11]) Magyarországon az Európa Könyvkiadó vállalta magára. Érdemes megfigyelni az egyes kötetek megjelenési dátumait, hiszen Fukuyama azon kevés élő szerzők közé tartozik, akiknek könyveit szinte azonnal lefordítják (többek között) magyarra: első két köteténél nagyjából másfél, míg az utolsónál alig egy év telt el az 1999-es amerikai és a 2000-es magyar kiadás között. Ez a gyorsaság akár gyanús is lehetne: a bestsellerszerzők műveire vall, viszont a politikai és történelemfilozófiai művek általában nem állnak a könyveladási listák élén. Valójában Fukuyama könyvei jó stílusban megírt, nagy empirikus adatbázissal dolgozó művek, melyeket bárki kézbe vehet és – többé-kevésbé – megelégedve tehet le. *A Nagy Szétbomlás* című kötetét[12] a nemrég indult, *M(emoria) M(undi)* című sorozatába illesztette a kiadó, melyben eddig a legkülönbözőbb témájú könyvek jelentek meg, Churchill második világháborús visszaemlékezéseitől egy különleges Heidegger-, majd Sartre-életrajzig, vagy gondolhatunk a J. L. Gaddis-féle *Most már tudjuk* című kötetre, melyben a jeles történész a hidegháború újraértékelésére vállalkozik. Ami közös mindegyik darabban, az újszerű megközelítés, a korábban is ismert tények újfajta csoportosítása, ezáltal újfajta szemlélet meghonosításának szándéka a közgondolkodásban. A szép kiállítású Fukuyama-kötet borítóján G. Klimt *Élet és halál* című festményének egy részlete látható, mintegy közvetlenül utalva a Nagy Szétbomlás után a szerző szerint bekövetkező Nagy Újjáépítésre.

A Nagy Szétbomlás című kötet három részből áll: *A Nagy Szétbomlás* után *Az erkölcs genealógiájáról* beszél a szerző, majd következik *A Nagy Újjáépítés* zárófejezete, s százoldalnyi *Függelék* zárja a könyvet, további adatokkal, bőséges jegyzetapparátussal és bibliográfiával. Akit pedig nem győztek meg a kimerítő adatok, azok további részletesebb tájékoztatást nyerhetnek a szerző internetes honlapján: http://www.francisfuku-

[9] Hasonló tézisből indul ki a magyarul csak nem régen megjelent Orientalizmus című fontos kötetében Edward W. Said. (Budapest, 2000.)

[10] A 'rivális' történészek vitájának újabb fordulópontja egyértelműen a 2001. szeptember 11-i merényletekhez köthető. Ehhez lásd Fukuyamának a The Guardian című lapban 2001. október 11-én megjelent cikkét: The West has Won. Az alcím szerint Radical Islam can't beat democracy and capitalism. We're still at the end of history. A rövid írásban Huntingtonnal élesen szemben állva arról beszél, hogy a demokrácia, a szabad piacok hogyan kezdtek el terjedni olyan területeken, mint Kelet-Ázsia, Latin-Amerika vagy akár Afrika. Hivatkozik azokra a milliókra is, akik évente elhagyják a fejlődő országokat, hogy Nyugaton próbáljanak tisztes megélhetéshez jutni. A két történész vitájához magyarul lásd Huntington, Samuel: A civilizációk harca megkezdődött, ill. Fukuyama, Francis: Az az iszlám, amelyik gyűlöli a nyugatot. Mindkét cikk az Élet és Irodalom 2002. január 11-i számában olvasható (9.).

[11] Fukuyama, Francis: Our Posthuman Future: Consequenses of the Biotechnology Revolution. New York, 2002.

[12] Fukuyama, Francis: The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order. New York, 1999. Magyarul Fukuyama, Francis: A Nagy Szétbomlás: Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Budapest, 2000. Fordította: M. Nagy Miklós. (a továbbiakban: Fukuyama 2000.)

yama.com. A könyv beilleszthető egy sorozatba a fukuyamai írásokon belül: míg *A történelem végé*ben az állami szintet vizsgálta, a *Bizalom*ban a társadalom következett, itt pedig – talán éppen a legérdekesebb módon – az egyes emberrel és kilátásaival foglalkozik. (Hasonlóan izgalmas olvasmány a következő kötet, ahol már az emberen túli kérdéseket boncolgatva a genetika területére merészkedik a szerző.)

A könyv kiindulópontja szerint a modern információs társadalmak számára az egyik legnagyobb kihívás az, hogy fenn tudják-e tartani a társadalmi rendet az egyre gyorsuló technológiai és gazdasági változások közepette. A liberális demokrácia megfelelő működése mindig azokon a közös kulturális értékeken alapult, melyek összekötötték az embereket, holott „a modern kapitalizmusnak lételeme, hogy szétrombolja a szabályokat, és a régi társadalmi kapcsolatokat, közösségeket és technológiákat elhajítsa az újabbak és hatékonyabbak kedvéért".[13] A kötet arra vállalkozik, hogy pontosan és részletesen leírja, és egyben megmagyarázza a 60-as évektől a 90-es évekig tartó Nagy Szétbomlás összetett folyamatát.

A Nagy Szétbomlás lényege röviden az, hogy újabb társadalmi átmenet történt: ahogyan korábban a vadászó-gyűjtögető társadalomból a mezőgazdaságiba, onnan az ipariba lépett át az emberiség, a 20. század második felében az ipariból továbbléptünk az információs társadalom korába. A Nagy Szétbomlás tehát mindannak a társadalmi értékrendnek a pusztulását jelenti, amely a század közepén uralkodott a világon. Egyetlen példa a sok közül: a szellemi munka az információ korában előtérbe került, emiatt nők tömege özönlött a munkahelyekre, s ez szoros összefüggésben áll a családi élet hanyatlásával. Mielőtt bárki megijedne, a szerző még a bevezetőben megnyugtat mindenkit, hogy a Nagy Szétbomlás mára megállt, és a folyamat visszájára fordult (ez lenne a Nagy Újjáépítés), ennek indoklásaként pedig az arisztotelészi 'minden ember társas lény' agyonkoptatott jelmondatát idézi.

Az első könyvében még két, egymástól jól szétválasztható Fukuyama itt már ügyesebben dolgozza össze 'két egóját': saját rendszerébe vetett végtelen hitének köszönhetően temérdek mennyiségű adattal dolgozik, melyek a legkülönbözőbb tudományágakból származnak, s ezek egytől egyig ugyanoda mutatnak, ti. arra, hogy volt Nagy Szétbomlás, és arra, hogy elérkezett a Nagy Újjáépítés ideje. A fiatalon görög és latin nyelvi tanulmányokat is folytató Fukuyamától nem túl meglepő, hogy tulajdonképpen az arisztotelészi mondaton alapul az egész könyv (mint ahogy korábban a *Bizalom* is). A felvilágosodás egyik kiváló gondolkodója is eszünkbe juthat, hiszen a Voltaire *Candide*-jában is olvasható Leibniz-tétel éled itt újra a 'lehetséges világok legjobbikáról', hiszen *bármi* is történjen, Fukuyama bízik abban, hogy az ember társas és – ebből következően – racionális lény. Hasonló optimista utópia lengte be már *A történelem vége* című kötetet is.

A kötet egészére jellemző az óvatos egyensúlyozás a konzervatív és a liberális gondolkodás között. Ezzel a megoldással mindkét oldal meg lehet elégedve, de egyik sem maradéktalanul. Amikor a modernizációról vagy a kapitalizmusról beszél, Fukuyama azt állítja, hogy a kapitalizmus építi, de rombolja is a társadalmi kapcsolatokat, az erkölcsi normákat, másképpen mondva a társadalmi tőkét.

A kulcsfogalmak Fukuyama számára a társadalmi tőke (*social capital*) és a bizalom (*trust*). A társadalmi tőkét (Tocqueville-től kezdve filozófusok hosszú sorába illeszkedve) úgy határozza meg, mint „azoknak az informális értékeknek és normáknak az összességét, amelyeket egy csoport tagjai követnek, s amely ezáltal lehetővé teszi az együttműködést közöttük".[14] A társadalmi tőke ellensége az a szélsőséges individualizmus, mely a 60-as évek óta jellemző a nyugati gondolkodásra. Hiszen ha túl sok szabályt irtunk ki, a társadalom egyre kaotikusabbá válik, s egyre kevésbé lesz képes közös célokat végrehajtani. Az egyes társadalmak társadalmi tőkéje közötti különbség

[13] Fukuyama 2000. 29.

[14] Fukuyama 2000. 33.

a bizalmi rádiusszal jelezhető. Ha a társadalmi tőkét mérni akarjuk, akkor egyszerűbb, ha a deviancia mértékét térképezzük fel: ezért folyamodik Fukuyama a bűnözésre, a családokra, végül a bizalomra és az értékekre vonatkozó adatok részletes vizsgálatához.

A bizalom a társadalmi tőkét alkotó kooperatív normák kulcsfontosságú melléktermése, amit a túlzott önzéssé fajuló modern individualizmus és/vagy a tisztességtelen, tehát megbízhatatlan és kiszámíthatatlan viselkedésre való hajlam (el)pusztít. Ahol számítani lehet a bizalomra, ott könnyebben jönnek létre csoportok, és hatékonyabbak lesznek céljaik megvalósításában. A kötetnek ezek a fejezetei számos táblázatot és kimutatást tartalmaznak, melyekből Fukuyama szerint az derül ki, hogy a társadalmi dezorganizáció egyre növekszik.

A Nagy Szétbomlás magyarázataként négy lehetséges okfejtést ismertet. A baloldali teoretikusok szerint azt a szegénység okozta, a második, kisebb csoport szerint éppen a gazdagodási folyamat. A 'libertariánusok' (Fukuyama kifejezése) a kormánypolitikát hibáztatják, míg a konzervatívok a kulturális átalakulást teszik felelőssé. Fukuyama a kulturális értékek hanyatlását tartja a legkielégítőbb magyarázatnak, és egészen Nietzschéig visszavezeti a relativista gondolkodást (vö. a híres *Nincsenek tények, csak interpretációk* mondattal), de fontos szerepet tulajdonít benne a pszichológia, majd az antropológia fejlődésének is.

Az első fejezet végén beszámol a Nagy Szétbomlás következményeiről: a csökkenő termékenység tovább gyengíti a rokoni kapcsolatokat, megnő az egyedül élő emberek száma. Azzal a kézenfekvő, és saját szisztémájából következő megoldási alternatívával nem számol, hogy azok a felnőttek, akiknek kevés gyermekük van, vagy nem is vállalnak gyermeket, több időt szánhatnak olyan különböző csoportokban való részvételre, mint például az egyházakra vagy politikai pártokra, hiszen ezek a tényezők is a civil társadalmat erősítik.

Nem megkerülhető a kérdés, hogy a Nagy Szétbomlás szükségszerű volt-e. Kulturális különbségekkel magyarázza azt, hogy a folyamat Ázsiában még nem tetőzött, de jóslata szerint hamarosan megérkezik oda is. Ázsia és az ázsiai értékek kivételessége megmutatkozik például abban az érdekes tényben, hogy az itteni adatok érvénytelenítik azt a tételt, miszerint az urbanizációval és a modernizációval nő a bűnözés.

A második rész, mely Nietzschére utalva *Az erkölcs genealógiájáról* címet viseli, azzal foglalkozik, hogyan születik a rend, a normák, s idővel mindez miként módosul. Az igazi interdiszciplináris kutatás szép példája ez a fejezet, hiszen a természettudományoktól a filozófián át a pszichológiáig, sőt a mozifilmekig, a popkultúráig, a gazdaságig és az üzletig terjed az a bázis, amelynek segítségével Fukuyama igazolja nézeteit. A fejezetben való könnyebb tájékozódáshoz segítséget nyújt az a mátrix, ahol egy vízszintes egyenes két végén a teljesen hierarchikusan létrehozott normák (pl. a Korán alkoholfogyasztási tilalma) és a spontán módon létrejöttek (pl. az incesztus tabuja) helyezkednek el. A függőleges tengelyen a racionális (azaz tudatosan választott) és az aracionális (Fukuyama rendszerében röviden: örökölt) normákig terjed a skála. Ebbe a rendszerbe Fukuyama meggyőző módon sorol be számos társadalmi normát.

Az ebben a részben tárgyaltakat csak röviden foglalom össze. A fejezetek néhol erősen eltérhetnek várakozásunktól, mivel a bizonyítási apparátusba olyan tudományosan igazolt tételek is megjelennek, amelyek például a férfi promiszkuitásról beszélnek. A fejtegetések alapja ismét csak Arisztotelész, illetve az a modern természettudományok által hangsúlyozott tézis, miszerint létezik ún. emberi természet. Ez a természet szolgáltat magyarázatot arra, hogy az embernek szüksége van normákra, mint ahogy Fukuyama szerint szüksége van hierarchiákra is, csupán azt nem szereti, ha a hierarchia alján foglal helyet. A mai információs társadalom erre a problémára is megoldásokat kínál: egyrészt az ember olyan sok közösség tagja, hogy közülük némelyikben egészen biztosan a hierarchia csúcsán helyezkedik el, másrészt alternatívaként ott áll a hálózat (*network*) fogalma. A hálózat olyan, egyénenként fellépő emberek cso-

portja, akik osztoznak bizonyos informális normákban vagy értékekben, túl azokon, melyek a szokásos piaci tranzakciókhoz szükségesek (a hálózat fogalmát kiválóan megvilágítja Fukuyama akkor, amikor a Szilikon-völgy óriási jelentőségéről és fejlődése titkáról beszél).

Amikor rátér a kooperáció, az önszerveződés, majd a hálózat kérdéseire, megint nem kerül el egy csapdát, és oldalakon keresztül taglalja azt a filozófia, majd a pszichológia és szociológia által rég bemutatott tételt, miszerint minden közösség angyalokból *és* ördögökből áll. Ilyen pontokon az ember kénytelen gyanakodni, mennyire veheti komolyan az egész könyvet.

A könyv záró része természetesen a *Nagy Újjáépítés*sel foglalkozik, azzal, van-e kiút a társadalmi rendetlenségből, létrejöhet-e még valaha a rend stb. A megoldás a kulturális normákkal való aktív felfegyverkezés lehet, mindebben nagy szerepe lesz a különböző vallásoknak (régi gondolatot ismétel itt is Fukuyama, hiszen szerinte nem a hit miatt követik az emberek a vallásokat, hanem azért, mert közösségre vágynak, s ezáltal a vallások a normák terjesztésében kivételes szerephez jutnak).

A remény már csak azért sem veszett el, mert korábban is volt példa hasonló szétbomlásra, például az 1830-as éveket követően, amikor a viktoriánus erkölcsök megjelenése, majd viharos terjedésük állította meg a társadalmi dezorganizációt. Fukuyama szerint a lényegi változás nem az intézményrendszerekben, hanem az értékekben történt, hiszen a fiatalokba önuralmat építettek be, s rászoktatták őket olyan erényekre, mint a tisztaság, a pontosság és az udvariasság. Zárógondolatai szerint sok jel mutat a szélsőséges individualizmus korának lezárulására (bár nem említi, de idevágó példa lehetne az avantgarde mozgalmak hanyatlása, melyek esetében egyértelműen kiderült, hogy a lázadás csupán egyszer lázadás, és hamar megszokottá és unalmassá válik). Bízik az emberi természetben és a racionalitásban, s abban, hogy segítségükkel újra kialakulnak azok a hétköznapi erények, melyek elvesztek a század második felében.

A záró fejezet talán túlságosan is diadalmenet-ízűre sikerült, hiszen a Nagy Újjáépítés folyamatának elindulását az Amerikában újjáéledő konzervatív értékekkel hozza összefüggésbe. A legrosszmájúbb kritikusok ezen a ponton kezdenek célozgatni a romantikus lányregényekkel való analógiára, ti. háromszáz oldalnyi sanyarú múlt és jelen után az utolsó ötven oldalon a győzedelmes jövőről olvashatunk – így mindenki fellélegezhet, hiszen nekünk nem kell tenni semmit, a történelemnek van célja (vége!), és efelé halad rendületlenül.[15]

Fukuyama két párhuzamos folyamatot lát maga előtt: míg a politikai és gazdasági szférában a történelem progresszívnek és irányítottnak látszik, és a 20. század végére mintegy végpontként eljutott a liberális demokráciáig, addig a társadalmi-erkölcsi szférában a történelem ciklikusnak látszik: a társadalmi rend szétbomlik, majd újjáalakul.

A középutas gondolkodásra jó példa a végső, kissé enigmatikus konklúzió is: az állam nem forrása minden bajnak, de nem is olyan eszköz, amellyel minden baj megoldható, ugyanakkor lépéseivel kicsiben és nagyban éppúgy csökkentheti, mint növelheti a társadalmi tőkét. A reményre egyetlen okunk van (újra csak Arisztotelésztől kölcsönzött) állítása szerint: ez pedig az ember roppant erejű képessége a társadalmi rend újjáépítésére.

Jászay Tamás

[15] A teljesség igénye nélkül néhány recenzió a kötetről: Murray, Charles: The Great Disruption ... (Review). Commentary Magazine, July 1999.; Gould, Bryan: The Great Disruption (Review). New Statesman, 1999. jún. 14.; Gottlieb, Anthony: The Postindustrial Revolution. New York Times Book Review, 1999. júl. 4. Fukuyama magyarul megjelent írásaiból néhány a már említetteken kívül: Fukuyama, Francis: Erény és jólét. 2000. 1995. okt.; Fukuyama, Francis: Nézőpont. Magyar Nemzet, 1997. február 22.; Fukuyama, Francis: Az ázsiai értékek és az ázsiai válság. Népszabadság 1998. június 20.

Bankok és pénzügyi válságok az ókori Rómában

Jean Andreau: *Banking and Business in the Roman World.* Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 1–176. old.

A Kr. e. I. században a szenátorok pénzügyi spekulációitól volt hangos Róma városa, ami – gondoljunk csak *Caesar* és *Crassus* esetére – politika válságot is okozott. Ez idáig egyetlen mű sem mutatta be Róma pénzügyi életét és bankviszonyait a maga teljességében.

Jean Andreau (Párizs) *Banking and Business in the Roman World* (Bank és üzlet a római világban) című munkája hosszú időszakon kalauzol minket végig, az első, Fórum-menti pénzváltó pultok megjelenésétől (Kr. e. 318–310) egészen a principátus végéig (Kr. u. 284). A szerző nem pusztán a vizsgált időszak tekintetében szab éles határokat vizsgálódásainak, hanem azt is hangsúlyozza előszavában, hogy e munka keretei között Róma állami közpénzeit nem vizsgálja, hanem kifejezetten a magánszféra pénzügyi életét veszi nagyító alá.

Az olvasó helyzetét nagyban megkönnyíti – különösen, ha kevésbé járatos a római „bankszakma" latin terminológiáinak erdejében –, hogy a könyv elején mintegy 120 latin kifejezést tartalmazó szómagyarázatot talál, melyet egy olyan lista követ, melyből kiderül, mennyit is értek a korabeli római pénzérmék, pénzegységek. Megtudhatjuk, hogy mely periódusban hány *as*t ért egy *sestercius* vagy egy *denarius*, és tájékoztatást kapunk az átváltási arányokról, nem utolsó sorban pedig arról, hogy a pénzérmék bronzból, ezüstből vagy aranyból készültek-e. A mű során felbukkanó számos földrajzi név közötti eligazodást pedig mindezen neveket feltüntető térkép teszi könnyebbé.

Andreau a művét bevezető 1. fejezetben – a pénz, mint általános értékmérő gazdasági-társadalmi szerepét ecsetelve – rámutat, hogy a pénz már az ókori Rómában sem puszta fizetőeszköz volt, hanem alapvetően ez határozta meg a társadalmi berendezkedést, a társadalmi jólétet. Felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy míg a történelem során többször is előfordult, hogy a pénzen kívül más fizetőeszköz volt forgalomban (például a váltó), addig az ókori Rómában az egyetlen fizetőeszközként a vert pénz volt ismeretes, de – hangsúlyozza a szerző – ez semmiképp sem jelenti azt, hogy a rómaiak mindenért készpénzzel fizettek volna. A köztársaság korának végén elterjedtté vált az, hogy a gazdagok – különösen a szenátorok és a lovagok – kamat ellenében nagyobb pénzösszegeket adtak kölcsön. E pénzkölcsönöket azonban semmiképp sem szabad összetévesztenünk a bankügyletekkel. Andreau egész műve során különös hangsúlyt helyez arra, hogy éles határt húzzon a római elit által folyósított kölcsönök és a hivatásos bankárok kölcsönügyletei közé, és ezen törekvése leginkább abban nyilvánul meg, hogy mind a társadalmi elit, mind pedig a bankárok pénzügyi tevékenysége önálló fejezetet nyer munkájában. A két nagy csoport közötti különbség nemcsak az egymástól igencsak eltérő társadalmi pozíciójukban mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a bankárok tevékenysége – ellentétben az elit pénzembereivel – nem korlátozódott „pusztán" saját vagyonuk befektetésére, és az azon alapuló hitelezésre, hiszen a bankárok, mint hivatásos letétkezelők, a náluk elhelyezett összegeket is „beforgatták", kölcsönként tovább adták, azokból ügyfelük érdekében pénzkifizetéseket teljesítettek. E csoportok elhatárolása tekintetében – számos korabeli jogforrást megvizsgálva – a szerző arra a következtetésre jut, hogy a bankárok – szemben más pénzügyi csoportokkal – jogosultak

voltak ügyfeleik részére ún. folyószámlát (*ratio*) nyitni.

Andreau álláspontja szerint az önmagában azonban nem elegendő, ha csak a gazdag üzletemberek és a hivatásos bankárok csoportja között teszünk különbséget. Róma üzleti világa rendkívüli társadalmi sokszínűséget mutat, és maguk a „nem hivatásos" üzletemberek sem fértek meg egymás mellett: elkülönült egymástól a szenátorok és a lovagok rétege is. Különválásukat nem egyszerűen eltérő jogállásuk és jövedelmi viszonyaik okozták, hanem az is, hogy különféle gazdasági, pénzügyi tevékenységeket űztek, és ügyfélkörük is jelentősen különbözött egymástól. A másik nagy csoport tagjai, tehát a pénzügyekkel „professzionálisan" foglalkozók, maguk is bizonyos rétegződést mutatnak, mely leginkább társadalmi pozíciójukban tükröződött. Talán meglepő, de a Rómában felbukkanó és hivatásszerűen pénzügyletekkel foglalkozók – s ez igaz a bankárokra is – nem sorolhatók be a római társadalom egyetlen privilegizált osztályába sem. Olyan „mesteremberek" voltak, akik pult mögött álltak vagy üzletben dolgoztak gondosan betartva az üzlet nyitvatartási rendjét, tanoncként tanultak bele a pénzügyekbe, és tevékenykedésük során végig kötve voltak számos szakmai szabályhoz.

Ezzel ellentétben a társadalmi elit azon tagjai, akik vagyonukat kamatos kölcsönök nyújtásával igyekeztek gyarapítani, nem álltak senki alkalmazásában, a maguk uraiként kezdtek hitelezői tevékenységbe, azzal természetesen bármikor fel is hagyhattak, helyzetüket az is előnyösebbé tette, hogy nem voltak szakmai előírások betartására kötelezve, hiszen e csoportnál – bármilyen furcsán hangzik is – éppen a professzionalitás hiányzott. Andreau könyvének 2. fejezetében ezen társadalmi elit pénzügyi tevékenységét tárja elénk. Itt főként olyan irodalmi forrásokra támaszkodik, amelyekben hitelesen tükröződik a gazdag rómaiak gondolkodásmódja, különösen ami vagyonuk gyarapítását célzó törekvéseiket illeti.[1] A profit utáni sóvárgásuk döntő tényezőnek bizonyult abban, hogy legtöbbjük *creditor*ként igyekezett megsokszorozni örökségét, vagyonát. Maga *Cicero* is gyakran hitelezett, méghozzá nagy összegeket, de oly módon, hogy egy hozzáértő üzletembert, a *Puteoli*ban élő *Cluvius*t hívta segítségül közvetítőként.[2] A szenátorok és lovagok hosszú időt töltöttek távol Rómától és Itáliától, ezért olyan megbízható embereket (*procurator*) fogadtak fel, akik ilyenkor elintézték helyettük pénzügyeiket, szemmel tartották vagyonukat. *Cicero Atticus*t bízta meg e feladatokkal, aki Kr. e. 65-től, Itáliába való visszatérése után kezdte meg üzleti tevékenységét, de nemcsak *Quintus*, hanem *Marcus Cicero* szolgálatában állt, sőt *Cato, Hortensius* és még számos római lovag pénzügyeit is intézte. Figyelemreméltó továbbá a szerző azon feltételezése, hogy az elit pénzemberei maguk nem tekintették vagyonukat tőkének, annak ellenére, hogy e vagyontömegek a gazdasági folyamatokban nyilvánvalóan ezt a funkciót töltötték be.

Ezzel ellentétben, a hivatásszerűen bankárként tevékenykedők – akikkel a munka 3. fejezete foglalkozik – úgy fogták fel, és úgy is kezelték a náluk letétbe helyezett pénzösszegeket, mint üzleti tőkéjüket, és bizonyos tekintetben az ő „hozzáállásuk" és tevékenységük áll a legközelebb ahhoz, amit ma modern értelemben vett tőkének nevezünk. A korabeli bankárok tevékenységének vizsgálatát is egy „választóvonal" meghúzásával kezdi a szerző. Élesen megkülönbözteti a görögök lakta birodalmi területek, és az itáliai, illetve latin nyelvű provinciák bankárainak tevékenységét azzal, hogy leszögezi: a görög *trapezita*k semmilyen szerepet nem játszottak az árverések lebonyolításánál, ellentétben az itáliai *argentarius*okkal. Mindehhez hozzáfűzi, hogy amíg a latin provinciák átvették az itáliai pénzügyi szokásokat, és e tekintetben viszonylag egységes képet mutatnak, addig a Birodalom görög területein tovább éltek a helyi szokások, nem is beszélve Egyiptomról és Palesztináról, melyek pénzügyeik te-

[1] Liv. 6. II- 20., Cic.pro Cluentio 13,38–9., Plautus, Asin 428–30.

[2] Cic. ad Att.6.2

kintetében végig saját, korábbi szokásaikat követték.

Andreau már e fejezet keretében – és később részletesebben a 9. fejezetben is – taglalja, milyen nehéz időkön ment át a „bankszakma" a Kr. u. 3. század második felében, hangsúlyozva, hogy a pénzügyi válság különösen a Birodalom latin nyelvű területein éreztette leginkább hatását. A fémpénzek értéke rohamosan csökkent, az árak emelkedtek, a bankárok, hasonlóan az alacsonyabb sorból származókhoz, folyamatos likviditási gonddal küzdöttek. Helyzetük súlyosságát jól tükrözi az a tény, hogy Itália Román kívüli területeiről – néhány nagyobb kikötőváros kivételével, mint *Ostia, Portus, Aquileia* – a Kr. u. 2. század első éveit követően nem maradtak ránk olyan nyomok, amelyek *argentarius*ok jelenlétéről tanúskodnának. A szerző megállapítása szerint a *coactores argentarii* – tehát azok, akik nemcsak lebonyolították az árveréseket, hanem meg is hitelezték a dolog vételárát, sőt e hitelek behajtásáról is gondoskodtak – a Kr. u. 3. század folyamán teljesen el is tűntek az antik pénzvilág korábban színes palettájáról. Ugyanezen fejezetben kerül elemzésre a *receptum argentarii* jogintézménye mint – a bankár, ügyfele és egy kedvezményezett harmadik személy közötti – háromoldalú jogügylet. E bankári *receptum*, a bankár olyan nem címzett jognyilatkozata volt, amely lehetővé tette ügyfele tartozásának átvállalását, méghozzá úgy, hogy nem volt szükség az utalványozó közreműködésére.[3] Végül a szerző röviden jellemzi a bankárok társadalmi pozícióját, hangsúlyozva, hogy legtöbbjük olyan *libertinus* volt, akik felemelkedési lehetőségükben bízva kezdtek pénzügyi tevékenységbe. Főleg a felszabadítottak körében figyelhetők meg a banküzyletekkel foglalkozó dinasztiák, ahogyan azt a munka 6. fejezetében látjuk, amely egy pompeji bankár-dinasztia, a *Sulpici* család pénzügyeit tükröző viaszostáblákat vizsgálja. Az bizonyos, hogy szenátorokat nem találunk a római bankárok között, ők rangjukon alulinak találták a bankári „mesterség" űzését, a nők pedig kifejezetten el voltak tiltva e foglalkozástól.[4]

Andreau nem pusztán a két nagy csoport, a társadalmi elit és a foglalkozásszerűen banküzyekkel foglalkozók között tesz különbséget munkájában. Önálló fejezetet szentel (4. fejezet) azon csoportnak, amelynek tagjai ugyan pénzügyi tevékenységet folytatnak – méghozzá igen nagy volumenű üzleteket bonyolítanak –, de nem tekintendők bankárnak. E legnagyobb üzletemberek tehát nemcsak az *argentarius*ok és *nummularius*ok – azaz kifejezetten a pénzváltással, valutaügyletekkel és érmevizsgálattal foglalkozók – soraiba nem tagolhatók be, hanem az elithez sem tartoztak, nem tartozhattak, mert életvitelük, üzletvitelük módja jelentősen eltért az arisztokráciáétól, de jó esélyük volt arra, hogy elvegyüljenek a birodalmi elit szenátorai és lovagjai között. Legtöbbjük olyan *negotiator* volt, aki Itálián kívül telepedett le és onnan intézte üzleti tevékenységét. A szerző számos példával illusztrálja üzleteik nagyságrendjét: a *nuceriai Publius Sittius* például még azt is megtehette, hogy *Mauretania* királyának adjon kölcsön.[5] Andreau újabb példaként *Vespasianus* császár családját mutatja be. *Vespasianus* nagyapja, *T. Flavius Petro* még bankár volt, de apja, *T. Flavius Sabinus* már a pénzügyek más területén, adóbérlőként találta meg számítását Ázsiában, és emellett kamatos kölcsönöket folyósított szerte *Helvetia*ban.[6] Lovagnak ugyan nem volt lovag, de sikerült feleségül vennie egy lovag lányát. Az ázsiai adóbeszedők társaságában betöltött kulcspozíciója miatt, és arra tekintettel, hogy elismert hitelező volt, a Birodalom legnagyobb üzletemberei közé tartozott.

Az 5. fejezetben Róma pénzügyi életének mindazon résztvevői kerülnek bemutatásra, akik rabszolgaként vagy *libertinus*ként egy-egy üzletember vagy bankár szolgálatában álltak. Egy *libertinus* ugyanúgy tevékenykedhetett ügynökként (*institor*), mint ha szabadon született volna. A szabadok,

[3] A receptum argentariiról részletesen lásd: Földi A.: Kereskedelmi jogintézmények a római jogban. Budapest, 1997. 229–237.

[4] Lásd: D. 2.13.12.

[5] Cic. pro Sulla 20.56–9.

[6] Suet.Vesp.1.2.

valószínűleg a *libertinus*ok *patronus*ai főként csendestársként léptek üzleti kapcsolatra a *libertinus*okkal: pénzt kölcsönöztek *libertinus*uktól, és *libertinus*uk közvetítésével maguk is megjelenhettek hitelezőként a „pénzpiacon". Más volt azonban a rabszolgák helyzete, akik vagy közvetlenül uruk szolgálatában álltak, vagy *institor*ként, azaz uruk ügynökeként annak üzletében dolgoztak, vagy pedig *peculium* kezelésével voltak megbízva. A szerző a legrészletesebben azon rabszolgák helyzetét elemzi, akik közvetlenül *dominus*uk szolgálatában álltak. Ők *arcarius*ként, *dispensator*ként, vagy *actor*ként tevékenykedhettek. Az *arcarius* olyan pénztáros volt, aki – Andreau feltételezése szerint – értett a pénzérmék vizsgálatához és esetleg a pénzváltáshoz is. Az *arcarius*t vonták be a legkisebb mértékben a pénzügyi tranzakciókba, és személyes nyeresége is csak akkor volt, ha kapott valamilyen jutalmat munkájáért *dominus*ától. Vele ellentétben az *actor* és a *dispensator* már sokkal kedvezőbb helyzetben volt, ugyanis párhuzamosan *dominus*ával saját, személyes üzletvitelt is folytathatott, amellyel jó eséllyel kereshetett pénzt magának. A *dispensator*ra általában nem a „bolt" ügyei voltak bízva, hanem *dominus*a háztartásának ügyeiért volt felelős, különös tekintettel a kiadások adminisztrálására. Ő volt az, aki kifizette a számlákat és vezette a kiadások jegyzékét.[7] Andreau az *actor*t tulajdonképpen *dominus*a képviselőjeként határozza meg, aki a rábízott üzlet vagy ingatlan pénzügyeiért volt felelős, de azt is jelzi, hogy a pénzügyi tranzakciókban betöltött szerepéről nem sokat tudunk.

A 6. fejezetben a szerző röviden beszámol a *murecine*i viaszostáblákról mint olyan pompeji leletről, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy napjainkban viszonylag sok adat áll rendelkezésünkre az ókori *argentarius*ok ügyleteiről. 1959-ben ugyanis, amikor a Nápolyt Salernoval összekötő autóút épült, ráleltek egy olyan ókori ház nyomaira, amely a Vezúv Kr. u. 79-es kitörése nyomán omlott össze, viszont – a vesszőkosaraknak köszönhetően – számos, írásos feljegyzést tartalmazó viaszostáblát őrzött meg az utókornak. A táblák a *Sulpici* családnevű *puteoli* bankár-dinasztiától származnak, ezért a leletet Camodeca – mint a táblák újraszámozója – nyomán TP*Sulp*ként, azaz *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum*ként ismerjük.[8] Bove,[9] Wolf és Crook munkáira[10] és természetesen Camodeca legújabb olvasatára támaszkodva ad Andreau tájékoztatást arról, hogy a *Sulpicii* hitelügyleteiben az adósok főként *peregrinus*ok voltak, amire a táblákon megjelenő nevekből lehet következtetni (például *milo*i *Euplia, alexandria*i *Tryphon*), de van olyan tábla is, ami arról tanúskodik, hogy egy *Phosphorus Elpidianus* nevű rabszolga nagy összegű, 94 000 *sesterius*ra rúgó kölcsönt folyósított a „*Sulpicii* banknak".

A 7. fejezet a munka legrövidebb, de talán legérdekesebb része. Valószínűleg ez azzal magyarázható, hogy témája a *tessarae nummulariae*. Ezek olyan ritka tárgyai az ókori Rómának, amelyek keletkezését és funkcióját sokáig homály fedte, és ami csekély tudomásunk is van róluk, azzal kapcsolatban is megoszlanak a szakirodalomban olvasható vélemények. A *tessarae nummulariae* csontból, elefántcsontból, ritka esetben pedig bronzból készült kis rudak, amelyek hossza 3–10 cm, szélessége pedig 7–12 mm között változott. Legtöbbjük tartalmazott feliratot is, főleg rabszolgák neveit, de ezek *dominus*ainak nevei is előfordulnak rajtuk. Mindössze 160 *tessarae nummulariae*t találtak meg, hat kivételével mindegyiket Rómában, illetve Itáliában. 139 közülük dátumot is tartalmaz, ezek Kr. e. 96 és Kr. u. 86 közöttiek. A legtöbb ma is meglévő *tessarae nummulariae* a Kr. e. 79–40 közötti periódusból származik. Andreau munkája nyomán bepillanthatunk abba a folyamatba, amelynek eredményeként ma már

[7] Gaius Inst. I.122.

[8] Camodeca, G.: Per una riedizione dell'archivio puteolano dei Sulpici'. Puteoli, 1988–89.

[9] Bove, L.: Documenti di operazioni finanziare dall'archivio dei Sulpici, Tabulae Pompeianae di Murecine. Neaples, 1984.

[10] Wolf, J. G. – Crook, J. H.: Rechtsurkunden in Vulgarlatein aus den Jahren 37–39.n.Chr. Heidelberg, 1989.

szinte teljes bizonyossággal tudjuk, mire is szolgáltak ezen apró tárgyak az ókori Rómában. A 17–18. században, amikor először kutatták fel a csontdarabok eredetét, az volt az irányadó vélemény, hogy – bőrdarabra fűzve – a gladiátorok viselték magukon, megtestesítve azt, hogy már elnyerték szabadságukat. Fordulat a 19. században következett be, amikor Rudolf Herzog azon feltételezése nyert elismerést, hogy az írást tartalmazó csontdarabok a pénzérmék értékének, hitelességének vizsgálatával állnak szoros összefüggésben. A rajtuk található nevek pedig azon *nummulariusok* nevei, akik az eléjük vitt pénzes zacskók tartalmának alapos vizsgálata után e zacskókat a csontrudacskák segítségével lezárta, mintegy hitelesítve azokat, illetve a pénzérmék nemesfémtartalmát, súlyát, értékét. Andreau azért tartja fontosnak ezt a gyakorlati kérdést is megvizsgálni, mert feltételezése szerint a *tessarae nummulariae*val hitelesített pénzösszegek csak a legritkább esetben kerültek úgy felhasználásra, hogy a zsákokat kinyitották volna. A pénzérmék külön-külön nem „vándoroltak ki" a kereskedelmi forgalomba, hanem egy összegben kerültek – letétként – egy bankárhoz vagy más üzletemberhez, aki szintén egy egységként kezelve a zacskó tartalmát adta tovább, esetleg helyezte el egy templomban vagy állami kincstárban.

A 8. fejezetben azt taglalja Andreau, hogy a római állam mikor és milyen eszközökkel befolyásolta a magánszféra pénzügyeit. Ide tartoznak azok az esetek, amikor a római hatóságok a pénzügyi tevékenységeket korlátozó szabályokat léptettek életbe, illetve maximálták a kamatlábakat. Ezekre az intézkedésekre különösen olyan években került sor, amikor pénzügyi válságot élt át Róma (például Kr. e. 350 és 340). Andreau elsősorban a Kr. e. 342-i *lex Genucia*t és a Kr. e. 88-i *lex Cornelia Pompeia*t vizsgálja, amely a *lex Genucia* után újra 12%-ban maximálta a kamatlábakat. E törvényeken túl számos *senatusconsultum*ot is említ, amelyek – a polgárháborúk és pénzügyi krízisek idején – korlátozták a magánosok hitelügyleteit.

A pénzügyi válságok témája vezet át bennünket a 9. fejezetbe, ahol tovább elemzi azokat az eszközöket, melyekkel maga a római állam reagált a már birodalmi szintű gazdasági válságokra. Andreau azt az eszközt választja e kérdés vizsgálatánál, hogy megkülönbözteti egymástól a „normális" periódusokat és a válságos időszakokat. Válságos időszaknak csak azokat a periódusokat tekinti, amikor nemcsak fizetési és likviditási gondokkal küzdött Róma, hanem a lakosság tömeges eladósodását is tapasztaljuk. Különösen elmélyült a válság Kr. e. 193–192-ben, a Kr. e. 80-as években, Kr. e. 63-ban, Kr. e. 90-ben és Kr. u. 33-ban, mely években Róma pénzügyi helyzetét *senatusconsultum*ok sorozatával igyekezett orvosolni. A szerző ezen krízisek közül a *Tiberius* császár uralkodása alatt bekövetkezett Kr. u. 33-i válságot elemzi részletesen. *Tiberius*, látva a pénzügyek súlyosbodását, *Julius Caesar* azon törvényét újította fel, amely a magánszemélyek által nyújtható és elfogadható kölcsönösszegeket maximálta. *Tiberius* törvényének tilalmait minden szenátor kisebb-nagyobb mértékben áthágta, mire a császár 18 hónap haladékot adott arra, hogy pénzügyeiket „rendbe tegyék". Feltételei között szerepelt az is, hogy a kölcsönzött pénz legalább 2/3-át itáliai földbirtokba kellett (volna) fektetniük, mely rendelkezés célja az itáliai termőföldek hirtelen értékcsökkenésének megelőzése volt. Törekvései ellenére a válság elmélyült, és Róma komoly készpénzhiánnyal küzdött, melyet nagy mennyiségű új pénz forgalomba hozatalával igyekeztek orvosolni.

A munka 10. fejezete átfogóan mutatja be a római állam pénzügyi tevékenységének azt a részét, ahol az állam ügyfelei magánszemélyek voltak, hangsúlyozva, hogy nem kíván kitérni a közpénzek, állami kiadások és adók részletes elemzésére. Andreau itt arra keresi a választ, hogy milyen gazdasági tevékenységet végzett az állam a magánszféra bevonásával, ezek közül melyekből származott a legnagyobb bevétele, ha hitelezett pénzt, ezt kinek tette, és szorult-e maga a római állam hitelre. Megállapítása szerint az állam a közösségi tulajdon fel(és ki-)használásával igen sokrétű üzleti tevé-

kenységet „űzött": a hatalmas kiterjedésű közföldek bérbeadásából, a hadseregnek való „beszállításból", közművekbe és középületekbe való beruházásaiból hatalmas bevételt nyert, de a legnagyobb pénzösszegekhez az adóbérlők által jutott, emellett nagy profitot hozott az állami „pénzverdék" és pénzváltó helyek tevékenysége, illetve a Birodalom más városainak engedélyezett pénzverése is. E fejezetben követhetjük végig lépésről lépésre azt a közel húsz évet, a második pun háború időszakát (Kr. e. 218–201), mely periódus alatt szerkezetileg teljesen megváltozott az ókori Róma pénzügyi rendszere. Kr. e. 216-ban például a *syracuse*-i *Hieron*tól kellett Rómának pénzt és búzát kölcsönkérnie,[11] Kr. e. 215-ben az adóbérlők hiteleztek neki, Kr. e. 205-ben pedig nagy közföldeket volt kénytelen az állam áruba bocsátani. A helyzet megoldásában fontos szerepet játszottak a magánszféra bankárai, de azon állami bankok is, amelyek pénzügyleteinél maga a város volt az egyik fél.

A 11. fejezet azt a problémát tárgyalja, hogy a szakirodalom milyen ellentmondásosan viszonyul a Római Birodalom gazdaságtörténetéhez, pénzügyi rendszeréhez. Itt kitér a pénzügyi rendszer fejlődése minőségi és mennyiségi kérdéseinek vizsgálatára is, mindezt úgy, hogy hosszú évek vitáit ecseteli, amelyek során két fő irányzat elmélete „csapott össze". A „modernebb" elmélet szerint – melynek legnevesebb képviselője Michael Rostovtzeff – az ókori római és a 19–20. századi pénzviszonyok között „pusztán" mennyiségi különbség van, az antik társadalom összetétele azt mutatja, hogy a pénzvilág embereit ugyanazon célok motiválták az egyre nagyobb profit elérésére, mint a modern kor emberét: a tulajdon, a jólét és a szociális biztonság utáni vágy, és a kor adta lehetőségeiken belül magas szintre fejlődtek pénzviszonyaik. A másik irányzat – Moses Finley vezetésével – ezzel ellentétben „primitívnek" tartja az antik pénzgazdaságot, ahol nemcsak mennyiségi, hanem komoly minőségi, strukturális hiányosságok vezettek a sorozatos gazdasági válságokhoz, és amely olyan belső korlátozó tényezőktől (pl. a Birodalom kiterjedése) „szenvedett", ami lehetetlenné tett számára egy nagyobb „ugrást", egy átfogó, strukturális reformot, ennek hiányában pedig összecsaptak az antik pénzvilág „feje" fölött a hullámok, ugyanis elérte fejlődési lehetőségeinek végső határait.

Az utolsó, 12. fejezetben mintegy összegzésként ismét visszatér a szerző annak fejtegetéséhez, hogy a római társadalom különböző csoportjai milyen szerephez jutottak az antik gazdaságtörténetben azzal, hogy a maguk fejlettségi színvonalán színes pénzügyi tevékenységet folytattak. A szenátorok vagyonának egy részét örökségeik, ingatlanvagyonaik képezték, de nem elhanyagolható azon „tőkéjük" sem, amelyet – legálisan vagy nem – politikai hatalmuk révén sokszoroztak meg, és a legnagyobb hitelezőknek tekintendők. A lovagok – különösen a köztársasági kor végén – mind nagyobb szeletet kaptak az állami adókkal való gazdálkodásból, és katonai befolyásuk segítségével pozíciójukat sokáig meg is őrizték. A bankárok, többségükben egyszerű emberként – nagy számban *libertinus*ként – ugyanolyan csapásként élték meg a Birodalom pénzügyi válságait, mint a lakosság jelentős része. Bár az állami hatóságok számos korlátozással hatottak pénzügyeikre, Andreau megállapítása szerint, az állami befolyás mégsem volt olyan mértékű, mint amire a modern gazdaságokban számos példát találunk. A szerző szerint persze nem ez az egyetlen különbség az antik és a modern pénzviszonyok között: az ókori római társadalomban találunk még egy olyan – a szerző szavaival élve – „marginális" csoportot, a legnagyobb üzletembereket, akik ugyan sosem alkottak homogén közösséget, és sem a társadalmi elitnek számító szenátorok, sem a lovagok, sem pedig a hivatásos bankárok közé nem tagolhatók be, „izoláltan" tevékenykedve ugyan, de szerves részét képezték a korabeli pénzvilágnak.

Andreau maga is hangsúlyozza, hogy munkája során sokkal inkább történeti, gazdaságtörténeti szemszögből közelíti meg a római pénzvilág, a bankügyletek elemzését, és kevésbé jogi aspektusból. A fentiek

[11] Liv. 23.21.5–6.

alapján mindazoknak ajánlom e könyvet, akik az ókori Róma szociális és gazdasági viszonyai iránt legalább annyira érdeklődnek, mint jogtörténete iránt. Véleményem szerint, jelen munka nem csupán a szakmai közönség számára nyújt új, hasznos és fölöttébb érdekes információkat a korabeli pénzügyi viszonyokról, hanem bátran ajánlható azon történész- és joghallgatónak is, aki kihívásnak tart egy olyan angol nyelvű könyvet fellapozni, elolvasni, amely sok helyütt igen szellemes stílusban világít rá az ókori Róma pénzügyi elitjének törekvéseire és módszereire. Mindemellett olyan „mesterségekkel" is megismertet a munka bennünket, melyek ugyan szorosan kapcsolódtak a magánszféra pénzügyeihez, de ezeket kizárólag a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokain állók űzték, és akiknek szakmai sokoldalúságáról ritkán olvashatunk a római jogi szakirodalomban.

Babják Ildikó

Számunk szerzői

Apor Péter	*történész, School of Slavonic and East European Studies, University of London*
Babják Ildikó	*PhD hallgató, ME, Miskolc*
Bácskai Vera	*történész, ELTE, Budapest*
Bicskei Éva	*PhD hallgató, CEU, Budapest*
Cieger András	*történész, MTA Történettudományi Intézete, Budapest*
Csapó Csaba	*történész, ELTE, Budapest*
Dominkovits Péter	*főlevéltáros, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára*
Erős Vilmos	*történész, DE, Debrecen*
Fisli Éva	*PhD hallgató, ELTE, Budapest*
Jászay Tamás	*egyetemi hallgató, SZTE, Szeged*
Kövér György	*történész, ELTE, Budapest*
Majtényi György	*levéltáros, MOL, Budapest*
Németh Györgyi	*történész, ME, Miskolc*
Paulinyi Ákos	*történész, Darmstadt, Németország*
Perényi Roland	*PhD hallgató, ELTE, Budapest*
Péter László	*történész, School for Slavonic and East-European Studies, London*
Röckelein, Hedwig	*történész, Németország*
Szeberényi Gábor	*PhD hallgató, SZTE*
Zsoldos Endre	*tudományos munkatárs, MTA Konkoly Thege Miklós Csillagászati Kutatóintézete, Budapest*

A fordításokat ROMHÁNYI ZSÓFIA és VAJDA ZOLTÁN készítették.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk s így folyóiratunk számára ajánlották fel.
A befolyt **60.934 Ft**-ot e számunk nyomdai előállításának költségeihez használtuk fel.
Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnek bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.
Adószámunk: **19079581-2-06.**

CONTENTS

Essays

DOMINKOVICS, PÉTER
The professional biography of an early modern lawyer: János Szepsy (Zepsy) 5

CIEGER, ANDRÁS
Images and shadows: The personality of Menyhért Lónyay 36

CSAPÓ, CSABA
Biography and mentalité: The forgotten life of Gedeon Ráday ... 55

BICSKEI, ÉVA
Diary, visual autobiography, and Künstlerroman: Identity and privacy in the 'Juvenile Diary' of Bertalan Székely 84

PERÉNYI, ROLAND
"The autobiography of Lajos H ....., written by himself in the condemned cell:" The memoirs of a nineteenth-century robber and murderer 114

FISLI, ÉVA
An unknown soldier: János Kurucz (1916–1951) – Attempt at a biography 130

MAJTÉNYI, GYÖRGY
Memory and personality: On reconstruction of the life story 162

APOR, PÉTER
Immortalitas Imperator: The birth of the Pantheon of the Labour Movement in Budapest 179

Workshop

ZSOLDOS, ENDRE
Radó Kövesligethy, Mór Jókai and the Great Andromeda Nebula 206

PÉTER, LÁSZLÓ
Old hats and closet revisionists: Reflections on Domokos Kosáry's latest works on the 1848 Hungarian Revolution 212

Theory and method

HEDWIG RÖCKELEIN
The contribution of the psychohistorical method to the "new historical biography" 231

KÖVÉR, GYÖRGY
The perils of biography 245

Beyond the Borders

"... I am a Slovak historian of Hungarian origin living in Germany..." An interview with Ákos Paulinyi (Interview by NÉMETH GYÖRGYI) 263

A bibliography of Ákos Paulinyi's works 267

PAULINYI, ÁKOS
Industrial politics in Hungary and Austria, and the problem of economic integration (1880–1914) 271

Reviews

Hungarian history of the spirit
(Miskolczy Ambrus: Szellem és nemzet [Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról])
ERŐS, VILMOS 294

Narrating history: Narrativist interpretation of historical texts after the "linguistic turn"
(Narratívák 4. A történelem poétikája. Szerk. és vál.: Thomka Beáta)
SZEBERÉNYI, GÁBOR 298

Outside and inside
(Waltraud Heindl – György Litván – Stefan Malfèr – Éva Somogyi, Hrsg.: Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn)
BÁCSKAI, VERA 305

Aristotle rediscovered
(Francis Fukuyama: A nagy szétbomlás: Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése)
JÁSZAY, TAMÁS 308

Banks and financial crises in ancient Rome
(Jean Andreau: Banking and Business in the Roman World)
BABJÁK, ILDIKÓ 314

Authors 321

KORALL 9.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 2002. Szeptember

RENDI TÁRSADALOMSZERVEZŐDÉS
ÉLETPÁLYÁK - KONFLIKTUSOK (16-17. SZÁZAD)

Erdélyi Gabriella: „Causa scientiae"
Egy 16. századi tanúvallomási jegyzőkönyv anatómiája

Dominkovits Péter: Familiárisi szolgálat - vármegyei hivatalviselés
Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán,
gálosházi Récsey (Rechey) Bálint

Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban
Batthyány Ádám (Bécs 1630-1659)

H. Németh István: Polgár vagy nemes?
A városok nemesi eredetű lakosainak problematikája
a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében

Kármán Gábor: Fatányér és kőkorsó
Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata
szemével

Tóth Gábor: Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete
Szűcs Jenő középkor-képéről

Szabó Péter: „Mert a fának van reménysége..."
Csonkolt fák Magyarországon

Bognár Szabina: Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón
Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése

Kovács I. Gábor: „Törzsökös" és „asszimilált" magyarok, „keresztény
allogének" és „zsidók" a dualizmuskori Magyarország
középiskoláiban
Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez

Társadalomtörténet az Interneten - Korall új honlapja az Interneten: *www.korall.org*

A Korall 9. száma megrendelhető a szerkesztőség e-mail címén: korall@mailbox.hu, vagy a kiadóhivatalnál: Korall Szerkesztőség - Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 400 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca;
ELTE BTK könyvárus, Piarista köz 1.;
Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvárus, Petőfi S. sgt.;
JGYF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.;
Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefon: 62/544-062 (8–12 óráig)
e-mail: aetas@jate.u-szeged.hu
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára
Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Officina Press Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: *740,- Ft*
Előfizetőknek: *600,- Ft*

Ha a biográfus meg akar felelni a modern biográfia igényeinek, munkája azzal még nincs befejezve, hogy egy személyt pszichológiailag teljes egészében elemez és besorolja őt a társadalmi hierarchiába. Csak ott, ahol az egyénen túlmutatva feltesszük az adott egyén társadalmi reprezentativitására irányuló kérdést, lépjük át a pszichológiai vizsgálat mezejét, s csak ott kezdődik a pszichohistorikus vizsgálat annak tulajdonképpeni értelmében. Az általános vonatkoztatási keret lehet egyes esetben a társadalom egy olyan csoportja, mely hasonló társadalmi és/vagy lelki jegyeket hordoz, máskor képezhetik azt a társadalom fölérendelt struktúrái. Függetlenül attól, hogy milyen irányban folytatódik az analízis, itt is tekintetbe veendő, hogy az egyén komplexitása a társadalom komplexitásával, valamint az egyén és a társadalmi közeg közti kapcsolatok komplexitásával függ össze.

Hedvig Röckelein tanulmányát a 231-244. oldalakon olvashatják.